

Національна академія наук України
Інститут історії України

на правах рукопису

ВИРСЬКИЙ ДМИТРО СТАНІСЛАВОВИЧ

930.1:1 «16-17» (477)

**Річпосполитська історіографія України
(XVI – середина XVII ст.)**

Спеціальність 070006.

Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

науковий консультант
доктор історичних наук,
професор Колесник
Ірина Іванівна

Київ – 2009

Зміст

Вступ	4
<u>Розділ 1. Річпосполитська україніка XVI – середини XVII ст.</u>	18
1.1. <i>Методологія, історіографія та джерельна база</i>	18
1.2. <i>Головні форми допросвітницької історіографії</i>	32
1.3. <i>Ренесансна історіографія Речі Посполитої та україніка.</i>	42
<u>Розділ 2. Характеристика українських земель у річпосполитській історіографії</u>	135
2.1. <i>Експертиза-екстракт для короля та вчених іноземців (Я.А.Красінський та М.Кроммер)</i>	135
2.2. <i>Коментар до мапи: „Опис давньої та нової Польщі” С.Сарницького</i>	152
2.3. <i>Прообраз України-автономії в «Полоніях» Ш.Старовольського</i>	192
<u>Розділ 3. Священна війна на Великому кордоні України як сюжет річпосполитської україніки</u>	213
3.1. <i>Війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція</i>	213
3.2. <i>Хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б.Папроцького віршована «Історія жалісна...»)</i>	225
3.3. <i>Анонімна реляція «міжнародна» про набіг татар 1589 р.</i>	273
<u>Розділ 4. Генеалогія образу українського козацтва в річпосполитській історіографії</u>	294
4.1. <i>До привілею Баторія: де проводити «кордон»?</i> (М.Рей, Я.А.Красінський, С.Оржельський, Б.Папроцький)	296
4.2. <i>Права «през шаблю» здобуті: від здобичництва до армії-Війська (Р.Гейденштейн, Й.Бельський, С.Любенський, Я.І.Петрицій)</i>	309
4.3. <i>Переддень революції: з «Війська» в «народ»</i>	

	3
(Я.Собеський, Ш.Старовольський, П.Пясецький, А.М.Фредро) .	343
Висновки	387
Список використаних джерел та літератури	397
Додатки	

Вступ

Актуальність дослідження. Традиційно українська історіографія приділяла недостатню увагу сюжетам, пов'язаним з перебуванням земель України під владою Речі Посполитої. Винятком була хіба тема козаччини – центральна для цілої національної історичної науки. Втім, навіть вона, поза опрацюванням контекстних сюжетів, деформувалася, а висновки козакознавців втрачали на переконливості.

Загальну долю тут поділяє й проблематика „історії вітчизняної історіографії”. Свідомо вживаємо національно амбівалентну дефініцію „вітчизняної”, як зручнішу для опису феноменів домодерну (термін „української” є надто обтяженим модерно-національними сенсами; а не секрет, що за популярною модерністичною тезою «доба нації» має відраховуватись від 1789 р.).

На жаль, тривалий час „канонізація” особи або тексту як *вітчизняного історика/ пам'ятки вітчизняної історіографії* залежала від жорстких і зазвичай „позанаукових” приписів. Зокрема, абсолютизовано ідентифікації за мовою, вірою/конфесією, етнічним та соціальним походженням.

Причому телеологічні настанови змушували ставити знак рівності між «вітчизняним» та етнонаціональним «українським». Усе це обмежувало полі- та мультикультурну перспективу дослідження держав-імперій – панівних форм суспільної організації за часів домодерну.

Наразі те «обмеження» добре усвідомлюють дослідники Київської Русі, Великого князівства Литовського, Російської імперії та їх менш впливові колеги з різних площин сходознавства, зокрема, і із царин дослідження, близьких українському вченому, Золотої Орди, Кримського ханства та Османської імперії. Вони, спираючись на методологію «нової історії імперії» (А.Каппелер, К.Мацузато, А.Міллер та ін.), говорять про ефективність саме «державницької» призми для розуміння історичних феноменів на теренах

України та активно творять інтернаціональні *community*-співтовариства для їх дослідження.

Речі Посполитій тут заважає популярне ототожнення із власне Польщею. Відтак, її часто-густо тлумачать не як «імперію», а як «національне королівство». До речі, такий погляд має ще й марксистське коріння. Адже, добре відома виразна «національна» рамка середньовіччя, наслідувана К.Марксом за істориками XIX ст. Особливо виразна вона у важливих для дослідження історичних поглядів мислителя «Хронологічних виписках» [306]. Про Англію, Францію та Іспанію основоположник марксизму прямо писав, що в XV-XVI ст. вони стали цілісними державами, заснованими на національності [307, с. 345].

Саме з огляду на рамку «національного королівства», влада Польської Корони над українськими землями подається попросту як «окупаційна», спрямована не на інтеграцію-загальноімперську уніфікацію, а на асиміляцію-полонізацію. Утім, останнім часом, теза про «мультикультурність» спадщини Речі Посполитої знаходить все більше прихильників [435].

Популяризований наразі термін «річпосполитський¹» виступає позанаціональною/мультикультурною альтернативою поняттям «старопольський» та «польсько-литовський». Він якраз і відбиває новий підхід до Речі Посполитої (з позицій *imperial turn* [371]). Відтак, враховуючи ще й традиційно міцний зв'язок історіописання з інститутом держави,

¹ Термін «*річ посполита*» є слов'янською калькою латинського «*res publica*» (дослівно – справа народу) і свого часу вживався (а в Польщі рудиментарно вживається і нині) як еквівалент поняття «держава»/«республіка». Але, оскільки він не вийшов за часово-просторові кордони Речі Посполитої (1505-1795), то в Україні, втім як і в багатьох інших країнах, цей термін має суто історичну прив'язку і асоціюється лише із згаданим державним утворенням. Причому така еволюція терміну не унікальна (пор., наприклад, із поняттям «халіфат»).

логічно виділити *річнополитську історіографію України* в окрему дослідницьку царину.

Остання вписана в ширший простір *вітчизняного історіографічного процесу*, що є рухом осмислення минулого України представницькими колами держав та спільнот, які функціонували на її території. Саме територіальна прив'язка відрізняє його від україніки-українознавства, що інтегрує знання про Україну з цілого світу (відтак можна казати, наприклад, про китайське українознавство, але воно не є частиною вітчизняного історіографічного процесу).

Вітчизняний історіографічний процес має характер «внутрішнього» руху і відображає численні лояльності/ ідентичності мешканців країни у межах різних, у т.ч. багатоетнічних, політичних проєктів (засновок про «виростання» України з якогось одного історичного державного утворення йому засадничо чужий). Цей процес не виключає ситуації домінування певних інтелектуальних чи то історіографічних практик, утім акцентує на взаємодії усіх можливих «гравців». Адже, хоча згадані інтелектуальні/ історіографічні практики мають різне значення для цілого процесу, жодна з них не може бути вилучена з нього на підставах меншовартісності.

Прикметне, що такий підхід до вітчизняного історіографічного процесу добре узгоджується із принципом етатизму/державотворення. Не секрет, що широкознаний і вже цілком адаптований на модерному матеріалі¹ постулат О.Прицака (сформульований ще 1991 р. у статті «Що таке історія України?»)

¹ Тут телеологічно-етноцентричну парадигму «українського» вже чітко заступила полі- та мультикультурна перспектива «України» (що добре ілюструє порівняння назв підручників з початку та кінця 1990-х рр.). Зрештою, успіх вітчизняних істориків модерності у запровадженні нових підходів до історії України обумовлений як більшою увагою суспільства до недавнього минулого, так і виразнішою «намацальністю» українського державництва у цей час.

[323]) про державність як структуротворчій елемент історії України у царині Раннього Нового часу тлумачиться часто дуже однобоко – не як вивчення історії реальних держав на території України, а як пошуки зародків державності саме української.

Аби не бути голослівним, нагадаємо, зокрема, назви «ранньомодерних» розділів у підручнику з «Історіографії історії України» В.П. та А.П.Коцурів [297]. Це «Історичні знання в українських землях XIV – першій половині XVII ст.» та «Історіографія часів Визвольної війни середини XVII ст. і складання державності українського народу». Як бачимо, є «землі» і «народ», але жодних натяків на «держави», до яких вони належать. І взагалі, впадає в око, що вживання «Україна» у назві цілої праці, котре мало б зобов'язати до врахування мультикультурних опцій, цілком нівелюється етнонаціональним «українським» у назвах згаданих розділів).

Отже, нелінійний вітчизняний історіографічний процес має заступити лінійну схему розвитку «українського» історіописання, яка міцно позначена національною телеологією. Мова про знану тріаду: києворуське літописання – конфесійно-православне/ козацьке літописання¹ – академічна історіографія національного відродження XIX-XX ст.

Річпосполитська історіографія України має стати не просто ще одним (четвертим) складником означеної «лінії», але одною із «спадкових» традицій у просторі можливого для вітчизняного історіографа. Отже, запропоновані рамки представлення вітчизняного історіографічного процесу стануть на заваді побудовам суто ізоляціоністських моделей розвитку української історичної науки, сприятимуть її відкритості та конкурентоспроможності.

¹ Зазвичай ці «літописання» пов'язують із т.зв. Першим українським відродженням кінця XVI – першої половини XVII ст. Відтак, ціла схема набуває телеологічної стрункості: первісне формування та штучний занепад традиції – 1-е Відродження (пробне) – 2-е Відродження (переможне).

Актуалізують вивчення вітчизняного історіографічного процесу та його конкретних традицій і популярні у сучасній гуманітаристиці настанови «Іншування» (вивчення феномену Іншого, себто того, що протиставляється або виокремлюється в межах замкнутої системи). Вони відбилися, зокрема, у тезі філософа Поля Рікера, автора книги «Сам як інший» [324], який твердив, що *«найкоротша дорога від 'я' до 'я' йде крізь думку інших»*. На актуалізацію досвіду історіописання в Україні працюють також етичні та естетичні вектори розвитку, наразі маніфестовані „світовою” історіографією [384; 385; 246].

Компаративістське значення нового підходу дозволяє інтегрувати вітчизняні досягнення інтелектуальної історії [293] та націології. До речі, популяризація тези про націю як «уявлену спільноту» [224] сприяє тлумаченням «національного розвитку» як, передусім, «інтелектуального». «Досвід історика», через певну зрозумілу психологічну співзвучність для сучасного дослідника минулого (позачасовий простір ремесла), тут може претендувати навіть на преференції. Бурхливий розвиток біоісторіографії, щоправда переважно центрованої на «столітті історії» – «довгому ХІХ ст.», наочно підтверджує таку тезу.

Інтерес відносно домодерної історіографії живиться сьогодні і захитаною самовпевненістю сучасної науки. Остання все доскіпливіше приглядається до своєї спорідненості із міфологіями – того кровного зв'язку, від якого традиційна/модерна наука завжди намагалася дистанціюватись, чи пак, і відхреститись. Вона робить популярнішими не лише футуристичні, але й архаїчні студії. Гасла «нового Середньовіччя» нехай і не «опанували» світ (а чи якісь гасла здатні на це за часів постмодерну?), але надали значної респектабельності медієвістиці. До неї часто-густо ліпляться і дослідження античності та раннього модерну – власне як простір традиційного суспільства, соціумів «першої хвилі» – за термінологією Елвіна Тоффлера [346].

Поза цими історіософськими обріями, річпосполитська історіографія України як дослідницький простір сприяє інтеграції розрізнених здобутків вітчизняного джерелознавства. Доробок попередників уже дозволяє тут перейти на новий рівень представлення українознавчих зацікавлень істориків Речі Посполитої XVI – середини XVII ст.

Загалом, згаданий дослідницький простір має наповнитися конкретним змістом, відходячи від випадкових екскурсів на основі обмеженого, а подекуди і неоригінального (опосередкованого) кола джерел, до регулярних досліджень незнаних або призабутих історіографічних пам'яток. Розширення дослідницьких обріїв створить умови для подолання вузькоспеціалізованих рамок для сюжету про річпосполитську україніку, збагатить нетрадиційними контекстами дослідження з ранньомодерної історії України загалом.

Останньому має сприяти і обране для цього дисертаційного дослідження структурування українознавчих зацікавлень істориків Речі Посполитої XVI – середини XVII ст. за популярними до сьогодні історіографічними темами. Це історична географія та геополітика, змагання на Великому Кордоні України, генеалогія образу українського козацтва.

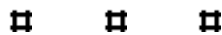
Міждисциплінарне значення дослідження стане у пригоді і в царині вітчизняного літературознавства. Бо не секрет, що філологи в Україні (на ділянці опрацювання ранньомодерної україніки) ще надміру зосереджені на кириличних текстах та їх творцях. Така мовна одноманітність збіднює уявлення про вітчизняну літературу, зокрема і доби Речі Посполитої. Відтак, пропозиція «від історіографії», можливо, стимулює перекладацьку практику щодо текстів іншими мовами ранньомодерної вченості – латинської, польської, німецької, французької etc. Адже демонстрація потенціалу річпосполитської історіографії України, що має ще десятки, якщо не сотні, творів, цілком або дуже слабо опрацьованих в українських контекстах, сподіваємося, сприятиме популяризації цього дослідницького простору серед представників усіх Цехів вітчизняних гуманітаріїв.

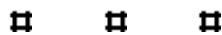
Хронологічні межі дослідження задані часом виняткової «вітчизняності» історіописання Речі Посполитої для українців (як громадян-підданих здебільшого саме цієї держави), періодом XVI – середини XVII ст. Це доба столітньої *шляхетської революції*¹, яка витворила на сході Європи специфічний «універсалістський проект» (термінологія А.Дж.Тойнбі; з нею також добре корелює поняття «*шляхетського імперіалізму*», уживане М.Грушевським). Революційна шляхта визначала вектор суспільного життя країни від Радомської конституції 1505 р. до придушення рокошу М.Зебжидовського 1606-1608 рр. (а щодо історіографічних інтенцій, які змінюються доволі повільно, і значно пізніше). Незавершеність цієї „революційної програми” покликала нову хвилю – *козацьку революцію*, яка розпочалася 1648 р. і вже на 1654 р. вивела значну частину „краю революції” з-під влади річпосполитського універсалістського проекту, аби стати каталізатором нового, вже „російського” проекту. У суто українській перспективі важливими хронологічними маркерами виступають також 1569

¹ Термін постав під впливом польського історика Анджея Сулими-Каміньського, автора широко знаної праці «Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795» [435], який яскраво продемонстрував революційне значення «*шляхетського руху езекуційного*» для Речі Посполитої як державного проекту. Каміньський також відзначав зв'язок цього руху з рухом козацьким (Козацькою революцією), який власне розквітнув, коли революційність шляхти пішла на спад, див.: [435, s. 82-83]. Вважаю також, що марксистський спосіб визначення революції за «рушійною силою» (шляхетська, козацька, буржуазна, пролетарська) має певну зручність для сучасного дослідника. Зауважу зрештою, що *шляхетська* та *козацька* революції Речі Посполитої добре накладаються на «вікову тенденцію» Ф.Броделя для цілої Європи (з умовними контрольними датами 1507-1510 та 1650 рр.), див. [229, т. 3, с. 64].

та 1596 рр. Вони позначили відлік двом уніям – Люблінській (політичній) та Брестській (церковній), що спрямовували масштабний проект інтеграції майже всіх українських етнічних земель до складу єдиного поліетнічного державного утворення (що мало значення для інтенсифікації проявів ранньонаціональної свідомості майбутніх українців). Відтак, саме в цій системі хронологічних координат річпосполитський контекст був *conditio sine qua non*, абсолютно необхідною умовою для будь-якої інформації про Україну.

Зв'язок з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконувалася згідно з науковими планами Інституту історії України НАН України, зокрема в рамках тем відділу української історіографії – „Українська історіографія XIX-XX ст. як фактор національної свідомості” (державний реєстраційний №0103U000696), „Історія української історичної науки: методологія, джерела та персоналії” (державний реєстраційний №0106U002971).

Об'єктом дослідження є стан річпосполитської історіографії XVI – середини XVII ст. **Предмет дослідження** становить генеза україніки в межах річпосполитської історіописання XVI – середини XVII ст.

Метою дисертаційного дослідження є визначення ролі і місця історичної україніки XVI – середини XVII ст. у контексті історіографії Речі Посполитої.

Для досягнення означеної мети необхідно розв'язати такі **дослідницькі завдання**:

- апробувати нові методологічні підходи до вивчення річпосполитської україніки та охарактеризувати наявну джерельну базу;

- визначити специфіку та основні форми домодерного історіописання;
- репрезентувати процес становлення річпосполитської історіографії XVI – середини XVII ст.;
- прослідкувати еволюцію історичної україніки в історіописанні Речі Посполитої;
- дати аналіз характеристик українських земель у працях річпосполитських авторів;
- дослідити сюжети, пов'язані із „священною війною” на Великому Кордоні України;
- проаналізувати генеалогію образу козацтва у річпосполитській історіографії XVI – середини XVII ст.;
- верифікувати класичні переклади XIX – початку XX ст., які увійшли до модерної української історіографічної традиції.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації слугували принципи *міждисциплінарності* дослідження та *багатоперспективності* (поліперспективності) історії (О.Прицак, В.Потульницький). Вважаємо зручним поділ методів за ступенем універсальності [267, с. 23]: 1) загальнонаукові; 2) міждисциплінарні; 3) загальноісторичні (спеціально-наукові); 4) суто джерелознавчі та історіографічні.

До першої групи належать, зокрема, історичний та логічний методи з властивими їм аналізом, синтезом і системним підходом (в межах як окремих джерел, так і їх сукупностей). З другої групи особливо слід відзначити методи з царин літературознавства, лінгвістики та антропології. З третьої – порівняльно-історичний, ретроспективний, синхроністичний та ін. Остання група представлена широким спектром методів історичної герменевтики, а також біоісторіографії, яка плідно використовує мікроісторію, просопографічний аналіз тощо. Ширше обговорення методологічних вимірів роботи див. у підрозділі 1.1.

Наукова новизна дисертаційної праці полягає у вирізненні та реконструюванні «річпосполитського етапу» розвитку вітчизняної історіографії, подолання застарілого стереотипу «іноземності» для української історіографії творів річпосполитських авторів XVI – середини XVII ст. На прикладах конкретних праць Й.Л.Деція, Я.А.Красінського, М.Кромера, С.Оржельського, С.Сарницького, Б.Папроцького, Р.Гейденштейна, Й.Бельського, Ш.Старовольського, Я.І.Петриція, П.Пясецького, А.М.Фредра та ін. продемонстрований потенціал річпосполитської україніки в осмисленні важливих історичних явищ, пов'язаних із Україною (інтерпретація давньоруської спадщини, презентація регіональних традицій, цивілізаційна боротьба на Великому Кордоні, генеза козаччини тощо).

Низку історичних творів уперше подано в українському контексті. Так само уперше здійснені переклади з оригінальних праць С.Сарницького „*Descriptio veteris et novae Poloniae*” / „Опис давньої та нової Польщі” (Краків, 1585); Ш.Старовольського „*Eques Polonus*” / „Лицарство польське” (Венеція, 1628); Й.Л.Деція „*Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg ... In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. ...*” / „Надісланий лист про велику битву та перемогу... на Литві 27 дня січня 1527 року...” (Краків, 1527); Б.Папроцького „*Historya zalosna o prętkości y okrutności Tatarskie...*” / „Історія жалісна про прудкість та лють Татарську...” (Краків, 1575); анонімної оповіді „*Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais...*” / „Правдива реляція про набіг та розгром Татар і Турків Поляками...” (Ліон-Париж, 1590); С.Любенського „*Errata Iulii Belli Laureae Austriacae scriptoris, Taxantur*” / „Оцінка помилок твору Юлія Беллі «Лавровий вінок австрійців»” (1630?); Я.І.Петриція „*Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX*” / „Історія справ, що у Польщі діялися року 1620” (Краків?, 1622; доповнений варіант – Краків, 1637). Інші наведені в роботі

українські переклади верифіковані за оригіналами, з виправленням помилок пізніших перекладів польською, російською та, зрідка, українською мовами.

Окреслені процеси стереотипізації певних «українських» літературних образів (представлення втрат від татарського нападу, релігійний чинник у діяльності козащини тощо), вказано на генетичний зв'язок деяких модерних історіографічних штампів з річпосполитськими інтелектуальними конструктами (кордони та регіональні поділи «Русі», характеристика татарського нападу на Україну тощо). У зв'язку з особливим статусом феномену українського козацтва для вітчизняної історіографії, важливим є опрацювання еволюції характеристик козащини у історичному письменстві Речі Посполитої «доперяславської» доби.

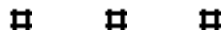
Виправлені численні неточності та відверті помилки попередників як світоглядно обумовлені, так і пов'язані із застарілими стандартами науки. Зокрема, йдеться про класичні переклади джерельних текстів з XIX – початку XX ст., які, бувало, дозволяли собі суттєво редагувати оригінали (скорочувати або й дописувати текст), часто-густо надміру „націоналізували” ранньомодерну лексику (наприклад, ставили замість *Корона* – Польща, замість *Русь* – Україна або Росія), а також звичайно модернізували географічну термінологію (яка в оригіналах мала антикоцентричний характер). Особливо багато помилок містять переклади Я.Гліщинського з хроніки Гейденштейна (видання 1857 р.), А.Хшонцевського з хроніки Пясецького (переклад кінця XVIII ст., виданий 1870 р.) та короткий уривок про Київ з Сарницького (у виданні 1874 р.).

Робота також розширює можливості дослідження історії України XVI – середини XVII ст. засобами спеціальних історичних дисциплін. Мова йде про актуалізацію або й власне уведення в науковий обіг численних даних, цікавих з точки зору історичної географії, локальної історії, генеалогії, історії військового мистецтва тощо.

Практичне значення дисертації. Робота має широкий міждисциплінарний діапазон застосування (зокрема тут йдеться про літературознавство, культурологію, історію ідей та політичної думки тощо). Тема має значні дослідницькі перспективи та резерви саморозвитку (розширення хронологічних рамок, зокрема до кінця XVIII ст., себто до остаточної ліквідації Речі Посполитої; залучення до аналізу нових джерел з архівів та бібліотек Польщі та інших країн Європи; нові компаративістські студії тощо).

Вперше уведені до наукового обігу історичні факти зацікавлять дослідників конкретно-історичної проблематики XVI-XVII ст.: філологів-полоністів, литуаністів – дослідників історії Великого князівства Литовського, фахівців з історії козаччини та Кримського ханства, військових істориків, знавців локальної історії, спеціалістів з історичної географії, генеалогії та ін. Для них певне утилітарне значення матимуть і запропоновані автором методологія, спеціальна лексика та спосіб інтерпретації автентичних термінів.

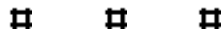
В освітніх практиках матеріали дослідження затребувані у курсах історії України, слов'янознавства, сходознавства, історії історичної науки, численних галузей українознавства та, зрештою, історії будь-якої гуманітарної науки, численних спецкурсів (історія козаччини, літератури, військового мистецтва, локальні історії тощо).

Особистий внесок здобувача. Викладені в роботі положення та висновки належать дисертантові одноосібно.

Апробація дослідження. Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення у трьох монографічних виданнях та 28 наукових публікаціях (їх використано також при опрацюванні кількох десятків гасел видання „Енциклопедія історії України”). Вони обговорювалися на міжнародних конференціях, круглих столах тощо, зокрема на: «Науково-

краєзнавчій конференції, приуроченої до 300-ї річниці страти Данила Братковського», м.Луцьк, 22-23 листопада 2002 року; «Гісторыя вывучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991-2003 гг.», Гродна (16-18 мая 2003 г.); 1-му методологічному семінарі «Нова українська історіографія: образи, методи, напрями», Київ (17 січня 2006 р.); V-х Костомарівських читаннях, Чернігів (12 травня 2006 р.); 2-му методологічному семінарі «Нова історіографічна культура та український гранд-нарратив», Київ (24 квітня 2007 р.); «Staropolskie kompendia wiedzy», Варшава (30 травня 2007 р.); «Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі», Кам'янець-Подільський (27-29 вересня 2007 р.). Дисертація була обговорена на засіданні відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України і рекомендована до захисту.

Структура роботи відповідає поставленій меті та розв'язанню основних завдань дослідження. Відтак, дисертація складається із вступу, чотирьох розділів (які мають поділ на підрозділи). Далі йдуть висновки, список використаних джерел та літератури, а також додатки.

У додатках подані змісти деяких значущих історіографічних пам'яток, а також оригінальні тексти Й.Л.Деція, Я.А.Красінського, М.Кромера, М.Рея, С.Оржельського, С.Сарницького, Б.Папроцького, Р.Гейденштейна, Й.Бельського, Ш.Старовольського, Я.І.Петриція, П.Пясецького, А.М.Фредра, Аноніма з 1589 р. (латинською, польською, німецькою, французькою та чеською мовами), класичні переклади (полономовні та російськомовні – співставлення всіх накопичених наукою перекладів певних текстів, вважаємо корисним з точки зору верифікації, який з них насправді популяризовано в тій чи іншій пізнішій конкретно-історичній праці) плюс власні авторські

переклади українською мовою творів та їх фрагментів, що аналізуються у другому-четвертому розділах дисертаційної роботи.

Обсяг дисертації – 396 с.; список використаних джерел та літератури – 448 позицій (61 с.); додатки – 402 с.

Розділ 1.

Річпосполитська українська XVI – середини XVII ст.

1.4. Методологія, історіографія та джерельна база

Історіографічні наративи як предмет цього дослідження підштовхують до широкого застосування категорії *інтелектуальна формація*, запропонованої сучасним польським методологом історії Барбарою Скаргою [334, с. 14 – 22]. Оригінальна пономовна версія її праці побачила друк 1989 р. Як видається, авторка тут інспірована передусім „мовними формаціями” М.Фуко та здійснює, як на мене, вдалу спробу знайти їх історіографічну іпостась.

За Б.Скаргою, *формація* – це сукупність форм та істотного змісту мислення в даний період. Цей термін має певні переваги перед такими знаними своїми конкурентами як стиль, який застосовується у надто широкому діапазоні – від епохи до особистості, та парадигма, яка завжди набирає форм компактної теорії, тоді як інтелектуальна формація припускає теоретичну непевність і близько прилягає до т.зв. повсякденного світогляду.

Скарга виділила чотири шари (формаційні елементи) інтелектуальної формації, які можна вловити на рівні тексту.

Перший, найбільш поверховий, який одразу кидається у вічі, це проблематика, яка розглядається в тексті, разом зі способами її вирішення. Текст, перш за все, про щось нам говорить. Різноманітні твори, особливо зі сфери історії науки, не виходять за межі дослідження цього шару, роблячи предметом дослідження розвиток проблем у якійсь часто навіть вузькій галузі.

Зауважимо, що такі „перекази” найбільш поширені і в Україні. На жаль, часто-густо вони подаються не як перша ступінь дослідження тексту, а як його остаточна „наукова” інтерпретація.

Інакше з історією літератури та історією філософії, які питають не тільки, про що йдеться в тексті, але також і як формується висловлювання. Тут ідеться не тільки про стиль. Важливим є передовсім спосіб формулювання проблем, весь понятійний апарат, який вживався тогочасними освіченими людьми. Тому треба виділити другий шар – категоріально-понятійний.

Дослідження цього шару інтелектуальної формації в Україні є ознакою „зрілої” історіографічної праці, трактованої зазвичай як вершина дослідницьких зусиль.

Мова звичайно криє ще й глибший смисл, аніж той, який дискутується першими спробами каталогізації вжитих термінів. Істотною є також конструкція висловлювання. Кожен, хто береться до якоїсь проблеми, хоче її представити, з’ясувати, обґрунтувати свої тези. Тут він у цілому діє згідно з прийнятими на той час правилами, хіба що свідомо піддає їх критиці. Це третій шар тексту.

Засвоєння практик пов’язаних із т.зв. лінгвістичним поворотом, до якого відсилає й окреслений вище третій шар інтелектуальної формації, наразі є ще досить рідкісним явищем в історіографії України. Тут усе ще горують „малі форми”, не здатні вийти за межі Кунівської „аномалії” [298].

І нарешті четвертий шар, найбільш складний, найважчий для розкриття, який є предметом багатьох інтерпретаційних суперечок. Його творить різний у різних епохах певний загальний онтологічний горизонт, в якому працює людська думка і поза який по суті не виходить. Ще він наповнений цінностями, типовими для епохи, що значною мірою обмежує як змістовні можливості тексту, так і способи евентуального розв’язання поставлених проблем. Цей епістемічний шар, найменш точний, є немовби

невизначним дорефлексійним прагненням людей, яке виражається у різноманітних сумнівах, питаннях стосовно актуального стану речей, аби, однак, у певний момент набрати щораз краще сформульованих обрисів, а навіть і вигляду теорії.

Цей „найбільш складний” формаційний елемент, безумовно, знайомий українським історіографам, але більшість схильна хіба „пунктиром” позначати його у власних дослідженнях. Цьому сприяє, почасти, певний скепсис щодо творів „великого стилю” та історіографічного гранд-нарративу, майстри якого завжди були більш заангажовані до праці на цій ниві, врожай з котрої постійно наражений на закиди у „викривленні” та „суб’єктивізмі”.

Зауважу, що тема обрана тут для дослідження, цікава тим, що вимагає опрацювання всіх згаданих формаційних елементів. Можу хіба сподіватись, що це стане мені до снаги.

Постмодернізм суттєво урізноманітнив методологічний арсенал сучасного історіографа, акцентувавши „партикуляризм, локалізм, регіоналізм, відносний автономізм, непропорціоналізм, акциденталізм, анекдотизм, історизм – і звернення уваги на численні цікаві помітні грецькі префікси у визначенні методу – „мікро”, „гетеро” і „полі-ізм” [225, с. 363]. За Ф.Р.Анкерсмітом, *історизм* „володіє вродженим талантом до трансформації у постмодернізм” [225, с. 355]. Останній видається лише більш досвідченою та послідовною формою історизму [225, с. 369] чи то його радикалізацією [225, с. 425]. Утім, сам Анкерсміт вважав рух від історизму до постмодернізму „вимушеним” і не вважав зайвим нагадати твердження американського філософа Річарда Рорті про те, що „значною мірою теорії постмодернізму залежать і навіть годуються від їх модерністських двійників [225, с. 426].

Постмодерна історіографічна теорія розпещена „надлишком” інтерпретацій не завжди придатна, коли йдеться про „введення у науковий обіг” нових матеріалів. Безперечно, саме це й визначає досі двозначне

ставлення до впровадження постмодерних методик в Україні, адже українське історіописання лише де-не-де напрацювало таку інтерпретаційну розкіш. Оскільки ж чимало сюжетів, представлених у цьому дослідженні, не можуть похвалитися надмірною увагою класичної традиції вітчизняної історіографії та джерелознавства, модерністсько-структуралістські побудови стануть невід'ємною частиною нашої роботи.

Зрештою, й Мішель Фуко, хоч скільки іронізував щодо незрілих „істориків у коротких штанцях”, які тішаться укладанням родоводів ідей-текстів [347, с. 225] та складанням списків їх „святих основоположників” [347, с. 227], але сам прохопився і про „пороги епістемологізації” (що долаються „аж ніяк не в однаковий спосіб і не в один час” [347, с. 291]), і про різні типи історії наук/історичного аналізу [347, с. 294 – 299], і „без здивування” поставився до факту, що „найбільш плідною, найбільш відкритою” для пропагованого ним новаторського „археологічного опису” стала „саме ‘класична доба’, яка, починаючи від Ренесансу й до XIX століття, здійснила епістемологізацію стількох позитивностей” [347, с. 304]. Звичнішою для історика мовою це буде означати, що без попередньої мозольної традиційної джерелознавчої праці фукіанська археологія не дуже-то й запрацює.

Вартою уваги сучасною методологічною пропозицією, до якої у нас, либонь, найбільш „готові” саме історіографи, є т.зв. *історія читання* (див. зокрема нарис Роберта Дарнтонна «Історія читання» [316, с. 194 – 229]). Вона, зокрема, дозволяє подолати обмеженість звичайної джерелознавчої схеми дослідження історіографічних наративів, виводить науковця на продуктивний сенсоцентричний рівень дослідження.

Одним з ключових понять, необхідних для представлення ранньомодерної історіографії, є *численність та ієрархія лояльностей*, що визначали структуру ідентичності як особистості, так і окремих груп людей раннього модерну. Це поняття наразі широко застосовується до

проблематики українського (другого) відродження XIX – початку XX ст. [304], але щодо раннього модерну України його потенціал використано ще недостатньо.

Причому, за твердженням Броделя, на той час ще цілком домінуючою (як *вітчизна*) залишалася крайова (провінціальна), а не державно-національна тотожність. Утім, зауважимо, що домінування регіональної ідентичності зовсім не заперечувало існування/формування національної, попри недавні зусилля О.Журби довести зворотне [282].

Саме провінцію Бродель називав тогочасним „політичним підприємством оптимальної величини” [229, с. 252]. Американський дослідник Дж.Р.Майор, автор інспіруючої концепції „*ренесансної держави*”, також наголошував на тому, що у середині XV – середині XVII ст. панівним лишався такий тип державної організації, коли монарх/центральний уряд владарював не через прийняття загальних рішень та накидання своєї волі, але швидше завдяки використанню локальних відрубностей, грі на суперечностях інтересів груп чи станів, наданню привілеїв тощо (переповідаємо за [414, с. 39-40]). І Річ Посполита, цікавого нам періоду, була практично взірцевою ренесансною державою. Вона виплекала навіть доволі оригінальну власну ідеологію – сарматизм [447] (про це явище див. і нашу статтю [248]).

Відтак, окреслення «річпосполитська історіографія України», застосоване у титулі цієї праці, має цілком органічну основу. Поза тим, що „українська” проблематика не мала тоді чітких кордонів та термінології, вона змушувала позиціонуватись щодо себе, практично будь-якого скільки-небудь глибокого інтелектуала Речі Посполитої. Цьому сприяв і енциклопедичний стандарт тогочасної вченості, коли „порядний науковий трактат повинен був зібрати усе, що стосувалось даної теми, усе, що могло бути почуте, розказане чи то вченими, чи мандрівниками, чи навіть поетами” [334, с. 143] (Б.Скарга тут посилається на „Слова і речі” М.Фуко).

Принцип численних лояльностей у певній мірі веде також до відмови від традиційного для вітчизняних істориків наголосу на етнічній та мовній ідентичностях, адже для домодерного суспільства вони мали незрівнянно менше значення [291]¹. Важливішою є конфесійна домінанта, але й вона часто поступається династично-становим лояльностям. Відтак, основною для нашого розгляду постаттю став історик або інший автор – лояльний до соціально-політичного ладу Речі Посполитої, хоча тут, безперечно, поціновані і його безпосередні зв'язки з локальними спільнотами українських земель.

Насамкінець, кілька слів про поняття. Термін „річпосполитський”, яким ми широко послуговуватимемось на сторінках цієї праці, є великою мірою кабінетним терміном (як, наприклад, „кієворуський”), що підкреслює імперський (у тойбіанському сенсі „універсальної держави”), поліетнічний та *над-* або *донаціональний* характер таких історичних державних утворень, що офіційно звалися Королівством Польським та Великим князівством Литовським, які після Люблінської унії 1569 р. склали єдину державу. Причому в праці йтиметься передусім про інтелектуальну традицію „Корони” (до складу якої після 1569 р. та 1618 р. потрапили майже усі етнічні українські землі).

Термін „Польща”, „польський” вживається або щодо явищ вже „національної доби” (XIX-XX ст.) або в суто географічному (для Першої Речі Посполитої – регіональному) чи то етнографічному сенсі. До речі, за сучасними підрахунками на матеріалах 1530-1795 рр., поняття «Річ Посполита» набагато перевивищувало за популярністю конкурентний термін «Польща» (царини документів, публіцистики, листування, ораторства та мемуарів, що продюзовані на теренах Речі Посполитої) [362, s. 18]. Сферами, де склалася зворотня і то відносна перевага, були хроніки та

¹ Див. тут: Розділ 4, пункт 5 „Характер доіндустріальної поліетнічної Російської імперії” – С.123-126.

література. Утім, останнє легко пояснити відчутною орієнтацією цих жанрів на читача-чужоземця, який не був обізнаний із ясною співвітчизникові специфікою терміну «Річ Посполита».

Терміни „Україна”, „український” та похідні від них тут використано як ретроспективно, так і за тією самою вищезгаданою кабінетно-штучною традицією, аби уникнути надмірної плутанини, яку привносить у працю дослідника використання тогочасних термінів „Русь”, „руський” тощо. Змістове наповнення обраного термінологічного ряду аналогічне іншим „національним” дефініціям („Польща”, „польський”; „Литва”, „литовський”; „Росія”, „російський” etc).

Оскільки конкретно-історіографічні студії будуть розглянуті у наступному розділі, у контексті згадок про певного автора або твір, обмежимося тут оглядом історіографії „другого рівня”, чи то аналізом «процесу» вивчення історії історичної науки цікавої нам доби. Зрозуміло, це великою мірою штучне виокремлення, адже у більшості випадків історіографічні праці містять і елементи „конкретно-історіографічної студії”. Утім, нас наразі цікавить локалізація „рівню теоретизації/ концептуалізації” такої праці, еволюція уявлень про загальні вартості ранньомодерної історіографічної спадщини, зрештою, її інспіруючий вплив на сучасну репрезентацію цього предмета.

Самостійні курси, які трактували історіографічну спадщину XVI-XVII ст. про Україну, то доволі пізнє „наукове явище”. Причому, в них явно домінував ще суто джерелознавчий підхід (позначалася „свіжість” уведення до наукового обігу більшості історичних текстів). Яскравим прикладом такого роду були університетські курси Володимира Антоновича „Джерела для історії південно-західної Росії-України. Курс лекцій 1880-1881 навчального року” та „Джерела західно-руської історії. Лекції В.Б.Антоновича 1886 р.”.

До речі, обидва ці курси нещодавно видані із сучасним джерелознавчим коментарем [227]. А перший із згаданих курсів упорядковано та видано ще раніше у серії „Історія України в Університетських лекціях” [226]. Така надзвичайна „питомість” цих праць Антоновича, зокрема, може свідчити і про неподолану залюбованість ХІХ-вічними взірцями у сучасній українській історіографії.

На жаль, вже тут, на тлі модерної глорифікації „національної мови”, було закладено основу тлумачення полономовних та латиномовних (утім, як і будь-яких інших неросійсько- та неукраїномовних) наративів про Україну як „іноземних”. Винятком тут був хіба Микола Сумцов [247], автор кількох «персоналійних» розвідок про діячів «южно-русской» літератури – одну з них він присвятив С.Оріховському.

Задля заповнення посталого „вакууму” штучно вивищено „великолитовські” історіографічні пам’ятки (про особливе відношення в Україні до великолитовського досвіду див. нашу статтю [257]). Для тієї самої мети запозичувалась і специфічно російська „призма” – дуже широко зрозуміле поняття „давньоруської літератури”. Хай навіть, особливо завзяті, заміняли „давньоруська” на „українська” – змістовне наповнення лишалося тим самим (з характерною спробою виопукленням раніших або пізніших пам’яток затулити „голість” цієї літератури за цікавий тут час – ХVІ-середина ХVІІ ст.). Дуже симптоматичним був також популярний погляд, що „іноземці” важливі передусім тим, що користувалися давньоруськими джерелами, які – о плач, ненько-Вітчизно! – наразі не збереглися.

Такий стан речей лише закріпили найпримітніші візіонери наступного покоління – Дмитро Дорошенко та Дмитро Багалій. Бажання швидше перегорнути незручні домодерні сюжети та опинитися у „своїй тарілці” модерності прозирає зі сторінок історіографічних компендіумів пера обох авторів [277; 228].

Найбільший історик цього покоління – Михайло Грушевський – також не студіював спеціально цікавий тут предмет. Утім, оскільки ранньомодерна історія стала віссю його монументальної „Історії України-Руси”, йому належала як честь уведення до наукового обігу чималої кількості річпосполитських історіографічних наративів, так і окремі цінні уваги до них (вміщені зокрема у додатках та коментарях до певних томів його „Історії”). Зрештою, підхід Грушевського до згаданих текстів відрізнявся хіба ретельністю, їх статус як „чуженецьких” цей історик-політик не заперечував (хоча сама демонстрація джерельно-історіографічної багатоманітності України певною мірою підважувала винятковий пієтет до кирилиці).

Вінцем зусиль наступного амбітного, але за це і „розстріляного”, покоління була праця В.Січинського „Чужинці про Україну” [333]. Вона надовго стала навіть не історіографічною пам’яткою, а пам’ятником „старої/вільної” української національної історіографії. „Відбронзування” цього твору і досі проблема для вітчизняної науки. Обтяжуючою обставиною тут є і спадщина радянської академічної спеціалізації, зокрема, надмірне розведення історії та філології (для подолання якого знадобився окремий *linguistic turn*).

Переважно за обрями/шорами Січинського відкрив, уже нашому поколінню, Україну „очима Заходу” і Дмитро Наливайко [314; 315]. Це „титанічне зусилля” повернення „на стару добру дорогу” (зайняло у автора кілька десятків років), без сумніву, зачарувало український науковий загал, відтак досі не помітно скільки-небудь рішучих спроб ревізії „наливайкових рамок” представлення цього предмета. Одна книга „про все” мила і сучасній викладацькій схоластиці, яка „штампує” на її основі певні розділи навчальних курсів з історіографії, джерелознавства etc (див. зокрема [290; 297; 267]).

Статус наразі інспіруючої вітчизняної літератури з цікавого тут предмета для будь-якого історіографа мають численні витвори умовно „малої

форми” професорів о.Юрія Мицика та Наталі Яковенко (подекуди тут маємо класичний дуалізм між кількістю та якістю), утім, гадаю, про них, як і про інших, зручніше буде мовити далі, у контексті конкретних наративів. Зрештою, у плані актуалізації наративної спадщини Речі Посполитої слід відзначити праці Петра Саса, який, утім, віддає перевагу не історіографічній, а політологічно-ідеологічній призмі подачі матеріалу (див. зокрема [330]).

У зацікавлених національних історіографій – це, передусім, польська та, меншою мірою, білоруська і російська історичні науки, укупі навіть, із найжвавішою на Заході, німецькою полоністикою, питання „річпосполитського українознавства” стійкого інтересу досі не викликали. Власне, цілий сюжет історіографії Першої Речі Посполитої досі досліджено досить фрагментарно. Тут явно переважають праці про окремих наратив чи то окремого автора. Для польської історіографії досі *basic book* слід вважати працю Генріка Барича „Шляхами старопольського історіописання” [359]. Нові наративістичні підходи до дослідження ранньомодерної історіографії представлені, зокрема, у праці Агнешки Дзюби [389], а темою „річпосполитського українознавства” наразі явно захопленим є Пйотр Борек [366 – 369]. Утім, як видається, останній має слабкість до ілюстрації вже добре „розкручених” польською українікою сюжетів.

Загальні стереотипи щодо представлення української історіографії XVI-XVII ст. у Польщі добре ілюструє «академічний підручник» з історії історіографії XVI-XVIII ст. (Варшава, 2007) авторства Едварда Альфреда Межви (Mierzwa) [415, s. 341 – 343]. Загалом виокремлення українського сюжету тут дуже скидається на вимоги всюдисущої політкоректності. Єдина згадувана в бібліографії українська позиція – це «Історія української культури» (під ред. І.Крип'якевича. К., 2000). Зауважу, що перше видання цієї книги побачило друк 1994 р., а загалом вона позначена печаткою ще й старших історіографічних концептів. Відтак, український сюжет тут приречений на статус середньовічної «ікони» серед модерних «фотознімків».

Межва охоче пристає на традиційну (застарілу?) думку про те, що для української історіографії «традиційним середовищем виразу був літопис». На думку історика, українські історіографи XVI-XVII ст. займаються регіональним літописанням, історією церкви (полеміка навколо Брестської унії 1596 р.), панегірично-біографічними творами та козацьким сюжетом, що повставав «на канві кривавих змагань українсько-польських». Сумнівається Межва і в модернізаційному потенціалі української історіографії, зауважуючи слабку обґрунтованість чи то її голослівність тверджень про сприйняття нею ренесансних та гуманістичних ідей.

Зрештою, зауважу, що автор «академічного підручника» явно сповідує «національну» перспективу в історії, думки про поліетнічність Речі Посполитої та пропозиції від «нової історії імперії» йому не близькі. Відтак, для нього, факт «перебування України в кордонах Речі Посполитої» надав «українському історичному письменству» лише «риси, наближені до історіографії польської», про якийсь спільний (річпосполитський) історіографічний простір Межва мовчить.

Утім, найсвіжішою історіографічною пропозицією безпосередньо дотичною цього дослідження, є праця німецького дослідника Ганса-Юргена Бьомельбурга (Hans-Jürgen Bömelburg) «Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500-1700)» / «Ранньомодерні нації у Східній Європі: польське історичне мислення та обрії гуманістичної національної історії (1500-1700)» (Вісбаден, 2006) [370]. За цю книжку автор нещодавно, на 1-му Конгресі закордонних дослідників історії Польщі (28-30 червня 2007 р.), став лауреатом відзнаки ім. Галла Аноніма.

Оскільки для України це наразі ще цілком не засвоєна пропозиція, зупинимося на ній докладніше. Її структуру дивись у Додатку А. Так, звертає на себе увагу періодизація історіюписання Речі Посполитої: 1) 1500-1550 – розгортання нового гуманістичного історіографічного проекту; 2) 1550-1620

– популяризація національної історії в тіні конфлікту між монархом та езекуційним рухом; 3) 1620-середина XVII ст. – Вази і дифузія національної розбудови історії; 4) друга половина XVII ст. – яку автор схильний позначати як добу національно-республіканської розбудови історії, на жаль, він не зупиняється тут спеціально на ролі «козацького проекту». Нам імпонує такий підхід, який цілком узгоджується із певними королюваннями чи то часами володарювання династій і, разом з тим, акцентує на внутрішньополітичному процесі в державі (езекуційний рух та річпосполитський республіканізм загалом).

З цілого тексту українського історіографа найбільше зацікавлює заключний підрозділ 7.3. – «Регіональний обрій: польське історичне мислення та інші традиції на півночі Східної Європи». Тут Бьомельбург досліджує відмінності історіографій різних регіонів Речі Посполитої, в т.ч. й України (пункт 7.3.3. «Синкретична історична концепція на рутенській території: Україна»).

Утім, як видається, тут дослідник піддався спокусі відбору найзручніших для своєї схеми авторів і текстів (хай, може, і резонансних), а українському сюжету взагалі пощастило чи не найменше (бо тут бракувало якісних опрацювань попередників?). Так, прикметно, що у багатосотенній бібліографії до книги нараховується лише 17 українських авторів. Зауважимо також, що під „синкретичну історичну концепцію”, при бажанні, можна приладнати що завгодно – це аж занадто «гнучкий» термін. Та все це не позбавляє книжку Бьомельбурга характеру *basic book*, для читача, зацікавленого у сучасному фаховому впровадженні до цієї теми.

З інших праць Бьомельбурга варто згадати «методологічну» статтю «Чи Річ Посполита була імперією? *Imperial turn* в історіографії, державні структури в Центрально-Східній Європі та ‘імперський’ шар понять у XVI-XVII ст.» (2007) [371]. Вона присвячена традиціям та перспективам

представлення Речі Посполитої як імперії. Для нас важливим є висновок про достатню органічність такого підходу.

Джерельна база дослідження структурована за трьома основними комплексами: 1) (*контекст*), котрий включає строкати за походженням джерела та літературу, що відтворюють соціокультурне тло обраної історичної доби; 2) (*великий текст*) вся сукупність пам'яток, що вийшла з-під пера річпосполитських історіографів XVI – середини XVII ст.; 3) (*текст*) містить твори, які спеціально перекладені та проаналізовані дисертантом.

Перший комплекс дозволяє об'єднати в межах однієї системної джерельної сукупності найрізноманітніші історичні матеріали з архівів і бібліотек України та Польщі, залучені автором для реалізації поставлених перед ним завдань. За своїм походженням, внутрішньою будовою, зовнішньою формою, функціями джерела цього комплексу класифікуються за різними типами, родами, видами і підвидами (модель такої класифікації див. наприклад: [329, с. 11 – 34]; класичні норми класифікації джерел див. також: [289]).

Наративні (оповідні) джерела, які складають другий з означених комплексів, відрізняються жанровим різноманіттям (причому нерідко у межах одного і того самого твору-компендіуму). Переважно це творчі наукові матеріали, публіцистика, мемуаристика та епістолярія, що широко залучалися для реконструкції історіографічного процесу в Речі Посполитій XVI – середини XVII ст. та до коментування джерел третього комплексу.

До останнього увійшли малознайомі вітчизняній історіографії твори, аналіз яких, на думку дисертанта, наразі є найбільш корисним для висвітлення значущих історіографічних сюжетів річпосполитської україніки. До таких віднесено праці (або їх фрагменти): *Яна Анджея Красінського* (1550-1612) „*Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem*” / „Полонія. До ясновельможного та могутнього Генріха

Першого Валуа, з ласки божої Польського короля” (Болонья, 1574); *Мартина Кромера* (бл.1512-1589) „Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo” / „Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві” (Базель-Кельн, 1577, неодноразово перевидана); *Станіслава Сарницького* (1532-1597) „Descriptio veteris et novae Poloniae” / „Опис давньої та нової Польщі” (Краків, 1585); *Шимона Старовольського* (1588-1656) „Polonia” / „Полонія” (Кельн, 1632; неодноразові перевидання) та „Eques Polonus” / „Лицарство польське” (Венеція, 1628); *Йоста Людвіка Деція* (1485-1545) „Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den ungläubigen Tartern gehabt hat” / „Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало” (Краків, 1527); *Бартоша Папроцького* (1543-1614) „Historya zalosna o prętkości u okrutności Tatarskie a o srogim mordowaniu u popsowaniu Ziemie Ruskiey u Podolskiey. Ktore sie stało Księżycu Października Roku 1575” / „Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575” (Краків, 1575) та „Ogrod krolewsky...”/ „Сад королівський” (Прага, 1599); *анонімна* оповідь „Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais, plus une lettre envoyée au grand chancelier de Pologne” / „Правдива реляція про набіг та розгром Татар і Турків Поляками, плюс один лист великого канцлера Польщі” (Ліон-Париж, 1590); *Миколая Рея* (1505-1569) „Żwierzyniec” / „Звіринець” (1562); *Свентослава Оржельського* (1549-1598) „Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti” / „Справи безкоролів’я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа” (бл.1578); *Рейнольда Гейденштейна* (1553-1620) „De bello Moscovitico commentariorum libri sex” / „Війни Московської коментарії. У 6-и книгах” (Краків, 1584; численні перевидання) та „Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti

libri XII” / „Історія Польщі по смерті Сигізмунда Августа. В 12-и книгах” (Франкфурт-на-Майні, 1672); *Йоахима Бельського* (1550-1599) „Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną” / „Хроніка польська Мартина Бельського, наново сином його видана” (Краків, 1597); *Станіслава Любеньського* (1573-1640) „Errata Iulii Belli Laureae Austriacae scriptoris, Taxantur” / „Оцінка помилок твору Юлія Беллі «Лавровий вінок австрійців»” (1630?); *Яна Іноцентія Петриція* (1592-1641) „Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX” / „Історія справ, що у Польщі діялися року 1620” (Краків?, 1622; доповнений варіант – Краків, 1637); *Якуба Собеського* (1590-1646) „Commentariorum Chotinensis belli libri tres” / „Коментарів Хотинської війни книг три” (Гданськ, 1646); *Павла Пясецького* (1579-1649) „Chronica gestorum in Europa singularium” / „Хроніка подій в Європі” (Краків, 1645 та перевидання) та *Анджея Максиміліана Фредра* (бл.1620-1679) „Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio...” / „Історія народу польського за правління Генріха Валуа” (Гданськ, 1652 та перевидання).

1.2. Головні форми допросвітницької історіографії

Назва цього вступного (пропедевтичного) для нашої роботи параграфу є калькою одного з підрозділів праці Г.Вайта „Метаісторія: Історична уява в Європі ХІХ століття” (1973). Вона видається зручною, адже у вітчизняній історіографічній традиції вживаний схожий, але жорсткіший дефініційний поділ на „донауковий–науковий” чи то „доакадемічний–академічний” періоди розвитку історіографії, причому щодо атрибутації історіографії ХVІІІ ст. у межах цих опозицій справжнього консенсусу немає (адже принаймні доморослі історичні праці тоді були ще надто залежні від попередніх взірців ХVІ-ХVІІ ст.). Втім, для даної праці це не важливо, така назва дозволяє

наголосити на високому рівні спадковості – аж до існування єдиного простору історичної нарації від часів античності до XVIII ст. Відтак, розкриття нашої теми потребує, нехай і схематичного, але окреслення цього простору [389].

Народження фахового історіописання зазвичай відносять до часів античності. Спочатку давньогрецька історіографічна практика була представлена логографами, на зміну яким прийшло два окремих роди історіографії. *Геродот* (бл.485-425 до н.е.) дав початок всесвітній історії (він також і ввів до обігу термін „історія”), *Фукидид* (бл.460-бл.396 до н.е.) створив першу історичну монографію (історію пелопоннеської війни). Утім, вже елліністична доба вповні оцінила історіописання як вид художньої прози. Засади риторичної історіографії на давньогрецькому ґрунті сформулював *Діонісій Галікарнаський* (I ст. до н.е.).

Загалом видатний німецький знавець античної історіографії Фелікс Якоби (1876-1959) вирізняв шість головних розділів давньогрецького історіописання: 1) історія міфологічних часів; 2) історія всесвітня і сучасна, а також хронографія; 3) історія народів та міст (етнографія та хорографія); 4) дослідження давнини (*antiquitates*) і біографія; 5) географія; 6) важкі для класифікації автори, а також теорія історіографії (Цит. за: [363, s. 20]; далі тут так само широко реферований 1-й вступний розділ праці Берінга [363, s. 19–50]). Спільною рисою античних історіографів було відділення нарації про події від географічного опису та неоприявнення використаних джерел. Взірцевою для античності стала програма Фукидида – писати твори для нащадків і водночас корисні для правлячих.

Римська історіографія загалом наслідувала елліністичні взірці. Утім, саме вона, в свою чергу, стала основним джерелом натхнення для ренесансних істориків, відтак, маємо оглянути тут її характерні ознаки. Визнаним „теоретиком” римського історіописання вважають *Марка Тулія Цицерона* (106-43 до н.е.). Вже з часів римської республіки відома більшість

знаних до сьогодні різновидів історіографії: *annales (ad urbe condita)*, котрі укладав ще найстарший римській історик, який, до речі, писав грецькою, Фабій Піктор; *historiae (res gestae)*, автором яких був Семпроній Аселліон; *commentarii* (Цезар); *vita* (Непот). До цього переліку варто додати автобіографію (Цицерон „*De consulatu suo*”) та історичну монографію, першим репрезентантом якої в римській літературі був Луцій Коелій Антипатр, автор твору про 2-у пунічну війну. Найбільший вплив на пізнішу історіографічну традицію до XVIII ст. включно випало зробити саме двом першим родам історіописання (аннали та історія).

Аби виразніше окреслити дефініції, нагадаємо, що Гайден Вайт уживав поняття аннали-„хроніка” та „історія” як початкові рівні концептуалізації в історичному творі для позначення „примітивних елементів” в *історичному викладі*. Обидві вони представляють процес відбору та розташування свідчень з *необробленого історичного джерела* в інтересах перетворення цього джерела на більш зрозумілу картину для певної *аудиторії*. Спочатку елементи історичного поля [воно ж *необроблене історичне джерело*] організовані в хроніку подій, аби мати з ними справу у послідовності, в якій вони відбулися; потім хроніка організується в історію наступним перетворенням подій на компоненти „спектаклю”, або процесу їх здійснення, що, як вважалося, має початок, середину та кінець [230, с. 25].

Утім, повернемося до огляду історичного розвитку історіографії. Ранньохристиянська думка породила *хроніку* (термін уведено до обігу з титулу твору *Євсевія з Цезарії* (бл.265-345), за першого творця хроніки вважають *Ератосфена з Кирени* (бл.276-196 до н.е.)) чи власне – *всесвітню* (універсальну) *хроніку* – синтезу, яка спромоглася представити історію *universum* у часі і просторі. Елементи цієї всеохоплюючої візії трапляються вже у творах „отців церкви” (Юстина, Таціана, Теофіла з Антиохії, Клеменса Александрійського), причому вихідним пунктом для них була теза про друге пришестя Христа та кінець світу. Першою ж *всесвітньою хронікою*,

написаною у дусі християнства, став твір *Юлія Африканського* (Секста Юліуса Африканоса, 165-240) „Χρονογραφία”/ „Хронографія” (бл.221 р.). Автор поділив історію на п'ять епох та співставив хронологію античну, ветхозавітну (біблійну) та новозавітну (євангелічну), причому зробив він це з практичною метою – заспокоїти вірян, що кінець світу наступить не зараз.

Помітний внесок у розвиток історіописання вніс *св.Ієронім* (340-420). Його у першу чергу цікавила сучасність, а не есхатологія. Ієронім представив біблійну та світську історію як єдність, його Бог діяв у часі, а історичні події ставали наслідком Божого Провидіння. Він переклав латинською мовою та ґрунтовно переробив хроніку Євсевія з Цезареї (Кесареї). Історичні матеріали тут згруповані за принципом синхронічної таблиці (метод, знаний вже Юлію Африканському) у дві колонки: *historia sacra* та *historia profana*.

Таке спрямування наслідував *Сульпіцій Север* (360-425), який у своїй праці „*Historia sacra*” зміг підкріпити концепцію про світові монархії не з язичницької античної літератури, а з біблійного видіння Даниїла, вдало поєднавши сфери *sacrum* та *profanum*. А у творчості *Касіодора* (490-583) намітилася й риса, характерна для подальшого історіописання: чим ближче до сучасності, тим більше автор знає про реальні події.

Свій внесок до представлення історії людства зробив також і *св.Августин* (354-430) в „*De civitate Dei*” („Про Град Божий”). Перший вік – від Адама до потопу – це дитинство (*infantia* – за римськими нормами приблизно до 7 років), другий – від потопу до Аврама – отроцтво (*pueritia* – до 16-17 років), третій – від Аврама до Давида – юність (*adolescencia* – 14-30 років), четвертий – від Давида до неволі вавилонської – молодість, розквіт сил (*iuventus* – 20-45 років), п'ятий – від неволі вавилонської до Христа – хворобливість, ослабленість (*gravitas*). Остання доба – старість (*senectus*) – після Христа і аж до Другого пришествя. Схему цю для представлення римської історії частково (без перехідних *pueritia* та *gravitas*) використав історик *Луцій Анней Флор* (кінець I – перша половина II ст.). Її він поєднав із

давньою ідеєю історичного циклу, відтак на сучасну йому епоху імператора Траяна припадало повернення юності та розпочинався новий цикл римської історії. Тези св.Августина популяризували й історичні твори його учня, Павла Орозія, та Ісидора Севільського. Християнська думка запропонувала й інші схеми поділу історії (за шістьма днями творіння, за шістьма жбанами, у яких вода перетворилась на воду, за поколіннями біблійних героїв тощо). За Ісидором Севільським також усталилося трактування *annales* як історії поза межами пам'яті сучасників, на відміну від *historiae*, що є оповіддю „очевидця” (у широкому сенсі, коли автор „здатний” знайти такого очевидця).

Кроком у бік зацікавлення сучасністю стали історичні праці *Григорія Турського* (бл.538-594) та *Беди Превелебного* (бл.673-735). У першого часам по Христу відведена третина хроніки, у другого – вони вже переважають за обсягом. Підсилюється також значення локального елемента, інтерес хроністів до якого надалі лише зростав.

X століття стало епохою, коли універсальні хроніки почали широко використовувати нові джерела: аннали-літописи або порічні записи. Анналистика не зводилася до запису поточних подій – зазвичай літопис мав вступну частину, що представляла найдавнішу історію людства, скомпільовану на підставі кількох енциклопедичних та перелікових творів. Аннали, сконструйовані таким чином, виконували і функції хронік, водночас й універсальна хроніка могла використати аннали для представлення новітньої історії. Характерним прикладом подібного жанрового взаємопроникнення є „Повість минулих літ” («По вісті времянних літ»).

У XII ст. увиразнилася й тенденція до перетворення хроніки на твір енциклопедичний, на довідник для тих, хто навчається (відтак узасаднилась „всеядність” хроніки щодо інших нараційних форм, посилилась пластичність її як літературного жанру). Ось, наприклад, взявши на себе труд перелічити старопольські літературні жанри, представлені у «Хроніці всього світу»

М.Бельського, польський історик Д.Снежко називає такі: переклад біблійний, хорографія-землеопис, апокриф, алегорія, «профеція»-пророцтво, байка, роман псевдоісторичний, лист, промова, анекдот, епітафія, «ікон»-символ, щоденник подорожі і навіть уривок народної пісні, причому він цілком не певен, що перерахував усе [438, s. 205 – 206].

До того ж специфікою домодерної хроніки (як і книги взагалі?) була її пристосованість до *вибіркового* читання. Себто про що б не хотів дізнатись читач – йому все до однієї і тої самої книги.

Пізнє середньовіччя розквітло хроніками, в яких географічний горизонт ще більше звузився. Виникають твори, в яких центр ваги пересувається на окремі міста, регіони або монастирі. Відомий польсько-французький історик Кшиштоф Поміян писав про „інституційний” характер хроніки-літопису [421, s. 154 – 155].

Без сумніву, на цьому позначилася феодальна роздрібненість, утім, можна тут добачити і вплив провідних засад християнського історизму – рівності усіх людей перед Богом та баченні Божого промислу-Провидіння у всякому діянні (отже оповідь про будь-кого та будь-який вчинок набуває універсального значення). Виразним тут є приклад званої пам’ятки вже XVII ст., створеної, утім, у традиційно-архаїчній манері, – «Літописця або хронічки» Йоахима Єрлича. Вона належить до жанру сімейної хроніки, але також відкривається оповіддю про творення та початки світу, а отже ніби вписує автора з його рідними до універсального простору всесвітньої історії.

Разом із звуженням простору, цікавого для хронікаря, зникає розуміння есхатологічних проблем. Так, вже Гуго з Сан-Віктора вважав, що в описі dokonаних звершень треба продемонструвати чотири елементи: дію, її творця, час і місце. Як бачимо, немає тут місця для міркувань про філософсько-теологічну природу події. Прагнення джерельно задокументованого представлення історії наприкінці середніх віків набрало вигляду коментарю від автора, в якому хроніст покликається на використані

джерела або намагається продемонструвати старанність читання творів інших авторів (авторитетів).

Вирізняють такі типи хронік – *series temporum* (ланцюг часів), *imago mundi* (образ світу) та *mare historiarum* (море історій). Перший представляв собою хронологічно впорядкований виклад подій, другий і третій відрізнявся істотнішим значенням рефлексій хроніста над минулим, людською природою, чеснотами і т.п. Хроніка типу *mare historiarum* часто поділена на розділи і книги, які підпорядковують хронологічний перебіг подій. Вона завершується підсумковим розділом, в якому автор викладає свої рефлексії щодо описаного. *Imago mundi* є хронікою енциклопедичного типу, підручним зібранням, часто обмеженим лише до переліку, наприклад, владців. У пізньому середньовіччі побутувала також хроніка типу *Flores temporum* (нектар часів), що була своєрідною „лінійною книгою чудес”, виконувалась у формі „хроніки пап та імператорів”. Панування останніх представлялись як хронологічне тло для діянь святих та чудес, які вони вершили. Загалом, на думку сучасного польського історика Даріуша Снежко, основним напрямком розвитку хроніки як літературного жанру був рух від хронології до опису або від синтезу до енциклопедії [438, s. 203].

Відносно *series temporum* як парадигматичного типу хроніки варто ще нагадати, що історію в середньовіччі розуміли як оповідь про звершені діяння. Утім, діяння-*gesta*¹ та *historia* у ранньому середньовіччі не були тотожними поняттями. Діяння (*gesta, acta*) та життєписи (*vita*) складали матеріал для історії. Ісидор Севільський окреслив історію таким чином: оповідь, в якій описані факти світу (*istoria, in qua narrantur facta rerum*), а

¹ *Gesta* – вчинки гідні подиву; уперше таким чином представлено вчинки Олександра Македонського *Каллістеном з Олінту* (бл.370-327 до н.е.), його придворним істориком. Інколи гести представляли вчинки не окремої особи, а низки особистостей об'єднаних, скажімо, перебуванням на певній посаді (магістрати, єпископи, монархи та ін.).

Роберт з Мелун дефініював її так: Історія є зв'язний опис діянь (*Historia [est] scriptura de re gesta composita*). Іоанн із Солсбері розумів під поняттям історії описування правди, *veram narrationem*, а хронологічний виклад історії хроніст позначав як порядок історії, *ordo historae*.

Розрізняно (нехай і не завжди послідовно) два роди історіописців: *historici* та *chronici*. Керувала ними та сама інтенція: переказ правди (*vertate intentere*). Однак були й відмінності. Так автор, який писав хроніку (*chronicus*), представляв події у часі і силкувався відповісти на запитання **КОЛИ**, в той час як автор, який писав історію (*historicus*), зосереджувався довкола обставин подій, що оглядаються. Жадав, цей останній, знайти відповідь на запитання **ЯК**.

Це розрізнення мало античне коріння. Ще Цицерон у своєму „*De oratore*” розрізнявав „примітивну анналістику” та „вишукану історіографію”. Остання будує свою нарацію згідно з правилами риторики. Такий поділ сприймається і сьогодні, він відмежовує сухий реєстр хронології від літературно розбудованого витвору історіографії. Естетичне та етичне сприйняття історичної правди, що так характерне для риторично орієнтованого античного історіописання та його послідовників, так само знаходить відгук у творців сучасної наративістичної історіографії.

Лінійна концепція (з нею пов'язана концепція Провидіння та Божого плану) стала загальною основою хронікарства, яке намагалося співвідносити описувані події з „сакральним часом” (відтак, не рідкістю було позначення дня, присвяченого певному святому і т.ін., без вказівки власне на рік, коли відбулася подія). *Ordo historiae* – то вимога композиції твору, відтак історик чувся зобов'язаним обґрунтувати кожний випадок, коли переривалась хронологічно впорядкована оповідь.

Іншим суттєвим елементом, що окреслював і поетику хроніки, і представлений нею світ, є простір. Універсальні хроніки креслили його дуже широко, аби зуміти представити історію людства від початку. Навпаки,

локальні хроніки охоплюють на подив невеликий простір. Локальна оптика сповнює розум хронікаря та призводить до того, що часто не здатен він собі уявити, що поза мурами міськими або поза кордонами рідного князівства є речі, гідні увічнення. Зв'язок між локальними та універсальними хроніками легко помітний на інтертекстуальному рівні, але прагнення синтезу цілком залежало від того чи іншого автора (чи то завдань, які він собі ставив).

До конститутивних ознак особливо цікавої тут регіональної хроніки відносять: зацікавлення хронікаря історично сформованим регіоном, що виражається в зверненні уваги на його географічні умови, а також використання в дослідженні широкого спектру джерел, як-то: історій або хронік єпископств, міст, монастирів, ба навіть агіографічних творів. Історія місцевої династії складає лише один з елементів регіональної хроніки.

Загалом хроніка мала служити цілям дидактичним, моралізаторським та виховним. Вчинки добрих владців або героїв слід наслідувати, а злий приклад предків має відлякувати. Стосується це як окремих осіб, так і цілих народів. Це завдання історик реалізував не лише через підбір прикладів, але також через авторський коментар. Часи сучасні собі або ті, що він ще пам'ятає, хроніст оцінював за своєю міркою, не уникаючи формулювання гострих зауважень.

Утім, моралізаторською функцією не вичерпувалося значення хроніки для людини середньовіччя. Серед інших її функцій: 1) прославлення власного міста, рідних країв або монастиря; 2) розвага (функція лудична); 3) генеалогічна (*origo gentis*) і зрештою 4) „публіцистична” реакція на біжучі події суспільного життя. Причому, саме остання функція була чи не найважливішою. Генеалогія та пошук історичного (бажано славного) коріння також стали у пізньому середньовіччі повальним захопленням хроністів. Як спосіб розваги хроніка демонструє еволюцію в бік все більшого зацікавлення сферою *profanum* замість *sacrum*. Особливо характерним тут є трансформація

образу монарха від „національного святого” та „останнього голосу” (*ultima vox*) до портрету особи, обтяженої різноманітними вадами та слабостями.

Пізньосередньовічний хроніст зацікавлюється деталлю, відтак у хроніці не рідкістю стають мікроісторичні сюжети. З’являється потреба представлення власної творчої лабораторії, демонстрація результатів індивідуальних джерельних пошуків (адже численність нагромадженого матеріалу повсюдно визнається показником вартості праці).

Коло ж споживачів хронік лишалося дуже вузьким (поволі таку ситуацію змінюватиме лише винайдений у XV ст. друкарський станок, і з другої половини XVI ст. маємо вже й періодичні видання «міжнародної хроніки»). Їх розрізняють як первісних і вторинних (загалом дворівневість споживача природна для норм риторики). Читач (слухач) першого роду часто прямо вказаний у пролозі-дедикації (адресат). Читач другого роду відіграє для автора підпорядковану роль. Утім, за будь-якої обмеженості аудиторії, уявлення, що середньовічний літописець міг не брати її до уваги, писати (творити духовний подвиг) для себе та Бога (Вічності), буде спрощенням (універсальна для середньовіччя ідея *служіння* була сильна ще й багатовимірністю).

Вже ранній Ренесанс поволі відроджує інтерес до історіографічної теорії. Натхнення тут черпається, передусім, з конкретно-історичних витворів античності (Лівій) та загальних теорій риторики (Цицерон, Квінтіліан), хоча, наприклад, Франческо Робортелло в „*De historica facultate*”/ „Про можливості історії” (1548) сягав і по досвід Лукіана з Самосати, елліністичного автора праці „Як треба писати історію”. Рубіжними для теорії історіографії Високого Відродження вважають твори Жана Бодена „*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*”/ „Метод легкого вивчення історії” (1566) та Ланселота де ла Попелінера „*L’Histoire des histoires avec l’idée de l’histoire accomplie*”/ „Історія історії [власне *історія історіографії* –

Д.В.] з ідеєю історії досконалої” (1599). До речі, польська історіографія охоче акцентує на тому, що працю свою Боден писав, вже ознайомившись із новаторською за методом хронікою М.Кромера.

Зрештою, повертаючись до спостережень Г.Вайта зі згаданого підрозділу „Головні форми допросвітницької історіографії”, завважимо, що американський філософ виділив чотири такі „форми”: церковна (і більш широко „конфесійна”) історія; етнографічна історія, створена місіонерами та дослідниками нових світів, доби великих географічних відкриттів; історіографія давнини великих ерудитів того часу, переважно філологічних за своїм методом, присвячена укладанню точних хронік та анналів віддаленого та близького минулого; нарешті, *historiographie galante* або *romanesque*, заснована на „романах інтриг і зв’язків”, написаних у відверто белетристичному дусі [230, с. 80 – 81]. Всі їх річпосполитські іпостасі ми й спробуємо оглянути в наступному підрозділі.

1.3. Ренесансна історіографія Речі Посполитої і українця¹

Слідом за Ф.Броделем (про перспективність його методології для досліджень українських матеріалів нам вже доводилося писати [236]) вдамося, передусім, до окреслення меж „можливого” і „неможливого”, з’ясуємо відстань між ресурсом „фортеці”, укріпленої природою та постійним доглядом, і кращими людьми тогочасного „спецназу”, майстрами „новизни”. За маркери тут можна прийняти незнищенні у будь-які часи *аннали* (які, втім, у цікаву нам добу, втрачають монополію на провід, статус історіографічної парадигми) та *критичну історію* (котра цього становища ще

¹ За відправну точку для цього огляду правили такі знані синтези як: [359; 389; 398].

не досягла і є радше винятком-аномалією, аніж правилом – свідомо вживаємо термінологію, розроблену Томасом Куном, див. зокрема: [298]).

Як часто буває, поштовх для „наукової революції” в річпосполитському історіописанні прийшов ззовні. Батьківщиною нової ренесансної історіографії була Італія (вужче – Флоренція) XV ст. Щодо Флоренції, то власне рубіжним тут вважається твір канцлера-історіографа Флорентійської республіки *Леонардо Бруні з Ареццо* (бл.1369-1444) „*Historiarum Florentini populi libri XII*”/ «Історія флорентійського народу, у 12 книгах» (доведена до 1404 р., видана у Страсбурзі 1610 р.). Праця ця була позбавлена легендарних мотивів і спиралась на багатий джерельний матеріал.

Для флорентійської історіографії характерним був інтерес до внутрішньої політики. Пізніше оформилися ренесансні неаполітанська течія придворної історіографії, що схилилась до панегіризму, та проміжна між двома першими – венеціанська прагматична історіографія – завданням якої було передусім інформувати світ про зовнішню політику тогочасної європейської „великої держави”.

Саме з цього італізованого та гуманістичного письменницького середовища походив виклик й інтелектуалам Корони Польської. Ним став, передусім, твір *Енея Сільвія Пікколоміні* [445] (1405-1464, з 1458 р. папи римського Пія II) „*Historia Bohemica*” (*Богемія* – звичайна у латиномовній літературі назва Чехії).

Ця праця, написана 1458 р., надрукована вже по смерті автора в 1475 р. у Римі. Згодом вона неодноразово передруковувалась, зокрема, у Кельні 1530 р. та у повному зібранні творів автора («*Opera omnia*». Базель, 1551-1571). 1510 р. письменник, тлумач та друкар *Миколай Конач* (*Mikuláš Konáč z Hodiškova*, бл.1480-1546) видав чеський переклад цього твору („*Česká kronika*”), який, у передмові, рекомендував як чехам, так і полякам [396, s. 147] (недавнє чеське перевидання твору Пікколоміні див.: [128]).

З цим твором Пікколоміні пов'язаний і дуже популярний текст „De Europa”/ „Про Европу” (першодрук у Меммінгені, 1490). Тут поміж європейськими країнами згадано і „Русь”-Галичину (сучасне перевидання твору [148]; про нього див. також: [401]).

Принагідно зауважимо, що пікколомінієву лінію у західному українознавстві-русистиці згодом підтримала праця Йогана Богемця (бл.1485-1535) про звичаї народів світу. Видана у французькому Ліоні 1541 р., вона – у книзі про Европу (Liber III) – містила показний розділ «De Rusia sive Ruthenia, et recentibus Rusianorum moribus»/ «Про Русь або Рутенію та огляд Руських звичаїв»: [7, р. 177 – 181]. Згодом твір Й.Богемця перекладено чеською (Оломоуц, 1579).

До речі, цей текст явно виграє на тлі, зокрема, такого сучасного йому європоцентричного видання – праці Ансельма та Христофора Целла (Cella, Zell) «Europae Descriptio Lucidissima D. Carolo. V. Romanoru[m] Imperatori dedicata»/ «Європи опис, найяснішому Карлу V, римському імператору, присвячений» (Антверпен, 1535 і 1536) [10]. На жаль, більш цікавий тут для порівняння інший твір цих авторів-міжнародників – «Europae descriptio: Tartaria, Hungaria, Bohemia, Polonia, Lithuania, Livonia, Prussia»/ «Європи опис: Татарія, Угорщина, Чехія, Польща, Литва, Лівонія, Прусія» (Антверпен, 1536) – для нас лишився недосяжним.

Польською відповіддю на твори Пікколоміні могла стати монументальна хроніка Яна Длугоша (1415-1480). Вона доведена до року смерті автора та наповнена вже й гуманістичними елементами. Це обумовило те вічне вагання новітньої історіографічної традиції щодо питання: відносити длугошеві твори до середньовічної чи вже до ренесансної парадигми; наразі тут звияжить компроміс, за яким Длугош є рубіжною постаттю між цими формами історіописання.

Утім, із цензурних міркувань (історик доволі скептично оцінював „діяння” Ягелонів) твір Длугоша не побачив друк вчасно (частково

надрукований 1614-1615 рр., цілком – 1711 р.). Зауважу, що для української традиції це доволі сумний факт, адже уривалось багатообіцяюче длугошеве починання інтеграції локальних, у т.ч. давньоруських, літописів до загальнодержавної історіографічної традиції. Ннове зацікавлення „руськими” джерелами прокинеться вже в історіографів другої половини XVI ст.

Надалі біля справи написання історії королівства в гуманістичному стилі заходився єпископ перемиський (номінат), а згодом – влоцлавський Пйотр з Бніна (пом. 1494). Він пропонував доручити цю справу славнозвісному італійському емігранту *Калімаху* (Філіппо Буонакорсі, 1437-1496), який, проте, відмовився через похилий вік.

Утім, Калімахів вплив на формування історіографічних традицій в Короні Польській був значний. Особливе значення тут мав його твір „*Historia de Rege Vladislao*”/ „Історія про короля Володислава”. Написана ця «Історія» була, вірогідно, в 1487 р., видана ж в Аусбурзі в 1519 р. (перевидання за цікавий тут період: Базель, 1556; Франкфурт, 1578; Краків, 1582; Франкфурт, 1584; Кельн, 1589; Франкфурт, 1600; критичне видання С.Квятковського див.: [159]). Твір оповідав про трагічний похід проти турків короля Польщі та Угорщини Владислава VI (III) Варненчика (1424-1444). В українському контексті важливою є й інша праця Калімаха – гуманістична біографія львівського архієпископа Григорія з Сянока „*De vita et moribus Gregorii Sapocensis, Archiepiscopi Leopoliensis*”/ „Про життя та звичаї Григорія Сяноцького, архієпископа львівського” (1476) [160].

Нову спробу започаткування офіційної ренесансної історіографії королівства ініціював 1506 р. польський король Олександр I Ягелончик (можливо, з подачі канцлера Яна Ласького), який пробував залучити до цього *Миколая Розембарзького* (пом. 1506 або невдовзі), шляхтича з краківського воєводства, знаного польського дипломата, фахівця з „турецького напрямку”. Втім, і цей кандидат після початкових проб пера [420, t. 32, s. 384 – 387] зрікся цієї справи (або помер).

Зауважимо, що для української традиції М.Розембарзький цікавий як автор невеличкого рукописного трактату – „*Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium*”/ «Пояснення стисле про місце розташування, звичаї та багатоманітність Скіфського [себто татарського] племені» – про фізіографічні, географічні та історико-етнографічні риси Південно-Східної Європи. У центрі уваги письменника-історика перебували кримські татари, походження яких вчений „досліджує” майже винятково крізь призму популярних античних творів). Праця ця була написана на замовлення імператора Максиміліана (нині зберігається в Бібліотеці Чарторійських у Кракові – гкр.26 /Тека Naruszewicza. Т.26/, к.592-619. Новітнє критичне видання див.: [165]).

Після тривалих невдач першого успіху в „інституалізації” офіційної історіографії Корони Польської досяг вже згаданий Ян Ласький (1456-1531) [393], примас, один з перших королівських радників та, напевно, найпомітніша історична постать у Польщі початку XVI ст. До речі, це один з небагатьох католицьких письменників свого покоління, хто наважувався дискутувати про „руську віру”-православ'я – на Латеранському синоді 1514-1515 рр. він оголосив трактат „*De Ruthenorum nationibus eorumque erroribus*”/ «Про тієї рутенської нації помилки».

Перебуваючи в Римі 1513-1515 рр., Ласький спробував залучити до створення сучасної синтези історії Польського королівства молодого італізованого далматинця (хорвата) *Франциска Андроніка* (Tranquillus Andronicus Parthenius, 1490-1571) [375]. Можновладець також – у листі з 28 липня 1514 р. – звертався за допомогою щодо збирання історичних матеріалів та виписок для цього проекту до знаних тоді з вченості представників краківського університету – Бернардина Галла (Gallo, далматинець, учень Калімаха, утім невдовзі, у 1517 р., він помер) та Матвія з Мехова (Меховського, Меховіти).

Утім, Андронік не виправдав сподівань свого хлібодавця, оскільки вважав поетичні заняття незмірно вищим покликанням за обов'язки історіографа (зауважимо, що поетична форма викладу історичних подій в Україні з її живими епічними традиціями була явно популярніша за прозу увесь цікавий нам період). Ласький змушений був відмовитись від його послуг та звернув свою увагу на земляка, який віддавна (від 1505 р.) перебував у Римі – *Бернарда Ваповського* (бл.1450-1535).

Певний історіографічний досвід на той час останній вже мав – з-під його пера у 1509 р. вийшов латиномовний „Опис війни московської 1508 р.” (друку він так і не побачив, його рукопис зберігається у Ватиканській бібліотеці; видання: [214]; сучасний аналіз твору див.: [388]). Втім, загалом, поза спільною всім гуманістам пристрастю до красивого письменства, як науковця його найбільше вабила географія. Ваповським власне виконана та віддрукована у Кракові 1526-1528 рр. мапа Польщі, а мапа Східної Європи («*Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens* та *Tabula in qua illustrantur ditones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*») стала основою для першої збереженої карти Польщі Вацлава Гродецького, дедикованої королю Сигізмунду Августу. Ці карти зіграли визначну роль у процесі ознайомлення вченого світу Заходу з означеними теренами.

Однак і ця нова історіографічна надія польського офіціозу не квапилася взятись за перо (почасти через інші, зокрема дипломатичні, „навантаження”). Відтак римська місія Ласького була змушена задовольнитись виданням історико-пропагандистської збірки „*Carmina de memorabili sede Scismaticorum*”/ „Пісня про пам'ятну облогу схизматиків” (Рим, січень 1515 р.), до якої увійшли лист короля Сигізмунда I до папи Леона X, присвячений опису гучної перемоги над росіянами під Оршею 1514 р., та вірші різних авторів, які славили цю подію.

До речі, подібна ренесансна практика віршованих описів переможних битв вже мала на той час „український прецедент” (полономовний), дивись анонімну пісню «Про вибиття татар перекопських під Вишневецом року 1512-го» [122, ч. 2, с.5 – 10]. Трохи згодом Микола Гусовський склав латиномовну поему „Nova et miranda de Turcis victoria”, див. «Перемога над турками під Теробовлею 2 липня 1524 року» [121]. Про Оршу 1514 р. вістки Європою поширювали й прозові друковані реляції, див.: «Wahrhaftiger Anfang und Unterricht der Schlacht von dem König von Polen mit dem Herzog von Moscovia» (Лейпциг, після 14.IX.1514 р.); «Epistola Sigismundi regis Poloniae ad Leonem X de victoria contra haereticos ac schismaticos Moscovios apud aras Alexandri magni parata» (без місця друку, після 18.IX.1514); «Die Schlacht von dem König von Polen mit dem Moskowiter» (Нюрнберг, після 8.IX.1514 р.).

З тих інших авторів вищезгаданої римської збірки 1515 р. окремо слід виділити папського дипломата та легата в Польщі *Якуба Пісо* (? – 1527). Для цієї збірки він написав лише невелику «Epigramm’у», але його інший твір про Оршанську війну – «Epistola de conflictu Polonorum et Lithvanorum cum Moschovitis, 1514»/ «Лист про конфлікт поляків та литвинів із московитами 1514 р.», уперше виданий у Вільно 1515 р., згодом неодноразово перевидавався (Базель, 1515; Базель, 1582; Франкфурт-на-Майні, 1584).

Перу Ваповського у тій самій римській збірці належав окремий „Panegyris, seu carmen elegiacum in victoriam Sigismundi I regis de Moschis”/ „Панегірик або пісня елегійна на перемогу короля Сигізмунда I над Московітами”, цікавий, поза описом „головної події”, ще й передмовою, де поданий сюжет походження слов’ян до утворення Королівства Польського, в дусі настанов сформульованих самим Лаським. Цікаво, що колискою слов’ян тут вважалося Ільменське озеро, звідси вони рушили слідом за вандалами та готами, займаючи їх колишні володіння та відвойовуючи причорноморські та балканські землі у Візантії (звідси вирушили в свій похід Чех і Лех, чим і завершили добу первісної слов’янської експансії). Завважимо, що така

інтерпретація „державотворчого” процесу перегукувалась з давньоруськими інтелектуальними традиціями та сприяла трактуванням щодо важливості „руських земель” для загальнослов’янського минулого.

Після цього, на тривалий час, праця Ваповського, як історика, загальмувала. Можливо сталося це через те, що „історіографічні” зацікавлення польського двору в цей момент потіснили „агіографічні” – на 1517-1521 рр. припадає справа канонізації „першого литовського святого” і брата короля Сигізмунда I – Казимира (1458-1484). За життє-біографію останнього тоді взявся навіть папський нунцій – *Захарія Ферарець* (Ferreri Zacharia, 1479-1524), який 1521 р. видав у Торуні і/або Кракові книжку „Vita Beati Casimiri Confessors ex Serenissimis Poloniae Regibus et Magnis Lithuaniae Ducibus clarissimi”/ «Життє блаженного Казимира Сповідника з ясновельможних польських королів та великих князів литовських найясніших».

Відтак ініціативу історіописання перейняв „неформал” *Матвій Меховський* (власне Мацей Карпіга, бл.1457-1523). На відміну від вчених-„зірок”, на яких покладався офіціоз, історіографічній справі краківський лікар та університетський діяч готовий був віддати стільки часу скільки буде потрібно. Він особисто знав Длугоша, був на його погребі і міг претендувати на роль продовжувача справи великого історика.

Збирати матеріали для історичного твору Меховіта почав, вірогідно, після італійської подорожі (бл.1492) і його першу редакцію закінчив перед 1513 р. (про це він згадував у вітальній промові до Я.Ласького 1513 р.). На початку 1514 р. він підготував на підставі хроніки Длугоша історію Польської Корони до 1480 р. (цей текст склав 1-у частину хроніки), а за 1515-1518 рр. написав вже цілком оригінальну 2-у частину за 1481-1506 рр. (тобто до початку сучасного йому королювання Сигізмунда I).

Паралельно Меховіта підготував славнозвісний географічно-енциклопедичний трактат „De duabus Sarmatiis”/ „Про дві Сарматії”, виданий

у Кракові 1517 р. 1521 р. його перевидали у тому таки Кракові під назвою „Descriptio Sarmatarum”/ „Опис Сарматій”.

Цю працю Меховіти широко перекладали в Європі вже XVI ст.: у Базелі в збірці „Novus orbis regionum et insularum”/ «Новий світ регіонів та островів» 1532, 1537, потім 1582 pp.; у Венеції 1542 р. в збірці „Eritome orbis terrarum”/ «Короткий виклад земель світу». Її вже 1518 р. (а може ще й 1519 р.) видано в Аусбурзі в перекладі німецькою, потім у Стразбурзі 1534 р. Існував також переклад голландською. Італійські адаптації друкувались вже 1523 та 1525 pp., а переклад Аннібала Маггі під назвою „Historia delle due Sarmatie”/ «Історія про дві Сарматії» видавався у Венеції 1561, 1562 та 1584 pp. За цікавий тут період ця версія видання передруковувалася ще двічі – 1600 та 1637 pp. У XVII ст. перекладали трактат-бестселер і в Росії (рукопис).

1535 р. у Кракові під назвою „Polskie wypisanie dwojej krainy świata, którą po łacinie Sarmatią zową” вийшов польський переклад Меховіти авторства краківського професора *Анджея Глабера з Кобиліна* († після 1572). Він перевидавався у Кракові ще 1541 та 1545 pp.

Сучасна українська наука звикла користуватись російськомовним виданням праці [105]. Утім, найсучаснішим є польський переклад Т.Беньковського (Вроцлав, 1972) під назвою „Opis Sarmacji Azjackiej i Europejskiej” зі вступом Х.Барича [175].

Утім, повернемося до „Chronica Polonorum” Меховіти. Вона побачила друк у грудні 1519 р., але зусиллями Я.Ласького на поширення цього краківського видання була накладена цензурна заборона. Зауважимо, що справа ця докладно досліджена [372]. Головним закидом М.Меховському було те, що він згадав про підозри щодо подружньої вірності королеви Сонкі (Софії Гольшанської), юної дружини старого Владислава-Ягайла, що ставило під сумнів законність походження усіх наступних Ягелонів.

Можна також казати і про особисті мотиви Я.Ласького. Адже, попри те, що історик загалом підтримував настанови примаса відносно питань

походження слов'ян (хоча наголошував на їх поділі в процесі історичної генези на західну та східну – сарматську – групи) чи то щодо критики антипольських писань Пія II, він не завагався включити до тексту своєї праці чимало некорисних для Ягелонів фактів, як поданих ще Длугошем, так і розшуканих особисто автором. Саме критичне зображення королювання Олександра I викликало найбільший супротив Ласького, який власне тоді розпочав свою велику політичну кар'єру. Крім цього, Меховському закидано недосконалість (шорсткість) стилю писання, відтак його популяризація мала б «зашкодити» літературному іміджу країни.

Переробка твору Меховіти була доручена „людині двору”, натуралізованому ельзасцю *Йосту Людвіку Децію* (власне Детц Йодок, 1485-1545). Коштом останнього було здійснене й видання 1519 р. Утім, вірогідно частину правок вніс сам Я.Ласький [359, s. 35].

Відредаговане видання побачило друк 1521 р. (репринт цього видання здійснено в Польщі 1986 р., див: [176]). До нього Децій долучив власну історичну працю, що складалася з трьох книг: 1) „*De vetustatibus Polonorum*”/ „Про давнину Поляків” – компіляція з творів різних авторів (зокрема вписувала „польські сюжети” до простору дискурсу німецької вченості); 2) „*De Jagellonum familia*”/ „Про рід Ягелонів” – витяг з праці Меховіти; 3) „*De Sigismundi regis temporibus*”/ „Про часи короля Сигізмунда” – оригінальна праця (утім майже цілком сперта на нотатках Меховіти за 1506-1516 рр., наданих Децію автором). Остання є важливим джерелом до історії початкового періоду королювання Сигізмунда I (до 1516 р.) [140; 141].

До історіографічної праці Децій звертався ще раз у 1527 р. Тоді він видав у Кракові (у формі листа, німецькою мовою) опис тогорічної перемоги К.І.Острозького над татарами під Ольшаницею на Білоцерківщині (див. підрозділ 3.1.).

У зв'язку з „репресіями” щодо оригінальної праці Меховіти, характерно, що сперта на ній польська хроніка *Станіслава Хвалчевського*

(пом.1567) залишилася невиданим рукописом та побачила друк вже в ХІХ ст. [137] (рукопис за яким здійснено видання був некомплектний – відсутні перші сім розділів, після 14-го йде 17-й). Про Хвалчевського та його хроніку ще 1886 р. у Львові видав спеціальну працю Е.Ширмер [427]. Згаданий хроніст походив з калішського воєводства, був братом Єжі Хвалчевського, біскупа луцького. Замолоду служив при дворі імператора Карла V. Належав до кола королеви Бони. 1536-1545 рр. – староста кременецький, 1545 р. – кобринський [420, t. 4, s. 3-4].

Текст писався за часів перебування автора на посаді кобринського старости, «набіло» хроніка переписана в родинному Рашкові калішського воєводства у 1549 р. Вона охоплювала період від Мешка I до смерті Болеслава Сором'язливого у 1279 р., була дослівним перекладом або скороченням хроніки Меховіти.

Згадане друге видання хроніки Меховіти, в купі з його „Описом двох Сарматій”, на тривалий час стали *basic book* для європейського читача, зацікавленого, зокрема, Україною. Принагідно слід зауважити, що Меховіта також намітив і перенесення головної уваги в „руському сюжеті” на Московію (чого не мав Длугош). Цікаво, що він міг користуватись якимось варіантом Іпатіївського списку давньоруських літописів та, напевно, користав з інформацій російських бранців (Оршанський полон 1514 р.) щодо актуального становища у Великому князівстві Московському.

Утім, урядові кола означену ситуацію зі справою історіографічного представлення минулого Корони могли сприймати хіба як компроміс [359, s. 35]. Відтак, очі їх знов обернулися на „офіційного історіографа” – Б.Ваповського.

Останній всерйоз зайнявся укладанням історії тільки в останні роки життя і, на момент смерті автора, праця його лишалася незавершеною. До „сильних” сторін цього твору відносять передусім високий рівень риторичної вивершеності. Ваповський також успішно давав собі раду із завданням

глюріфікації династії Ягелонів (живо цікавлячись справами усіх країв, де урядували її представники) та був, за спостереженням Барича, одним з творців „історичного оптимізму” в рiчпосполитському історіописанні – зокрема, і міфу про непереможеність польської зброї [359, s. 38].

Втім, вправна тенденційність офіційного історіографа мала наслідком легковажне ставлення до джерел. Сучасна дослідниця творчості Ваповського називає його „більш артистом пера, ніж досліджуючим архіви істориком” [389, s. 39]. Він можливо найменше серед визначних рiчпосполитських істориків цікавився справою введення в обiг нового джерельного матеріалу. Праця Ваповського прямо базувалась на текстах попередників – Длугоша, Меховського, а в останній найбільш сучасній частині (текст доведено до 1535 р.) на угорській хроніці Емерика Венгра¹ (оповідала про події 1516-1531 рр.) [365]. Цікаво однак, що нечисленні „оригінальні відомості” нової історичної синтези часто стосуються українських земель (рід Ваповських мав маєтності на Перемишльщині та родинні зв’язки з багатьма домами руської шляхти).

Сучасники високо оцінили працю Ваповського, король Сигізмунд I розпорядився її опублікувати. Втім, на заваді цьому стала, здається, ненависть підканцлера П.Томіцького до свого попередника Я.Ласького, якого історик-вдячний клієнт зобразив на сторінках своєї хроніки з найкращого боку. До друку твору Ваповського так і не дійшло, згодом загинула і його початкова частина – до 1380 р. (власне, за доволі темних обставин, зник оригінал рукопису, причому Х.Барич підозрював, що в цьому був зацікавлений М.Кромер, який не бажав, аби було з’ясовано наскільки текст

¹ *Емерик Венгр* (Emericus Ungarus) був власне краківським вченим-гуманістом, а його угорські сюжети пов’язані не скільки з угорським походженням автора, скільки із величезною актуальністю тогочасної Угорщини для Ягелонів (з цієї династії походили угорські королі Уласло-Владислав II (1490-1516) та Лайош-Людвік II (1516-1526)).

його хроніки був залежним від наративу Ваповського, див.: [358, s. 45-47; 359, s. 109-110]).

Таким чином, справа створення візитівки історії Польського королівства, важливої для зовнішньополітичних цілей, знову лишилась недовершеною. Чи не найбільш спроможною усвідомити ненормальність такого стану речей (за тогочасним євростандартом) була королева Бона. Італійка за походженням, вона добре розуміла користі історіографії. Саме їй, зокрема, бл.1536 р. присвятив свою широко закроєну віршовану апологію королювання Сигізмунда I – „*Erithalamium reginae Bonae*” – 679 гексаметрів! – один з найвидатніших тогочасних польських інтелектуалів Ян Дантишек.

За підтримки королеви *Станіслав Гурський* (1497 або 1499 або 1489 – 1572) розгорнув свій масштабний джерелознавчий проект (почав бл.1535 р.) – славнозвісні „*Acta Tomiciana*”. Цей титул, за ім'ям першого протектора дослідника – підканцлера Петра Томіцького, затверджується за збіркою з XVIII ст. Оригінальна назва звучала „*Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Sigismundi Primi...*” або також „*Actionum Poloniarum, Rerum Poloniarum tomus primus, secundus i t.d.*”. У підсумку Гурський нагромадив понад 100 томів виписок з актів від 1462 р. до кінця панування Сигізмунда Августа. Т.зв. «текі Гурського» – 29 томів, бл.7000 оригіналів документів – згоріли 1944 р. Матеріали «Актив» досі опрацьовуються, останній з виданих томів – 18-й (1536 р.) – побачив друк 1999 р. [127]. Загалом ці «екстракти» мали стати підпорою праці іноземного фахівця, а саме відомого італійського ритора та латиніста Квінто Маріо Коррадо, якому королева зробила пропозицію приїхати до Польщі (врешті-решт, Гурський підніс їх сенату Речі Посполитої).

Утім, і ця широко закроєна акція не увінчалася успіхом. Коррадо не приїхав, праця Гурського просувалася доволі повільно: перший короткий, Радзивілівський, звід – 1545 р.; наступні розширені – 1557, після 1549, 1567 (з редакцією 1569). По смерті ж, у 1548 р., чоловіка-венценосця, Бона вже не

була настільки зацікавлена в проекті, хоча, не без її участі, в Кракові та Венеції 1548 р. видрукувано промову Станіслава Оріховського на смерть короля Сигізмунда I. Вона була також і коротким історичним начерком історії королювання передостаннього Ягелона (причому як такий вона явно поступалася у фактографізмі аналогічній промові М.Кромера, створеній у тому таки 1548 р., див. сучасний польський переклад: [169]). На користь Оріховського, як претендента на статус офіційного історіографа, могло грати його тривале навчання в Італії, зокрема і під керівництвом знаного венеціанського історика Йоанна Христителя Егнаціо.

До популяризаторів „вітчизняної” історії зі схилку правління Сигізмунда I можна зарахувати також і *Клеменса Яніцького* (1516-1543). Цей знаний поет має в своєму доробку й працю „*Vitae regum Polonorum*”/ „Життя королів Польських” (Антверпен, 1563; текст написаний між кінцем 1540 та 1542 рр.), де подав віршовані образи польських королів [376]. Наступні видання цього твору: Краків – 1566, 1568, 1573; без місця друку – 1574 (+ „Життя Сигізмунда Августа” А.Тржецького), 1575, бл.1586. 1576 року (без місця друку) Севастян Кльонович, а 1591 р. в Кракові Ян Ахацій Кміта видавали польські переклади твору Яніцького (Klonowic S.F. «*Krółów i książąt polskich zawarcie i opis*»; Kmita J.A. «*Żywoty królów polskich*»). Згодом їх видання багаторазово передруковувались, нерідко зі зміненою назвою, як ось у Гданську 1621 р. – „*Chronicon dynastarum Regni Poloniae*”.

Міркування з проблем історії Польщі видала краківська друкарня Флоріана Унглера (пом.1536) – „*Problema historicum Poloniae*” (Краків, 1534). Утім, ця праця znana лише за згадкою її В.Рудомичем у власному творі „*Genealogia ks. biskupa Wakowieckiego*”, виданому у 1648 р. [198, s. LXVII; 391, cz.3, t.26, s.466].

Зрештою, часи Сигізмунда I збагатили історіографію Корони й реляціями-монографіями окремої війни. Тут поза конкуренцією була молдавська кампанія гетьмана Яна Тарновського 1531 р., що завершилася

гучною перемогою під українським Обертином. Її славив своїм пером польський дипломат з європейським ім'ям *Ян Дантишек* (1482-1537). Твір цей мав форму листа [13]. Написаний у Брюсселі 24.IX.1531 р., крім згаданого першодруку в бельгійському Леувені, того ж року він друкований французькою в Антверпені та Парижі (тут в обох – латинській та французькій – версіях).

Свій твір про Обертинську битву в Кракові видав і італієць Станіслав Сахарінус (Захарінус) [57]. Серед інших, вже згаданих описів військових кампаній часів Сигізмунда I Старого, була і праця *Якуба Фердінандо* (1510-бл.1560) – придворного лікаря Сигізмунда і королеви Бони (сам також з італійського Барі, хоча його рід походив з Іспанії). Видана 1538 р., вона є описом тогорічної виправи Сигізмунда Августа на Молдову (власне спадкоємець престолу лише перебував при війську до його зосередження в Глинянах під Львовом). Твір вже звично мав форму листа – „*Epistola ad Nic. Ant. Carmignanum de junioris Sigismundi secundi contra Valachos expeditione forti et gloriosa*”/ „Лист... про юного Сигізмунда Другого проти волохів експедицію мужню і славному” (цей друк вважається загиблим).

Зрештою, традиція староруського рукописного літописання за часів Сигізмунда I збагатилася такими цікавими пам'ятками як *Супрасльський літопис* (з протографа 1446 р. список 1519 р. створений вірогідно на теренах Холмщини або Підляшшя [341, с. 160]) та *Короткий волинський літопис* (знаходився у літописному збірнику 1515-1530 рр.). Поза умовно „офіційно-столичним” *Віленським хронографом* першої третини XVI ст. (зберігається: Вільнюс, Бібліотека АН Литви. – Ф.19. – Спр.109; про нього див.: [339, с. 476]; про хронографи як літературний жанр див.: [340], вони можуть бути інтерпретовані як пробудження/пожвавлення руського регіонального історіописання (що цікаво, процес фіксується саме на прикордонні Корони Польської та Великого князівства Литовського).

Зрештою, як приклад локального (інститутоцентричного) хронікарства, що походило з українських теренів, нам можуть правити самбірські пам'ятки, створені літописцями місцевих відділень католицьких орденів [131, 161].

* * *

Панування Сигізмунда Августа (1548-1572) принесло цілий ряд історіографічних проєктів, причому жоден з них не мав активної офіційної підпори. Тоді розквітли історіографічні таланти Мартина Бельського, Станіслава Оріховського, Мартина Кромера, першого польського теоретика історіографії Станіслава Іловського та першого ренесансного історика Великого князівства Литовського Августина Ротундуса.

Утім, перш ніж перейти до аналізу творчості цього покоління істориків Корони Польської, згадаємо новий закордонний виклик у справі пізнання східноєвропейських теренів. Мова про працю *Зігмунта Герберштейна* (1486-1566) „*Rerum Moscoviticarum comentarii*”/ „Записки про московітські справи”, уперше надруковану у Відні в 1549 р. Протягом XVI ст. вона мала 10 оригінальних латиномовних видань, а також перекладів сучасними мовами: німецькою – 7 видань, італійською, чеською плюс полономовний екстракт у виданні М.Бельського 1564 р., про який буде нижче. Нині в Україні зазвичай уживане сучасне російськомовне видання [86].

Хоча українські землі знаходилися на периферії уваги австрійського дипломата, але книга його пробудила інтерес до „руських” сюжетів, запровадила для них новий нараційний стандарт. Не дивно, що твір Герберштейна знайшов жваву реакцію істориків Польського королівства. Вже особисто знайомий з автором М.Кромер користав з його доробку. І надалі, рідко який письменник, котрий писав про східні володіння Речі Посполитої, обходився без нього. Проте повернемося до справи синтези історії Польського королівства.

Її, вже спраглому за історією суспільству, презентував наймасштабніший історик свого покоління в Короні – *Мартин Кромер*

(бл.1512-1589) (останній за часом біографічний нарис та огляд біоісторіографії про нього див.: [434]; відомо також, що дисертацію про М.Кромера вже тривалий час готує Александер Малецький з Познані). Цей „сноб” [400] з німецьких міщан польського Підкарпаття змолоду зорієнтувався на „вчену кар’єру”, зробив собі „ім’я” за кордоном, в Італії, а з поверненням до Корони отримував дипломатичні доручення та був знаний як правовірний католицький ортодокс. Відтак, ще навесні 1544 р. король Сигізмунд Август мав з Кромером розмови щодо написання історичної праці, сприяли цьому проекту й інші високі офіціали – коронний канцлер Ян Оцеський, підканцлер Ян Пшерембський.

Відтак, 1555 р. широко знана в Європі „міжнародна” друкарня Опорина в Базелі віддрукувала довгоочікувану – „сучасну” та „офіційну” – синтезу історії Польського королівства – „De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX”/ „Про походження та діяння Польські книг 30” (класичний огляд історії едиції та рецепції твору Кромера див.: [358; 359, s. 71-130]). Хронологічно вона була доведена до 1506 р. Про популярність праці можна судити за перевиданнями: вже в 1558 р. у Базелі вийшло 2-е (зміни були, але незначні), а в 1568 р. – 3-є (досить суттєво доопрацьоване за рахунок нових для Кромера історіографічних джерел); 1582 р. у Базелі вийшов непогоджений з автором передрук 1-го видання; відповіддю на нього стало 5-е видання 1589 р. у Кельні, під титулом „Polonia” воно було доповнене іншими творами Кромера.

Скорочений конспект з Кромера (хроніка+мова на погреб Сигізмунда I Старого) під власним іменем видав перемишлянин *Ян Гербурт* (1524-1577). Книжка вийшла у Базелі в 1571 р. під титулом „Cronica sive historiae Poloniae compendiosa ac per certa librorum capita ad facilem memoriam recens facta descriptio”/ «Хроніка або історія Польщі скорочена та за головною частиною вірних книг для творення пам’яті щойно зроблений опис». У читачів цей твір був, можливо, популярнішим за свій взірець. Тут варто зауважити, що

Гербурти були знаним шляхетським домом з Руського воєводства, причому зі специфічною родовою чеснотою „мудрих”, відтак їх зацікавлення історіографією мало значення для її сприйняття на теренах Польської Русі. 1573 р. у Парижі видано французький переклад Гербуртової хроніки-екстракту [428].

У 1568 та 1570 рр. готувались переклади Кромера польською мовою, але до видання не дійшло (здається на перешкоді стало передусім протестантське віровизнання перекладачів). Лише 1611 р. русин (походив з околиць Самбора у Перемиській землі, був вірним греко-католицької церкви) *Мартин Блажовський* (? – бл.1628) власним накладом у Кракові видав свій переклад під титулом „O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX” [30].

Зауважимо, що цей перекладач мав намір стати продовжувачем Кромера, але жодних слідів існування такого продовження наразі не виявлено. Блажовський-історик відомий також як автор невеликого віршованого публіцистичного твору з часів рокошу М.Зебжидовського – „Tłumacz rokoszowego powiatu ruskiego” (Краків, 1607).

До кінця XVI ст. хроніка Кромера лишалася поза конкуренцією, а взагалі то до категорії історіографічного антикваріату вона переходить лише у другій половині XVII ст. [359, s. 121 – 123]. Наступне (покромерове) покоління істориків фактично цілком зосередилося на жанрі „новітньої” історії, себто часах, неохоплених „живим класиком”.

З перспективи „української історіографії” відзначимо незначний інтерес Кромера до „руської спадщини”. Це притому, що пошвавлення інтересу до неї у кромерових сучасників вже окреслилося. Причому, особливо жваво руською спадщиною цікавились протестанти. Так, представити її загалу закликав С.Оріховського *Анджей Фрич Моджевський* (1503-1572), а з кола Шимона Будного (бл.1530-1593) (крім нього до твору були причетні Андрій Колодинський та Станіслав Будзинський) вийшов у

світ голосний фальсифікат-апокриф (1560-х рр.?) – лист половця Івана Смери до великого князя руського Володимира Великого, нібито віднайдений у православному Супрасльському монастирі „на дванадцяти мідних таблицях вибитим, літерами та язиком старим руським” [305; 404, s. 74 – 77]. Цей твір містив посилання на, напевно, таку саму фіктивну, руську хроніку згаданого Станіслава Будзинського – отже „винайдення” потрібної історії просувалось цілком успішно. Зрештою, Миколай Рей, оспівуючи у своєму „Звіринці” (1562) знаного львівського хорунжого Станіслава Даниловича, писав [192, s. 164]:

*Kto czytał ruskie dzieje, ten sie snadnie sprawi,
Jacy tam ludzie byli, a rycerze prawi;
Stąd bywali hetmani, bywali książęta,
A wielki warchoł bywał, niż ta ziemia wzięta*

(Хто читав руські історії, той легко пресвідчиться,/ Які там люди були і лицарі справжні;/ Звідти бували гетьмани, бували княжата,/ І великий буян бував, через що та земля взята [себто завойована]) [підкресл. – Д.В.]

Відтак, читати „руську історію” стає популярним.

Поза вищезгаданим, можна казати й про „централізм” та „загальнодержавність” кромерових візій, за що Кромера згодом звано „Першим усеполяком” [400, s. 58]. Між іншим, власне за це його, ще за життя, критиковано з Литви та Пруссії – найпотужніших у Речі Посполитої осередків партикуляризму.

За масштабом постаті, серед сучасних Кромеру співвітчизників-історіографів, найбільше прав бути названим його „конкурентом” має мабуть *Мартин Бельський* (первісно М.Вольський, бл.1495-1575). 1551 р. він видав у Кракові першу в Короні Польській працю з всесвітньої історії – „*Kronika wszytkiego świata*”. Причому, це також була перша хроніка, друкована польською мовою. Тут слід зауважити, що потреба у слов’яномовних синтезах світової історії на той час вже окреслилася: у Празі 1541 р.

видрукувано чеський переклад Бурйана Собка з Корніц популярної праці (прешодрок – Вітенберг, 1532) Йоганна Каріона (Johannes Carion, 1499-1538) – „Knieha kronyk o wsselikich znamenitych wessech od počatku swěta zběhlych...”.

У 1554 та 1564 рр., так само в Кракові, виходили наступні, все більш розширені та доповнені видання згаданого твору Бельського. Останнє, зокрема, мало 966 сторінок великого формату, і саме в ньому з'являється опис Московії, ґрунтований на праці З.Герберштейна. Щодо цікавого з української перспективи питання про знайомство М.Бельського зі староруським світом варто згадати дослідження В.Децик-Зенби [381]. Авторка там доводить, що слідів користування Бельським руськими літературними джерелами немає, його рецепція Русі запозичена з Герберштейна.

Хроніка Польського королівства, що завершувала первісний текст М.Бельського, була доведена до 1548 р., себто до смерті та урочистого погребу Сигізмунда I Старого. У 2-му виданні до неї додано лише згадку про смерть у 1553 р. колишнього патрона історика – Петра Кміти, у 3-му доповнень не було взагалі.

Книжка мала невисокі „наукові” вартості (здебільшого М.Бельський ішов за текстами Меховіти, Деція та Ваповського), автор був більше оповідач, ніж дослідник (оцінка класика польського літературознавства Вацлава А.Масієвського), мав нахил до енциклопедизму – „гаргантюїський апетит до читання” [438, s. 24]. Іміджу праці серед католицьких кіл суттєво шкодило протестантське віровизнання автора (відтак часто книгу зберігали відірвавши титульну сторінку). Серед доповнень 3-го видання знайшов місце і розлогий нарис поширення Реформації Європою (здійснений за працею Й.Слейдануса: [69]).

Слов'янська (польська) мова твору забезпечила М.Бельському широку популярність серед східних слов'ян, в тому числі й в Україні (про рецепцію

праць М.Бельського в Україні див.: [299; 429]). Тут варто зауважити, що орієнтація на твори „простою” мовою мала тоді обмежену „вчену” перспективу, адже як писав 1609 р. польський сучасник: *„Помиляються усі, котрі пером домовим речі важкі посполитій людині пишуть: простий не зрозуміє; вчений – Латинські [твори] читати волить”* [70, s. nlb; 438, s.13].

Проникнення сюди полегшувалося й тісними зв'язками автора з тим таки світом „трьох руських воєводств” (Руського, Подільського та Белзького) долюблінської Корони Польської [433]. Жвава російська рецепція була обумовлена тим, що, попри критичність Бельського щодо московських порядків, він у своїй праці (3-є видання 1564 р.) вмістив окремий розділ (книгу) про Московію, а відтак прирівняв її до інших європейських держав, яким так само відведено було по розділу. Велике значення мало й те, що М.Бельський мав талановитого спадкоємця – сина Йоахима, що його твір, про який мова попереду, згодом майже витіснив з читацького ринку Кромера.

Це велике покоління історіографів останнього Ягелона дало країні й першого «вітчизняного» теоретика історіографії. Ним був *Станіслав Ловський* (? – 1589) – відомий грецист та гуманіст загальноєвропейського формату. Він став автором невеличкої (11 стор.) праці *„De historica facultate libellus”*/ „Книжечка про можливості історії” (Базель, 1557), що була приєднана до його перекладів грецьких письменників Деметрія Фалернського і Діонісія Галікарнаського [209; 411; 269; 232, с. 104 – 107]. До збірки також входили нижчезгадуваний трактат Ф.Робортелло та витяг з 4-ї книги Христофора Милеуса *„De rerum Universitate”*/ „Про діяння всесвітні”. Незважаючи на вплив трактату сучасного падуанського професора Франческо Робортеллі *„De facultate historica”*/ „Про можливості історії” (Флоренція, 1548; про цей важливий для річпосполитської історіографічної традиції твір див.: [276; 390]), який зокрема обговорював історіографічні

настанови давньогрецького автора – Лукіана з Самосати (бл.125 – 195), праця Іловського мала цілком самостійний характер.

За Іловським, принципи, на яких повинен був створюватись історичний твір, сформульовані таким чином: 1) не включати в твір брехні та вимислів; 2) не збільшувати похвал володарям і не підносити до небес власні діяння, не обтяжувати брехнею вчинків ворога і не замовчувати, якщо він здійснив щонебудь славне; 3) не користуватись найвищим ступенем (себто не оцінювати *a la* „най-, най-, най-“), не вводити неправдоподібне – це справа не історика, а поета; 4) не бавитись лестощами; 5) не насичувати розповідь розчуленістю; 6) не проводити суду, оскільки оцінку вчинків людей минулого треба залишити читачу; 7) не оточувати похвалами і не закидувати образами; 8) не вдаватися до спорів з попередниками щодо правдоподібності; 9) не видобувати напучень з опису подій минулого, бо встановлювати життєві правила належить до обов'язків філософа-мораліста, а не історика. На жаль, праця Іловського, здається, мала досить обмежений вплив та не увійшла до канону лектури річпосполитських історіографів. Слідів її рецесії в Україні наразі не виявлено, чому можливо посприяло те, що Іловський походив і, поза мандрівками Європою, жив у найвіддаленішому від України регіоні Польського королівства – Великопольщі.

Жанр сучасної історії став справжньою візитівкою „шляхетської революції” середини XVI ст. Об'єктивно цьому сприяв і новий формат „парламентської хроніки” (щоденників сеймів, взірцевих промов тощо), що мав обслуговувати утилітарні потреби „шляхетської демократії” (цікаві витвори цього роду див.: [190; 146]).

З усім своїм гострим відчуттям злободенності започаткував цей новий для країни історіографічний жанр *Станіслав Оріховський* (1513-1566). Поза нашими працями про цю постать [232; 237-244], нагадаємо і про найбільшу збірку сучасних українських перекладів з Оріховського [115] та останню польську монографію про нього [406]. Як і багато в чому іншому, в

історіографії цей славний „Роксолан” займає перехідне місце. Йому належить чимало починань, але до класиків історіописання «трибуна шляхетського» навряд чи можна зарахувати.

Першою пробою Оріховського на цьому поприщі стала праця про т.зв. „курячу війну” 1537 р. – „Contiones in maximo totius Regni Poloniae conventu apud Leopolum de republica habitae”/ «Зібрання максимальне цілого Королівства Польського сейму під Львовом про державний лад». Вона виглядала як „документальна збірка” промов безпосередніх учасників подій. Видана як окремий рік-хроніка, без хронологічного зв’язку із попередніми, у нижчезгаданому виданні „Анналів” Оріховського за 1611 р. (польський переклад 1767 р. пера Зігмунта Олександра Влинського, цілком за виданням 1611 р., див.: [179, s. 176 – 267]).

Певний розголос мала також взірцева мова Роксолана на смерть коронного гетьмана Я.Тарновського (1561). Втім, найбільша історична праця Оріховського – „Annales” – хроніка перших років панування Сигізмунда Августа, з семи її порічних розділів збереглося п’ять перших – з 1548 до 1552 рр., залишилася незавершеною та вийшла друком лише зусиллями Я.Щ.Гербурта у 1611 р. [37; 241]. Цікавий тут період знає і ще одне перевидання „Анналів” – Гданськ, 1643. У новіші часи твір неодноразово перевидавався (Лейпциг, 1712; Краків, 1767; Варшава, 1805; Вроцлав, 1826; Сянок, 1856; Варшава-Вроцлав-Краків, 1972).

Ще більш нещасливо склалася доля історіографічного доробку вправного опонента Роксолана за знаною дискусією щодо унії Корони Польської та Великого князівства Литовського – *Августина Ротундуса* (Мелеського, бл.1520–1582) [360]. Цей по-європейськи вишколений правник (студіював у Вітенберзі, Кракові, Падуї та Фераррі) десь після 1551 р., з інспірації короля та великого князя Сигізмунда Августа (а отже паралельно з М.Кромером та С.Оріховським, які також претендували на королівську

протекцію), взявся за укладання нарису історії Литви, згідно сучасних ренесансних нараційних норм.

На жаль, цей рукописний твір (можливо незавершений) – „*Cronica sive historia Lituaniae*”/ „Хроніка або історія Литви” (оповідав про події від початків литовської історії до смерті останнього Ягелона) – згодом загинув і знаний лише з дрібних уривків та витягів (про історичні погляди Ротундуса певне уявлення дає вищезгадана полеміка з Оріховським, див.: [196]). Утім, бібліотекою та наробками Ротундуса широко скористався М.Стрийковський (перший, власне, патрунував останнього). Зауважимо, що „литовський сюжет” у річпосполитській історіографії торував широкий шлях власне „руським джерелам”, усталюючи інтерес до них цілої „національної” (загальнодержавної) історіографічної спільноти.

Жанр друкованих реляцій за часів «мирного короля» Сигізмунда Августа у підлеглий йому країні трохи підупав. Хіба переможна битва під Улою 1564 р. дочекалася видавця (і то в Німеччині). Цю реляцію до своєї історії Лівонської війни долучив Тілман Бреденбах (1526-1587) («*Historia belli Livoniae, quod Magnus Moscovitarum Dux contra Livones gessit, per Tilmannum Bredenbachium conscripta. Una cum brevi narratione praeclarae ejus victoriae, qua paucis abhinc mensibus Lituani vicissim Contra Moschovitas potiti fuerunt. Lovanii, apud Iohannein Bogardum, sub Bibliis aureis, Anno 1564*»).

* * *

У повній мірі «сучасна історія» затріумфувала завдяки безкоролів'ям 1572-1575 рр., які принесли перші *pacta conventa*, що назавжди змінили устрій і долю Речі Посполитої (причому, як побачимо з подальшого оповідання, практично кожне наступне покоління річпосполитських істориків знову поверталось до цього сюжету). Письменницькими (в т.ч. історіографічними) зірками цього часу часто-густо ставали найбільші „революціонери” того часу – шляхтичі-протестанти.

З них взірцеву фактографічну працю про свій буремний час залишив *Свентослав Оржельський* (1549-1598) (про нього ширше див. підрозділ 4.1.). Щодо цієї підкресленої «фактографічності» зауважимо, що протестантська історіографія взагалі була обережна щодо засобів риторики, адже ціла доктрина рекомендувала історика, як і проповіднику, простоту стилю – як перший, так і другий мали бути зрозумілі „для усіх”.

Здається, Оржельський, як і його земляк-великополянин Леонард Горецький, мав нахил до писання т.зв. „таємної історії” (взорованої на творі Прокопія Кесарійського?¹), адже основні праці обох цих істориків-протестантів залишились у рукописах. Утім, доля хроніки С.Оржельського була щасливішою (сучасній науці лишилося навіть кілька її списків). Вона обіймала 1572-1576 рр. і носила цілком утилітарну назву „Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti”/ „Акти безкоролів’я по смерті Сигізмунда Августа” (уперше побачили друк у 1856-1858 рр. у польському перекладі В.Спасовича: [180]; критичне видання латинського оригіналу здійснив Е.Кунце: [181]).

Великим історіографічним „приводом” для річпосполитських істориків стало обрання на польський престол французького претендента – Генріха Валуа. Розповісти йому, а разом з ним і всьому „світові” про країну, де королюватиме член такого авторитетного монаршого дому, знайшлося чимало охочих.

Одним з них був *Ян Анджей Красінський* (1550-1612), що вже 1573 р. видрукував у Болоньї промову на честь обрання Генріха Валуа польським королем („Oratio ... de electione Henrici Valesii Polonorum regis ad senatum et equites Polonos”). Юнак не зупинився на цьому і підготував нову цікаву працю „Полонія” (Болонья, 1574), що доволі докладно оповідала й про

¹ Вчена Європа широко познайомилася з *Прокопієм Кесарійським* (490-562) завдяки латиномовному перекладу його головного твору – „De rebus Gothorum, Persorum ac Vandalorum libri VII” (Базель, 1531).

„руські” володіння Корони (про це див. наступний розділ). Вже знайомий нам М.Кроммер для цієї ж потреби використав рукопис створеної трохи раніше (1558 р.) праці „Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo”/ „Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві”, яку 1573 р. переслав для ознайомлення королеві (через краківського єпископа С.Карнковського). Про цей твір також див. ширше наступний розділ.

Баторіанська доба дала новий імпульс річпосполитському історіописанню. Це час Леонарда Горецького, Станіслава Сарницького, Бартоша Папроцького, Рейнольда Гейденштейна, Яна Дімітра Соліковського, Яна Ласицького, Мацея Стрийковського та ін. То доба зростання вимог до праці історіографа, інтеграції локальних героїв до загального „національного” історичного наративу. Зокрема, саме вищевказана генерація істориків починає регулярно цікавитися українськими землями, які стали частиною Корони Польської після Люблінської унії 1569 р. Вона не лише цікавиться, а й справді „полює” на місцеві історичні наративи і, зрештою, провокує реакцію, досі майже цілком автаркійної, традиції руського літописання.

Слід зауважити, що сам Стефан Баторій від початку свого королювання жваво цікавився історіографією (взагалі слід зауважити, що рідна йому «угорська» ренесансна історіографія на той час виглядала багатшою та респектабельнішою за «польську»). Причому, на момент вибору польським королем він вже мав наближених історіографів – італійця Джанміхеле Бруто та угорця Францишка Форгача (канцлер Семигороддя, він помер 19 січня 1577 р. невдовзі після обрання Баторія на польський престол, а відтак мав скромніший вплив на власне річпосполитські історіографічні інспірації короля; зауважимо ще, що Форгач, як і всі інші офіційні історіографи короля, належав до вихованців падуанського університету).

Перший мав опрацювати давнішу історію Угорщини (від смерті короля Матяша Корвіна в 1490 р.), продовживши таким чином широкозану (вийшла друком у Базелі в 1543 р., перевидана 1568 р.) угорську хроніку *Антоніо Бонфіні* (бл.1427-1502) – „*Regum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*” (сучасне видання хроніки див.: [135]). Другий – близьке минуле (1540-1572 рр.). Причому, якщо від першої праці вимагалось стати фундаментальною „історією”, друга прийняла у назві дефініцію „коментарі”, а отже мала значно вільнішу наративну форму (близьку до споминів, репортажу чи то підручних нотаток).

Баторій не жалкував власного часу на обговорення програми та окремих тем історіописання, звернув увагу на джерелознавчі проблеми та спробував отримати матеріали, що стосувались підвладних йому земель, з Ватиканської бібліотеки (на жаль без успіху). Дбав він і про матеріальний стан своїх історіографів (Джанміхеле Бруто спочатку мав отримувати 450 талерів щорічно, але швидко ця сума зросла до 550 талерів, а з 1 квітня 1581 р. його пенсія склала 841 злотий). Історіографи також отримували секретаря для переписування паперів, мешкали у королівському замку на Вавелі (Краків) та мали постійний доступ до особи монарха.

Венеціанець *Джанміхеле Бруто* (1517-1592), попри украй скандальну репутацію в очах суспільної моралі (піп-розстрига, підозрюваний в атеїзмі, двоєженець і т.д.), здобувся на незаперечний авторитет у короля як історіограф. Як вправний історик-ритор він став відомим в Європі ще до служби Баторію. Він, зокрема, написав нарис історію панування Карла V та „Флорентійську історію у 8 кн.”, де перетлумачив аналогічну працю Макиавеллі у вигідному Медичам дусі.

Вірогідно, Бруто справив враження на нове середовище і своєю першою працею як королівський історіограф. Нею став теоретичний трактат „Про похвали історії” (Краків, 1582) [9], в якому досить кваліфіковано обговорювалися проблеми історіописання. Того самого року в Римі Бруто

видав і невеликий (6 арк.) актуальний твір з сучасної історії – «De rebus gestis Stephani I. regis Poloniae contra magnum Moschorum ducem narratio»/ «Про діяння Стефана I короля Польщі проти великого московського князя оповідь» (за іншими даними це твір Станіслава Решки).

З приводу друку в 1582 р. первістка новочасної офіційної історіографії Польського королівства – „Історії короля Владислава”, Бруто написав перший нарис біографії її автора – Калімаха (її можна вважати предтечею місцевої біоісторіографічної традиції). У 1585 р. венеціанець завершив свої „Історії Угорців книг 20”, що обіймали період з 1490 до, принаймні, 1560 (а можливо, до вокняжіння Стефана Баторія на семигородському престолі у 1571 р.; ця праця залишалася в рукописі, надрукованому лише 1863 р., остання частина її – 15-20 книги – загинула і znana лише з окремих пізніших виписок). Монарх-замовник лишився задоволений та довірив Бруто нове важливе завдання – описати його правління як польського короля. Утім, швидка смерть Баторія – у 1586 р. – завадила реалізації цього проекту, оскільки після смерті протектора венеціанець залишив Корону Польську.

Отже, придворна історіографія Баторія хіба визначила певну планку праці історіографа, завдання опрацювання „вітчизняної історії” для Речі Посполитої вона не виконала. Причому, не йдеться про те, що король чекав, коли його придворні історіографи закінчать опрацьовувати „ріднішу” йому угорську історію. Дослідження історії Корони Польської мало вестися паралельно, силами інших істориків.

І для цього завдання спочатку планували залучити „іноземного фахівця”. Пропозиції приїхати до Польщі отримали – падуанський професор Карло Сігоніо (Sigonius, 1524-1584), колишній наставник найближчого співробітника короля – коронного канцлера Яна Замойського, а потім генуезький вчений – Уберто Фогліетто (1518-1581). На жаль, італійці, зрештою, не наважилися полишити батьківщину.

Відтак, змушений шукати „власних Платонів”, королівський двір, вірогідно, з подачі того ж таки Яна Замойського, звернув увагу на *Станіслава Сарницького* (бл.1532-1597). Останній мав досить різнопланову освіту, був знаний як автор „Книг гетьманських” (1577), насичених військово-історичними матеріалами. Історик належав до протестантів, які тоді широко цікавились історичним знанням, котре прагнули використати в полеміці з католицизмом. Крім цього, Сарницький був знаний як стійкий монархіст (що мало імпонувати Баторію) та проявляв особливу зацікавленість до прадавньої історії поляків та слов’янства в цілому (хтозна, може походження з Холмщини, такої близької до живих епічних традицій України зіграло тут не останню роль, адже згодом „українська” епіка зачаровуватиме й іншого знаного творця історіографічних легенд – Войцеха Демболецького).

Саме у висвітленні первісної доби історик убачав родзинку своєї «наукової» праці. Міфічний Асармот – нащадок Ноя за прямою лінією та предок сарматів-слов’ян/поляків, став візитівкою його історичного твору (нашого сучасника добре знайомого із жартівливими фікціями проекту програми „Намедні”/„Наша ера”, де ведучого Л.Парфенова „подомальовували” у кінохроніці, не здивує „історіографічна техніка” Сарницького, який так само „домальовував” милого *Сармата* до практично будь-якої знаної події всесвітньої та священної історій).

Утім, вже сучасники свідомі були міфотворчості історика. Вірогідно, відповіді на цей опус мала вельми прониклива „*O Czechu i Lechu historia paganiōna*”/ „Про Чеха та Леха історія ганебна” (Краків, 1589 або 1590) славнозвісного польського поета Яна Кохановського, що зрештою лишилася незавершеною. Було зрозуміло, що праця Сарницького компрометувала серйозного протектора, відтак свої „*Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum*”/ „Аннали або про походження та обставини діянь Поляків та Литвинів” (Краків, 1587; оповідали, на думку автора, про період

від 2210 р. до н.е. до 550 р. – від Асармота до Леха) автору прийшлося видавати за власний кошт. Власне Сарницький спочатку присвятив свою працю сенату Речі Посполитої та всьому сейму елекційному 1587 р. Але, не дочекавшись на жодну винагороду, а, здається, він гадав, що його вшанують за прикладом М.Кромера, наступного року історик написав іншу дедикацію, вже на честь міської ради Львова. Причому назву твору він також змінює-скорочує на „De gestis Polonorum et Lithuanorum”/ „Про діяння Поляків та Литвинів”.

Варто відзначити, що Сарницький був першим (в Короні Польській, у Великому князівстві Литовському це зробив п'ятьма роками раніше Стрийковський), хто поєднав у титулі історичного твору „Поляків та Литвинів”, відтак задекларувавши нові межі „вітчизняного історичного наративу”. Проте, власне литовський чи то литовсько-руський сюжет поданий не оригінально, а шляхом запозичень зі Стрийковського. Та для нас Сарницький-історик більше цікавий як піонер українського краєзнавства, який ввів у історіографічну традицію цілу низку описів міст та місцевостей України в праці „Descriptio veteris et novae Poloniae”/ „Опис давньої та нової Польщі” (Краків, 1585), про що і йтиметься у наступному розділі.

Тим часом урядові кола відшукали іншого кандидата на роль офіційного історіографа баторіанських часів у Речі Посполитій. Ним стає *Рейнольд Гейденштейн* (1553-1620). Пруссак за походженням, він мав добру освіту (юридичну), між іншим, належав до вихованців Падуанського університету (як і король із канцлером), був досвідченим дипломатом і мав певний історіографічний досвід (писав-продовжував „*Annales Patavini*” – літопис падуанських легістів німецької нації за 1576-1579 pp.).

Залучений до офіційного історіописання у 1582 р., Гейденштейн отримав завдання описати переможну для Баторія Лівонську війну (1577-1582). Причому і тут мав місце „угорський” двійник-історик – *Павло Гуулай* (Paulus Gyulay), який знов-таки трохи раніше підготував невеличку працю,

дедиковану канцлеру Трансильванії Волфгангу Ковачу – „Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580”/ „Коментарі історії діянь короля Стефана проти великого князя Московського року 1580” [22].

За наративний взірець Гейденштейну правили „Коментарі” Ю.Цезаря (їх тоді щойно перевидав Бруто). Чорновий варіант праці „De bello Moscovitico commentariorum libri sex”/ „Коментарі про війну московську в шести книгах” був готовий вже у 1584 р. (і на титульному аркуші 1-го краківського видання стоїть саме цей рік), утім, остаточна редакція (свій внесок до якої зробив, зокрема, і Я.Замойський) побачила друк вже у 1585 р. Книжка набула популярності. Знано кілька її перевидань: Базель, 1588; Кельн, 1589 (разом з історичними працями М.Кромера); Франкфурт, 1600 (в збірці „*Regum Moscoviticarum auctores varii unum in corpus congesti*”); плюс німецький переклад – Гьорліч, 1590.

Слід зауважити, що для української традиції важливим є особливий інтерес Гейденштейна до „руських” історіографічних джерел. Так, він навіть при описі трофеїв, взятих у Полоцьку 1579 р., особо виділив місцеву бібліотеку з руськими літописами [85, с. 71].

Таким чином, поділ історіографічної праці на власне *історію* (вивершену за риторичною формою) та „простіші” *коментарі*, що вирізняло, як згадувалось вище, працю над угорським минулим, зберігався і на „річпосполитській” ділянці офіційної баторіанської історіографії. Гейденштейн мав консультації з Бруто і, досить вірогідно, первісно перетопити „коментарі” першого в „історію” мав саме останній. І лише смерть Баторія та еміграція Бруто змусили Гейденштейна продовжити працю над історією. Її він так і не завершив (виклад подій доведено до 1603 р., але відрізок 1587-1603 рр. лишався у начерках далеких від справжньої готовості до друку). Справа у тому, що стосунки Я.Замойського наприкінці життя канцлера (пом.1605) з королем Сигізмундом III Вазою загострилися, відтак і

на працю Гейденштейна королівський двір почав дивитись скося. Відтак, перспективи своєї історії автор, напевно, оцінював скептично і практично закинув роботу над нею.

Готову частину праці – 8-м книг за період 1572-1587 рр. – мав намір опублікувати 1628 р. Станіслав Любеньський, якому Сигізмунд III доручив дати раду історіографічному доробку Гейденштейна (загалом регалістські настанови історика-баторіанця імпонували новому королю). До 1630 р. Любеньський доопрацював і останні 9-12 книги. Відтак, принагідно зауважимо, що, зокрема, посилення істориків козацької війни під проводом С.Наливайка на Гейденштейна, як інформатора, який писав за свіжими слідами подій, лише почасти відповідають дійсності. Любеньський вже вів перемовини про видання цілої праці, але швидка смерть короля (1632 р.) розладнала ці плани.

Цілий доопрацьований текст Гейденштейна „*Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII*”/ „Діяння Польські від смерті Сигізмунда Августа книг XII” вийшов друком у Франкфурті-на-Майні аж 1672 р., накладом Яна Гейденштейна, сина історика (I-II книги – елекція та урядування Генріха Валуа, III-VII – „Коментарі про московську війну”, VIII-XII – хроніка до 1603 р.). Класичний польський переклад Гліщинського, зроблений за цим виданням, опублікований 1857 р. [156].

Примітними „історіографічними подіями” доби Баторія стали дві закордонні „хрестоматії” з історії Речі Посполитої. Мова про виданий у Базелі 1582 р. Іоанном Пісторієм (Пісторіушем) (1546-1608) „*Polonicae historiae corpus*”/ «Польської історії корпус» (у 3-х тт.) та друкований у Франкфурті-на-Майні 1584 р. накладом Зігмунта Фейєрабенда „*Rerum Polonicarum tomii tres*”/ «Діянь Польських три томи». Ці великою мірою дублюючі одне одне видання надовго стали *basic books* для європейця, зацікавленого будь-яким аспектом життя на Сході Європи. Отже не зайвим буде згадати зміст обох видань (див. Додаток Б.1 та Б.2).

Взагалі, хоча С.Баторій претендував на цілковитий контроль за історіографічним процесом у країні, саме баторіанське та наступне покоління роблять історичне письменство ледь не масовим захопленням. „Цензурні” обмеження, здається, лише підстобнули доморослих історіографів, утім вони часто обирають для своїх творів „вільніші” мемуарний та реляційні стилі (література факту), обмежують тематично та хронологічно предмет своїх зацікавлень та часто-густо задовольняються рукописним побутуванням власних праць.

На жаль, це, інколи, ставало фатальним в плані їх збереження. Так, зокрема, втраченим для сучасності є твір автора, який ще у 1577 р. „засвітився” на полі історіографії своїм описом знаного „гданського бунту” – „*Commentarii de tumultu Gedanensi*”/ „Коментарі про гданський бунт” (Мальборк, 1577). Мова про відомого польського філолога *Анджея Патриція Нідецького* (1522-1587) та його працю „*Commentariorum rerum memorabilium libri X*”/ „Коментарів діянь гідних пам’яті книг 10” [416, s. 299-300]. Ці коментарі мали бути творені в „салюстієвому” стилі. Перша книга їх була написана 1579 р., закінчено працю 1583 р. Остання згадка про неї походить з 1776 р., коли цей рукопис Нідецького перевезли до Вільнюса і помістили до бібліотеки місцевих єзуїтів.

Краща доля випала твору *Мартина Броневського* (пом.1593), який опрацював латинську реляцію про „Татарію” („*Tartariae Descriptio*”; дедикована королю Стефану) на основі власних спостережень часів посольств Анджея Тарановського до кримського хана Мехмет-Гірея з 1578 та 1579 рр. 1595 р. у Кельні знаний друкар польських історичних праць А.Міліус видав її разом з іншими текстами [8]. Того ж року він потрапив і до іншої кельнської збірки, а згодом видавався у Франкфурті 1600 р. та в Лейдені 1630 р., так само у складі збірок. 1625 р. видрукувано англійський переклад цієї праці.

Свій твір Броневський починав з Брацлава на Поділлі. Він подав короткий опис дороги, торкнувся стосунків козаків з татарами, побіжно згадував і про Молдову. Оповідав про Кілію та Білгород, детально – про Крим (про М.Броневського та його творчість див. досить свіжу працю: [281]).

До речі, на річпосполитську історіографічну традицію «татарознавства» більший вплив здійснив інший опис посольських мандрів. Це опис уже знайомим нам А.Тарановським власного посольства 1569 р. Посли тоді з Константинополя рушили слідом за турецьким експедиційним корпусом, який мав, спільно з кримцями, штурмувати підросійську Астрахань. Текст Тарановського був виданий німецькою (Нюрнберг, 1571), відомим був також і полонімовний рукопис, з якого оповідання було видано 1860 р. [189, s. 41 – 63] та зі скороченнями 1966 р. [129, s. 203 – 216]. З цього історичного твору широко черпав М.Пашковський у «Історії турецькій і змаганнях козацьких з татарами» (1615), вірогідно також з його таки ініціативи екстракт з посольської подорожі 1569 р. потрапив і до А.Гваньїні «Хроніки європейської Сарматії» видання 1611 р. [84, с. 178 – 183], його тут також використано у частині III книги VIII «Астрахань, татарське царство» [84, с. 714 – 721].

Знані також рукописні описи посольських мандрівок до Туреччини Еразма Отвіновського 1557 р. та Петра Зборовського 1568 р. [189; 129]. Але вони суттєво поступаються текстам Тарановського та Броневського за інформативністю та й сліду їх впливу на історіографічну традицію досі не виявлено.

* * *

Специфічними історіографічними пам'ятками були також і численні панегірики – жанр, який в цей період сягає процвітання. Їх „принагідність” має багато спільного з реляціями (які найчастіше йшли тут за джерело натхнення), а часто уживаний віршований декор зближував з фольклорною епікою. Панегірикам особливо багато завдячує історична біографістика.

Утім, варті на особливу згадку т.зв. „мови погребові”. Вони часто-густо ставали творами, з яких і розпочиналося історіографічне освоєння будь-якого новітнього періоду чи сюжету.

Не маю амбіції проаналізувати як історіографічні пам'ятки увесь комплекс панегіричної літератури, пов'язаної з Україною. Утім, без згадки про бодай окремих чільних творців цього популярного жанру тогочасної культури пам'яті, цей нарис втратить більше, ніж виграє від стрункості лаконізму, що виштовхує панегірики на (чи й за) маргінес власне історіографії.

Постаттю першої величини в процесі творення локальних панегіричних традицій на Західній Україні був видатний львівський поет *Шимон Шимонович* (1558-1629). Близький до Я.Замойського та його політичного клану, один з головних фундаторів університету „для Русі” в Замості, він мав намір (висловлений, зокрема, в листі від 12 квітня 1612 р.) серйозно зайнятись написанням історичної праці. До того, на жаль, не дійшло, але кілька панегіричних віршів Шимоновича присвячено визначним подіям сучасності. Так, відбиттю татарського вторгнення 1589 р. присвячено „Aelinorean” (назва-оксюморон: „*pean*” – пісня тріумфу, гімн; „*aelinos*” – жалісний; отже, перемога навпіл з сумом за шкодами від вторгнення). Текст цей згодом передруковувався [61]. Про переможну битву з татарами над Удичем у грудні 1605 р. оповідає „Tropheum Stanislai Zolkevii Scythis caesis, fugatis”/ „Знак Тріумфу Станіслава Жолкевського по погромі та прогнанні Татар” (Замостя, 1606). Власне, цьому присвячена лише частина – близько третини – твору, що також славив щойно померлого Я.Замойського та перемогу Я.К.Ходкевича над шведами під Кірхольмом – вересень 1605 р. [402]. Рокош М.Зебжидовського 1606-1608 рр. Шимонович уславив у творах „Rytm po pogromieniu na terazniejsze rozruchy” та „Halcyonia Poloniae Sacrae Regiae Maiestati et amplissimis Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae

ordinibus” тощо. Для нас Шимонович цікавий ще й як наставник Якуба Собеського (про нього див. нижче).

Іншим знаним панегіристом (представляв тип автора – магнатського „слуги домового”), який відзначився на полі історичної біографістики, був *Станіслав Журковський* (перша половина XVII ст.). Він був автором біографії (рукопис створено в Замості 1643 р.) потужного польсько-українського магната Томаша Замойського [223]. В Україні його текст знаний переважно завдяки епізоду, пов’язаному з Куруківською битвою 1625 р. (див. зокрема [233, с. 62-68]).

На подив плідним біографом-панегіристом (тип „модного” автора) був і уродженець Львова, проповідник королевича Владислава *Фабіан Бірковський* (1566-1636). Його перу, зокрема, належить відома біографія кн.К.Збараського, уперше видана 1627 р. [133, cz.1]. Тексти Бірковського приваблюють не фактографізмом, а художнім «міфотворенням». Ось, наприклад, як у панегірику на смерть Стефана Хмелецького (Варшава, 1632) він пише про встановлення Вітовтом кордону з татарами по нижньому Дніпру: великий литовський князь «до середини Дніпра конем в’їхав і, здійнявши шаблю, мовив: ‘Доти моє’» («w poł Dniepru z koniem zajechał i, szabli dobywszy, rekł: ‘Póty moje’») [133, cz.2, s.214].

У Києві ж тоді народився перший панегірик козацькому гетьману, авторства *Касіяна Саковича* (бл.1578-1647). Мова про знані „Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного” (1622).

На звання поетичних репрезентацій регіональної історичної ідентичності можуть також претендувати 1) „*Roxolania*”/ „Роксоланія” (Краків, 1584) Севастьяна Фабіана Кльоновича [94]. Сучасну монографію про останнього щойно видала в Любліні Галина Вішневська [442]. Інтерес Кльоновича до української тематики в значній мірі пов’язаний з такими протекторами письменника, як Я.Замойський та Й.Верещинський. 2) „*Duma*

ukrainna”/ „Дума українна” зі збірки „Treny i rzecy rozmaite” (Познань, 1597; Львів, 1599; модерне перевидання [138]) Адама Чагровського. 3) „*Самоепане Ворыстеніде...*”/ „Дніпрові камені” (Фастів, 1620) Яна (Івана) Домбровського [356]. Н.Яковенко вважає, що, можливо, Домбровський був лише автором передмови та післямови, основний же текст створила особа, близька до кола київських православних інтелектуалів.

Варті на згадку також численні „козакофільські” вірші Мартина Пашковського – „Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок із жалісним ляментом просить” (Краків, 1608); „Traktat de offensivo bello”/ „Трактат про наступальну війну” (Краків?, 1612); „Історія турецька і змагання козацькі з татарами” (Краків, 1615); „Розмова Козака запорозького з перським гінцем” (Краків, 1617; сучасні українські переклади див.: [101; 120, кн. 3; 124]). Про творчість М.Пашковського в Україні найкраще писав М.Возняк [80]. У Польщі цією постаттю наразі зацікавився Міхал Куран [410], філолог-полоніст з Лодзі, який готує про цього публіциста і історика окрему працю.

Зрештою, до переліку «україноцентричних» віршованих історичних творів можна додати й Войтеха Кіцького. Він є автором римованої праці „Dialog o obronie Ukrainy, u robudka z przestroga. Dla zabiezenia Incursiom tatarskim” (Доброміль, 1615) [120, кн. 1, с. 602 – 620].

Навіть жартівлива „фразка” має заслуги перед вітчизняною історіографією (про цінність річпосполитського літературного анекдоту для вітчизняної інтелектуальної традиції нам уже доводилося писати [256]). Ось, наприклад, ідею, популярну в модерних українських істориків, про родовий зв’язок української козащини з повстанням Мухи (1490-1492), здається, уперше озвучено 1620 (1621?) р. пов’язаним зі Львовом сатириком Яном Дзвоновським. Так, виписуючи реєстр козацьких діянь, він писав:

Fraszka¹ był Kozak Mucha za króla Olbrachta,

¹ «*Fraszka*» тут у сенсі пародія, посміховисько, а не справжній козак.

Fraszka i Nalewajko, jam też kozak Płachta.

Bo ci przeciw ojczyźnie wojowali, ale

Jam zaś ojczyzny broniał ręką swoją cale. [147, s. 87]

Підозрюю, що й широкознаний лист запорожців турецькому султану за наративний вірець мав послання козаків-лісовчиків до Лютера.

Свої „українські” політичні проекти наприкінці XVI ст. на суд громадськості винесли Йосип Верещинський [72; 73; 219; 220; 301; 431] та Петро Грабовський [154; 155; 301]. Менш знані в Україні інші „оборонні” проекти річпосполитських авторів рубежу XVI-XVII ст.: Кшиштофа Варшевицького «Paradoxa» (Вільно, 1579; Прага, 1588; Краків, 1598); Северина Бончальського «Ochrona koronna» (Краків, 1606); Марціна Пашковського (Задора) «Traktat de offesivo bello...»/ «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1613); Миколая Хабелського «Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być» (трактатик при брошурі цього автора „Pobudka narodów chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża św.” (1615)). А загалом козацька тема стала звичною для річпосполитської політичної публіцистики з часів перед Хотинською війною 1621 р. [12; 26; 31; 34; 55].

На особливий внесок до „історичної регіоналістики” Речі Посполитої, в цікавій тут україноцентричній перспективі, може претендувати *Бартош Папроцький* (1543-1614). Початковий період його творчості тісно пов’язаний з „українною” тематикою. Їй безпосередньо присвячені віршовані „Historya zalosna o prętkości y okrutności Tatarskiey a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey”/ „Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про суворе мордування та псування земель руської та подільської” (Краків, 1575), „Panosza, to jest wysławienie panów i paniąt ziem ruskich...”/ „Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських” (Краків, 1575 – уривок з неї опублікував П.Куліш, див.: [96]) та „Короткий і правдивий опис в’їзду до Волох Івана-воеводи, котрого Підковою звать”

(Краків, 1578, наразі не віднайдена). Припускаємо, що саме цей твір у скороченому прозовому варіанті переказано у розширеному М.Пашковським виданні хроніки А.Гваньїні 1611 р., див. зокрема: [84, с. 430-434].

Угорські та німецькі каталоги (зокрема і знаний покажчик літератури з османістики К.Гьоллнера) відносять до творів Папроцького ще й «*Warhatlige Beschreibung des kriegs, welchem der Walachische Wojewod Jvon mit den Türcken geführt. Item: vom tödtlichen Abgang des türk. Kaisers Solimanni*»/ «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів» (Б.м.д., 1576; 20 арк., переклад з польської – зазначено, що уперше твір виданий у Кракові 1575 р.) Єдиний відомий нам примірник зберігається у Відні в Національній бібліотеці – шифр 39.G.83.

Багато „українського” матеріалу в історико-генеалогічних “*Gniazdo snoty*”/ „Гніздо цноти” (Краків, 1578) та „*Herby rycerstwa polskiego*”/ „Герби рицerstва польського” (Краків, 1584). В останньому виданні зреферована і втрачена (не закінчена?) віршована «Історія» про запорізьку виправу Самійла Зборовського 1579 р. Цікаво також, що явна заангажованість відносно регіональної традиції трьох «руських» воєводств долюблінської Корони Польської (Руське, Подільське, Белзьке) робила з Папроцького виразного реципієнта давніх ідеологем-традицій Галицько-Волинського князівства (вже адаптованих ідеологами «Корони») та скептика щодо „литовських” історичних концептів.

Згодом, цікаву хроніку за 1594-1597 рр. (про події війни країн Священної ліги з Туреччиною), історик долучив до опису царювання австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612) у своєму творі „*Ogrod krolewsky...*”/ „Сад королівський” (Прага, 1599) [40]. Пізніше вона без змін увійшла до вже чеськомовного видання „*Діадох*” (Прага, 1602) [41]. Про характеристику українських козаків, вміщену у цих працях, йтиметься далі, у четвертому розділі.

Важливою мірою до презентації українських регіональних сюжетів у річпосполитській історіографії спричинилися також три рухливі письменники загальнокоронного формату – Ян Дімітр Соліковський, Ян Ласицький та Леонард Горецький. Перший з них – *Ян Дімітр Соліковський* (1539-1603) знаний в Україні як львівський католицький архієпископ (з 1583 р.), скептик у питанні унії Литви та Польщі, симпатик козаків-запоріжців та куратор справи греко-католицької унії. Він був автором мови на погреб Сигізмунда Августа („*In funere D. Sigismundi Augusti... oratio*”. Краків, 1574) та особливо цінних записок – „*Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti*”/ „Короткі коментарі діянь Польських по смерті Сигізмунда Августа”. Останні, написані у 1589-1597 рр., оповідали про події 1572-1590 рр., причому автор зосереджувався, майже винятково, на подіях, у яких сам брав участь. Ці «Коментарі» були видані лише 1647 р. у Гданську. З них довге історіографічне життя мав опис страти І.Підкови у Львові. Поза цим, з іменем Соліковського зв'язують також ще один україноцентричний публіцистичний твір – „*Votum szlachcica polskiego... o zalożeniu skarbu Rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich...*” (1589), де автор висловлював свої міркування про покращення оборони України (про Соліковського див. також нашу статтю [250]).

Другий – *Ян Ласицький* (1533 або 1534 – після 1599) – протестант, письменник величезної історіографічної ерудиції (з недавньої української літератури про нього див.: [273]). Він знаний як автор, зокрема: монографії окремої військової кампанії (про невдалу виправу на Молдову у 1572 р.) – „*Historia de ingressu Polonorum in Valachiam*”/ „Історія вторгнення Поляків на Волощину” (Франкфурт-на-Одері, 1578) [21; 173]; хронічки чи радше реляції про перші часи владарювання Баторія у Польському королівстві, написаної десь у 1576-1577 рр., – „*De initio regemini Stephani*”/ „Про початок королювання Стефана” (Базель, 1615); а також релігійно-етнографічного

трактату „De Russorum, Moscovitarum et Tartarorum religione”/ „Релігії русинів, московітів та татар” (Спіра, 1582).

Третім був *Леонард Горецький* (бл.1525 – після 1582). Протестант зі скандальною репутацією, він знаний як автор двох великих історичних праць, що лишилися рукописними та в цілості не збереглися – „Decades...” – це нарис у 20 книгах історії Польського королівства до 1572 р. (фрагмент з них з описом війни в Молдові 1574 р. у 1578 р. в Базелі виданий – у німецькому перекладі – та в Франкфурті-на-Одері – в латинському оригіналі – разом з „Historia de ingressu...” Ласицького [21; 87; 100; 102, с. 89 – 136; 151]) та хроніки (можливо, це частина продовження „Декад”, що включала часи Генріха Валуа та Стефана Баторія) королювання Стефана Баторія (збережений фрагмент за 1576-1582 рр. видано вже аж 1939 р. [152]).

З іншої опції креслили українські історіографічні сюжети і славнозвісні політичні „литвини” – Мацей Стрийковський та Алесандро Гваньїні.

З них *Мацей Стрийковський* (бл.1547-перед 1593) викликає сталий інтерес у історіографів [422; 325; 275; 424; 444; 351; 343; 403]. На ниві «Стрийковіани» нині також активні білоруські дослідниці Анна Кичко та Альбіна Семянчук. Перу останньої, зокрема, належить свіжий нарис про білорусько-литовські літописи та польські хроніки [331]. З класичного білоруського доробку дивись також: працю Сямьона Падокшина [318]. Щойно у зошиті 183 (Т.44/4) „*PSB*” за 2007 р. опублікована стаття про М.Стрийковського авторства Агнешки Беджицької та Збіслава Войтковяка [420, t. 44, s. 536 – 541]. Щодо студій над творчістю *Алесандро Гваньїні* (1534-1614) нагадаю, що кілька (кільканадцять?) років Інститут археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України готував видання українського перекладу „Хроніки європейської Сарматії” (за виданням 1611 р.). Щойно його завершено [84]. Деякі частини цього проекту опубліковано Ю.Мициком раніше, у серії „Старожитності Південної України” [82; 83] та в низці інших його публікацій [107 – 112]. Цікаву нам тему козацтва у хроніці

Гваньїні аналізував дніпропетровський дослідник Олег Дячок [278]. Цей таки дослідник щойно підсумував свої багаторічні „гваньїнізнавчі” студії [279]. У Польщі творчістю Гваньїні (в зв'язку з інтересом до М.Пашковського) наразі зацікавився полоніст з Лодзі Міхал Куран.

Перший з цих «великолитовських» вчених розпочав свою історіографічну кар'єру короткою віршованою історією Польщі та Литви – „Goniec snoty do prawych szlachciców uczyniony” (Краків, 1574). Згодом друк побачили його чергові праці: „O początkach, wywodach, dzielnościach... sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego” (1577 – лишилася недрукованою, оповідала історію з легендарних часів до 1506 р.) та „Kronika polska, litewska, żmodzka i wszystkiej Rusi...” (Кролевець, 1582).

Другий – відзначився історико-географічним твором „Sarmatiae Europae descriptio”/ „Опис європейської Сарматії” (Краков, 1578; ймовірно майже цілком – плагіат з матеріалів Стрийковського). Італійське походження автора та латиномовність тексту сприяли популяризації твору в Європі (латинські друки: Спіра, 1581; Базель, 1582; Франкфурт, 1584; Лейден, 1626, 1627, 1642, переклади – чеською, німецькою, італійською мовами, про полономовний друк Пашковського 1611 р. див. нижче).

Цікаво відзначити, що автори „польські” і „литовські”, за найхарактерніший приклад тут можуть правити Папроцький та Стрийковський, у своїх історичних концепціях відтворювали давню конкуренцію за „руську спадщину” Галицько-Волинського князівства-королівства (саме його спадкоємцем трактується Корона Польська) та Великого князівства Литовського.

Зауважу, що по всій Європі тоді вже крокувала перша „мас-медійна” революція, йшлося про постання новочасної „преси”. В Італії вже навіть з'являлися друкарні, що спеціалізувались на річпосполитських вістках (такою, наприклад, була римська друкарня Лодовіко Грігнані, яка друкувала реляції: про перемоги над татарами 1624, 1626 та 1644 рр.; над козаками та

шведами 1625-1626 рр.; над росіянами та турками 1634 р.; про захоплення в'язнями з Русі, підлеглої Королівству Польському, турецьких галер 1628 та 1643 рр.).

Відтак, жанр реляції-репортажу все потужніше тиснув на історичну нарацію. Власне про реляції маємо недавню ґрунтовну працю Ю.Мицика [312]. Дослідник тут оглянув пам'ятки про Україну за період 1475-1660 рр., які походили не лише з теренів Речі Посполитої, але з цілої Європи. Менш «селективною» щодо «українських» матеріалів, але досить інформативною є праця К.Завадського про початки «польської преси» [446]. Певні доповнення дивись також: [373]. Тут, зокрема, Т.Хінчевська-Геннелє наводить згадку про ще одну реляцію „хотинського циклу”, автором якої був італійський мандрівник та лікар Франческо Ольмо – «*Relazione del Regno di Polonia del Si. Giovanni Francesco Olmo, scritta l'anno 1623*» (Venetia, 1638). Зрештою, зауважимо, що публікація офіційних та приватних листів або невеличких брошур відкривала для історика нові можливості, дарувала йому значно ширшу „публіку”.

Ці наративні форми також часто ставали „пробою пера”, демонстрацією вивершеності освіти, відтак, на тлі виразної „шкільної революції”, коло їх „творців” зростало чи не в геометричній прогресії. „Демократичні” настанови (чи то неспеціальне читацьке коло) схилили до частішого застосування у подібних нараціях „народних” мов.

Прикметне, що вітчизняна історіографічна традиція досі всерйоз не намагалася скільки-небудь ретельно опрацювати та інтегрувати до власних обріїв цей наративний комплекс, полишаючи його на розсуд „джерелознавця конкретної проблеми”. Більш-менш щастило хіба „козацьким сюжетам”, відтак на добре фахове відчитання можуть претендувати, зокрема: 1) спогади („Апологія”) Бернарда Претвича (1550 р.) [123]; 2) „EPICEDION, себто вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького” (бл.1584 р.) [337 – публікація полономовного оригіналу;

121, с. 169 – 194 – український переклад В.Пепа; 122, ч. 2, с. 20 – 39; 354]¹ (Н.Яковенко гадає, що, найімовірніше, автором поеми був *Ждан Білицький* з роду давніх волинських бояр, слуг-ленників Вишневецьких; вона також довела залежність тексту „Epicedion’у” від наративних взірців хроніки Стрийковського); 3) Симона Пекаліда „De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor”/ „Про Острозьку війну під П’яткою проти низових книг чотири” (Краків, 1600) [121, с. 196-242 – український переклад В.Маслюка; 122, ч. 2, с. 40-77; 355]; 4) щоденник Еріха Лясоти (бл.1594 р.) (останнє видання – [100]); 5) окремі твори про Хотинську війну 1621 р.; щоденник козацької війни 1625 р. аноніма (Якуба Собеського?); 6) реляція про т.зв. другий похід на Крим у 1628 р. (взагалі-то вивчена вона недостатньо, джерело інформації про неї – застаріла публікація Северина Голенбійовського з 1852 р.: [195]); 6) реляція 1631 р. гетьмана реєстрових козаків Тимоша Орендаренка про козацьку війну 1630 р. (у переказі Львівського літопису М.Гунашевського); 7) присвячена Самійлу Лащу „Nowa pieśń o woynie kozackiey, ktora się odprawowała pod Kumeukami nad Dnieprem”, надрукована без місця видання, після 15.XII.1637 р. (коротку замітку про неї див.: [311]); 8) щоденникам Шимона Окольського за 1637-1638 рр. та Станіслава Освенцима за 1643-1651 рр.; а також, зрештою, 9) славнозвісній праці Гійома Левассера де Боплана „Опис України” (Руан, 1651). Збагатити цей перелік аналізом маловідомого наративу про козацьку війну під проводом С.Наливайка доводилося й нам [249]. Про менш знані твори, які переповідають історії татарських нападів 1527, 1575, 1589 рр., йтиметься у третьому розділі даної праці.

* * *

Героєм постбаторіанського покоління річпосполитських історіографів став *Йоахим Бельський* (бл.1550 – 1599). Зовні він продовжував справу свого

¹ Див. також мій аналіз битви при Пивських горах 1561 р. за текстом цього твору [233, с. 57 – 61].

батька Мартина. У 1597 р. в Кракові Йоахим видав „Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana”. Формально це було продовження-доповнення останньої частини „Хроніки всього світу”, присвяченій Польському королівству, утім, насправді, від попереднього тексту лишилося небагато.

Праця обіймала період з найдавніших часів до 1586 р. Причому найсильнішою стороною творчості Й.Бельського стала не фаховість як історика, а блискуча літературна польська мова. Автор широко користувався „готовими” нарративними матеріалами (головним його авторитетом був Кромер), практично ухиляючись від власне дослідницької роботи, рідко використовував актові першоджерела. Недоліками його праці вважали слабкий критицизм, надмірну увагу до деталей та шляхетську апологетику.

Існує рукописний список-редакція праці Й.Бельського 1606-1607 рр., який доводить хроніку до 1598 р. Його перший видавець – Собещанський [158] – вважав, що доповнення 1587-1598 рр. так само зробив Й.Бельський, але невдовзі В.Негрінг [418, с. 68 – 76], спростував цю точку зору (Собещанський погодився з аргументами Негрінга). Пізніше Барич обережно схилився до визнання за Йоахимом авторства цього доповнення, хоча й досі це питання вважається невирішеним [438, s. 282]. Особисто я вважаю аргументацію Негрінга переконливою, аби її спростувати, треба вдатися до надто багато „але”. Відтак, має сенс наразі при посиланні на текст за 1587-1598 рр. вживати термін „продовження/ продовжувач хроніки Й.Бельського”.

Хроніка Й.Бельського мала величезне значення для української традиції, власне, це був перший (поруч із Стрийковським та Гваньїні) новочасний історик, якого тут читали досить широко, причому аж до XVIII ст. включно. Не дивина, що й досі український національний гранд-нарратив має виразний пієтет до тексту Бельського (див. зокрема четвертий розділ). З найраніших „руських” рецепцій хроніки Й.Бельського (кінця 1580-х рр.?) відома рукописна історична збірка рубежу XVI/XVII ст. зі зборів бібліотеки

Чарторийських у Кракові (актуальна сигнатура 1273 I; мікрофільм Національної бібліотеки <BN> у Варшаві №16124).

Склад збірки (всього 269 стор.) такий: на першій обкладинці напис „*Rekorism ruski Eszdrasa Szleydana*”. Далі – Книга Ездри (тобто згаданого Йоганеса Слейдана (1506-1556)) – стор.1-20. Опис подорожі С.Герберштейна до Москви в 1516 р. (уривок), за виданням 1564 р. „Хроніки цілого світу” М.Бельського – стор.21-25. Стор.26-28 – чисті. Далі «Хронограф руський від панування Августа [себто короля Сигізмунда Августа] до 1585 р.»: факти до 1559 р. за хронікою Й.Бельського, потім оригінальне оповідання про смерть римського папи Григорія XIII як карі за зміну календаря; потім, здається, вже йдуть різночасові доповнення – перелік римських пап до 1735 р.; копія твору І.Потія „*Unija al’bo vyklad...*” (Вільно, 1595); інші виписки з М.Бельського; розділ XII згаданої книги Ездри; промови Григорія Ниського.

Найбільш визначним істориком доби тривалого королювання першого польського монарха з династії Вазів – Сигізмунда III (1588-1632) був *Станіслав Любеньський* (1573-1640). Про нього щойно вийшла розлога монографія В.Грачика [399], утім, для знайомства з Любеньським-істориком корисніша невикористана там стаття Ю.Длугоша [383].

Вчений прелат є автором численних історичних творів, першим з яких став „*Brevis narratio profectiones in Sueciam...*”/ „Короткий опис від’їзду до Швеції...”. Він оповідав про поїздку короля Сигізмунда III до батьківської Швеції 1593-1594 рр. Між іншим, Любеньський згадав тут і про перебіг першої „козацької війни” – повстання під проводом К.Косинського 1591-1593 рр.

Одним з найважливіших його творів став „*De motu civili in Polonia libri quattuor*”/ „Про громадянське повстання в Польщі книг чотири”. В ньому історик представив події рокошу М.Зебжидовського 1606-1608 рр.

Любеньський також був автором численних історико-політичних трактатів, які, утім, волів не публікувати за свого життя. Тільки 1643 р. в

Антверпені видано ошатний том його праць під титулом „Opera postuma...”/ „Твори посмертні...”. З нього хіба, перекладений польською у 1855 р., „Короткий опис поїздки до Швеції Сигізмунда III” було введено в обіг української історіографії. Про характеристику козацтва, створену С.Любенським мова буде далі у розділі 4.2.

Позмагатись з історіографічним доробком Любенського з-поміж сучасників здатний, либонь, лише *Шимон Старовольський* (1588-1656) – „польський Варон”, письменник енциклопедичного формату (про внесок Старовольського до історії історіографії див.: [439]). Волиняк з убогої боярської родини він зробив кар’єру наставника магнатських дітей. Його „вчительські” інспірації відбилися у друці нарисів з методології та дидактики історії – „*Renū historicum*”/ „Страва історична” (Венеція, 1620; Рим, 1653). У ньому особливо цікавим є окреслення тогочасної лектури з „теорії історіографії”, що дає уявлення про методологічні межі, досяжні для річпосполитського історика.

Старовольський згадує тут таких авторів: „*Celius Sekundus*” [Целіо Секундо Куріоне (1503-1569) – італійський теолог і філолог, автор „*De utilitate historiae legendae*”/ „Про користі читання історії”]; „*Lukian*” [Лукіан з Самосати (123-190) – давньогрецький ритор, автор „Як належить писати історію”]; „*Dionizjusz z Halikarnasu*” [Діонісій з Галікарнасу (60-5 рр. до н.е.) – давньогрецький ритор та історик, автор монументальної „Археології римської” та праці „Про стиль Фукідида”]; „*Franciszek Patricius*” [Франциско Патріці (1529-1597) – італійський вчений, автор „*De historia dialogi*”/ „Про історію діалоги” (1560)]; „*Franciszek Balduinus*” [Франциск Балдуїн (Baudouin, 1520-1573) – французький вчений, правник, автор „*De istitutione historiae universae*”/ „Про навчання історії всесвітньої” (1561)]; „*Jowian Pontanus*” [Іоанн Понтанус (XVI ст.) – урядник канцелярії неаполітанської держави, історик, автор „*De arte historiae tractatus*”/ „Про мистецтво історії трактат”]; „*Andrzej Frankenberger*” [Анджей Франкенбергер (1536-1590) –

ректор гімназії Гданської, професор у Віттенберзі, автор „De lectione historiarum”/ „Про навчання історії” та „De dignitate et amplitudine historiae propheticae”/ „Про велике значення священної історії”; „*Tomasz Porkatius*” [Томаш Поркатиуш (Поркатиус, Поркаччі, бл.1530-1585) – італійський історик, займався переважно історією античності та Італії (біографістика)]; „*Fryderyk Tilemann*” [Фридерик Тілеман (пом.1598) – німецький професор історії, автор „De historicorum delectu”/ „Про підбір істориків”]; „*Antoni Possewino*” [Антоній Поссевіно (1534-1611) – італійський єзуїт, папський дипломат, легат у Польщі за короля С.Баторія, автор творів з різних ділянок, зокрема: „*Il soldato Cristiano*”/ „Воїн Христов” (1569), „*Bibliotheca selecta de ratione studiorum*”/ „Вибрані книжки про спосіб навчання”]; „*Jan Beurerus*” [Іоанн Беурер (2-а пол XVI ст.) – професор латини з Фрибурга, автор трактату „*Synopsis historiarum et methodus nova*”/ „Огляд історії та новий метод”]; „*Filip Glaserus*” [Філіп Гласер (1554-1601) – філолог та історик в Стразбурзі, автор „*Syngramma historicum*”/ „Твір історичний”, де є міркування про відповідне читання історії]; „*Franciszek Robortello*” [Франческо Робортелло (1516-1568) – італійський гуманіст, професор ораторського мистецтва в Падуї та Болоньї, автор „*De facultate historica*”/ „Про можливості історії” (1548)]; „*Sebastian Fox*” [Себастьян Морзілло Фокс (1528-1568) – іспанський філолог та історик, автор „*De historiae institutione dialogus*”/ „Про настанови історії діалог”]; „*Uberto Foglieto*” [Уберто Фогліето (1518-1581) – італійський історик, автор „*De ratione scribendae historiae*”/ „Про спосіб писання історії” та „*Elogia clarorum Ligurum*”/ „Похвали славних Лігурів”]; „*Antoni Viperanus*” [Іоанн Антоні Віперанус (бл.1540-1610) – італійський теолог, філософ та оратор, автор „*De scribenda historia liber*”/ „Про писання історії книга”]; „*Krzysztof Milaeus*” [Христофор Милеус (Милаеус, пом.1570) – швейцарський вчений, автор „*Consilium de scribenda universitatis rerum historia*”/ „Порадник про писання всевітньої історії” (1548)]; „*Dionizjusz Lambinus*” [Діонісій Ламбінус (Ламбін, 1516-

1572) – французький філолог, професор в Парижі, видавець та коментатор багатьох античних авторів, зокрема Непоса]; „*Ventura Caecus*” [Вентура Каекус (Коекус, XVI ст.) – історик з Болоньї, автор „*Dialigus de conscribenda historia*”/ „Діалог про писання історії”]; „*Krzysztof Pezelius*” [Христоф Пезеліуш (Пезел, 1539-1604) – протестантський теолог з Бремену, автор „*Mellificium Historicum*”/ „Роблення меду історичного”]; „*Jan Sambucius*” [Ян Самбуціус (1531-1584) – угорський гуманіст, автор „*Oratio de historia*”/ „Промови про історію”]; „*Antoni Riccobonus*” [Антоній Ріккобонус (1541-1599) – італійський філолог, правник, автор „*Commentarius de historia fragmentis historicorum veterum illustratus*”/ „Коментарі про історію, фрагментами з давніх істориків ілюстровані”]; „*Dresserus*” [Матей Дрессер (1536-1607) – професор історії та ораторського мистецтва в Лейпцизі, видав твір „*Isagoge historica per millenarios distributa*”/ „Впровадження до історії поділеної на тисячоліття”]; „*Melchior Canus*” [Мельхіор Канус (Кано, 1523-1560) – домініканський теолог, філософ та історик у Саламанці]; „*Bartłomiej Keckermann*” [Бартоломій Кекерман (1572-1609) – гданщанин, автор трактату „*De natura et proprietatibus historiae commentarius*”/ „Про природу та властивості історії коментарі”, про нього також див. далі]; „*Jan Bernartius*” [Іоанн Бернартіус (1567-1601) – учень гуманіста Юстуса Ліпсія (1547-1606). Бернартіус написав трактат „*De utilitate historiae legendae*”/ „Про користі від читання історії” в якому розвивав та тлумачив погляди Ліпсія. Цю працю Старовольський вважає найбільш цінною] [204, s. 5 – 8].

Як секретар та історіограф героя Хотина гетьмана Яна Кароля Ходкевича Старовольський був творцем кількох антитурецьких праць: „*Wielkiego Turka listów*” (Краків, 1618; переклад латиномовної книжки Лаудівіуса¹ з 1512 р.), „*Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów Perekopskich*” (Краків, 1618), „*Dyskurs o wojnie tureckiej*” (після 1633) та ін. З цією темою

¹ *Laudivio Zacchia de Vezzano* (Lauduvio Vezzanense, Laudivius Hierosolimitanus). 1-е видання його «*Epitolae Magni Turci*» – Неаполь, 1473.

також тісно пов'язані військово-історичні трактати – „*Eques Polonus*”/ „Лицарство польське” (Венеція, 1628) та „*Institutorum rei militaris libri VIII*”/ „Настанов справи військової книг VIII” (Краків, 1639 та 1640; Амстердам, 1641; Флоренція, 1646). В останніх Старовольський, зокрема, яскраво „вписав” українське козацтво до історичних (аж до античності) та сучасних контекстів військового мистецтва.

Потрапили козацькі ватажки (О.Дашкович, Я.Свірчовський, Г.Голубок, Г.Лобода, П.Сагайдачний) і до іншого відомого твору вченого – збірки біографічних нарисів „*Sarmatiae bellatores*”/ „Сарматські войовники” (Кельн, 1631; містить 133 життєписи). Серед праць Старовольського на історичну тематику цікава тут і монографія про часи Сигізмунда I – „*De rebus Sigismundi Primi*”/ „Про справи Сигізмунда Першого” (Краків, 1616). До неї доволі штучно (книга IV) було приєднано й оповідання про бурхливе господарювання Івоні в Молдові (1569-1574 рр.), з якого історик виніс стійкий інтерес до постаті Яна (Івана) Свірчовського.

Перу Старовольського належить також перший канон історії літератури Речі Посполитої – „*Scriptorum Polonicorum hekatontas*”/ „Письменників польських [чудова] сотня” (Франкфурт-на-Майні, 1625) та „*Monumenta Sarmatarum*”/ „Пам'ятник сарматів” (Краків, 1655), в якій зібрано 1900 надгробних написів з теренів усієї Речі Посполитої. До аналізу конкретних творів Старовольського ми безпосередньо звернемося у підрозділах 2.3 та 4.3.

Першим власним офіційним історіографом на той час обзавівся і Краківський університет. Ним став львівський уродженець *Ян Іноцентій Петрицій* (1592-1641), відомий також як лікар, ритор та педагог. Як історик Петрицій знаний за твором „*Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX*”/ „Історія справ у Польщі, що відбулися року 1620” (бл.1622, оповідав про події 1620 р.). Він таки, доповнений реляцією про Хотинську війну 1621 р. (на базі діаріуша Я.Собеського), удруге виданий під титулом „*Regum in*

Polonia ac praecipue belli cum Osmano Turcarum imperatore gesti finitique historia anno MDCXX et MDCXXI” (Краків, 1637). У довідниковій літературі (зокрема „PSB”) це видання зазвичай помилково датують 1632 р. (напевно за Естрайхером, у якого, утім, є згадка і правильної дати видання 1637 р., але він вважає це перевиданням праці 1632 р.). Вірогідно помилка пов’язана з останньою датою (1632 р.), на якій закінчується оповідання Петриція.

Є вістка, що Петрицій залишив у рукописі аннали до 1628 або 1638 року (не збереглися) [420, t. 25, s. 701 – 703]. В його історіографічному доробку також праця „Comitia sapientum”/ „Зібрання мудрості” (1628), яку вважають за першу на річпосполитському ґрунті спробу синтетичного осягнення всесвітньої історії та культури; кілька „мов”, що стосувались подій польської історії та фрагмент опису російської Смути (першої Димітріади) – „Historia Moschovitica”, 1641. Друк цього твору у Кракові було перервано в зв’язку із смертю автора, збереглися, без титульної сторінки, книги I, II та початок III. Уся праця сперта, як припускають, на матеріалах та нотатках батька – знаного професора Краківського університету, лікаря та філософа Себастьяна Петриція (1554-1627).

Справу Я.І.Петриція як історіографа краківського університету продовжував *Станіслав Темберський* (між 1610 та 1620 – 1679), який з 1647 р. стало працював над латиномовною хронікою сучасності („Annales” за 1647-1672 рр.: частина за 1647-1656 рр. видана, див.: [208]; частина за 1657-1666 загинула; остання партія за 1667-1672 рр. досі не друкувалась – зберігається у Ягеллонській бібліотеці в Кракові – Rkps VJ sygn.230). У ній, зокрема, широко оповідається про Козацьку революцію (а порівняння Б.Хмельницького з Яном Жижкою взагалі, здається, унікальне). Розлогий огляд українських сюжетів частини тексту за 1647-1656 рр. подав Степан Рудницький [327].

Доволі скромним і нетривким був історіографічний доробок іншого примітного на рубежі XVI-XVII ст. інтелектуала, званого іноді „польським

Макіавелем” – *Кишитофа Варшевицького* (1543-1603) [231; 441; 411]. Схильний до загальноєвропейської „системи координат” для думки, він ще у 1585 р. склав синхронічні таблиці всесвітньої історії – „*Memorabilium rerum et hominum coaevorum descriptio ab orbe condito usque ad MDLXXXV*”/ „Визначних справ та людей однакового віку опис від заснування світу до 1585 р.”.

„Об’єктивізм” (а радше прагматизм) зробив Варшевицького помітним і на полі „критики історіографії”. Його твори „*De origine seu derivatione generis et nominis Poloni dialogus*”/ „Діалог про походження або запозичення роду та імені поляків” (Вільно, 1580) та „*De origine generis, et nominis Poloni Dialogus*”/ „Діалог про походження роду та імені поляків” (Рим, 1601) про початки історії поляків спростували або підставили під сумнів чимало легендарних матеріалів, уведених в обіг Кромером та особливо Бельським (зрештою, заступити їх пропонувалось іншими так само непереконаливими легендами).

Зокрема, більш цікавий тут текст першого твору представляв собою фіктивний діалог між двома „взірцевими” польськими магнатами – Яном Тарновським та Яном Генчинським. Стверджувалось (явно за Оріховським), що слов’яни не від скіфів чи німців, а радше близькі грекам (мову, характер та звичаї мають схожі із грецькими). Назва слов’ян від слова „слава”. Зауважено, що існує в архівах турецьких заповіт Олександра Македонського, в якому землі від Балтики до Адріатики той надавав слов’янам. Ім’я *сарматів* останні прибрали після перемоги над скіфами (сармати виводяться від біблійного Асармота). Розмовники креслять величезні розміри давніх слов’янських держав. За німецьким хроністом А.Кранцем [28] відкідають теорію про походження Чехів та Поляків від Русів з Новгороду. Зауважено, що поляки можуть походити від слова „поле”, або від Леха-Ляха (поЛехія-поЛяхія), а може від „*polus*”-полюс (етимологія почерпнута з

середньовічного „Життя Карла Великого” пера Ейнгарда). Розмовники не розв’язують це питання остаточно.

На жаль, мазовшанин Варшевицький мало цікавився українською проблематикою. Його хроніки першого (по смерті Сигізмунда Августа) та третього (по смерті Стефана Баторія) безкоролів’їв – „*Rerum polonicarum libri tres*”/ „Справ польських книги три” та „*Rerum polonicarum liber XIII*”/ „Справ польських книга XIII” (написані у 1589 р., а видані лише у XIX ст.), сконцентровані на діях „центрального уряду” та не мають примітних екскурсів у провінціальне життя (за винятком хіба рідної Мазовії). Те саме можна сказати й про популярну у сучасників промову на погреб С.Баторія («*In obitum Stephani I. regis Poloniae oratio, (1586)*»), що була видана разом з «Полонією» М.Кромера (Кельн, 1589).

Про вищезгадані хроніки варто зауважити, що обидві вони складають початок та кінець нереалізованого масштабного історіографічного проекту Варшевицького. „*Libri tres*” оповідають про події з дня смерті Сигізмунда Августа (7.VII.1572) до початку елекційного сейму (відкрився 5.IV.1573), причому третя книга незакінчена, текст обірвано на середині фрази. „*Libri XIII*” – це лише 13-а книга – від смерті С.Баторія 12.XII.1586 до захоплення в полон ерцгерцога Максиміліана 24.I.1588 р,

Небагато „українців” потрапило і до укладеного Варшевицьким куценького списку/реєстру славних Поляків (144 гасла: 29 монархів, 44 записи про одну або кілька осіб святих та блаженних, 39 лицарів та 27 письменників) – „*Reges, sancti, bellatores, scriptores poloni*”/ „Королі, святі, войовники, письменники польські” (Рим, 1601; Познань, 1629) [448]. Утім, історика не можна запідозрити й у ігноруванні українців. Навпаки, він свідомо підбирав своїх героїв з теренів цілої Речі Посполитої, а не лише Польщі, аби підкреслити єдність держави.

З-поміж королів Варшевицький особливо тут вирізняв Мешка I (хреститель Польщі), а також Владислава Ягайла та Сигізмунда I Старого

(обидва останні описані як ідеальні володарі). До грона описаних святих потрапила й св.Параскева (княжна полоцька XIII ст. наприкінці життя навернулась до католицтва), бл.Ісидор (митрополит-діяч Флорентійської унії 1439 р.), брати-князі Борис і Гліб – руські святі з часів до католицько-православного розколу церков. Улюбленим „войовником” Варшевицького став майже сучасник – Ян Тарновський, але віддав належне він, наприклад, і Вітовту.

В українському контексті, можливо, найцікавішою є розлога історико-політична поема „Венеція” (Краків, 1572; Краків, 1587 – зі змінами та скороченнями), авторство якої приписують К.Варшевицькому. Вона містить нарис історії Туреччини та боротьби з нею християнського світу [215]. Цікавий тут історіографічний доробок автора доповнюють також біографія Я.Тарновського („De laudibus Joannis Tarnovii...”. Краків, 1585; за джерела для неї правила аналогічні твори двох клієнтів-інтелектуалів Я.Тарновського: С.Оріховського та В.Рожанки¹) та взорований на Плутарху збір порівняльних життєписів „Caesarum, regum et principum vitarum parallelarum libri II”/ „Цесарів, королів та князів життів порівняння” (Краків, 1603; Франкфурт-на-Одері, 1604 та 1608), серед яких, лише одна „польська” пара – Владислав Ягайло та Сигізмунд Август (причому засновнику династії приписується „усе краще”, залишаючи негатив її останньому представнику, втім, текст Варшевицького цінується як незаангажоване джерело до біографії Сигізмунда Августа).

Популярний жанр „житій монархів” приніс у новому поколінні й послідовників К.Яніцького (за підрахунком Н.Яковенко до 1620-х рр. і сама його праця 11 разів перевидавалася у Кракові, з них чотири рази у перекладі польською [356]). Так, друкар *Арнольд Миліус* (Mylus, 1540-1604), знаний з друку чергового перевидання „Полонії” Кромера в 1589 р., видав у Кельні в

¹ *Рожанка Валента* (1542-1571) – правник, потім королівський секретар. Рукопис його біографії Тарновського згодом загинув.

1594 р. свої „Principum et regum Polonorum Imagines ad vivum expressae”/ „Князів та королів Польських зображення для живих явнї”. У 1605 р. надруковано ілюстровані „Ikones ksiąząt i królów polskich... Do tego są przyłożone wiersze łacinskie Janicjusza poety” Яна Глуховського (пом. перед 1604; переклад твору Яніцького здійснив близько 1575 р.; оповідання доповнено до 1588 р., до обрання Сигізмунда III) [150]. Невдовзі Теодор Роголя Завадський (Завацький, пом. бл.1637) видав латиномовний „Catalogus ducum atq[ue] Regum Polonorum...” (Краків, 1609), який швидко продублював у двох вже пономовних виданнях „Porządek u rozrodzenie ksiąząt u krolow polskich...” (Краків, 1611; Краків, 1613). Зрештою, 1620 і 1626 рр. у Франкфурті видані „Icones et Vitae Principum ac Regum Poloniae” уродженця королівської Пруссії та ректора протестантської школи у малопольському Коцку Соломона Неугебауера (2-а пол. XVI – після 1620).

Останній відомий ще й як автор досить широкозваної компіляції (на базі хронік М.Кромера, Б.Ваповського, М.Бельського та Р.Гейденштейна) – нарису історії Польського королівства „Historia rerum Polonicarum”. Перша версія цього твору, що вийшла друком у Франкфурті у 1611 р., доводила виклад до 1444 р.; друга, розширена (Ганновер, 1618), – до 1587 р. [36]. До української теми, поза польсько-давньоруськими сюжетами, тут відноситься хіба згадка на сторінках цього ошатного видання козаків (не ясно, українських чи татарських, адже козаки згадані як спільники татар в наскоці на Річ Посполиту) під 1582 р. [36, р. 735].

С.Неугебауер був також автором історико-етнографічного та географічного твору „Moscovia hoc est de origine, situ, regionibus, moribus, religione, ac republ. Moscoviae commentarius. Accessit tabula Moscoviae geographica”/ „Московія себто про походження, розташування, області, вдачу, релігію та державу московську коментарі. З доданням карти географічної Московії” (Гданськ, 1612) [35]. Його розділ V («De popolis Moscoviae») закінчується короткими згадками кримських татар, Подніпров’я

(Очаків, Канів, Київ) та Поділля (стор.56-57); розділ VII («De fluviis, lacubus, piscibus, et paludibus») згадує Танаїс-Дон та Азов (с.62-63), а також Бористен-Дніпро (с.64-65). Наприкінці книги вміщено мапу Московії, на якій досить загально позначені й українські землі.

Гданський освітньо-науковий осередок у цьому поколінні висунув і теоретика історії, вже згадуваного *Бартоломія Кекермана* (1572-1609). Місцевий уродженець (з кальвіністської купецької родини) він тривалий час навчався та викладав за кордоном (Віттенберг, Гейдельберг), а з 1602 р. зайняв посаду професора філософії у респектабельній Гданській гімназії. Тут Кекерман відзначився як реформатор програми навчання (утворив кафедри історії та права, викладав філософію замість теології). Він став автором підручника з історії державних устроїв („Systema disciplinae politicae”, Napower, 1607) та вже згадуваного трактату з теорії історії („De natura et proprietatibus historiae”/ „Про природу та властивості історії”, Nanau, 1610; модерний польський переклад трактату див.: [126]). Його зібрання творів – „Opera omnia” – вийшло в Женеві 1614 р. (про історіографічні настанови Б.Кекермана див.: [417]).

На той час примітним стає розквіт історико-мемуарної літератури Речі Посполитої. Вона взагалі з кінця XVI ст. потроху тіснить класичні знеособлені аннали-хроніки (мова про ділянку «історії своїх часів»). Так, особливо високо рівня історична мемуаристика сягнула у творчості Лукаша Гурницького, Станіслава Жолкевського та Якуба Собеського.

Перший з них – *Лукаш Гурницький* (1527-1603) – відомий передусім як автор „Dworzanin’a”/ „Придворного” (Краків, 1566). Ця праця була адаптацією на річпосполитському ґрунті „Придворного” італійця Б.Кастильоне (у літературі твір Гурницького знаний також як „Дворянин польський”) [413]. Утім, на схилку життя (близько 1597-1603 рр.) Гурницький пише досить розлогі спомини – „Dzieje w Koronie Polskiej... od roku 1538 aż do roku 1572” (видані зусиллями синів автора в Кракові 1637 р., з

посвятою вже королю Владиславу IV) [153]. Їх текст великою мірою наслідує хроніку Й.Бельського, утім, тяга до деталі-сенсації підштовхувала мемуариста до розбудови окремих сюжетів. Для українського читача, зокрема, вельми цікавим є опис скандальної справи з викрадення Гальшки Острозької князем Дмитром Сангушком з його взірцевими „судовими” промовами оборонців обох сторін конфлікту (цікаво, що дії князя пробувано представити як козацький наїзд).

Великий гетьман коронний та потужний український магнат *Станіслав Жолкевський* (1547-1620) був гідним учнем Яна Замойського та відрізнявся широкими інтелектуальними обріями. Він залишив спомини про найяскравішу сторінку своєї кар’єри – війни з Росією в 1609-1611 рр. – „Rozątek i progres wojny moskiewskiej” [222; 361, s. 32 – 56].

Ще один український магнат, *Якуб Собеський* (1566-1646), батько майбутнього короля Яна III, як історик свого часу уславив себе передусім працею „Commentariorum Chotinensis belli libri tres”/ „Коментарі Хотинської війни у 3-х книгах” (Гданськ, 1646; польський переклад 1854 р., див.: [201]). У ній він описав перебіг Хотинської війни 1621 р., в якій сам брав активну участь¹ (про характеристику козаків-запорожців з цієї праці йтиметься у четвертому розділі). Деякі дослідники також приписують саме Собеському авторство відомого анонімного щоденника Куруківської кампанії 1625 р. проти українських козаків.

¹ Щоденники про Хотинську війну полишили принаймні 10 авторів, серед них п’ятеро (крім Я.Собеського) знані з імення – Прокіп Збігневський („Adversaria abo Terminata sprawy woienney, ktora sie toczyła w wołoskiej ziemi z tureckim cesarzem: w roku teraznieyszym 1621”, текст згодом доповнювався), Петро Напольський (виданий у перекладі іспанською), Ян Остророг, Матвій Титловський (текст виданий у перекладі італійською, згодом широко використаний у літописі Самійла Величка), Станіслав Любомирський (вірогідно).

Розквіт річпосполитської мемуаристики не обійшов і Наддніпрянської України. Вже син київського вйта, *Богдан Балака* (2-а пол. XVI ст. – після 1621) лишив по собі цікаві спомини про події російської Смути – повість „Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного” (крім цього до його історіографічних заслуг належить і перепис та редагування, з додатком нових записів, літописного ізводу 1620 р. укладеного Кирилом Івановичем, який був уставником Успенської церкви на Подолі в Києві, а потім – ченцем) [77; 117; 308; 93]. Здається, Балака планував видати свій твір, але задум лишився нереалізованим. Цікаво, що з давньої Київщини (білоруської Мозирщини) походив й інший мемуарист подій російської Смути – мозирський хорунжий Юзеф Будзило (Йосип Будило) [136].

До історіографічних подій початку XVII ст. належали переклади польською мовою хронік М.Кромера та А.Гваньїні. Перший здійснив вже згадуваний самбірський русин, уніат, колишній жовнір та письменник-початківець Мартин Блажовський. Власним накладом перекладача книга вийшла під титулом „*O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX*” в Кракові у 1611 р. з посвятою Сигізмунду III. Другий – того ж року і так само в Кракові під титулом „*Kronika Sarmacyej Europejskiej*” видав Мартин Пашковський. Причому, цей відомий співець України, суттєво доповнив „українські” сюжети власними матеріалами.

Непересічне значення для річпосполитської історіографії мав перший друк 1615 р. хроніки Я.Длугоша (встигли віддрукувати лише 1-й том). Вона вийшла накладом *Яна Щасного Гербурта* (1567-1616) у його дідичному Добромилі (до того тут вже видрукували 1611 р. „Аннали” С.Оріховського та 1612 р. хроніку Вінцентія Кадлубка). Проект цей, на думку Барича, стоїть у зв'язку із занепадом інтересу до занадто риторичної і багато в чому скорочуючої відомий історичний матеріал хроніки Кромера, натомість із зростанням зацікавленості до багатого на фактографію тексту Длугоша (див. ширше: § „*Zmierch sławy Kromera-dzejopisa*” [359, s. 115 – 123] та § „*Renesans*

dzieła Długosza” [359, s. 123 – 129]). На жаль, в очах королівського двору екс-рокошанин Гербурт лишився підозрілим, відтак це видання було конфісковане (утім, принаймні частина накладу вціліла, примірник цього видання має й відділ стародруків НБУВ).

Ім'я Я.Щ.Герburта дороге українській традиції як спомин про одного з перших „ідеологів” руського руху в Короні Польській – автора „Розмислу про народ руський” (1613). Йому також належить авторство барвистої рукописної історії про переможні походи запорожців 1608 р. – „Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi”/ „Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608 описана Гербуртом” (1608) [266].

У цьому творі Гербурт, зокрема, висловився і щодо питання походження козаків. Їх він уважав нащадками хозар-„Козарів” (останніх приймав за одне з слов'янських племен). Таким чином, популярний у козацькому літописанні XVIII ст. „хозаризм” мав свого річпосполитського предтечу.

Дуже своєрідною пам'яткою історіописання того часу стала „Poloneutychia abo Polskiego Królestwa szczęście”/ „Полоневтиха або Польського королівства щастя” (бл.1616) *Анджея Любенецького* (бл.1551-1623) [172]. Її автор походив з Люблінщини (і, що цікаво, мав власний українний досвід). Чільний протестант, у молоді роки він користувався протекцією Я.Замойського. Знаний також із сентименту до Франції та її культури.

Історія належала до постійних зацікавлень Любенецького, а написана у 1613-1616 рр. „Полоневтиха” стала вершиною його історіографічного таланту. Праця мала виразний історіософський характер, прагнула з'ясувати витоки та генезу „щастя” Польського Королівства, яке робило сучасних йому громадян Речі Посполитої справжнім «обраним народом».

Класичним підручником з історії Польської Корони стала праця *Йоахима Пасторія* (Pastorius ab Hirtenberg, 1611-1681). Утім, торкнувшись підручничкової справи, принагідно зауважимо, що у царині локального підручника з всесвітньої історії примітною була праця сина шотландського емігранта *Яна Йонстона* (Jonston, 1603-1675) „Sceleton historiae universalis civilis et ecclesiasticae” (Лейден, 1633; згодом одноразово перевидавалася; 1636 р. – перекладена німецькою). Взагалі, щодо підручників з історії варто відзначити, що кожен навчальний заклад мав схильність до задоволення дидактичних потреб власними силами. Так, професор історії Замойської академії Василь Рудомич (про нього нижче) видрукував свій „Compendium monarchiarum mundi <...> ex diversis chronologiis collectum <...>” (Замостя, 1648), а про існування „київського” підручника можемо довідатися за заповітом Афанасія Кальнофойського 1646 р., де згадана «Спитоми Chorologiae S[ancti] Patris nostri Nestoris pro recompositione pueris danda, ut sciant gentis suae acta» (Стислий виклад Хронології нашого св. Отця Нестора для навчання хлопців, аби знали історію свого племені) [357, р. 423].

Зрештою, повернемося до Пасторія. Автор цей в Україні більш відомий як хроніст перших козацьких війн короля Яна-Казимира – мова передусім про твір «Bellum scytico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae»/ «Війна скіфо-козацька або про союз татар, козаків та плебса Русі проти Корони Польської» (Гданськ, 1652). Його наступні видання виходили у Гданську 1659 та 1665 рр.

Розширений (за рахунок аналітичних вставок) текст згодом друковано під новим титулом – „Historiae Poloniae pars prior”/ «Історії Польщі частина перша» (Гданськ, 1680, хронологічно обмежена 1648 р.) та „Historiae Poloniae pars posterior”/ «Історії Польщі частина наступна» (Гданськ, 1683-1685, оповідала про події 1649-1651 рр., від Зборова до Білоцерківського миру). У 1685 р. обидві частини передруковані в Гданську ж в єдиному виданні: „Historiae Poloniae plenioris partes duae”/ «Історії Польщі повні дві частини».

До нього був долучений й інший історичний твір Пасторія – „De originibus Sarmaticis”/ «Про походження сарматів».

Зрештою, на тему Козацької революції знані також реляції (варіанти реляції), написані цим автором: «Eigentliche und gründliche Relation dez Zuges und Verrichtung welche Joannes Casimirus, König von Polen wider die Tartaren und Kosaken gehabt hat» (Без місця видання, після 20.VIII.1649 – реляція про Зборівську битву та зборівську угоду). Більш-менш одночасно видрукований її переклад латиною, а у наступному 1650 р. видрукований і полономовний її варіант.

Як історик-педагог, 1641 р. у Лейдені Пасторій видав, у популярному кишеньковому форматі, свій „Florus Polonicus seu Polonicae historiae epitome nova”/ „Цвіт Польський або Польської історії новий короткий виклад” (виклад від Крака та Леха до королювання Сигізмунда Августа включено; сучасний польський переклад див.: [126]). Цей підручник перевидавався у Лейдені 1642 та 1644 рр. Розширене видання побачило друк у Гданську 1651 р. (до нього долучено й панегирики Володиславу IV: „Sequuntur ob Argumenti similitudinem Panegyrici duo, Honori Vladislai IV Poloniae Regis Magni Ducis... Prior tempore Coronationis a Samuele de Przypkowice Przypkowski, antehac sub nomine Equitis Poloni editus/ Posterior, tempore nuptiarum a Martino Opitio dicti”). Воно згодом перевидавалося з доповненнями (Амстердам, 1664; Гданськ та Франкфурт, 1679; хронологічно оповідання доведене до 1660 р.).

Загалом текст Пасторія спирався на хроніку Кромера, але спеціальне пристосування матеріалу для шкільних потреб забезпечило цьому підручнику сталий успіх до XVIII ст. включно. Це зайвий раз вказує на усталення „історіографічного канону” в Речі Посполитій саме у першій половині XVII ст.

Як історик-теоретик Пасторій відомий ще своїми промовами про користі історії: „De dignitate historiae”/ „Про гідність історії” (Без місця видання, 1651; фрагмент з неї переклав польською Т.Влодарчик [126]),

„Oratio de praecipuis historiae autoribus...”/ „Промова про видатних історій авторів...” та „De potissimis historiae argumentis...”/ „Про наймогутніші історії аргументи...” (написані 1655 р., видані як „Orationes duae”/ „Дві промови”. Гданськ, 1656?). Він видавав їх як професор гімназій в Ельблонзі (першу) та Гданську (дві наступних).

Інтерес Сарницького до „праісторії” наслідував *Еразм Глічнер* (1535-1603) – лідер лютеран Великопольщі. Утім, останній відкинув сарматсько-біблійний родовід поляків свого попередника (Сарницького), повернувшись до Леха як відправної точки польської історії. Глічнер у Торуні в 1597 р. видав першу частину (до Земоисла) своєї синтези „Chronicon rerum Poloniae a Lecho gentis rege ad Sigismundum III descriptum”/ „Хроніки справ польських від Леха – племінного короля до Сигізмунда III описані”. Частини 2-4 (до Сигізмунда III) залишились в рукописі (втрачені вже в ХХ ст.).

Історіографічною екзотикою цього часу, втім доволі голосною, стала творчість *Войцеха Демболецького* (1585-1645). Гербовий брат Бельських (Правдичі) і, по лінії матері, нащадок Людвіка Йоста Деція, він міг сприйматись як „природний” історик. Його першою працею був опис діянь лісовчиків 1619-1623 рр. – „Przewagi Elearów polskich, co ich niegdy Lisowczykami zwano”/ „Переваги легких кіннотників польських, що їх інколи Лісовчиками звать” (Познань, 1623; сучасне перевидання: Торунь, 2005 [142]; див. також: [437; 361, s. 79 – 93]). Демболецькому також приписують цілу низку інших творів про козаків-лісовчиків: „Deklaracja abo objaśnienie kart kozackich”, „Kopia listu utrapionej ojczyzny do rycerstwa lisowskiego”, „List o lisowczykach”, „Pieśni o snych kozakach lisowskich” (з них дві пісні відомі й під іншою назвою „Pogrom abo porażka Czechów i kalwinistów przez lisowczyki Roku Pańskiego 1620 różnemi czasy raz po raz ośm razy”), „Wiersze o lisowczykach”, „Żywot kozaków lisowskich”.

Утім, найбільший розголос отримала його праця „Wywód jedynowłasnego państwa świata”/ „Вивід єдиносправжньої [обраної] держави

світу” (Варшава, 1633). Це переклад 1-ї частини широко закроєної латиномовної всесвітньої історії („*Speculum universalis historiae*”), яку планував видати Демболецький. Вона присвячувалась праісторичним (біблійним) часам та була покликана обґрунтувати обраність народу польського. Для цього автор не гребував вигадкою, далеко перевершивши фантазії Сарницького. Зокрема, серед його „здобутків” було з’ясування, що син Адама Сет – це власне Скит (Скіф), від якого виводяться слов’яни-поляки, носії первісної „скітійської” прамови. Схилок життя Демболецький провів в Україні (помер у Львові) і був, зокрема, зачарований місцевою епікою та фольклором.

Останніми великими історіографічними іменами Речі Посполитої часів, що нас цікавлять (це майже весь період королювання останніх Вазів – Владислава IV та Яна-Казимира), були Шимон Окольський, Павло Пясецький та Анджей Максиміліан Фредро. Усі вони походили з родів міцно закорінених в полікультурній традиції „трех руських воєводств” (Руського, Белзького та Подільського).

Шимон Окольський (1580-1653) був уродженцем Кам’янця-Подільського в Україні, навчався у Львові та Болоньї, належав до ордену домініканців. Знаний українській історіографії він найбільше за вже згадуваним твором, присвяченим козацькій війні 1637-1638 рр. – „*Diariusz transakcyjej wojennej między wojskiem koronnym a zaporowskim w r.1637*” (Замостя, 1638) та його продовженням „*Kontynuację... w r.1638*” (Краків, 1639). Обидва передруковані К.Ю.Туровським (Краків, 1859), утім, в Україні звикли користуватись російськомовним перекладом 1896 р. [103; 104]. Автор, який взагалі мав значний „українний” досвід (бл. 1618 р. навіть потрапив у полон до татар та утримувався в Криму), був під час описуваних подій надвірним теологом та табірним проповідником у польного гетьмана Миколая Потоцького.

У 1648-1652 рр. Окольський керував „руською провінцією” ордену домініканців. Її історію він описав у праці „*Russia florida rosis et lilis*”/ „Русь квітнуча розами та ліліями” (Львів, 1646; 2-е видання – Лейпциг, 1759). Окольський також був автором латиномовного каталогу-низки біографій католицьких єпископів Києва та Чернігова (Львів, 1646; польський переклад В.Серватовського – Краків, 1853 [177]). Праця ця містить чимало інформації з історії католицьких інституцій на Київщині та демонструє широкі історіографічні обрії автора. Зокрема, на її сторінках Окольський, крім власних праць, посилається на твори Я.Длугоша, М.Стрийковського, Бельських, М.Кромера, С.Бзовського Я.Скробішевського, А.Варгоцького, Я.Гербурта, Я.Янушовського, Я.Цинерського, П.Пясецького.

Утім, твором життя для історика став віршований гербовник „*Orbis Polonus*”/ „Світ поляків” (Краків, Т.1 – 1641; Т.2 – 1643; Т.3 – 1645. Т.4 – лишився незавершеним). Він нині вважається за цінне свідoctво культури сарматизму.

Павло Пясецький (1579-1649), другий, по Демболецькому, „лісовчик” річпосполитської історіографії [436; 408; 409], єпископ кам'янецький (з 1627), холмський (з 1640) та перемиський (з 1644), автор широко знаної „*Chronica gestorum in Europa singularium*”/ „Хроніка подій в Європі” (Краків, 1645 та 1648 – з виправленнями та доповненнями; Амстердам, 1649; полономовний переклад кінця XVIII ст. видано Ю.Бартошевичем зі скороченнями [186]). Попри „європейський” розмах назви, текст переважно оповідає про справи Речі Посполитої. Хроніці доби королювання Сигізмунда III та Владислава IV передує вступ-нарис панування С.Баторія. Порічні розділи описують 1587-1638 рр., а до останнього „1638 року” долучений короткий огляд подій наступних часів аж до років 1-го та 2-го друків хроніки відповідно.

Захват перед антитурецькою боротьбою українських козаків та часткове виправдання їх повстань (акцент на невиконанні зобов'язань уряду

перед ними), а також ставлення до церковної греко-католицької унії як до шкідливої „новизни”, яка порушує давнє мирне співіснування „старих вір” – католицизму та православ’я, зробило хроніку Пясецького популярною в Україні (наприкінці XVII ст. її було перекладено для українського та російського читача: про цей рукописний переклад, див.: [283, с. 1426]; В.Іконников, вірогідно помилково, записав, що книга перекладена „с польского”). Нею широко користувались класики української історіографії XIX – початку XX ст., утім, для сучасного вітчизняного історика Пясецький – це досить підзабуте ім’я.

Польські джерелознавці 1972 р. познайомили ширший науковий загал з іншою працею Пясецького (у перекладі польською) – „*Responsum de absoluto domino illustrissimi et reverendissimi Pauli Piasecki episcopi praemisliensis, Clarae Tumbae abbatis*”/ «Відповідь про абсолютну владу...» [377; 187]. Написаний між весною 1631 та весною 1632 рр. у формі листа-фіктивної відповіді якомусь сенатору Речі Посполитої, цей політичний трактат проливає світло на формування історіософських поглядів автора.

Зокрема, на Пясецького велике враження справив досвід російської Смути, здатність росіян відродити свою, вже здавалося знищену, державність. У цьому він побачив підставову перевагу тутешнього „звичаю”-суспільного ладу, який базовано на найчистішому слов’янсько-сарматському першовзорі.

Пясецький, власне, писав: „І нічим іншим Москва не стоїть, тільки, що затримує в чистоті власну кров та звичаї словенські. Міг би мені хто сказати, що має дещо татарського, але і то народ нам природний, за єдино усі історики кладуть завжди Сарматів, Скіфів, Гетів або Готів... Єдиний є народів тих усіх корінь, не відрізняється від нашого, коли спільно від себе [з єдиного джерела – *Д.В.*] беремо звичаї. Дай Боже, аби й ми були б мужніми та грізними сусідам, аби й ми сарматські та татарські звичаї бажали тримати, окрім віри” [187, s. 249]. Подібна рецепція „руськості” в ідеологічному вимірі

„національного” дуже цікава саме в контексті сприйняття в тогочасній Речі Посполитій „своєї Русі” – України та Білорусі.

Анджей Максиміліан Фредро (бл.1620-1679) був ще одним перемишлянином, який відзначився на полі річпосполитської історіографії. На відміну від Пясецького, родове шляхетство якого було украй сумнівне, це був представник давнього магнатського роду – одного зі стовпів Речі Посполитої [426]. Його родові інтереси та політична кар’єра були тісно пов’язані з Україною, що відбилося й на багатоплановій письменницькій спадщині Фредра (проекти реформ освіти, культури, військової справи, політична моралістика).

Як історика його прославила праця „*Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio...*”/ „Історія народу польського за правління Генріха Валуа”. Вона, за життя автора, перевидавалась тричі (Гданськ, 1652, 1659, 1660), а згодом, 1698 року, ще передрукована в Амстердамі. Твір описував події 1572-1576 рр., але не як суху хроніку, а привід для аналізу та узагальнень з точки зору апології шляхетського ладу. За стилем та композицією „Історія” нав’язувала до Тацита (мода на останнього часто інтерпретується як ознака „барокової історіографії”, що надходить на зміну „ренесансній”, яка кохалася передусім у Лівії). Цікава тут Фредрова характеристика українських козаків буде розглянута у розділі 4.3.

Наближаючись до кінця цього огляду, напевно, варто трохи сказати про придворну історіографію Вазів. На дворі першого з них – Сигізмунда III – примітним був лікар та історіограф королівський *Йоахим Поссель* (Posselius) (пом.1624). Він походив з Мекленбургії (підписувався Megapolitanus). Навчався у Відні, до Польщі приїхав бл. 1596 р., де вступив на службу до магнатів Костків. 1604 р. мандрував Італією (Венеція, Падуя, Флоренція, Болонья). 1607 р. знову подорожував Італією, Францією та Англією. Після 1609 р. Сигізмунд III прийняв його на становище лікаря з пенсіоном 500 злотих, який подвоїв (2.VIII.1624) за хронікарську працю „*Historia regum*

polonicarum et pruthenicarum ab a.1389 ad a.1623”/ „Історія діянь польських та прусських від 1389 до 1623 pp.”, дедиковану королеви Владиславу.

У ній багато місця відведено інформаціям про згадану родину Костків та близьким автору справам прусським (помер Поссель у Гданську). Крім хронологічного викладу подій, наприкінці вміщено список польських королів, великих магістрів хрестоносців, бюджет війн з Пруссією від 1454 до 1567 pp., а також інформація про урядників прусських земель. Праця ця, досі недрукована, має 826 стор. і зберігається в Бібліотеці Чарторийських у Кракові (гкр.1322), фрагмент є й у Бібліотеці Оссолинських у Вроцлаві (гкр.77) [420, t. 27, s. 696 – 697].

Мав Сигізмунд III і власного „італійського фахівця” (їх, як ми вже переконалися, традиційно поціновувано на польському королівському дворі). Ним був *Алессандро Ціллі (Чиллі) да Пістоя* (бл.1565 – бл.1639). Ще 1594 р. він дістав посаду тенора придворної капели. Як то було звичайним, надавав співак і певні інформаційні послуги зацікавленим „землякам” – італійським можновладцям (зокрема писав реляції для тосканського двору від 1608 до 1620 pp.).

З ініціативи Сигізмунда III Ціллі 1627 р. видав у рідній Пістої в Італії однією книжкою (з присвятою тосканському князю) два історичних твори: „Historia delle sollevationi notabili sequite in Polonia gl’anni del Signore 1606, 1607 e 1608”/ „Історія повстань шляхетства, які відбулися в Польщі в роках 1606, 1607 і 1608” та „Historia di Moscovia dell ationi heroiche e memoriabili imperse dell’invitissimo Sigismundo III, Rei di Polonia”/ „Історія Московії в героїчних діяннях та пам’ятних справах Сигізмунда III, короля Польщі” (з італійських робіт про А.Ціллі див.: [379]).

За часів Владислава IV титул історіографа отримав *Ебергард Васенберг* (1610-бл.1668 або 1671) [430]. Він прибув до Польщі в почті королеви Цецилії Ренати (перед тим був історіографом та бібліотекарем ерцгерцога

Леопольда Вільгельма¹). Після 1645 р. він залишив Річ Посполиту та повернувся на австрійську службу. Його головною працею стала „Gestorum... Vladislai IV... pars I principem panegyricе repraesentans. Pars II regem panegyricе repraesentans”/ „Історія...Владислава IV... частина I, що принцу панегірик представляє. Частина II, що королю панегірик представляє” (Гданськ, 1640-1641; Гданськ, 1643; Гданськ, 1649).

Праця сфокусована на постаті головного героя та оповідає про події від його народження до 1640 р. Цікаво, що автор цілком поігнорував антиурядові виступи українських козаків за цей період. Останні на сторінках цієї праці з’являються лише у позитивному образі борців із зовнішніми ворогами держави (Москва, Хотин, Смоленськ).

Популярний історіографічний жанр монографії окремої війни підтримав український магнат-інтелектуал *Юрій Немирич* (1612-1659). З-під його пера вийшла праця про т.зв. Смоленську війну 1633-1634 рр. – „Discursus de bello moscovitico”/ „Розмисел про війну московську” (Париж, 1634) [113; 342] (з яскравих наративів про Смоленську війну див. також: [143]). Щоправда, молодий автор був схильний не ретельно переповідати події (вістки про які, до нього на закордонних студіях, доходили, напевно, спорадично), а використовувати їх для широких узагальнень щодо сучасного військового мистецтва взагалі.

„Доперяяславську” вазівську історіографію Речі Посполитої завершують хіба праці *Станіслава Кобежицького* (Кобержицького) (бл.1600-1665), *Самуеля Твардовського* (бл.1600-1661) та *Галеаццо Гуальдо Пріорато* (1606-1678). Перший – „вітчизняний” твір Кобежицького – „Historia Vladislai, Poloniae et Sueciae principis... usque ad excessum Sigismundi III”/ „Історія Владислава, королевича Польщі та Швеції... аж до смерті Сигізмунда III” (Гданськ, 1655) мав компіляційний характер і зосереджувався передусім на

¹ *Леопольд Вільгельм Габсбург* (1614-1662), ерцгерцог, 2-й син австрійського імператора Фердинанда II.

кресленні образу королювання Сигізмунда III (російський переклад уривків про походи Сигізмунда III та Владислава IV на Росію видавав І.Боричевський, див.: [119]; сучасний польський переклад цілого твору див.: [163]). Причому, „українські” сюжети автора з Помор’я цікавили слабо (як такий можна пригадати хіба згадки про похід Сагайдачного під Москву).

Твардовський же продовжив традицію віршованих історичних творів. На його рахунку, зокрема, „Przeważna legacyja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy” (Краків, 1633; 1639; свіжу українську статтю про цей твір див.: [338]), „Szczęśliwej moskiewskiej ekspedycji Władysława IV opisanej roku 1634” (Люблін, 1634), „Władysław IV król polski i szwedzki” (Лешно, 1649; сучасні перевидання див.: [210 – 212]). Найбільш відомий в Україні твір Твардовського „Війна домована з козаками та татарами” вже виходить за хронологічні межі цього дослідження.

Третій був автором „Dell’Historie del conte Galeazzo Gualdo Priorato. Parte Quarta. Nelle quale si contengono tutte le cose universalmente occorse dall’Anno 1645 fino all’Anno 1649, consacrata alla Maestà Augustissima di Giovanni Casimiro Re di Polonia, e Svezia etc.”/ «Історія ... у 4-х чч. ... з 1645 до 1649 рр., з посвятою ... Яну-Казимиру, королю Польщі та Швеції і т.д.» (Венеція, 1651) – чергового твору італійця-шукача протекції, наразі у свіжообраного польського короля Яна-Казимира. До своєї праці Гуальдо включив і опис початкової фази Козацької революції на Україні. До речі, у пізнішій своїй книжці (Відень, 1670), написаній вже задля австрійського протектора, автор сміливіше ставав на бік козаків при описі козацько-шляхетського конфлікту.

Гадаю, слід завважити, що наразі нез’ясованим залишається стосунок до офіційних кіл Речі Посполитої *Майоліно Бізаччіоні* (1582-1663) – примітного венеціанського історіографа, званого передусім за твором „Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi”/ „Історія громадянських війн останнього часу” (Венеція, 1653; 1655; 1664; а також Болонья, 1654; 1663). З інших його творів українського науковця може спеціально зацікавити:

„Demetrio Moscovita” (Венеція, 1643; 1649); „Memorie storiche delle mosse d’armi di Gustavo Adolfo re di Svetia in Germania dal 1630” (Болонья, 1630); „Istoria universale dell’origine, guerr e imperio de’Turchi” (Венеція, 1654).

Відомо, однак, що трактування істориком Козацької революції були переважно сприятливими для центральних влад Речі Посполитої. Основним джерелом Бізачіоні – до опису Білоцерківської кампанії 1651 р. включно – був Пасторій, а також окремі реляції італійських дипломатів. Перше видання „Історії громадянських війн останнього часу” – 1653 р. – закінчується на подіях 1652 р.; видання 1655 р. – доведене до підписання Переяславської угоди 1654 р.

Натомість щодо *Гійома Левассера де Боплана* (бл.1600-1673) можна зауважити, що він, створюючи свій славнозвісний „Опис України”, безпосередньо розраховував на щедрість королів Владислава IV та Яна-Казимира. Принаймні саме перший видав йому 1645 р. привілей на друк карти України, а другому француз дедикував своє 2-е доповнене видання «Опису» (Руан, 1660; вірогідно, й 1-е видання 1651 р. також було присвячене королю Яну-Казиміру, принаймні додаток до цього видання – мапа України виконана гравером Вільгельмом Гондіусом у Гданську 1648 р. містить дедикацію саме йому). Видання 1660 р. стало стереотипним для численних наступний передруків та перекладів. Утім, його вплив на річпосполитську історіографію вже виходить за прийняті у цьому дослідженні хронологічні рамки (1-е видання «Опису», друковане в Руані 1651 р. накладом лише 100 примірників, мало дуже камерний резонанс).

Взагалі-то спокусливо побачити у обох авторизованих виданнях Боплана реакцію, по черзі, на Зборівський мир 1649 р. та Гадяцьку унію 1659 р. Крім того, зауважимо, що твір Боплана немало прислужився занедбанню попередньої наративної традиції українознавства Речі Посполитої, оскільки цілком ігнорував цю останню, описуючи предмет ніби з «чистого листа» та претендуючи на авторитет очевидця (Боплан прослужив інженером-

фортифікатором на українських кордонах Речі Посполитої сімнадцять років, з 1630 по 1648 рр.). До певної міри цей факт і було враховано при визначенні верхньої межі згаданих тут хронологічних рамок нашого дисертаційного дослідження.

Як особливість тогочасного історіографічного процесу слід відзначити відчутну втрату значення „литовського” історіописання для висвітлення українських історичних сюжетів. Хіба в зв'язку із „давньою” історією Великого князівства Литовського торкаються їх, без особливої оригінальності, *Самуель Довгірд* (перша половина XVII ст.), автор „*Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych*” (Любча, 1626; віршований твір, базований переважно на „Гінці цноти” М.Стрийковського, див.: [144; 145]) та напевно найвизначний історик ВКЛ середини XVII ст. – *Віюк Войцех Коялович* (1609-1677) [403, s. 183 – 199]. Останній був автором „*Historiae Lituanae...*” (ч.1. Гданськ, 1650, оповідання доведене до 1386; ч.2. Антверпен, 1669, оповідає про 1387-1572 рр., текст завершено автором між кінцем 1660 та 1663 рр.) та знаного гербовника шляхти ВКЛ.

Інша справа сучасна історія, де Коялович відзначився описом початкової фази Козацької революції – „*De rebus anno 1648 et 1649 Contra Zaporovios cosacos gestis*”/ „Про справи років 1648 та 1649, що проти запорізьких козаків діялися” (Вільно, 1651) [26] (в Україні про цей твір писав С.Плохій [322]). Праця складалася з трьох частин, які мали форму реляцій: 1) *Copiarum Magni Ducatus Lituaniae/ adversus Zaporowianos/ Cozacos/ Anno 1648 et 1649 gesta/ Compendiario narrata* (стор.1-52); 2) *Ducis in Wisniewiec/ et Lubnie/ Hieremiae Michaelis/ Koribut/ Palatini Russiae, Gubernatoris Kanioviensis etc. etc./ Contra Cozacos Zaporovios A.1648 gesta compendiario narrata* (стор.53-70); 3) *Regii exercitus/ cum Tauricani Principis copiis/ Anno 1649 ab Zboroviam congressus, Compediario narratus* (стор.71-102). Під титулом „*Epitome de rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Kosacos in Polonia et*

Lithuania gestis...” цей твір Кояловича передруковувався у Відні 1653 р. (як компіляція Яна Діонісія Лобжинського).

На ниві історичної популяризації відзначився ще й пастор-кальвініст, згодом вчитель знаного Богуслава Радзівіла, *Павло Димитрович* (? – 1641), автор-укладач „Compendium abo Krótkie opisanie tak Książąt i Królów Polskich, iako spraw, przypadków, y dawnych dzieiów Królestwa Polskiego, z Kroniki Marcina Kromera, Biskupa Warمیńskiego, y inszych, osobliwie dla tych, którzy szyrokiem czytaniem nie radzi się bawią, przez Pawła Demitrowicza w druk na świat wydane” (Любча, 1625). Текст упорядкований у 18 відділах-„зібраннях”, складається з 151 гасла (наводимо інформацію про цей твір як взірець цілого жанру історичного компендіуму).

Назви «зібрань» тут такі: 1) зібрання княжат та королів польських, котрі по котрих; 2) зібрання княжат і королів польських, котрі в старості померли; у молодому віці з того світу зійшли (і т.д.); 3) зібрання княжат утоплених; княжат отруєних, княжат зраджених, княжат вбитих (і т.д.); 4) зібрання про чоловіковбивство, про тиранство, про розбійництво (і т.д.); 5) зібрання воєн з німцями, з мазурами, з чехами, з саксонцями; 6) зібрання про війну батька з сином, про війну між братами, про війну несправедливу (і т.д.); 7) зібрання про чудеса та дива, зібрання про знаки нещастя; 8) зібрання про терплячість та милосердя, про старосту неправочинно поставленого; 9) зібрання про старання наклепників та підбурювачів, святотатства, чоловіковбивства, несправедливого суддю (і т.д.); 10) зібрання про вірність слуг щодо панів; 11) зібрання про милість пана до слуги; 12) зібрання про злих слуг та служебників; 13) зібрання про злого чоловіка та про добру і неправедну дружину, про жінок злих та добрих, великого та мужнього серця, про чистоту стриманості та нестриманість; 14) зібрання про рік врожайний та сухий, про зиму теплу та прикру, про негоду та бурі люті (і т.д.); 15) зібрання про землетруси, про град та блискавки, про комети (і т.д.); 16) зібрання про найвищих єпископів римських, про єпископів злих та добрих, про турботи

єпископства (і т.д.); 17) зібрання про різні речі так веселі, як і смутні, так поважні, як і смішні, [які] кожному знати потрібно; 18) зібрання про богів язичницьких та пізнання справжнього Бога, про давніх богів польських, про давніх богів руських і московських, про давніх богів литовських (і т.д.). Наприкінці твору є ще відсилка на с.241, де є „*про час, коли поляки, і Русь, і Литва християнами стали*”.

Умовно, „литовським” історіографічним доробком можна лічити ще видання (Базель, 1615; про передруки в Лейдені 1627 та 1642 рр. у збірці „*Respublica...*” див. далі) уривків з давньої (1550 р.) рукописної праці *Михалона Литвина* [33] (сучасне видання твору: [106]). Певне значення мала й публікація, з інспірації Миколая Кшиштофа Радзивіла (Сирітки) (1549-1616), в Амстердамі 1613 р. вельми інформативної першої друкованої карти Великого князівства Литовського (в долюблінських кордонах).

Зауважимо, що справа видання цієї мапи велася коштом Радзивіла з кінця XVI ст. (розпочата бл.1595 р.). У ній брали участь знаний картограф баторіанських часів Мацей Струбіч (пом. бл.1605), його молодший колега Томаш Маковський (бл.1575-бл.1630), який і був основним виконавцем (об’їздив терени ВКЛ, склав коментарі), а також несвіжські єзуїти. Перше видання мапи (бл.1603 р.) не збереглося, але на його підставі голландський гравер Герард Гессель (G.Hessel) приготував новий друк під титулом: „*Magni Ducatus Lithuaniae caeterarumque regionum illi adiacentium, exacta descriptio...*”. Зрештою, відомий нідерландський картограф Віллем Янсзон Блау (Wlaue, 1571-1638) включив цю мапу до свого популярного атласу світу (1631).

Останнім великим „зовнішнім викликом”, сприйнятим річпосполитською історіографією, можуть вважатись „*Annales ecclesiastici*” („Церковні аннали”) італійця *Цезаря Баронія* (1538-1607). Це була офіційна відповідь католицизму на історію церкви в протестантській редакції („*Магдебурзькі центурії*” в 13 тт. Базель, 1559-1574). Монументальний твір

Баронія мав 12 томів (по тому на століття християнської ери, текст доведено до 1198 р.), що видавались протягом 1588-1607 рр.

Його польський переклад-компіляцію (10 томів перероблено в один) – „Rocznich dziejów kościelnych...” (Краків, 1603; Краків, 1607) здійснив *Петро Скарга* (1536-1612). Скорочену 2-томну версію праці Баронія опрацював та видав під назвою „Historia ecclesiastica”/ „Церковна історія” (Рим, 1616) польський домініканець *Станіслав Бзовський* (бл.1567-1637). Згодом він продовжив цю хроніку до 1572 р. (вийшла під титулом „Annalium ecclesiasticorum post Caesarem Baronium...” т.13-20. Кельн, 1616-1641; т.21. Рим, 1672). Утім, саме полономовне видання Скарги в Україні користувалось найбільшою читацькою увагою.

Цікаво, що у творчій спадщині Баронія був і невеличкий твір, спеціально присвячений „давньоруському” сюжету, – «Discours de l’origine des Russiens et de leurs miraculeuse conversion...»/ „Розмисел про походження русинів та їхнє чудесне навернення [до Риму] і кілька визначних документів їхніх королів” (Париж, 1599; модерний передрук [130]). Він постав з приводу знаного прийому руських ієрархів римським папою у 1595 р. Утім, даних про рецепцію цього твору в Україні досі не виявлено (хіба він йшов через цілі «Церковні аннали», до яких, зрештою, інтегровано і текст «Розмислу»).

Певне значення мала також збірка текстів про Річ Посполиту, яка побачила друк у рамках широко знаної видавничої країнознавчої серії (знову у популярному кишеньковому форматі), що виходила в Лейдені. Мова про „Respublica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, etc. diversorum Auctorum”/ «Держава або статус Королівства Польського, Литовського, Пруського, Лівонського і т.д. з різних авторів» – уперше друкована в 1627 р., у 1642 р. передрукована без змін. Її зміст дивись у Додатку Б.3.

Для українознавства у цій лейденській видавничій серії цікаві ще й збірки, присвячені Росії-Московії та «Татарії», див. зокрема “Russia seu

Moscovia itemque Tartaria coomentario topographico atque politico illustrato”/ «Русії або Московії, а також Татарії коментарі топографічні та політичні ілюстрації» (Лейден, 1630). У цьому виданні передруковувались і Міхалона Литвина «Про нрави татар, литовців і московітів», і Мартина Броневського «Опис Татарії».

Войовнича „конфесійна” історіографія України широко представлена у творчості єзуїтських письменників, твори яких стали відомі вже у другій половині XVII ст. Принагідно зауважимо, що поточну „конфесійну історію” можна вважати окремим потужним історіографічним напрямком. Історичними сюжетами та „аргументами” насичені численні твори церковно-полемічної літератури, але тут я свідомо виводжу цей неозорий метанаратив за межі даного дослідження. Нижче згадую лише окремі імена й праці, які мали не лише утілітарно-конфесійне значення, а інспірували ширші „відкриття” в історіографії України.

Отже, мова, зокрема, про єзуїтів *Павла Парісіуша* (Париса) (1596-1667) та *Яна Велевіцького* (1566-1639). Перший походив з Пруссії, але тривалий час викладав у єзуїтських освітніх закладах України: 1631-1632 рр. – професор теології моральної в Острозі, 1632-1634 – професор філософії у Львові, 1634-1635 – знову в Острозі (проф. філософії), 1638-1639 – суперіор у Фастові, 1641-1642 – те саме у Новгороді-Сіверському, 1642-1643 – професор теології моральної у Львові, 1646-1648 – суперіор в Овручі, 1657-1658 – професор теології моральної в Луцьку, далі викладав вже на теренах Польщі (у Каліші та Раві). Був Парісіуш також і надвірним та табірним місіонером кн.Корецького. Залишив у рукописах (не збереглися) праці „*Historia polona*” та „*Slavia*” – у 3-х тт., оповідала про початки слов’ян (див.: [392, s. 491]; твори Парісіуша були відомі автору XVIII ст. К.Несецькому, див.: [378, s. 75]).

Другий походив зі шляхетської родини з Великопольщі. Єзуїт з 1584 р., навчався у Познані та Вільно. Професор та ректор колегіумів у Каліші,

Львові, Ярославі та Познані. Суперіор резиденцій в Торуні та Перемишлі. Проповідник (1602-1606) та препозит (1619-1623 та 1629-1632) у краківському домі професів при костелі св.Барбари.

У 1629-1639 рр. Велевицький опрацьовував „Historici diarii domus professae SJ Crakoviensis...” – діаріуш (термін „діаріуш”-щоденник не цілком відповідає „жанру” праці, яку сам автор у тексті називав і „історією”), що обіймав період 1579-1639 рр. Томи I-IV цього твору видані Ю.Шуйським та В.Хотковським у 1881-1899 як т.7, 10, 14 та 17 в серії „Scriptores rerum polonicarum” [216]. Вони обіймають текст за 1579-1629. Фрагмент за 1630-1639 рр. нещодавно був виданий у Польщі в латиномовному оригіналі [217].

Твір Велевицького був прикладом „відомчої” історії: автор не мав наміру його друкувати-публікувати, але не був це і чисто „особистісний” документ (особисті підручні записи, писані принаймні з 1606 р., Велевицький вів окремо). Своїм Читачем він уважав власних наступників у домі професів та керівництво польської провінції ордену єзуїтів загалом. До речі, поштовхом для такого роду праці вірогідно послужило розпорядження генерала Клаудіо Аквавіві, віддане для цілого ордену 25.III.1608 р. (повторюване 1616 та 1623 рр.), за яким усі єзуїтські доми мали подбати про донесення до прийдешніх поколінь (та центральних органів ордену в Римі) власної історії. Вже 1620 р. у Кракові побачив друк твір з історії єзуїтів у польському королівстві [1]. Про наративні джерела та історіографію українських єзуїтів ширше дивись Тетяну Шевченко [350, с. 14 – 21].

Постав твір Велевицького у Кракові, так би мовити „у три підходи”: перша частина (1578-1631 рр.) – опрацьована в 1631-1633 рр.; друга (1632-1637) – між 1636 та 31 грудня 1637 рр.; третя, або II-й том, писано більш-менш синхронно описуваним подіям від січня 1638 до червня 1639 р. Діаріуш демонстрував широку історіографічну начитаність Велевицького (черпав з Бельського, Гваньїні, Гейденштейна, Соліковського, Любенського, Наугебауера, Кромера та ін.).

Історичною працею, близькою за методом діаріушу Велевіцького, на теренах Речі Посполитої може бути визнана хіба історія академічного католицького колегіуму у Львові (також патронованого єзуїтами). Її опрацював *Мацей Велевич* (1607-1665) від початку існування колегіуму (витоки єзуїтської присутності у Львові відносять до 1590 р., а початок організованого ними навчального процесу – до 1599) аж до року 1665, коли цей автор помер (рукопис зберігається у Національній бібліотеці у Відні – № 11 988). Причому, на відміну від краківського колеги, Велевич мав продовжувачів.

Твір Велевіцького містив чимало інформацій про Україну, чому сприяло використання, писаного у 1581-1611 рр., щоденника П.Скарги (згодом загинув), а також діаріушів (наразі втрачених) різних єзуїтських колегіумів – зокрема львівського та самбірського (огляд українських сюжетів виданої у 1881-1899 рр. частини щоденнику див.: [336]). Автор також мав інформаторів безпосередньо близьких до „центру подій”: гетьман Станіслав Жолкевський повідомляв його про справу військової конфедерації „зборовчиків” (1614); єзуїти: Станіслав Пакош про набіг татарський, що сягнув аж Перемишля (1624), Матеуш Бембус про львівський синод (1629), Ян Каленкович про погреб підканцлера і київського воєводи Томаша Замойського (1638), Анджей Гончел (Hączel) про кривди шляхті біскупа київського Олександра Соколовського (1638); єзуїти-табірні капелани описали йому облогу Смоленська 1611 р., про перебіг боїв під Смоленськом 1633-1634 рр. оповідав Велевіцькому, зокрема, єзуїт-капелан військ воєводича руського С.Даниловича – Бартоломій Папроцький; єзуїт Станіслав Бронівський склав для нього реляцію про бойові дії гетьмана С.Конецьпольського з турками 1633 р. та ускладнення з українськими козаками в 1635 р., про перебіг козацьких війн 1637-1638 рр. інформував Велевіцького табірний капелан-єзуїт Вербович (Costinius); про багатотижневі

урочистості в Самборі 1639 р. оповів йому двірський підскарбій Яна Миколая Даниловича Ян Сапалецький.

На іншому краї „конфесійного” спектру знаходились такі примітні протестанти, як *Станіслав Будзинський* (пом.1593) та пастор-кальвініст *Анджей Венгерський* (1600-1649), які були істориками реформації на теренах Речі Посполитої. Перший взявся за опрацювання історії цього руху в Польщі та сусідніх країнах близько 1590 р. Текст своєї „*Historia ecclesiastica eorum, quae in Polonia eique conterminis regionibus a primordiis reformationis usque ad annum 1593 in negotio religionis contigerunt*” довів до 1593 р., утім він залишився в рукописі і згодом загинув. Перший твір Венгерського „*Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias*” (Утрехт, 1652 – оповідав про історію чеських братів та події реформації в Речі Посполитій до 1650 р.) згодом був розширений (додано „*Colloquium charitativum...*” А.Вишоватого) та виданий під новим титулом „*Libri quatuor Slavoniae reformatae*”. Амстердам, 1679; репринт 1973 р. див.: [216]). Остання 4-та книга праці („*De Graeco-Ruthenorum Ecclesiis*”, s.457-586) була присвячена історії православ’я та його стосункам з протестантизмом.

Цікавим прикладом „іноземного фахівця” на службі справі новонародженої уніатської, греко-католицької конфесії, що гостро потребувала й історичної легітимації, був грек, вихованець грецького колегіуму св.Атанасія в Римі *Петро Аркудіус* (Ἀρχουδῖος, Arcudius, Arkudeusz, 1562 або 1563-1633). Під його безпосереднім впливом перебувала відома „героїчна” постать нової церкви – І.Потій. До речі, останній також був не чужий історіографії, але тут митрополит був більше інспіратором, аніж власне дослідником.

На полі історіографії згаданий Аркадіус відзначився творами про рідний колегіум – „*Historia Collegii Graecorum*” (рукопис праці зберігається в архіві цього закладу в Римі), а також щодо історії Берестейської унії – „*Historia de Ruthenorum cum Romana Sede unione*”/ «Історія про унію русинів

з римською Столицею» (рукопис загинув) та „*Libri VII de concordia Ecclesiae occidentalis et orientalis in septem sacramentorum administratione*”/ «Книг 7 про згоду Церков західної та східної...» (певний час ця праця була знана в рукописі, видано її в Парижі у 1619 р.; наступні друки – 1626 та 1672 рр.).

Серед „доморослих” греко-католицьких історіографів можна пригадати василіанина та знаного полеміста *Івана (Яна) Дубовича* (пом.1646). Він по собі залишив у рукописі розлогу (824 стор.), хоч і малооригінальну, хроніку-сумаріуш („*Część wtóra albo summariusz historii kościelnych i inszych świata dziejów rocznych, począwszy od r. 34 aż do 1600*” – за інформацією 1939-1946 рр. зберігалась у Бібліотеці Національній у Варшаві – сигнатура BN Pol. A. I, 90), де згромадив вістки з історії церкви від 34 р., а також (здебільшого) з польської історії до 1600 р. (для цього компілював з Кромера, Меховіти, Стрийковського, Бельських). Він також старанно укладав списки імператорів, королів, складав генеалогічні таблиці і т.ін.

Зрештою, як приклад ширення річпосполитського історіописання, згадаємо рукописні пам’ятки. Так, зокрема, відомий приклад такого роду – це „*Descriptio Poloniae*”/ «Опис Польщі» (Biblioteka Główna Uniwersytetu im. A.Mickiewicza Poznań, Dział Rękopisów. Sign. 491 I). Він складається з 2-х частин: s.1-97: «*Pars I Geographica descriptio Poloniae*»; s.97-463: «*Pars II Historica descriptione Poloniae. Historia Polski od Lecha I do Jana Kazimierza*».

Тут таки варта на згадку знана фахівцям з історії Хмельниччини збірка *Марціна Голінського* (1608-1673) (Bibl. Czart. w Krakówie. sign.1320: Marcin Goliński. *Zbiór Królów i Xiążąt Polskich <...>. Acta diversa annorum 1574-1648 necnon diarii annorum 1619-1648. 1649*; фотокопія в Архіві Інституту історії України НАНУ. №4184, 1668 арк.). Про цього автора та його збірку є сучасна розвідка М.Нагельського [194, с. 7 – 84].

З того часу відомі й інші численні приватні компендіуми польської історії, дрібніші історіографічні/ квазіісторіографічні форми та документальні збірки. За приклади тут можуть правити *Яна Янушовського*

(1550-1613), близького до королівського двору краківського друкаря [405], «miscellanea» до історії польської з 1337-1606 рр., переважно ж до королювань Генріха Валуа, Стефана Баторія та Сигізмунда III (рукопис Бібліотеки Ягелонської в Кракові – sign.107) чи *Яна Рацького* (Радзький, 1610-1682), краківського професора риторики «Compendium historiae Poloniae» (1646) (рукопис Бібліотеки Національної в Варшаві – sign. III.6622). Останній особливо жваво цікавився питаннями походженням сарматів та поляків. Чимало з подібних текстів досі так і не введено у науковий обіг.

* * *

Центром регіональної (умовно „української”) історіографічної традиції в цей час міцно утверджується Львів. Однією з найцікавіших постатей місцевого історіописання був *Ян Анджей Прухницький* (1553-1633) [394], шляхтич з давнього руського дому, католицький єпископ кам'янецький (1607-1614) та львівський архієпископ (1614-1633). Він продовжив тут традицію прелата-інтелектуала, яскраво запрезентовану Я.Д.Соліковським.

За підтримки Прухницького *Якуб Скробішевський* (пом.1635) – великополянин за походженням, професор Краківського університету, архідиякон львівський, правник та історик – видав 1628 р. у Львові „Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium”/ „Життя архієпископів галицьких та львівських”. Це була перша спроба нарису історії львівської діоцезії в біографіях її провідників. Твір складався з трьох частин: 1) історія львівської метрополії (архієпископства); 2) біографії архієпископів галицьких та львівських (від Кристіна до Прухницького); 3) герби архієпископів (з інформацією про дати перебування на посаді та смерті) з панегиричними 4-віршами, присвяченими кожному з них. У праці вміщено чимало документів та паських булл, подано численні деталі та докладні хронологічні вістки [420, t. 38, s. 386 – 389].

Ще раніше інший львівський канонік *Томаш Пиравський* (1568-1625) також відзначився у царині історіографії. На честь сходження Прухницького

на архієпископську кафедру написав ґрунтовну фактографічну „Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis”/ «Реляція статусу благої архієпископії Львівської» (1615; модерне перевидання [188]).

Сам Прухницький відомий українській історіографії завдяки рукописному компендіуму з історії свого роду (який він виводив від міфічних князів Бибельських) під титулом „Chotconum ducum de Vybyl privilegiorum confirmatio...” (Львів, 1629). Його у свій час широко використовував М.Грушевський [272, с. 238 – 239] (Грушевський посилається на витяги з цієї „фамільної хроніки”, надруковані ним за матеріалами А.Крижановського в ЗНТШ).

Згадана праця Прухницького дуже цікава як оригінальне осмислення процесу інтеграції Русі до Польського королівства (тлумаченого як позитивне явище) та спроба автора знайти консенсус між „руською” (локальною) та „польською” (загальнодержавною) лояльностями. Принагідно зауважимо, що ця проблема взагалі-то була постійною для репрезентантів регіональної традиції усього цікавого нам періоду. Вінчав її, напевно, професор і ректор Замойської академії Василь Рудомич, який з нагоди Гадяцької унії 1659 р. готував працю „Philadelphia”/ „Братерство” про історичний зв’язок Русі та Польщі, а раніше у 1651 р. написав панегіричний твір „Львівський лев під владою Яна Казимира” [197].

З інших «проб пера» Прухницького нещодавно звернуто увагу і на його „Реляцію” з 1622 р. [116].

Тоді ж „дозріває” й міське (міщанське) хронікарство у Львові (на той час найбільший урбаністичний осередок України). Адже традиція міського хронікарства на теренах Речі Посполитої існувала вже тривалий час, але переважно в містах, які знаходились в орбіті німецької культури (Пруссія, Краків тощо) [387].

Перший докладний опис Львова лишив у своїх німецькомовних автобіографічних рукописних записках (писані в 1601-1606 рр., коли автор

вже залишив купецьку кар'єру та вступив до ордену домініканців) *Мартин Груневер* (1562-не раніше 1606) з Гданська. У столиці Західної України він мешкав у 1582-1602 рр. Описав він також і Київ, який відвідав у жовтні 1584 р. Коротко згадував і окремі інші українські міста [285 – 288].

У 1605-1606 рр. (за іншими даними між 1603 та 1605 рр.) латиномовний опис Львова для 6-томного видання Георга Брауна „Опис визначних міст світу” (Кельн, 1618) підготував львівський міський райця, за освітою аптекар, *Ян Алембек* (Альнпек, Альмпек, Алемпех, Алембеге) (1567-1636) [343; 99; 212; 345]. До речі, саме йому дедиковав Ш.Старовольський свою „Страву історичну” (Венеція, 1620). Рукопис більш розлогого первісного варіанту тексту Алембека знаний під титулом „Topographia civitatis Leopolitanae a Joanne Alnpekio Leop. studioso lectori donata” (принаймні до II-ї світової війни він зберігався у Львові).

Я.Алембек серйозно збирався писати хроніку Львова (збережені його матеріали у літературі зветься „Kodeks Alembeka”, „Kronika Alembeka” або „Liber Memorabilium”). Він був також автором двох мемуарних праць: 1-а записана під двома різними титулами – „Plantatio arbitramenti inter Magistratum et Populum Leopoliensem. Per Sacram R.Mtem confirmati anno 1603” та „Wielkie zajście Civitatis miasta Lwowa z Pany Rajcy, ktore mnie do wielkich trudności przywiodło, a ich Pan Bóg z tego świata wziął in furore suo”; 2-а – „Księgi Kłopotni” (нині загиблі).

„Локально-історичні” зацікавлення цього львівського нобіля наслідував його син *Фридерик Алембек* (1598-1672). Він, щоправда, опрацьовував вже переважно перемишльські теми (його службова кар'єра була пов'язана з католицькою діоцезією в Перемишлі). Відтак, крім „Хениолум'а” вірша-похвали рідному Львову (Краків, 1619), він став автором кількох рукописних праць: 1) „Status ecclesiarum diocesis Premisliensis” (з часів візитації 1636-1642 рр., загинула 1830 р., але лишилися виписи); 2) „Privilegia canonicatus fundi Pniok” (1645 р.); 3) „Trzebiniana seu privilegiorum Episcopatus et Capituli

consignatio” (закінчене 1647 р.); 4) „Gemma ecclesiae cathedralis” (1647 р.), включала каталоги архієпископів галицько-львівських, єпископів, прелатів і каноніків перемиських та інші архівні матеріали; 5) „Collectanea librorum consistorialium Premysliensium” (1649; регести найважливіших актів з книг консисторських за 1470-1646 рр.); 6) „Annulus canonicus” (1649 р.; укладені за абеткою витяги архівних документів до справ капітули); 7) „Procuratoria Capituli et Faricae ecclesiae cathedralis” (1650-1651 рр.; рахунки капітули і її богослужбових фундацій); 8) „Status ecclesiae parochialis Zoravicensis 1662”.

З 1634 р. над місцевою хронікою стало працює *Йозеф Бартоломій Зіморович* (Зиморович, 1597-1677). Завершена вона була в 1665-1667 рр., але за життя автора так і не була видана. Загалом ця латиномовна хроніка, т.зв. «Leopolis Triplex»/ «Потрійний Львів» доведена до 1597 р. – року народження автора [221; 91].

Утім, як автор історичних віршів, Зіморович був відомий і раніше. Мова, зокрема, про такі твори як „Pamiętka wojny tureckiej w roku MDCXXI od polskiego narodu podniesionej”/ „Пам’ять війни турецької, року 1621-го польським народом перенесеної...” (Краків, 1623; фрагмент передрукував М.Возняк: [265]; див. також в перекладі українською В.Пепа: [122, ч. 2, с. 225 – 230]) та „Żywot Kozaków Lisowskich. Także i potyczki ich szczęśliwe”/ «Життя козаків лісовських. Також і сутички їх щасливі» (Краків, 1620). З „мемуарів львівських” можна також згадати лікарські нотатки про пошесть у Львові 1623 р. [407]. Зі специфічно львівських реляцій-репортажів – „Piesn abo raczej powinu barzo straszne ktore sie w tym roku 1637 działy w ziemi Ruskiej” (без місця друку, 1637 – коротеньке, на 4 сторінки, оповідання про землетрус у Львові).

До незасвоєних ще українською історіографічною традицією належить й видана у Львові 1644 р. віршована „Rozmowa Ukrainy z żołnierzem” *Кишиотофа Порадовського* [49]. Власне це черговий (*a la* «Паноша» Б.Папроцького з 1575 р.) колективний панегірик українній шляхті. Остання

оголошується письменником, явно в піку козацтву (під враженням від козацької війни 1637-1638 рр.), єдиною справжньою захисницею України. На жаль, особа автора праці наразі ближче неznана. Напевно, походив він з *Порадовських* герба Кораб. З них чимало обирало жовнірську кар'єру (Порадовський Анджей, 1610 р. поручник польської залоги в Москві; Ян Порадовський, хорунжий галицький – загинув 3.IV.1654 р. у бою з козаками під Уманню).

Інший тогочасний культурний (університетський¹) центр Західної України – Замостя подарував історіографії таких мемуаристів, як вже згадуваний *Василь (Базилій) Рудомич* (бл.1620-1672) та *Ян Голліуш* (1634-1694). Перший походив з теренів ВКЛ (вірогідно з Вільна), з православної родини. Початкову освіту також здобув у православної церковній школі (де опанував кириличне письмо). 1630 р. розпочав навчання у Замойській академії, ступінь бакалавра вільних мистецтв отримав 1644 р. Того ж року навернувся до католицизму (це відкривало йому можливість викладацької кар'єри).

Все подальше життя Рудомич пов'язав із Замостям, пройшов усі щаблі кар'єри в Академії (до ректора включно), брав участь у міському самоврядуванні та інших громадських справах міста та околиці. Поза тим він мав контакти у Львові, Сокалі, Холмі, Вільно і навіть у Києві (серед православних духовних кіл). Був прихильником польсько-руського (українського) порозуміння.

Список наукових та літературних праць Рудомича має 61 позицію. З них тут особливо цікава вже згадана „*Philadelphia*”/ „Братерство” – твір про

¹ *Замойська академія* – цей перший вищий навчальний заклад „для Русі” (у територіальному сенсі), формально отримав статус університету за папською буллою 1594 р., розпочав функціонувати вже наступного року, але нормальний навчальний процес тут – то вже справа XVII ст. Окрема кафедра історії в Замойській академії існувала з 1645 р.

історичну співпрацю Русі та Польщі (надихався Гадяцькою унією 1659 р., лишився в рукописі). Як мемуарист Рудомич полишив розлогий (близько 400 сторінок) та переважно латиномовний (близько $\frac{1}{10}$ полономовного тексту) приватний щоденник за 1656-1672 рр. – „Ephemeris seu diarium privatum A.D. 1656 (ad 1672), Zamosci” [198].

Добрий приятель попереднього персонажа – *Ян Голліуш* – походив з міщан Белза і відзначився як автор „студентських” мемуарів [397; 420, t. 8, s. 228 – 229]. Їх він почав писати у 1650 р., у 16-літньому віці в Замості перед виїздом до Лейпцигу для продовження навчання. Тут він перебував два роки, продовжуючи писати свій діаріуш. Повернувшись на батьківщину, мешкав у Замості та Львові, де довів свою працю до 1653 р. Згодом Голліуш перебував у Литві, де також вів записну книжку, до якої вписував і свої поетичні твори. Загалом рукопис діаріуша та записної книжки має обсяг понад 400 сторінок (зберігається в Британському музеї в Лондоні) [182].

Оскільки рідкий магнат у тогочасній Речі Посполитій не здобувся на історіографа – хроніста, принаймні, найбільших власних діянь, то маємо цілу низку коротеньких діаріушів або вже знайомих нам монографій окремої війни (часто віршованих). Згадаємо тут лише найбільш „україноцентричні”: Ієроніма (Яроша) Отвіновського „Powodzenie niebezpiecznego ale szczęśliwego wojska J.K.M. przy J.M.Panu staroście kamienieckim w Multaniech opisanie prawdziwe” (Краків, 1601 – віршоване оповідання про битву річпосполитських військ під проводом Яна Потоцького з волооським воеводою Міхаєм Витязем у 1600 р.) [440]; ротмістра Станіслава Бартолануса (молодшого), який славив ту саму виправу в латиномовному вірші-реляції з поля бою (1601 р.) [2], а близько 1602 р. він готував до друку і ширший діаріуш цієї війни (здається, до видання справа так і не дійшла); Станіслава Вітковського „Przestroga koronna terażniejszym opłakanym czasem i potomnym służąca” (Краків, 1613, у віршованій формі співчутливо оповідалось про невдалий похід Стефана Потоцького на Молдову в 1612 р.); „Dziariusz

expeditiey Jego Mości Pana Stanisława Żółkiewskiego, Kanclerza i Hetmana Koronnego, przeciwko Tatarom pod Rohatyn” (1618 р., анонімний рукопис); „Rozprawa szczęśliwa z Tatory Jego Mości Pana Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Polnego Koronnego na Podolu pod Szmańkowcami¹ w roku 1624 бта Februarии” (анонімний рукопис) (про обидва диаріуша та їх тексти див.: [139]); брацлавського мечника Яна Доброцеського віршована реляція про битву з татарами під Білою Церквою 1626 р. [15]; рукописні описи набігу татар восени 1629 р. – «Diariusz expeditiey z pogaństwem» (вірогідний автор – Самуель Отвіновський, рукопис у Бібліотеці Курницькій Польської Академії наук – sygn.201, s.364-365v) та «Relacya Expedycyi przeciwko Dewlet Gierjemu Sołtanowi Gałdze», рукопис Бібліотеки Чарторийських – rkps. 121 IV, TN, s.463-464) [395]; опис гучної перемоги С.Конецьпольського під Охматовим 1644 р. [16].

Зрештою, цікавим феноменом історичної свідомості „католицької Русі” був культ св.Саломеї – „королеви галицької”, який сумлінно нагадував про державну („королівську”) спадщину русинів-галичан [443]. Так, 1633 р. у Кракові побачив друк агіографічний твір „Żywot i cuda W. Salomei, Królowej Galickiey abo Halickiey, córki Leszka Białego”. Його автором був Адам Опатовіус (Opatovius).

Жваво цікавилися історіографією і у православних середовищах. Історіографічною сенсацією загальноукраїнського значення було введення на рубежі 1620 – 1630-х рр. в обіг у Києві Хлебніковського літопису (назва за прізвиськом пізнішого власника). Твір оповідав про події давньоруської історії і був створений у другій половині XVI ст., можливо, на Волині. Інспірував його «відкриття», напевно, П.Могила або близькі до нього кола. Ця літописна пам’ятка утвердила в „руській” традиції ім’я власного „святого історіографа” – Нестора-літописця [344].

¹ Шманківці – село на схід від Чорткова.

До речі, О.Толочко переконливо довів, що „Нестор” був вдалим винаходом українських інтелектуалів XVII ст. Він, зокрема, в умовах ренесансного авторитету Авторства, підвищував літературний рейтинг „хронік руських” (за гандж яких досі правила анонімність), які тепер, зазвичай без розбору, приписували „іменитому” літописцю. Тут також цікаво зауважити, що підозріло близько того часу – у 1630 р. – відновилося офіційне літописання в Московському царстві, причому саме при патріаршому (чутливішому до новацій з митрополичого Києва?), а не царському дворі.

Ціла серія копій Хлебніковського літопису була створена близько 1637 р. (вірогідно, так само інспіровані середовищем, пов’язаним з митрополитом Петром Могилою) [345, с. 133]. Літопис копіювався і пізніше (протягом цікавого тут періоду): дивись список Яроцького (за іменем переписувача знаний ще як список Марка Бундура), створений 4 травня 1651 р. у київському Микільському Пустинному монастирі [345, с.124; 280, т.1, с. 406]. Ймовірно, із цим процесом слід пов’язати і рукописну збірку з бібліотеки самого П.Могили, яка зберігається нині у Москві в Архіві Міністерства Зовнішньої Політики Російської Федерації (фонд 181, рукопис №365, 470 арк.). Її 1-258 аркуші містять всесвітні хроніки разом з Хронікою патріарха Никифора, Хронікою литовською та Літописцем руським 1495 року [419].

На цей час припадає й продукування цілої низки локальних „українських літописів”. Це, зокрема, вже згадані *Київський літопис першої чверті XVII ст.* [93]; *Острозький літопис* (відомий в редакціях, що обіймають 1500-1636, 1500-1621 та 1494-1649 рр.); *Львівський (або Львівсько-руський) літопис* (описує 1498-1649 рр.) Михайла Гунашевського [78]; *Хмельницький літопис* (обіймає 1636-1650 рр., присвячений цілком локальній проблематиці) [97, ч.3, с.77-81]; *Переяславський літопис*, розпочатий 1636 р. (не зберігся, ймовірно оповідав про події 1621-1645 рр., відомий як джерело літопису С.Величка [326; 308, с. 62]); *Замойський*

(*Замостський*) *літописець* (1640-і рр., до 1649 р., автор – друкар Кирило Іванович) [308, с. 77 – 81; 284] цінний як джерело зі староукраїнської культури (оповідав про діяльність друкарських кіл в Україні першої половини XVII ст.), і, зрештою, найбільш знаний та новаторський *Густинський літопис* (постав у 1620-і рр.) [98; 344; 207].

Останній жваво користав з хронік Баронія, Бельських, Гваньїні, Стрийковського, Кромера, Меховіти та Длугоша (спорадично). Відтак, можна завважити, що українська Русь (з Київською митрополією у вигляді основного „замовника”) починає стало цікавитися розбудовою парадигми власного історіописання, широко користуючись річпосполитськими історіографічними набутками.

Те саме можна відмітити й щодо ще двох творів цього жанру. Першим був, здається, незавершений, літопис *Яна Семеновича Бінвільського* (1600-після 1647), який постав у 1647 р. Серед його джерел хроніки М.Кромера, Я.Длугоша, М. та Й.Бельських, П.Пясецького та ін. [308 – 310] (самого Бінвільського можна вважати інтелектуалом київського кола). Другим – т.зв. *Український хронограф* старшої редакції, відомий список якого датований 1646 р. (мав протограф, який постав на тій самій примітній межі кінця 1620-х – початку 1630-х рр.) [292] (оригінал найранішого списку хронографу 1646 р. локалізується в ЦНБ НАНУ. Відділ рукописів, №1, 171).

Згаданий хронограф скаладався з двох частин – всесвітньоісторичної та „Кройніки слов’яноруської о панствах руських, польських і литовських” (у цьому, до речі, його відмінність від давніших хронографів XVI ст., що мали лише всесвітньоісторичну частину). Остання цілком ґрунтована на рукописному „руському” перекладі (1610-х – 1620-х рр.) хроніки М.Стрийковського [343, с. 175].

Згодом цей хронограф доповнювався. Зокрема, 1699 р. його текст послужив основою для „літописця” (рукописного історичного збірника) Леонтія Боболинського (?-1717).

До київської мемуаристики можна віднести й твір католицького вченого *Миколая Циховського* (Циховія) «Colloquium Kijoviense»/ «Колоквіум київський...» (Краків, 1649; уривок з нього перекладено російською [118, с. 52 – 55]). Він є описом вченого диспуту в Києво-Могилянській академії 1646 р.

Наприкінці цього огляду історіографічної Київщини, аби проілюструвати питомість історичних «хронік» на Наддніпрянщині, наведемо колоритний відгук з 1648 р. з твору під назвою «*Dyariusz czyto kronika o Początku Rebelliey kozackiey a iakiey okazyey u kto nadał do tey iadowitey resolutiey*». Його невідомий автор-жовнір оповідав, що козаки «в пасіках свої сходки і таємні ради чинять, [де] Хмельницький, письменний серед них і бувши військовим писарем, таку давав пораду, яку *вичитав у хроніці*, що від віків русь у союзі з татарами давали відсіч литві та полякам» (курсив – *Д.В.*) [374, s. 260; 194, s. 98; 313, с. 27].

Явище приватних хронік (*silva rerum*), добре знане на власне польському матеріалі, в Україні наразі вивчене недостатньо. Либонь найстаршою (з тих, що до сьогодні привертали увагу дослідників) є родинна хроніка, створена в 1574-1589 рр. двома особами (найвірогідніше, це представники знаної протестантської родини з Холмщини – Станіслав та Якуб Оріховські герба Рогая) [352]. Записи тут зроблено на вільних аркушах друкованого „Історичного календаря” (Віттенберг, 1574). У давнину вони сягали другої половини XV ст.

Помітний і тривалий резонанс має т.зв. хронічка *Йоахима Єрлича*, яка оповідає про події з 1620 до 1673 рр. (модерні видання: [157; 125]). Утім, вірогідно 1629 (1621?) р. була укладена хроніка (нотатки) брацлавського підкоморія кн. Стефана Четвертинського (напевно, як доповнення до списаної тоді в князівській резиденції – Животові – копії Хлебніковського літопису). Крім оригінального т.зв. Погодинського списку, цілий текст відомий також і за пізнішим компендіумом (864 стор.) 1758 р. монаха-

василіанина Устимовича: *Rękopism Ruskiey Kroniki przez pewnego czernca w mieście Zywtowie z roznych Latopiscow za rozkazem Xcia Jego mosci Czetwertynskiego Podkomorzego Braclawskiego w roku 1629 napisany* (мікрофільм №6679 в Бібліотеці Народовій у Варшаві, оригінал в Бібліотеці Чарторійських №122). Дата „1629” р. не цілком зрозуміла, оскільки далі в тексті мова, що створена „*kniha rekomuja Letopisec Ruskaja Kronika Kniaženija Rossyiskoho*” 23 березня 1621 р. Можливо, зіграла роль паралельна дата від сотворіння світу 7129 р., наведена тут таки. Утім, якщо 1629 р. не проста помилка, таке датування Погодинського списку значно більше укладається в контекст „сенсаційності” появи Хлебніковського літопису на українському інтелектуальному небосхилі.

Про *silva rerum* львівського архієпископа Яна Прухницького з того ж таки 1629 р. мова вже йшла. Цікаво, що працю такого роду залишила і примітна особа з кола київського митрополита П.Могили – берестейський ігумен *Афанасій Філіпович* (пом.1648) [296]. Її колоритна повна назва виглядала таким чином: „Діаріуш албо список дѣев правдивых, в справѣ помноженя и обьяснення вѣры православное голошений, волею Бозскою и молитвами Пречистой Богородици, в недавнопрошлых часех: впрод у благочестивого царя Московского Михаила, потом у его милости короля Полского Владислава четвертого, на остаток у преосвященного архієпископа, всея России митрополиты, Петра Могилы, и списаный през смиренного іеромонаха Афанасія Филиповича, на сесь час ігумена Берестя Литовского, през которого то в монастыру Печаро-Киевском и выписуется, для ведомости людем православным, хотячим о том теперь и у потомные часы вѣдять. Року 1646 мѣсяца дня” [88]. Твір містив інформацію переважно про події останнього десятиліття перед його написанням.

Практику коротких історичних нотаток репрезентує і „кройнік” „для памяти списана бысть” у 1648 р. невідомим ченцем миколаївського монастиря в Крехові біля Жовкви. Вона містилася на чистих аркушах

виданого в Києві у 1628 р. „Лімонару... Софронія патріарха єрусалимського” [95].

Насамкінець, можна згадати „Rodowod domu Koniecpolskich” (1651) [191]. Він написаний „бідним родичем” цих потужних польсько-українських магнатів – *Зигмунтом Стефаном Конецьпольським* (1588 – після 1664).

Зрештою, в цей час до історіографії широко звертаються й „національні” меншини річпосполитської України. Так, з середини XVII ст. походить вірменська т.зв. кам’янецька хроніка (остаточна редакція з 1650-1652 рр.) *Агона* та *Аксента* (Авксента) *Кам’янецьких*, братів, які належали до вірменського патріціату Кам’янця-Подільського. Хроніка, написана вірменською та кипчацькою мовами, переповідає події на Правобережній і Західній Україні, а також у Молдові та Румунії за 1430-1652 рр. (про особливе значення молдавсько-українських зв’язків цього періоду у справі підживлення «руської» ідентичності нам вже доводилося писати [245]). Особливо цікава її частина за 1620-1621 рр., що оповідає про Хотинську війну [199; 317; 92; 294, с. 148 – 182]. Цікавий мемуар про основну спеціалізацію вірменських купців – східну (турецьку) торгівлю – лишив пов’язаний із Замостям та Львовом автор – *Симеон дпир Легаці* (обіймає події кінця 1580-х – 1636 р.) [274].

З-поміж перших істориків євреїв Речі Посполитої примітне місце займає *Фалк (Валк) Джошуа бен Олександр га-Коген* (бл.1550-1614), званий ще *Сема* (SeMa – за аббревіатурою свого головного твору). Уродженець Любліна, він з 1592 р. був рабином Львова. Найпомітнішим його внеском до історіографії став кодекс – коментар до правил збирання податків – „Kontres al-Dine Ribbit” (виданий єврейською в Амстердамі у 1692 р.), у якому він докладно описав люблінський синод Вааду¹ 1607 р.

¹ *Ваад* – *Сейм Чотирьох Земель* – у 1580-1764 рр. щорічний з’їзд представників близько 70 єврейських кагалів Речі Посполитої. Відбувався у Любліні, Ярославі та інших місцях (приурочувався до певного ярмарку).

Лихоліття, що спало на українських євреїв з початком Хмельниччини, інспірувало низку єврейських хронік. Зокрема, *Меір бен Самуель* зі Щебжешина (серед. 17 ст.) близько 1649 р. написав хроніку „Сок ha-Ittim”/ „Тягарі часів” (Краків, 1650, оповідала про події 1648-1650 рр.), а *Саббатай бен Меір га-Коген* (Саббат Гакоген, 1621-1662 або 1663) видав свою невеличку працю „Megillat Ejfa”/ „Послання” (Амстердам, 1651, описує лише 1648 р.). Обидві присвячені нещастям євреїв України в 1648-1649 рр. [89; 81].

Утім, найяскравішою пам'яткою єврейської історіографії України цього часу стала „Jawen mezulah”/ „Безодня” (Венеція, 1653; варіант перекладу – „Глибока трясовина”) *Натана Нота Гановера* (середина XVII ст.). Автор тривалий час мешкав у м.Заславі (нині – Ізяслав, райцентр Хмельницької обл.), його хроніка оповідає про 1648-1652 рр. (хоча у вступі Гановер згадує й Наливайка та Павлюка як предтеч Б.Хмельницького). Свіжий огляд єврейської історіографії Хмельниччини (щоправда на рівні довідників, а не текстів), зроблений львівським дослідником Я.Хонігсманом [348].

Зрештою, початок Козацької революції дав новий величезний імпульс творенню річпосполитського історичного нарративу України, але саме через „величезність” даного історіографічного сюжету, який також виходить за прийняті тут хронологічні межі, воліємо винести його за межі даного дослідження.

Загалом за півтора століття розвитку річпосполитська історіографія нагромадила сотні бібліографічних позицій та сягнула високого, хоч і не виняткового, рівня наукової зрілості (відповідно до тогочасного стандарту

Згаданими класичними „чотирма землями” були „Великопольща”, „Малопольща”, „Русь Червона” та „Волинь”. Якщо додавалась „Литва”, то сейм звався „п'яти земель”.

науки). З часом слабшало значення „імпорту мізків” (зазвичай італійських). Рівень методологічної рефлексії кращих річпосполитських істориків цілком абсорбував загальноєвропейські здобутки у цій сфері (причому, з’явилися приклади і зворотного впливу).

Королівський двір та „князі церкви” втратили початкову «монополію» на історіописання, суттєво зросло коло замовників і споживачів історіографічної продукції. Це позитивно позначилося на розбудові її інституційної мережі, динаміці допливу молодих кадрів, а також тематичному та жанровому розмаїтті історіографії Речі Посполитої.

Помітним став і зовнішній вплив річпосполитської історіографії. Підкріплена зовнішньополітичними успіхами держави, вона все більше приваблювала не лише сусідів, але й загальноєвропейські вчені кола. Останні залюбки приймали її посередництво у формуванні своїх східноєвропейських візій, у т.ч. і щодо теренів сучасної України. А для будь-якої історіографічної ініціативи, що виходила з цих останніх, річпосполитські наробки становили звичайну рамку та пробний камінь для перевірки власних концепцій (наші публікації щодо ролі річпосполитської історіографії у вітчизняному історіографічному процесі див. [235; 261 – 263]).

Розділ 2.

Характеристика українських земель у річпосполитській історіографії

В основу цього розділу лягли малознані українському науковому загалу трактати (їх фрагменти) Яна Анджея Красінського, Мартина Кромера, Станіслава Сарницького та Шимона Старовольського (відповідні тексти див. Додаток В). Саме вони великою мірою визначили загальний образ України у „великому наративі” Речі Посполитої та творили її визитівки – в шерезі інших коронних країв – для загалу вченої Європи.

2.1. Експертиза-екстракт для короля та вчених іноземців

(Я.А.Красінський та М.Кромер)

Вигасання у 1572 р. династії Ягелонів – творців та володарів Речі Посполитої – привернуло до останньої увагу цілої Європи, адже вибір нового короля тяг за собою ланцюжок більших чи менших змін по всьому світу (чи принаймні в його знайомій європейцю частині). Причому перемога французького кандидата, представника династії, що ділила перше-друге місце за формальним та символічним престижем у «християнському світі» (основний конкурент Габсбургів – носіїв імператорського титулу) тільки підвищувало інтерес європейської публіки.

Смак сенсації та виклик для загальної ерудиції мала також відсутність спільного кордону та скільки-небудь міцних регулярних контактів між дотогочасними Польщею та Францією. А саме вони, як відомо, творять стійкі асоціації, стереотипи сприйняття тощо. Отже, потреба представлення «польської» теми, причому, так би мовити, від підстав відчувалася доволі гостро. До пера потягнулися і студенти, і маститі вчені. Причому їм приходилося задовольняти й попит на інформацію про внутрішньополітичні аспекти життя держави і суспільства, зазвичай малоцікаві чужинцям (за

звичних умов, вони знаходяться у затінку сюжетів зовнішньополітичної військово-політичної гри). Така ситуація сприяла і представленню безпосередньо цікавої тут української теми.

До речі, українознавством уже давно оцінена книга французького дипломата та історика *Блеза де Віженера* (1523-1596) «Опис Польського королівства», що була видана у Парижі 1573 р., так само на «потребу дня» (останній передрук в Україні див.: [100]). Особливістю «українських» фрагментів тексту Віженера є широке залучення фактажу з хроніки Я.Длугоша, він також охоче використовував трактат «Про дві Сарматії» М.Меховського. Звідси чимало його вже архаїчних для другої половини XVI ст. тверджень.

Утім, повернемося до здобутків власне річпосполитської вченості. За варіант від «студентів» нам правитиме текст Я.А.Красінського, за працю «вченого авторитета» – лаконічні зауваги з трактату М.Кромера. Причому, якщо про життєвий шлях та творчу біографію останнього доволі розлого мовилося у попередньому підрозділі 1.3, то перший ще потребує окремого представлення.

Ян Анджей Красінський

(14.VIII.1550 – 13.IV.1612)

Народився в Щуках на Мазовше, походив зі шляхетської родини (представники якої сягали й сенаторської гідності). Як небіж краківського єпископа отримав чудову освіту: навчався в єзуїтському колегіумі у Відні, згодом в Римі та Болоньї. Від 1572 р. повнив обов'язки каноніка гнезненського та краківського, від 1576 р. – кантора краківського. З того таки року перебував при дворі Стефана Баторія, виконував різні дипломатичні місії, супроводжував короля у його московських походах.

Красінський став автором першого за часом друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої „*Полонія*. До ясновельможного та

могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки божої Польського короля”/ „Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem” (Болонья, 1574; видання польського перекладу С.Будзінського у 1852 [166]). Твір, до створення якого молодого тоді шляхтича (23-24 роки) підштовхнули відомий італійський історик Карло Сигоній (Сигоніус) та деякі освічені болоньські нобілі, був задуманий спеціально, аби „просвітити” щодо польських проблем короля-іноземця – Генріха Валуа.

Незважаючи на кишеньковий формат, праця відзначалася предметністю та багатством інформації. Вона твердо боронила засади державного ладу Речі Посполитої та відіграла істотну роль у формуванні opinіi про Польщу на Заході. Ця праця не залишилась самотнім літературним доробком автора – перу Красінського належали згодом також нарис історії Лівонської війни („Commentarii belli livonici...”), а також каталог гнезненських архієпископів (обидві праці не збереглися).

В Україні творчістю Я.А.Красінського цікавився Андрій Стороженко, який опрацював „Polonia...” за примірником бібліотеки Університету св.Володимира у Києві (на жаль, спроба відшукати цей екземпляр у фондах Національної бібліотеки України ім.Вернадського – спадкоємиці університетської бібліотеки, дала негативний результат). Київський історик приділив цьому твору місце у своїй відомій праці «Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки» (К., 1904) [337].

Безпосередньому опису сучасної автору України у Красінського присвячений четвертий розділ 2-ї книги „Полонії” – „Про Роксоланію”, історичні (історико-юридичні) вістки про неї подані в наступному п’ятому розділі – „Звідки влада польського короля над князівством Руським постала”. Цікавим є питання джерел Красінського – нині до таких з певністю можна віднести хіба «Записки про Московію» З.Герберштейна, дуже вірогідним є

також вплив хроніки М.Кромера та якогось з видань трактату «Про дві Сарматії» М.Меховського.

Загальна схема краєзнавчого опису – розділу „Про Роксоланію” – виглядає таким чином:

1) *інформація про етимологію назви краю/етноніма*. Тут автор підтримав лінгвістичну версію походження росів-русів/росіян від слова «розсіяні» (у просторі), що до того ж «пояснювало» широту географічних кордонів Русі.

2) *кордони поширення роксоланського/руського племені*. Це територія між Льодовитим океаном, Балтійським морем, Карпатськими горами, Чорним та Азовським морями та річкою Волгою, що межує з такими християнськими країнами як Швеція, Лівонія, Литва та Польща. Зауважимо, що тут і далі Красінський широко оперує географічною номенклатурою почерпнутою з арсеналу античних авторів-географів (втім, це було нормою для сучасної йому вченої літератури).

Це слід підкреслити, бо згаданий класичний польський переклад Будзінського, доступніший для читацького загалу в Україні, заміняє античні топоніми з оригіналу твору їх сучасними відповідниками. Те саме стосується й антикізованих етнонімів Красінського (як ось «скіфів» виправлено на «татар» і т.д.).

3) *Про поділ Русі на дві частини* та географічні кордони кожної з них. Перша частина – це «коронна Русь» (себто належна до Польської Корони) – від Кракова та Карпатських гір до Дніпра; друга – «інша» (себто московська) – за Дніпром до Волги. Цікаво, що, здається, це перший відомий текст, де Русь визначено «по Краків».

Зауважимо також, що коронна Русь має у Красінського цілком «полюблінську» конфігурацію, себто відбиває ситуацію, яка склалася лише кілька років тому, у 1569 р. Про «литовську Русь», себто належну до Великого князівства Литовського (до Люблінської унії та й після неї, якщо

мати на увазі Білорусь) нема жодної згадки. Вірогідно це можна тлумачити як юнацький максималізм автора, який сприймав стан по 1569 р., котрому було ледь 5 роцків, вже як природний. Не виключено також, що Красінський міг вважати (чи то волів представляти) ВКЛ після Люблінської унії цілком інкорпорованим до Корони краєм.

У описі московської частини Русі звертає на себе виопуклення «свіжих» (з 1556 р., себто менш як двадцятирічної давнини) надволзьких надбань московітів (Волга, Астрахань, надкаспійський кордон із Персією). Це може вказувати на те, що підкорення Казанського та Астраханського ханатів Красінський міг вважати найбільшими діяннями дотогочасного Великого князівства Московського.

4) *внутрішній (обласний) поділ коронної Русі*. Тут виділено Львівську, Люблінську, Белзьку, а також Подолію, Волинь, Київську, Черкаську та Підляську області. Знову звертає на себе увагу «Люблін» як «руський» центр. Вірогідно він у свідомості автора заступив підупалий сусідній Холм, але окреслення кордону Русі «відразу за Любліном» (для подорожуючих з заходу), то доволі звичайна для ситуації XVI-XVII ст. річ.

Крім того, якщо практично всі згадані області є ще й центрами однойменних воєводств, то Красінський чомусь пропустив воєводство Брацлавське (залічив його до складу Волині чи Поділля? Взагалі-то це воєводство виокремлене з єдиної Волинської землі лише за реформою 1565-1566 рр., отже не дуже уважний спостерігач з Корони міг це й прогавити). Натомість він виокремив з Київського воєводства область «Черкаську» (утім згадка на українській Наддніпрянщині саме Києва та Черкас – двох найбільших коронних міст регіону – то доволі звичайна річ для сучасників Красінського). Не включення до переліку коронної Русі білоруських воєводств свідчить, що автор таки не розчиняв Велике князівство Литовське в Короні (втім, здається, і виопуклювати цей внутрішньодержавний поділ для читачів-іноземців не збирався).

5) *багатства краю*. Перше місце тут відведено худобі. Українські воли (бики) та вівці вже подаються як традиційний експортний продукт, результат економічної спеціалізації загальноєвропейського масштабу (автор порівнює його з розвитком експортного свинарства у тогочасній Баварії). «Рекламує» Красінський і українських коней, яких вважає за красою співставними зі знаними у Європі іспанською та фракійською (турецькою або болгарською) породами, а за витривалістю – далеко кращими.

З інших багатств України далі згадує мед, віск та сіль. Тут, принагідно (для італо-французького читача?), зауважена особливість місцевої алкогольної культури, що не має власного виноробства і базована на трунках з меду. З корисних копалин відзначені лише залізо та алебастр, зауважена нестача інших металів.

За найголовнішу статтю прибутків місцевих мешканців Красінський подає вилов та торгівлю рибою (з якої найбільше славляться шуки). Зауважує родючість українських земель та дешевизну харчів, утім, примітно, що оспіване пізнішою традицією хліборобство України, у цьому описі грає явно підрядну роль у господарстві краю.

Значно більше Красінського приваблюють мисливські багатства (за якими Русь не поступається жодному з інших країв держави), котрі він описує розлого і зі смаком. Надихнутий Герберштейном, згадує турів/зубрів, лосів, диких коней-тарпанів, диких овець/кіз-сайгаків (саме ідентичність описів сайгаків дозволяє впевнено говорити про використання Красінським герберштейнових «Записок»). Оригінальним є зауваження про великі табуни тарпанів, які вояки-прикордонники, буває, плутають із татарським військом.

Далі йде опис Поділля *a la* «земля обіцяна», що чекає на освоєння-цивілізацію. Він, як і попередній перелік «багатств Русі», підозріло нагадує відповідний уривок (розділ «Про Русь, її округи та достаток, що міститься в ній») з трактату «Про дві Сарматії» М.Меховського (утім, певності, що

запозичення тут було прямим немає, чимало фактів, наведених Меховітою, не згадуються Красінським).

б) *про населення Русі*. Красінський виокремлює лише дві етнічні спільноти – русинів-роксоланів та поляків. Перших він визнає автохтонами цього краю. Других називає колоністами, які переселилися сюди згодом.

Далі Красінський пробує визначити роль місцевого «титульного» етносу в сім'ї слов'янських народів, згідно засад ренесансного філологічного панславізму (явне домінування філологів у ренесансній вченості загострювало інтерес до міжнародних мовних спільностей, тому і ренесансний панславізм тут охарактеризовано як *філологічний*). Він заявляє, що «Роксолани, хоча сутність [їх] трибу життя залишається породженою війною, мовою та звичаями нічим майже від інших Слов'янської мови народів не різняться». Зауважимо, що для недержавного народу підкреслення його рівноправності з іншими мало велике значення для плекання самоповаги та розбудови власної ідентичності.

7) *про хрещення та віру русинів*. Тут автор починає з вирахування, коли християнство прийшло на Русь (Володимирове хрещення). Заокруглено подає цифру 600 років. Зауважимо, що польські автори взагалі-то полюбляли згадувати про дату хрещення русинів та литовців, оскільки на їх тлі поляки виглядали «старшою» християнською нацією (їх «стаж» християнства на століття перевищував руський і ледь не на пів тисячоліття був довший за литовський).

Зауважує Красінський, що віровчення русини отримали з Візантії, яка тоді вже розійшлася із західним християнством (Римом), відтак і Русь дотримується східного обряду, не визнає зверхності римських пап та підлягає у церковному відношенні константинопольським патріархам. Саме віра для Красінського є підставою для розрізнення місцевих русинів та поляків (перші – православні, другі – католики).

Це хоч і безумовно панівний, але, навіть на той час, вже радше консервативний погляд. Теза про відмінність конфесійної та національної ідентичностей, що вже вряди-годи артикулювалася європейськими та річпосполитськими інтелектуалами, автору не близька або, принаймні, не прищеплюється спеціально руській проблематиці.

8) *про столицю та міста Русі*. За сучасну столицю краю Красінський подає місто Львів, хоча знає він і про давній столичний статус Києва. Серед львівських атрибутів процвітаючої метрополії називає заснування міста князем Левом (про його статус та діяння автор згадає нижче); наявність тут осідку верховної (з точки зору католика) церковної влади у регіоні – резиденції католицького архієпископа; численні колонії іноземних торговців (греки, вірмени, турки та татари); винятково родючі землі та налагоджене сільське господарство, а також багаті прибутки від торгівлі місцевою рибою (котру постачають ледь не по всій «Сарматії»).

Наступним видатним містом Русі виступає Кам'янець-Подільський. Тут також відзначена наявність осідку католицького єпископа та «знатність»-заможність «міста при замку». Утім, як родзинка Кам'янця згадана саме його неприступна фортеця, укріплена більше природою, аніж людиною. Вона замикає кордон Русі з Молдовою.

Аж на третьому місті для Красінського стоїть давній Київ – колись «найзначніша Роксоланського племені метрополія». Традиційно відзначена наявність тут руїн величних споруд, «що в уламках кам'яних видні». Зазначено, що нині місто втратило давню гідність і відоме хіба як міцний замок на березі Дніпра (а отже поблизу кордону Русі) та єпископський центр.

Про цілу Київську землю стереотипно зауважено, що, попри потенційне багатство, вона «пустельна» і «безлюдна». Згадано про стратегічне значення уряду київського воєводи та подані короткі відомості панегіричного плану про сучасного його посідача – князя Василя-Костянтина Острозького (воєвода київський з 1559 по 1608 рр.). На думку автора, це муж,

«котрий знаками найвидатніших чеснот славний і військової справи досвідчений блискуче, чиє походження виводиться з найяснішого коріння та роду від найдавнішого Київських Князів дому, який колись у цілій Роксоланії панування мав». Останнє твердження свідчить про те, що на початок 1570-х рр. теза про дім Острозьких як спадкоємців «верховних» давньоруських князів уже здобула популярність.

Далі Красінський знов повертається до західноукраїнських земель і згадує тут примітні міста Перемишль та Люблін. Перший відомий як важливий центр поблизу угорського кордону з примітним замком та єпископською кафедрою, другий як місця популярних ярмарків міжнародного значення (торгувати сюди з'їжджаються «Московіти, Литвини, Татари, Лівонці, Пруси, Роксолани, Німці, Угорці, Вірмени, Турки, Волохи та Євреї»).

Замикає почет видатних руських міст – найпримітніший міський центр на Волині, яку схарактеризовано як найбільш багатолюдну провінцію Русі – Луцьк. Про останній Красінський згадує лише те, що і тут міститься осідок єпископський. Про інші руські міста мовиться коротко, що вони «недосить блискучі».

У підсумку до цілого розділу, Красінський подає таке стереотипне твердження: «Як вважається, є Роксоланія цілого королівства Польського найродючішою областю, [а] Руські мужі між усіма Сарматськими племенами (за винятком Поляків) найвойовничішими є». Отже, головні ознаки Русі для автора – це природне багатство землі та військова доблесть її народу. До того ж акцентовано на винятковому місці русинів серед інших «сарматів», а це, зауважимо, плідючий ґрунт для творення на базі загальнодержавного *сарматизму* партикулярно-регіональної та квазінаціональної *роксоланської теорії*.

* * *

Згаданий наступний історико-юридичний розділ «*Чому¹ Король Польський володіє Князівством Роксоланії*» присвячений аналізу державної спадщини Русі та доведенню пріоритетних прав на неї польських королів. Розпочинає своє дослідження Красінський дуже стереотипною для середньовічних та ранньомодерних хроністів з цілої Європи тезою, що відсутність джерел про початки історії народу (тут русинів) обумовлено його первісним варварством, яке не цінило літературу взагалі й історіописання зокрема.

Тут саме автор і формулює своє, загалом неоригінальне, ставлення до історіографічної праці. Вона, на думку Красінського, покликана доносити до нащадків славу («яскраві старші діяння») предків. Цікавим, хоч і так само неоригінальним, є пов'язання пробудження інтересу до історіописання з прийняттям християнства (тут тлумаченого як світоч цивілізації, що несе просвіту варварам).

Аби підтримати сформульований ще у попередньому розділі погляд на поділ Русі на дві частини, Красінський поєднує у часі дві літописні легенди – про князя Рюрика з братами Синеусом і Трувором та засновників Києва – братів Кия, Щека та Хорива із сестрою Либідь. Одним він 861 р., першого знаного автору «Полонії» року руської історії, визначає володарювати у північній Русі (предтечі Московії), другим – у південній Русі, яку прямо зве тотожною із сучасною коронною.

Далі Красінського цікавить питання заснування першої династії руських володарів. Напевно, оскільки про династію Києвічів свідчень не існувало, а визнання «передмосковського» Рюрика першозасновником такої династії було небажано з огляду на сучасний стан речей, автор збуває незручну тему, компрометуючи давніх руських літописців загалом (тим паче, що дуже сумнівно хоч якій оригінальний літописний текст був йому

¹ Варіант перекладу – „за яким правом”.

знайомий). Їм він закидає «убогість» та «темність», через яку в цьому питанні на руські літописи не варто покладатись.

Літописцям він протиставляє «добрих авторів», під якими напевно слід розуміти офіційних історіографів Польського королівства. За ними Красіньський і висновує, що на Русі взагалі-то існували володарі, які себе проголошували титулом князя, монарха чи короля. Тут цікава теза про самотитулування, адже відомо, що у західнохристиянському світі такі титули могли бути лише даровані імператором чи римським папою. Відтак, за стандартами західної політичної культури, руських вінценосців можна було оскаржити і в самозванстві.

Тому не дивно, що першим легітимним носієм королівської гідності на Русі Красіньський називає Коломана, брата короля Угорщини Андрія (Ендре, Андраша) II (1205-1235). Цей історичний персонаж потрібний автору і задля того, аби роз'яснити історію з титулом короля Галиції (Галатії) та Володимирії (Лодомерії), уживаного угорськими монархами. На думку Красіньського – це узурпація, оскільки угорці надалі владу на Русі (Галицько-Волинському князівстві/королівстві) цілком втратили.

Далі автор згадує успішного суперника Коломана – Данила Романовича Галицького, який також носив королівський титул. Утім, Красіньський переповідає традиційну версію польських хроністів про те, що князь-король Данило не дотримався зобов'язань, узятих перед римським папою, щодо католизації своїх підданих, відтак його права на королівський титул втратили чинність. Спадкоємців Данила автор зве або «князями», або «монархами» (для нього цей титул не еквівалентний королівському, а є чимось на кшталт «князя над князями» – володаря, у підлеглих якого є носії князівського титулу).

Згодом Красіньський безпосередньо переходить до питання яким чином Русь потрапила під владу польського короля. Він згадує історичні польсько-руські війни, причому знані випадки участі польських володарів у

внутрішньоруських усобицях на боці одної з сторін конфлікту (за згаданих Болеслава I – це його родич Святополк, Болеслава II – так само родич Ізяслав Ярославич) автор подає як перебільшено успішні завойовницькі походи, які встановлювали прецеденти зверхності «поляків імперії» над Руссю. Боротьба із цією залежністю подається як віроломство (це дуже популярна у пропольській літературі загальна характеристика русинів). А чергові польські підкорювачі Русі, відтак, лише відновлюють предківські права.

Про пізнішу литовську конкуренцію на землях Галицько-Волинського князівства згадано як про епізод амбіцій окремого князя – Любарта Гедиміновича (1341-1384). Причому протистояння за владу над окремим руським князівством тут підміняється боротьбою за цілу «південну Роксоланію». За Красінським, 1340 р. переможний польський король Казимир III Великий (1333-1370) обернув підкорену Русь на польську провінцію та русинів «до єдиного Корони Польської тіла зарахував», литовці ж утримали залишені їм руські володіння лише як тимчасове (2-річне) держання з руки польського сюзерена.

Остаточну інтеграцію-інкорпорацію Русі (у купі з цілим Великим князівством Литовським) з Польщею автор приписує «прийнятому» на польський королівський стіл великому князю литовському Ягайлу-Владиславу (польський король з 1386 по 1434 рр.). Отже, Красінський поділяв-пропагував вигідну для престижу польської верхівки інкорпораційну версію стосунків Корони Польської та Великого князівства Литовського за весь час після Кревської унії 1385 р. Відтак, про сучасну йому «рівноправнішу» унію Люблінську 1569 р. воліє промовчати.

Таким чином, автору першої друкованої «Полонії» вдалося створити риторично струнку схему – апологію прав польського короля на землі Русі. Причому, якщо у попередньому країно- та народознавчому розділі Красінський виявляє до русинів значну прихильність, то аналізована тут руська державницька традиція всіляко упосліджується. Втім, навіть дозована

популяризація фактів з історії Русі, мала значення, зокрема, для потреб Першого українського Відродження, адже постулювала «історичність» руського народу, нагадувала про давню державну незалежність та потугу русинів, давало точку опертя та навчало їх вести аргументовану дискусію у прийнятій в західній політичній культурі системі координат. Вона готувала й міжнародну опінію щодо будь-якого потенційного русько-українського проекту.

Мартин Кромер¹
(бл.1512 – 23.III.1589)

На відміну від тексту Красінського, твір на задану тему авторства визнаного «метра» тогочасної річпосполитської науки – „Polonia sive de situ, popolis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo” / „Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського книги дві” – відрізнявся лаконізмом. Взагалі-то, за первісним задумом, йому належало бути лише додатком до Кромерової хроніки (і зрештою, цей план буде реалізовано у останньому прижиттєвому авторському виданні твору – у 1589 р.). Утім, задля «потреб політичного моменту» створений наратив доопрацьовано і він зажив власного самостійного значення.

Загалом історія цього твору виглядає таким чином. Перший його варіант був написаний ще між 1555 та 1558 рр. До речі, не виключаємо, що Кромера надихнула праця відомого коронного правника *Якуба Пишлуського* (Przyłuski, пом.1554), основна праця якого «Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae...»/ «Закони або статuti і привілеї Корони Польської» (Краків, 1553) містила країнознавчій елемент (вона складалась з шести книг,

¹ Як уже мовлено, біографічні відомості та загальний нарис творчості цього видатного річпосполитського інтелектуала див. розділ 1.3.

з яких I – про устрій держави та стани; II – про скарбницю; III – право карне та приватне; IV – про судовий процес; V – про стосунок земель до Корони; VI – про війну).

Існував план видання цього «підсумкового» трактату Кромера відразу по друці 3-го видання його хроніки (1568 р.). Автор відіслав твір на рецензію (як знаному латиністу) краківському біскупу Станіславу Карнковському. Той, висловивши свої зауваження, всіляко вітав проект видання. 1573 р. Кромер сів закінчувати працю і восени знову переслав готовий рукопис Карнковському, який мав презентувати (близько 23 січня 1574 р.) його новообраному королю-іноземцю – Генріху Валуа. З цього рукопису і був зроблений не дуже охайний відпис, що потрапив до рук першого видавця „Полонії” у Франкфурті-на-Майні (1575 р.).

Кромер, ображений порушенням своїх „авторських прав”, поставився до цього друку негативно та заходився готувати „правильне” видання. 1577 року видрукувано аж два його накладу в Базелі та Кельні (Кромер, незадоволений повільністю базельського друкаря, вирішив працювати з кельнським видавцем, але друк в Базелі такі наспів приблизно одночасно з кельнським). Наступні видання: 1578 р. (Кельн, з присвятою новому королю-іноземцю – Стефану Баторію), 1582 р. (Базель, збірка Пісторія), 1589 р. (Кельн, разом із його ж хронікою), 1626, 1627, 1642 рр. (Лейден, 1627 – два одночасних видання). Іспанський переклад – 1588 р. (Мадрид), німецький – 1741 р. (Гданськ і Лейпциг). Критичне видання „Полонії” здійснив В.Чермак у 1901 р. [167]. Перший польський переклад видав В.Сирокомля в 1853 р. [168], сучасний польський переклад С.Казіковського зі вступом та коментарями Р.Мархвінського виходив друком в Ольштині 1977 та 1984 рр. [170].

Інформації Кромера про Русь доволі лаконічні та малооригінальні, що трохи дивує, зваживши на його походження з теренів Краківського

воєводства, сусіднього з Західною Україною. Крім того, вони здебільшого вкраплені в „загальнодержавні” сюжети.

Цікаво, що й з новими українськими землями Корони, здобутими по Люблінській унії 1569 р. Кромер, на відміну від молодика Красінського, ще не освоївся. Лише оповідаючи про кордони держави, він згадує про замки та міста над Дніпром (Київ, Канів та Черкаси), обмовляючись, що так виглядатиме кордон „якби хтось долучив ... нові набутки у вигляді Полісся [тут мова про Підляшшя – *Д.В.*] та прикордонної з ним Русі, Волині, Поділля...” та інші терени ВКЛ [170, s. 20]. Кромер згадує, що найзнанішим є поділ „цілої Польщі” на Малопольщу та Великопольщу, до першої ж інколи зараховують і „Русь та Поділля” (тут власне три руські воєводства – Руське, Подільське та Белзьке) [170, s. 24] і, здається, така інтеграція-інкорпорація близька його серцю.

Найбільшим „руським” уривком твору можна вважати місце з книги першої „Про географічне положення Польщі та про польський люд”, де з-поміж інших коронних „регіонів” згадано й *Полісся-Підляшшя* („Частину люблінського воєводства становлять рештки Полісся, котрі не відірвали Литвини; обидві його частини [тобто польська та литовська – *Д.В.*] назві своїй завдячують радше лісам, а не тій обставині, що в діалекті руському Підляшшя мало б означати обшир, що межує з Польщею; хіба, коли хтось волів би Підляшшя інтерпретувати як обшир під владою Поляків” [170, s. 23]) *Русь Королівську або Червону* та *Поділля*. У книзі другій „Про устрій держави та уряди в Польщі” про специфічно руський досвід оповідає хіба короткий параграф „*Єпископи руські*” [170, s. 114], серед яких також згадані лише ієрархи долюблінської коронної Русі – владика львівський, перемиський та холмський.

Утім, повернемося до згаданого уривку про Русь Королівську або Червону. Його складають елементи, які сам Кромер струнко структурував, виносячи на береги тексту умовні гасла-параграфи – «*Русь Королівська або*

Червона», «Поділля», «Руські князі. Іст. Пол. Кн.3.», «Половці. Готи», «Ландшафт Польський який», «Поділля звідки назва»:

У першому з них автор визначає назву цілого регіону, причому не лише за знайомою нам з Красінського політичною приналежністю – «Королівська Русь», але популяризує «кольорові поділи» Русі, які міцно закореняться у пізнішій вітчизняній традиції. Відтак, Кромер згадує, що деякі звать згаданий край Руссю Червоною. Взагалі-то коріння назви має, що доволі типово, вужче регіональне західноукраїнське походження – від географічних термінів Червенська Русь (Червенські міста – група давньоруських поселень на кордоні Русі та Польщі, серед яких знає і м.Червень). Принагідно, зауважу, що знані Кромеру Червона та Біла Русі підозріло нагадують кольорову гаму польського королівського штандарту (не виключаю, що й пізніша спроба Ш.Старовольського окреслити Московію як Чорну Русь також може завдячувати основному кольору царського прапору).

Кордони своєї Королівської/ Червоної Русі Кромер окреслює в долюблінських межах. Він явно гостріше за Красінського відчуває історико-політичні поділи. Так він вагається чи залучати у склад Червоної Русі – воєводств Руського (Львівського) та Белзького ще й Поділля (Подільське воєводство). Гадаю, тут мало значення, що як історик, йому було добре відома різночасність та відмінність політико-правових обставин прилучення до Корони цих руських земель. Нижче Кромер згадав і про географічну відмінність степового Поділля із більш гірськими сусідніми Молдовою, Руссю та Угорщиною.

Серед панів Русі Кромер знає не лише поляків і московітів, як у Красінського, але й литовців. Це можна було б пояснити долюблінською генезою тексту, але автор вираховує ще й «східну Русь» (Буковину) під молдовською зверхністю. Отже, пласка думка про «двояку Русь» та окремі руські складники двох Сарматій (європейської та азійської), генетично пов'язана із творчістю М.Меховського, ерудованому Кромеру не близька. Він

знає й дрібніші регіональні поділи Русі – Покуття, Холмщина на Червоній Русі, Волинь – на Русі Білій (руські землі підлеглі Великому князівству Литовському).

Кромер уникає трактування Русі у «національному» вимірі. Для нього це набір різних областей, підлеглих різним панам, які не мають права апеляції до «руської» спадщини. Давньоруська політична традиція для Кромера мертва, її правлячий рід «почасти сам собою [через] міжусобні чвари та громадянські війни вигас, почасти Половцями, які Готами очевидно були, та Татарами винищений, почасти до Польської і Литовської приєднаний імперії, почасти з ім'ям і правом із своїм у початок Московітів перейшов». Зрештою автор висловлюється прямо: «Існує навіть нині чимало князівських імен, але здебільшого [як] майже пусті і порожні зберігаються за собою; між Поляками насправді жодних князів непотрібна пам'ять». Як бачимо, жодних русинів – їх спадкоємець може, за часів Кромера, бути лише поляком, литовцем чи московітом. На позір, це доволі далекоглядна політична позиція, спрямована на творення єдиної державної ідентичності. Втім, використання енергії ентропії, зручне для держави, має, як відомо, загалом негативні гуманітарні наслідки.

Таким чином, в українській перспективі руські образи М.Кромера були менш плідними (у порівнянні, зокрема, із Красінським). Утім, вони такі представляли широкому, як на той час, колу читачів Русь-Україну та створювали базу для її подальшого дослідження західною вченістю як у межах Речі Посполитої, так і Європи вцілому.

Насамкінець зауважимо, що польські переклади Сирокомлі (1853) переклади та Казіковського (1977 та 1984) не містять суттєвих смислових розходжень і зробленим мною українським перекладом. Хіба пасаж «...nisi quod Chelmensis tractus eius...» перекладено тут «окрім того його Холмщини пасма», а не як у польських перекладачів, де з'являється «znakomita» / «чудова» або «rokażna» / «показна» (частина Русі) «земля Холмська» (у

Сирокомлі, явно помилково, «земля Хелмінська»). Неясний переклад Сирокомлею «plana et aprica» як «wesołą płaszczyną» / «веселої площини» (це текст гасла-параграфу «Ландшафт польський який») вже у Казіковського виправлено на цілком коректний «obszar jest równinny i wystawiony na działanie słońca» / «обшар рівнинний та на сонцепік виставлений».

Представлений тут жанр аналітичної записки, політичної експертизи чи то вченого впровадження для ерудитів був вельми популярним у XVI ст. Як і більшість інших ранньомодерних нараційних форм він виявився дуже гнучким та еластичним, придатним до використання як назовні – просвітити короля-іноземця, придворну та загальноєвропейську громадську думку, вченого гуманіста, кочового представника якоїсь міжнародної професії (від солдата до митця) та, зрештою, й випадкового допитливого читача; так і для внутрішніх потреб – вимір державної ідеології, формування ідентичностей і лояльностей, культурна політика тощо.

Публіцистичність та бажання автора бути почутим і зрозумілим робить з творів, виконаних у подібній манері, цікаве історичне джерело навіть для наших сучасників – читачів XXI століття (нам вже доводилося висловлюватися на цю тему [235; 264]). Ця специфічна «дохідливість» також дозволяє опукліше представити інтелектуальний процес взагалі й особливо цікаву нам еволюцію історіографічних практик зокрема.

2.2. Коментар до мапи:

„Опис давньої та нової Польщі” С.Сарницького

XVI століття не в останню чергу позначене ще й картографічним бумом, міцно пов'язаним із ширшим історичним феноменом Великих географічних відкриттів. Друковані мапи взагалі можуть претендувати на

першість, принаймні за значущістю, з-поміж масових візуальних джерел, з якими запізналося людство за доби раннього Нового часу. Віддали належне карті і тогочасні історики, які саме у цей період зробили використання картографічних матеріалів звичним елементом історіографічної практики.

Можна сказати, що в історіографії почалася своя ера географічних відкриттів. Поруч із колись самотніми столицями – центрами політичного життя та доволі випадковими місцями битв на «історіографічну мапу» тепер все частіше потрапляють топографічні «герої другого плану». Більш того, без них, все частіше, картина минулого, яку творить історик, сприймається як занадто порожня і не відповідна новітнім смакам та стандартам.

Поява на мапі нового топоніма часто ставало підставою-першорухом для творення-розбудови його нараційного образу, який вже наповнювався не лише географічним, але й історичним, економічним, культурним і т.д. компонентами. Відтак, рівень взаємодії між тогочасними історичною та географічною науками був надзвичайно високим. Не рідко в обох «науках» вправлялися одні й ті самі вчені.

Взірцевим прикладом такого роду був уже згадуваний Бернард Ваповський – творець офіційної хроніки Польського королівства, виконаної за новими стандартами ренесансного історіописання та укладач-видавець перших двох мап краю, які мали революційне значення у картографуванні Польщі та сусідніх із нею країн. Вони були надруковані в Кракові 1526 рр. одна під назвою «*Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens*»/ «Мапа Сарматії, королівств Польського та Угорського, обох Волощин, а також Туреччини, Татарії, Московії та Литви частин прилеглих» (складалася з двох аркушів, що представляли відповідно південну та північну Сарматію, відтак у літературі іноді мовиться не про дві, а про три карти

Ваповського¹⁾ у масштабі 1:2 900 000, друга – «Tabula in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars»/ «Карта в якій ілюстровані області Корони Польської та частково Великого князівства Литовського» у масштабі 1:1 000 000.

На жаль, практично весь видрукований наклад загинув через пожежу в друкарні. Утім, вважається, що професійним географам на Заході вона таки стала відомою (її вплив добачають у картах Герарда Меркатора, Генріха Зелла, Каспера Вовпеліуса, Олафа Магнуса та Джакомо Гастальді).

Відомо також, що 1533 р. Ваповський був зайнятий складанням мапи Московії, але жодних слідів її не збереглося. Сліди зацікавлень автора географією містять і ті фрагменти його згаданої вище хроніки, які дійшли до наших часів.

Утім, для «масового читача» та формування сталих географічних уявлень про Річ Посполиту підставовою стала переробка карт Ваповського, здійснена *Вацлавом Гродецьким* (Grodetius, бл.1535-1591), видана 1558 р. у Базелі з дедикацією польському королю Сигізмунду Августу. Нова мапа мала трохи менший масштаб (1:750 000) та доданий індекс з 724 географічними назвами (були й інші окремі уточнення змісту).

Згодом ця карта була широко спопуляризована виданим Абрахамом Ортеліусом атласом світу „Theatrum Orbis Terrarum” / „Театр земель світу”

¹ Причому нині відомим, здається, є лише аркуш із зображенням південної Сарматії. Його в оправі однієї з рахункових книг королівської канцелярії у 1932 р. виявив в Архіві Головному Актів Давніх (Варшава) відомий польський архівіст та бібліофіл Казимир Пекарський. Згодом цей фрагмент було сфотографовано і наразі існує лише фотокопія, оскільки оригінал згорів разом з багатьма іншими документами під час гітлерівських бомбардувань Варшави у 1944 р. Утім, мені доводилося зустрічати сучасну кольорову репродукцію фрагмента варіанта цієї карти з позначкою «зберігається у Відні».

(1-е видання – Антверпен, 1570; до 1612 р. вийшло близько 45 видань)¹. Прикметно, що для зображення „Татарії” Ортеліус ще уживає мапу відомого італійського картографа Джакомо Гастальді (1505-1566), але видане тим самим автором „Обрис географії сучасного Польського королівства...” (Венеція, 1562) для представлення земель Польської Корони вже ігнорує.

Мапу Гродецького використовував і М.Кроммер у „Полонії”, іншому підставовому джерелі С.Сарницького (згодом, у зменшеному варіанті цю карту репродукували разом із останнім авторизованим та найбільш повним виданням творів Кроммера у 1589 р.).

Отже, як бачимо, інтерес до картографії Речі Посполитої, на час, коли С.Сарницький взявся за створення цікавої тут праці, вже цілком окреслився. Втім, щодо українських земель, інформація річпосполитських картографів все ще залишалася доволі убогою. Саме на цій ділянці тогочасної «вченості» наш не дуже успішний претендент на роль офіційного історіографа країни зробив прорив, який ще дуже мало оцінений історіографічною традицією України. Отже, дозволимо собі навести формальну довідку про нашого героя.

Станіслав Сарницький

(бл.1532 – 23.IX.1597).

Походив зі шляхетської родини, прадавнім гніздом якої було Сарново в Плоцькому воєводстві, з лінії, котра з кінця XV ст. осіла на Західній Україні, на Холмщині. Через мати був пов'язаний з родом Замойських. Головним етапом освіти для нього стало перебування в Кролевці (Кенігсберзі) на дворі пруського курфюрста Альбрехта Гогенцолерна. Навчався Сарницький також

¹ Загалом, першим популяризатором мапи Гродецького став Анджей Пограбка з Пільзна, який 1569 р. у Падуї видав її власну переробку (з використанням матеріалів Меркатора). Втім, це видання мало вплинуло на картографічну науку та читацькі кола.

і у лютеранському Віттенберзі. 1561 р. відвідав Італію (Падую і, можливо, Тридент).

Сарницький був відомим як активний діяч (до 1570 р.) протестантського руху в Малопольщі (кальвініст). 1573 р. він відвідав Париж у складі численного посольства (в почті Я.Замойського), яке мало запросити на польський престол Генріха Валуа.

1576 р. Сарницький привітав новообраного короля Стефана Баторія панегіричною промовою „*Oratio pro lege electionis...*”/ «Промова про закон виборчий...», в якій висловився як переконаний монархіст за реформу вільної елекції польських владців. До цього трактату був долучений також твір „*De bello Turcico deliberatio*”/ «Роздум про війну турецьку», де автор висловився проти війни з Туреччиною. Все це прихилило до нього монаршу симпатію. До речі, у титулі книжки автора представлено як «*Equitis Roxolani*» – «шляхтич/ лицар роксоланський/ руський».

Наприкінці 1577 р. Сарницький підніс Баторію свою нову працю „*Księgi hetmańskie z dziejów rycerskich wszystkich wieków zebrane i praktyka albo experientia hetmanów najjaśniejszego Zygmunta Starego króla polskiego, a także cesarza Karola V i Solimana tureckiego <...>, objaśnione ku ćwiczeniu młodych ludzi nasyjej naszej polskiej*”. Велика ерудиція автора справила певне враження, він був оголошений „клієнтом” короля та отримав невелику річну пенсію для заохочення до подальших „історіографічних” занять.

1581 р. Сарницький вславив королівські перемоги над Москвою поемою „*Triumphus victoriarum*” (не збереглася). 1582 р. опублікував проспект виношуваної історії Польського королівства – „*Annalium Polonicorum qui in licem propediem edentur brevissima synopsis*”/ «Анналів Польських, які очевидно невдовзі видані будуть, найкоротший виклад». Він, здається, і розохотив короля підтримувати фантазійний історіографічний проект Сарницького. Відтак, вже по смерті Баторія, на свій власний кошт історик видав свій *opus magnus* – „*Annales sive de origine et rebus gestis*

Polonorum et Lituorum”/ «Аннали або про походження та справи гідні Поляків та Литовців» (Краків, 1587).

Трохи раніше він опублікував і цікавий тут історико-географічний покажчик „*Descriptio veteris et novae Poloniae*” / „Опис давньої та нової Польщі” (Краків, 1585). Останньою працею Сарницького став правознавчий твір „*Statuta i Metryka przywilejów koronnych językiem polskim spisane i porządkiem prawie przyrodzonym a bardzo snadnym nowo zebrane...*” (Краків, 1594), дедикований королю Сигізмунду III.

Аналізований тут „Опис давньої та нової Польщі” (повна оригінальна назва: *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regionum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia [...] Sarnicius. – Kraków, 1585*; за згадками, які містяться у тексті, за час його написання слід визнати 1584 р.) мав принаймні три вже уведених у „науковий обіг” джерела до «цілого» тексту (поза популярною античною лектурою та принагідними посиланнями на сучасну літературу при конкретному гаслі). Це карта Польщі-Сарматії В.Гродецького, „Полонія” М.Кромера та „Опис європейської Сарматії” А.Гваньїні.

Утім, особливо слід відзначити, що найоригінальнішу частину праці склали матеріали комісії люстрації (ревізії) земель українського прикордоння (руського та подільського воєводств), що працювала в 1576 р. під керівництвом ще одного примітного діяча польсько-українського прикордоння – Яна Сененьського з Поморян (пом.1598/1599) – жарновецького, а згодом львівського каштеляна (з 1584 р.), зрештою воєводи подільського (з 1588 р.), відомого ще як активний протестант та прихильник Люблінської унії 1569 р. (уважав за доцільну також й унію з Московським царством шляхом обрання на польський престол царя Федора Івановича). Вірогідно саме він фінансував видання „Опис’у...” Сарницького.

„Опис...” відкриває передмова „Автор до читачів” (де Сарницький славить „Лехію”, могутній скіпетр якої міцно тримає Литву, Лівонію, Русь та Пруссію). Її продовжує присвята „святому та ясновельможному Королівству”. Далі йде „вступ”, що містить три статті про античні народи.

Наступний параграф „Про кордони давньої Сарматії” переповідає вістки авторів античності, що стосувалися земель, яких сягають кордони сучасної йому Речі Посполитої, тут же окреслені вісім таких кордонів (з них 4-й – „від Підгайців до Східної Русі” та 5-й – „від Хотина і Валахії” – схематично „проведені” українськими територіями). Зрештою, Сарницький переходить до основної частини своєї праці – покажчика міст та інших топонімів країни (з коротким, часто зведеним лише до назви, чи розлогішим описом кожного), укладеного за абеткою (розділи „А”, „В”, „С” і т.д.; із зрозумілих причин – відмінність латинської та кириличної абетки та специфічні/ застарілі форми правопису – абеткового принципу у нашому перекладі та аналізі не дотримано, хоча літерні розділи – „В”, „С”, „D” – залишені за оригінальною латинською абеткою).

„Українські” гасла „Опису” складають визначну частину цілого тексту, яка явно перевершує за обсягом матеріали про інші коронні краї. Досі лише дуже незначна їх частина опрацьовувалася українськими істориками. Широко відомі лише фрагмент про Київ, перекладений російською мовою у виданні «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874) та інформації про козаків використані, зокрема, А.Стороженко та М.Грушевським.

Цілий згаданий покажчик має розлогу «всепояснюючу» назву *«Покажчик карти Сарматії разом з містами, горами, річками, лісами, пустелями та іншими знатними місцями, як розташовані та на якій відстані, з наведенням даних про довготу та широту і від елемента до елемента за образом хреста при боці згаданої карти [мова про мапу В.Гродецького – Д.В.] та, як прийнято, стуляючи-розсікаючи*

оголошується». Отже, класифікацію своїх «нарративних героїв» подав сам автор. Зауважимо, що значна частина міст (чи таки «знатних місць»?) згаданих у Сарницького – це шляхетські резиденції. Їх згадка надихає автора на генеалогічно-панегіричні мікроновели, розлогість яких зазвичай залежить від значення того чи іншого шляхетського дому та особистих симпатій оповідача.

Тут слід зауважити, що генеалогія та геральдика приваблювали, за часів Сарницького, доволі значні інтелектуальні (вони ж історіографічні) сили країни. Так, практично одночасно із автором «Опису...», у 1584 році, видав свої енциклопедичні «Герби рицарства польського» Б.Папроцький, генеалогічно-геральдичною інформацією насичена була й трохи пізніша (1597 р.) хроніка Й.Бельського, яку польський історик В.Негрінг звав «річниками шляхетськими» [418, s. 52]. Симптоматично, що ще батька Йоахима, Мартина Бельського, більше цікавила колективна народно-племінна, а не індивідуально-родова генеалогія. Взагалі дослідження-фабрикація генеалогій було у другій половині XVI ст. таким самим «знаменням часу» та знаком ренесансного пробудження «масового» інтересу до історії, як і жвава фальсифікація історично-правових документів (зазвичай майнових), які, зокрема, на Західній Україні зробили такою популярною особою князя Льва Даниловича.

Крім вже готових «штампів» оповідання, почерпнутих у античних та сучасних попередників, а також генеалогічно-геральдичних інформацій, Сарницький, цілком традиційно для ренесансного вченого з гуманістичним типом освіти, широко залучає «філологічні» пояснення, зокрема, при тлумаченні походження топонімів. Метод «співзвучності» він застосовує доволі прямолінійно (Остріг – від назви племені остроготів, Бескид – від іншого племені бесів і т.д.), нерідко і явно притягує за вуха таку співзвучність (наприклад, коли пише: «І звучання імені Кістобоків не дисонує з назвою Буг»). Зауважу, що в «осадженні» на місцевості певних

античних народів, міст або героїв була прямо зацікавлена й все та ж генеалогія, яка швидко вводила цю інформацію у відповідні родоводи.

Зрештою, буває, що Сарницький попросту переводить у текстову форму візуальні образи, які почерпнуті або з мапи Гродецького, або, можливо, і з особистого досвіду. Дивись, наприклад, інформацію про Брест – *«Місто багатолюдне при злитті Бугу та Мухівця в самому трикутнику, трикутну фігуру утворює»*.

Не гребує Сарницький і народною творчістю, фольклорними джерелами. Ось наприклад, при оповіді про м.Бучач, згадавши про славу місцевої породи коней, він пише: *«Звідси прислів'я поширене: кінь Бучацького табуна»*.

З усної традиції можуть походити й «економічні» інформації про природу місцевого багатства – корисні копалини, локальні промисли-виробництва, торгівлю тощо. Ось наприклад, все при тому ж Бучачі записано: *«В області цій, кажуть, знаходяться жили золота, які ніби пісок виблискують у воді струмка, що зі скель крутих спадає бурним потоком»*.

Наведені Сарницьким географічні координати (їх при собі не мають лише поодинокі гасла) зазвичай різняться із сучасними обрахунками. Втім, у не рідкому випадку відсутності жодної іншої інформації про згаданий топонім, за ними, здебільшого, таки вдається його локалізувати.

Утім, звернемося безпосередньо до аналізу найбільш цікавих українських гасел Сарницького (за абеткою).

Про річку *Буг* (тут Західний Буг), як уже мовилося автор зауважив, що це володіння і осідок «народу давнього Кістобоків». Як уже йшлося – така локалізація мала «філологічне» обґрунтування.

Місто *Бучач*, нині райцентр Тернопільської області, а на той час широко відоме як «стародавнього та славного роду Бучацьких колонія». Втім, пряма лінія цього могутнього магнатського роду за часів Сарницького уже вигасла, тому генеалогічну тему, яка зазвичай супроводжувалася у нього

представленням сучасних репрезентантів шляхетського дому, автор не розвиває. За визитівки Бучача подані місцева добича річкового золотоносного піску та розвинуте конярство.

Наступним цікавим тут топонімом є *Бескід*-«Бескідім» себто Карпатські гори. Про нього зауважено, що це місцева назва, що звідси витікає р.Дністер та що, як здається автору, це колишнє місцеперебування «давнього народу Бесів».

Брацлав, нині скромне містечко Немирівського району Вінницької області, а за річпосполитських часів центр воєводства, Сарницький охарактеризував передусім як центр прикордонної оборони («Замок в якому завжди найміцніша залага наявна на сторожі»). Завважив він, що за зображенням на гербі міста християнського апостола Петра, Брацлав також звать і «містом святого Петра» (отже, такий собі «український Рим»).

Далі йде група південноукраїнських топонімів: *Балаклій* на р.Чічіклеї, де «замка руїни в місці вельми зручному»; *Баня Вітовтова*, де є зруйноване укріплення та «нині джерельце лише гарне, де вояки військовий стан мають та тіла відновлюють зазвичай»; «сусідній» з нею *Міст Вітовтов* та один з важливих тогочасних центрів Причорномор'я – місто *Білгород*.

Останній Сарницький помилково ідентифікує з античною Феодосією. Помиляється він і щодо місцерозташування міста, локалізуючи його у гирлі Дніпра, а не Дністра, принагідно ще й дискутуючи з Кромером, який таки правильно вважав Білгород дністровським.

Сарницький відзначає велике транзитне значення цього міського осередку на суходільному «Очаківському» караванному шляху, причому зазначає, що саме останній є класичною ціллю нападів українських козаків, яким тут найлегше шукати «язиків», поінформованих у задумах турецько-татарської сторони. Взагалі, це гасло книги найбільш інформативне щодо козацтва, яке подається передусім як сторожа, розвідка боєм, громовідвід для гарячої молоді та школа війни для неї («Відтак, коли наші якимось шляхом

захопити бранців намагаються, щоб від них дізнатись який насправді ворогів задум, як обидва в Туреччині [та] Скіфії [=володіннях Кримського ханства] поводяться, тоді до того самого шляху рід певних вояків найлегшого озброєння для сутичок придатного, яких Козаками звать, висувають і таким чином з подорожніх захопити когось мають змогу та до начальників своїх швидко та квапливо прибігти назад, але неодноразово назад шию обертають, видивляючись чи ніхто їх слідів не помітив та в погоню за головами їх не кинувся. Дійсно, нерідко кістки не так випадають, як забажав, та часто-густо з ловця роблять бранця. І на питання чому, отже, плямують сумнівом Марса, [їх] від себе відкидають, відповідають зазвичай: Добре, кажуть, коли [навіть] ніякої користі звідти не отримати, якщо молодь часу мого, за тими [мирними] угодами втихомирена, задоволена все таки більш-менш і то нехай. У змаганнях це ніби майбутнє є, якщо навіть між тим до рук скіфських потрапляють, ніхто про те не дізнається»). Згадує Сарницький і часи (з-перед 1484 р.), коли Білгород ще не належав туркам і був жвавим перевалочним пунктом збуту для пшениці з Поділля, яку аж до Кіпру вивозили (про свої «законні» історичні права на Дніпровсько-Дністровське межиріччя Річ Посполита ніколи не забувала).

Далі йдуть короткі згадки *Березова-Бжозова* у давньому Сяноцькому повіті; *Белза* та *Буська* – обидва охарактеризовані єдино як повітові центри; а також наддніпрянського *Брусилова*, який явно потребував для автора уточнення щодо свого місцерозташування («при Борисфені між Коростишевим та Києвом»).

Згадка ще доволі свіжозаснованого *Бару*, природно не може обійтись без імені його вінценосної засновниці – королеви Бони Сфорца та вказівки на запозичення назви від однойменного італійського міста. Вказано на роль Бару та його авторитетних урядників-старост на шляху (Кучманському) татарських вторгнень.

Базилія Руська позначена першою згадкою князя Василя-Костянтина Острозького (ще в тіні батька, «того Костянтина войовника»). Його ім'я й увічнено у назві міста.

Згадує Сарницький і про подільську *Бакоту*. Втім, поза географічними координатами жодної інформації про цей прикордонний центр не наводить.

Розлогішою є стаття про *Південний Буг* (цю річку, на відміну від *Бугу-Західного Бугу*, він зве *Бог*), де Сарницький міг проявити свою антикознавчу ерудицію, згадавши дані Геродота та Птоломея. Назву «Бог» він пов'язує з культом річок у «древніх людей». Достатньо точно окреслено течію Пд.Бугу. Тут Сарницькому випадає нагода зафіксувати для сучасної науки «географічне відкриття» свого протектора Я.Сененьського – Південний Буг впадає не до Дніпра (як у Гродецького та Кромера), а прямо до Чорного моря, точніше його затоки-лиману.

Про *Білу Церкву*, крім географічного розташування, Сарницький зауважив її нараженість на татарські напади. Причому висловився тут дуже афористично – «Часто сюди скіфи навідуються, як пси заглядають на кухню».

При гаслі *Божек річка* є дуже симптоматична для захопленого античністю ренесансного вченого заувага, що Меджибіж, що Пд.Бугом та Божеком стоїть – то «ніби Месопотамія» (антична назва межиріччя Тигру та Євфрату).

Знову, як і у випадку з Березовим-Бжовим, лише разом з координатами згадано *Кросно*. Це, разом із відсутністю у списку гасел Сянока, взагалі свідчить про слабку обізнаність Сарницького із Сяноцьким повітом.

З великим пієтетом автор описує *Кам'янець-Подільський*. Він зауважив, що це найбільш укріплений замок на молдавському напрямку кордону. Цілком традиційно згадав, що це місце укріплене більше природою, аніж людиною. Причому Кам'янець-Подільський опиняється в кампанії з іншими

найвидатнішими містами країни, інформацію про які Сарницький вважав за потрібне прикрасити й поетичними характеристиками (у двох рядках):

*Хоча високими мурами Кам'янець оточений,
Утім, якби навіть з колосся їх зроблено, того багато
не вистачало б доглядіти.*

Можливо схожістю назви з подільською твердиною зобов'язаний згадкою в «Описі» *Кам'янець другий* – «замок мурами захищений і гарний, за пів милі від Кросна».

Цікавим гаслом є *Качібей*, про який зазначено, що це «замок давній зруйнований», при узбережжі «Овідієвого озера» (себто Дністровського лиману). Крім реалістичної згадки про минуле цього місця – «Був Польською торгівельною факторією широкозваною, де сіль складалась морська», Сарницький вирішив вибудувати й його античний родовід як причорноморського порту. Урбаністичного предка Качібєя він зве Катіzos поміліонес.

Базується ця оповідь, гідна справжнього одеського жартуна, на помилково витлумаченій інформації Плінія. Насправді йдеться про *Catizos-Pugmaeorum* – плем'я пігмеїв-карликів, яке згадується у Плінія у розділі про Фракію (це книга III, розділ XI „Historia mundi” або книга IV, розділ XI „Historia naturalis libri XXXVII”). Що так звалося причорноморське місто у давньоримського енциклопедиста нічого немає, це цілком на совісті Сарницького. За Плінієм, катіzos-пігмеї втекли від „журавлів”-стінобитних машин, а в нашого автора «людці короткого зросту це місце воювали зі стінобитними машинами, те письменники переповідають».

Далі знову містяться гасла, супроводжені лише географічними координатами *Комарно* та *Клевань*.

Наступним згадано *Хмільник* – «укріплення проти скіфів у напрямку Бугу». Тут принагідно вміщено похвалу його сучасному старості – Якубу Струсю.

Далі, знову суто географічно, окреслені гасла *Чорторийськ, Чорнобиль* та *Красилів*. При гаслі *Костянтинів* у черговий раз згадано князя Острозького, зауважено що йому належить низка волинських міст згрупованих навколо шляху від Костянтинова до Меджибожа. *Чорний Острів* знову окреслено лише географічними координатами.

При гаслі *Катаракти* маємо лише вказівку на відстань до дніпрових порогів від Канева, щодо докладнішої інформації Сарницький відсилає до гасел «Пороги» та «Борисфен». Утім, не гріх буде, зайвий раз акцентувати на згадці саме «Канева» як місця від якого лічать відстань до Порогів (міцний зв'язок Канева із Запоріжжям не раз зазначений і в інших першоджерелах).

Царевгай з-під Сеняви дозволяє Сарницькому зробити ще одну фантастичну прив'язку античного топоніму – гай Діани Птолемея – до вітчизняного ґрунту.

Далі, знову лише із географічними ознаками, згадано *Церкву* недалеко Львова (здається у напрямку Глинян) – топонім, що його наразі не можу прив'язати до певного сучасного населеного пункту.

Гасло *Коменча річка* до «Опису» заблукало вірогідно через стратегічну важливість сусідньої Тегині для польської зовнішньої політики. Утім, тут не можна виключати й родинний сентимент, адже родичі Сарницького нещодавно (1564 р.) воювали у «тегинських полях».

При гаслі *Черняхів* автор цікавиться більше р.Збруч, на якій розташоване це містечко. Річка «визнається дещо вужчою тут на вигляд, аніж у тих розлогих степах широких, досягши повноводдя».

Досить розлого мовить Сарницький про *Коломию*. Її він також не проти вписати до античного контексту, вивівши назву Коломия від слова «колонія» та оселивши тут римлян. Втім, переповідає й іншу, патронімічну версію походження топоніма – від імені «короля галицького» Коломана. Інформує Сарницький також читача і про знаний коломийський солеварний промисел.

Гасло *Крупа* надихнуло Сарницького згадати легенду про Чеха та Леха, що їх шляхом зі Словаччини пройшли переселенці, які і пренесли цю назву до Польщі із своєї батьківщини. Цікаво, що відзначений шлях із Словаччини до Польщі лежав через Русь.

Інформація Сарницького про *Черкаси* знову антикізована. Його «черкаси» є «рештками давніх Кимврів, яких Гомер Кіммерійцями кличе». Тут таки він переповідає відомості про сучасних йому північнокавказьких «черкасів»-черкесів: «релігія у них здебільшого Магометанська».

Наголосимо, тут мова явно про черкасів-черкесів узагалі, себто як тих що мешкають у наддніпрянських Черкасах, так і у власне Черкесії на Північному Кавказі. А північнокавказькі черкеси (оті «здебільшого») на той час вже справді були переважно ісламізовані.

Отже, популярне ще з XIX ст. (здається, з подачі П.Куліша) твердження, що Сарницький уважав мешканців Черкас або й попросту українських козаків за, здебільшого, мусульман є цілком хибним. Про те, що інформація автора про наддніпрянські Черкаси цілком зліплена з книжково-легендарного, а не реального, матеріалу свідчить і наступний пасаж: «Жінки майже як чоловіки війни обов'язок у них приймають». Гадаємо, йдеться не про реальних черкесів-черкасців, а про уявних кимврів-кіммерійців, до яких припасовані античні вістки про амазонок. Відстань до Черкас Сарницький лічить від Києва, зайвий раз наголошуючи на пріоритетності цього напрямку локальної комунікації.

Чуднів автор згадав як місце на легкому шляху зі Львова на Київ.

Острів *Хортиця* на Дніпрі знаний Сарницькому як «славного героя Вишневецького військового господарство». Там бо цей Байда «осідок та опорний пункт свій міцний заклав». Відстань до Хортиці автор лічить від Києва. З київським регіоном пов'язує Сарницький і згадку *Чернігова* «замку Московітів підкріпленого залогою».

Згадки прикордонних центрів з-поза меж польських кордонів продовжує *Хотин*, молдовський замок – суперник Кам'янця-Подільського. Цю ситуацію суперництва Сарницький ілюструє крилатою фразою молдовського воєводи – «або ти, Кам'янець, Хотин наш, або Хотин Кам'янець поглине».

При гаслі *Чапчаклій* автор викладає проект реорганізації оборони прикордоння, запропонований комісарами-люстраторами Я.Сененьського, на напрямку загрозливого Кучманського шляху. Міцний захист від татар мало забезпечити зведення двох нових замків – на місті свіжих руїн Балаклеї при тій таки р.Чапчаклії (захищав напрямом на Очаків та низов'я Пд.Бугу) та на р.Русаві.

Зауважимо, що біля гирла Русави розташоване добре відоме згодом м.Ямпіль, але пропоноване люстраторами місце для нового замку (згадане *Гродисько?*) могло знаходитися у верхів'ях річки, де зручно було перегородити шлях вододілами приток Дністра та Пд.Бугу. Втім, згадка, що замок на Русаві мав прикривати напрямом «при Тирі навпроти Тегині» працює на прив'язку проекту саме до місцерозташування майбутнього Ямполя.

Для *Чорного лісу* (далі Сарницький ще двічі виводить його під окремими гаслами, вірогідно він мав кілька згадок про цей ліс з різним правописом та координатами) автор «Опису» подає ще й іншу назву – Печеніги (Печимегі). Як літератор-ерудит тут він додав, що «є ще Чорноліс другий в селі Кохановського-поета в Сандомирській провінції».

Волинське гасло *Хорбон*, як видається, є перекрученням назви Хорлупи. Наступне гасло *Дзвіх* також не відрізняється ясністю правопису і локалізується лише за поданими географічними координатами.

Гасло *Дунаєць річка* серед «українських» наводимо тут, оскільки ця річка сягає словацької Пряшівщини. При ньому Сарницький знову дає волю античній ерудиції, локалізуючи тут осідки гепідів – «давньої готської нації».

Ще далі посунула його фантазія щодо античної географії, коли мова зайшла про *Дуклю*, яку він ототожнює зі столицею Птолемеєвих дуклеотів.

Дубецько згадане як колонія-осідок магнатів Стадницьких, родовою резиденцією яких є Змігород. Сарницький доволі розлого описує їх шляхетський герб (Сренява), навіть цитує емблематичний вірш.

Далі знову два гасла позначені лише географічними координатами – *Добравода* і *Дрогобич*.

Долина привернула увагу Сарницького зв'язком значень «долина» та «Поділля». Останнє він зве областю при цій долині розташованою, причому неясно чи йдеться тут про суто долинське мікро-Поділля чи про велику історичну область із цією назвою взагалі. Оскільки Сарницький далі до питання про тлумачення топоніму Поділля не повертається, вірніше радше друге (і карпатська Долина, доволі далека від реального Поділля, прив'язана до останнього цілком штучно). Цікаво також, що в Долині автор відзначає умови для розвитку виноробства за взірцем словацького м.Кошице.

Далі наведено два неясних топоніма, що за координатами мали б бути локалізовані на Україні – *Дунаїв та Двоклічвич*. Не маємо певності також і щодо прив'язки наступного *Дашева*.

Гасло *Дромус Ахілла* Сарницький цілком запозичує в античних географів, аби лише завважити «тут себе герой славнозвісний тренувати мав звичай». Себто йшлося про вказівку на зв'язок теренів вітчизни автора із відомим античним «брендом».

Другий згаданий у Сарницького *Дунаїв* ідентифікувати легше за перший, оскільки тут подано й річки на яких це містечко розташоване.

Літеру «D» замикає низка досить коротко окреслених українських гасел: *Дзван річка*, де є «замочок самотній Дзван, князя Острозького оселя»; окреслені суто географічно *Дубровиця*, загадкова *Дслна річка* – «річка за Дніпром в районі Хортиці острова», *Давидів* та *Десна річка* – «з регіону Києва». На останній Сарницький локалізує прикордонні московські замки –

Чернігів та Путивль (притока Десни – Сейм, на який власне стоїть Путивль йому невідома).

Далі згадано резиденцію потужного магнатського дому Гербуртів з Руського воєводства – *Фульштин*. Їх рід мав німецьке походження, звідси і німецьке звучання назви їх осідку. Принагідно Сарницький зауважує про значення німецького первня у розвитку цього регіону. Згадує сучасних йому представників родини Гербуртів, з яких троє було сенаторів та описує їх герб.

Літера «G» представлена «серійними» гаслами *Гродек, Гродек другий* (згадуваний як «оселя Гербурта з Деділова – мужа найславнішого, підкоморія кам'янецького»), *Гродек третій* званий і Солоним Гродком. Їм товаришать два топоніми з Львівщини – *Гологори*, до яких Сарницький не проти припасувати звістку про античних певкінів, та *Глиняни*.

Давній столиці Галицько-Волинської держави місту *Галичу* автор «Опису» присвятив статтю цілком співставну за розмірами з іншими «столичними» гаслами. Починає її Сарницький з пошуків античних предків галичан. Їх він знаходить у галатах та інших галлах. Далі наводить список-трійцю «галицьких королів»: угорець Коломан, Данило Романович та Лев Данилович – «засновник міста Львова». Подальша слава міста пов'язана була з перебуванням тут осідку католицького архієпископа, що згодом переведено до Львова. Пам'ятне для Сарницького місто і давніми битвами, зокрема і за участі польських королів – невдалою *Болеслава III Кривоустого* (1102-1138) та успішною *Казимира II Справедливого* (1177-1194). З місцевих природних багатств автор згадує дуже гарний алебастр, «що білизною своєю навіть Фрігії [мармур] перевищує» та вивозиться «до Німеччини та інших країв віддалених».

Далі йдуть гасла, окреслені лише географічно: *Гуменно, Гиппаніс річка* (відсилка до гасла «Бог»-Пд.Буг), *Ходоров* («Озеро де славне»), *Гнезола* та *Головня вілла*.

Язловець є черговою статтею про місто-магнатську резиденцію. Окресливши місце розташування та укріпленість замку, Сарницький далі оповідає про діяння сучасних йому представників роду Язловецьких – Єжі (Юрія) та його сина Миколая.

Далі знову йдуть суто «географічні» гасла – *Ярмолниці вілла, Іскава річка, Ікава* та не окреслений жодним чином *Коден*.

Як місце знаної у вітчизняній історії військової перемоги над кримськими татарами (битва 5.VIII.1506 р. литовського війська під проводом кн.М.Глинського з кримськими татарами) до «Опису» потрапив *Клецьк*. Щодо *Красноставу* Сарницький переповідає «економічну» легенду походження міста («Казимир – найгосподарніший король – рибний ставок величезний заклав, від якого й ім'я місту надане»). І знову лише координатами окреслене гасло *Каменіум*.

Наступним гаслом, пов'язаним з темою «місця битв» була *Кропивна річка* (місце знаної Оршанської битви 1514 р.). При ньому Сарницький зауважує – «в цій річці московіти після поразки оршенської потоплені були».

Копил потрапив до «Опису» як «місто в слуцькому князівстві, друга резиденція родова [князів Слуцьких]». Волинський *Кременець* як «замок опасований стінами, який Януш єпископ познанський звів в місці найміцнішому».

Далі знову йдуть «географічні» гасла *Куропатники, Кропеч річка* та *Кучманія річка*.

Цікаву інформацію містить гасло *Корсунь*. Його заснування чи то перезаснування (бо згадує автор і руїни колишнього «замку знатного») Сарницький приписує сучасному королю Стефану Баторію. Потребу побудови-відбудови міста він пов'язує із зручністю місця розташування. Останнє дозволяло прикрити від татарських нападів розгалуження Чорного шляху (у цьому розгалуженні автору навіть вбачається літера «К»).

Тему замків проти татар продовжує *Крилів* з волинсько-холмського кордону. Його новочасну архітектуру Сарницький зве досконалою укріпленістю «за звичаєм німецьких міст». Називає він і будівничого замку з магнатського дому Остророгів.

Київ здобувся у Сарницького на розлогу і барвисту характеристику. Ця «столиця давня князів Русі» позначена для автора знаками дива та екзотики *a la* «край світу» («І як колись римляни про північні та індійські чудовиська та дива ширили [байки], ці руси щодо чуд та героїв своїх, яких богатирями, себто напівбогами, звуть, інших запевнити намагаються»). Особливо вражають його перекази про київські печери («які нібито на безмірному обшарі підземними ходами аж до Новгороду Великого, кажуть, тягнуться»), в яких спочивають неушкодженими тіла давніх володарів. Він зауважує, що місцеві тлумачать факт збереження мощів за знак святості місця (сам він тлумачить те саме специфічним мікрокліматом). Відтак, київські печери ваблять звідусіль велику кількість прочан. Крім цього, зауважує Сарницький і численність вірменської громади у Києві, співставну із такими самими у Львові та Кам'янці-Подільському. Відстань до міста він вилічує від Вільно-Вільнюса та Львова, що зайвий раз акцентує на важливості для киян саме цих ліній комунікації. Зрештою, додає двовірш про Київ «якогось вченого поета». Він оспівує давню славу міста та вояцьку доблесть сучасних киян:

Ім'я мав велике прекрасний Київ колись,

[А] загалом, коротко кажучи, ти вояків готуєш хоробрих.

Тут, принагідно, варто зауважити про суттєві хиби знаного російського перекладу цієї статті Сарницького про Київ з видання «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874) (порівняй матеріали з Додатку В.2), яким широко послуговується вітчизняна історіографія до сьогодні.

Далі маємо нову низку топонімів окреслених лише «географічно»: *Коростишів, Ковалія, Красилів, Кодима річка та Куликів. Канів*, що цікаво,

позначений суто козацьким колоритом – «Укріплення козаками переповнене, при Борисфені, у напрямку Порогів».

Тему козацтва продовжує й розлоге гасло *Кохане*, побудоване за міркуваннями про Запоріжжя люстраторів 1576 р. Інформацію з нього широко спопуляризував згодом Й.Бельський (див. про це підрозділ 4.2). Сарницький докладно описує місце розташування цього Кохане та його зручність для організації оборони – «в якому якби якась жменька вояків розташувалась, зручно можна завжди перекрити шлях татарам, які в обидва боки Дніпра переправляються, як на Кучманському, так і Кременецькому [бродах], скільки б разів не випробовувались низовими козаками, які при зброї знаходяться, вони вільно переправляються зазвичай і турбують наші області». Зауважу, що, попри пристрасть до витлумачення співзвучностей у назвах, Сарницький не зробив з, вірогідно, тюркського «Кохане» українсько-польського «Кохання». Козацький «острів Кохання» (Сарницький «островом» Кохане ніде не називає) уже цілком на совісті Бельського та пізніших інтерпретаторів. Продовжуючи висвітлювати-популяризувати оборонні проекти комісії Я.Сененьського, автор «Опису» зауважує, що «пишуть далі ті пани люстратори в своєму путівнику, що при р.Рось та Тисмениці та Ольшаниці та в інших річках є так само місця важкоприступні і т.д., де замки зводити закликають, і притому не мають Турки підстав через це скаржитися, так як вони обґрунтовують [свої скарги] зазвичай: повсякчас як при Тирі будь-які наші руїни відбудовуємо». Як бачимо, тут цілий план освоєння правобережної Наддніпряниці.

Міркування люстраторів автор «Опису» доповнює за рахунок власної історичної ерудиції, згадуючи численні історичні руїни наддніпрянських замків та діяння Давньої Русі – «Тим навіть засвідченою робиться історія про київське князівство, що чотириста років тому велике військо та потужні флоти з цього місця вниз за течією річки аж до Константинополя та найвіддаленіших [місць] доправляли зазвичай, при атакуванні східної

імперії». Відтак, зауважує Сарницький, і нині для турків і татар, нових господарів гирла Дніпра – це дуже вразливе місце, яке їм приходится найбільше стерегти.

Наступне гасло *Любомль* чи то за близькістю до малої батьківщини автора, чи то за його особистими знайомствами окреслено через особу тутешнього коронного старости – Станіслава Красицького.

Про *Луцьк* зауважено, що він «два замки має». Відзначена легка комунікація річкою від Слущка до Луцька, наявність тут єпископської резиденції. Зрештою, завершують характеристику панегіричні пасажі про сучасного луцького старосту Олександра Пронського, який з «найстарших князів» своє походження виводить.

Найбільше місто тогочасної України – *Львів* окреслено як «міст Русі головну метрополію» знану з доброго устрою політичного та за чудово укріплену фортецю. Здається, на близькість міст зосередження кварцяних військ натякає наступне твердження: «Також це місто легкоозброєними вояками захищене, не лише з Сарматії самої, але й інших також провінцій християнських проти турок, скіфів та агарянських варварських племен наскоків та вторгнень».

Відзначена важлива роль Львова як релігійного центру трьох легітимних тут церков – римо-католицької, вірменської та русько-православної. Лише протестанти тут поза законом і про це не забуває нагадати старий кальвініст Сарницький. Утім, не забуває він похвалити вченість та чесноти тогочасного католицького архієпископа львівського Станіслава Соліковського (до речі, экс-протестанта).

Далі знову зустрічаємо гасло-панегірик шляхетській резиденції. Це *Лацухов* знаних на Холмщині Оріховських, родичів згаданого мецената Сарницького Я.Сененьського.

Не пропускає автор «Опису» й нагоди до самореклами. При гаслі *Ліпсія Руська* – місця, де знаходилася тогочасна резиденція його роду –

історик розлого оповідає про власний родовід, діяння предків і родичів. Причому прикметно, що кар'єра трьох останніх поколінь Сарницьких, про представників яких переважно і згадує наш автор, була постійно пов'язана з Україною. Це, поза сумнівом, підвищує авторитет інформацій «Опису» про цей край.

Замикають літеру «L» вже лише «географічні» гасла – *Луна річка, Ліндава річка, Лиссова річка, Літовіш*.

При гаслі *Марусса* Сарницький знову поринає в античність. У цій назві він вбачає слід древньої мови кимврів (бо у Плінія поруч із оповіданням про кимврів згадане і загибле давнє море «Морімарусса»).

Далі згадана вже друга (і старша) родова резиденція магнатів Язловецьких – *Монастириська*. За нею, згадує Сарницький, цей рід колись звався Монастирськими. Її давні міцні укріплення згодом прийшли у занепад. Фортифікації тут відбудував та новими дубовими стінами зміцнив на свій кошт все той таки патрон оповідача – Ян Сененьський. З повагою до цього діяння Сарницький пише: «Це все для користі Речі Посполитої та нащадків своїх здійснив. Бо за часів нападів татарських зручне ніби для сховку будь-якого [і], хто потребує захисту, там шукати прихистку може». Згадує він також скромнішу волинську тезку цього міста.

Далі йде гасло-дублет *Марусса річка* або Мархаска. Його поява напевно викликана різним правописом однієї назви в джерелах Сарницького.

І знову літеру завершують суто «географічні» гасла – *Мохор річка, Моравиця* (щодо неї зазначено, що вона має і тезку – село під Краковим) та *Могила збіжна*, «де Божек річка витікає». Та Збіжна (Збожна) Могила є гірським піком «знатним» при Меджибожі.

Наступне «велике» гасло Сарницького – *Дніпро*. Цю могутню європейську річку автор «Опису» порівнює з Рейном та Дунаєм. Аби проілюструвати велич Борисфену Сарницький залучає історичний матеріал,

згадуючи численні флоти суден «ріка-море» давньоруських київських князів («Олега та інших»), які з дніпрових берегів сягали Константинополя.

Далі подає дані про витoki Дніпра, його основні притоки (окремо праві і ліві), значущі міста на берегах річки та примітні острови на ній. Згадані й примітні переправи, але, можливо, помилково (переправи «Кременецька та Кучманська» знані на Пд.Бузі, на Дніпрі, окрім Сарницького, такі назви не подає жодне із відомих джерел), якими користуються татарські варварикочовики. Цим останнім на заваді стоять «низові козаки (вояки так прозивані) на широких обшарах річкових берегів їх перехоплюють буває».

За цим знову йдуть короткі географічні гасла *Наркіе* та *Немия річка*, а також цікавіше нове гасло-дублет *Чорний ліс*. Про останній віднотовано, що тут скіфи-татари «ховаються зазвичай, вторгаючись в області наші».

Розлогіша стаття про *Дністер* так само містить суто географічну інформацію (витoki, притоки, швидкість течії). Утім, тут Сарницький не упускає нагоди поспорити з античним автором. Він спростовує твердження Овідія про повільність течії Дністра, зауважуючи, що цей відомий римський поет або мовить про іншу річку, або склав свою думку лише за її повільнішою ділянкою біля самого впадіння до Чорного моря.

Під літерою «О» найпримітніші два гасла про магнатські резиденції Волині. Першим з них є *Олика* – осідок литовських Радзівілів. Їм й дісталася вся увага Сарницького у цій статті, без винятку. Про саму Олику тут нема жодного слова, все лише про гідності та посади її ясновельможних володарів, зокрема й про свіжу «сенсацію» 1584 р. – здобуття кардинальської шапочки Єжі Радзівілом, першим з литовців, хто сягнув цієї гідності.

Острог окреслений значно краще за Олику. Йому знайшовся і античний родовід – від «співзвучного» імені «Остроготів – племені войовничого». Цікаво тут, що й для волинців уцілому Сарницький має пристойних предків з античності. Це «алани», ім'я яких співзвучне йому з «волиняни». Ще й (аби ув'язати із «остроготами»?) Сарницький об'являє цих

аланів «готами». Вивести готів з межиріччя Дністра та Дунаю («Бессарабії»), де, як відомо автору «Опису», їх згадували античні письменники, на Волинь допомагає топонім Бесарабів брід (біля Острополя).

Зрештою Сарницький переходить до презентації самих князів Острозьких. Причому найбільше шани від нього випадає Костянтину Івановичу Острозькому, батькові нинішнього глави дому Василя-Костянтина. Князь Костянтин для Сарницького є, поруч із Яном Тарновським, одним з двох найбільших військових авторитетів його часів («з обох були полководці, зверхники війська та обидва уже давно померлі, але з точки зору самої лише блискучої молодості настільки вражають, нас спонукаючи, щоб не тридцять років тому, але позавчора їх померлими вважати»). Він радіє, що з одруженням В.-К.Острозького із Софією Тарновською поєдналися роди цих двох «героїв» Речі Посполитої. Принагідно Сарницький згадує, що й сам є родичем князя Василя.

Відбиває тут автор «Опису» й традиційну для магнатського дому Острозьких характеристику «багатства» – вилічує належні їм міста на Волині, за старим (долюблінським) кордоном Корони. Причому, Сарницький зауважує, що навів не всі, бо «інші не добре пам'ятаю. Але чув, що тих замків близько п'ятдесяти лічиться».

Далі йдеться про вже згаданий волинський *Остроколь* (Остропіль). Він «давно Басарабів брід звався».

Олесък окреслено як «колись князівська резиденція», а нині Я.Сененьського «надання, до якого і Золочів належить, в горах найвищих з яких річки Буг та Стир витікають».

Далі автор «Опису» знову обертається на південний-схід. Мовить про *Очаків* – «одне з найголовніших поселень скіфів», на яке, втім, претендують і «наші» магнати – Язловецькі та Сенявські. Тут, таким чином, зайвий раз артикулюються польські претензії на все межиріччя Дніпра та Дністра.

Тему південно-східного кордону продовжують гасла *Остер річка* та *Овідієво озеро*. Про останнє Сарницький згадує, що лежить воно «між Гіпанісом та Тирою, але ближче сусідить з гирлом Тири». Доволі неясно, що має автор під «помітним там муром певним, товстим (шаром) свинцю покритим, що в море на пів милі видається». Можливо йдеться про якусь примітну кам'янисту косу?

Дуже цікаво, що саме при цьому гаслі вміщено інформацію, що «Вітовт той, до самого моря коня довівши, паном себе моря Сарматського оголосив». Досить вірогідно, що тут ми маємо реліктове уявлення про символічний об'їзд – утвердження володарем нового чорноморського (дніпро-дністровського) кордону держави.

Далі згадані два гідроніми, пов'язані із Дніпром – *Хорол* та *Ольшаниця*. Завершує літеру «О» чергове «місце переможної битви» – *Обертин*. Цей пересічний тоді «сільський маєток», пам'ятний автору «перемогою найславнішою над стороною волоською». Принагідно відзначив він і важливий для його мецената факт – «там загинув, за вітчизну б'ючись, Давид Сененьський, батько того Яна Сененьського каштеляна львівського».

При гаслі *Прут річка* ми знов, здається, маємо використання фольклорного матеріалу. Бо Сарницький виводить назву цієї прикордонної з Молдовою річки «від князя певного» іменування. Далі йдуть короткі гасла *Попрут річка*, *Переяслав* («столиця колись Русі та супутник Києва») та *Перемисьль*.

Для *Поморян* – резиденції свого мецената «великого пана Яна з Сенно» Сарницький не жалкує виразних барв. Це для нього «замок відмінний, для величі та для відбиття ворогів вітчизни найоблаштованіший, опасований муром та притому відбудований з великим мистецтвом, трудом та коштом того великого пана з Сенно». Згадує й авторитетних попередніх власників цього міста – з магнатського роду Свинків.

Далі знову маємо суто «географічні» гасла *Підгайці* та *Полонне*. Цікавим є подільське (?) гасло *Пяніні*, яке нам так і не вдалося прив'язати до сучасної мапи. Як оповідає Сарницький це «місце, на думку старого Бернарда Претвича, дуже зручне, аби звести замок для захисту проти Скіфів, найлютішого племені загарбників, воно на самих підступах області варварської». Досить вірогідно, що тут ми маємо черговий нереалізований проект «українного замку», цікавий, утім, для характеристики діяльності Б.Претвича на українському кордоні.

Дуже колоритним є гасло *Покуття*. Йому Сарницький вигадує зовсім нетривіальну історичну етимологію – «...означає нашою мовою рокисіє спокуту, з тим, щоб судом затриманих, до тих областей римських у вигнання відправляти». З цього випливає аісторичний висновок: «зрозуміло їх громадяни виглядають більш неспокійнішими або з огляду на зраду підозрюваними».

І, вже «до слова», Сарницький тут розбирається з «генезою» поняття спокути. Він згадує, що ще «...це зветься засланням або депортацією» та додає, що «згодом вигнання стало значно більш суворішим, те, що наші баніцією звать».

Далі Сарницький знову повертається до топоніму *Печеніги ліс*, який він раніше ототожнив із Чорним лісом. Справа в тому, що в якійсь із праць шанованого історика і географа Бернарда Ваповського йому попалася інформація, що «тут осідок свій певкини давні мали».

З гасла про дніпрові *Пороги*, крім загальної характеристики цього природного явища, дізнаємося, що «за той поріг-рубіж за допомогою вояків-козаків переходять, [і] далі вже себе безпечними вважають від Скіфів». Отже, традиційний лоцманський промисел запорожців був знаний вже у другій половині XVI ст.

При гаслі *Прип'ять річка* Сарницький знову згадує античних певкинів. На берегах цієї річки він поміщає «колонію» останніх.

Далі серія коротких, переважно географічних, гасел *Пасовиська Поморянські, Пасовиська Золочівські, Пасовиська Очаківські, Пиків* («укріплене поселення»), *Плоскирів, Пробіто річка, Пісчамбот річка, Поромиль, Підкамінь, Полтва*.

Така саме серія відкриває і літеру «R»: *Рожане, Райгород, Рожанка, Рона річка* та *Рогатин*.

Далі три важливих гідроніми з подільських кордонів тогочасної України. Це *Русава річка*, окреслена як прикордонний рубіж «Русі та Поділля», важливий з огляду на «часті спустошення татарські». Звідси зручно татар «переслідувати, щоб протидіяти». *Ров річка* znana, бо «при тому потоці вгорі Бар – замок найукріпленіший». Зрештою, *Руставиця річка* пам'ятна Сарницькому тим, що там «видатний муж Станіслав Струсь спочиває, батько тих, які хоробро б'ються зі скіфами».

Гасло *Слуцьк* стає нагодою поговорити про могутній рід князів Слуцьких (Олельковичів), які тоді взагалі-то ходили у претендентах навіть на польську корону (як найближчі родичі та спадкоємці Ягелонів). З кровних зв'язків своїх героїв із королями «Польщі, Угорщини та Богемії» і починає Сарницький їх презентацію. Відтак, «старші ці князі» володіють вродженими чеснотами «мистецтв війни [і] миру – прерогативами такими значними і такими визначними, щоб під час миру перше місце в Сенаті, [а] під час війни праве крило тримати, нагляд за охороною благополуччя короля має одержати гідність».

Походження із старшої лінії Ольгердовичів, за традиційними поняттями, навіть вивіщувало Слуцьких над Ягелонами. Це демонструє і поданий порядок-«ланцюг предків»: «Ольгерд великий князь литовський перший узяв за дружину Юлію або Уляну, дочку князя вітебської Русі, релігії грецької, від якої мав шість [нащадків] чоловічого роду, котрих старшим сином був Володимир, князь київський, рідний брат Ягайла, але іншої матері син. Від того Володимира походить Олександр, якого руси Олельком звали.

Цей заклав місто Слуцьк при річці Случ 150 років тому. Від Олександра Семен, від того знову Георгій, який одружився на знатній жінці з роду графів Течинських, від якої трьох мав нащадків чоловічого роду, які нині живуть на світі людському: Георгій, Семен та Олександр молодший – юнаки героїчними чеснотами підперті, до яких застосувати можна таке: Надія другого Риму».

Останні слова про «надію другого Риму», себто православного світу (Константинополь – це другий Рим), дуже цікаві. Здається, для Сарницького, першим «православним домом» Речі Посполитої був саме рід князів Слуцьких (цікаво, чи не підштовхнув саме їх неперевершений «литовський» родовід, конкурентів з дому Острозьких до легітимації не за литовською, але за давньоруською династичною традицією?).

Опис «Слуцького князівства» Сарницький подає як свій оригінальний внесок до науки, бо його «географії та хорографії обходять мовчанкою». Справді, як нам вже відомо, прихована у Сарницького під титулом *„географії та хорографії”* „Полонія” М.Кромера нічого про Слуцьке князівство не згадує, оскільки її основний текст було написано ще до Люблінської унії 1569 р. Польського королівства з Великим князівством Литовським, відтак інформації про землі ВКЛ там зустрічаються не систематично, а хіба як випадкові згадки. Та й на мапі Гродецького (яка, можливо, забезпечує вживання Сарницьким множини щодо *„географії та хорографії”*) якихось спеціальних зауважень про „Слуцьке князівство” не зроблено.

Причому, Слуцьке князівство явно моделюється в «Описі» як «удільне» (згаданий його «кордон» з «Великим князівством Литовським»). Це зайвий раз підкреслює амбіції роду князів Слуцьких. Зауважимо, що такі уявлення можуть зацікавити, зокрема, дослідників білоруської (територіально) історико-політичної тяглості.

Цікаво, що наступне «українське» гасло – *Стир річка* – у Сарницького побудовано структурно аналогічно до гасел «великих річок» (Дніпро,

Дністер, Пд.Буг тощо). Такий стереотип відношення до цієї притоки Прип'яті (про що, до речі, автор «Опису» не згадує) може бути прийнятий до уваги, аби пояснити чому саме ця річка популяризувалась у середині XVII ст. як «великий рубіж» на західному кордоні Козацької України (під лозунгом «знай, ляше, по Стир – то наше!»).

Назву річки Сарницький підозрює у зв'язку із іменем слов'янської людності з-під Відня – «стирії». З'ясування місця витоків Стиру, дозволяє автору «Опису» розповісти про вже друге «географічне відкриття» люстраторів 1576 р. Бо на мапі В.Гродецького, як і у античних авторів, ця річка «витікала» з Дністра, і лише комісія Я.Сененьського встановила, що Стир бере початок у горах під Олесько. Наприкінці тексту гасла вираховані укріплені поселення, що стоять на берегах річки (Чарторийськ, Монастир, Перемиль, Берестечко, Стремиль).

Далі маємо короткі гасла *Житомир* та *Скеля друга*. *Збараж* окреслено як «колонію князів Збараських». Згадано й найвидатнішого представника цього магнатського дому («Квітне нині з того роду троцький воєвода»).

Про *Сатанів* мовиться, що він «майже на шляху, що йде до Кам'янця з Тернополя», за сім миль в обох напрямках. *Сенява* є черговим гаслом про магнатську резиденцію. Про власників містечка Сенявських згадано, що їх «молодь ніби мур виставлений проти татарських вторгнень завжди себе виставляє назустріч». Згадані й сучасні Сарницькому «голови» цього магнатського дому («Квітнули нині два воєводи руські з [того] роду, батько та син наступний [по ньому]»).

Гасло *Щебжишин* є нагодою згадати відомого історичного земляка – Дмитра Горайського. Далі йде ціла низка коротеньких гасел – *Степань*, *Сокаль* («від якогось князя Сокаля заснований та названий»), *Срижів*, *Золочів* (тут Сарницький уточнив, що залежність його від Олесько – її він перед тим згадав при гаслі «Олеськ» – то вже річ минула), *Саврань річка*, *Звенигород річка* («Осідок колись князів Русі»), *Снятин* («Останнє староство на самому

підступі до Валахії»), *Серет річка*, *Серет* – «міське поселення», *Серет річка* («Другий Серет Подільський, при якому є Залоще, Черняхів та Гнезьола. Річки зливаються під Теробовлею») та *Шарне поле* («є пустинню: Влочисько [також] звуть»).

Докладно, як ніхто інший у річпосполитській літературі, Сарницький оповів про татарські шляхи на Україні (цим він завдячує трудам люстраторів Я.Сененьського, про що прямо й каже у тексті). До речі, скорочений опис цих шляхів за люстрацією Я.Сененьського (чи таки вже за Сарницьким?) пізніше потрапив і на сторінки видання Гваньїні 1611 р., див.: [84, с. 728] (щоправда в українському перекладі Ян Сененьський став Яном Сенявським, є й інші спотворення).

Саме визначення поняття «шлях» для автора «Опису» є «дорогою звичною Скіфів, які турбують звичайно землі найплodючіші Русі, а також Поділля». Таких шляхів Сарницький знає «три головніших»: Кучманський, Чорний та Волоський. Їх опис він вважає справою вельми достойною, з огляду як на приклад люстраторів Я.Сененьського, так і на існування «античного взірця» такого роду діяльності – твір про шляхи римського імператора Антоніна Пія, «який книжку написав певну, в якій шляхи описав, що проклав Рим до націй варварських, щоб завойованих римлянами на той час пізнавши та вивчивши, можна було звідти повернутися на батьківщину, якби колись трапилося їм з рук ворога себе виривати». Пряме прирівнювання праць Я.Сененьського та римського імператора – мабуть найбільші лестоці автора «Опису» хлібодавцеві.

Шляхознавча праця корисна бранцям сучасних «варварів» – татар і турків, котрі «хоча могли б себе час від часу з кайданів самі виривати, але через незнання краю [та] шляху повернення на батьківщину, віддають перевагу більш суворішій смерті, що рабство приносить, аніж втікши з каторги тієї в пустелях блукати або від диких звірів жертими бути». Але оті записки Сененьського, як гадає Сарницький, дають полоняникам новий шанс

– «надалі з цим, описаним люстраторами, хто завгодно зможе собі уявлення скласти про ці шляхи, щоб, якби колись з волі Господа Бога кого-небудь наступного захопили, знав може, в якому місці є вихід та яких проходів триматися належить, найкоротший шлях шукаючи зі своїх нещасть».

Далі автор «Опису» сумлінно передає усі відтинки (із позначенням відстані до кожного наступного пункту) Кучманського та Чорного шляхів. Цікаво, що перший він доводить зі Львова до Очакова (а не до Криму, як його прийнято змальовувати на сучасних історичних картах), а другий – зі Львова до Києва, а потім вздовж правого боку Дніпра до причорноморської Ольвії-Торговішти, звідки вже лиманом-морем до Очакова і далі (себто і тут маємо певні відміни від узвичаєного представлення «траси» цього шляху – порівняй, зокрема, з реконструкцією Яворницького [353, т.1, с. 36]).

Себто ці два шляхи – складають такий собі завершений трикутник (можливо з цим пов'язана заувага наприкінці опису «діагонального» Кучманського шляху – «Ця дорога є найкоротша з усіх»). Волоський же шлях (через його кращу відомість або через його непеєднаність з двома першими?) окреслює Сарницький схематично, лише за пришляховими населеними пунктами (за відстанями між ними пропонує звернутись прямо до записок люстраторів).

Завершує це взагалі найбільше гасло «Опису» мікро-параграф *«Про охорону проходу або шляху»* – справжня ода воїнам прикордонної сторожі, що змушує згадати фольклорні образи «застави богатирської». За Сарницьким, це дуже авторитетна та високопрофесійна військова структура із власною назвою «сторожа трьох шляхів або тридоріжжя» та суворим відбором кандидатів («над цими шляхами розвідниками лише мужів шляхетних, випробуваних чеснот ставлять»). Все їх життя – то добровільна жертва заради інших: «вони з власної волі та заради людей, ревність та життя своє щонайменше шкодуючи, різноманітні природні таланти старанно плекають та хитрощі ворога вивідують, а коли дізнаються про ворога

приносять вістки урядникам замків та вождям військовим польовим, які дають знак знову збирати військо [і] одразу поспішають на зустріч тим виступити. І таким чином [на] Поділлі вдень і вночі війну продовжують до схилю цілого життя. О мужі! [Вони] усі відношення найвинятковішого гідні». Годі казати, що цей літературний образ є явною предтечею характеристик «ідеальної козацької спільноти», канонізованим для кожного українця у гоголівському «Тарасі Бульбі».

Українці цікавим є також гасло *Синя вода* з «Опису» Сарницького. Останній під „Синьою водою” має не знану кожному українському медієвісту р.Синюху (ліва притока Пд.Бугу), а низку озер-лиманів при березі Чорного моря недалеко Перекопського перешийку Криму. Це, до речі, ставить під сумнів, принаймні, місце Синьоводської битви 1362 р. як воно визначається сучасною українською історіографією [332]. До речі, в одноденному переході від Дніпра, на шляху від Тавані до Перекопу у середині XVII ст. згадується *Kökoj*, топонім який звичайно інтерпретують як *Зелена долина*, але варіантом перекладу може бути і *Блакитна (Синя) долина* [200, s. 26].

На те саме також працює і цікава характеристика Сарницьким Торговиці-Торговишти (див. нижче), яка у нього далека від званої під Уманню. Власне, Ф.Шабульдо також відзначав, що знана локалізація В.Антоновичем місця битви саме на Синюсі не має посилань на джерела та необхідної наукової аргументації [348, с. 54]. Отже, Вітовт у 1397 р. здійснив свій прорив по Дніпру на південь вже торованим шляхом?

Зауважив Сарницький і татарську переправу при Синіх водах. Здолавши її кримчаки рушали до Чорного лісу (від якого, як відомо автору «Опису», і отримав свою назву Чорний шлях). Тут вони переховувались до повного зосередження військ, котрі вирушали в набіг на Україну.

Зрештою знову стикаємось із *Чорним лісом*, окресленим лише новими (і, здається, вірнішими за перші та близькими до координат з гасла «Печеніги

ліс») географічними координатами. Далі «географічні» гасла *Старе Село*, *Стрипа річка*, загадкова *Сотараб річка* («при якій Житомир до Борисфену спадає») та *Смотрич річка*. При останній позначені «Городок, Кам'янець та замок пустельний Смотрич».

Гасло *Шаравка* стає приводом згадати добрим словом її знаного власника – Бернарда Претвича – «войовника того найславнішого, який сину залишив гідності духу надзвичайну окрасу». Далі йде окреслений лише за координатами *Столпень*. Волинський *Стремиль* поданий як шляхетська резиденція Лащів-Стремилецьких. З останніх згадано сучасника Сарницького Станіслава Лаща – «славнозвісного вже віддавна справами військовими».

Замикають літеру «S» короткі географічні гасла *Щуровиці*, *Слуцьк річка*, *Сула річка* та *Самара річка*. При згадці Сули Сарницький не забувся вказати, що саме тут «колони встановив» польський король Болеслав Хоробрий. Йдеться про знаний «історико-політичний міф» польської історіографії, в якому йдеться про те, що згаданий володар Польщі, опанувавши Русь і її столицю Київ, рушив далі і на самому кордоні «Сарматії», на річці Сулі, встановив прикордонні стовпи (за взірцем Геркулесових стовпів на Гібралтарі) – таку собі «природну» межу експансії поляків-«сарматів».

Тур річка Сарницькому «пам'ятна багатством на рибу». А славнозвісна давньоруська наскальна фортеця *Тустань* znana йому як «укріплене поселення на самому кордоні Польщі та Угорщини». Її, слідом за Сулою, Сарницький воліє подавати за «природну межу» вітчизни. Саме назву «Тустань» він витлумачує як «тут стань», тут зупинися. Її автор «Опису» порівнює із написом на вже згадуваних міфічних Геркулесових стовпах над Гібралтаром – «non plus ultra» («крайня межа»). Продовжуючи згадувати топоніми похідні від «Тур», Сарницький наводить гасло *Тур озеро* «знатне», де «Прип'ять річка плине бурхливим потоком, при окрузі Головно» та ще й поруч р.Турію («де Ратно»).

Далі оповідає про *Тисменицю річку*, що «при Торговишті до Борисфену себе включає». Це хіба єдиний слід побутування слов'янської (давньоруської?) назви річки, яку згодом остаточно витісняє гідронім тюркомовного походження – «Інгулець».

Торговишта-«Торговиця» є ще одним топонімом Сарницького із «давньоруським» родоводом. Ось як він її описує: Торговишта «означає нашою мовою місце торгів, тому що там торгівельна факторія вельми знатна була, доки продовжувались ділові стосунки русів та греків». За координатами – це явно околиці Тавані – острову, історичного поселення та жвавого торгівельного пункту на нижньому Дніпрі.

Цікаво, що, майже одночасно (1582 р.) із Сарницьким, Стрийковський у своїй хроніці писав про Торговицю: „котрої і сьогодні в степах знак мурів при гирлі річки Буг стоїть” [205, т.2, с. 7] (нагадаю, що Пд.Буг, до Сарницького позначали як притоку Дніпра). Про Торговицю у Стрийковського (руїни старого міста „в полях за Києвом у напрямку Перекопу”) див. ще: [206, с. 87]. Якщо ж пригадати ще Торговицю Михалона Литвина з барвистим описом античних руїн та порівнянням з Троєю [106, с. 99], гадаю, мова тут аж ніяк не може йти про сучасне с.*Торговицю* (Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.).

Модерних істориків сильно заплутали як «серійність» згаданої назви¹ (як писав сам Сарницький, аналогічний топонім є навіть в Румунії), так залишки золотоординського поселення в кіровоградській Торговиці [320, с. 164]. Відтак, аналізовані описи Стрийковського та Михалона Литвина сприймалися як помилки авторів XVI ст., зроблені через тогочасну

¹ У сучасній Україні, крім згаданої кіровоградської *Торговиці*, таку назву мають села в Городенківському та Коломийському р-ні Івано-Франківської обл., Млинівському р-ні Рівненської обл., Конотопському р-ні Сумської обл., є ще річка *Торговиця*, притока Сули.

необізнаність із південноукраїнськими землями. А характеристика «Торговиці» Сарницьким до аналізу проблеми досі взагалі не залучалась.

Гадаю, що і Сарницький, і Стрийковський, і Михалон Литвин не помиляються жодним чином. Вони під Торговицею розуміють залишки античної *Ольвії* („торжища борисфенитів”) – нині це околиця с.Парутиного (Очаківського р-ну Миколаївської обл.). Як бачимо, забуття цього «Щасливого» давньогрецького поліса за доби середньовіччя не було таким тотальним як досі прийнято вважати.

Далі маємо ще два південноукраїнських гасла – *Тарноватка річка* та *Тисмен річка* («інша ніж Тисмениця, бо та при Борисфені при Торговишті, ця [ж] при Акціумі або Гіпанісі»). Вони лише підтверджують попередній висновок, зроблений при аналізі гасла «Тисмениця», що й у другій половині XVI ст. у регіоні ще трималася слов'янська (давньоруська?) топоніміка. Втім, зауважимо, що ця назва не унікальна в регіоні, зокрема, на території сучасної Румунії з XIV ст. відомий монастир *Тисмана* (Tismana).

Теребовля – чергове гасло «Опису» окреслене лише географічними координатами. Цікавіше наступне гасло *Тегиня*. Про цей «замок при Білгороді» Сарницький повідомляє, що його цього року козаки низові рішуче штурмували (мова про знаний напад запорожців на Тягіню-Бендери 1583 р.).

Гасло *Тарнов* оповідає про родову резиденцію магнатського дому вже не раз згадуваних Тарновських. Їх автор «Опису» порівнює з героями античності («Хоча стародавні весь рід людський рівними [між] собою [уважали]. Але якби, на ті часи оглядаючись, хтось з темряви виходив [завдяки] героїчним вчинкам, то Тарновські ... ним дещо дорівнюються»). Зіркою цього роду, що за часів Сарницького ще продовжувала відкидати довгу тінь на життя країни був Ян Амор Тарновський (1488-1561), славнозвісний великий гетьман коронний.

Причому на Україні, з якою була пов'язана значна частина кар'єри останнього, пам'ять цю плекали з особливим пієтетом. Отже не дивно, що

саме діяння Я.Тарновського Сарницький переважно і переповідає під цим гаслом «Опису». Причому з численних його військових перемог виділено саме битву під Обертином 1531 р., яка упокорила перед Короною молдаван – народ, «якого честю раніше ніхто, як відомо, не заволодівав». Цікаво відмітити й продемонстровану Сарницьким обізнаність з творчістю С.Оріховського-Роксолана, зокрема, присвяченій особі великого полководця та приближеного співробітника польського короля Сигізмунда I Старого.

Останнє «запорізьке» гасло «Опису» присвячене *Томаківці*. За Сарницьким – це острів на Дніпрі, «де низові козаки ніби в замку найсильнішому тримаються впевнено». Тут зустрічаємося із загадковими річками «Тесмін» і «Фессин» («яка з Чорного лісу плине»). Про які саме річки йдеться сказати складно (добре відомий Тясмин зовсім не близько від Томаківки). „Тесмін” – також явно не стороженкова р.Кінська (сам Сарницький чітко розрізняв „Тисмен” та „Тисменицю”). Можу лише припустити, що „Тесмін” слід тлумачити як р.*Томаківку*, а „Фесин” – це той таки стороженків *Базавлук* (хоча, здається, на те саме могла б претендувати і р.Чортомлик). Ймовірно також, що ці річки слід співвідносити з початковою томаківською базою повстання Б.Хмельницького (як писав сучасник „Kozacy Rebelizanci osedli w Widlach, iak rzeka Tasmin wpada w Dniepr”, див.: [183, s. 280]).

Походження назви Томаківка Сарницький зв’язує з іменем «Томос». Вірний принципу шукати античне коріння будь-якого неясного топоніму, Сарницький вважає, що острів, «можливо Томам, куди Овідія заслано було, зобов’язаний» своєю назвою. Насправді назва *Томаківка* має тюркське походження (з татарської „*томак*” – „*шапка*”). Цікаво, що версію Тома (ім’я) → Томаківка згодом підтримує Ш.Старовольський (див. розділ 4), але вже зробить цього міфічного *Тому* «*duce*»-вождем (князем, гетьманом).

Зрештою, вже традиційно замикають «літеру» короткі географічні гасла *Трубіж, Тлумач, Тернопіль, Тогоро річка* («при якій Житомир, Чуднів») та *Туробін*.

Гасло *Вілгія річка* знову відсилає читача до волинського Острога.

Як визнання важливої ролі на Україні тюркських «федератів», цікава характеристика *Уланова*. За Сарницьким – це татарське («скіфське») укріплення, «яке Сенявські заклали під своїм підпорядкуванням». «І саме про цих товаришів по зброї там дано ознаку», – зауважує автор «Опису» (себто дано назву місту від імені „уланів” – знатних татарських вояків-кіннотників, згодом уланами звано рід легкої кавалерії).

Далі згадано *Вишню*, «де сеймик є Русі шляхетства». І знову маємо гасло-дублет – *Відове озеро*. Тут цікаве посилання, що зв'язок останнього з Овідієм обстоюють русини («Руси запевняють – це Овідієво озеро було поки у засланні мешкав»). Сарницький схиляється до підтримки цієї версії, хоча й бачить її проблематичність, адже йому відомо, що римський поет своє причорноморське заслання відбував у неблизьких звідси Томах. Відтак, додає, що назва ця могла з'явитися, так би мовити, в пам'ять про видатного засланця. Знає Сарницький і про добичку скіфами-татарами солі «з води цього озера» (за докладнішою інформацією про це він відсилає до книги 3-ї власних «Анналів»).

Черговим гаслом, окресленим лише координатами є *Вілгора*. За ним йде недалекий *Вишнівець* («на крутій горі»). Це водночас і гасло-резиденція і гасло-місце битви. Про власників цього міста – князів Вишневецьких, Сарницький пише, що їх «слава та окраса – військові чесноти – виповнили Європу, так, що повсюдно, навіть в областях північно-західних піснями їх славлять». Про «поле перемоги» з року 1512 зауважує, що «місце там вказують битви з татарами та вікторії польської».

Наступним гаслом, яке веде мову про давньоруську спадщину є *Угровськ*. Як джерело знань про нього Сарницький посилається на «книжку»

М.Рея, який «цього роду парость від князів давніх Русі виводить». Напевно тут йдеться про епіграму, присвячену роду Угровецьких, у «Звіринці» (1562). Там першопредком цього шляхетного дому «з народу грецького» (=руського) названий міфічний князь Гурка («Hurka») [192, s. 170].

Свідчення Рея про давньоруський родовід Угровська, додає Сарницький, «підтвердить можуть привілеї ургонські аборигенів тих самих, які заклали православну єпископію холмську та чимало іншого». Замикають «літеру» короткі гасла *Винниця* («староство на підступах Скіфії») та *Уханьє*.

Останню літеру «Опису» – «Z» – відкриває гасло про магнатську резиденцію. Це *Замостя* – «осідок старовинного роду Шарих, які нині Замойськими зуться». На цьому місці, як пригадує Сарницький «замок був давній в найукріпленішому місці та сховок від нападів татарських, з посадою каштеляна та на пам'яті дідів». А нині «від фундаментів мури вибудовані, захисні установи, укріплене поселення нове додане, не менше для елегантності, ніж для стримання цим своїх ворогів, поновно зведено зусиллями та коштом ясновельможного та величного пана Яна з Замостя».

Про це діяння, пише Сарницький, «на дошці чорного мармуру», на «фасаді будови» міської закріпленої, було зроблений такий напис: «ЯН з Замостя Корони Польської канцлер, війська Гетьман найвищий та краківський, книшенський, медіріченський, кресовенський староста. [Він] доки воював ясновельможний Стефан-король з Іваном великим князем московським, як обов'язок у відданості вітчизни, ані коштів, ані праці, ані життя не жалів, а задля природної кожному до родових духів-охоронців любові цей пам'ятник звести потурбувався».

Здройв так само є гаслом про «резиденцію», на цей раз ще одного шляхетського роду із руським корінням – Дрогойовських. З них Сарницький оповідає лише про свого сучасника – старосту перемиського «Тому де Здройгова», який «в усіх війнах Стефана-короля не лише брав участь, але

навіть здебільшого очільником бував і посланцем ставав до християннішого короля Галлії та наймогутнішого імператора турків».

Далі знову низка «географічних» гасел *Залісся, Заслав, Жуків та Зиньків* («Замок на Поділлі, але занедбаний»). Тут таки знову характеристики двох родових замків – *Зборів та Жолква*. Ці назви невдовзі будуть «клоновані» і в нових українських колоніях обох примітних на Україні магнатських родин – Жолкевських та Зборовських.

Замикають «літеру» та й весь «Опис» короткі географічні гасла *Жидачів, Жари, Жабно та Зула річка*. При останній Сарницький знову згадує короля Болеслава Хороброго «колони залізні» у гирлі наддніпрянської Сули, цю «окрасу межі Сарматії». Усе це йому потрібно, аби сказати, зрештою, «я також цим описом цієї [праці] межу роблю». Отже, яскраву «крапку» своєї книжки Сарницький також знайшов на Україні.

Таким чином, Станіслав Сарницький – представник першого «полюблінського покоління» – першим таки у річпосполитській науці здійснив повномасштабну спробу описати і вписати українські землі у загальнодержавний контекст (нарративний образ країни). Він інтегрував різноманітні і розпорошені попередні «досягнення» у царинах географії, історії та краєзнавства доступні його сучасникам. Це стало безпосередньою річпосполитською відповіддю на виклики доби Великих географічних відкриттів та численних пропозицій «від географії», з якими зіткнулася у своєму розвитку європейська ренесансна гуманітаристика. І аж до появи праць Г.Боплана та А.Целларія праця Сарницького залишалася тут поза конкуренцією.

Перу автора «Опису» належать численні елементарні «цеглинки» багатьох літературних штампів, які згодом набудуть ознак «природності» та апріорного сприйняття певних ознак України. Чимало фактів, наведених

Сарницьким, взагалі не мають аналогів у джерельних вістках своєї доби, інші – змушують по-новому поглянути на знайомі речі та явища української історії. «Освоєння» його матеріалів українською історичною наукою відкриває широкі нові дослідницькі перспективи. Відтак, автора «Опису» можна вважати за справжнього піонера вітчизняного наукового краєзнавства (наші публікації на цю тему див. [235; 258; 259]).

2.3. Прообраз України-автономії в «Полоніях» Ш.Старовольського

Питання про «інтелектуальний багаж» покоління Козацької революції середини XVII ст., покоління Б.Хмельницького, неодноразово ставилося у вітчизняній історіографії. Але ця тема ще далеко не вичерпана. «Вчена» література Речі Посполитої часів з-перед Хмельниччини досі ще хіба спорадично залучалася для тлумачення цієї проблематики. Гадаємо, до одного з найперспективніших творів такого плану належать кілька видань «Полонії» Ш.Старовольського.

Шимон Старовольський (бл.1588 – 6.IV.1656)

Народився у Старій Волі під Пружанами – тоді це була територія Брест-Литовського воєводства (ВКЛ) прилегла до воєводства Волинського (Корона). Походив з сім'ї зубожілих бояр. Був п'ятим сином у родині. Усі його старші брати обрали військову кар'єру та у свій час полягли у різних битвах. Молодість провів при магнатських дворах (кар'єрний «старт» при дворі канцлера та великого гетьмана коронного Яна Замойського у 1605 р.). Із княжичами з дому Острозьких (дітьми князя Олександра) здійснив між 1608 та 1611 рр. мандрівку Західною Європою.

З 1612 по 1618 рр. навчався в Краківській академії. Тут уперше зайнявся історіографічною працею: 1616 р. видав у Кракові накладом у 50 примірників працю «De rebus Sigismundi Primi»/ «Про справи Сигізмунда I», яку дедикував королевічеві Яну-Казиміру Вазі. Утім, оскільки батько останнього король Сигізмунд III образився через наведену в книзі інформацію, що його дід Густав став королем з простого губернатора, наклад праці Старовольського був сконфіскований, а сам автор, аби не будити лиха, на деякий час залишив Краків. Вірогідно, ця справа закрила для письменника можливість кар'єри у королівській канцелярії.

Відтак, після отримання ступеня бакалавра (диспут на тему писань давньоримського історика Салюстія) у 1618 р., Старовольський залишається при університеті. Вже влітку того самого року він став доцентом *extraneus* (позаштатним), викладав «Політику» Ліпсія, навесні 1619 р. – коментував студентам Салюстія. Вірогідно у зв'язку із цим педагогічним навантаженням було постановня „*Peni historicum*”/ „Страви історичної” (Венеція, 1620; Рим, 1653). Це зразок латиномовного порадики для бажаючих вивчати історичні твори. Його вважають першим в Польському королівстві нарисом з методології історії (назва твору нав'язувала до виданої 1579 р. у Базелі збірки текстів з історичної теорії – „*Artis historiae peni*”).

Був Старовольський, між іншим, і секретарем Я.К.Ходкевича (1620) та автором погребової промови на його честь („*Oratio in obitum ... Caroli Chodkiewiczii*”. Краків, 1622). Взагалі вченого поціновувано як вихователя магнатських синів. Старовольський подорожував по Європі із вельможною юнню ще тричі (крім Острозьких, це Сапегі, Потоцькі, Конецьпольські). Загалом відвідав Нідерланди, Бельгію, Німеччину, Австрію, Францію, Італію і, можливо, Іспанію. Священницький сан Старовольський прийняв 1639 р., був пов'язаний з двором краківського єпископа (1635-1642 рр.) Якуба Задзіка, а згодом його наступника – єпископа (1642-1657 рр.) Петра Гембіцького. 1624,

1633 та 1652 рр. відвідував Рим. На схилку життя став краківським капітульним каноніком.

Вчений-енциклопедист, Старовольський був однією з найвидатніших постатей свого покоління в Речі Посполитій. У царині історії, крім вже згаданих „Страви історичної” та «Про справи Сигізмунда І», відомий як автор „Scriptorum polonicorum Hecatontas”/ „Письменників польських [чудова] сотня” (Франкфурт-на-Майні, 1625; 2-е вид.: Венеція, 1627; сучасне видання у польському перекладі Є.Старнавського під назвою „Setnik pisarzy polskich” – Краків, 1970), доповнена пов’язаним з ним твором про ораторів з Речі Посполитої „De claris oratoribus Sarmatiae”/ „Славні оратори Сарматії” (Флоренція, 1628) – першою біографічною та бібліографічною працею про річпосполитських вчених.

Старовольський є також автором праць з історії церкви: „Vitae Antistitum Cracoviensium”/ „Життя краківських єпископів” (Краків, 1656) – текст важливий для історії краківської діоцезії, а також „Eritome conciliorum...”/ „Короткий виклад рішень” (Рим, 1653) – посібник з історії церкви перших століть християнства. Неперехідне значення для науки мала праця „Monumenta Sarmatarum”/ „Пам’ятник сарматів” (Краків, 1655), що містить близько 1900 надписів надгробних з теренів цілої Речі Посполитої.

Відгукнувся історик і на смерть Сигізмунда III, присвятивши останньому окрему погребову промову „In obitum <...> Sigismundi III”/ „На смерть <...> Сигізмунда III” (Антверпен, 1632). Новому польському королю Владиславу IV він також написав панегірик „Panegyricus <...> Vladislao Sigismundo consecratus”/ „Панегірик <...> Владиславу Сигізмунда богорівного” (Антверпен, 1633). Взагалі перу цього автора належить кільканадцять панегіриків, присвячених як сучасним вельможам, так і інституціям (орден камедулів, краківський університет), а також ще й історичним особам (Вікентій Кадлубек).

Української проблематики Старовольський прямо торкнувся ще у політичній брошурі „*Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich*”/ „Побудка або рада щодо усунення Татар перекопських” (Краків, 1618). Згодом, у книжці „*Eques Polonus*”/ „Лицарство польське” (Венеція 1628), він присвятив запорозьким козакам окремий параграф (див. підрозділ 4.3). До свого популярного твору „*Sarmatiae bellatores*”/ „Сарматські войовники” (Кельн, 1631) Старовольський включив, зокрема, й нариси про козацьких ватажків (Остафія Дашковича, Івана-Яна Свірчевського, Гаврила Голубка, Григорія Лободу та Петра Сагайдачного). Зрештою, на сторінках „*Institutorum rei militaris, Libri VIII*”/ „Настанов військової справи” (Краків, 1639; Краків, 1640; Амстердам, 1641; Флоренція, 1646 – кишеньковий варіант видання), він докладно вписав запорожців до історії світового військового мистецтва.

Крім цього, певний інтерес з точки зору україніки мають «турчики» Старовольського: „*Wielkiego Turka listy*”/ „Листи Великого Турка” – переклад латинської книжечки З.Лаудінуса (*Laudivio de Zacchia de Vezzano*) 1512 р., „*Dyskurs o wojnie tureckiej*”/ „Дискурс про війну турецьку” (1633), „*Wyprawa i wyjazd <...> sułtana Amurata...*”/ „Виправа та виїзд <...> султана Амурата...” (1634), „*Ad Principes Christianos de pace inter se componenda belloque. Turcis inferendo*”/ „До володарів християн про мир між собою, аби турків спинити” (1645?).

Але тут проаналізуємо лише розділи „Русь” та „Русь Червона” з його „*Polonia*” (Кельн, 1632; наступні латинські видання – 1652, 1656, 1733-4, польський переклад – Вільно, 1765, сучасне видання – Краків, 1976) – твору-аналогу чи то спадкоємцю праць Я.А.Красінського та М.Кромера, з яких і розпочався наш огляд. Її автор, як і колись „Лицарство польське”, присвятив папі римському Урбанові VIII (цей надзвичайний пієтет до папи вірогідно пов’язаний із присутністю Старовольського на приватній аудієнції понтифіка наприкінці 1624 р.). Оригінальною рисою трактату-путівника була його увага

до пам'яток архітектури та мистецтва, що проявлялася при описі міст та земель.

Розділ «Русь» є власне спільним коротеньким вступом для наступних розлогіх розділів «Русь Червона» та «Русь Біла». Старовольський зауважує, що «Руський край» – це найбільша підлегла територія Корони Польської. Його кордони автор «Полонії» окреслює «від меж Покуття до прикордоння Лівонії – на 200 менших миль; завширшки ж від Малополющі до Литви в бік сходу аж до пустельних Татарських полів або Московії – на сто двадцять». Оповідючи про внутрішній поділ Русі, Старовольський рішуче переходить від популярних давніше (див. підрозділ 2.1.) бінарних схем (Європейська/Азійська Сарматії, Русь королівська та царська, польська та московська) до трійки «кольорової» структури: Русь Біла (належна до Великого князівства Литовського), Русь Червона або Роксоланія (юрисдикція Корони Польської) та Русь Чорна або Московія (назва остання походить від міста та річки Москва).

До речі, такий поділ використано вже перед тим у хроніці А.Гваньїні, але там кордони кожної Русі взагалі окреслені не дуже чітко: околиця Києва – це ще Біла Русь, а Червона Русь описана дуже хаотично і нерівномірно, див: [84, с. 411]. Непевність щодо цієї термінології у хроніці Гваньїні видання 1611 р. прозирає й на наступних сторінках цього твору, де Московія постійно зветься Білою Руссю. Є навіть такий промовистий пасаж: «Ту Русь, що під московським князем, як ми вже писали, називають Білою Руссю, а ту, якою володіє польський король, хоч він і тримає частину Білої Русі, називають Чорною Руссю» [84, с. 627].

Для антикоцентричної вченості свого часу Старовольський тлумачить, що Біла та Червона Русі складають «Сарматію Європейську», Чорна – «Сарматію Азійську», власне Польща ж – то давня «Вандалія». У цілому Русь (себто її річпосполитські частини) схарактеризовано *a la* Меховіта, як щедро обдарований природою край – «Цілий цей взагалі край плодів,

дичини, худоби, риби та меду чисельність нескінчену має, особливо на Поділлі, де з кущів та інших добрих духмяних трав і квіток бджолами збирається». Її аристократія – лицарська і навіть простолюд войовничий та вправний зі зброєю («Знать уся відважна і діяльна, та навіть і посполиті для війни вправно легку броню, рушниці, списи, іншу різноманітну зброю, особливо ж мисливські списи та сагайдаки вживають»).

Розділ «Русь Червона», присвячений «Найзнатнішій цій провінції», що «молоком та медом сповнена», так само як і попередній «Русь» розпочинається з окреслення кордонів краю – «з півдня Угорщину, Молдову та Бессарабію має, зі сходу Скіфську пустелю та наймогутніше Московське князівство, з півночі Білу Русь, річками Стир та Прип'ять відмежовану: від західного боку Малополющу, Віслоком та Вепром ріками, майже по знаках кордону відділену». Взагалі чітке окреслення «природних» кордонів краю Старовольським мало велику перспективу, адже воно задавало межі територіальних претензій для будь-якого претендента на місцеву владу (не важливо політичну, культурну тощо).

Сама Червона Русь-Україна поділяється на сім «уділів»-адміністративних одиниць – «Руське воєводство передусім, потім Подільське, Волинське, Белзьке, Брацлавське, Київське та землю Холмську». Тут звертає на себе порядок, який не збігається з подальшою оповіддю, адже там про Волинське та Белзьке воєводства йдеться вже після Київського (здається, таким чином робиться своєрідне наративне коло-об'їзд русько-українських земель). Утім, слід звернути увагу, що обидва «порядки» руйнують долюблінський «польсько-литовський» поділ, коли «коронні» адміністративні одиниці – Руське, Подільське, Белзьке воєводства та Холмська земля протиставлені «великолитовським» – Волинь, Київщина, Брацлавщина. Тут вже маємо новий внутрішній поділ – для «цілісного» краю.

Найбільш розлого та докладно Старовольський представив Руське воєводство, явно підтримуючи його статус як метрополії та гінтерланду для

цілої Червоної Русі. Розпочинає автор, як і повсюдно у «Полонії» з представництва регіону в Сенаті королівства. Воєводство там представлено аж сімома членами – архієпископом львівським, єпископом перемиським, воєводою руським та чотирма каштелянами: львівським, перемиським, галицьким та сяноцьким.

Воєводство поділене на чотири повіти – львівський, перемиський, галицький та сяноцький. Опис повітів у Старовольського має переважно «урбаністичний» характер. Він зосереджений на «столиці», про «інші міста» коротко згадується наприкінці.

Відтак опис львівського повіту розлого і барвисто мовить про Львів, який є не лише повітовим, але і загальним воєводським центром. Старовольський подає його географічні координати, оповідає про фортифікації («має укріплення достатньо міцні та два замки»), резиденції церковних ієрархів («осідок архієпископа католицького та двох єпископів, а саме вірменського та руського»). Тут таки принагідно зауважує, що львів'яни не допустили легітимації у місті церковних осередків протестантів, «через що особлива від Сикста V похвала була і відзнака ця надана».

Далі окреслено Львів як осередок вченості, від якої «торгівельний осередок цивільною вишуканістю та освіченістю найбільше квітне». Згадує Старовольський львівський єзуїтський колегіум, з яким конкурують й інші менш інституційовані освітні осередки чернечих «орденів» («домініканців, францисканців, бернардинців та інших»). Окрасою світської освіти у Львові є міська гімназія, що перебувала під опікою Краківського університету.

Наступним репрезентативним елементом образу міста для Старовольського є ярмарки. Для Львова з них примітнішим є «ярмарок той зимовий на свято св.Агнеси багатолюдний: відвідати його з Угорщини, Молдови, Туреччини та інших частин світу найбагатші купці приїжджають». Завівши мову про торгівлю, автор «Полонії» не може промовчати про найбільш ходовий львівський товар – рибу, бо «з річок незчисленних має

Роксоланія риб величезних, так [ще] ставки мистецтвом рукотворним робить майже без числа, де риб усіх взагалі найжирніших розводять, тому цього зимового часу сіллю приправивши (оскільки уся свіжою з'їсти та зберегти через велике число не можуть) в сосудах величезних, оскільки на додачу з інших міст тоді найбільше на ярмарковий час до Львову звозять та саме звідти по всій Польщі розпродують».

Славою міста є його храми і Старовольський охоче оповідає про їх архітектуру, святині і багатство прикрас. У Львові спеціально згадуються храмові комплекси єзуїтів, кафедральний собор та новозбудований осідок францисканців-бернардинів. Останній міг похизуватися й місцем поховання «власного» святого – блаженного Іоанна Дукленського, «чудесами славного».

З інших повітових «значніших» міст на згадку Старовольського здобулися Глиняни, Золочів, Зборів, Городок, Комарне, Жовква («що замок найгарніший та сади чудові має»). Про «інші міста з прилеглими до них замками» зазначено, що й серед них є неостанні. Між цими особливо відзначений Яворів – «відомий теплими водяними джерелами, що в районі, Шкловом званому, вирують, корисними вельми для лікування різних людських хвороб, як у книзі своїй доводить великого досвіду медик Сикст Львівський».

Про другий з повітів Руського воєводства – Перемиський – мовиться в «Полонії» вже коротше. Сам Перемишль знаний «замком на скелі розташованим» та осідками двох єпископів – «латинським або католицьким» та «руським віри грецької». Досить загально згадані інші церковні інституції, з яких виділено хіба «високоповажну капітулу каноніків» та єзуїтський колегіум. Так само загально окреслена присутність тут різних світських урядників, «так замкових, як і земських». У загальних рисах йдеться й про міщан-торгівців міста та їх щорічний ярмарок, «відвідуваний звідусіль».

Це, зрештою, і все про власне Перемишль. Не він був родзинкою свого повіту, а сузір'я замків-шляхетських резиденцій. Про це й оповідає

Старовольський – «замки такі повсюди, знатні порівняно укріпленістю, бачимо – Білобоки, Сосниця, Домброва, Угерці, Прухник, Ляшки, але [і] між ними вирізняється Красічин, оновленої будови при Сяні річці, палац, за одну або дві милі від Перемишля». За рівнем урбанізації з Перемишлем могли позмагатися Самбір («чудовим монастирем миноритів відзначений»), Фельштин, Добромиль, Вишня, Жидачів, Мостиськ, Дубецько, Канчуга, Пшеворськ, і особливо Ярослав, що «ярмарок на свято Успіння благої Марії Діви, в цілій Короні Польській [із] славніших, має, де, крім інших товарів з Персії, Константинополя, Венеції, Московії та Амстердаму привезених, зазвичай понад сорок тисяч биків на продаж буває та половина від того коней». Тут також є єзуїтський колегіум і дівочий монастир («із королівською насправді щедрістю зведений, але [його] не замком зроблено та укріпленнями знехтувано, оскільки цілком омивається [річкою] зі сходу, а містом же прикривається із заходу»). Іншими видатними міськими центрами повіту названі Ланцут та Жешув.

«Третій Воєводства Руського повіт» – Сяноцький – відзначений Старовольським передусім як прикордонний з Угорщиною (Трансільванією). Його найвизначніший міський центр – це не повітова столиця (м.Сянок), але м.Кросно. На думку, Старовольського вивищення цього міста сталося через те, що інші значні поселення повіту вже за гірськими перевалами. Відтак, Кросно має право складу щодо товарів (зокрема вина з Угорщини), цілого підкарпатського регіону. Це означало, що їх слід спочатку виставляти на продаж саме тут. Мало Кросно і значну колонію угорських торговців. Зрештою, багаті кросненці утримували у себе і єдину в повіті примітну освітню установу – єзуїтський колегіум.

Сянок – «хоча краю голова», за інформацією Старовольського, від Кросна «багато зараз менший за чисельністю [населення], яке при міських привілеях та самоврядно мешкає». Окрасою міста є радше замок – «з каменю, над Сяном річкою розташований». Добре укріплені й інші міські осередки

Сяноцького повіту – Бжозов, Риманув, Динув, Лесько. Старовольський зауважує, що вони «через страх, татарами вселений, укріплення свої міцні роблять».

Четвертий і останній повіт Руського воєводства – Галицький, Старовольський представляє дуже докладно, що навіть дещо контрастує на тлі коротших і бідніших відомостей про два попередні повіти. Причина цієї уваги – давньоруська спадщина «столичної» області «галицьких королів».

Характеристику повіту Старовольський як звично розпочинає з географії та кордонів. Він зауважує прикордонний статус регіону, що межує з «горами Трансільванії від заходу зимового», а з півдня з підлеглою Молдавському князівству Буковиною («від півдня ж Молдови буковими лісами оточений»). Згадує, що повіт майже навпіл ділить швидкоплинний Дністер, і «ту частину південнішу, що за Тирою знаходиться у просторіччі Покуттям звать».

Столиця повітова – місто Галич, «колись королівства руського столиця». Тут, утім, Старовольський підкреслює, за стійкою традицією польської історіографії, що королі то були галицькі, а не цілої Русі. Цілість останньої, за часів галицьких королів, вже розпалася, тут порядкували численні удільні князі, першість між якими «і майже монархія» визнавалася за київськими князями. Тут варто зауважити, що давньогрецький термін *монархія* (самовладдя) щодо політичного ладу на Русі, Старовольський, як і інші історики Речі Посполитої, вживає аби підкреслити певну відстань цього устрою від легітимної для католицького світу системи координат. Руський «монарх» сприймався як самопроголошений, не легітимізований жодним з хранителів «мечів влади» (духовної та світської) – римським папою та імператором Священної Римської імперії. Відтак, польські автори доволі хворобливо реагували на спроби менш обізнаних західних вчених називати руських володарів «королями». До списку *галицьких королів* у польській

традиції, зазвичай, потрапляли або володарі-іноземці (угорець Коломан), або руські князі схильні до отримання легітимації на Заході (Данило Романович).

Зрештою, давньоруська традиція автором «Полонії» трактована в Галичі як вигасла – «але нині не проявляють себе сліди якісь старовинної тієї величі». Сучасне Старовольському місто – це передусім замок «певного значення» та скромне поселення міщан (досить селюкуватих).

З інших значніших міст повіту згадано Снятин – столицю Покуття, основний торгівельний осередок на шляху до Молдови та Коломию – центр солеваріння, що постачає своїм продуктом «цілу Русь та Литву». Тут принагідно мовиться про осередки солеварного промислу по всьому Руському воєводству – при Риботичах «в області Перемиській», при Добромилі, Самборі та Солі, «що навіть від солі ім'я має». Тут таки згадано й про альтернативне південноукраїнське джерело видобування солі – «в пустелях також степів України або закордонної Подолії, поблизу Борисфену є озеро якесь, чия вода ясним і палким сонцем в тверду сіль застигає, яку навколишні мешканці вживають».

До «найзнатніших місць» на Покутті залічує Старовольський також Мартинів, Долину, Стрий («що замок на болотах розташований має»). З населених пунктів лівого боку Дністра – Поток («замок укріплений і храм братів-доміканців від Стефана Потоцького, воєводи Брацлавського, який там само по смерті спочив, чудово прикрашено»), Монастирище («поселення і замок»), Устя, Добровода, Бучач («фортеця укріплена примітна»), Підгайці, Заволоч та Бережани («місто багатолюдне і храм гарний та палац чудовий і добре укріплений має»).

Наступні русько-українські воєводства та землі вже характеризуються в цілому, а не за окремими повітами. Першим з них йде Поділля. Його характеризує у Старовольського, на той час вже цілком стереотипно: як «постійними варварів набігами та битвами відоме, що якби бажаним миром змогла, отже, насолоджуватись, як західнішої Європи народи, мабуть і Італії

або Угорщині за родючістю землі та багатством не позаздрили б». З природних копалин тут знані «мрамур різний і алебастр у різних місцях». Повітовий поділ воєводства такий: повіти Кам'янецький, Теремовельський та Летичівський.

Столицю воєводства Кам'янець досить стереотипно окреслено як місто з фортецею, де зручну «природу місця праця довершила укріпленням». Як і у випадку зі Львовом, тут подані і географічні координати міста. Про найбільшу важливість саме львівського напрямку комунікації свідчить і наведена відстань до столиці Руського воєводства. Згадано й про осідки церковної влади у Кам'янці-Подільському – резиденції католицького та вірменського єпископів.

Згадка останнього стає приводом, аби окреслити присутність вірмен на землях Русі вцілому. За Старовольським – «плем'я те користлюбне, з причини найбільших вольностей, в Короні Польській залишається та товари знатні різні почасті з Персії, почасті з царства Турецького [везе], але особливо коней породистих приводить. Мають вони залежно від [кількості?] і в інших більших містах Русі своїх урядників або старшин нації, які на вірність Короні та Міському магістрату за інших присягають та за провинами племені свого самі наглядають».

Далі оповідач повертається до примітних католицьких інституцій. З них у Кам'янці автор «Полонії» згадує лише єзуїтський колегіум.

Другим за значенням містом-фортецею Поділля подано Панівці, де Ян Потоцький звів укріплення за канонами сучасної фортифікації. Місто пам'ятне Старовольському за турецькою облогою 1621 р. під час Хотинської війни.

Далі згадано Теремовлю, Летичів, Гусятин, Бар («від королеви Бони колись заснований, де навіть Єзуїти для навчання молоді колегіум мають»), Чортків, Янів, Зиньків, Меджибіж, Городок, Язловець, Сатанів, Тернопіль, Китайгород, Дунайгород. Узагальнено про подільські поселення

Старовольський мовить, що ті «самотні майже», себто не мають сільської околиці та, що «через Скіфів напади і мало не постійні війни, не погано досконало укріплені». Вони «мають фортеці свої поруч найміцніші та мешканців – війни дітей, котрі Марсу себе присвятили».

Завершує опис Подільського воєводства перелік його senatorів – єпископ кам'янецький, воєвода подільський та каштелян кам'янецький.

Дуже коротко і загалом схоже із попереднім окреслене Брацлавське воєводство, що «за Поділлям на кордоні татарському лежить». Його міста для Старовольського – це лише низка укріплених пунктів. Серед них згадано Мурафу, Яришів, Житомир, Шаргород, Фельштин, Хмільник, сам Брацлав та Вінницю. Остання на той час висунулася на перше місце у цілому воєводстві. Це відбилося й у тексті Старовольського, який про Вінницю тут мовить найбільше, згадуючи її як «місце для з'їздів шляхетських та судочинства призначене» та осідок чергового єзуїтського колегіуму. Замикає опис воєводства згадка його senatorів – воєводи та каштеляна брацлавських, а також інформація про повітовий поділ – повіти Вінницький та Житомирський.

Значно більше уваги в «Полонії» приділено Київському воєводству. Про його місце розташування зауважено, що воно також є «татарським сусідом», але, частково, межує і з Росією-Московією. Територію воєводства майже навпіл ділить «велика річка» Дніпро.

Столиця регіону – місто Київ «славнозвісне та досить багатолюдне», знане Старовольському передусім своєю давньоруською спадщиною («колись осідок князів своїх, які цілою Руссю або Сарматією, так в Азії, як і в Європі, володіли, для самих Римських і потім Грецьких імператорів обтяжливі»). Причому, на відміну від мовленого вище про Галич, минуле давньої Русі тут таки примітне, попри дію невблаганного часу («нині ледь тільки рештки давньої величі видні, їх небагато, усе часу дія руйнівна понишила»).

Цікаво, що, мовлячи про церковні інституції Києва, Старовольський на першому місці оповідає не про католицьку єпархію, а про православну митрополію, щоправда, явно перебільшуючи її прихильність до компромісу з Римом («митрополит, який римському понтифіку покоритись зараз готовий»). Далі подано перелік сенаторів воєводства – київські «єпископ католицької віри», воєвода та каштелян.

Хоч Старовольський і зазначає, що в Києві храмів «як руських, так і латинських чимало», але спеціально оповідає лише про найбільшу православну святиню – Києво-Печерський монастир – з його печерами (аж до кордонів Московії) та святими мощами давньоруських князів. Причому описано цей головний у країні осередок схизматиків та «бунтівників [проти] Столиці Апостольської» зі значною повагою. Місцеві ченці (яких Старовольський не відділяє від уніатського ордену братів-василіан), пише автор «Полонії», «суворе життя ведуть, вони уходять [в печери] під час Великого посту, щоб там на самоті каяття вершити. Інші відправляються до пустель, власяницю та вериги залізні одягають, іноді аж до Скіфії найвіддаленішої, щоб там Євангеліє проповідувати та мучеництвом увінчатись». Тільки у 2-му виданні «Полонії» православної святині-інституції в Києві знайдеться католицький конкурент-противага у вигляді свіжозбудованого єзуїтського колегіуму.

Закінчивши із столицею воєводства, Старовольський переходить до його розлогої околиці. До переліку визначних місцевих міст-фортець потрапили Канів, Черкаси, Богуслав, Переяслав, Біла Церква, Степань («справними валами з палісадом та ровами укріплена»), Фастів («єпископа київського резиденція, де Ігнатіани для наставлення юнацтва колегіум слашний мають»). Тут, принагідно, автор «Полонії» вирішив оповісти й про українських козаків, реферуючи свої власні характеристики з трактату 1628 р. «Лицарство Польське» (див. підрозділ 4.3).

Близьке до малої батьківщини Старовольського Волинське воєводство описано ним з охотою та, назагал, із знанням справи. Автор «Полонії» відразу окреслив «офіційні» характеристики – повітовий поділ (повіти Кременецький та Луцький) та перелік сенаторів – волинських воєводу та каштеляна волинських, а також католицького єпископа луцького.

Про церковні осідки столиці воєводства – міста Луцька – Старовольський зауважив, що територією католиків – єпископської кафедри з капітулою каноніків та єзуїтського колегіуму – є замок, місто саме – то осідок православного «єпископа руського». На цьому власне і закінчується опис «столиці» регіону.

Як єпископський центр православної церкви на теренах воєводства відзначений і Володимир («в якому так само руський єпископ осідок свій має юрисдикцію на розлогому обшарі здійснює»). Взагалі ціла інформація Старовольського про Волинь виділяється специфічно «церковною» барвою.

Так, Сокаль згадано як місце культу ікони Діви Марії під опікою місцевих бернардинів, які мають тут розкішний храм та монастир оборонний. Межиріч за закладеним кн.Янушем Острозьким францисканським монастирем. Острог як місце де Анна-Алоїза Острозька «нещодавно Ігнатіан Товариству Кліриків колегіум для навчання юнацтва та храм найпишніший звела, в якому кістки чоловіка свого Кароля Ходкевича, мужа незрівняних воєнних чеснот, зі сльозами поховала». Зрештою, про Дермань занотовано, що вона «монастир руський прекрасніший має, в якому уставу св.Василія монахи, під власним ігуменом у схизмі від церкви римської живуть та мають володіння розлогі». Інші міста Волині – Грубешов, Чорторийськ, Олеськ, Крилів, Броди, Олика, Кременець («повіту столиця»), Вишнівець, Заслав, Костянтинів, Базалія, Дубно, Збараж – згадані або лише за назвою, або із додачею стереотипних пасажів про їх фортифікації.

Далі йде коротенька, схожа за структурою на фрагмент про Брацлавщину, інформація про Белзьке воєводство. Цікавою є характеристика

Белзчини як області в середині «*майже Червоної Русі*» (*quasi Rubeae Russiae*), якщо це не банальна друкарська помилка, то такий авторський термін може підкреслювати межовість/ прикордонність цієї найзахіднішої території Русі-України.

А якщо таки то друкарська помилка, маємо тут вже застаріле вживання терміну «Червона Русь», адже «в середині» її Белзчина може бути потрактована хіба якщо обмежити її до «трьох руських воєводств» Корони до Люблінської унії 1569 р. Утім, може Старовольський хотів сказати, що Белзьке воєводство межує практично лише із «руськими» землями. Можливий тут також іще один варіант пояснення – оскільки Белз наслідував значення Червеня після його руйнації татарами 1289 р., то Белзчина тут може бути потрактована як реліктовий еквівалент літописних «городів Червенських» (від яких походить назва «Червона Русь», а отже їх можна витлумачити як «осердя»).

Столиця воєводства – місто Белз – згадане лише за розташуванням «між болотами» та як таке, де «брати-домінікани храмом найдавнішим володіють». Далі перелічені сенатори воєводства – воєвода та каштелян белзькі, а також окреслено повітовий поділ – повіти Белзький, Бузький, Городельський та Грабовецький, столиці яких Старовольський і вважає кращими міськими та укріпленими осередками воєводства.

Більше уваги відведено в «Полонії» Холмській землі. Столицю її – місто Холм – окреслено за осідками церковних ієрархів – єпископів католицького, «чия кафедра не так давно до Красноставу перенесена була» та православного «руського», «який там само продовжує перебувати і храм свій кафедральний тримає».

Земля поділена на два повіти – Холмський та Красноставський. Має вона також двох сенаторів – єпископа та каштеляна холмських. Серд «поселень кращих» названі сам Холм, Рожана, Влодава, Красностав («де є і кафедра єпископа і замок-палац, сучасної архітектури»). Останній пам'ятний

Старовольському як місце ув'язнення невдалого претендента на польську корону архієпископа Максиміліана після розгрому його військ під Бичиною 1588 р. видатним «холмщанином» Яном Замоїським. Той самий Замоїський «майже зовсім по сусідству» тоді «місто найукріпленіше Замося в селі своєму спадковому заклав та захисні споруди, рови, вали та укріплення за мистецтвом сучасної геометрії зміцнив».

Цьому місту, що дало власне старт кар'єрі вченого, Старовольський присвячує найбільше уваги. Зокрема, славнозвісну Замоїську академію він зве такою, що «цілій Русі Муз блиск представила». Згадані і видатні міста та багатства Замоїщини – поселення Щебжешин, Томашов, Крешов та «інших чимало», що «усі майже до володінь Замося відносяться», де «і сади найкультурніші, і рибні ставки, і різних тварин заповідники, і заліза рудні там і сям бачити можна».

Замикає опис Холмської землі характеристика іншої магнатської резиденції в Ухані, «де колись найясніший муж Миколай Данилович, коронний підскарбій, храм найпишніший збудував та з найдосконалішими іншими дарами, срібними сосудами тоді прикрасив» (у 2-му виданні «Полонії» кінцівка фрази незначно змінена: „...збудував і *різними вельми коштовними дарами, як і срібним начинням дуже збагатив*”). Місцевий палац «на вигляд пишний та з садом найчудовішим», на думку Старовольського є «громадським скарбом усієї величезної Сарматії».

У 2-му виданні «Полонії» після цього додана коротка інформація про створене нещодавно Чернігівське воєводство. Тут слід зауважити, що землі Чернігово-Сіверські перейшли / повернулись під контроль польських королів під час російської Смути. Юридично вони закріплені за Короною Поляновським мирним договором з Росією 1634 р. Воєводство Чернігівське, з повітами чернігівським та новгород-сіверським, утворене, втім, лише 1645 р. Цій терен, що, на думку Старовольського, «власне до Чорної Русі належить», вчений таки гадає «тут треба додати», себто характеризувати при

описі «Червоної Русі». Відтак, наочно бачимо як відбувається експансія «червоності» – з переходом під юрисдикцію Корони територія «мінєє колір». Те саме після 1569 р. вже сталося із українськими землями «Білої Русі», але про це «перекрашування» немає такого «відвертого» тексту-свідчення, яким є тут «Полонія-2» Старовольського.

З іншої інформації про Чернігівське воєводство довідуємося, що від нього до Сенату королівства тепер входить два сенатори – воєвода і каштелян чернігівські. Католицька ж церква заходила активно освоювати місцеві терени – будуються численні костели, а в Новгород-Сіверському вже існує єзуїтський колегіум.

Наприкінці відзначимо деякі явні хиби класичних перекладів тексту Старовольського (див. Додаток В.3). Найбільш примітною помилкою перекладача російською уривку про Київське воєводство в «Сборнике материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» є заміна «Брацлавського воєводства», яке, поруч із воєводством Київським, Старовольський зве основною територіальною базою українського козацтва – «перяславською областю». А у найбільш сучасного польського перекладача (Антоні Піскадло, краківське видання «Полонії» 1976 р.) траплялись проблеми із тлумаченням українських топонімів – так, Шаргород у Брацлавському воєводстві став Старгородом-*Starogród*'ом.

Проаналізований текст з «Полонії» Старовольського яскраво сигналізує про кристалізацію на середину XVII ст. вже модерного поділу „давньої Русі” на три етнонаціональні території – білоруську, російську та українську. В термінах автора це *Біла Русь* (території підлеглі Великому князівству Литовському), *Чорна Русь* (Росія-Московія) та *Червона Русь* (Україна підлегла Короні Польській). Стирання межі між українськими землями, що увійшли до складу королівства *до* (Галичина) та *після* (Волинь та Наддніпрянщина) Люблінської унії 1569 р. дуже виразна новація

Старовольського. До речі, саме за нею згодом буде визначено територіальну програму-максимум (Україна – „по Віслу”) Козацької революції середини XVII ст. (зайвий раз підтверджуючи тезу про консервативну природу революцій та ідеологічне епігонство революціонерів).

Взагалі „модерність” смислів та мотивів стосовних України, це те, що справді вражає в доробку цього річпосполитського вченого середини XVII ст. Місцева традиція у нього вже практично не потребує «античної» легітимації. Старовольський у своїх міркуваннях явно спирався на вже тривалу і, що важливо, цілком респектабельну в очах сучасників інтелектуальну спадщину апологетів русько-польського єднання та «добровільної» інтеграції «Русі» до структур Корони Польської. Втім, його креслення образу Русі-України як цілісного краю з власними кордонами, спільним минулим, специфічними соціополітичними явищами (як ось і козаки) та потребами, надавали останньому рис фактично рівноправного/автономного члена Речі Посполитої. А саме на такому корінні під час Козацької революції виростала ідея «Великого князівства Руського» – третього члена річпосполитської «федерації».

Вплив поглядів автора «Полонії» на сучасників, як всередині країни, так і поза її межами, ще потребує окремих досліджень (наші публікації на цю тему [235; 251]). Утім, зауважимо, що опрацьовану Старовольським наративну структуру наслідував і останній опис Речі Посполитої, з цілою Україною як її складовою – „Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae. Omniumque regionum juri Polonico Subjectorum. Novissima Descriptio, Urbium potissimarum icones elegantissimas et delinitionem hujus Regni Geographicam oculis subjiciens”/ «Королівство Польське, Велике князівство Литовське. Усі регіони праву польському підлеглі. Найновіший опис, міст найзначніших зображення пречудове та начерк цього Королівства географії очам представлений» (Амстердам, 1652 і 1659; німецькомовний варіант –

Амстердам, 1660). Його автором був *Андреас Целларій* (Cellarii)¹, який, утім, скористався й з останнього „дореволюційного” (дохмельниччинового) доробку річпосполитського українознавства – мапи, виконаної Вільгельмом Гондіусом (за матеріалами Боплана) [319]. Явним епігонством щодо «Полонії» Старовольського була й праця прусака Августина Гудікані «Polonia sive Nova Regni Poloniae, in Aquila, ejusdem Regni insigni Descriptio et Chorografia» (Кельн, 1658) [20].

Таким чином, можемо констатувати явний прогрес дослідження історичної географії України в Речі Посполитій у переддень та особливо після Люблінської унії 1569 р. Причому, саме річпосполитські автори почали осмислювати українську територію у кордонах наближених до сучасних, а відтак надали цим рубежам інтелектуальної форми.

Хтось може сприйняти це за парадокс, але часто-густо параметри української теми задавали дуже далекі від локальних практик концепти. До них, зокрема, належить теорія світової християнської спільноти, проблема протидії ісламській (тоді – в основному турецькій) агресії, відношення східної та західної гілок християнства і питання релігійно-політичної толерантності, династичні стратегії монарших домів Європи, ранньонаціональні міфології та ренесансні шукання „втраченого Раю” античності.

Утім, саме такий набір зовнішніх інтелектуальних подразників сприяв/змушував прояви локального мислення, формував місцеву традицію думки.

¹ *Целларій Андреас* (бл.1596-1665) – німецько-голландський математик, картограф, теоретик фортифікації. Народився у Неухаузені поблизу Вормсу (Німеччина), навчався у Гейдельберзі. Протестант. Згодом 1625 р. одружився та мешкав у Амстердамі, де викладав у латинській школі. З 1637 р. і до смерті ректор аналогічної школи у Горнані (Hoorn) в Голландії.

Причому, відповіді назовні тривалий час явно домінували над тим самим для власного вжитку.

Загалом, певний час „руська спадщина”, про яку люблять поговорити вітчизняні історики, а ще більше фахівці з націології, залишалася цілком потенційною категорією, що не давала помітної поживи для вищезгаданих відповідей. Її майже цілком заступала своєрідно інтерпретована антична спадщина та екстраполяція сучасного та недавнього минулого стану речей на чи не всю попередню історію. Та навіть вони здатні були грати роль архімедової „точки опертя”, а кількісне накопичення «українських» матеріалів готувала підстави для якісного прориву для тогочасної «науки».

Проаналізовані у цьому розділі короткі впровадження до теми Я.А.Красінського та М.Кромера, фактографічно-«всеїдна» наративізація мапи С.Сарницького та вивершена краєзнавча синтеза Ш.Старовольського цілком можуть правити за ілюстрацію віх на цьому шляху. Згадані твори дозволяють розгорнути дослідження з реконструкції комплексу емоційних понять пов'язаних із простором України, історичною етнографією українських земель та обріями історико-географічних знань XVI – середини XVII ст.

Загалом, замішана на геополітиці історична географія полюблінської Речі Посполитої вражає здатністю робити зважені (політкоректні) спостереження на основі нечисленних фактів (тут таки явно позначалося виховання на традиційному *прецедентному* праві). Причому, вони не часто укладаються у рамки класичного колоніального дискурсу (туземне = нижче). Толерування локальних відмінностей не раз переростає у щире захоплення, стає предметом загальнодержавної гордості, легітимізує «руську» традицію та формулює вимоги коректності держави до неї.

Розділ 3.

Священна війна на Великому кордоні України як сюжет річпосполитської україніки

Цей розділ присвячений малознаним річпосполитським історичним наративам про оборону „християнського світу” на українській ділянці його Великого кордону з мусульманською цивілізацією. Усі вони належать до жанру «сучасної історії» та є ніби «первісною» історіографічною реакцією на актуальні події з життя країни. Усі вони є також наразі найбільш інформативним джерелом про описану в них історичну подію. Отже, мова піде про опис Йоста Людвіка Деція битви з татарами під Ольшаницею на Білоцерківщині 27 січня 1527 р.; віршовану історію Бартоша Папроцького про боротьбу з татарським нападом на Україну 1575 р.; а також анонімну оповідь про аналогічну виправу 1589 р. (відповідні тексти див. Додаток Г).

3.1. Війна взимку:

опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція

Усталення структур офіційної історіографії Польського королівства за часів короля Сигізмунда I Старого (1506-1548), як уже мовилося, посприяло численним історіографічним починанням під егідою королівського двору. Саме тоді «входить в моду» друк реляцій про найважливіші справи держави, покликаних поінформувати щодо цього «міжнародну громадськість» християнської Європи та зайвий раз «прорекламувати» місцевий монарший дім.

Однією з перших таких друкованих реляцій стала праця Й.Л.Деція з характерною «довгою» назвою «Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den ungläubigen Tartern gehabt hat»/ «Надісланий лист про велику битву та

перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало» ([Краків?], 1527). Її тема легко укладалася до загальноєвропейських контекстів протидії ісламській (турецькій) загрозі, відтак могла розраховувати на зацікавлення та теплий прийом у читачів цілого християнського світу.

Перш ніж розпочати аналіз цього тексту дозволимо собі, вже традиційно, коротко представити автора, який досі навряд чи може похизуватись великою увагою з боку вітчизняної історичної науки (наші публікації про нього див.: [235; 260]).

Йост Людвік Децій **(бл.1485 – 26.XII.1545)**

Уродженець м.Віссембурга в Ельзасі (син бурмістра) він ще замолоду залишив рідне місто. Спочатку осів у Моравії, де став відомий як добрий купець та знавець справ гірничих та пов'язаних з карбуванням монети. Певний час працював на копальнях капіталістів усеєвропейського значення – Фуггерів (у Тіролі).

Звідси через Угорщину потрапив до Кракова, де наприкінці 1507 або на початку 1508 рр. вступив на службу партнера Фуггерів та Туронів, королівського банкіра Яна Бонера. У нього він 14 років виконував обов'язки секретаря та торгівельного агента. За рекомендаціями свого патрона чимало мандрував поза кордонами Польського королівства (Німеччина, Італія тощо).

Брав участь в організації весілля Сигізмунда I та Бони Сфорца. Ці урочистості Децій описав у своїй першій історичній праці „*Diarii et earum, quae memoratu digna in splendidissimis... Sigismundi et... Bonaе... nuptiis gesta... descriptio*” / „Щоденник і те, що пам'яті гідне в найвеличніших... Сигізмунда і... Бони... вістки вчинків... опис” (Краків, 1518).

Надалі використовувався польським королем як дипломат (у справах масткових). Відомий як прихильник Габсбургів (імператор надав 1519 р.

Децію титул палатина та диплом шляхетський, до польського герба його прийняли значно пізніше, остаточно король підтвердив його шляхетство 1531 р.). Від 1525 р. Децій постійно займається справою монетарних реформ у Короні Польській. Помітним є його внесок до скарбниці економічної думки королівства.

Мандри, особиста схильність до наук та інтереси у видавничій справі зробили Деція своїм у колі європейських гуманістів. Королівський двір (незадоволений текстом хроніки М.Меховського) довірив йому справу „офіційної” історіографії. 1521 р. до 2-го (відредагованого) видання хроніки Меховіти Децій додав свою історичну працю, що складалася з трьох книг: „De vetustatibus Polonorum”/ „Про старожитності Поляків”, „De Jagellonum familia”/ „Про рід Ягелонів”, „De Sigismundi regis temporibus”/ „Про часи короля Сигізмунда”.

Перша була компіляцією з творів різних авторів (Прокопія, Ф.Бьондо, П.Орозія, Л.Бруні, Й.Навклера та ін.), у т.ч. вигаданих. Останнім багато завдячував, зокрема, фантастичний список сарматських володарів. Друга стала витягом з Меховіти. Третя – оригінальною працею (або обробкою недрукованих матеріалів того таки Меховіти) та важливим джерелом до перших років панування Сигізмунда I (до 1516 р.).

Як хроніст свого часу Децій відзначився також описом якогось катаклізму (виверження Везувію?), здійсненого підчас перебування в Неаполі в 1523 р. (видрукувано в Нюрнберзі). Зрештою, 1527 р. він видав у Кракові (німецькою мовою у формі листу) яскравий опис перемоги кн.Костянтина Острозького над татарами під Ольшаницею (поблизу Білої Церкви) – «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало», про який далі і піде мова.

Основним джерелом Деція напевно була реляція гетьмана-переможця королю (про отримання якої він згадує у своєму тексті). Для вітчизняної

історіографії особливо цінним є те, що «Надісланий лист...» – це рідкісний опис „зимової кампанії” на українському кордоні, а також історія чисто „великолитовської” військової акції і перемоги, досягнутої без „польської” допомоги.

Децій тлумачить свій текст як своєрідну літературну заготовку, чернетку з якої його друг-видавець Вільгельм Вейдольт з Нюрнберга зможе зробити вже «готовий продукт» для впливової місцевої «газети». Остання й поширить інформацію про подію для досвідченого європейського читача («У найближчій газеті опишіть вчасно як польський король etc, мого пан народу, в Литві проти татар похвальну перемогу одержав і, отже, [цим] коротким викладом/ я маю зобов'язати вас справу далі поширювати/ та про цю похвальну історію поліпшене повідомлення зробити»).

Аби ввести не дуже обізнаних до історичного контексту змагань польських королів із кримськими татарами Децій зауважує, що «усьому світові відомо про великі тяжкі втрати та кровопролиття Польського королівства/ [що] багато років/ злих ворогів Християнського світу, прямих нащадків татар, саме, без жодної чужої допомоги, зносить і щороку ті самі [татари] на численні розгалужено-стрімкі успіхи можуть очікувати». Тут звертає на себе увагу згадка, що Кримське ханство сприймалося при дворі Сигізмунда I як основний спадкоємець Золотої Орди; теза, що боротьба з татарами – то внесок Польського королівства до глобального протистояння цілого християнського світу із «ворогами»; а також вказівка на специфіку цієї війни, коли супротивник діє стрімкими набігами на землі Корони.

Далі Децій згадує про свіжу велику поразку християнського світу – «нещасливе та жалісне падіння Угорського королівства» (мова про битву при Могачі 1526 р., яка віддала більшу частину Угорщини під владу турків). Відтак, напад кримський татар на землі Великого князівства Литовського взимку 1527 року фактично подається як наступний крок турецько-татарської агресії, що має викликати співчуття до постраждалих з боку всякого

християнина. Причому напад саме взимку трактований як порушення усталених «військових звичаїв», неправильна та безчесна війна («проти усіх людських міркувань, суворої зими, що в наші дні нечувано»).

За Децієм, набігом керував спадкоємець кримського хана. Напевно, тут слід розуміти, що похід очолював син кримського хана Саадет-Гірея I (1524-1532). За даними Хроніки Литовської та Жмойтської – це царевич Малай, такий собі татарський Байда – його схоплюють під час битви та за наказом К.Острозького вішають та розстрілюють з лука.

Татари, за описом Деція, здійснили швидкий прорив вглиб земель ВКЛ, потім розвернулися і стали повільно відходити, розпустивши широким фронтом чамбули-загони, аби вибирали здобич («через їх кордон або границю на сотню миль зі швидким поспіхом увійшли і раптово на народ напали, назад рухаючись, з великою здобиччю худоби та людей безперешкодно відступали»). Зауважимо, що тут ми маємо один з перших знаних історикам описів традиційної тактики кримців під час набігу.

Далі, практично за епічним каноном, в оповіданні Деція з'являється герой-рятівник – «гетьман пан Костянтин, князь з Острога», особі якого автор присвячує кілька панегіричних рядків (К.Острозький «з юнацтва своїх талантів у війнах проти невірних Христові ніколи не втрачав/ він також усіх вождів свого часу (як я гадаю) на землі перевершує (своїм мечем християнську кров ніколи не проливав та намагався щита віри ніколи не міняти)»). Цей вождь, який, за Децієм, «мався він за найгіднішу особу зі свого великого народу», людей беззахисних «жалісні стогони почув» та «з великим поспіхом на Київ рушив». Зауважимо тут, що ці панегіричні характеристики князя К.І.Острозького ще не ставали предметом дослідження вітчизняних острогознавців і суттєво доповнюють досить бідну джерельну базу про цю видатну історичну особу.

Наступні рядки оповідають про труднощі-випробування для героя, який збирає свою богатирську рать. Їх колоритний опис має особливо

зацікавити військового історика. Гетьман, «оскільки ворога прорив розрізав навпіл [країну], був змушений блукати поза шляхами/ тут сам він до литовських панів, особового складу [ополчення]/ усіх запалюючи завзяттям, від себе так спочатку м'яко наказував, а відтак великими денними переходами рушив за татарами». Як бачимо, рейд татарських військ у глиб ворожої території страшний був, передусім, паралізацією мобілізаційних можливостей збройних сил – оборонців країни.

Переслідування ворога взимку та ще й спустошеним краєм також було значним випробуванням, отже нагнати татар вдалося вже під самим кордоном («за 10 миль від Черкас у 2 денних переходах від славнозвісної річки Борисфен, де Азія свій початок має¹»). До речі, звичайно вважається, що битва відбулася біля *Ольшаниці* (нині село Рокітнянського р-ну Київської обл.) над р.Гороховаткою, притокою Росі. Утім, Ольшаницею тоді звалася і сучасна р.*Вільшана* на Черкащині (див. у Сарницького підрозділ 2.2.). Михалон Литвин також вказує на *річку* Ольшаницю. Можна, ще згадати, що Франческо Сперулі (про нього та його твір див. нижче) визначив місце битви як «недалеко від лісу який Чорним звать» («haud procul a silva quae nigra dicit»).

Опис погоні у Деція також багатий на деталі – «в цьому переслідуванні/ мали наші великі труднощі з кожухами/ як на зимовий час паші не отримували на додачу/ були змушені в руках, кіньми, та битви уникаючи, так багато спочатку підвозити. Утім, коли вони татарським шляхом йшли і було з наближенням великі спустошення раптово з'являлися або за пануючих згарищ розташуванням/ про межі [можливостей ворога] мали вони [свідчення] за сучасними татар нічними таборами за величиною

¹ Взагалі-то, за класичною версією, Азія починається за Доном, а не Дніпром, відтак можливо Децій таким перенесенням кордону свідомо „випихав” в Азію „спадкових ворогів” своєї держави – Кримський ханат та Велике князівство Московське.

маси з'їдених кінських кісток та черепів/ 3-4 по 500 на кожному місці підкріплялися ними як самі татари, так і бідний полонений люд щоденно харчуючись».

Те, що «християнські рицарі» таки наздогнали на ночівлі татарське військо стало для керівництва останнього неприємним сюрпризом. Це сталося у суботній день, 26 січня 1527 р. Утім, християни не готові були сходу вступити в бій. До речі, за Михалом Литвином під Ольшаницею було 25 тисяч татар проти 3,5 литовців (утім, напевно, щодо „гідних до бою” розрив виглядав менш вражаючим). Інші джерела наводять лише кількість татар – 20 тис. (Євреїновський список – ПСРЛ, т.35); 24 тис., з яких 10 тис. турків (Хроніка Литовська та Жмойтська); 34 тис., з яких 24 тис. вбитих (хроніка М.Стрийковського). С.Старовольський у біографії К.І.Острозького в «Сарматських войовниках» називає цифру понад 20 тисяч побитих 1527 р. «під Пинськом» (?) татар [203а, s.185]. Утім, напевно, найвірогіднішими є дані Сперулі – 7 тисяч литовців проти понад 20 тисяч татар.

Цілу ніч литвини чекали відсталих та й в неділю, 27 січня християнське військо не виступило з табору, попри спроби татар спровокувати битву («Вогонь повсюдно на полі показувався/ відділені їх шикування удавано і з кучею гнаних окремо коней до своїх торували прохід»). Маневри на морозі втомили татарських вояків та, що особливо важливо, їх коней, а командування кримців, здається, переконало у слабкості і наляканості литовської армії. Відтак, татари стали табором на ніч зовсім недалеко від війська К.Острозького (за півмилі, себто десь за 3-4 км – подолати таку відстань на коні можна досить швидко) та й охороняли свій кіш доволі недбало. Християни ще перед ранковою зорею, у темряві вийшли зі свого табору та зуміли заскочити суперника раптово. Як пише Децій, «коли християни ближче підійшли/ мали вони [татари] пару від спітнілих коней за туман прийняти/ і також уважати, що гомін в інших місцях/ від своїх

піднімається/ і, розділені, від Христа вірних атаковані [були] і на смерть биті були».

Отже, гетьману Острозькому вдалося цілком нав'язати ворогу свій план битви. Татари не встигли вишикуватись, частину з них вдалося навіть відрізати від їх коней, утім навколо вождя-юного ханського сина згуртувалися найбоєздатніші сили (5 тисяч вершників), що вчинили відчайдушний опір. До речі, якщо судити за нижче поданою цифрою загиблих у битві, це має бути лише ледь чверть особового складу татарського війська. Утім, підозріла однаковість цифр загиблих та коней взятих як здобич (а їх мало б бути 2-3 на одного татарського воїна) схиляє до думки, що татар навряд чи було суттєво більше 10 тисяч, а отже в бою взяло участь до половини вояків, себто майже весь особовий склад, який на той час окреслювано формулою «готові до бою».

Сперулі трохи інакше змальовує перебіг бою. Він також оповідає про раптовий напад та початкову успішну різанину неготових до битви татар, але згадує, що далі військо Острозького вступило у важкий бій з 8 тисячами кіннотників, які стояли недалеко від вже розгромлених ворогів («*Parī tum quoque fortuna ad octo milia equitum qui e proximis stationibus effusi obviam sius praeda gravibus gratulabundi prodierant, in subitam fugam actos passim ferro absumit*»). Цілком може бути – це узгоджується з відомостями про звичаї татар – що в останніх був не один єдиний стан, але кілька (два?) кошів-таборів, розташованих недалеко один від одного.

Християнам прийшлося напружити цілі свої сили, билися усі – від самого гетьмана Острозького «до служебника рицарського». Битва тут розтягнулася майже на цілий день, аж доки всіх татар з їх вождями не перебили. Живцем ніхто так і не дався.

Тим часом піша частина татар пробувала тікати з табору, але, як пише Децій «лише небагато вислизнуло». Їх потім «все таки знову знайшли і

вбили» ще до кінця дня. Татарські бранці, як побачили своїх, «так кращі з них почали намагатись від тих звільнитися [і] також билися».

Після битви, за Децієм, нарахували 20 тисяч вбитих, велика кількість була й полонених татар. Захоплено було майже двадцять тисяч коней ворога, «але зовсім заморених і зіпсованих». Відбито й 40 тисяч «голів» своїх, причому до цієї цифри входили як голови худоби, так і людей, причому частина з останніх були звільнені татарами одноплемінники. Цей ретельний підрахунок дуже цікавий, оскільки сильно підважує популярні «величезні» обрахунки «невільницьких» втрат з-поміж української людності під час кримсько-татарських нападів.

До речі, у Сперулі ці «40 тисяч» (власне «до сорока тисяч») вже стають суто бранцями-«християнами». Те саме згодом твердив і Старовольський [203а, s. 185].

Повернення переможців додому також було справою непростою. Як пише Децій від холоду, «від великих трудів/ [та] від важкого ґрунту наші коні так зовсім марніли». Звільненим бранцям-діткам сам гетьман та вельможні пани поступилися теплими каретами, а самі або пересіли верхи на коней, або, траплялось, і пішки долали важкий шлях («і князі самі пішки всупереч [усьому] рухаючись з поля битви десять миль довгих зробити мусили»). Для дітей також пристосували й чотири сотні трофейних татарських юрт на арбах, які рухали волові запряжки. Причому охлялі коні не завжди могли витягнути вози, так що людям доводилося ще й руками їх підштовхувати.

Нестача харчів примусила вдатися до крайньої для тодішніх військових звичаїв міри – більшу частину полонених було перебито. Як зауважує про це Децій, «з бранців лише шість або сім сотень відібрали, а інших вбити мусили/ отже, окрім руху, для захоплених, в цій дорозі, і битва була». Про сім сотень полонених із «знатніших» («primogibus») татар згадував і Сперулі.

Далі подано реєстр вождів переможців. Це, словами автора листа-реляції, «світлої і вічної пам'яті гідний пан Костянтин князь з Острога, другий по гетьману пан Гаштольд воєвода, особа з первісної аристократії і народу (він головний в Литві), [де] воліють панів не на хвилю мати¹/ хоча божих нещастя за помилки країна все таки не уникає. Князь Юрій Слуцький/ князь з Чарторийська/ князь з Дубровиці/ князь з Полубина/ пан Юрій Радзівіл, каштелян троцький/ Євстафій <...> лицар, який проти невірних любить хитрощі застосовувати/ гетьман з Києва та інша шляхта і рицарі попрацювали усі для польської королівської величності у Великому князівстві Литовському і її народу».

Зауважив Децій, що війна була не без втрат, особливо для Київщини (оскільки «не могло це вільно минутися без грабунку від ворога, коли майже [усіх] зігнали, поблизу, здебільшого, Києва перебуваючи»). Аби дещо поправити ситуацію, він пропонував саме сюди направити татарських полонених.

Як завершився марш переможців додому Децій не знає («як [гетьман] з нашими далі він ходив/ я не знаю»), оскільки реляція гетьмана К.Острозького королю була відіслана ще з походу. Отримали її в Кракові 13 лютого. Наступного дня надвечір у столиці відбулися «народні гуляння» та вшанування переможної битви. Як пише Децій, люди королівського міста мали «радіти, вогонь запалювати та божу хвалу співати. Королівська величність дозволив багато гарматам з міста в поле палити та певні малювання [мішені?] збивати пострілом звелів/ поруч з цим інші порядно радість виражали щодо [вістки про] його перемогу над поганями, що з поля битви надійшла».

¹ Тут вказівка на те, що у ВКЛ, на відміну від Королівства Польського, володаря не обирають, він там є спадковим монархом. Відтак, «литовці» любили підкреслювати, що вони вірніші за «поляків» піддані Ягелонів. На це й натякає ультралоаяльний до династії Децій.

На останок Децій додав розлогу і мало оригінальну, але цілком зрозумілу західному читачеві, проповідь засудження міжусобних чвар-війн між християнами та закликав до єднання проти спільних ворогів. Потім перейшов до такого собі принагідного дайджесту різних вісток міжнародного життя (з Московії, імперського Габсбурзького двору, Молдови-Волощини, Туреччини тощо), які власне окреслювали найбільш цікавий для королівського двору Ягелонів «зовнішньополітичний простір».

Підпис наприкінці тексту повідомляв, що лист «відіслано з Кракова 21-го дня лютого 1527». Як бачимо, весь «акт творіння» зайняв у автора тексту не більше 7-8 днів.

Зрештою, зауважимо, що до розпочатої Децієм глорифікації битви під Ольшаницею долучилися й «міжнародні» голоси. Так, у Римі єпископ Франческо Сперулі видав промову з цього приводу («*Oratio R. in Christo. P.D. Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis habita in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. ob memorabilem cladem, quam impii Tartari, auspiciis serenissimi Sigismundi Regis, a Polonis nuper acceperunt, ubi obiter de Polonorum cum Tartaris nativo odio, et utriusque gentis moribus, institutes, ac gestis agitur, cum brevi descriptione Sarmatiae Poloniaeque*» – без позначення місця та року видання, але в Римі 1527 р.; містилась на 4 аркушах) [391, t. 29, s. 116]. Адресатом вона мала римського папу Климента VIII. Основним джерелом про антитатарську військову кампанію для Сперулі став лист короля Сигізмунда I до папської курії про війну 1527 р., але іноземний автор звернув ще й увагу на попереднє представлення сторін конфлікту – «диких» татар та малознаних в Італії «сарматських» володінь польського монарха. Це римське видання того ж року передрукували й у Кракові у наближеній до королівського двору друкарні Єроніма Віктора під трохи зміненою назвою – «*Oratio Reverendi in Christo. P.Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno*

Domini M.D.XXVII. Mense Januario» [63]. Згадувало про битву під Ольшаницею й німецькомовне летюче видання (протогазета) «Neve Zeitung aus Polen von wunderlichen Geschichten in Polen, Ungarn und Böhmen auch von adern Ländern» (Б.м.д., після 14.02.1527).

Твір Й.Л.Деція про битву з татарами під Ольшаницею 1527 р. демонструє достатній рівень освоєння історичним письменством Польського королівства загальноєвропейських ренесансних практик укладання військових реляцій, хоча, як ми бачили, автор ще чувся невпевнено перед західним читачем і волів, аби з його текстом попрацювали досвідчені редактори. Децієв стиль вражає рельєфністю деталей, увагою не лише до акту битви, але й до рутинних «технологій» тогочасної війни. Він наразі може бути поданий взагалі за найкращий у річпосполитській історіографії опис «зимової кампанії» на південному кордоні України (досі напевно найпопулярнішим джерелом щодо цієї теми був параграф «Кримські татари» з «Опису України» Г.Боплана. Але, здається, там описана технологія «зимового набігу» для відносно невеликих татарських загонів). Цінний твір Деція також і як джерело до біографії однієї з культових постатей вітчизняної історіографії – князя Костянтина Івановича Острозького. Утім, особливо слід відзначити зусилля автора «Надісланого листа» щодо «вписування» українських подій до зрозумілих європейцю контекстів, зокрема наголос на важливості цієї ділянки Великого Кордону християнського світу для організації опору турецько-татарській загрози – на той час «надзавданню» цілої європейської політики.

3.2. Хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б.Папроцького віршована «Історія жалісна...»)

Питання про формування наративного образу татарських нападів на Україну досі практично не піднімалося у вітчизняній історіографії, оскільки належало до зовні «очевидних» тем. За джерело цього образу зазвичай подається «одвічна» та апріорна пам'ять народна, яка не потребує жодних наукових досліджень. Утім, сучасна наративістика навчила нас обережно ставитися до «очевидного».

Відтак, аналіз мабуть найяскравішого в річпосполитській історичній літературі опису успішного татарського нападу 1575 р. – віршованої хроніки «*Historya zalosna o prętkości u okrutności Tatarskiey a o srogim mordowaniu u popsowaniu Ziemie Ruskiey u Podolskiey. Ktore sie stało Księżycy Października Roku 1575*»/ «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575), який, до речі, практично не уведений до наукового обігу, дозволить по-новому поглянути на цю проблему. Автором цікавої нам історії, «правдиво і коротко записаної», був Бартош Папроцький. Дозволимо собі представити тут цього відомого річпосполитського «українознавця».

Бартош Папроцький (1543 – 27.XII.1614)

Уродженець давньої добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля м.Серпца). Навчався у Краківському університеті, згодом служив на магнатських дворах. 1572 р. у складі дипломатичної місії Папроцький відвідав Стамбул. Вірогідно також взяв участь у поході С.Баторія на Гданськ 1577 р.

Зв'язаний із кланом Зборовських, за часів безкоролів'я 1587 р. Папроцький обстоював габсбурзьку кандидатуру на польській престол.

Відтак, після поразки австрійської партії в битві під Бичиною 1588 р., він змушений був втікати на територію Священної Римської імперії. Тривалий час прожив у Чехії, Моравії та Сілезії і лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога „зборовчиків” – канцлера Я.Замойського, помсти якого Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій маєток розореним, змушений був доживати віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер 27 грудня 1614 р. у Львові.

Вірогідно ще участь у посольстві до Туреччини 1572 р. підштовхнула Б.Папроцького до зацікавлення українськими справами. Його перші польськомовні праці – „Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про мордування та псування земель руської та подільської” (Краків, 1575), „Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських” (Краків, 1575), „Короткий і правдивий опис в’їзду до Волох Івана-воєводи, котрого Підковою звать” (Краків, 1578; наразі не віднайдена), присвячені їм безпосередньо. Угорські каталоги відносять до творів Папроцького ще й «*Warhafftige Beschreibung des krieges, welchen der walachische Woiwod Joun mit den Türcken gefüret*»/ «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів» (Б.м.д., 1576; переклад з польської). Ймовірно, це той самий текст на який посилається у своєму виданні про «війну Івоні» 1574 р. Л.Горецький [21, р. 58].

Багато „українського” матеріалу в історико-генеалогічних „Гнізді цноти” (Краків, 1578) та „Гербах рицerstва польського” (Краків, 1584). Причому цікаво, що Папроцький як історик явно симпатизував традиціям (джерелам легітимації) Галицько-Волинського князівства та скептично ставився до концептів „литовсько-руських”. Саме цьому історичному вітчизняному історіографу завдячує численними подробицями діяльності таких „козацьких гетьманів” як С.Зборовський та Б.Ружинський.

До речі, обмовки автора свідчать, що поданий коротенько в «Гербах» сюжет експедиції С.Зборовського на Запоріжжя у 1579 р., Папроцький готувався розбудувати (чи таки тоді вже розбудував?) в окрему «Історію», див.: [184, s. 156 – 167]. Завважимо, що нещодавно С.Леп'явко здійснив спробу обґрунтувати датування експедиції Зборовського 1581 роком [302, с. 105], але її слід вважати невдалою.

Адже у оповіді Папроцького згадується, що Зборовський посилав до молдавського воєводи Петра (Петра Кульгавого), а той був воєводою у 1579 р. і повернувся до влади 1582-1591 рр., але у 1581 р. на господарському престолі сидів Ян V Сас. Далі, 1579 р. кримський хан справді виправлявся на «перський фронт», уже вдруге після першої кампанії проти Персії 1578 р., а щодо 1581 р. точно, що на фронті він не був.

Зрештою, в Метриці Коронній зберіглися ще й «Універсал королівський про піймання та покарання баніти, Самуеля Зборовського, котрий з козаками низовими вторгнувся до волоської землі та порушив мир з Туреччиною», датований 5.XII.1579 р. (AGAD. МК 119, к. 279-281) та «Лист до прикордонних старост про поймання Самуеля Зборовського» з 6.XII.1579 р. (AGAD. МК 119, к. 281-281v.).

Утім, повернемося до життєвого та творчого шляху Папроцького. Згадані ґрунтовні пізнання у „справах українних” після вимушеної еміграції на територію імперії Габсбургів дозволили нашому герою стати одним з тих, хто забезпечив „інформаційну підтримку” перших контактів Австрії із запорізькими козаками. Свій „уривок про козаків” (див. розділ 4) він вмістив саме у біографії імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612) в „Саді королівському”.

Папроцький тут описував власне хроніку воєнних подій 1594-1597 рр. (мова про козаків безпосередньо йде під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії і уперше нав'язала контакти з Запоріжжям (місія Е.Лясоти). Обидва празькі видання „Саду

королівського” польською (Прага, 1599) та чеською (Прага, 1602) мовами мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на „публіку” (це власне перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків).

Утім, повернемося до «Історії жалісної», яка і стане предметом нашого аналізу. Цей твір про вторгнення кримців на Україну 1575 р. досі мало знаний історикам, хоча його короткий переказ, без посилання на оригінал, можна зустріти, зокрема, на сторінках популярного польського перекладу (з доповненнями) М.Пашковського трактату „Хроніка європейської Сарматії” А.Гваньїні (Краків, 1611) [84, с. 219 – 221]. Зауважимо, що перше базове видання «Хроніки» (1578) цього матеріалу ще не містило (уривок вставлено у виданні 1611 р. при оповіді про панування польського короля Генріха Валуа, а 1-е видання завершувало блок королювань описом самої лише коронації цього останнього у 1573 р.). Відтак, питання хто був ініціатором внесення до тексту „Хроніки” цікавого тут матеріалу – сам Гваньїні чи таки Пашковський – залишається відкритим (я особисто схилиюсь до другої кандидатури).

„Історія жалісна...”, як уже мовилося, може у вітчизняній історіографії претендувати на статус класичного опису вдалого, для татарської сторони, набігу на українські землі. Причому, з-поміж інших інформаторів про цю подію (Гваньїні-Пашковський, Оржельський, Гейденштейн), найбільшу текстуально-сміслову близькість до Папроцького демонструє оповідання С.Оржельського (вірогідно обидва мали доступ до однакових першоджерел). Більше відмінностей і додатків у Р.Гейденштейна. Усі три ці «паралельні» описи тут коментуються у посиланнях (за виданнями: [84, с. 219 – 221; 180, с. 173 – 176; 156, с. 178 – 181]).

Відкриває твір емблематичний вірш «На старожитній Клейнод Наленч Ясновельможного Пана Ансельма Гостомського воєводи Равського і т.д.». Тут Папроцький оспівує герб свого протектора і, напевно, мецената цього видання. Яскраву гравюру цього герба, що виглядав як стилізований вузол вміщено тут таки.

Серед фамільних чеснот найбільше виділено «правду» і «мужність». Цікавою також є згадки «хронік» як джерела інформації про герб та належних до нього. Це зайвий раз нагадує про нову «популярність» історичного знання у Речі Посполитій.

Далі Папроцький вже шле формальне вітання своєму протекторові: «Ясновельможному Пану п. Ансельму Гостомському з Переженіц /Воеводі і Старості Равському/ і т.д. я в усьому мосцьпана слуга найнижчий доброго здоров'я, щасливого Панування і всіляких втіх за думкою Господа Бога Всемогутнього на довгі часи вірно зичу». За цим йде короткий опис літературного «проекту» автора. Причому, останній подається за «очевидця» подій, «які терзають Подільські та Руські країни»:

За те ж то, що очі мої насправді бачили/

Твоїй Зацній особі будуть оповідати

Вуста. І чого слухав очима своїми/

Про те тут явне буду свідчити перед усіма.

Найбільше Папроцького вражає «поганська» неволя, що випала на долю численних мирних християнських мешканців України, полонених від мала до велика («Як знущався Поганин над Руською Країною/ Людей і полони великі вигнав у сторону іншу./ Великим гвалтом видираючи дівча у матері з рук/ Разом <гамузом> з сином і з батьком/ теж веде через дикі [поля]»). Але татари на цьому не зупинялися, ще піддаючи вогню все що не могли захопити із собою («І, мало того, безчесний Поганець/ Вогнем усе запалив як смольний каганець»).

Про «технологію» цього татарського нападу Папроцький завважив, що татари «обережно» прорвалися-«перебігли» через землі Поділля, а вже на терени Русі-Руського воеводства вже «без поспіху» увійшли і тут площу сорок миль вдовж і впоперек «оббігали, пустошачи, Поганські загони». До зони спустошення потрапила й Волинь, мужніх захисників якої татари «обійшли хитро». Здається, вислів „*iak podeszli chytro*”, можна також

витлумачити „*раптово/ несподівано зістарилися*”. Можливо йдеться про переодягнення з яскравого одягу, звичного молоді, на темні жалобні/ старечі строї (навіяно епізодом із жалобним вбранням послів-волинців на сеймі 1575 р.?).

Виклавши загальний сюжет, Папроцький повертається до мети свого оповідання. Причому, зауважує, що вибір на користь «простої мови» (слід розуміти не латини?) обумовлено бажанням «оповісти пригод багато». Обмовку, що «не стане мені мови» писати про те «мудрими словами» можна тлумачити двояко: чи то як слабку обізнаність у латині (справді усі твори Папроцького написані польською), чи то як переконання, що використання латинської мови накладає хроністу вимогу стриманості і лаконізму (знана настанова середньовічного хронікарства – писати *breviter ac lucide*, стисло та ясно). Здається, пропозиція записувати рідною мовою, як такою, що здатна описати події найдокладніше мала у подальшому значний успіх.

Оповідання Папроцького має нести розраду-розвагу («Тільки собі не тужи весь час/ А прочитай ту книжку, пильно прошу, малу») та повчання. Воно має стати живою ілюстрацією невідворотності та суворості Божого покарання за гріхи «від усіх у купі». Бо саме Бог, а не татари-поганці, «розвалив мур досить славний» та «допустив отим Поганам злим, аби з нас глумилися». І лише праведники не дали здійсниться ще гіршому сценарію:

Заплатили за то життям люди справді Святі/
 Зупинивши <змусили скам'яніти>, як мені бачиться/
 той батіг, що над нами вився.
 Бо ще не приймаємо тих мук <казні> від нього/
 Але складаємо ті провини один на другого.
 І не бажаємо прийняти відплату, усі криві [грішні]/
 А він сам нас розсудить як Бог істинний.

Таким чином, «методологічний арсенал» Папроцького ще цілком провіденціально-середньовічний. Утім, застосовує його він хіба як

необхідний декор («я не хочу бавитися у довгі розмисли [виводи]»), а головним завданням твору бачить власне виклад фактів-«пригоди». Саме вони, зрештою, можуть згодитися «державному мужу» для судження про справи політичні. Отже, класична теза про історію як вчительку життя та порадицю для правлячих є найбільш надихаючою для Папроцького. Своє місце (роль історика) він бачить у вигляді провідника-транслятора Божої волі:

Примусив мене дух Господній аби писав до тебе/

Аби з усім ознайомив твою Зацну особу.

Котру він собі нагледів до тієї Зацної справи/

Найпоштивішого і зацністю великого в усьому взагалі.

Далі він у панегіричних тонах окреслює особу того «державного мужа», якому має послужити цей твір – персонально А.Гостомського. Особливо історик акцентує на власному досвіді свого героя та цілого його роду, їх чудовій обізнаності зі справами на Україні: «[ти] сам з літ молодих знайомий з їх звичаєм./ І твоє Зацне потомство те саме [знайомство] потім отримало/ Котре на тому ремеслі з молодості своєї зросло. Значні у тому є Гостомські від давнього віку/ Знає це Зацне Королівство [Польське]»; «Знають бо там бували/ обізнані з усім/ [Щодо] Частих прудких набігів Татарина злого./ Може твоя Зацна голова додати доброї ради/ Оскільки обізнаний дуже добре [з] Поганської зради».

Папроцький закликає до активних антитурецьких дій, бо саме турків він вважає відповідальними за те, що з татар («людей/ псам рівних») «тут маємо гостей». Фактично мова йде про хрестовий похід («І взявши Пана Бога собі за Гетьмана/ Можемо прудко приборкати такого гордого Пана»). Папроцький закликає брати приклад з героїв антитурецької війни – албанця Скандербєга «святого і зацного князя», «Христового Лицаря», який з невеликим гуртом вірних протистояв потузі Османів; молдаванина Івоню, який зовсім недавно «гнобив ту негідну Магометську віру/ Послав не одну

тисячу Дияволу на офіру». Нагадує принагідно і про права зверхності Корони Польської щодо Молдови («цього гідного Панства») та обов'язок його захисту. Злободенне для «вітчизни» питання вибору нового польського короля Папроцький також ув'язує із своєю войовничою програмою. Він висновує:

О, будуть вигнані злі Погани самі/
 Коли побачать, що згода буде між нами.
 Побачать у нас Пана нелюбого собі¹/
 Такий корисний буде нам і тобі.

Застерігає Папроцький від політики «умиротворення агресора», від прийняття порад турецького двору щодо вибору володаря. Зауважує, що то природний ворог християн і він вже «злупив хитро оних Зацних Панів/ Греків/ Угорців/ і Сербів/ а потім Албанів./ І нас позбавив Волохів/ на Поділля цілить» і закликає бути обережними, аби і «нас» не заведено в оману. Саме, аби «додати пам'яті» про це, Папроцький і розгортає своє оповідання про «прудкість/ і хитрість Поганина злого», про найсвіжіші нещастя подільської та інших руських земель.

До речі, доволі цікавим тут є витворений автором образ Поділля-Русі («землі Руської на все багату/ Волами, кіньми і збіжжям знамениту») як такої, де погани-татари вчинили місцевому християнському люду ледь не содомську кару – поховання заживо:

Власне як в Содомі колись завалені.
 Хоча й живі, але в тій негідній Печері/
 Немає негідний Поганин жалості над ними.

¹ Натяк на Габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Габсбурги на той час трактувались як головні християнські вороги Османів. Варто додати, що 1575 р. активним прихильником кандидатури Максиміліана Габсбурга був вищезгаданий Станіслав Гостомський.

Відтак, зазначивши наприкінці передмови, що він лише «найнижчий служебник» свого вельможного пана, Бартош Папроцький переходить до викладу саме фактів. Цілий фактографічний розділ він скромно назвав «Сума Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської».

Відправною точкою хроніки обрано день 15 вересня 1575 р., коли «поштивий» Миколай з Сеняви – «гетьман» та «староста стрийський» розіслав українній шляхті листи-оповіщення про вірогідний татарський напад («від негідних Татар великий неспокій»). Вісті ці сам керівник оборони України отримав від прикордонних старост, від власних «шпигунів густих» та «від Гетьмана з Низу Князя Ружинського/ Богдана досить славного Мужа/ і справного». Тут зауважимо, що можливо низовці напередодні нападу татар ходили походом під Балаклею (за погодженням із коронним гетьманом Єжі Язловецьким, який також претендував на цей зруйнований замок?), де перешкодили намірам турків збудувати тут нове укріплення. Оржельський згадує скарги на це привезені турецьким посланцем до М.Мелецького якраз під час татарського нападу [180, s. 182].

За цими даними «Цар Перекопський виправив своїх синів/ І Бакая з Сьозою/ і три Орди з ними». Зауважимо, що татарський напад великою мірою був обумовлений часами безкоролів'я у Короні, коли з формальної точки зору вже не діяли жодні домовленості, які тоді мали ще дуже особистісний характер (а отже, за принципом – нема короля, нема його права, нема того, кому слово давали).

Отже, на татар на Україні справді чекали. Гетьман Сенявський оголосив про мобілізацію шляхти, яка мала відіслати родини «на Замки/ на певні покої», а сама мала їхати «йому на порятунок», власне на підмогу, бо зрозуміло, що гетьман мав опинитися на вістрі майбутнього протистояння. Ворога Папроцький, принагідно, характеризує таким чином:

Як ненаситні пси крові Християнської/

Увесь злий негідний той народ Поганський.

На те свою кладучи надію вблагати гнів Божий/

Коли ріжуть Християн як Жидове кози.

І діточок їх побравши, на свою віру бридку/

Навчають/ і налаштовують [на] свою нецноту всяку.

Далі Папроцький описує і «сили опору» (головним чином це ополчення Руського та Подільського воєводств), які зосередилися («з'їхалися») на заклики М.Сенявського. Природно, найбільша увага тут випадає вождям. Першим з них згадано Миколая Мелецького, «котрий завжди Поганам бував досить грізний» (на той час вже він уславився як вождь походу на Молдову 1572 р.). Він привів «почет немалий людей оних країв/ Свідомих злих і негідних Поганських звичаїв». Ще й під його руку «приятелів з'їхалося багато/ Аби оним Поганам дати відсіч сміло».

На другому місці згадано Ієроніма Сенявського, який доводив 100-кінним загоном власних слуг та також прибрав команду над численними приятелями його магнатського дому. Далі йде перелік вже скромніших командирів власних підрозділів – Станіслав Данилович, Каспер Васічинський, Ян і Рафаїл Скарпки, Копичинські, Єжі Поляновський, «мужні» Золендзи, Чолганські і Петро Кірдей, «зацні» Завіши.

Першим місцем зосередження стало село Вольки (ближче не знане; назва ця на рідкість «серійна» на той час). Звідти «у гурті» рушили за Плоскирів, де від замку за «чверть милі» табором стали. Тут чекали нових вісток про рух татар від М.Сенявського. Вони надійшли швидко. За інформацією гетьманських шпигунів ворог швидко наближався, його стоянка («лежі») вже зафіксована у 15 милях (приблизно 100 км) від розташування табору оборонців, орієнтовним часом зіткнення називалась «неділя» (21 вересня? тут і далі Папроцький подає лише дні тижня, отже конкретні дати наведені із розрахунку, що від понеділку 15 вересня автор не пропускає жодного тижня «пустим» при описі перебігу подій). Вожді походу М.Мелецький та І.Сенявський скликали раду командирів, на якій оголосили

отримані вістки та питали у досвідчених вояків («у Ротмістрів свідомих там шляхів/ У звичайних служилих і Мужніх Козаків») як вони бачать можливий план бойових дій. Ветерани міркували, що татари не зйдуть вже з торованого Чорного шляху і саме тут їх треба зустрічати (бо «на інший [шлях] не перескочить той Поганець хитрий/ оскільки їм у кожний бік вже звідти перехід прикрий»).

Сам польний гетьман М.Сенявський просив, аби зосереджене військо рухалось до нього, але військова рада спочатку відповіла, що краще він хай поспішає до гурту. Втім, згодом аргументи гетьмана («він розуміючи ці потрібні речі/ на пильний той розум свій/ наперед тримався опіки») та ротмістрів, які вже перебували при ньому і самі писали до війська, аби до них поспішало, перемогли. Армія рушила за Меджибіж на з'єднання із гетьманськими загонами.

Утім ватажка цілого походу зібрані під Плоскировим ротмістри, вирішили обрати на місці. Провід запропонували найбільш очевидній кандидатурі – Миколаю Мелецькому. Він, щоправда, пробував схилити військо почитати титулом «гетьмана» Ієроніма Сенявського, як старшого літами («Літами першу особу в усьому рівну собі»). Сенявський, однак, проявив не меншу куртуазність і, подякувавши Мелецькому «як уважному», визнав його верховенство:

Зі своїм зараз Почтом віддався під справу йому.

Приводячи йому на пам'ять його справи Зацні/

Котрі бували Богові/ також людям смачні.

Просив аби він людом порядкував/ віншуючи йому того

Щастя/ яке завжди мав від Бога милого.

Сподіваючись, що і там мав мати таку ж фортуну/

З його допомогою стерти злу Поганську пиху.

Коли Мелецький нарешті пристав на ці вмовляння «усі заволали/ Дякуємо: послушність усі обіцяли». Причому ця обіцянка поширювалась не

лише на особу самого гетьмана, але й його помічників («І не тільки самому/ Але також і тому/ Кого б до цієї справи/ служити дали йому»).

Тоді ж обрали й помічника (поручника) гетьманського. Ним став «мужній» Марцін Кунат – «котрий свідомий хитрості злого Поганина». І вже разом «ці Вожді/ той люд розділили/ З людей пильних і Мужніх Ротмістрів учинили». Опис Папроцького всієї цієї процедури обрання гетьмана військ українних є дуже важливим для вітчизняної історіографії. Він подає явний «взірець» такої самої процедури у запорожців (у варіанті старшинської ради), а отже долає нерідкі штучні спроби вибудувати надмірну дистанцію між військовим мистецтвом останніх і урядовими військами Речі Посполитої. Принагідно зауважимо, що і «чорна рада» (за участі рядового складу Війська Запорізького) мала за взірець напевно процедуру т.зв. «кола рицарського», в якому так само брали участь усі шляхетні вояки. Зокрема, саме так звав цю раду і Б.Папроцький при описі обрання гетьманом запорозьким С.Зборовського у 1579 р., дивись відповідний текст у «Гербах» [184, s. 158].

Далі Папроцький наводить реєстр-характеристику окремих підрозділів та їх вождів. Першим, природно згадано «роту з Сеняви» І.Сенявського («Пан Зацний досить Можний/ отже і Ротмістр справжній»). Цей вже похилого віку (56 років) ротмістр мав і власного поручника – Яна Йордана («Мужа і досить славного»).

По ньому йде С.Данилович, який «завжди ходив зі своїми/ Кіньми/ Пахолками/ добре влаштованою зброєю». Його поручником був Ян Скарбек («Зацний і Мужній насправді»).

Наступним названо С.Венгленського – «котрий Роти Сто Коней своєї справно водив». Аналогічний за кількістю підрозділів вів Войцех Старіховський. Так само сотню кінну слуг своїх «досить збройно убраних», але вже не сам, а в купі із двома братами, виставив Войцех Кам'янецький. Самі Кам'янецькі хизувались примітними світло-жовтими накидками.

Далі згадано підрозділи Станіслава Влодка та Юрія з Якубом Струсів – «Оних Гекторов Руських/ досить Мужні Сини». Вони «слуг своїх півтори Сотні мали присутніх». Останньою «самостійною» ротою був полк у двісті коней Миколая Гербурта разом з Лянцкоронськими.

Дрібні почти («залишок») гетьман Мелецький «у загальний загін згромадив», ядром для якого був його власний «немалий» почет. Поручником над ним призначив Яна Стрижа – «чоловіка справного/ котрого гідна поведінка/ була завше явна».

Окремі дрібні підрозділи продовжували перебувати до війська («Прибувало до них людей досить з усіх сторін/ Вітчизни своїй милій/ для певної оборони»). Отже загальна чисельність армії Мелецького була не менша за дві тисячі кіннотників (без численної «челяді»). До речі, Оржельський подавав цифру *4 тисячі* війська під проводом М.Мелецького.

З п'ятниці на суботу (з 19 на 20 вересня?) прийшли нові вістки від М.Сенявського. Він повідомляв, що татари рухаються дуже сторожко. Під своїм командуванням М.Сенявський мав досить невеликі сили – не більш однієї тисячі вояків «гідних до бою», без урахування «челяді». Отже, допомога йому була конче потрібна і М.Мелецький «не мешкаючи» рушив на з'єднання з польним гетьманом. Причому, знаючи про звичай татар ходити кількома загонами та небажання слідувати «правилам війни» гідних людей (ім «пристойніше мабуть з псами воювати»), гетьман тримав своє військо напоготові.

Свою армію Мелецький підняв удосвіта («Перед світанком у Суботу/ за кілька годин встали») та рухався на з'єднання з М.Сенявським цілий день, лише на годину вночі «ставали над болотом у діброві». Сюди, до вже при'єднавшогося до головного війська польного гетьмана, «прибігли посли» від воєводи київського князя Василя-Костянтина Острозького, який очолював оборонців Волині. Вони повідомили «певні новини», що гетьманське військо вже завтра може вступити у бойове зіткнення із ворогом.

Татари уже увійшли «до волості», себто до межі осілих поселень. Головний кіш татарський «безпечно» став під Сенявою і звідти вже розпускає загони для спустошення краю.

До речі, за Гейденстейном, татарських загонів, які, історик-сучасник вважає розвідувальними було два – один пішов під подільську Сеняву, другий до Басарабова броду під волинським Острополем. Оржельський пише про один 15-тисячний загін, але вважає, що кінцевим пунктом, якого сягнуло це військо була не Сенява, а Старокостянтинів (Костянтинів) у волинських володіннях кн.Острозьких (щоправда в оригіналі це трапилося аж 14 жовтня, отже, якщо це не помилка і не слід читати скажімо «14 вересня», то, скоріше за все, мова тут вже про другу хвилю нападу).

Але повернемося до викладу подій Папроцьким. За ним, князь Острозький запропонував гетьманам спільний удар на ворога. «О шостій в ніч» він подав нову звістку про бойову ситуацію.

На думку Папроцького, волинський командувач пропонував дати «битву з ходу» (див. тут для порівняння попередній підрозділ 3.1. з описом битви під Ольшаницею 1527 року, проведеної батьком В.-К.Острозького). Історик кається, що «не вміє» викласти задум полководця, але дещо тут таки можна додати. Йшлося явно про кліщі-котел, коли гетьманські війська з району Меджибожа підходять до Сеняви з південного напрямку, а волинці Острозького, здолавши Басарабів брід через Случ під Острополем, оточують це місто з півночі. Загалом, «інформатори» Папроцького явно перебували при війську М.Мелецького і про дії інших «з'єднань» він поінформований слабше.

Усе військо, впевнене у Божій допомозі, нетерпляче чекало на час битви – «З радістю дня чекали/ і про те просили/ Панів/ аби щонайшвидше звідти рушили». «Хіті і серця/ усім прибувало» від вісток про наближення все нових численних коронних підрозділів. Зокрема, вже Ян Костка «зі своїм Полком йшов у кількасот коней». Він вже навіть натрапив на татар. Йшли

загони Петра Нішицького з Бартошем та Яном Белзецькими, Андрія Тарановського, Прокопа Рашка, а «за кілька миль» були й Гербурти – «трое можних з багатьма людьми Зацні Старостове». За ними поспішали «мужні» Чарторийські, Вілженьські, Менкіцькі. Зрештою, Папроцький зауважує тут «агов, мені важко перелічить в цій книзі усіх».

Утім, на допомогу гетьмани не чекали і повели свої «справні роти» під Сеняву. Татари тут почувалися ще цілком безпечно. Вони розпустили «в різні боки» загони, що почали пустошити край. Причому полонених до коша не везли, а стинали на місці (отже, поки що не бажали обтяжуватись?).

Увесь місцевий люд, кидаючи власні оселі і добро, збігся «до Міста під Замок». Утім, тут виявилася звичайна проблема прикордонних українських замків. Їх часто використовували для утримання полонених татар, а, бувало, і татарські вояки, прийняті на службу прикордонними магнатами, розчаровувались у володарі і бажали повернутись до одноплемінників.

Здається, саме останній випадок мав місце у Сеняві (інформацію Папроцького все таки можна витлумачити й інакше: татарин-зрадник та його спільники могли бути у замку на становищі бранців або й випадкових мандрівників). Сенявські тут справді утримували досить значні допоміжні татарські підрозділи. Місцеві татари і організували змову з метою здати місто ворогам. Один з них «утік до тих злодіїв, що місто палили/ котрі його дуже швидко/ і вдячно прийняли». У цей час «негідні жінки» інших місцевих татар (або якісь бранки; у хроніці Гваньїні – це *саме* бранки) «вживали фортелів негідних, хоча недовгих». Вони «позаливали гармати, [так що] стріляти з них не могли». Утім, цього виявилось недостатньо для перемоги нападників. Місцеві ополченці – «люди з тієї Волості» – з рушниць «їх відстріляли».

Саме цього гострого моменту обложеним надійшла допомога. Війська Мелецького та Сенявського (хроніка Гваньїні видання 1611 р. вважає, що це був загін братів Струсів; те саме твердить і Гейденштейн, який був більш-менш сучасником подій) розігнали облогу і «немов би Турки теж, в Замок

вскочили». При цьому «не вбили лише трьох» з тих до кого дотягнулися (тут мова або про татар-зрадників у замку, або про ворожих вояків, які вже увірвались до нього).

За татарами, які втікали (хроніка Гваньїні видання 1611 р. подає, що татари з-під замку втекли до коша, що стояв під містом, з яким вже відступили до головних сил в Диких полях), відразу спорядилися («одразу сіли на коней») в погоню «козаки тієї волості». Добре обізнані з місцевістю, вони «насіли» на втікачів і, «женучи дібровою, досить їх мужньо били/ мало не увесь Загін той їх погромили». Нещаслива доля випала і головному сенявському зраднику, татаринові, який перебіг до ворога. Після невдачі зі штурмом, його звинуватили в зраді уже нові «свої», за це неборака і скарали на смерть. Про це, з втіхою, так пише Папроцький:

Того, який втік з Замку до Загону/

Не взяли Татари/ як хотів, додому.

Забили, кажучи, що нас зрадницьки зрадив/

І ледь нас на великий люд не навів.

Взяти участь у переслідуванні татар з-під Сеняви бажали й підрозділи з війська М.Мелецького. Особливо наполегливо просилися в гетьмана брати Струсі. Спочатку польський полководець дався себе вмовити, але побачивши скільки людей тихцем приєднується до Струсів – заборонив виправу. Адже коронних військ було не більше трьох тисяч, а татар, за повідомленнями шпигунів, 15 тисяч. Це були сили білгородських та добруджських татар (вожді – Бакай і Сьоза), також загони двох ханських синів – «Албігеря» та «Казігеря». Гетьман побоювався підступної засідки на свої розпорошені сили.

Папроцький розлого вихваляє гетьманську обачність, втім, здається, тут Мелецький як полководець втратив стратегічну ініціативу. Військо просувалось надто обережно, без втрат, але ворога так і не наздогнало.

Лише чотири шляхтича таки випросилися у Мелецького у швидкий рейд. Це був місцевий подільський шляхтич Виступ та охочі скласти йому кампанію («так яко на бенкет») Рожнятовський («сивий малої вроди»), Єзіорківський та Кайецький. Їм бойове щастя посміхнулося. Зовсім недалеко відбігши, вони зустріли невеликий загін татар. Ватажок татарського загону, аби позбутися переслідування виїхав на зустріч чотирьох бійцям «сам-десять». Утім, попри чисельну перевагу поведився досить несміло, чекаючи, що за цими чотирма можуть з'явитися і більші сили.

Троє шляхтичів обрали собі по власному супернику, а С.Виступу, як вождю, випало битися з татарським ватажком. Цей останній хотів втекти від бою, але Виступ його наздогнав, зачепив списом («Аж по самому жеребцю спис його пробіг») та збив з коня. На поміч ватажку кинувся інший татарин, який хотів стрілити з лука впритул. Виступ вчасно побачив небезпеку і, обернувши швидко коня прудкого, дістав нового супротивника рогатиною в горло («під щоку»). Ворог таки встиг вистрілити у слабіну його обладунку, але «з ласки Божої» нешкідливо. Однак, ватажка татарського у цей час двоє інших татар підхопили з землі та втекли. Виступу лишилися лише трофеї – кінь, шабля та лук ворога. Його ж соратники «кожний свого на землю поклали/ З коней, [вони] лежачи здихали/ і жоден не ожив».

Інші татари втекли «до Коша», в якому усі «власне як птахи з гнізда зараз схопились». Наздогнати їх війську Мелецького вже не вдалося. Більш успішно проти розпорошених татарських загонів діяли сили кн.В.-К.Острозького. Вони, як уже мовилося, йшли до Сеняви на з'єднання з гетьманами, втім до бою не встигли. Але деякі загони татар, що, ймовірно, за добре описаною у Боплана тактикою, розбігалися в різні боки від міста, щоб потім вже знову зібратися до купи, волинцям вдалося перехопити і погромити. Папроцький рахує вбитих ними ворогів на дві тисячі, ще якусь кількість винищили місцеві селяни («а інших селяни з Волості у дібровах забивали»).

Героями переслідування татар стали «свої» степовики – подолянин Ярмолинський, слуга-найманець князя В.-К.Острозького та черкес Темрюк – «ротмістр гетьманський», підлеглий М.Сенявського.

Завершивши переслідування, війська оборонців краю знову повернулися під Сеняву. Тут Папроцький малює яскравий образ розореного набігом міста:

Коли прийшли під Сеняву/ вже нічого не застали/
 Тільки Місто спалене/ худобу, що постинали.
 Людей плачучих, що тільки з душами втекли/
 Нагі/ і не маючи нічого, що б потім їли.
 Усе негідні Погани прудко попсували/
 Жодної речі з пожитків їм не залишили.

Тут було отримано «вістку непевну» про нове згромадження татар, готових «дати битву». Мелецький знову посилив пильність, заборонив віддалятися від війська та звелів закладати табір під сенявським замком. Він мав підстави побоюватись нового нападу, адже за попередніми даними татари мали із собою гармати. Відтак, військо кілька годин простояло без руху, чекаючи на нові певніші вістки.

Шпигуни, повернувшись «надвечір» (це все ще неділя, 21 вересня) «від броду» (Басарабова на Случі?), до якого було півдня ходу, донесли, «що Поганин вже переправився/ тільки знак, коли втівав/ по собі залишив», постинавши загнаних коней та волів. Утім, татари не полишили розпускати загони, що «розійшлися на Волинь/ і в Подільські сторони». Наздогнати у Басарабова броду якісь частини ворога встиг князь Острозький. Тут він «заліг» і «трикратно бив при тому броді» татар (відсталих?). Дістав чимало в'язнів, яких «козаки його/ водили, б'ючи їх, при очі до нього».

У цей час Мелецький під Сенявою дочекався повних вісток від «своїх певних шпигунів/ котрі оббігали шляхи/ також річні береги» про безпеку для свого війська. Тоді звелів повернутись до табору на відпочинок, утім не дуже

розслабляючись («Відпочинків однак звичайних наказав занехаяти»). Причому особисто вночі об'їжджав табір, спокій вояків «стережучи/ як синів своїх батько ласкавий».

Вранці, «у понеділок» (22 вересня) сторожа привела до Мелецького бранця. Він оповів, що, хоча кіш татарський вже відступив, але кілька сотень татар ще блукає тут «в діброві». Цю інформацію підтверджували й інші бранці. Відтак, оскільки потреба триматись у купі відпала, охочі рушили ловити цих відсталих татар. Як пише Папроцький:

...прудко Гідні Панята ті/
 Розбіглися на усі тієї Волості сторони.
 І насамперед Данилович/ Войцех Старіховський/
 Той Хорунжий, а той Підкоморій Львівський.
 Миколай Гербурт також Муж Зацний за ними/
 З Войцехом Каменецьким/ і з Лянцкоронськими.
 Єжи, Якуб Струсі/ Каспер Васічинський/
 Ян, Каспер Каменецькі/ Станіслав Венгленський.
 Копичинські/ і з ними Єжі Поляновський/
 Белжицький Анджей/ також Зацний Баворовський.
 Тих інших немало досить охоче скочили/
 Аби того Поганця негідного громити.

Утім, військове щастя їм не посміхнулося. Як колоритно висловився Папроцький – «Але фортуна, де схоче, там коло обертає/ на кого неласкава/ в мурі його намацає». Татари від згаданих переслідувачів «вислизнули» та «по цій діброві врозтіч розбіглися». Лише місцеві козаки їх «по одному били/ а залишок Волинцям до рук загнали», тобто ці татари таки також пробували втекти в бік Басарабова броду.

Коли «панята приїхали/ коней нагонявши/ у дібровах цих великих там нічого не наловивши», Мелецький, оскільки необхідність у центральному керівництві вже фактично відпала, питав командирів підрозділів, чим би

вони самі хотіли зайнятись. Перебувати під Сенявою військо довго не могло, адже тут було для нього замало паші для коней.

Обережні радили почекати розпустити військо доки «шпигуни шляхи об'їдуть» і дадуть знати, чи татари вже справді пішли, чи зачалися та чекають на можливість нового нападу. Цю думку особливо обстоював польний гетьман М.Сенявський – особисто відповідальний за прикордонну оборону взагалі. Утім, перемогли бажаючі розпуску війська, аби «даремних незручностей і втрат позбутися». Папроцький жалкує за цим рішенням та нарікає на зрадливу фортуна. Сам М.Мелецький, як свідчить Гейденштейн, повернувся до свого подільського маєтку – с.Устя при впадінні Смотрича до Дністра (нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.).

М.Сенявський вже лише з власними підлеглими – 1 тисяча вояків – таки рушив слідами татар. Вздовж Пд.Буга він дійшов до Пикова, де й став табором. Судячи по всьому, Сенявський не мав жодного уявлення куди подався татарський кіш, хоча остання фіксація під Острополем мала б насторожити. Напрямок, який він обрав, аби «йти слідом» був якраз найкоротшим шляхом для відступу татар «додому».

Під Пиковим «з цим людом до битви чулим і готовим», чекаючи на інформацію від сторожі та шпигунів, польний гетьман «лежав» зо півтора тижні. Але, тільки-но дочекавшись на результати розвідки сторожі, «через великий голод» полишити табір була змушена більша частина війська. Гетьман Сенявський «заледве з п'ятьма сотнями лишився тільки в полі» і ті, перебувши «час короткий», відступили назад під Меджибіж. Лише частину загону було залишено «у річки Ціеси/ аби сторожи дочекались» (можливо йдеться про верхів'я р.Соб, лівої притоки Пд.Буга – це біля Пикова і саме там було зручно чекати сторожу). Сам Сенявський тоді вже захворів і його, не довізши до Меджибожу, «кухарським возом» доправили лише до Хмільника. Тут він «для спочинку лишився/ бажаючи аби певну вістку від своїх шпигунів отримати». «Надвечір того ж дня» (це перші дні жовтня)

інформація від останніх таки надійшла з Білої Церкви. Шпигуни доповідали про нові сили татар, які зійшлися у чистому полі з тими, що відступили з-під Сеняви. Це з'єднання татарських сил було зафіксоване очевидцями «у середу» (1 жовтня?). Зауважимо, що Оржельський подавав дату 28 вересня (неділя) як таку, коли татари вже увійшли на терени Руського воєводства. Отже, якщо приймати його датування тут мало б бути середа 24 вересня.

Сенявський негайно скликав свій 5-сотенний загін, який прибув до Хмільника «в п'ятницю» (3 жовтня?). Татари «у суботу» ночували в якихось Грушках, а в неділю (5 жовтня?) були вже за Улановим. Потім минувши Хмільник «просто до Сеняви пішли», там зупинялися на ночівлю (6 жовтня), а на наступний день (7 жовтня) сягнули Красилова. Тут також не затримались, лише захопили п'ятьох бранців під цим замком. Далі «минаючи Костянтинів» пішли на Купелі (8-9 жовтня?). Пройшли повз Маначин, де «також ночівлю мали» під «Гозоовцями» – мова, напевно, про сучасне с.Ожигівці (9-10 жовтня?).

Звідти загоны розпустили «з суботи на неділю» (з 10 на 11 жовтня?). Сам кіш спрямували до Тернополя. Під ударом опинилася територія завдовжки в 30 миль (200 км). До речі, Гейденштейн пише, що татари сягали під Львів та Сокаль, під загрозою були цілі Галицька та Волинська землі. Він навіть свідчить, що аби ширити пострах, окремі татарські загоны сягали Могили (село та абатство цистеріанців під Краковом) та «Rozwornu» (?).

Все що зміг у цій ситуації зробити Сенявський – це розіслати листи з попередженням про новий напад. Відтак «уся україна в Замки поховалася», знайшовши тут притулок «з людьми, з худобою і з отарами». Це дещо мінімізувало втрати від татар.

Утім не всі повірили листам гетьмана. Про них Папроцький пише:

Не схотіли їм [листам гетьманським] віри дати аж самі узріли/
Татар піді Львовом о той же Неділі.

Ах, на жаль не сповняють ті давні речі¹/

Люди вельми розумні мають щастя в своїй печі.

Не пристойно мудрому не думаючи мовити/

Аби потім мати кого винити.

Зауважимо, що М.Сенявського таки дехто бажав зробити цапом відбувайлом. Як писав Оржельський, на з'їзді руської шляхти в Стежиці 15.XI.1575 р. йому висунули претензії, що він не дав жодної генеральної битви татарам під час їх наскоку, та просили уряд замінити його на посаді польного гетьмана [180, s. 205].

Цікава тут, між іншим, і спроба Папроцького вписати до контексту християнського Провіденціалізму антично-ренесансний культ фортуни. Зміна останньої в автора «Історії жалісної» – то власне божа кара за головний для християнина гріх – гординю («Бо Бог відміняє волею розмаїтою своєю/ І тлумить ону непристойну горду пиху твою./ Фортуні також заборонив в одному місці сидіти/ Мусить вона кожного господу відвідати»).

Саме несприятливий поворот фортуни, за Папроцьким, обумовив сучасні нещастя українських земель, що до того тривалий час тішились добробутом. У переліку місцевих щедрот з «Історії жалісної» – рогата худоба, коні, мед та будь-яке збіжжя. Тут зайвий раз акцентуємо на все ще останнє місце рільництва серед багатств України кінця XVI ст., що підважує її «одвічно-хліборобські» образи, вироблені модерною традицією.

Папроцький звинувачує українських магнатів і шляхту в надміру повільній мобілізації сил на заклик польного гетьмана М.Сенявського. Понад це, урядники навіть не завжди йняли віри вісникам-очевидцям та не квапилися довести гетьманські листи-попередження про татарську загрозу до населення. Папроцький яскраво змальовує результати такого недбальства:

З них віри жоден не хотів дати тому/

¹ Традиційна теза, що, мовляв, колись то були богатирі, а зараз щось перевелися.

Не уходив/ заборонив ховатись [і] підданому.
 Аж коли їх сам побачив/ тож до коня [кинувся] скоком/
 Але схоронитись важко перед їх швидким оком.
 Сам втік, рідкий з жінкою, інший і з дітками/
 Усі стада забрано з хлопами, з жінками.
 А чого забрати не міг у заможній хатині/
 То все вогнем спалив/ зложивши до купи.
 Чинячи за своєю думкою/ так людей вибракочував/
 Діток малих розтинав/ і голови знімав
 Старим, котрі не могли за ним прудко ходити/
 [З тими] Котрих як псів на смиках так волів водити.
 Узявши [гвалтом] жінку перед [очима] чоловіка/ нецнотливі
забави

Плодив і з панянками/ і мучив [свійську] худобу.
 Здер шкіру на хребті бідному волів/
 І там же руки, ноги в'язав чоловікові.
 Дитя, яке плакало/ взявши за ноги/
 Зараз вдарив об землю/ там же при дорозі.
 Коли йшов негідник/ лежало їх багато/
 Котрих ще живих/ їли пси сміливо.
 Круки зухвалі клювали в голову, в руки/
 А воно тільки кричить/ лежачи в тяжкій муці.
 Матері також самі інших у траву відправляли/
 Де [вони] перед безчесними Поганцями крилися.

Зауважимо, що саме цей опис Папроцького, мабуть найповніше в річпосполитській літературі, переповідає стереотип «жахіть» татарського наскоку на Україну. Всі ці елементи у різному, зазвичай скороченому наборі, можна зустріти на сторінках найрізноманітніших праць. Утім, питання

наскільки літературний образ відповідав щоразу неповторній історичній реальності, не може не вставати перед сучасним істориком.

Далі, знову нагадавши, що першопричиною татарських нападів є примиренська політика щодо поган-бусурман, Папроцький повертається до польного гетьмана М.Сенявського, який тоді самотужки намагався хоч якось протистояти татарам. Першим ділом для нього стало здобути «язика» з ворожого стану. Для цієї справи Сенявський, ще коли татари проходили недалеко Хмільника відрядив 30-кінний загін на чолі із Стуженським.

Втім, татари йшли сторожко і ніхто від спільного гурту не від'єднувався. Спровокувати ворога на погоню за своїм невеличким загonom Стуженському також не вдалося. Він повернувся ні з чим.

На зміну йому Сенявський відрядив новий під'їзд – 40-кінний загін на чолі з Лиском Козловським – «мужем виборним». Останній переслідував татар аж до самого Тернополя. Загін не раз бачив ворога, робив численні сміливі наскоки на його табір, але нав'язати бій супротивнику та здобути «язика» так і не пощастило.

Сам Сенявський, хоча це й було ризиковано для нього самого, також рушив із своїми скромними силами вслід за татарами. Понад Пд.Бугом він дістався Меджибожа. Звідси він відправив вже більший загін на чолі із сином славнозвісного Бернарда Претвіча – Якубом. З ним разом пішла рота Яна Радецького та охочі із інших рот, найбільше з роти Свірчовського. Можливо це той самий Ян (Іван) Свірчовський (Сверчовський, Свірговський), легендарний козацький гетьман, герой війни Івоні 1574 р. Як відомо, він після розгрому молдавсько-козацьких військ потрапив у полон до турків, з якого згодом був викуплений. Неясно чи на осінь 1575 р. він вже повернувся на батьківщину (хоча це досить відогідно), чи тут йдеться про якогось його родича.

Із залишком свого загону Сенявський рушив до Пłosкирова. Здається, він розраховував знайти тут вже прибуваючі підрозділи українських панів, з

якими можна було б почати битись із ворогом у полі. Втім, цього разу татарам вдалося дезорганізувати мобілізацію збройних сил України. До польного гетьмана «людей з жодного боку аніскільки не прибувало./ Кожний як птах у клітці при своєму Замку сидів/ І перед численністю Поган/ куди їхати не знав».

Сенявському лишалося тільки продовжити розсилати невеликі загони, які могли протистояти хіба окремим татарським чамбулам, зайнятим спустошенням краю. Так, він відправив у рейд вісімдесят вояків на чолі з «мужнім» Зигмунтом Гарнишем та п'ятдесят козаків – «виборних Юнаків» – під головуванням Томаша Крушелницького.

Татари, як звичайно, уникали прямих зіткнень з вояками Речі Посполитої. Тому ці розіслані Сенявським ротмістри «час немалий ходячи/ тими шляхами Поганськими/ слідом за ними бродячи./ Не могли з ними битви жодної сточити на Поділля». Лише під Базаром їм пощастило наскочити обтяжених здобиччю татар, які шли з Волині. Їх вони «двічі громили на полі» та «багато худоби/ стад/ людей/ коней відгромили». Мали трохи бранців, але все це далось нелегко. Серед гетьманських вояків було чимало поранених, бо татари зчинили значний опір («Бо той негідний набрід Мужньо від них боронився»).

Тут Папроцький описав такий собі «двобій богатирський» – коли відомий на українському прикордонні силач Якуб Незабитовський «мужньо забив» татарського мурзу – ватажка власного чамбулу у складі 70 чоловік. Опису «кондицій» цього татарина позаздрив би і який-небудь Тугарин Змій:

Лежав здохлий від землі в пояс хлопу дорослому.

Його силу і мужність тут оповім кожному.

Чола дві п'яді завширшки мав/ до своєї вроди/

І волосся дуже рідке на вусах та бороді.

Розумій до тієї голови/ що за рука була/

Або нога [як] вздовж товста/ котра його носила.

Стріла довша від інших п'яді на півтори/

Хоча був сивий [та вже] підстаркуватий, але був хлоп

швидкий.

До речі, згодом ця характеристика (у скороченому варіанті) була застосована до самого Я.Незабитовського – «котрий був такий товстий і пикатий, що око від ока було у нього на відстані цілої п'яді» (див. оповідання про татарський напад 1577 р.: [84, с. 229]).

Згаданий «зацний мурза» бився затято. Смертельно поранив двох «пахолків» (бойових слуг): одного стрілою, яка пройшла наскрізь через свитку, панцир та навіть тіло «прудкого коня» (яким вояк прикрився?), другого («пахолка Пана Яшевського»), рубанувши по голові через шолом («шишак»). Але в цей час «його списами з усіх боків пробили/ і як впав на землю зараз уморили». Зауважимо тут, що в усіх описаних Папроцьким двобоях успіх жовніра визначається переважно списом, а татарин завжди б'ється спочатку стрілою, потім шаблею.

Розгромлених татар з-під Базару жовніри гнали та «щасливо громили» ще дві милі (до 15 км). Лише втома коней та ніч, що надходила, не дозволила їм винищити усі залишки цього татарського загону. Утім, продовжили погоню сім найзавзятіших – Ян Радецький – «Ротмістр Зацний», його «товариш» Дем'ян Ніжинський «гідний», Віцентій Вольський і з ним «мужній» Боболецький, з ними «малий, але мужній» Суша Підгорецький, Солімірський – «муж великий з роти Свірчовського», а сьомим був «пахолок» все того самого Яна Радецького. Вони ще «із добру милю» (6-7 км) «били і стинали» татар-втікачів.

Третій раз загону Претвичи-Радецького довелося вступити в битву під Збаражем, але тут їм фортуна змінила. Як пише Папроцький: «за своїм великим нещастям заледве людей увели». Тут «перемогла численність Татар/ і черні немало/ що грабунком бавилася/ при тому горла дало».

Напевно битва розгорталась таким чином, що після першої почасті успішної атаки жовнірів частина війська (простолюд-ополченці?) кинулася грабувати ворожий табір, але контратака татар змусила основний загін відступити, залишивши на поталу тих, хто захопився мародерством. Докладніше про цю подію оповів Гейденштейн. За ним, під Збаражем зібралися українські старости: черкаський Михайло Вишневецький (1529-1584), кременецький Ян Збараський (перед 1553-1608) та теребовельський Якуб Претвич. Проти них були настільки значні сили татар, що вони вагалися вийти на битву (одні радили зовсім не битись, другі – вислати лише джур-слуг і лише Я.Претвич наполягав на битві, він і домігся свого). Зрештою бій склався не на користь українцям, бо селяни-простолюд, на сили яких, маючи обмаль жовнірів, найбільше розраховували старости, відразу кинулися за татарською здобиччю.

Та повернемося до оповідання Папроцького. У своїх володіннях пробували організувати опір ворогу і деякі урядники. Так під замком Залоще у бій зі значним татарським загоном Акпулата, який вів великий полон, вступив знаний вже нам Войтех Кам'янецький. Він, «будучи жалем взятий/ Дивлячись на той злий народ Поганський проклятий/ [Як] Вони люд рівно із худобою гонять в свою сторону» забажав «дати якійсь порятунок та певну оборону». Хутко зі своїми слугами пан Войтех кинувся «до готових коней» та вирвали вони «Християн з так дуже злої тоні». Дванадцять сотень бранців було звільнено. З-поміж них, коли хто з панів впізнавав свого підданого, йому одразу того «дарували» (як відомо, за звільнених чужих підданих жовніри зазвичай вимагали певної винагороди). Відбито було також і 6 тисяч голів худоби.

Про сам бій під Залощем Папроцький оповідає таке. Передніх татар вдалося захопити зненацька і змушено втікати. При переслідуванні «п'ятдесят їх в погоні там відразу полягло». Утім, ватажок татарського загону Акпулат, «довіряючи коневі прудкому/ Довіряв і силі своїй і щастю

першому». Він з найбільш боєздатними воїнами виїхав назустріч жовнірам і особисто вступив у двобій із Яном Кам'янецьким. Той «тіла субтильного/ Але мислі високої/ і серця великого./ Скочив живо до нього без усілякої відволоки/ І з коня його скинувши/ зв'язав прудко мотузками».

У цей самий час старший з Кам'янецьких – Войтех із своїми слугами вдарив на татар з другого боку, взяв шістьох у полон, а інших, які відступали бив і переслідував. Третій з родичів – Каспер «також не барився, що пристало Гідному/ Бо утнув гострою шаблею голову не одному». Папроцький тут принагідно співає славу цілому роду Кам'янецьких:

Гей же Бог завжди Цноті сприяє в кожній справі/
 Помножувати її обіцяв в усьому ласкаве.
 А що то Зацне гніздо справами своїми/
 Завше в Польщі слинуло і світило йому.
 Фортунні там Гетьмани з того дому були/
 Мужньо Турків/ Татар/ Волохів громили.
 Зичлива то бувала [їх] цій Короні Рада/
 Не поставала там ніколи фальш, ані безчесна зрада.
 І також Бог Гідних нащадків обіцяв розмножувати
 Слави великої зацності завше їм примножуючи.
 Бо того в чому кохається/ ці не відступають/
 Усе що він любить, то й вони полубляють.

І вдруге не зрадило військове щастя Кам'янецьким. Прийшла вістка, що недалеко, «на греблі Рацішевській», переправляється невеликий татарський загін із великим полоном. Кам'янецькі вирушили в погоню. Татари, побачивши їх, не прийняли бою та кинулися навтьоки. Лише п'ятнадцятьох з них наздогнали та вбили. Утім, татари-втікачі навели переслідувачів на значніший татарський загін. І тут уже відступати з боєм прийшлося загону Кам'янецьких. У помсту за свої втрати татари спалили у цій волості 48 сіл.

Далі Папроцький оповідає про події «в іншому куті» – в районі Рогатина. Татарам, які увірвалися до рогатинської волості та вже хотіли розпустити загони, що мали її спустошити, на перешкоді став невеликий підрозділ вояків Станіслава Даниловича та Андрія Тарановського, які рухалися «до воєводи» (М.Мелецького?), аби спільно діяти проти ворога.

30-кінному шляхетському загону в поміч прийшли ще тридцять кіннотників-міщан рогатинських. Разом вони зненацька напали на татар і відразу поклали десятьох з них, інші тікали. Папроцький зауважує, що можна було б тут і всіх ворогів перебити, «але хлопство-міщани одразу на лупи кинулось». Лише тридцять шляхтичів продовжували бити татар. Їм спробували зчинити опір декілька татар на чолі з ватажком цілого загону. Битись з цим «вождем» виїхав Тарановський. Попри те, що татарин кілька раз влучив у нього стрілами та посік коня і рубонув по обличчю так, що лише шолом врятував пана королівського секретаря, той таки відправив супротивника «до Плутона» на «весілля». Вже після цієї перемоги Тарановський ганявся й за іншими татарами, але вони «його витягали на переїзди довгі» (себто змушуючи далеко їхати за кожним іншим).

Мужньо поведився у битві і сам Станіслав Данилович. Він вступив у двобій із якимось завзятим татариним. Останній бився з ним сміливо («йому Поганин досить жорстко протистояв»), але зрештою був переможений. Героями дня були також шляхтичі Брожицький і Барчицький – слуги Васичинського. Кожний з них збив з коня по татарину. Та й інші слуги панські відзначилися у переслідуванні ворога, якого почасти загнали в болота, де татари «топилися самі».

«У середу» (8 жовтня?) до загону Даниловича-Тарановського приєднався підрозділ Рашка – «писаря галицького». Він планував погромити ще якійсь з розпущених татарських чамбулів. Утім, татари вже покинули тутешні місця та повернулися до коша.

Відтак, об'єднаний шляхетський загін направився до Бережан до Яна Сенявського. Останнього застали в замку лише зі жменькою слуг, бо більшість своїх вояків на чолі з поручником Рафалом Скарбком він відправив за татарським «язиком».

Загону Скарбка пощастило натрапити на татар, з якими вдалося зав'язати бій. На самого пана Рафала тоді відразу наскочило аж троє супротивників. Але, як пише Папроцький, «те не новина завше Скарбком була/ Громити мужньо Татари/ і в'язати їх силу». Першого татарина пан Рафал вдарив «у груди рогатиною», другого, з іншого боку, «кулаком збив з коня». На третього шляхтич вже встиг вихопити шаблю з піхов і після недовгої січи взяв супротивника «живого» у полон. Загалом, у цього татарського загону вдалося відбити велику награбовану здобич – людей-бранців та худобу.

Звитяжці повернулися до Бережан, де в'язня допитали «про усе» і «через тлумача». Бранець, якого звали Енсендірей, виявився давнім слугою Девлет-Гірея, а відтак був добре поінформованим про справи кримського двору. Про найбільш насущну справу – кількість армії вторгнення – він оповів, що «є нас сто тисяч/ При десяти Цариках, знати десятком більше».

Зауважимо, що цифра 110 тисяч татар – то явне перебільшення. Може подана кількість, то цифра «коней», яких було по 2-3 на кожного вояка? Адже маємо ми документально засвідчені підрахунки татарського «полону» без розподілу на «голови» людей та худоби. Тоді татарське військо вторгнення 1575 р. слід обраховувати десь на 40 тисяч, а якщо обрахунок був за формулою «коні+люди», то і на 30 тисяч. Спокусливо, добачити підтвердження цього у перших повідомленнях «шпигунів» М.Сенявського, які доповідали, що кримських хан відрядив у похід із власними синами білгородсько-добруджське ополчення (Бакай із Сьозою) та «три Орди». Приймаючи кожний з цих чотирьох підрозділів за відповідник давнього золотоординського «тумену» – 10-тисячного бойового загону (який міг бути

й «неповного складу», себто дещо менше 10-тисячної цифри), отримаємо якраз 30-40 тисяч. Втім, тут цікава ще й вказівка, що особисті почти членів дому Гіреїв прийнято було обраховувати на 1 тис. у кожного.

Утім, повернемося до допиту полоненого. Продовжуючи оповідь, татарин переказав вістки про успіхи у спустошенні краю білгородсько-буджацьких ватажків – Бакая з Сьозою. Вони «полон великий побрали/ І увесь під Тернопіль до Коша загнали».

Далі татарина напевно спитали як він потрапив під Бережани. Той оповів, що був з тією частиною війська, котра стала вже другою хвилею набігу. Вони потайки висунулись до Київщини, де з'єднавшись з залишками військ першої хвилі, які відступали з-під Сеняви. Татарин підтвердив попередню інформацію, що у сенявському рейді взяло участь 15 тисяч татар і основну роль тут відігравали загони білгородсько-буджацькі загони Бакая та Сьози. Приймати бою вони не збирались, тому швидко відступили. Татари дочекались, коли стало ясно, що коронне військо зібране для опору наскоку було розпущене по домах. Тоді швидко, ніде не зупиняючись для грабунку Бакай і Сьоза повели свої війська на з'єднання з основними силами. Тут, «на сирому полі» під Білою Церквою, вони залишили заморених швидким переходом коней, а самі влилися до лав основної армії.

Про подальші плани татарського командування бранець оповів, що головний кіш під Тернополем «з великим людом лежить». А вже у четвер (9 жовтня?) має розпочатися відступ, разом із захопленим полонем.

Перелічив Енсендірей й імена головних татарських ватажків. «Усіх старшим» назвав «Алди-Гірея». За ним йшли інші «царики», себто представники ханського дому – «Мурат-Гірей», «Казі-Гірей», «Саламат-Гірей», «Буврат-Гірей», «Садиб-Гірей», «Алб-Гірей» та «Девлет-Гірей». Як зауважує Папроцький, вони «своїми почтами обсадили усі Руські кути». Повідомляє й деталі «технології» набігу: у таборі («в Кошу») лишали 20%

особового складу, кожного «п'ятого чоловіка», а «усі інші в загонах по Волості гасали».

Не дуже ясним є рядок – «Алб-Гірея Царика і з Казі-Гіреєм/ Старшими поставили з Сьозою з Бакаєм». Вірогідно йдеться про командувачів «напрямів», на яких пустошили край окремі загоны. Усі загоны мали повернутися до табору-коша вже у середу (8 жовтня?), аби у четвер (9 жовтня?) розпочати загальний відступ (Оржельський подає як дату, коли татари рушили до Дністра – «до Кам'янця» – 6 жовтня, а переправу через річку датує 12 жовтня). Останній був запланований «тим шляхом, котрим прийшли». Із цим напевно пов'язаний наказ татарського командування не нищити запаси сіна на шляху від Білої Церкви до Тернополя (Енсендірей «зизнався, що їм казали/ коли в землю йти хотіли/ Аби під жодним Замком стодол не палили»).

Оповів Енсендірей і про передісторію походу. Його задумали ще «серед літа», але «часу ліпшого, погоди виглядали». Війська для походу були зосереджені вже «на Великдень» (кінець березня – середина квітня). У складі армії були «Ногайці/ Білгородці/ з ними спільно Кримці». Військо спорядили навіть десятьма гарматами (напевно це ті самі 10 польових гарматок, які були при кримському хані в поході на Астрахань 1569 р., див.: [84, с. 718]), утім їх перед самим вторгненням залишили «у Тенгач-Балчик ріки» (можливо тоді, коли стало ясно, що зустріч з великим коронним військом татарам не загрожує). Зауважимо, що топонім «Тенгач-Балчик» є незіндіфікованим, найвірогідніше це якась притока нижнього Дніпра чи Інгульця. За хронікою Гваньїні видання 1611 р. татари концентрувалися під Чорним лісом. За Оржельським – ціле татарське військо переправилося через Дніпро «недалеко Києва» та розляглося «на широким степу». Нещодавно колега Роман Захарченко звернув мою увагу, що «Тенгач-Балчик» може бути тюркською калькою р.Гнилий Тікич. Справді, кримськотатарське слово «bałçıq» означає мул або глина, отже це може бути відповідником для «гнилий».

Складніше із витлумаченням «Тенгач», можливо це кримськотатарське «*tonğuç*» – *первісток*. Відомо, що з Гнилого Тікича бере початок р.Синюха, в яку впадає р.Гірський Тікич. Отже, можливо у цьому «першість» тієї річки?

Утім, повернемося до оповіді. Поливши важку артилерію, татари тим не менш «немалу» кількість «стрільців добрих» з рушницями взяли з собою і тримали їх «в Кошу» для оборони. Цікаво, що у згаданому поході 1569 р. за ханськими гарматами також йшли кілька сотень стрільців-п'ятигорців та черкесів з рушницями, див.: [84, с. 718]. Отже, маємо справу з вже усталеною практикою?

Розпитали бранця і про «зовнішньополітичні» чинники татарського наскоку на Україну 1575 р. Він оповів, що перед походом кілька разів приїздив до кримського хана посланець-чауш від турецького султана. Але нащо той приїжджав про те Енсендірей нічого не знав, «бо там з ними в тій раді/ таємній не сидів». Зізнався, що вже до «цариків»-ватажків походу кілька разів прибував посланець від воєводи молдавського («Волоського»), утім про зміст перемовин бранець нічого не знав, «бо того слугам не повіряли». Та для Папроцького нема сумніву, що молдаванин «зрадник».

Далі автор «Історії жалісної» повертається до героїв опору татарському наскоку (мова йде про Поділля, де татари, можливо, затрималися на довше, адже це було на шляху їх загального відступу). З-поміж них відзначилися брати Єжі (Юрій) та Якуб – «Оте Зацне Потомство Струсів – мужніх Панів». Вони «від першого дня приходу безчесних Поганів» відновлювали предківську славу, у чому їм, за гадкою Папроцького, «фортунити зволив Бог – отець ласкавий».

Струсі «зі жменькою слуг своїх» бились завзято, «Самі не шануючись/ інших рятували». Щодня вони «громили» татар. Про це Папроцький зауважує:

Еге ж Струсям на війну/ як другим на бенкети.

Знати то оних Коклесів Римських ще плем'я/

Бо їх справи поштиві/ оздоба Руської землі.

До речі, Гейденштейн згадує лише один бій братів Струсів разом із Станіславом Влодком, коли вони розігнали під Харачковим (вірогідно с.Хоростків Гримайлівського р-ну Тернопільської обл., на той час маєтність братів Струсів) близько 50 татар, але побачивши, що можуть потрапити до засідки, відступили. Та, за Папроцьким, героїчні брати «багато душ Християнських на волю пустили», звільнивши їх з татарського полону.

Татари, утім, не лишалися в боргу – Струсям «села усі випалили/ і людей забрали». До татарської неволі потрапило навіть троє їх слуг-шляхтичів – Мілевський, Грабовський і «молодий» Квятковський, котрі, як сумно зауважує Папроцький, «мають нині у Поган досить не добре частування».

Були у «дружині» Струсів і безповоротні втрати – шляхтич Мартин Грохольський. Він дочекався у Папроцького на поетичну епітафію:

<...> побратався зі святими/

Дух у розкошах небесних/ тіло гниє в землі.

Від негідних рук Поганських лежить марно стяте/

Котре мужньо громило Татар проклятих.

Частина татарських сил, що блокували-«займали» Струсів, здійснила рейд до Баворова. Тут з ними спочатку успішно бився Миколай Баворовський – «Пан оного Замку». Він робив вилазки та «від сіл та від міста часто їх відгромляв». Але коли татари зосредили тут більші свої сили, Баворовський «прикрій зажив з ними танок». Татарська «численність перемогла», не міг місцевий пан «дати раду» такому потужному ворогу. Татари, «спаливши йому усі села/ взяли худоби стада».

Далі Папроцький подає мозаїку епізодів раптового татарського наскоку на «мирних» мешканців України. Так, один татарський загін підступив до Боболинець недалеко Бучача. Тут якраз бенкетував із гістьми «гідний» Куропатва. Утім, останній, разом із синами, швидко зорієнтувався. Прудко на

коней всіли та, у першу чергу, «Пані на Бучач обороняючись відвели». Потім самі на татар напали – «забили кілька негідників, інших спіймали».

Далі до них прилучився ще Ян Поляновський, і, як зауважив Папроцький, «там Поганець відступив з своїм великим клопотом». Утім, розсіяні по околиці татари таки «у підданих їм немалу шкоду учинили/ Стада худоби захопили/ і села попалили». Вони навіть думали дати бій загону Куропатв-Поляновського, для чого скупчили 500 вояків. Утім, і оборонці сконцентрували свої сили – 50 кінних. Татари вирішили за ліпше не зв'язуватись та відступили. Але й оборонці не чулися на силі для бою і повернулись до замку Бучача.

Далі у Папроцького йдеться про ратні подвиги «войськового Жидачевського». Він, коли до Куропатників підступили татари («напали на місто без вістки»), плував їм «шикування» та чимало поклав «на плацу». Ворог таки спалив місто та сіл «немало», але був змушений покинути вже набуті «полони» та втікати.

Інший епізод татарського наскоку трапився напевно у подільській Чемерівці. Тут поінформовані татари заскочили «вдома» зацного Чемеринського – «сина Ротмістра Гідного/ Чапкою його прозивали/ а Павлом молодого». Той боронився довго і завзято. Лише, коли жінка, «котра йому заскочивши/ під бік з правої сторони» обійняла та просила, «бажаючи його мати живого», аби здався у полон, він склав зброю. Крім, цих шляхетних бранців татари тут не знайшли великої здобичі. Лише «двір, гумно і село усе попалили./ Худоби череду захопивши/ срібло, шати взяли/ Чого забрати не могли/ вогнем понищили».

Далі йде історія «гідної пані» Нараєвської, яка «у великому щасті була», бо лише за Божою допомогою уникла татарського полону. В її домі знайшовся «шпигун» (татарин-невільник?), який «знав як хрещене ім'я було в них кому». Вірогідно, цю інформацію він передав татарам, які її використали, аби їх впустили до укріпленого двору «як своїх». Тут вони

захопили «трьох панянок дорослих» та «великі клейноди» (цінні речі). Як пише Папроцький, про останнє вона «не дбає», але жаль їй дівочої «цноти» полонених панянок.

Список уведених до неволі шляхетних жінок продовжує «Скнилівська суддівна» з «дівкою вродливою» (можливо тут йдеться про жінку Смеловського, судді бузького та його дочку, панночку чудової вроди, котру забрав один з татарських вождів, хоча згодом її викупили з полону – про це згадував Оржельський). Ці пані також були «завезені в Поганську землю негідну». Інших реальних постраждалих Папроцький не знає, але зауважує, що «немало поштивих Шляхтянок/ Котрим вже платків¹ треба/ [а] не дбати про вінок./ Пішли в землю Поганську суворо зв'язані/ Так ніби злочинці якісь ошарпані». А чоловіків-шляхтичів («спійманих та забитих») на той час «згинуло» зо 30 осіб.

Про втрати простолюду Папроцький пише таке:

<...> хлопства простого, котрі втікали/

До Замків/ і тих вони багато доганяли.

Дітей, дівчат/ і молодиць/ тих багато загнали/

Старих жінок і чоловіків досить настинали.

Котрі те собі самі у них випрохали/

І на вічну неволю увести себе не дали.

Тим часом, перша дезорганізація оборони краю минала. «Люд Рицарський» почав сходитись «до громади». Цьому безперечно сильно заважали татари (шляхтичі «звідусіль важкі мали переходи до того/ Оскільки була повна земля Поганства негідного»). Утім, татарське командування таки відчуло, що перед ним замайоріла перспективу цілковитого розгрому.

¹ Варіант перекладу – *вуалі* (чадри?). Мова про те, що невірниць чекає примусове навернення в іслам та мусульманський одяг, а не рідний дівочий віночок.

Стривожені татари «вчинили між собою раду». Тут вирішили, щоб розпущені по околиці загони «до часу умовленого назад повертались» та йшли «до купи» до Дністра. Як бачимо, було цілком змінено порядок відступу: замість запланованого відступу своїми слідами на Білу Церкву, татари рушили до найближчого кордону Речі Посполитої – наддністрянського із Молдовою (вірогідно з-під Тернополя правим берегом Збруча на переправу поблизу молдавського Хотина; про переправу татар саме під Хотиним є й у хроніці Гваньїні видання 1611 р.).

До молдовського воєводи відрядили гінців, які пообіцяли «навпіл розділити з Волошином лупи» та гарантували безпеку його підданам від татарського війська. У відповідь господар мав не чинити перешкоди татарам на переправі через Дністер та на шляху через власні володіння. Молдовський воєвода відразу погодився, чим, на думку Папроцького, «показав помисл свій зрадливий». Причому молдаванин навіть дезінформував М.Сенявського – «Послав скоро до Гетьмана/ запевняючі листи/ Мовляв я є приятель ваш певний і істинний./ Тих поган через землю свою/ якщо б захотіли/ Не пушу/ щоб про те вже певно відали».

Керівництво коронного війська заспокоєне молдовським господарем, про якого гадали, «що мають приятеля з нього», готувалось перекрити татарам старий зворотній шлях. Польний гетьман очікував під Плоськировим на прибуття військ подільського воєводи М.Мелецького та ополчення «Волинців». У розпорядженні самого М.Сенявського було менш ніж дві сотні жовнірів, отже самостійно переслідувати багатотисячний татарський кіш він не міг. Відтак, постійно посилав прохання-вимоги пришвидшити надходження допоміжних військ з Поділля та Волині.

Очікував М.Сенявський і на повернення раніше розісланих загонів, від яких сподівався «певної вістки і язика». Прибулий Я.Претвич та інші справді привів чимало бранців, але вони вже не мали інформації про актуальні плани татарського командування.

За Претвичем не забарився й М.Мелецький зі своїм полком. І хоча загальні сили коронного війська все ще не дотягували й до двох тисяч готового добою люду (це «крім хлопів»), але воно не чекаючи вже на інші резерви, прямо в ніч об'єднання рушило на перехоплення татар. Рухались у напрямку на Кам'янець-Подільський. За Гейденстейном рух цей йшов через Городок у верхів'ях Смотрича аж до с.Балин (нині Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.). Він таки подає, крім «багатьох інших», імена урядників, що прибули на допомогу Сенявському – воєводи белзького Анджея Течинського, старости белзького Яна Замойського, воєводи сандомирського Яна Костки, воєводи київського В.-К.Острозького, воєводи брацлавського Андрія Вишневецького. В останньому, здається, Гейденстейн помилився – А.Вишневецький з 1572 р. був брацлавським каштеляном. Прийшли до з'єднання Сенявського й волинці, хоча їх воєвода Богуш Корецький в Корці хворий лежав. Вони оповіли про рейд цілого війська татар з-під Теробовлі (себто вже по відступі з-під Тернополя?) на Кременець (Kamieniec), де місцеві жителі дали їм невдалий бій, та дали на Волинь.

Утім, повернемося до Папроцького. Татари тоді вже концентрувались біля Дністра – «Сходилися до Дністра Загони до купи». Татарському командуванню пощастило захопити «язика», який оповів, що звідусіль йдуть коронні війська, аби дати ворогу «генеральну битву»:

І дістали язика, котрий їх так попередив/
 Що Гетьман іде з людом/ той вас буде займати.
 Аж [й] інші Війська великі, котрі звідусіль ідуть/
 І козаки з Поділля їм на допомогу прийдуть.
 Дадуть вам вальну битву/ мають стрільби багато/
 І насправді з усіх боків/ ідуть до нас сміливо.

Татари, «не чекаючи з Гетьманом забави», організували переправу на правий молдавський берег Дністра – «Милю велику з полоном йшли через таку швидку воду». Пощастило їм і з погодою для переходу через річку –

«фортуна їм нещасна служила/ що на прудкій воді й вівця не втопилася». Переправа розпочалася у «середу» (15 жовтня?), а в «четвер» вже «Погани Дністер точно перелетіли».

Жовніри спіймали облизня або, як пише сам Папроцький – «І ті усі люди, що за ними бігли/ Відступали так ніби їм пси обід з'їли». Бо перспектива перемоги була цілком реальна, на підмогу місцевим подільсько-руським урядникам та загонам прикордонної «оборони поточної» тоді вже підійшли численні магнатські зағони:

Ян Костка із Хелмянами/ з Белжанами моторними/

І Миколай Мелецький/ тим же слідом за ними.

Альбрехт Ласький/ з ним почет біскупа Зацного/

Досить порядний та збройний Франца Красіньського/

Оті усі охоче і спішно їхали/

Підгоряни і ті їх також не видали.

Староста Сандомирський з багатьма Зацними людьми/

Воєвода Люблінський/ з ним Панове інші.

На переслідування на молдовській території коронні війська не наважилися і «назад усі у жалю в різний бік поїхали» (у Гваньїні видання 1611 р. є навіть вістка, що жовнірів, які бажали переправитися через Дністер, обстріляли з Хотинського замку [84, с. 761]). Провину за невдачу в погоні за татарами Папроцький цілком покладає на «злого Петрила» (себто молдовського господаря Петра V Кульгавого), який «іще від предків своїх не звик турбуватись цнотою» та ввів в оману коронне командування своєю «грамотою»-заспокоєнням.

Для татарських бранців-«нужденних Християн» перехід за Дністер означав втрату надій на швидкий порятунок. Тут Папроцький включив до свого опису «невільницький плач», мотив якого так добре відомий українській літературно-фольклорній традиції:

Що за плач там надзвичайний був/ які нарікання/

Коли перейшли кордон оті Зацні Пані.
 І діточки невинні/ оті Християнські/
 Котрі з худобою зарівно йшли/ там у сторони Поганські.
 Плачем великим сердечним/ яко побивались/
 А матусям своїм який жаль безмірний чинили.
 Якби дощ цілий день/ великими краплями.
 Йшов/ так Дністру прибуло отими їх сльозами.

Завершує Папроцький свою «Суму Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської» зверненням до Бога «милостивого» та «всемогутнього». Його він просить надати невільникам «порятунок прудкий». Папроцький молить вирвати їх з полону «як Жидів отих неслухняних» (найвірогідніше тут йдеться про сюжет з Ветхого Заповіту про втечу євреїв «неволі єгипетської»; утім, не виключено, що це натяк на пізніших євреїв, які не відразу дослухалися до проповіді Ісуса Христа). Автор «Історії жалісної» погоджується на будь-яке покарання, «аби тільки в твоїй вірі скінчити живота» могли бранці та щоб через цих людей не прибувало сили ворогам християнства, «не розмножувалася Поганська нецнота».

Далі у Папроцького йде невеликий параграф «Порядок в'їзду до Землі Руської тих псів Поганських». Здається, тут ми маємо цікаву «боротьбу» автора із жанровими стереотипами. Бо, якби йшлося про «перемогу своїх», тут мав бути реєстр-парад переможців (див. за приклад підрозділ 3.1.), але тут переможцями стали «вороги» – татари. Отже, Папроцький творить власне «парад винуватців» і, здається, це найяскравіший приклад такого роду в річпосполитській літературі (не дивно, що конспект цього параграфу згодом потрапив і до вищезгаданого видання 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії»).

Спочатку тут автор «Історії жалісної» у черговий раз згадує стрімкість татарського прориву в глиб країни – «Таким ті пси порядком у наші землі увійшли/ Що на жодну сторону найменш не розійшлись». Верховними

ватажками походу, які «усіма військами порядно керували», Папроцький називає чотирьох синів кримського хана («Перекопського Царя зухвалого»). Загальна кількість татар нападників обрахована на 111 тисяч.

Зауважимо, що, здається, цифра 111 має для Папроцького певну магію. Хроніка Гваньїні видання 1611 р. не пішла тут за «Історією жалісною» і подала іншу кількість татарського війська вторгнення – 80 тисяч. Таку саму цифру називав і А.М.Фредро [149, с. 136]. Більш-менш згідний із даними Папроцького лише Оржельський (106 тисяч татар). Вище, вже висловлювалися міркування, що можливо ця цифра включає «голови» не лише людей, а й коней. Тоді реальна кількість татарських вояків може бути визначена десь у 30 тисяч. Згадані саме «чотири» верховних вождя походу можуть непрямо підтверджувати наші міркування про 4 орди-тумени, кожна заокруглено по 10 тисяч, реально дещо менше.

Далі подаються імена кожного татарського вождя, опис його прапору-«корогви» та кількість/якість його підлеглих. Зауважимо, що опуклена цікавість до ворожих прапорів, то доволі вже традиційна річ для старопольської історичної літератури, згадаймо хоча б Яна Длugoша «*Banderia Prutenorum*»/ «Прусські прапори» (1448) – опис корогв тевтонців-хрестоносців, здобутих у Грюнвальдській битві 1410 р. (Н.Яковенко вважає, що докладні описи прапорів у тогочасній літературі – це взагалі-то наслідування «Іліади» та «Енеїди» [355, с. 157 – 188]). До речі, популярність тут білого кольору, а він присутній в усіх шести описаних корогвах, змушує з певною іронією поставитися до трактування Симоном Пекалідом «*двох корогв сніжнобілого кольору*», під якими князі Острозькі вирушили проти запорожців К.Косинського 1591 р., як суто християнського «доказу чистоти (свого) серця і позбавленого прихованих намірів невинного сумління» та репліки «янгольства» власника такого клейноду [355, с. 157 – 188].

Взагалі «порядок»-шикування татарського війська поданий Папроцьким як вигляд *армії на марші* (армії вторгнення). Попереду 15-

тисячний корпус Алп-Гірея, що йде «в купі [і] найменше не розходяться». Далі 10-тисячний загін Газі-Гірея. За ним Адил-Гірей з 10-тисячами та Саадет-Гірей (Садиб-Гірей) «з кута» (розширеним униз трикутником?) з 15-тисячами. У цих корпусах згадано найбільше – 10 та 25 – власних корогв окремих мурз (про Адил-Гірея відомо, що він був старшим у поході і напевно його загін концентрував близьку до ханського двору аристократію, а Саадет-Гірей був старшим сином нащадка престолу, відтак також мав приваблювати кримську знать).

Далі йдуть війська «васалів Криму»: прикубанські ногайці (8 тисяч) під проводом Селямет-Гірея (Оржельський зве його «сином хана їх [ногайців] орди»); закубансько-північнокавказькі черкеси (7 тисяч), ім'я ватажка Папроцькому не відоме (у Оржельського – це «інший ханський син»; з Гіреїв – знаних нам як учасники походу – «вільними» для заняття цієї посади є Бахт-Гірей (Буврат-Гірей), Девлет-Гірей та Мурад-Гірей); нарешті найближчі сусіди України з Буджаку – добруджці та білгородці (разом 10 тисяч) на чолі з Бакаєм та Сьозою (Оржельський зве Бакая і Сьозу вождями лише білгородських татар (10 тисяч) та подає з ними ще якогось «мурзу» (вождя добруджців?) з 7 тисячами кінноти). Останні, напевно як головні знавці терену, «їх усіх/ вели днем також і вночі».

З лівого боку знаходився корпус прикриття – 12 тисяч – на чолі з не названим на ім'я ханським зятем. Наявність такого корпусу лише зліва напевно пов'язана з тим, що лише звідти чекали на можливий удар польного гетьмана М.Сенявського (коли минали Хмільник).

Позаду йшли два невідомих мурзи з 10 тисячами (за Оржельським, загін цей нараховував лише 2 тисячі осіб на чолі з Арсеном (Arsennus, Arsenius) та Денну (Dennius, Denus)). Вони доглядали за кількома на кожного кіньми, взятими, аби «здобич на них виносить».

Стерегли війська від несподіваних нападів з боків ще 10 тисяч добірних вояків-«комоньців». До речі, термін «комоньці» пояснює Оржельський. За

ним це вояки з одним конем, а не як інші, які рухалися удвуконь, пересідаючи з одного на другого для швидкості. Зрозуміло, що одноконні вершники готові були вступити в битву відразу. Очоловав їх за Оржельським «син мурзи» (може того товариша Бакая і Сьози?).

Ще далі «на узбіч» від «комоньців» бігли сторожі (напевно в усі чотири боки), по 1 тисячі чоловік, загони досвідчені, «хлопець в хлопця». Зауважимо, що, за Оржельським, з цього корпусу по 2 тисячі йшли з лівого та правого боку від війська, а решта трохи за ними (напевно аби прийти на допомогу в разі потреби).

Ось таке «велике військо», як підсумовує Папроцький, нищило українські землі. Тут вони взяли «багатства великі», чимало полонених, але шкода від них не лише в забраному – татари це «замало вважаючи/ села, стодоли спалили».

Але наприкінці Папроцький знаходить можливість закінчити «на добрій ноті». Він оповідає про відплатну акцію, яку здійснили проти татар запорожці під проводом свого гетьмана князя Богдана Ружинського.

Цей останній «шляхи обложивши», себто напевно перекривши можливість покликати на допомогу, відправив частину низовців у спустошливий набіг (як подає М.Розвадовський «за Перекоп» [55, s. 7 – 12]). Як пише Папроцький, вони:

Пустошили їм землю/ дітей витинали/

Маткам очі виривали/ і груди вирізали.

Міста, села попаливши/ назад повернулись/

Бо за наше не стоїть [себто – не компенсує] / аби й усе

знищили.

Татари, які були ще у Молдові, тішилися своїми успіхами та розтринькували здобуте – «Людей/ худобу/ і іншу здобич легковажили». Зауважимо, що, за хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари захопили на Україні 55 тисяч бранців, 150 тисяч коней плюс «незліченну кількість»

рогатої худоби та овець. Утім, вірогідно це дуже завищені дані. За Фредро, татари захопили на Поділлі (без інших українських земель?) 19 тисяч чоловік та 40 тисяч худоби [149, s. 140]. Можливо найвірогіднішими є дані Оржельського – 35.340 бранців, 40 тисяч коней, 500.000 крупної рогатої худоби та незліченна кількість овець. Він додав, що дуже невелику кількість бранців було згодом викуплено. Серед найбільш постраждалих він зве «графа Гурку» (напевно Гурка Анджей (бл.1534-1583) – каштелян менджижецький), якому татари спалили понад сто сіл біля Бузька та Золочева; вже згаданого «мечника Вольського» з його Підгайцями та «Сененського» (напевно Сененський Ян добре знаний нам за підрозділом 2.2). Зі шляхетних бранців Оржельський окремо оповів про дружину князя Б.Ружинського та вже згаданих дружину та дочку Смеловського. Він таки також оповідає, що татари застосовували, вже випробувану 1574 р. на Єжі Язловецькому, тактику компрометації в очах співвітчизників головних керівників оборони краю – вони обходили стороною маєтності М.Мелецького та В.-К.Острозького.

Але, як зловтішається Папроцький, «коли в землю [свою] в'їхали/ м'яса досить застали/ Дітей, жінок/ стада усі/ доценту виголені» (вирізання-нищення худоби та людей, яких не можна було увезти з собою в полон практикували як самі татари, так і запорожці). Автор «Історії жалісної» згадує тут біблійний принцип таліона («око за око»). Він вважає, що хоч і відплатили таки «наші не сповна», але тріумф татарський попсували. Або словами самого Папроцького – «отим також за шовк/ [як] зиск/ зосталася вовна».

Далі вже як післямова або мораліте-лемент йдуть два невеличких параграфи «До Читача ласкавого Коротка Передмова» та «Визнання гріху і прохання до Господа Бога, що своїх рятувати і визволити з рук Поганських зволив».

У першому з них Папроцький яскраво і вельми докладно змальовує гнітючу картину наслідків татарського наскоку, від якої «очей не стає», «голови» на собі не чуєш, а «вуха» – лементів повні. Тут і образи близькі до природного катаклізму: «плач», що «пробиває високії хмари», і річка-«Дністер глибокий», що спливає кров'ю невинних жертв, болота з мостами з мертвих тіл. Ціла земля України завалена трупами, які «поховати/ людей не достає», бо всіх живих увели в неволю.

Автор додає натуралістичних деталей, оповідаючи про зів'ялу красу тілесну, особливо ж невинних дівчат-паночок та немовлят, кості яких тепер розносять по полях стервоїди – пси та птахи. Причому не всім пощастило на швидку смерть. Там лежать і недобиті – «рукою заслоняється/ і той птах клює/ Об'ївши усі плечі/ до грудей прискакує». Такого навіть як «знайде людина, щось має сказати [себто – ще голос подає] / закопати живого/ Не годиться/ а добити/ не дає йому жаль того./ А друге голодом зморене/ вуста плямкають, стогне/ Тільки й знати/ що в зголоднілім тілі дух теплиться».

Така уявна картина крає серця матерям, яких гонять у неволю. Реалії полону не кращі. Ось мати «дивиться смутно» на дочку, а батько – на сина – «І кожен нарізно з них в путах у Татарина». Дівчина – вже знеславлена і її «волосся розхристане» вже ніколи не огорне мати весільною хусткою. Остання взагалі «краще б смерть воліла/ Аніж дивиться на зятя/ що по ній дістала».

Далі йде загальний плач по Поділлю – землі щедрої та прикордонного муру країни. Ось як змальовує її актуальний стан Папроцький:

О Шляхетне Поділля/ о Країна Зацна/

Де ж она твоя плодоносність всьому світу смачна.

Де матері, котрі мужніх діток народили/

Усі від Поганських рук марно погинули.

А інші в малій воді там же у них ходять/

У воді що з очей плине/ аж по кісточки бродять.

Де ж вони стада великі/ що коней примножували/
 На котрих Гідні Рицарі Поган громили.
 Де і ті що живність без міри давали/
 Вівцям, коровам – у Поган усі опинилися.
 Не підуть вже до Імперії¹/ воли відгодовані/
 Годують нині м'ясом своїм/ Татар зухвалих.
 Оті бджоли [хіба] щось винні злій Поганській руці/
 Що з гнізд своїх вигнані є у вогненну муку.
 Немає хто б пожалів/ і заплакав ревно/
 Попросив Бога про помсту/ на Поган вірно.
 Людина – [то] дивина на Поділля/ Пси тільки брешуть/
 І ті, знати, в скорим часі з голоду поздыхають.
 Поховавши свої Пани в свої лакомі губи/
 Котрих кості разносять гострими зубами.
 Біда тим що те бачать, з жалю помирають/
 Ті що про лютість Поганську слухають.
 Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною/
 З котрих недавно мали мур, так мовлять, певний.
 Той зараз розвалили люті Погани.
 І вже чим оті звались/ то сходить нанівець.

Папроцький висновує, що ціла «Польща», себто усе Польське королівство, має тепер зважати на крайню ослабленість свого українського муру. Автор «Історії жалісної» радить рідній країні керувати «надалі обережніше», допомагати прикордонню «порадою» та реальною «обороною» за рахунок внутрішніх ресурсів. Українців Папроцький поетично зве «коханцями», про яких позабула Польща. Він нагадує, що зберігається

¹ *Священна Римська імперія німецької нації* – традиційний ринок збуту для української худоби.

загроза цілковитого нищення українського краю від «прудких загонів» та «руки Поганської».

Другий із згаданих і вже останній параграф «Історії жалісної» є стилізованим каяттям перед Богом за гріхи співвітчизників та молінням про пробачення. Папроцький сподівається, що демонстрація покори, стійкості у вірі та небажання приймати іслам, пом'якшить «суворий суд» Божий. Не буде іновірець-мусульманин зловтішатись, якщо Бог допоможе своїм вірним. Бо Господь всемогутній. Взагалі саме несприйняття чужої віри, на думку Папроцького, є запорукою повернення Божої милості, як не на цьому, то хоч на тому світі. Цим і завершує свій твір автор «Історії жалісної»:

І хоч би те, наш Господь, нам вчинити зволив/

Щоб же нас в тому несприйнятті Поганства побачив.

Ми, однак, тобі довіряти/ і сильно будемо/

Що легко до чесних/ [до] вічних розкошів підемо [на тому
світі].

АМІНЬ.

На останній сторінці книжки ще вміщено гарну ілюстрацію із зображенням переправи війська через річку та бою з ворогом на тому березу. Здається, це фрагмент знаного батального полотна невідомого художника початку XVI ст. „Битва під Оршею 1514 р.". З текстом Папроцького вона особливого зв'язку не має і потрапила до видання хіба як стилізований «образ війни».

«Історія жалісна» Б.Папроцького є чудовим прикладом побутування віршованої хроніки у річпосполитській історіографії та її наративних можливостей щодо відбиття сучасних автору історичних подій. Вільність жанрових рамок, не зважаючи на відданість автора архаїчній, середньовічно-провіденціальній загальній візії історії, подарувало нам тут чимало конкретних колоритних образів України кінця XVI ст. Зокрема, сам сюжет

успішного татарського нападу розбудовано у цьому творі Папроцького чи не найдокладніше у річпосполитській літературі. Не має аналогів і поданий тут опис «татарських прапорів».

Для українського історика «Історія жалісна» особливо цікава своїми ілюстраціями тогочасних військових технологій, висвітленням ролі козацтва на Поділлі у 1570-х рр. (подільські козаки у модерній історичній літературі зазвичай знаходяться надто у затінку своїх запорізьких колег), наведеним багатющим генеалогічним та топонімічним матеріалом. Вельми симптоматичним є й демонстрований Папроцьким ще неподоланий ментально-політичний бар'єр «Русі з Руссю».

Так, автор «Історії жалісної» оповідає про події лише про страждання «своєї» Польської Русі в кордонах до Люблінської унії 1569 р. Про втрати Волині чи про особисту образу Б.Ружинського, Папроцький мовчить. «Волинці» і «низовці»-запорожці з'являються у його тексті радше як союзники (тут він як історик явно поступається таким своїм сучасникам як С.Оржельський та Р.Гейденштейн).

До речі, нічого нема тут і про знану хроніці Гваньїні видання 1611 р. вересневу диверсію козаків з Києва, Черкас і Канева, посланих Дніпром київським воєводою В.-К.Острозьким проти татарської сторожі, ще коли татари зосереджувалися під Чорним лісом для загального походу. Про цю ж подію трохи інакше оповідав Фредро. За ним кількатисячний загін козаків з Києва, Черкас та Канева, відряджених В.-К.Острозьким атакували татарське військо, коли воно розтягнулося на марші. Козаки залишили свої човни на протилежному березі Дніпра, підповзли у траві та між пагорбками до татар та за сигналом-окриком кинулися в атаку. Ворог змішався та запанікував, а коли оговтався та почав переслідування козаки вже добігли до річки та відплили на своїх чайках [149, s. 136 – 137]. Ці та деякі інші деталі дозволяють припускати, що вірогідно з 1575 р. була й окрема волинсько-київська реляція про ці події (від князя В.-К.Острозького?).

Утім, напрацьовані Папроцьким для «вужчих» регіональних рамок наративні образи, згодом явно згодилися для висвітлення «загальноукраїнської» теми. Зазвичай це відбувалося за посередництвом скороченого викладу подій у виданні хроніки Гваньїні з 1611 р., але примітне значення мала й характеристика козацтва з «Саду королівського» (про неї див. підрозділ 4.1.).

3.3. Анонімна реляція «міжнародна» про набіг татар 1589 р.

Зростання популярності реляційного жанру в Речі Посполитій наприкінці XVI ст. сприяло більшій обізнаності з «українською» проблематикою на Заході християнської Європи. Писати про Україну стає якщо й не модно, то, принаймні, респектабельно. І тут особливо слід відзначити поширення перекладацької практики щодо творів річпосполитських авторів, а також спеціального творення текстів іншими мовами для потреб міжнародного піару. До праць такого роду належить і обійдений увагою вітчизняних історіографів анонімний опис антитатарської військової кампанії на Україні 1589 р. (наші публікації про неї див.: [235; 255]).

Анонім

Описана тут подія мала значну європейську „пресу”, вірогідно в зв’язку із ім’ям Яна Замойського – великого майстра міжнародного піару та шанувальника ще молодій тоді преси. Не виключене і його авторство, або співавторство щодо цього тексту, адже відомо про його редагування текстів з хронік Гейденштейна; у варшавському Архіві головному актів давніх, зокрема, зберігається і латиномовні описи-реляції пера Я.Замойського – з

1599 р. – про виправу проти волоського воєводи Міхая (Михала) Витязя (1558-1601) та з 10.02.1600 р. – про перемогу над цим самим воєводою (див.: AGAD. LL 27. P.193-195; 191-193). Отже події 1589 р. на Україні висвітлили такі видання як: „Neue Zeitung. Wahrhaftige Beschreibung was sich in Polen, dem Land Podolien im Jahre 1589 zugetragen hat” (Гданськ, 1589; Нюрнберг, 1589); „Hrozné noviny kterak 1 srpna 1589 Turci a Tataži do Polska vpadli” (Прага, 1589) і нарешті „Vera relazione della rotta e strage fatta dei Tartari dai Polacchi” (Рим, 1590). Французький переклад останньої друкують 1590 р. в Ліоні („Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais, plus une lettre envoyée au grand chancelier de Pologne”/ „Правдива реляція про набіг та розгром Татар і Турків Поляками, плюс один лист великого канцлера Польщі”), а також, того самого року, у Парижі. Це останнє видання перевидав (Париж, 1859) польський патріот (родом з України) та співтворець Бібліотеки Польської в Парижі Кароль Сенкевич (1793-1860). До речі, видання здійснене на гроші російського мецената князя Августина Голіцина (1823-1875), в серії «Bibliothèque Russe» (у ній надруковано за період 1856-1863 рр. 10(?) окремих книжок).

За цим виданням здійснено і український переклад та аналіз цілого твору. З тексту опущені лише частини, що не стосуються подій 1589 р., а саме: «Avant-propos» (Передмова Кароля Сенкевича). – S.I-XVIII; «Notes» (Коментарі). – S.21-29; «Discours de Jan Zamoiski» (Промова Яна Замойського від 21.III.1590). – S.31-54; «Discours de Sigismond III» (відповідь короля Сигізмунда III від 2.IV.1590). – S.55-59; «Note sur les Russies» (Коментарі). – S.61-73.

* * *

Цікавий тут анонімний твір має звичайну для свого часу «довгу» повну назву – *«Розгром Татар і Турків здійснений паном Яном Замойським, канцлером та великим коронним гетьманом Польщі із винищенням великої кількості командирів та вояків з тих 75 тисяч людей, зібраних, аби*

пустошити Польське королівство, під проводом Беглербег-баші. Новина видана з примітками, до якої додано промову Яна Замойського виголошену на Варшавському сеймі 1590 р. і відповідь Сигізмунда III, уперше передані по-французькі». Те, що це твір реляційного жанру прямо свідчить і сама підназва основного тексту видання 1590 р. – «Розгром Татар і Турків, правдива Реляція походу та погрому татар і турків Поляками».

Ті самі події досить докладно описані також у хроніці продовжувача Йоахіма Бельського, у Яна Дімітра Соліковського та у вже знайомому нам виданні Р.Гейденштейна [158, s. 103 – 107; 202, s. 93 – 95; 156, s. 284 – 287]. Посилання на ці фрагменти у коментарях до нашого тексту робляться далі лише за згадкою автора. У сучасній вітчизняній історіографії цікаву спробу представити «кримський» погляд на події 1589 р. щойно зробив Олекса Гайворонський [268]¹.

Оповідь розпочинається зі згадки коронації нового польського короля Сигізмунда III Вази. Вона «відбулася в Кракові, у грудні 1587 р. на день св.Іоанна-Євангеліста [27 грудня], в костелі св.Станіслава, з великим рукоплесканням та загальною згодою королівства та незліченної кількості народу та спеціально згромадженої шляхти».

Невдовзі по цьому відзначилося українське козацтво, яке анонімний автор характеризує таким чином: «...Козаки – вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибулі, аби вдосконалюватися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи».

Запорожці здійснили тоді кілька нападів на турецькі володіння. Зокрема, автор згадує про наскок на фортецю Очаків, «яку вони зруйнували і розорили та, серед інших трофеїв, привезли тридцять гармат». Потім козаки

¹ Частина IX. «Гази II Герай» підрозділ «Схватка с казаками у Гёзлеве и ханская экспедиция на Украину» – С.317-318.

напали та спалили замок Тягиня (Бендери) «з усією землею Монкастро» (Аккерман–Білгород-Дністровський), де «вбили велику кількість людей, крім тих, які були у полоні». Зрештою, «не задовольнившись цим», запорожці-пірати на морі захопили корабель «відповідальний за товари, які доставляють до Константинополя, що його вони спалили після того як, за свідченням [самих] грабіжників, пограбували і вбили усіх, хто знайшовся на борту».

Взагалі, активізація українського козацтва вірогідно пов'язана із нереалізованим планом війни з Туреччиною, який в останні роки свого правління виношував польський король Стефан Баторій (1576-1586). Мав наміри воювати з Кримом і московський цар (у відповідь на малоуспішний татарський похід 1587 р. на володіння Москви).

Вірогідно заохотити козаків до нападів могло і жевріння міжусобиці в Криму, де дуже залежному від турецької підтримки хану Іслам-Гірею II (1584-1588) грозила помста синів його попередника Мехмед-Гірея II (1577-1584). Та й часи міжкоролів'я та боротьби за престол Речі Посполитої різних кандидатів (1587-1588 рр.) сприяв безконтрольності щодо Запоріжжя.

На жаль, досі неможливо точно датувати кожний із згаданих походів. Зокрема С.Соловйов (а за ним і Д.Яворницький) подає під 1588 р. спочатку взяття Очакова, а потім похід морем на Крим 1500 запорожців [335, с. 251]. До речі, з тексту Соловйова не випливає, що Очаків взяли саме у 1588 р. Так, що, напевно, йдеться про напад запорожців на це місто, вістка про який за продовжувачем Й.Бельського надійшла до польського уряду наприкінці липня 1587 р. [158, с. 33]. Згадані ж 1,5 тисячі запорожців 1588 р. спустошили Туптарахань, між Козловом-Євпаторією і Перекопом (взято 17 сіл).

Сучасний дослідник історії кримських ханів О.Гайворонський так виклав цілу цю подію. Невдовзі після нового набігу кримців на московське прикордоння влітку 1588 р. хан Іслам-Гірей разом із молодшим братом Фетх-Гіреєм відвідав Гезлеві (Євпаторію), де турки, які приплили сюди з Ак-Кермана (Білгорода), жалілися йому, що шлях суходолом на Крим

перекритий запорожцями. Останні якраз за кілька днів перед тим зруйнували і Очаків (Ак-Чакум). Тоді таки козаки атакували з моря і Крим. Їх початковою метою був саме Гезлеві-Козлов, але, коли вони дізналися, що там перебуває хан, вони обмежилися спустошенням вищезгаданих 17 сіл поблизу Тарханкута.

Цей напад образив не лише хана, але й турецького султана, який звелів Іслам-Гірею збирати татарське військо для відплатної акції. Наприкінці 1588 р. хан рушив у похід, але татари йшли за непопулярним ханом неохоче, тепла зима затримала замерзання Дніпра та переправу на правий берег річки, де в Ак-Кермані на хана чекали турецькі підкріплення.

Іслам-Гірей таки дійшов до цього міста-замку, але турки тоді вже розійшлися і треба було очікувати, коли вони знову зберуться. Тут хан помер і його підданим стало не до походу, їх тепер турбувало питання спадкоємця престолу [268, с. 303 – 306].

Про скарги султана польському королеві щодо козацьких нападів на Тягиню, Акерман та «Одю» (Азов?) повідомляв німецький історик Гаммер, але Яворницький відніс ці акції до 1589 р. [353, т. II, с. 56] (вірогідно тут також не без Соловйова, який оповідав про напади на Білгород-Акерман, де козаки усі посади попалили, та Азов як акції 1589 р., як наслідок турецький флот вдався до блокади гирла Дніпра, а кримцям султан велів іти в похід на польську Україну). Захоплення турецького корабля (під Козловим-Євпаторією) дослідник історії Запоріжжя, знову за С.Соловйовим, також датує цим роком та ув'язує з цілим походом Кулаги на Козлов [353, т. II, с. 55; 335, с. 253] (хоча у Соловйова захоплення турецького корабля та напад Кулаги на Козлов – це два різних повідомлення з 1589 р.).

Утім, у аналізованій тут анонімній реляції про останню козацьку акцію оповідається окремо. Вона датує напад на Козлов липнем 1589 р. Зауважимо, що продовжувач Й.Бельського оповідав, що вістки про напад запорожців на Козлов прийшли на сейм 25.III.1589 р. або невдовзі по тому, при цьому

зазначено, що набіги на Тегіню, Очаків та Білгород були «перед тим» [158, s. 101]. Про те, що турецькі погрози помститися за всі чотири напади говорили саме на цьому сеймі пише й Р.Гейденштейн. Причому, останній звинувачує сейм за те, що він не виділив ніяких екстраординарних коштів на оборону України. Утім, можливо хроністи таки помиляються (березень взагалі не є зручним для морської виправи), бо існує також лист Я.Замойського від 16.VII.1589 р. з повідомленням про цей напад, див. [302, с. 167]. Тоді напад можна датувати рубежем червня-липня. Наша реляція додає про нього деякі цікаві подробиці, зокрема про те, що похід приурочено до кінця великого ярмарку в місті, що козаки захопили в його околицях три державних магазини-склади. Запорожці «угледівши, що набуто великих трофеїв, більше вбивали всіх тих, кого знаходили [вірогідно вивозити невільників на перевантажених козацьких чайках не було можливості – Д.В.], і пішли звідти, придавши вогню вищезгадане місце». До речі, за повідомленням С.Соловйова, цей напад виглядав таким чином: 800 запорожців отамана Кулаги на «малих стругах» приплили під Козлов. Вночі вони захопили міський «посад». Новий хан Газі-Гірей зі своїм військом поспішив на допомогу місту, але козаків тут вже не застав. Швидшим був калга Фет (Феті)-Гірей, який встиг заскочити запорожців. Він бився з ними у самому посаді, полонив зо тридцять козаків. У цьому бою загинув сам Кулага, інші запорожці змогли відступити.

Козацький напад на Козлов автор анонімної реляції вважає головним *casus belli*, приводом для війни з боку кримців. Як він пише – «Татари були сильно роздратовані, і з жалем, злобою та гнівом, майже миттєво, скупчили близько сімдесяти тисяч вершників, для задоволення їх помсти за образи і втрати нанесені Козаками, на додачу вони були підбурені та підштовхнуті турками». До речі, інформацію про стимуляцію турками татарського походу наводив і С.Леп'явко, див. [302, с. 167 – 168]. Він згадує про прямий наказ хану про набіг від великого візира Синан-паши та про посилку 10 тис.

червінців від султана на справу мобілізації для походу ногайських улусів. Навів історик й вістку про те, що й московський посол у Криму нібито дав хану 50 тисяч золотих, аби він йшов саме на землі Речі Посполитої, а потім особисто супроводжував татар до Дніпра, щоб переконатися, що все йде як домовлено.

На чолі походу став новий талановитий кримський хан Газі-Гірей II Бора. Татарська армія переправилася через Дніпро та вторгнулася на Україну. Головний кіш татари заклали між Тернополем, Янушполем та Збаражем (у продовжувача Й.Бельського татарський кіш став від Тернополем). Зауважимо, що Газі-Гірей був одним з головних ватажків походу 1575 р. (описаного у підрозділі 3.2), відтак план нової кампанії міг наслідувати той успішний напад.

18 серпня татари «почали виходити з табору» (продовжувач Й.Бельського та Я.Д.Соліковський датують 18.VIII.1589 р. початок вторгнення, у Р.Генденштейна цього дня татари уже під Львовом), роблячи вилазки на Львів (за продовжувачем Й.Бельського та Я.Д.Соліковським татари не дійшли лише 4 милі, себто близько 30 км, до Львова) та інші міста Руського воєводства (як бачимо, як і у Папроцького, саме цей напрям найбільше турбує оповідача). Як пише автор реляції кримці мали армію поділену «на дві частини», себто він має уявлення, що одні з нападників залишались в коші, а другі розорювали околичний край, «безжально руйнуючи і спустошуючи усі сільські оселі і села, захоплюючи в полон усіх, хто потрапляв їм до рук, чоловіків і жінок, дорослих і малих, шляхту і простолюду».

Про дії оборонців України оповідач повідомляє таке. Ян Замойський, великий гетьман коронний на вістки про набіг «поспіхом та звичною обачністю» скликав якесь число людей, що в тих обставинах було непросто, «немов на крилах» відправився до Львова. Зауважимо, що коронний гетьман тоді не міг розраховувати навіть на ціле кварцяне військо, частина з якого

була зайнята конвоюванням за кордон невдалого претендента на польський трон – Максиміліана Габсбурга.

У Львові Замоїський оголосив надзвичайний стан та нашвидкуруч почав його укріплювати. Останнє робилося в зв'язку із побоюваннями, що до татар приєднаються і турки, зосереджені на молдавському кордоні. Гетьман також очікував, що згромадження сил під Львовом завадить татарам «наступати і нанести (розділившись на дрібні загони) ще більшої шкоди королівству».

До першочергових кроків Замоїського належало і відправлення значного підрозділу до Кам'янця-Подільського – «міста і фортеці великого значення на кордонах, близьких від наших провінцій». Вірогідно він мав стримувати турків та перешкодити татарам виводити здобич найкоротшим шляхом на молдавський Хотин, як це трапилося 1575 р. До речі, за продовжувачем Й.Бельського, до Кам'янця поїхав Миколай Язловецький, староста снітинський. Я.Д.Соліковський додав, що зроблено це, бо староста цього «місця» Миколай Бжеський (Brzeski) вже кілька років хворів.

Наступним кроком було, по мірі мобілізації шляхти та жовнірів, формування та розсилання мобільних загонів, які мали протидіяти невеликим татарським відділам («які поширюючись, поділялись на окремі чамбули, що повертались з великою здобиччю до місця, де вони мали табори»). Як повідомляє автор реляції такі підрозділи «козаків» було спрямовано під Буськ (Buscho), Гологори (Goligir) та Галич.

До речі, за коментарем Сенкевича, «Buscho» це Бучач, але, за таким провописом тут могло йтися і про сучасне село Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл., яке на той час було володінням Я.Замоїського (за природну укріпленість Бушу звано Малим Кам'янцем). Утім таки, найвірогіднішою інтерпретацією тут є власне Буськ, нині райцентр Львівської обл. («Buszk» чи «Buszka» у Й.Бельського, «Busk» у Соліковського), місто на прямому шляху з Тернополя до Львова. З «Goligir» Сенкевич також помиляється, але досить

«вдало» (уважав, що йдеться про сусідні з Гологороми Глиняни). Додамо, зрештою, що, за продовжувачем хроніки Й.Бельського, сутички з татарами мали місце біля Буська (Buszka), Дунаїва (нині село Перемишлянського р-ну Львівської обл.) та Галича [158, s. 104].

Оповідач дуже високо оцінює ефективність це розсилання «загончиків». Як він пише, вони винищили «незліченну кількість Татар, крім тих, які були вбиті селянами, та звільнили деяких бранців, які потрапили до рук вищезгаданих Татар, що починали пізнавати ціну вищезгаданих польських вояків і жалкувати щодо рішення увійти до Польського королівства».

Власними силами боронилися і самі мешканці краю. Так, автор реляції згадує про значний бій з татарським загonom, «що з'єднав п'ятсот коней», при Куропатниках. Татари заскочили «під фортецею» велику кількість селян з возами. Їх вони було вже захопили, але тут оборонці містечка вступили в бій, який тривав понад годину.

Розпочалася стрільба зі стін фортеці з гармат та іншої вогнепальної зброї. Влучним пострілом був вбитий другий за значенням ватажок татарського загону – Аль-Фезо (Alphezo), «одягнутий у жовтий атлас». Цей останній, в той час як інші відступали з-під обстрілу, з групою найзавзятіших продовжив переслідування селян, які втікали до воріт замку. Після смерті його та «великої кількості інших» татари полишили Куропатники в спокої.

Описала реляція й бій під Збаражем. Тут «князь Збараський із своїми людьми захищався хоробро від подібного [попередньому] загону Татар, котрий було підійшов під згадану фортецю Збараж і битва продовжувалась доти аж поки не загинула тисяча татар, а залишок втік з вищезгаданого місця». Здається, успіх князя Януша Збараського тут перебільшено, адже Збараж тоді суттєво постраждав.

Погромити ворога пощастило Я.Претвичу з «паном Волинським воеводою» (кн. Янушем Острозьким). Вони зустріли татар, «які паювали

було [набуте] на шляху, безтурботно повертаючись до табору» і відбили у них усю здобич.

Утім, найдраматичніший бій тієї кампанії трапився під Баворовим. На вістку, що тут сховалася «пані Влодкова» – сестра самого великого коронного гетьмана (мова про Елжбету Замойську, сестру Я.Замойського та дружину Станіслава Влодка), татари 22 серпня перевели сюди кіш (утім, може бути мається на увазі просто, що вони прийшли сюди великими силами), який отаборився в «в льє» (4,44 км) від міста. Загарбники «дали знати обложеним, що якщо ті погодяться видати їм вищезгадану пані, то вони підуть звідси не роблячи жодної шкоди». Оборонці відкинули цю пропозицію. Як пише автор реляції – «старші прийняли рішення зносити все аж до смерті і після взялися відчайдушно боронитись».

Татари оточили місто та пішли на стрімкий штурм. Утім, міщани та численні селяни, які сховалися тут, боронилися відчайдушно. Як пише автор реляції, останні з самим «селянським реманентом, як-то мотиками, вилами, сокирами та косами, сміливо відбили [атаку] і твердо бились тривалий проміжок часу». Коли татарам вдалося таки зламати опір захисників міста, частина останніх відступила до замку, а інші втекли «до води, до якихось кількох болотистих місць».

Замковий гарнізон діяв рішуче, відстрілював ворога з гармат та іншої вогнепальної зброї. І натиск татар було відбито, причому, як пише автор реляції, тоді загинуло понад 2 тисячі штурмуючих.

Цей успіх оборонців затьмарила лише смерть у битві «мужнього та визначного» ротмістра Якуба Струся. Як пише автор реляції цей вояк «як ворог [серед] Татар мав велику репутацію та цінність, вони різали його на частини і вирвали його серце та майже кожен бажав умочити свою криву турецьку шаблю та вістря своїх стріл у його кров, аби хизуватись, що його власна крива турецька шабля обагрена кров'ю такого відомого та доблесного

ватажка» (цей Якуб Струсь здобувся у сучасників на численних панегіристів, див.: [27; 162]). Цим тут і завершено оповідь про бій під Баворовим.

Зі змістовних доповнень про хід бою варто згадати «Пам'ятку Якубові Стусю, старості хмельницькому, не без жалю написану» (Краків, 1589) Йоахима Бельського. Там, зокрема, оповідається:

...gdy Pohańcy szli k zamku poteżne,

Strus ie bil mezne.

<...> Lecz na ostatku też legł miedzy niemi/

Pierstami swemi.

<...> Rota też jego wszystka zemrzec woli/

A niżeli pic łzy wiecznie w niewoli.

Wzięt Podlodowski/ a lud iego snadnie

Na placu padnie.

Uszli Kozacy: zbito Charlinskiego:

Ranny Potocki/ pocztu nie zbył swego.

(...коли поганці йшли до замку потужно, Струсь їх бив мужньо. / Але на останок теж ліг між ними, грудьми своїми. / Рота теж його уся померти волить, чим пити сльози вічної неволі. / Взятий Подльодвський¹, і люд його легко на плацу впадає. / Пійшли козаки. Збито Харлінського². Поранений Потоцький почту не позбувся свого. [4, s. 4-5])

Принагідно зауважимо, що й інші хроністи знають чимало оригінальних деталей цього зіткнення. Так, за продовжувачем Й.Бельського татари не рахуючись із втратами захопили «пригородок» та саме «містечко» і вже штурмували замок, коли на допомогу обложеним прийшли підрозділи (роти) Якуба Струся, Потоцьких, Подльодовських та почти місцевих зем'ян-шляхтичів (загалом це мало бути бл. 500 вояків). Вони атакували татар і вже

¹ Подльодовський Миколай – ротмістр коронний.

² Харленські (Харлінські) – родина мазовецького походження, осіла також на Волині та Київщині (спадкоємці Полозовичів).

було тіснили їх, коли Я.Струсь, відрізаний від своїх був вбитий. Рота Струся була збита з позиції, дісталось й іншим. У полон потрапили два Подльодовських, Варшавський (Варшевицький), Корицінський¹ та інші шляхтичі. Усіх їх згодом прийшлося викупати за немалі кошти, лише Корицінського, за старою дружбою відпустив Білецький (Ібрагим Білецький?), шляхтич-потурнак, з татарського табору. Попри те, що поле лишилося за татарами, вони виснажені боєм полишили штурм замку та відступили. Загиблих у бою значніших ватажків вони поклали в кількох хатах, які спалили. Завадити невдачі коронних військ під Баворовом могли значні підрозділи кн.В.-К.Острозького (київського воєводи) та кн.Я.Збараського (брацлавського воєводи), але вони, через взаємну ворожнечу, не забажали з'єднувати сили.

За вісткою Я.Д.Соліковського Я.Струсь загинув, бо його кінь втратив керування і заніс вершника у гущу ворогів. За Соліковським у цьому бою з татарського боку загинув брат кримського хана та ще деякі вожді-мурзи. Про «брата хана» він явно помиляється, жоден з рідних братів Газі-Гірея у цьому поході не загинув.

«Три дні по тому», отже 25 серпня, татари за даними автора реляції «прорвались під Оринин, розташований в чотирьох лігах [себто у 20-22 км] від Валахії». Тут їх атакував «князь Ружинський». У цьому бою, на думку автора реляції, полягло близько тисячі татар.

Цікава тут особа ватажка-переможця під Оринином. Мова, напевно, про одного з синів князя Остафія Ружинського – Михайла († після 1592) або Кирика (Кирила) († 1599), чи, менш вірогідно, Миколу († 1592). Відомо, що Кирик та Михайло 1588 р. порядкували на Запоріжжі, отже вірогідно тут мова про найкраще описаний продовжувачем Й.Бельського (знаний і Я.Д.Соліковському) бій запорожців з татарами, коли ті вже поверталися

¹ Вірогідно це *Миколай Корицінський* (1543-1615) – королівський секретар та жупник краківський.

додому. За цими вістками, один з татарських «цариків», себто представників дому Гіреїв, розбив тоді свій стан трохи осторонь від загального війська. Козаки вночі напали на нього, вождя-царика вбили, його бранців звільнили. Тут надійшла допомога татарам та оточила запорожців. Але останні збудували собі шанці-табір з трупів ворога, возів, зв'язаних коней та почали відстрілюватись. Вони відбили дві татарських атаки, після чого ворог відступився. Татар тоді загалом загинуло «до кількох тисяч». Утім, вірогідно, бій під Орининим та на Кам'янці – то два різних бойових зіткнення.

Тут варто згадати, що С.Леп'явко проаналізував нещодавно лист самих запорожців до Я.Замойського від 10.X.1589 р., де йдеться про цю військову кампанію [302, с. 169 – 170]. За ним, на вістки, що татари перейшли Дніпро, козаки з місць своїх літніх промислів (Запоріжжя?) вирушили до Дністра навздогін за нападниками. До їх війська тоді приєдналися й почти черкаського та переяславського підстарост, брестського воєводи Горностая і ще кількох значних шляхтичів. Запорожці перестріли татар на річці Кам'янці (невеличка ліва притока Дністра) за дві милі від молдавського міста Сорок. Вони раптово напали на один з кошів, де було 6 тисяч татар, знищили 2.700 чоловік, у т.ч. одного царевича і кількох представників татарської знаті. Хан Казі-Гірей, який стояв неподалік «за горою», поспішив на допомогу своїм і оточив козаків. Запорожці вміло відбивалися табором, але ворог не припиняв натиску. Тоді козаки пішли у відчайдушну контратаку. В бою загинуло кілька значних татарських мурз, під ханом було вбито коня. Втрати змусили татар відступитися. Інші інформатори згодом дали полякам свідчення, що татари втратили 9 тис. чоловік, хана було поранено в ногу, вбито його двоюрідного брата, ханського підскарбія, кількох мурз і також відбито великий полон. Як побачимо нижче, усі ці вістки дуже схожі із оповіддю про бій на переправі через Дністер. Отже, бій на Кам'янці – то справа не самих лише запорожців.

Та повернемося до тексту реляції. Як звичайно, коронні війська спробували перехопити татар при переправі за Дністер. Сюди рушило з'єднання рот «ротмістрів вельми мужніх» – Влодка, Темрюка та Потоцького, а з ними ще й «Козаки, ті, що під командою пана великого канцлера» (вірогідно вони могли розраховувати ще й на сили М.Язловецького, Кам'янець-Подільського гарнізону, а також запорожців (гетьмана Ружинського?)).

Вони зустріли в одному переході від «Кам'яного Броду» (р.*Кам'янка?*) татарські підрозділи «Жасобініта, сина одного великого пана, та Янду, сина Махетумеля, з якими було шість тисяч коней». Коронні війська розділили свої сили на дві частини, оточили ворога і винищили його разом із ватажками. Як пише автор реляції «в цей день було звільнено дві тисячі польських бранців».

Почувши вістку про цю «пастку і розгром», «напіврозлючений» татарський хан із основними силами пробував прийти на допомогу своїм. Причому він пішов на хитрість «ніколи не практиковану Татарами» – наблизившись «до Каменя» (Кам'янка?), залишив частину свого війська за якоюсь горою (аби не показувати реальну кількість своїх сил), а з другою «великим стрімким натиском та раптовістю» оточив коронне військо, яке якраз доловлювала татар, які розбіглися після попереднього погрому.

Як пише автор реляції, жовніри у складній ситуації повелися мужньо: коли вони «побачили себе оточеними такою великою армією, вони порадилися разом, щоб розподілити свої обов'язки під час битви з настільки значним невігідним становищем; нарешті, згадавши, що вони воюють проти цих магометанських собак в ім'я Ісусове, об'єдналися разом, подали руки один одному і обіцяли розбити армію ворога або більше не томити смерть [чеканням], [казали] що потворним буде всякий знак боягузтва або схожого бажання втечі».

Коли кримський полководець рушив вперед своїх вояків, коронні роти пішли в контратаку. Причому билися настільки потужно, що вбили коня під самим ханом, який також був поранений пострілом з аркебузи (автор реляції помилково гадає, що від цієї рани хан невдовзі помер). Серед татарських ватажків у цьому бою коронні вояки вбили, на думку оповідача:

«Пана Баті-Гірея, сина Джасеневу, командира тисячі коней;

Пана Солтана, Сафі-Гірей Хана, з яким небагато днів раніше Козаки мали бій на морі, командира одного великого ескадрону;

Пана Козю, також командира;

Пана Джаксу-Улана, пана майже рівного Хану, з його родом;

Пана Алі-Плуріову, кузена великого Хану, з двома тисячами коней;

Пана Караіна, командира Татар Гааських;

Пана Шири, шляхтича важливого та хороброго солдата, з його родом;

Панів Каромазаїмського, Алтачіїна, Маємета, Келіувей».

Маю підозру, що первісно це був список наявних на полі бою татарських ватажків, яких автор реляції «вбив» уже потім, своїм власним пером.

Далі за текстом хід бою розвивався таким чином. Жовніри, окрилені першим успіхом, продовжують тиснути татар. Поранений хан, приховуючи слабкість, аби його вояки «не помітили цього, і те не стало підставою для втечі», сам вирішує відступати. Жовніри женуть ворога, який у цьому відступі «втратив вбитими близько чотирьох тисяч».

Один великий татарський загін відступив до лісу. Їх «розладнані шиккування» пробували атакувати наспілі жовніри, але татари укріпилися між дерев і добре боронилися. Бій тут тривав три дні, жовніри «билися з таким великим завзяттям і вірою проти цих собак». Зрештою коронні вояки взяли приступом ліс та винищили обложених татар – «яких налічувалось дев'ять тисяч».

Далі звитяжні війська Речі Посполитої відновили переслідування основних сил кримського хана до Дністра (в оригіналі реляції помилково –

«Дніпра»). Татари, «аби порятувати свої життя, кидались до річкових вод, більша частина яких потонула, і [лише] залишок переправився за річку, рушивши до турецького табору і в годину гніву втратили понад десять тисяч бранців, між якими кажуть, що був знайдений один князь зі своєю дружиною і повернувши втрачені залишки здобичі розореної вищезгаданими Татарами Русі і цим способом Поляки навчили Татар як-то приходити шкодити їх краям». До речі, про увесь цей погром татар біля Дністра не згадали ані продовжувач Й.Бельського, ані Я.Д.Соліковський, ані Р.Гейденштейн. Здається єдина глуха згадка про нього є у П.Пясецького – «все одне на річковій переправі відбили у татар здобич козаки» [186, s. 93].

Про цікавого тут князя-бранця продовжувач Й.Бельського повідомляв, що під час цього татарського набігу у полон потрапив «князь Збараський з дружиною». Він помер у полоні, а жінку викупили. Можливо він має на увазі кн.Костянтина Владиславовича Збараського (пом. після 1590) одруженого із Барбарою Ходоровською. Можливо також мова про представника іншої гілки цього князівського роду – Олександра Олександровича Порицького (про нього немає даних пізніших за 1586 р.), одруженого на Анні Баворовській (у 1589 р. згадується як власниця володінь свого померлого(?) чоловіка). С.Леп'явко із посиланням на інше джерело (Rps. BUW. – 46. – S.21) пише, що бранцем був «князь Заславський з дружиною» [302, с. 168]. Якщо це так, то це міг бути лише кн.Януш Янушевич Заславський (з 1591 р. підляський, а з 1604 р. – волинський воєвода) дружиною кн. Олександрою Романівною Сангушківною (пом.1602), причому оскільки є документи за підписом цього князя з липня та грудня 1589 р. (висловлюю вдячність І.Тесленкові за консультацію у цілому цьому питанні), то вірогідною стає версія реляції, що його таки відбили з полону на Дністрі.

Утім повернемося до тексту реляції. Її автор зауважує, що після відступу татар не забарилася й відплатна акція. Вн пише: «козаки зі шляхтою Русі, що мала бути вельми ображеною Татарами, постановили вторгнутись

до країв вищезгаданих Татар, аби помститися за себе сповна сквитавшись за образи і переправились за річку Дністер <Тірас>, [де] знайшли велику кількість Татар, які прагнули [їм] завадити, але вони були всі вбиті і ті [козаки] увійшли набагато далі, захопивши шлях на Кафу в давнину звану Феодосією, вбиваючи всіх, хто потрапляв їм до рук, не маючи поваги ані до статі, ані літ молодих і при цьому нищили вони всі види худоби, що вони знаходили». Під згадкою тут шляху на Кафу-Феодосію напевно варто розуміти, що козаки обсіли шляхи вздовж Чорного моря, якими татари мали повертатись до Криму.

Зауважимо, що за часів звитяжного Стефана Баторія Річ Посполита вже трохи відвикла від турецько-татарських вторгнень і готова була відповідати силою на силу. Сам Я.Замойський був не проти продовжити курс попереднього короля на війну із Туреччиною.

Отже, загальний успіх татарського набігу 1589 р. був сумнівним. Відтак, запланована Османами друга, вже турецька, хвиля вторгнення до Речі Посполитої з молдовсько-румунського плацдарму захлинулася. А план був, за даними автора реляції, такий: силами беглербея Румелії Хедер-паші та «генерал-паші» турецької Угорщини виставити армію в 75 тисяч вояків (у вищезгаданому листі запорожців до Я.Замойського від 10.X.1589 р. турецька армія нараховувала бл.40 тис. вояків, у т.ч. кілька тисяч угорців, кілька тисяч молдаван та трохи татар; Хедер-паша сам зупинився в Яссах, виславши в гору Дністром лише окремі загони [302, с. 169]); вона мала під приводом зміни молдовського господаря, на яку не погоджувалась Корона Польська, та у помсту за напади українських козаків, об'єднатись із татарами, вдертися на Західну Україну та захопити Кам'янець-Подільський – «місце майже неприступне для облоги». У листі Хедер-паші до Я.Замойського від 10 вересня, турки погоджувалися на мир лише в обмін на знищення та вигнання козацтва.

Замойський як великий канцлер та великий гетьман коронний повідомив короля Сигізмунда III, який тоді перебував у Вільно та їхав до естонського Таллінна на зустріч із своїм батьком – королем Швеції, про загрозу турецького вторгнення. Він таки розпочав широку мобілізацію військових ресурсів країни. Пунктом зосередження коронного війська традиційно обрали Глиняни під Львовом. Як повідомляє автор реляції «шляхта з завзяттям та неймовірною спритністю підготувала і привела до ладу добрих солдат випробуваних та звичних до війни, і за дуже малий час зібралось п'ятдесят тисяч кінних та п'ятнадцять тисяч піхоти, всіх навчених та добірних, які мали з попередніх справ докази своєї доблесті, під проводом славної пам'яті найяснішого короля Стефана, на війні Московській, такого гатунку, що найгірший з них гідний водити армію».

Коли армія зібралася Я.Замойський повів з Глинян в бік Молдови. Він став табором на кордоні, як пише автор реляції «у тридцяти льє [133,2 км] від турецької армії». Тут сторони розпочали переговори. Замойський не бажав розпочинати велику війну без резолюції короля та сенату, а турецький командувач не чувся на силі виступити проти готового до бою коронного війська. Відтак, сторони домовилися, що до султана буде спрямовано посольство від польського короля, після чого Хедер-паша відступив за Дунай до своєї резиденції у Силістрії та розпустив своє військо (лише летючі загони акинджи¹, як пише Я.Д.Соліковський, під проводом акинджи-бея за наказом Хедер-паші спалили прикордонний Снятин).

Як додаток до своєї реляції, анонімний автор подав наприкінці тексту копію листа турецького беглербека Хедер-паші до великого канцлера Я.Замойського від 27 жовтня 1589 р. Оригінал був писаний італійською

¹ *Акинджи* (рейдери) – загони легкої кінноти в турецькій армії. Спеціалізувалися на завданнях розвідки боєм та спустошення території ворога. Тут напевно були задіяні акинджи зі штабом у Силістрії, беї-керівники яких зазвичай походили з роду Малкочогуллар.

мовою – офіційною мовою дипломатичного спілкування Туреччини із християнськими країнами Європи. Цікаво, що у турецького паші не знайшлося перекладача з латини, якою напевно писав до нього коронний канцлер. Хедер-паша просив останнього написати до нього «простою мовою» (польською? українською?), з якої може перекладати його секретар Мустафа.

У цьому листі також єдиною причиною війни названі українські козаки. Турок обіцяє, що якщо їх буде усунуто, татари припинять свої напади на Україну. Турецький командувач погоджується відвести свої війська у відповідь на обіцянку, що до зими до султана буде направлено польське посольство, яке має залагодити усі міждержавні проблеми.

Анонімна реляція про татарський напад на Україну 1589 р. є наразі найбільш цілісним оповіданням про цю подію. Попри те, що за детальністю викладу вона поступається, зокрема, вище аналізованій «Історії жалісній» Б.Папроцького, цей твір яскраво ілюструє зростання потуги українського козацтва, ставить під сумнів традиційні оцінки дій великого гетьмана коронного Яна Замойського у кампанії 1589 р. як провальні чи бодай не ефективні (за наративною традицією, що походить від критично налаштованого щодо особи канцлера Я.Д.Соліковського).

Цікавим є те, що попри провал прикордонної «оборони поточної», можливо більший навіть за вищеописаний випадок 1575 р., татарам не вдалося вивести значної кількості бранців та здобичі, причому великою мірою це сталося саме завдяки козаччині. Недаремно остання, наступного 1590 р., звернула на себе пильну увагу уряду, який пробував реалізувати нову козацьку реформу з постійним реєстром козаків та новим осідком у Кременчуці.

Загалом ситуація на Україні наприкінці 1580-х років має явну подібність з передоднем 1648 р. – в обох випадках «відбій» у планах уряду

Речі Посполитої щодо боротьби з Туреччиною закінчився врешті-решт «козацькою війною». Отже можна казати про значний вплив 1589 р. на «політичний досвід» річпосполитської України, а відтак і важливість аналізованого тут тексту для вітчизняної історіографічної традиції.

Не можна не відзначити й зростання історіографічної вправності «піарників» Речі Посполитої відносно, наприклад, вище дослідженої реляції Й.Л.Деція з 1527 р. Це вже не «заготовка» для просунутих європейських оглядачів, але завершене «послання» світу. Для переконливості воно використовує численні, вже цілком опрацьовані, риторичні штампи (про козаків, про стиль поведіння християнських вояків і їх ворогів тощо) і навіть публікує «автентичні першоджерела» (лист Хедер-паші). Відтак не можна легковажити роллю реляції 1589 р. для зацікавлення освіченої публіки Європи українською проблематикою в цілому.

Війна має великі «заслуги» перед історичною літературою і річпосполитський наратив XVI ст. тут не виняток. На жаль, вітчизняна історіографія, поза козацьким сюжетом, ще слабо цікавиться тогочасними „українними війнами”, відтак чимало яскравих пам’яток все ще залишаються не введеними у науковий обіг (саме для цього розділу нашої праці існувала найбільша можливість *обирати* та *відбирати* першоджерела). Проаналізовані тут тексти можуть бути визнані хіба за певну „вершину айсбергу”. Як бачимо, вони вражають своїм фактографічним багатством та живим репортажним стилем, а отже здатні слугувати за чудову ілюстрацію своєї епохи.

Загалом монографії окремої війни (у формі реляцій, віршованих хронік, діаріушів, промов та панегіриків) – це один з найпопулярніших жанрів ранньомодерного історіописання, справжній фундамент тогочасної історичної нарації, відтак твори такого роду здатні чимало сказати і про

історіографічну техніку власної доби. Їм багато завдячувала, зокрема, прагматична тенденція в історіографії раннього модерну, вони ставали однією з головних основ рефлексій над талантами вождів, конкретним короліванням або й над іншими загальнішими питаннями історії.

Багато важить також сам сюжет війни на Великому Кордоні з мусульманською цивілізацією. Він мав усеєвропейське значення, відтак річпосполитські твори на цю тему знаходили розголос та вдячного читача по всій Європі (стимулюючи й перекладацьку практику). До певної міри саме вони торували шлях туди як для цілої історіографії Речі Посполитої, так і для будь-якої інформації про Україну.

Розділ 4.

Генеалогія образу українського козацтва в річпосполитській історіографії

Цей розділ присвятимо сюжету генези/розбудови характеристик українського козацтва в річпосполитській історіографії протягом другої половини XVI – середини XVII ст. Для цього звернемося до матеріалів Миколая Рея, Яна Анджея Красінського, Свентослава Оржельського, Рейнольда Гейденштейна, Йоахима Бельського, Бартоша Папроцького, Станіслава Любенського, Яна Іноцентія Петриція, Якуба Собеського, Шимона Старовольського, Павла Пясецького та Анджея Максиміліана Фредра (відповідні тексти див. Додаток Д).

Зауважу, що сюжет нарративного образу українського козацтва наразі все ще потерпає від суто джерелознавчого його опрацювання. Сюди, як до лавки лахмітника, стягується все, що бодай скидається на цінність. За свіже шокуjące „одкровення” тут може правити 900-сторінковий опус „доктора філології” Миколи Корпанюка, надрукований цілком респектабельним видавництвом „Смолоскип” [295].

Відтак, факт існування специфічного варіанту того, що нині позначається як „державний інформаційний простір”, у ранньомодерному минулому часто-густо ігнорується (попри модні пошуки „Іншого” термін „рання модерність” скоріше наголошує на спільних рисах сучасників і тогочасників). У кращому разі матимемо обмовку про інтернаціональність європейської „республіки вчених” та єдині риторичні стандарти освіти тогочасної християнської Європи. Утім, навіть останнє зауваження нічого не дає для витлумачення очевидної неоднозначності реакції на той чи інший нарративний образ, що, зокрема, явно перебуває у залежності від громадянства/ підданства конкретного письменника/читача. Відтак гадаю, що вивчення нарративних образів українського козацтва, створених у розрахунок

саме на аудиторію співвітчизників (чи то оформлених як „вітчизняна” позиція), матиме неабияке значення для з’ясування питання про позиціонування річпосполитського соціуму щодо козацької проблеми.

З-поміж вище згаданих авторів козацьких нарративних образів, на „кар’єру” у модерній вітчизняній історіографії можуть претендувати хіба тексти Й.Бельського та Р.Гейденштейна – перший завдяки його популярності ще в „українській” літературі XVII-XVIII ст., другий – через важливість його оповіді про завершальну фазу Лівонської війни 1558-1583 рр. для історіографії власне російської, яка й спопуляризувала цього автора серед російськомовних читачів (у т.ч. і в Україні). Крім цих двох, на особливу „любов” вітчизняних історіографів можуть претендувати ще М.Стрийковський та А.Гваньїні. Але, передусім через спорадичність та надмірну розпорошеність „вісток про козаків” у першого, та їх неоригінальність (див. нижче стр.319-320) у другого, я відмовився від залучення цих матеріалів для своєї праці. Відтак, наразі все ще на часі ознайомлення українського наукового загалу з усіма оригінальними уривками, разом з їх сучасними українськими перекладами.

Загалом сучасна національна історіографічна традиція щодо дослідження цікавого нам періоду та історико-політичного дискурсу Речі Посполитої демонструє надмірну „україноцентричність”, вона досі тяжіє до канонізації одних постатей і текстів та ігнорування інших (так, до улюбленців старої української історіографії – „об’єктивних іноземців” – Е.Лясоти та Г.Боплана, наразі додався „скозачілий” Й.Верещинський). Відтак, не дивно, що бажаючи отримати бодай короткі відомості про річпосполитську історіографію звертаються зазвичай аж до „Курсу лекцій з джерелознавства 1880-1881 рр.” В.Б.Антоновича, перевиданого в 1995 р. [226]. Про питомість цього тексту свідчить і нове його перевидання з перекладом українською [227].

4.1. До привілею Баторія: де проводити «кордон»?

(М.Рей, Я.А.Красінський, С.Оржельський, Б.Папроцький)

Феномен українського козацтва від початку свого існування турбував «впорядковане» станове суспільство Польського королівства. Утім, тривалий час воно сприймалося як дуже локальне явище – притаманне переважно прикордонному Подільському воєводству. Степовий кордон останнього, ця «земля ні твоя, ні моя, а Божа», за висловом одного кримського хана, був доволі розмитим. Це дозволяло тривалий час сумніватися в тому – а чи «дитятко» таки наше? Відтак, унормування козацтва як соціального явища проходило мляво і загалом лише на місцевому, а не державному рівні.

Утім, Люблінська унія 1569 р. різко розширила простір «коронної України», зв'язала Корону із дніпровськими козаками та Запоріжжям. Проблему «унормування» козацтва прийшлося вирішувати талановитому полюблінському поколінню державних діячів, які, щоправда, зберігали уявлення про козацтво як явище «малого формату». Прагматичний уряд навіть спробував було радикально позбутися проблеми – як шлях «задушити у колисці» можна витлумачити гоніння на козаків кінця 1570-х рр. І, лише оцінивши, що це «собі дорожче», почалося «приручення» дітей Дикого Поля. Уряд уводив їх до правового поля країни завдяки т.зв. привілею Стефана Баторія 1582 р. (ще приватно-королівського акту¹) та першої, справді загальнодержавної (обговореної на сеймі), козацької реформи 1590-1591 рр.

¹ Вірогідно під ним слід розуміти акт вписаний до Метрики Коронної: *Uniwersał Stefana Batorego do ukrainnych urzędników w sprawie poszanowania przez nich wolności Kozaków zaporoskich* (19.IV.1582 р., Рига. – AGAD. – LL 32, k.405v-406v.). Напевно, він і був підставою тривкої легенди про привілей короля Баторія запорожцям (хоча документів на цю тему могло бути й кілька).

Зрозуміло, така амбівалентність позначалася і на наративних образах козацтва, які поволі, але напрацьовувала річпосполитська історіографічна традиція. Цей процес і буде досліджено у цьому підрозділі на прикладах «козацьких уривків» з творів Миколая Рея, Яна Анджея Красінського, Свентослава Оржельського та Бартоша Папроцького.

Миколай Рей **(1505-1569)**

Цей письменник відомий в Україні здебільшого філологам-полоністам, як засновник новочасної польської літератури, такий собі чужинський Котляревський. А вітчизняні історики ще мало цікавилися українськими сюжетами у творчості цього автора. Дозволимо собі коротенько оглянути біографію М.Рея.

Народився в Журавно під Галичем, нині це містечко Жидачівського району Львівської області. Його батько переїхав на Русь з Краківського воєводства, вдало одружившись із вдовою з дому Гербуртів. Свого єдиного сина він дуже любив і балував. Миколай вчився два роки у Скалмежу (нині село у лодзькому воєводстві Польщі), потім у Львові та недовго в Краківському університеті. Зрештою, щодо науки він був талановитим самоуком. 1525 р. батько приставив сина до магнатського двору Анджея Тенчинського. Згодом письменник був також пов'язаний з домом Сенявських, зокрема із гетьманом великим коронним Миколаєм.

М.Рей охоче сприймав релігійні новинки і сам перейшов на лютеранство, потім прийняв кальвінізм (все це між 1541 та 1548 рр.). З Галичини перенісся на Холмщину, де 1542 р. заклав село Савчин, а 1547 р. виклопотав у короля для своєї осади міське право та перейменував нове місто на Рейовець. Як літератор здобувся на широке визнання вже у сучасників.

Цікава тут 8-рядкова епіграма М.Рея «*Козаки польні*», вміщена до його славнозвісного «Звіринцю» (1562) (розділ 3, № LXIV). Вона яскраво засигналізувала про виділення українського козацтва в окремий «сюжет» у літературі Речі Посполитої:

Козаки їх звемо, але уважаємо за гриби¹,
 А гідні ж бо кореня кожного без хиби,
 Котрі горла [себто – життя] в легкий шанець для своєї слави
 садять,
 А все таки і ті, деяким, через заздрість заважають.
 Бо ж так на загал про них оповідають,
 Що лише там волочаться, чабанів грабують.
 Але лише доїдь туди, милий хлопче, глупий,
 Побачиш, якщо той чабан хребта не облупить.

Як бачимо, автор симпатизує козакам – героям не за походженням, а за власним вибором. Поет відкидає популярний погляд, що козацтво лише з грабунку живе. Він нагадує, що ті грабовані козаками татарські чабани самі для суспільства Корони є ще більшою загрозою. Козацтво, таким чином, є чи не єдиним муром рідної Вітчизни. Цю тезу особливо відтіняють сусідні епіграми «*Пусті замки прикордонні*», де лише на Бога у автора надія у справі їх відбудови, та «*Пусті поля Подільські*», які Рей радить віддати тим, у кого «кров лицарська», бо так краще ніж нинішнє запустіння та роздолля для ворогів [193, s. 267 – 268].

¹ Власне *грибок*. Тут гра слів, на відміну від боровика (білого гриба) – гриба шляхетного, з власним коренем, козаків уважали за негідний гриб-паразит, наріст на дереві, без власного кореня.

Ян Анджей Красінський¹

(14.VIII.1550 – 13.IV.1612)

Цей вже знайомий нам автор першого друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої „Полонія” (Болонья, 1574); видання польського перекладу С.Будзінського у 1852) вмістив у свій текст і „козацький уривок”, який в оригіналі містився на звороті 73-го листка. Його тут проаналізовано за публікацією А.Стороженка оригіналу тексту та російськомовного перекладу. Взагалі, маю велику підозру, що добре знаний пасаж про «козаків» І.Свірговського з книги Л.Горецького „*Descriptio belli Ivoniae...*”/ «Опис війни Івоні» (Франкфурт, 1578) [21, р. 37 – 38] сконструйовано саме за цим уривком з Красінського. У російському перекладі К.Мельник-Антонович згаданий пасаж виглядає таким чином: „Конница эта была неутомима, она никогда не оставалась на одном месте, но постоянно рыскала за добычею, преследуя неприятелей в пустыне вдали от всяких путей, по самым укромным местам” [87, с. 111].

Цей фрагмент є складовою частиною розділу 12-го („Про спосіб війни у поляків, а також про найважливіші їх походи”), причому, зауважу, що крім описів трьох видів кінноти (панцерні, гусари і козаки) тут описана й польська піхота, але про козаків-піхотинців згадок ще немає. Характерно, що козаки Красінського діють у „подільських степах”, отже, по кількох роках після Люблінської унії 1569 р., для автора-поляка Литовська Україна, з її дніпровськими „невеликими морськими загонами” описаними ще 1550 р. Михалом Литвином [106, с. 99], залишається *terra incognita*. І це швидше „норма”, ніж „виняток”, адже те саме бачимо й у „Полонії” тогочасного вченого „першої величини” Мартина Кромера (див. підрозділ 2.1). Український переклад майже цілого цього уривка з Красінського (не за оригіналом, а з наведеного тут у Додатку Д.1. перекладу полономовного) не

¹ Біографічний нарис див. підрозділ 2.1.

так давно здійснив знаний історик літератури Дмитро Наливайко [314, с. 51 – 52].

Обидва згадані переклади – російськомовний (Стороженка) та полономовний (Будзінського) достатньо коректні. Помітною хибою Будзінського є хіба інтерпретація слова *securim* як «кресало», а не як власне у Стороженка і тут – «сокира».

За Красінським, козаки як рід кінноти взоровані на татарські зразки. Це стосується як озброєння («Озброєні вони дуже легко, зовсім як татари»), так і способу ведення війни («Коні у них дуже рухливі та придатні для дрібних сутичок. Сідла влаштовані так, що на них легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. В битвах вони користуються більш за все луком, поціляючи ворожих вершників та їх коней дощем стріл. Шаблями татарськими¹ озброєні. Списи також короткі мають. Ворожою країною вони пересуваються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю рухів забезпечується безпека воїна та перемога над ворогом»). Татари є їх природнім суперником «у розлогих подільських степах».

Тутешні «безлюдні пустища» виховали у козаків специфічну витривалість (вони «легко переносять холод, голод та будь-які тяготи») та розрахунок у справі виживання лише на себе та оточуючу природу («козаки возять із собою в сідельних торбах усі улюблені харчові припаси, як ось: хліб, солену свинину та сіль перемішану з перцем. Кожен крім того має при собі сокиру та трут, аби у випадку вдалого полювання на звіра, котрого

¹ Дослівно „скіфськими акінаками”. Скіфів на той час уважано античним відповідником татар, відтак не дивно, що переможців скіфів – сарматів було визнано предками народів Речі Посполитої (русинів-українців, зокрема, виводили від „найславнішого” сарматського племені роксоланів). Цікаво, що опис набору козацько-татарського озброєння аналогічний скіфському, відомому ще Геродоту (скіфи – кінні стрільці, на озброєнні мали мечі-акінаки, короткі металеві списи, луки із стрілами та сокири).

багато водиться у безлюдних пустищах, які відвідують козаки, мати можливість відразу розвести вогонь та зажарити здобич, приправивши її сіллю та перцем»).

Свентослав Оржельський (25.VII.1549 – II або III.1598)

Наш наступний герой – шляхтич з Великопольщі, рід якого походив з Помор'я. Свентослав належав до першого покоління цього шляхетного дому, яке почало займати суспільнозначущі крайові уряди. Можна твердити, що саме „шляхетська революція” першої половини – середини XVI ст. „розбудила” творчий потенціал Оржельських. І Свентослав, 5-й син свого батька, був справді *fidelis subditus*, зразковим підданим-громадянином розквітаючої Речі Посполитої. Мав хіть і здібності до навчання і вже з 9-літнього віку почав звідувати як закордонної (у Франкфурті-на-Одері, Лейпцигу та Вітенберзі), так і вітчизняної (у Кракові) науки. Охочий до „новизн” став протестантом.

Доба перших „безкоролів'їв” дала 24-літньому юнакові шанс зробити політичну кар'єру як на регіональному (у калишській землі на Великопольщі), так і загальнодержавному рівні (з часів 1572-1576 рр. по ньому збереглося 29 сеймикових та сеймових промов). Тверезість, розважність та політична коректність забезпечила йому добру репутацію навіть поза колом польських протестантських політиків.

Зацікавлення С.Оржельського історією також було напряму пов'язане з політичними проблемами сучасності. Його хроніки 1572-1576 рр. – „Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа” („Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti”) це радше записи (матеріали) з „історії проблеми” (з якою ще прийдеться давати собі раду), аніж розмисл *sub specio aeterna*, з погляду вічності (та й саму роботу було закінчено без

традиційної часової паузи, не пізніше 1578 р.). Мають ці аннали-річніки і ознаки жанру „таємної історії”, науки для обраних, через що, вірогідно, автор так і не віддав працю до друку. Утім, відомим твір Оржельського був досить широко (знані 8 його списків з кінця XVI – початку XVII ст.).

Уривок про козаків, вміщено у тексті, що оповідає про події 20 травня 1575 р. Зовнішнім контекстом для нього виступають „україноцентричні” справи: вістки про нищівний татарський напад на Україну та справи турецького посольства А.Тарановського. Погляд С.Оржельського на козацтво позбавлений особистісного забарвлення, можна сказати, що то голос немісцевого „парламентарія”, якого цікавить загальнодержавний, а не вузькорегіональний аспект проблеми.

Насамкінець зауважимо, що широко знаний польський переклад цього уривка В.Спасовичем 1857 р. (див. Додатки) є цілком коректним. Він таки ввів у обіг своєрідну гасло-назву для цього фрагменту тексту з оригіналу – «*Абзац про Низовців*».

Для Оржельського «військо Низове» – то цілком нове для Речі Посполитої явище. Прикметно, що він ніяк не співставляє низовців із подільськими козаками. Цікавий і більш-менш синхронний погляд «з іншого боку» демонструє у своєму «Описі європейської Сарматії» (Краків, 1578) Гваньїні. Він при описі Поділля [19, р. 31] зауважив: «Останнім часом тут з’явилися черкаси, які живуть по Бористену», див.: [314, с. 58]. Не виключено, що на сумніви у «козацтві» запорожців могла впливати і їх самоназва – «запорізькі молодці» [184, s. 156]. Про варіативність назви запорожців у цей час говорить і згадка «*rotmistrza pieszych borysteńskich*» у акті з 1580 р. (мова там про подію з 1578 р., див.: AGAD. MK 123, k. 181v-182v.). Нещодавно С.Леп’явко зауважував і відсутність терміну «козак» у програмових документах козацької реформи 1590-1591 рр. – сеймовій конституції від 19.IV.1590 р. та «Ординації» від 25.VII.1591 р. [302, с. 178, 190].

Якщо брати для козацтва за взірець характеристику Красінського, то запорожці і подільські козаки навіть належать до різних родів військ. Адже низовики Оржельського це не кіннота як подоляни, а піхота та моряки (автор навіть жодного разу не застосував до них термін козаки).

Особовий склад Війська Низового – то «суміш різних народів», хоча «найбільше з-поміж них Русинів». Зауважимо, відсутність у Оржельського пізнішого мотиву про те, що в низовики йдуть злочинці, вигнані/втеклі з батьківщини.

Найбільш вражають історика морські таланти козацтва (вони «будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі морські. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро <Бористен> впадає в Чорне Море <Понт Евксинський>, і навіть далі за море»). Основною базою низовців є Дніпро та його численні острови. Від місця перебування у низов'ях річки походить і назва «низові» або «низовці». Цікаво, що на згаданих дніпрових островах козаки «гніздяться з дружинами і дітьми», отже у Оржельського знову таки відсутній популярний мотив безжонства запорожців.

Сили Війська Низового історик обраховує на 8 тисяч вояків, що на середину 1570-х рр. виглядає дещо завищено. Основне заняття низовиків – війна з татарами та турками, а здобич з цього – то чи не єдиний козацький прибуток. Відтак, Оржельський пише, що «скоріше можна би їх називати розбійниками, хоча для Польщі є вони дуже корисні». Отже, для історика низовці, то радше капери, аніж пірати. Його не дивує, що зі скаргами на козацькі напади турецький султан звертається до уряду Речі Посполитої.

Бартош Папроцький¹
(1543 – 27.XII.1614)

Ґрунтовні пізнання у „справах українних” дозволили Папроцькому стати одним з тих, хто забезпечив „інформаційну підтримку” перших контактів Австрії із запорізькими козаками. Причому, на відміну від щоденника Е.Лясоти, його текст був оголошений друком. Мова про твір Папроцького „Ogrod krolewsky...”/ „Сад королівський” (Прага, 1599). Пізніше, без значних змін (зокрема у козацьких сюжетах) цю працю перекладено чеською – „Діадох” (Прага, 1602). Наведений нижче „уривок про козаків” Папроцький вмістив у біографії імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612), описуючи хроніку воєнних подій 1594-1597 рр. (мова про козаків безпосередньо йде під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії. Обидва празькі видання польською (1599) та чеською (1602) мовами мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на „публіку”. Додамо, що це, власне, перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків. Утім, дати згаданих видань Папроцького не мають нас ввести в оману. Його погляди на козаччину були в цілому сформовані дещо раніше – а саме наприкінці 1570-х рр. Відтак, не дивно, що аналіз їх ми подаємо у цьому підрозділі.

Зауважимо також, що безпосереднім «історіографічним» стимулом для Папроцького стала характеристика козаків («Qui proprie dicuntur Kosacci») вміщена німецьким істориком-журналістом *Міхаелем Янсоніусом* (Jansonius або Isselt, 1530/40-1597) у його черговому виданні міжнародної хроніки «Mercurii Gallobelgici: sive, Rerum in Gallia et Belgio potissimum: Ungaria quoque, Transylvania, Turcia, Polonia, Germania, Italia, Hispania, Anglia, aliisque Europae Regnis et Provinciis ab anni 1594 mense Julio, usque ad annum 1596 gestarum Nuntii Tomus Tertius» (Кельн, 1596). Текст подано наприкінці

¹ Біографічний нарис див. підрозділ 3.2.

оповідання про 1594 р., у зв'язку із черговим молдавським походом запорожців [25, р. 83 – 84].

З цієї книги М.Янсоніуса широко черпав інформацію і Папроцький, але саме козацький уривок, який, до речі, у «Меркурії» майже дослівно повторює Гейденштейна [23, р. 12 – 13] (див. також перший з уривків Додатку Д.5), він цілком переопрацював. Причому за інформативністю текст від цього явно виграв.

Академічній науці в Україні характеристика козаків Папроцького відома за перекладом М.Грушевського (з видання «Саду королівського» 1599 р.) [271, с. 292 – 293]. Він, до речі, наразі потребує певних стилістичних та термінологічних уточнень.

Розпочинає свою оповідь про козаків Папроцький з географічної локалізації їх місць перебування. Це острови у широких місцях на Дніпрі, «що більше в татарських, аніж Подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані». Зауважимо, аби винести Запоріжжя за кордони Речі Посполитої у Папроцького був певний інтерес, бо, якраз тоді, австрійський імперський уряд пробував залучити козаків на службу імператору. А оскільки польський король дозволу на вербунок своїх підданих не давав, то, зацікавленим у запорожцях, було вигідно вважати їх непідлеглими Короні.

Папроцький зауважує, що Військо Запорізьке – то явище ще досить свіже, бо на Запоріжжя, «ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати». Причому, злочинці-вигнанці стали з'їжджатися сюди вже потім. Отже, як бачимо, за Папроцьким, засновники Війська Запорізького – лицарі, а не злодії.

Відзначив оповідач і дуже динамічне зростання кількості запорожців із часом. Він пише, що «коли їх спочатку було кілька сотень і то багато здавалось, а наразі їх вже і по кільканадцять тисяч знаходиться» (у пізнішому чеськомовному варіанті з «Діадоху» мова не про «кільканадцять» тисяч, але просто про «тисячі» – мовляв, лік вже не на сотні, а на тисячі). Не

виключено, що Папроцький свідомо завищує кількість запорожців, аби більше зацікавити влади імперії.

Більшість козаків – то «худі пахолки», себто люд не родовитий, але і їх оповідач уважає за «поштивих», себто людей гідних. Зауважимо, що визначення «худі пахолки» було напевно вельми популярне, бо використане також і у Гваньїні видання 1611 р., де в параграфі «Що означає ‘козак’» моститься твердження: «Слово ‘козак’ є татарським, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, який шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому хоче [підкрес. – Д.В.]», див.: [84, с. 748]. Утім, не можна тут виключати й прямого запозичення з Папроцького.

Не виключено також, що характеристика «худі пахолки» для запорожців стала популярною в зв'язку із справою Зборовських 1583-1584 рр. Адже відома іронічна характеристика дому Зборовських як «кухні худопахолків» (лист Криштофа Зборовського до брата Самуеля від 17.07.1583 р.) [56].

Але повернемося до розбору тексту Папроцького. Авторитет низовців як вояків був високий, адже «для вправління у лицарських справах туди їздять і з панят руських, подільських та польських до них немало заїжджає, бо між них добре вивчиться можна в порядку і в чуйності лицарській». Тут зауважимо, що на Запоріжжя фактично перейшов давній образ Русі як військової школи, «гімназії справжньої доблесті», який подибуємо, наприклад, у творчості С.Оріховського-Роксолана (див. “Напучення польському королеві Сигізмунду Августу” [122, ч. 1, с. 31], а цей твір уперше побачив друк ще у 1543 р.).

Цікавиться Папроцький і термінологією. Він зауважує, що «русаки¹ звать їх козаками запорізькими», знає Папроцький й інший термін – «Низові

¹ Папроцький зазвичай вживає саме цю мовну форму етноніму (замість традиційнішої „русини”).

Козаки». Він просто і зрозуміло пояснює походження обох: *перший* від дніпровський Порогів, про які оповідач знає, що їх дев'ять (у «Гербах» Папроцький згадував про 12 порогів [184, s. 157]) і вони обмежують можливості судноплавства по Дніпру для морських суден; *другий* – від того, що запорожці «низько на кінці ріки Дніпра мешкають».

Знає Папроцький і про головну зброю, що забезпечила успіх Війська Запорізького – то «Стрільба» (вогнепальна зброя). Її у запорожців «багато» і її береже постійна сторожа на островах.

Взагалі респектабельність Війська Запорізького Папроцький явно виопуклює. Воно і багате («Коли самі вони супротив татар чи турків на війну йдуть, часами великий достаток мають у своєму Війську, бо з усіх боків до них селяни [осілий люд] возять [припаси]. І вони платять чим хочуть – кіньми, волами і іншими добутками, також і грошами»). До речі, цікаво, що у ранішому описі поїздки С.Зборовського на Запоріжжя 1579 р. Папроцький згадував і місцеву «нужду» та «недостатки» [184, s. 156 – 167], а тут про це автор воліє мовчати.

Далі за текстом йдеться про те, що Запоріжжя грізне сусідам («І хоча на ґрунтах татарських мешкають, татари їх перемогти не можуть, авжеж ще, аби від них спокій мати, дари їм великі дають. З Москви також від великого князя московського упомінки на кожен рік мають, а коли б їм не дано [було] великі шкоди йому в землі [його] чинять»). Воно і самодостатнє («Мають лосів, сарн, коней диких досить, звіра чорного, зубрів, риби дуже багато особливої, яку печуть замість хліба і печінку звірину вживають часом»).

Зауважив Папроцький і специфічне братство запорожців, коли багатим є передусім спільнота-Військо, а не окрема людина («Скарбів жодних не мають, але, коли кому що хочуть дарувати, візьмуть у когось, хто є найліпший між ними господар, взаїми і потім йому оддають або сплачують, коли їм перша ж здобич якась дістанеться, яку в рівний поділ пускають,

сплачуючи йому то що Військо заборгувало»). Хоча є у козаків і особиста власність («Кожен своє витрачає яко розуміє»).

Зрештою, згадує Папроцький і сезонний характер козакування, коли запорожці «на зиму по містечках і по селах Подільських та Волинських розходяться і на весну чекають. Потім знову сходяться на свій острів і з нього в краї поганські або де їм любо буде йдуть». До речі, обмовка про єдиний (центральний?) «острів» цікава, оскільки у своїх «Гербах» Папроцький досить докладно описав головний осідок запорожців 1579 р. – острів Томаківку, «котрий є так широкий, що можуть на ньому схватись 20 тисяч чоловік і немало коней. При тому острові є озеро <затока?> велике і дуже рибне» [184, s. 158]. Щоправда, з нього Військо на чолі із С.Зборовським якось швидко перебалося на Чортомлик.

Таким чином, «козацький сюжет» закорінився у річпосполитській літературі з середини XVI ст. Зауважимо, що згаданими чотирма авторами гурт тогочасних річпосполитських «козакознавців» не вичерпується, утім інтерес інших істориків та письменників до цієї тематики був більш «принагіднішим». Ось, для наочності, можна згадати сусідні-взаємопов'язані гасла «Kozaci Nizovii»/ «Низові козаки» та «Tartari Kozakos metuunt»/ «Татари козаків бояться» у відомому трактаті М.Броневського «Опис Татарії» (1579) [8, р. 4]. Під ними маємо такий текст: «In primis enim a Kozacis Nizovii noctris hominibus, quod secundo fluvio in cymbis ibi vagantur inde nuncupatis, ac iis Sclopetariis, qui aestate et autumnno in Borestene in cymbis maioribus et minoribus perpetuo vagantur, subitasque et damnosas in eos incursiones faciunt, magnopere sibi mtuunt» / «Бо особливо від козаків низових – наших людей, які вниз течією річки на човнах туди забрідають, звідти і назва тих стрільців-мушкетерів, котрі навесні-влітку і восени Бористеном на човнах великих та малих безперервно блукають, раптово і руйнівню на тих [татар] набіги роблять, які дуже бояться». До речі, про подільських «козаків»,

які як і татари «in campis perpetuo vagantur, praelia et pericula, si eis comitatu impares sunt, evitare probe norunt» / «в полях безперервно блукають, битви та небезпеки, коли їх оточують нерівні буває, смертю чимало випробовують», Броневський мовить окремо [8, р. 1].

Варто наголосити, що якійсь час цілий «козацький сюжет» був здебільшого прив'язаний до Поділля і надалі ця подільська призма була дуже важливою для сприйняття-освоєння образу козаччини історіографією Речі Посполитої (наприклад, перенесення на Запоріжжя русько-подільського образу «військової школи»). Як свідчить уривок з Оржельського, були навіть вагання щодо поширення терміну «козаки» на запорожців-«низовців». Взагалі поняття «за-порогу» та «низу» дуже символічно підходили для акцентування на маргінальності козаччини у річпосполитському суспільстві та на ваганнях Вітчизни щодо визнання спорідненості із цими своїми занадто орієнталізованими, «потатареними» дітьми.

Від самого початку усвідомлювався конкурентний потенціал козацтва щодо шляхетства, утім не відкидалася можливість інтеграції першого із другим. Життя козаків з грабунку, вже трохи бридило сноба-шляхтича (який волів війни для слави), але оскільки грабувався зовнішній ворог країни, шляхетське суспільство готове було виявляти тут терплячість. Загалом у перших літературних характеристиках позитиви козацтва таки переважували його негативи, і тут письменники були солідарні з урядом, який привілеєм Стефана Баторія 1582 р. та козацькою реформою 1590-1591 рр. фактично легітимізував козаків як соціальну верству річпосполитського суспільства.

4.2. Права «през шаблю» здобуті: від здобичництва до армії-Війська (Р.Гейденштейн, Й.Бельський, С.Любенський, Я.І.Петрицій)

З «освоєнням» Війська Запорізького Річчю Посполитою, яке завершується, як вже йшлося, у 1580-х рр. описи козаччини набувають

акцентів власне «внутрішнього» феномену і проблеми з життя країни. Тут особливо гучно прозвучала справа підозрюваного у державній зраді С.Зборовського, страченого 1584 р. Його співпраця з низовцями, «які легко лад розхитують» («Nisovios quo facilius percussis ordinis») [56, р. 84], вважалась «компроматом» та жваво обговорювалася.

Утім, у цей самий час, аналіз користі, яку може принести застосування козаків при веденні поточних державних справ, виходить на перший план. Нові ділянки для проявів козацької активності з'являються постійно, даруючи козацтву все більш різноманітний досвід. Починає укладатись і реєстр «козацьких служб» Речі Посполитій – своєрідні «очки», які набрало козацтво в очах суспільства. Останні стають підставою для претензій козаків на розширення власних «прав» і «вольностей». Причому вони вже пробують не лише просити, але й вимагати, надходить час перших «козацьких війн».

Новий період продовжився до гучного «міжнародного» триумфу козацтва під Хотиним 1621 р. Дослідження нарративних образів українських козаків запропонованих у цей час річпосполитською історіографією дозволимо собі розпочати з аналізу трьох різночасових «козацьких уривків» з праць позначених ім'ям Рейнольда Гейденштейна.

Рейнольд Гейденштейн (Гайденштайн)

(1553 – 24.XII.1620)

Походив з міщанської родини, вірогідно з Кенігсбергу. Навчався в Кенігсберзі, Віттенберзі, Падуї, а також Орлеані та Парижі. Біографи Гейденштейна зазвичай особливо акцентують на його падуанських студіях, які вірогідно відчутно полегшили кар'єру молодика при дворах двох непересічних випускників тутешнього славнозвісного університету – польського короля Стефана Баторія та найближчого радника останнього – канцлера та великого коронного гетьмана Яна Замойського. З 1582 р. пан Рейнольд працював у королівській канцелярії, був відомий як дипломат та

фахівець у пруських справах. 1585 р. нобілітований. У 1591 р. полишив лютеранське віровизнання та прийняв католицизм. Продовжив службу в королівській канцелярії і за Сигізмунда III Вази, зокрема підготував проект реформи земського права в Пруссії.

З благословення та, вірогідно, при активній особистій участі свого патрона – Я.Замойського зайнявся історіографією: підготував історію польсько-російських війн С.Баторія 1578-1582 рр. – „Війни Московської коментарії. У 6-и книгах” („De bello Moscovitico commentariorum libri sex”: латиномовні видання – Краків, 1584; Базель, 1588; Кельн, 1589; Франкфурт, 1600; німецькомовний переклад – Гьорліч, 1590) та наймасштабнішу свою працю – „Історія Польщі по смерті Сигізмунда Августа. В 12-і книгах” („Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII”, побачила друк у Франкфурті-на-Майні лише у 1672 р. завдяки доопрацюванню тексту С.Любенським та видавничим зусиллям сина історика – про це див. підрозділ 1.3). Остання обіймала період з 1572 по 1603 рр. (цілком включала попередні „Війни Московської коментарії”), за творчий взірець мала „Нотатки” Ю.Цезаря. Прихильник сильної королівської влади Гейденштейн вказав на С.Баторія як на ідеального монарха, а Я.Замойського вважав зразком державного мужа.

Останньому історик присвятив і інші твори – біографію канцлера „Життя Яна Замойського” („De vita Joannis Zamoscii”, 1606) та панегіричний трактат „Канцлер” („Cancellarius”, 1610). Переступити смерть свого героя (Замойський помер у 1605 р.) на сторінках „Історії” Гейденштейн також не забажав. Помер у Сулечині на Помор’ї.

В українській історіографії Гейденштейн особливо поцінований за докладний опис страти І.Підкови та оповідання перебігу повстання С.Наливайка (за останнє, можливо, дарма, це, ймовірно, вже доробок С.Любенського).

Якраз у зв'язку з перебуванням С.Баторія у Львові та справою Підкови під січнем 1578 р. історик помістив на відповідних сторінках своєї „Історії” першу з нижченаведених характеристик українського козацтва. До речі, гадаю, що саме цей текст міг служити джерелом інформації про козаків для „Всесвітньої історії” (1604-1608) французького історика Жака де Ту (в іншому, за твердженням Д.Наливайка, 56-а книга цієї праці, котра відведена Речі Посполитій, сперта на „Полонії” Я.А.Красінського, див.: [314, с. 52]). Ось як виглядає цікавий тут уривок з твору француза в перекладі Д.Наливайка [314, с. 96]:

„Цей народ не має окремої держави, а живе на межі різних держав, біля впадіння Дніпра. Туди стікаються всі волоцюги, розбійники, що є серед поляків, литовців та інших суміжних народів, люди, які не можуть залишатися вдома або яких надія на кращу долю змушує звідти піти; так вони всі збираються, щоб спустошувати навколишні землі, які через те залишаються необробленими й незаселеними”.

Слід зауважити, що згадана характеристика козацтва Гейденштейна присутня вже в його „De bello Moscovitico commentariorum libri sex”. Цікаво її порівняти з іншою „козацькою характеристикою”, що також походить з кола „замойщиків”, себто вийшла з-під пера особи близької до славнозвісного канцлера та великого коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського (1542-1605). Йдеться про вищенаведену (див. підрозділ 3.3.) франкомовну друковану працю („Розгром Татар і Турків здійснений паном Яном Замойським...”. Париж; Ліон, 1590), де під 1587 р. згадані:

„...Козаки – вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибули, аби вдосконалюватися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи”.

Доповненням вищезгаданої козацької характеристики з «Московської війни» Гейденштейна слід вважати аналіз специфіки військового мистецтва козаків. Він вміщений при описі облоги Пскова армією Стефана Баторія у 1581 р. (див. другий з аналізованих уривків). Третій „козацький” уривок, який містить розширений текст вищезгаданого франкфуртського видання 1672 р., тут подаємо лише для зручності сприйняття, оскільки авторство Гейденштейна сумнівне (швидше це рука С.Любенського) та й час його публікації вже виходить за прийняті для цієї дисертаційної роботи хронологічні межі.

Перший свій опис запорожців історик розпочинає традиційно – з окреслення їх місць перебування (низов'я Дніпра). Утім, його новацією є аналіз геополітичного становища Запоріжжя («У нижній [частині Дніпра] різних племен кордони стикаються. Крім Московитів та Польщі, що панують в Русі, деякі [відтинки], турецьких адміністративних округ досягають. Не далека навіть відстань до Валахії тієї прилеглої. У цьому стількох народів не досить миролюбних наброді, нема влади до сих пір, хоча від стількох віків мир встановлюється»). Як результат цих міжнародних протиріч у регіоні – «величезні тамтешні поля розлогі – [то] здебільшого землі необроблені, і пустельні через розбої або загрози спокою».

Відтак, вабила «здобиччю з ворогів» ця земля лише ізгоїв, «які найбільшні або у тяжких злочинах звинувачувані, кожного, кому або фортуна його, або закон на батьківщині перебувати не дозволяє». Походили вони переважно з території Корони Польської та Великого князівства Литовського («разом з іншими племенами, як Поляки, так і Литвини»).

Також вряди-годи, «коли офіційної війни не було, навіть хтось з молоді найперших [родів] місця ці відвідував, заради випробування мужності, [маючи] відразу до спокою, й аби не сидіти без діла і не заслабнути через байдикування». Отже, знову зустрічаємося з мотивом Запоріжжя-школи.

Серед занять запорожців головними є річкова риболовля та розбій («Здебільшого на воді і річковою риболовлею та розбоєм живуть»). Щодо останнього зауважено, що козаки взагалі-то «ворогують з кожним [з кого] найбільшої здобичі сподіваються», хоча, на думку Гейденштейна, це через те, що «чимало [з них] варвари» (тут – вихідці з нехристиянського світу). Утім, «оскільки ж більшість між ними Християни складають», то запорожці «швидше Татарам особливо неприязні є», а Польським королям вони здебільшого «ревно служать».

Гейденштейн не сумнівається у формальній належності Запоріжжя до Корони Польської («Ті, знеславлені, Польської частини, що до ріки належить, тримаються»). Пояснює він і термінологію: запорожці «від місця Низовими називаються», а «між рештою [загалу знані як] Козаки». «Козаки» для Гейденштейна це «спільне ім'я» тих «усіх як кінних, так і піших, котрі на розбій на кордони виправляються, набігами ворожі панства дражнять, приватним способом діючи, і добровільне військо збирають. Вони і кількістю і мужністю найбільше зазвичай відзначаються».

Отже, як бачимо, історик був першим, хто таки пояснив ще не для всіх ясне в Короні співвідношення давно знайомого (за Поділлям) терміну «козаки», та нового (післялюблінського) явища «низовці». Взагалі, не можна не зауважити структурної близькості козацьких характеристик Гейденштейна і Папроцького (і хронологічно вони дуже близькі), але аналітичний складник у першого явно відчутніший.

Цей уривок мав уже перекладачів на польську та російську. Утім, польський переклад Міхала Гліщинського 1857 р. (див. Додаток Д.5) має цілу низку хиб. Про це згадувала й передмова до російського перекладу твору Гейденштейна 1889 р., але і цей переклад, авторства І.І.Віноградова, містить дуже помітні помилки (так, наприклад, випущено згадку про наявність серед запорожців татар, а з польської себто правої сторони Дніпра зроблено якусь «нижню частину Польщі»). Не кращою є справа і з цими двома перекладами

другого з цікавих тут уривків. Щодо третього нашого фрагменту, то він не має російського перекладу, втім, до Гліщинського тут либонь найменше зауважень.

Як уже мовилося, другий «козацький уривок» прив'язаний до конкретної історичної ситуації – облоги Пскова армією Стефана Баторія у 1581 р. Це образ козака на «сучасній» війні, причому далеко від звичайного запорізького фронту. Гейденштейн креслить його при оповіді про піхотні підрозділи росіян та їх командирів.

Вождь козаків московської служби (Микола) походить з «Черкаської області» і він сам збирав свій не дуже численний загін («небагато привівши»). Діяти останній мав «за настановами свого військового мистецтва», яке полягає у таких прийомах – «по полям розсіяних ловити, здобич відбирати, засідки улаштувавши». Такий спосіб війни вже сформував і специфічне козацьке спорядження – «ніякої захисної броні [не мають], ледь тільки проти негод шкоди покровів одягу сховок, шаблі та списи єдино [уживають], втім, здебільшого також з рушницями б'ються».

Далі Гейденштейн ще трохи деталізує бойові прийоми козаків: «вони при оточенні самотніх ловлять; маршрут, місцевість, справи ворогів розвідують; річки на човнах і деревинах перепливають; найдрімучі ліси і бездоріжжя які завгодно долають, оскільки легко озброєнні; спрагу, голод і труди переносять, коли потрібно, і, загартовані злиднями, вони надзвичайно міцні». У всьому цьому козаки «інших майже усіх перевершують». Як бачимо, перед нами яскравий образ допоміжних іррегулярних частин, фахівців з диверсійних та партизанських методів ведення бойових дій.

Останню третю характеристику козаків, з твору позначеного іменем Гейденштейна, містить книга XI посмертного франкфуртського видання (1672) його хроніки. Вона прив'язана до оповіді про події 1595 р., передодня гучної козацької війни під проводом С.Наливайка.

Автор акцентує на новизні тогочасної ситуації, коли «Козаки Низові обтяжливими для королівства почали ставати». І це вже не через здавна відомі скарги та відплатні акції турків та татар, йдеться тут власне про внутрішній суспільний конфлікт. Причому автор у цьому контексті відсилає читача до вищеописаного перебігу подій виступу К.Косинського з 1591 р., зайвий раз підтверджуючи, що після 1590 р. козацтво вступило у новий етап свого існування.

Це відчуття «зміни» у знаному явищі і є для автора приводом подати нову «уточнену» козацьку характеристику. Відкриває його аналіз самого терміну – «ім'я козацьке від персів або турків походить» та його первісного змісту – ці турки чи перси «своєю мовою розбійників, котрі на офіційних шляхах грабують, Козаками у просторіччі звать». До речі, якщо автором цієї характеристики був таки Любеньський, то він міг позичити думку про тюркське походження терміну «козак» з видання Гваньїні 1611 р. («Слово 'козак' є татарським, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, який шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому хоче» [84, с. 748]). Зауважу, що редактор цього друку гваньїнієвої хроніки – М.Пашковський – справді відомий своєю цікавістю до турецької мови та термінології (див. його словник-глосарій до «Історії турецької»).

Далі в «уточненій» характеристиці з видання 1672 р. вже йде посилання на пам'ять вітчизняних «батьків і дідів». Вони ніби також згадують, що запорожцями ставали злочинці «засуджені на смерть, або з інших причин вигнанці». Останні «при низових місцях Борисфену з різних націй злилися воедино було» і зайнялися розбоем («або татар або купців, особливо турецьких, турбували нападами»). Як бачимо, відомі за аналізованими вище характеристиками мотиви – лицарське походження козаків; Запоріжжя як школи лицарства; а також поповнення козацьких рядів за рахунок людей

бідних, але поштивих – нове оповідання цілком ігнорує. Лишає воно саму тільки «розбійницьку» сутність козацтва.

Найбільше зростання потуги Війська Запорізького оповідач пов'язує з кінцем у 1583 р. тривалої Лівонської війни. Бо «з війська розпущеного, тоді як звичайно, немало з грабунку ворога жити звиклих, до праці [мирної] почасти неохочих, почасти незвичних, до них приєдналося» (насправді Стефан Баторій, який планував війну з Туреччиною, хіба заохочував цей процес).

Цікаво, що на думку автора характеристики, лише з цього часу якусь слушність набули претензії сусідів на дії запорожців, скеровувані до уряду Речі Посполитої (за своїх хай і розпущених вояків, вона мала відповідати, а за попередніх козаків-розбійників – ні).

Як бачимо, із вступом козацтва у конфлікт з власною державою, у річпосполитській історіографії з'являється хіть до його цілковитої компрометації. Втім, заступити цілком «позитивні» образи козака вона ще явно не була спроможна (нагадаю, що останній проаналізований уривок побачив друк аж 1672 р., отже отримав можливість для скільки-небудь значного розголосу доволі пізно). Це нам добре ілюструє наступна козацька характеристика авторства Йоахима Бельського, яка власне зробила чи не найблискучішу (з поміж усіх аналізованих тут текстів) літературну кар'єру.

■ ■ ■

Йоахим Бельський

(бл. 1550 – 8.I.1599)

Син відомого польського письменника та історика Мартина Бельського, Йоахим народився у родовому маєтку Бяла у Серадзькому воєводстві. Закінчив протестантську академічну гімназію в Бжегу. Згодом розпочав державну службу в Кракові (брав участь у дипломатичних місіях). 1579 р. взяв участь у поході на Московське царство. Після 1580 р. жив

приватним життям поміщика-землянина. Від 1588 р. мав титул королівського секретаря (короля Сигізмунда III Вази). Наприкінці життя (бл. 1595 р.) перейшов на католицизм.

По смерті батька (1575 р.) продовжив його студії над історією, результатом чого стала „Хроніка польська Мартина Бельського, наново сином його видана” („Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana”). Kraków, 1597). Попри те, що через синівську повагу Мартин Бельський оголошений автором хроніки, здебільшого текст творився вже Йоахимом (лише невелику частину праці складають вставки з „Хроніки всього світу” М.Бельського). Праця доведена до 1586 р. Вона носить виразно шляхтоцентричний характер, за що її критиковано з табору регалістів.

Професіоналізм Й.Бельського як історика зазвичай оцінюють невисоко, але літературні вартості та полономовність праці забезпечили їй широку популярність (в т.ч. і на українських теренах). Відтак анонімний автор-наслідувач з перших років XVII ст. продовжив ці хроніки-річніки до 1598 р. Тривалий час у літературі була поширена думка (в Україні не зжита досьгодні) про те, що автором продовження був сам Й.Бельський. Спростування цієї атрибуції містяться у праці Владислава Негрінга „O historykach polskich XVI w.”. Її друга частина під назвою „O życiu i pismach Joachima Bielskiego” побачила друк у Познані в 1860 р. Безпосередньо про цей сюжет йдеться у восьмому розділі праці: „Uwagi o dalszym ciągu Bielskiego, który wydał Sobieszczański w Warszawie 1851” [418, s. 68 – 76].

Цікава тут характеристика українських козаків у тексті Хронік вміщена у останній 6-й книзі (частині) твору: відразу після подій т.зв. „війни Івоні” (1574 р.), знаній у вітчизняній традиції завдяки діянням напівлегендарного козацького гетьмана Івана Свірчовського (Свірговського), та перед описом обставин нової королівської елекції 1575 р. Докладність інформації Бельського зазвичай приписують його зв'язкам з козацьким гетьманом Яном

Оришовським (він згаданий у самому тексті „козацького” розділу), але був у історика і нарративний „авторитет” – вже добре знаний нам латиномовний історико-географічний твір Станіслава Сарницького (бл.1532-1597) „Опис давньої та нової Польщі” (Краків, 1585). Утім, „якісну” перевагу тексту Бельського не важко завважити, порівнявши відповідні уривки (див. підрозділ 2.2).

Наявність принаймні двох авторитетних джерел поставило перед Бельським завдання творення синтези. Здається, цей річпосполитський історик уперше описує козацтво як досить добре відоме явище, з певною традицією вченого осмислення. До речі, „козацький розділ” з Бельського згодом цілком використав Мартин Пашковський, для якого запорожці були також і предметом поетичного натхнення (наразі в Україні легкодоступний переклад В.Шевчука – не завжди коректний – великого уривку з найбільш відомої поеми Пашковського „Історія турецька і змагання козацькі з татарами” [122, ч. 2, с. 183 – 198]). Власне на його основі Пашковський у перевиданні 1611 р. доповнював початковий латиномовний текст А.Гваньїні („Sarmatiae Europae descriptio”), уперше надрукований у 1578 р.

У цій широко знаній праці („Kronika Sarmacyej Europejskiej”. Kraków, 1611) наприкінці книги III („Опис землі Руської”) з’явилась нова частина III („Опис Половців, Ячвінгів [себто язигів-ятвягів] і Козаків Запорозьких”). Розділ „Про Козаків Низових, яких звичайно звемо Запорозькими” (s.31-40; він останній і найбільший з трьох, два перших – про половців та язигів-ятвягів – займають менше двох сторінок) складається з оповіді про виникнення козаків як заслону від татарської агресії та їх першого походу на Білгород-Акерман під проводом Предслава Лянцкоронського у 1516 р. (s.31-32); далі йде нижчеаналізований текст Бельського (s.32-35), супроводжений новими гаслами-параграфами: „Kozacy Twierdza ukrainna od Pogan”, „Chytróć Tatarska” (там, де мова, що татарам вірити не можна), „Ostrowy Zaporożan”, „Porohy”, „Czayki Kozackie”, „Port Bilagrodzki”, „Balakley zamek”,

„Szlaki Tatarskie”, „Kozacy Donscy”. Лише згадку Бельського про свого інформатора, колишнього козацького гетьмана Я.Оришовського, Пашковський „розширює і осучаснює”. Відтак там, де раніше „мовив” один Оришовський, тепер „мовили і мовлять ті, що там Гетьманами бували” (s.34). Закінчується розділ історією І.Підкови (s.35-39) та коротенькою байкою-бувальщиною (s.40) про єврейську підступність на Волині у 1590-х рр. (додана так би мовити, аби сказати вже все, що пригадується автору при слові Русь). У свіжому українському перекладі цей козацький фрагмент з Гваньїні видання 1611 р. дивись [84, с. 427 – 430].

Модерна українська історіографія сприймала цікавий тут уривок з Бельського головним чином за посередництвом російського перекладу А.Стороженка (1904). Утім, він наразі потребує уточнень (див. далі при аналізі конкретних пасажів).

Розділ має лаконічну назву – *«Про Козаків»*. Цікаво, що з перших рядків Бельський оповідає про козацтво як про «природне явище» – норму, а не відхилення-девіацію для здорового суспільства. Головне заняття козаків є рибний промисел («Ці люди на Низу зазвичай займаються тим, що ловлять рибу»), а популярна у перших козацьких характеристиках теза, про здобич як основну чи навіть єдину економічну підпору козаччини Бельському не близька. Повідомляє він також, що промисловий сезон переривається на зиму, коли козаки «розходяться у найближчі міста, а саме: в Київ, Черкаси та інші, човни свої поховавши на острові у безпечному місці на Дніпрі та кількасот чоловік там залишивши – на корені або, як вони кажуть, при стрільбі».

Тут таки читач починає розуміти, що йдеться про людей озброєних, причому зброю останні звикли брати у бою. Як пише Бельський: «Вони мають і свої гарматки, які на турецьких замках набрали і в татар повіднімали».

Далі історик вирішує окреслити кількість козаків. Він згадує, що «спочатку» їх «не було так багато», але нині «збирається їх до кількох тисяч чоловік», причому позитивна динаміка зростання досі лише покращувалася («особливо останнім часом їх намножилося»).

Відтак, збільшувалася і бойова потуга запорожців: «Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам: як ось вже кілька разів Очаків, Тягиню, Білгород та інші замки руйнували; і в полях немало брали худоби, так що вже не насмілюються ані турки, ані татари так далеко вівці та рогату худобу випасати, як то раніш було, також не випасають вони худоби на цьому [правому] боці Дніпра далі ніж за десять миль [від згаданих замків]». Як бачимо, вже сучасники Бельського (кінець 1580-х – середина 1590-х рр.) відчували звуження контрольованих турками та татарами зон Дикого Поля і зв'язали це із функціонуванням Запоріжжя.

Тут зауважимо, що переклад Стороженка помилково вважав – йдеться про *лівий* берег Дніпра (див. аргументацію в Додатку Д.6). Взагалі гадаю, традиційний український переклад: „*не пасуть вони худоби й по той (лівий) бік Дніпра на відстані десяти миль від берега*” хибним. Мова тут явно про правобережних – очаківських та білгородських – татар та турків (зрештою, не уявляю, щоб татари і турки, наприклад, наддніпрянського Іслам-Кермена виявилися настільки заляканими, що тримали худобу не під стінами міста, а десь за 10 миль від нього).

Зауважив історик і міжнародні ускладнення для Речі Посполитої, що супроводжували успіхи запорожців («Козаки найбільше сварять нас із турками; і татари кажуть, що аби не вони, то з нами добре мешкали б»). Утім, у миролюбність самих ображених козаками сусідів він не вірить.

Натомість Бельський виступає апологетом проекту козацької реформи, хоча про конкретний її варіант 1590-1591 рр. тут і не йдеться (це дає непрямі аргументи для датування всієї цієї характеристики 1589-1590 рр., але говорити про це напевно не поспішатимемо). Історик пише: «Добре, щоб

козаки були, але щоб в порядок приведені і платилося б їм: і нехай би вони там на Дніпрі постійно мешкали по виспах або островах, яких там є кілька дуже неприступних (придатних до оборони), таких що якби на котромусь засіло кілька або кільканадцять сотень чоловік, то хай і найбільше військо прийшло б, нічого б їм там не вчинило б». До речі, *wyspa* з польської так само *острів*. Не виключено, що така подвійність як і у вищому випадку з фразою „на корені або, як вони кажуть, при стрільбі” є наслідком спілкування з Я.Оришовським, який вживав „автентичну”, локально-„руську” термінологію.

Далі йде характеристика відомих козацьких островів-мисів. Тут Бельському придалися матеріали Сарницького (гасла Кохане, Хортиця та Томаківка). Причому не завжди його інтерпретація попередника є коректною. Так «Кохане» стало «островом Коханя» саме у Бельського, а «переправи Кременецьким та Кучманським бродами» саме через його таки редакцію стали згодом шукати на Дніпрі.

При описі Хортиці Бельський розбудував пасаж Сарницького про славнозвісного кн. Д.Вишневецького. Додав, що, коли герой на цьому острові мешкав, то «татарам на великій перешкоді був, так що за нього не сміли вони так часто до нас удиратися». А додане Бельським міркування про Томаківку як острів, «на якому найбільше низові козаки мешкають», досі є найбільшим аргументом на користь тези про існування Томаківської Січі.

Зрештою, зауважив оповідач є на нижньому Дніпрі й чимало інших придатних для оборони місць, «і коли б на них збудувати замки й міста осадити, не важилися б татари до нас так часто приходити». Але, саркастично додав Бельський, «ми у Самбора радше воліємо від них захищатись». Може бути, маємо тут натяк на скандальну кампанію 1594 р., коли урядові війська Речі Посполитої, які зосереджувались під Самбором, не зуміли перешкодити прориву кримських татар за Карпати, на терени Угорщини (хоча Самбір і

раніше міг бути знаний як традиційне місце збору коронних військ). Це підважує датування цілого уривку з Бельського 1589-1590 рр.

Явно не за Сарницьким описані тут дніпрові Пороги. Натуралізм опису козацького способу їх долання («але козаки так призвичаїлися до того, аби ті Пороги долати у своїх шкіряних човнах, які вони звать чайками, по линвах спускаючись і так само по линвах же [човни] вгору витягаючи») дуже вірогідно є слідом свідчень саме Я.Оришовського. До речі, про використання шкіри для зміцнення конструкції чайок дивись також нижче аналіз тексту Пясецького. А Е.Лясота згадував про використання козаками «маленьких татарських човників, плетених з лози й обтягнутих свіжою шкірою» (цит. за: [353, т.ІІ, с. 69]).

Новацією Бельського є співставлення човнів козаків з флотиліями Київської Русі, на яке автора надихнув щойно перевиданий (1557 р.) візантійський історик І.Зонара («У таких самих човнах колись Русь Грецьким цесарям шкоди завдавала, нападаючи часом аж під самий Константинополь, як про це Зонара, грецький історик, пише»). Зауважив історик і прикладність такого досвіду для сучасних запорожців («мабуть, і тепер козаки зробили б так, аби їх було так само багато»), і перманентну турецьку фобію з цього приводу, через яку «турки на тому стоять, аби тамешні краї пустими були і люди [там] не множилися». Зрештою, історик «як у воду глядів» – до запорізького походу на Константинополь дійшло 1624 р.

Далі Бельський знов повертається до інформацій, почерпнутих з Сарницького. Тутешнє гасло-параграф «Порт у Білгороді» є сильно скороченою версією гасла «Білгород» з «Опису давньої та нової Польщі». Утім наприкінці його Бельський знову повертається до популяризації тези про укріплення південної України. Він зауважує, що «не лише на Дніпрі, але і на Тисмениці й Оршаниці річках менших є таких островів досить, на яких замків потужних для [тут у сенсі «від»] татар можна набудувати».

І знову за Сарницьким (хоча, можливо не лише з його інспірації) коротко згадано про одного з найочевидніших кандидатів на таке укріплення – занепалий замок Балаклій (на нього раніше претендували Язловецькі, а 1585 р. річпосполитські люстратори радили уряду відбудувати цей стратегічно важливий замок). Вірогідно за тим таки прикладом «Опису давньої та нової Польщі» Бельський виділив у своєму тексті гасло-параграф «Шляхи татарські», але з тексту попередника практично не скористався.

Натомість він згадує про потребу збудувати «замок на Кременчуку (що його Король Пан наш нинішній доручив вже було Миколаєві Язловецькому старості снятинському)». Зауважимо, що цей М.Язловецький був де-факто *польним гетьманом коронним*, відомий він також як зверхник українських козаків. У цьому пасажі Бельського явно йдеться про реалізацію одного з положень вищезгаданої козацької реформи 1590-1591 рр. До речі, не вважаю достатніми аргументи А.Стороженка (див. Додаток Д 6), аби локалізувати цей Кременчук на Дністрі, а не на Дніпрі (а був ще й Кременчук на Пд.Бузі).

Далі в чергове маємо елементи апології реформування українського козацтва: «Якби це [було] в Німецьких річках або це мали Венеціанці, не були б вони так недбалі в цьому як ми. І якби лише ми козаків приспособили, то легше до того прийшли, особливо Татарські упоминки на них [себто на утримання козаків] обернувши. І якби навіть кварта на жовнірів не вистачило б, адже через збільшені видатки [спеціальний] побор на якійсь час можна встановити, щоб там міста і замки, як то має бути, стали. Їх же було б з чого будувати, бо там деревини досить на тих островах, із камінням також не важко [себто за ним справа не стане]. Чим би ми разом тим вошам татарам відняли [силу], єдино якби ми самі того хотіли». Принагідно зауважимо, що ідея фінансування програми укріплення прикордоння коштами „татарських упоминків” (спадщина золотоординської дані, сплачуваної за володіння „руськими” землями) обговорювалася в Речі Посполитій постійно. 1594 р. те саме пропонував уряду і С.Наливайко.

На роль виконавця планів козацької реформи Й.Бельський пропонує свого родича («стрийця мого») Яна Оришовського. Йому присвячене коротеньке гасло-параграф «Оришовський» (про цього козацького гетьмана та старшого див., зокрема: [300]). «Досить мудрі мови» цього екс-гетьмана запорожців, добре «знайомого з тамтешніми місцями», чув сам автор. Зауважимо, що про зміст таких «мов» вірогідно можна судити за переговорами 1584 р. дипломата з посольства Ватикану в Речі Посполитій Кароля Гамберіні з козацьким «капітаном», в якому вбачають саме Я.Оришовського [302, с. 151 – 152]. Відтак, Бельський вірить, що Оришовський «осилив би ту [справу] і став би її розумом».

Аби вже цілком висвітлити тему «козацтва» наприкінці цілого уривку подано розлоге гасло-параграф «Козаки донські». Не виключено, що інформація про них, то також свідчення Оришовського.

Бельський каже, що то козаки «московські», себто підлеглі російському цареві, а донськими зветься від річки Дону. З неї донці буває переходять і до річки Волги, «чайки свої волоком через гору Переволоку перетягуючи» (нині місце Волго-Донського каналу). Донські козаки як і запорожці також «шкоди завдають» татарам, тому останні «звикли мститися» Московському царству так само як і Речі Посполитій.

Знає Бельський і про запорізько-донську співпрацю («Ходять також інколи наші Низові з ними, але землю [суходолом] мусять [добиратись], бо водою не можуть»). Саме там ховалися запорожці від репресій уряду Стефана Баторія (1577-1580 рр.). Цей король сприйняв це як «ще більшу небезпеку» і «тому ймовірно дав їм спокій».

Утім, бездіяльність уряду в козацькому питанні Бельський не схвалює. Через неї «сваволя» в козаків «тим більше проросла так, що дійшло до того, що замість користі, нам більше шкодять» (натяк на протистояння 1591-1596 рр.?). Отже, завершує Бельський свій розділ «Про Козаків» новим закликком до козацької реформи: «Треба, щоб в порядку були і сплачувано їм, а [щоб]

гетьмана від короля мали, а також аби сотники і отамани присягали: без сумніву була б [тоді державі] їх послуга добра і безпечніше було б у тамтешніх краях із ними. Але я це комусь мудрішому в цій [справі] доручаю».

Таким чином, характеристика Й.Бельського є чи не найпоспідовнішою у сприйнятті козацтва як «нормального» позитивного суспільного явища, яке за необхідної уваги уряду здатне надати значні послуги цілому суспільству. Широка популяризація видання хроніки цього автора лише закріплювала таку точку зору як стереотип загальнорічпосполитського мислення. Це, зрештою, підтверджує і текст наступного з аналізованих тут істориків – Станіслава Любенського.

▣ ▣ ▣

Станіслав Любенський

(1573 – 6.IV.1640)

Походив із серадзької землі (центральна Польща), був братом примаса Польського королівства Мацея Любенського. Його початкову кар'єру полегшило покровенство з єпископом та коронним карцлером Мацеєм Пстроконьським.

Навчався на батьківщині та в Італії, де здобув титул доктора обох прав. Тоді ж прийняв священицький сан. Повернувшись до Речі Посполитої став прихильником короля Сигізмунда III Вази. Останній зробив Любенського дворянином королівським та довіреним секретарем (1591). У супроводі короля він їздив до Швеції (1593-1594).

Взяв Любенський участь у подіях рокошу М.Зебжидовського (1606-1608). Бував він і послом на сейми та до Радомського трибуналу. По номінації на каноніка гнезненського (1608) Любенський перебував в оточенні канцлера Вавжинця Гембіцького. Отримав також посади каноніка та архідиякона краківського (1613), а також тинецького абата (1618). 1622 р.

Любенський став луцьким єпископом, а 1627 р. перейшов на престижніший єпископський стіл у Плоцьку. Як регент коронної канцелярії (з 1617) висувався на посаду підканцлера (1625-1631).

Завзятий регаліст (прихильник короля), Любенський стало користуватися довір'ям короля Сигізмунда III. Відтак, у 1613-1614 рр. він займався упорядкуванням королівського архіву. Стало Любенський мав доступ і до конфіденційних придворних документів. Усе це сприяло доволі високому рівню історичних праць, які він писав протягом цілого життя. Надруковані вони були вже по його смерті Любенського в зразковому латиномовному виданні в Антверпені 1643 р. [32].

З творів історика, завдяки пізнішому польському перекладу, найбільше відомі „Короткий опис поїздки до Швеції Сигізмунда III” („*Brevis narratio profectionis in Sueciam Sigismundii III*” – про вищезгадану мандрівку короля Сигізмунда III Вази) та „Громадянський бунт у Польщі, що 1606 року почавшись до 1608 року тривав” („*De motu civili in Polonia, qui Anno 1606 coeptus ad Annum 1608 perduravit. Liber I-IV*” – хроніка часів рокошу М.Зебжидовського). Обидві ці праці містять чимало „українських сюжетів” (повстання К.Косинського, татарський напад 1606 р., стосунки української шляхти з рокошанами).

Утім, наразі нам цікавіший твір „*Errata Iulii Belli Laureae Austriacae scriptoris, Taxantur*”/ „Оцінка помилок твору Юлія Беллі «Лавровий вінок австрійців»” (1630? – у тексті є згадка, що від початку московської Смути „26 років”, оскільки початок походу Лжедмитрія I на Москву припадає на осінь 1604 р., то додавши згадану кількість років маємо 1630 р. як рік написання твору.). У ньому Любенський полемізує з Юліушем Белліці (Bellus)¹ – гаданим італійцем з Капо д'Істрія, секретарем кардинала Франциска Дітрихштейна (губернатор Моравії та важливий прихильник Габсбургів),

¹ Це псевдонім німецького історика, публіциста та філолога *Лундорна* (Lundorp) *Міхаеля Каспера* (1580-1629).

автором розлогої (880 стор.) та розкішно виданої праці „Laurea Austriaca, hoc est commentariorum de statu reipublicae nostri temporis, sive de bello Germanico eiusque causis inter Matthiam et Ferdinandum II Romanorum Imperatorum, nec non Fridericum V Palatinum. Libri XII”/ „Лавровий вінок австрійців, себто коментар стану держав наших часів, або війни Німецької з тієї причини між Маттіасом [=Матвієм Габсбургом] та Фердінадом II Римськими Імператорами, а також курфюрстом Фрідріхом V. Книг XII” (Франкфурт, 1627). В останньому йшлося про початкову фазу, власне 1617-1626 рр., Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр.). Здається, твір цей мав і перевидання (див.: *Laurea Austriaca seu commentatio de bello germanico ab 1617 ad 1628 gesto.* – Erfurti, 1628).

41 фрагмент у праці Белліці-Лундорпа стосувався Речі Посполитої, а шість безпосередньо було присвячено козакам, причому чимало з тверджень італійця були неточними і такими, що явно дискредитували Польщу та її порядки. Поміркований і виважений стиль критики Любеньського робить з його характеристики українського козацтва корисне і, що важливо, досі практично незнане джерело з історії козащини кінця 1610-х – 1620-х рр. (характеристика у тексті прив’язана до подій 1617 р.). Досить вірогідно, що взірцем для Любеньського став розділ „*Про Козаків Запорізьких*” з „*Лицарства Польського*” (Венеція, 1628) Ш.Старовольського, який буде проаналізований нижче.

Свої погляди на козацтво річпосполитський історик виклав у двох параграфах під назвами «*Який то рід людський Козаки і де їх обійстя містяться*» (вступному) та «*Козаки звідки низовими зветься*» (основному). Їх особливістю є міркування про «нове» явище з позицій цілої християнської (власне західнохристиянської) спільноти.

У першому з цих параграфів сформульована причина, яка змусила автора взятися за перо («Необізнані взагалі, що то за рід, нападають з наклепами, плутаючи Козаків Польських [з кимось іншим]»). Окреслені

також природні місця перебування козаків – кордон («мають вони своє місцезнаходження на кордонах Корони [Польської], Туреччини, Татарії та якоюсь мірою частиною лежать перед Московським царством») та їх основне значення для суспільства – порятунок християнських бранців («головним чином вони є тими, хто з-за кордону повертає численні жертви люду християнського, що так болісні для нас»). Акцентовано й на головному запорізькому «бренді» – морській славі козацтва («не раз на землі, а втім і на багатолюдні морські узбережжя їх весла приводили»).

Другий параграф є своєрідним «розгортанням тез». Любеньський знову, вже докладніше пише про основне місце перебування козаків – острови Дніпра (про останній для іноземців зауважено, що він є «найзначнішою європейською річкою»). Суворя природа ускладнює завдання полководця, який хотів би опанувати Запоріжжя, але справжньою непереборною проблемою для нього є саме запорожці. Як пише Любеньський, завойовника «не слава тих земель (насправді багатих худобою, дичиною та рибою вдосталь наповнених), але Низових, себто немов Острівних, від стародавніх Греків так названих, про можливість капітуляції задуматися покличе».

Нетривіальне зауваження про знайомість козаків ще античним грекам оповідач пояснює посиланням на літературні авторитети: «Давні письменники записали, з багаторазовим нагадуванням, про рід людський малих кімврів, яких окремі загони, що мали не більше сорока воїнів, вийшовши через гирла Дніпра, висаджувались на Малоазійському та Фракійському узбережжях, нападами руйнуючи міста та розорюючи поселення; і на саме Царське місто Константинополь вони неодноразово жах наганяли, що й оспівали роки, [зберігши] ті декілька фактів, що є відомі». Зауважимо, що Любеньський, поруч зі Старовольським (про що див. нижче), уперше творить для козацтва чітку античну рамку, яка була необхідною

умовою для респектабельності будь-якого історичного явища в очах європейської вченості.

Варто також окремо зупинитись на згаданих у цьому місці «малих кимврах». Найвірогідніше „кімври” сюди „зблукали” з подачі славного міфотворця С.Сарницького, який у статті про м.Черкаси (див.: [59, р. 11] або також підрозділ 2.2.) оповів про самих „черкас” таке: „*Czirkasy tradunt reliquias esse veterum Cymbrorum, quos Homerus Cymerios vocat*” (себто „Черкаси твердять є залишками давніх *Кімвриє*, яких Гомер Кіммерійцями зве”). Утім, не можна виключати й власної „творчості” Любеньського (адже про мореплавні подвиги кимврів-черкас Сарницький мовчить), для якого „кімври” могли бути загальним означником давніх германців, і згадані походить він міг прив’язати або до морських походів готів середини III ст., або, що вірогідніше, до діяльності русів давньоруських часів. Але, якщо прийняти варіант помилки у слові (не „*cymbris*”, а „*cymbis*”), то фраза звучатиме: „...цього роду [племені] людського малі суденця, яких команди не більше сорока воїнів мають...”. Словосполучення „*parvas cymbas*” зустрічається у С.Пекаліда [355, с. 173]. Слово „*cymbis*” при описі козацького способу війни вживав і Гейденштейн (див.: Додаток Д 5), тексти якого добре знав Любеньський.

Утім, перейдемо до наступних міркувань останнього. Вже на явний літературний штамп тягне пасаж: «Цей рід людський строкатий, з різних націй, але більшість там слов’ян гуртується: іноді ж і турки, і татари, волохи, угорці до них перекидаються». Прикметним є хіба явне «розжовування» для європейського невігласа – звичайних русинів-русь замінено більш знаними у Європі «слов’янами», а поповнення запорожців з інших народів докладно розшифровується (турки, татари, волохи, угорці).

Так само стереотипною є теза про Запоріжжя як притулок-сховок для злочинців-вигнанців із сусідніх земель. Натомість новим є окреслення релігійної приналежності запорожців (потреба у цьому можливо пов’язана

якраз відмовою від термінів «русь-русини», які здавна мали і конфесійно-ідентифікуюче значення). Можливо це також пов'язане з тим, що Любеньський, між уже згаданими річпосполитськими козакознавцями, є першою виразною людиною «від церкви». Але, не виключено, що на час постання нової характеристики козаки уже міцно асоціювались із боротьбою за права православ'я.

Історик чітко окреслює верховного (міжнародного) церковного зверхника для козаків – «вселенський константинопольський патріарх схизматичного обряду», підкреслює відданість козаків своїй Церкві («за те своє віровизнання вони готові померти») та те, що вони припускають співпрацю з католиками лише «у випадках не пов'язаних із релігією». Дуже цікавим є тут взагалі перша і єдина у річпосполитській історіографії характеристика запорожців як «безжонців». Гадаємо, що характеристика «неодружені» взагалі могла прилипнути до запорожців (порівняй автентичні терміни «молодці», «юнаки») у зв'язку із дослівним перекладом турецького терміну „*азеби*”, яким Османи позначали вояків легкої піхоти, а також військових моряків. До нових, порівняно із XVI ст., елементів козацької характеристики залежить і означення «офіційної мови» Запоріжжя («слов'янською мовою там усі розмовляють»).

Далі Любеньський видає бажане за дійсне, заявляючи «вірність Королю та Речі Посполитій незмінно вони завжди зберігають». Замовчуючи козацько-урядові конфлікти, історик вірогідно прагне не давати зайвих козирів різномастим міжнародним провокаторам.

Хоча повністю Любеньський цієї дражливої справи не минає. Тут останні «сорок років», а отже період з кінця 1580-х до кінця 1620-х рр., Любеньський виділяє окремо. Це взагалі-то найбільш славний для козаків час, коли «кількістю і щастям їх, азійської здобичі нагромаджено вдосталь; здобич, а також і обійстя вони у містах королівських та шляхетських тримати почали, в яких і дружин та цінні речі переховують». Тоді ж то склалася

ситуація, коли «і місця Божі [церкви] і королівські старости в повне рабство обернути їх бажають, [і] часто озлоблюють цих зухвальців: тако-от породжені сваволею та жадібністю приватних людей чвари, декілька разів стримувались народними військовими силами [посполитим рушенням], з потребою витрат на їх утримання». Як бачимо, у конфлікті з місцевими урядовцями симпатії Любенського радше на козацькому боці.

Далі йде вже формальна характеристика запорожців як вояків: «Рід вояцтва їх переважно піхота, кожен окремо рушницею довгою та списом озброєний; табором, який возами і потім великими мотузками вздовж фронту зв'язаний, і тим шляхом боки [війська] захищає, рухливість підтримує, пильнує вози та складні військові шикування, до ворога підходять, і в той самий час, якщо обставини дозволяють, дозрівши, приступають до битви на стоянці».

Тут власне і закінчує Любенський мовити саме про запорожців, зауваживши, що відносно «Козаків тих довга буде заведена розмова, якщо мати за мету оповісти все» (отже, для самого автора повний «річпосполитський наратив» про козацтво уявлявся значно багатшим). Він переходить до з'ясування стосунку до останніх формувань лісовчиків – «поляків», які, прийшовши на службу імператору, «в Австрії Козаками назвались».

На думку Любенського, Белліці-Лундорп не розуміє різниці між ними. Річпосполитський історик пише про лісовчиків «інший це рід вояцтва, легкокінного озброєння, загальноновживаного у нас, переважно проти Московітів та Татар, загоном, що кружляє [діє по колу, мова про т.зв. татарський танок], б'ється то відходячи, то наскакуючи, рухливістю [маневром] допомагаючи [у бою]».

Любенський коротенько переповідає про подвиги лісовчиків у війні в Московії. Коли та для них «життя скінчилося після того, як мир від імені Московського поспільства укладено, і внаслідок цього всі [військові] вправи

Королівський мандат згорнути велів, Лісовчики (а саме тут назву в пам'ять Вождя свого проголосити надумали¹), часом свавільні, наказам розпуститись ослуhalись, в Імперію направились». Як зауважує Любеньський, на це рішення вплинуло численність злочинців у шерегах цього формування, виконання вироків над якими призупинялося лише на час військових дій. Лісовчики «спочатку в Угорщину вторгнулися, невдовзі через Сілезію і потім Моравію аж до Відня промандрували» самовільно проголошуючи себе імператорськими вояками (зрештою, діяння 10-тисячного корпусу „лісовчиків” на австрійській службі, поруч із морською активністю запорожців, були однією з причин загострення польсько-турецьких стосунків, яке розв'язала лише Хотинська війна 1621 р.).

Таким чином, козацька характеристика Любеньського містить чимало нових смислових елементів (віра, мова, безжонство тощо) і свідчить про розширення обріїв нарративного образу козацтва у річпосполитській історіографії у 1620-х рр. Причому окреслюється вирізнення з загального поняття «козаки» двох окремих військових формацій: низовці-запорожці (піхота і флот, комплектовані більш простонародними елементами) та лісовчики (легка кіннота, де головну роль відіграють шляхтичі). Така спеціалізація свідчить на користь подальшого ускладнення козацтва як явища. Утім, що цікаво, саме у запорожцях Любеньський воліє бачити «справжніх» козаків. Ці настанови колеги переважно поділяв і Я.І.Петрицій, яких подав свою козацьку характеристику на тлі найбільшого дотогочасного тріумфу козацтва – Хотинської війни 1621 р.

¹ Першим ватажком „лісовчиків”, які, крім Московської Смути, були помітні і в рокоші М.Зебжидовського 1606-1607 рр., був литовський шляхтич Олександр Лісовський.

Ян Іноцентій Петрицій
(27.XII.1592 – 31.V.1641)

Лікар, історик, теоретик виховання. Народився у Львові. Син Себастіана Петриція, професора Краківського університету, лікаря і філософа, міщанського походження. Навчався медицині у Краківському університеті, а згодом у Болоньї (докторат нострифіковано у Кракові 1620 р.).

Професор медицини Краківського університету, 1621 р. призначений першим в історії цього навчального закладу історіографом. Автор трьох праць з медицини, підручника доброго виховання, а також чотирьох історичних промов, що торкалися минулого Польщі.

Як історіограф Петрицій найбільш відзначився твором „*Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX*”/ «Історія справ у Польщі славного року 1620». Написаний 1620 р., виданий він бл. 1622, вірогідно в Кракові, з дедикацією краківському єпископу Марціну Шишковському. «Історія» Петриція оповідала про події 1620 р. (переважно Цецорська війна). Згодом текст її був доопрацьований та доповнений описом подій 1621 р. (зокрема, використано діаріуш Якуба Собеського) та виданий у Кракові у 1637 р. (разом з новою посвятою вармінському єпископу Миколаю Шишковському, передрукував і стару, з 1-го видання).

Петрицій був також автором праці „*Comitia sapientum*” / „Місце [зібрання] мудрості” (1628), що вважається першою на річпосполитському ґрунті спробою синтетичного розуміння всесвітньої історії науки та культури. У 1629 р. за дорученням Яна Сапеги він видав (із фіктивною видавничою адресою – Відень) твір, що прославляв Велике князівство Литовське (наразі втрачений). Останній було визнано образливим для поляків та шведів, відтак король Сигізмунд III заборонив його поширення.

Свій педагогічний твір про виховання магнатського сина („*Principes Polonus seu Institutio primarii et in excelsa familia editi juvenis in Respublica Polona*”, 1633) Петрицій присвятив відомому українському магнату кн.

Владиславу-Домініку Острозькому-Заславському. Зрештою, він видав (видання у Кракові було перерване через смерть автора, збереглися, без титулової сторінки, книги I, II і початок III) фрагмент опису подій часів *Лжедмитрія I* („Historia Moschovitica”, 1641) зіпертий, як припускають, на матеріалах та нотатках його батька.

Характеристика козаків з’явилася вже на сторінках першого видання „Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX”, її автор помістив перед викладом причин війни з турками. У доповненому виданні 1637 р. вона зазнала переважно незначних стилістичних змін, помітні смислові доповнення з’явилися хіба у викладі проблеми походження козацтва. Новинкою 2-го видання була характеристика козацьких вождів – Я.Бородавки та П.Сагайдачного, подана поміж перебігом бойових дій під Хотином 1621 р.

Починає Петрицій із гасла-параграфа «*Роди козаків. Лісовчики*», де з’ясовує злободенне питання розрізнення козацьких та псевдокозацьких формувань. Він вважає, що «родів» власне козаків лише два – запорожці та донці, а лісовчиків «помилково до козаків деякі відносять, хоча вони [також] легко озброєнні, прудкі, на війні з тими самими [козаками] подібно поводяться».

Далі історик подає короткі відомості про історію формації лісовчиків. Він вважає їх «нашим військом», войовничими добровольцями, які «за вождем Лісовським на війну московську пішли». А оскільки люд то не маєтний («жоден зовсім не осілий¹»), вони «від засновника досі ім’я зберігають». Зрештою, підсумовує Петрицій, «правильніше їх веліти, відмінно від козаків звати». Зауважимо, що *веліти* – то античні легкоозброєні вояки, які призначалися для сутичок поза лінійними шикунаннями; застрільники. До речі, ще у творах Горецького та Ласицького між античними велітами та «нашими козаками» ставився знак рівняння. І це не єдина спроба

¹ „Осілий” назвався б за місцем походження/мешкання.

„антикізації” лісовчиків, згадаємо, що В.Демболецький пропонував для позначення лісовчиків інший схожий античний термін „елеари”.

Як бачимо, така аргументація містить чимало «темних місць» і реально мало пояснює, у чому такі відмінність козаків від лісовчиків. Це, зрештою, усвідомив і автор – у другому виданні книги 1637 р. Петрицій суттєво розширює тут текст. Так, додано коротке гасло «*Їх походження*», де мова власне не про походження, а про розвиток лісовчиків, яких їх вождь «дивовижно привчив» до особливої «прудкості та відваги». З часом ця формація швидко розросталася, без огляду на реєстр, де могли лишатися й вже давно загиблі жовніри.

Тему продовжує й гасло-параграф «*Як видно з „Історії московської”, кн.3.*» (це вищезгаданий – батьків? – твір про російську Смуту, який Петрицій приготував до друку аж у 1641 р.), де Петрицій оповідає про характер діяльності лісовчиків під час російської Смути: «Шукали мостів, бродів недозволених: в залежності [від обставин] використовували розум та перепливали глибокі [місця] конем або [й] у ті річкові вири занурення потреба бувала». Далі йде вже знайомий за 1-м виданням пасаж «правильніше їх веліти, [а] донців та запорожців козаками звати», який тут таки пояснюється: «Обидва ці [козацтва], часткою землі ніби для жалування володіють; ані законам, ані королям не підвладні: єдиним поважають винятком, як за війни лише та війська виставлення, на кордоні розташовуватись та, як небезпека потребує, у небезпеках частих приходять на допомогу. Схожій військовій дисципліні та грабіжницькій відвазі [запорожці та донці] віддають перевагу».

Отже, ми нарешті розуміємо чому лісовчики – то «наше військо», а запорожці – ні. Для Петриція козаки – то квазінезалежний військово-політичний гравець, який сам обирає поле своєї діяльності. Пасаж про те, що вони «часткою землі ніби для жалування володіють; ані законам, ані королям не підвладні» вірогідно слід тлумачити як згадку про власну козацьку

юрисдикцію «на волості» (Трахтемирів та ін.), хоча, за бажання, його можна було інтерпретувати і як «удільну» козацьку квазідержаву.

Далі гасло «*Донці*» коротко представляє донських козаків. Власне історик подає лише їх «географічну» прив'язку (до ріки Дону – античного Танаїсу), 2-е видання книги доповнило це ще й згадкою державно-політичного зверхника («*Донці, які під Московітами є*»).

Наступне гасло «*Запорожці. Запорожців осідки*» так само розпочинається з «географічної» прив'язки («виводяться з місць, що близько кінця Борисфена»). Стереотипно згадано про характер місцевих степових ландшафтів («Пустельне там усе і ніби без кінця дикі поля тягнуться до обрію»). У Дикому степу і народ живе, зрозуміло, «дикий» та хижий. Він для Петриція, так би мовити, антицивілізаційна (варварська) сила – «з місць навколо Києва зібраний, там бродить, під іменем козаків згуртований», рільництвом на цих родючих землях не спокушається, а займається лише грабунком «усіх, хто є навколо», заважаючи залюдненню цього краю.

Головними жертвами козаків є стереотипні кочовики – татари. Про перманентну війну з ними оповідає гасло «*З татарами війна*». Вона для запорожців – «джерело грабунку і слави». Як зауважує Петрицій Запоріжжя вже тривалий час прославляється «у найближчих сусідів» як «відкрита земля і воля». Сюди плине величезний потік добровольців, причому не лише черні, але й шляхтичів – молоді, для яких це школа військового мистецтва, а також злочинців-вигнанців. Знає Петрицій і про сезонний характер козакування (козаки «вільно у пустельних місцях у теплу пору року бродять, [а] в холодний сезон назад до домів якихось своїх або околиць Києва по черзі повертаються»).

Гасло «*Поселення Трахтемирів*» згадує про цю головну маєтність Війська Запорізького «на волості». Петрицій вказує, що Трахтемирів під Києвом надав ще король Стефан Баторій. Здається, це взагалі перший в

історичній літературі Речі Посполитої слід добре відомої „баторіанської легенди” українського козацтва.

Петрицій у наступному гаслі «*Острови Дніпрові займають*» дещо помиляється, вважаючи, що, вже по наданню Трахтемирова, козаки опанували запорізькі дніпрові острови («Той притулок вони прямо випадково [отримали], а, до випадку звикнувши, до послуг суднобудівельних пристосували»). Трапилося це у рамках загального колонізаційного натиску («оскільки звідусіль татари витіснялися») на півдні України.

Гасло «*Між островами Томаківка*» характеризує цей острів як «особливо корисний» і такий, «на якому роду [козаків] корінь». Однак, зауважує, що й інші острови, «може навіть гарніші, часто, утім, використовуються» запорожцями. Свідчення Петриція все таки може бути прийняте на користь тези, що Томаківка як козацький осередок легко відродилася після татарського погрому 1593 р.

Наступне гасло «*Там місце куренів мають*» можна сказати присвячене питанню Січі. Останнього терміну Петрицій, як і всі інші річпосполитські історики не знає, його запорожці живуть на цілому сузір'ї островів («там з-поміж такої кількості чудових місць курені мають»), утворюючи «невелике через тісноту місця, але необлаштоване дике місто, що від небезпек віддалене, крім іншого, відвагою [оборонців]». Останній пасаж вірогідно навіяний спартанськими аналогіями (Спарта не мала стін, бо вважала за кращу оборону груди мужніх своїх громадян).

Тут принагідно акцентуємо на згаданій множинності запорізьких осідків у Петриція. Зауважимо, що у його сучасника, М.Пашковського, в «Історії турецькій» про це сказано ще виразніше. Там, щоправда, йдеться про події на Запоріжжі 1590-1591 рр., але текст оприлюднений вже 1615 р. Цікавому тут питанню Пашковський присвятив окремий параграф:

Kiedy Kozacy lećie a kiedy zimie meszkaią

A iesli chcemy wiedziec kedy przybywaią

Kozacy czasow pewnych y gdzie spoczywaią/
 W szabelnikowey Wietce/ lub na Zborowskiego
 Położeniu zimuią/ lub na Ruzynskiego.
 Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstaią/
 Tedy do Czortomłyka z tamtąd uciekaią.
 Albo do Bazawłoka: a dobytki swoje/
 Y konie w Tomakowce maią/ bo tam boie
 Niebywaią/ z tamtąd zaś gdy robactwo wstaię/
 Ustępuią na Lato w swe zwyczajne Kraie
 Do Chortyce/ na skalę wielką: a zaś skoro
 Jesień przyidzie/ natychmiast ustępuią sporo
 Do Czerwonych gor: y tak iak mieysca swe znaia/
 Tak się też na nie/ czasow pewnych przenaszaia.

(Де козаки влітку, а де взимку мешкають// А якщо хочемо знати, де перебувають// Козаки в певні часи і де спочивають – // У Шабельниковій Вітці, або на Зборовського// стані¹ або на Ружинського²// Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають,// Тоді до Чортомлика звідти втікають// Або до Базавлука. А здобич свою// і коні на Томаківці мають, бо там бої// не бувають. Звідти ж, коли робацтво³ встає – // Відходять на літо у свої звичайні краї// До Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало// До Червоних гір⁴. І так як місця свої знають// Так також на них у певний час переносяться).

¹ Район Чортомлика? Саме там 1579 р. містився табір С.Зборовського.

² Йдеться про табір або *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців у 1575-1576 рр., або *Михайла Ружинського*, гетьмана у 1585-1588 рр., або *Кирика (Кирила) Ружинського* – гетьмана 1588-1590 рр.

³ Мова про козаків-промисловиків, а не вояків.

⁴ Червона або Лиса гора знана на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

Зауважимо тут, що відомий український «літературний» переклад цього уривку В.Шевчука [122, ч. 2, с. 188], має численні смислові помилки. Для наочності наведемо його нижче:

Де козаки влітку,

А де взимку мешкають

Коли ж ми хочем знати, куди прибувають

Козаки в різночася і де спочивають –

В Шабельниковій вітці, в Зборовського стані,

Там зимують, бува, й до Ружинського звані.

Навесні, коли тільки вода розіллється,

Тоді до Чортомлика дорога в них в'ється

Або до Базавлука; добитки і речі,

Коні у Томаківці – все у безпеці,

Звідти йдуть, як робацтво усяке вилазить,

Літувать у місцини звичайні щоразу

Там, де Хортиця, скеля велика, а скоро

Йде на осінь, то звідти вертаються споро

До Червоних гір, добре місця свої знають,

В певнім часі звичайно на них проживають.

Утім, првернемося до питання осідків запорожців. Як бачимо, *Томаківка* у Пашковського – це літній склад здобичі, а також місце випасання військового табуна. А взагалі постійного центру, за цим описом, так само як і за Петрицієм, на Запоріжжі нема. Отже, дві «перших» Січі – Томаківська та Базавлуцька – то історіографічний міф?

Далі у хроніста йде гасло «*Інші по укріплених поселеннях розсіюються*», яке оповідає про постійне розсіяне зростання чисельності козацтва на «волості». Тут таки Петрицій оповідає як відбувається збір козаків для походу чи інших загальних справ («Щораз задля чогось нашвидкуруч зібрані, або на ворогів виправляючись, вони радяться [та]

видають наказ до них стікатись»). По виправі «на відпочинок знову до своїх якихось осідків повертаються, [а] наймужніші та найвойовничіші на Томаківку відходять». А взагалі козаки «цінують такі місця, де турків [та] татар володіння прилеглі, неважко [там] прославитися: бо сама загроза небезпеки нападу, [останньому] ніби подібна, та й інша лінь усувається».

Потім маємо стереотипно-географічне гасло «*Дніпровські Катаракти*¹», при якому є згадка, що за порогами річка плине «до Хортиці укріпленого поселення, доблесного колись і осідку Вишневецького славнозвісного [мова про князя Дмитра Івановича Вишневецького (Байди)], потім Томаківки-острову». Його продовжує гасло «*Пороги*», де Петрицій згадує, що саме від цього терміну йде назва козаків запорозькими («Ім'я [тих] круч та урвищ, що стало на козаків переходити»; «Що далі від них є – за пороги, відтак і козаки запорізькими називаються»). Історик повідомляє, що це слово має аналогічний зміст із латинським «Катаракти», а взагалі порогів на Дніпрі є дев'ять.

Тему козацького імені продовжують і гасла «*Запорожців іноді низовцями кличуть*» та «*Далекою Волинню Низ зветься*». Перше містить доволі стереотипне пояснення *Низ* → *низовці*, а друге – цілком унікальне у річпосполитській історичній літературі твердження, «що внаслідок тієї самої причини далекою Волинню [кличуть], через здатність козаків до поширення [себто колонізації околиць-„Низу”], [утім] Низом навіть від більшості зветься». Цим Петрицій хоче і завершити тему «походження та осідків» козаків. Нам таки залишається додати, що, можливо, з доволі рідкісним згаданим тут терміном «*Далека/нижня Волинь*» пов'язана поява на мапі Речі Посполитої («*Pologne*»), включеної до французького географічно-країнознавчого видання Ніколаса Сансона (Sanson, 1626-1648) «Європа» [58], позначки «*Havte et Basse Volhynie*»: де «*Havte*» («Верхня») – то територія

¹ Вже була мова, що це античний термін для позначення річкових порогів, не перекладаю його тут, бо Петрицій далі наводить і місцеву назву „*Пороги*”.

власне Волинського воєводства, а «Basse» («Нижня») – Київського воєводства. Кордон тієї Нижньої Волині правим берегом Дніпра доведено аж до Чорного моря .

Наступне гасло «*Козацька дисципліна*» присвячене якісним змінам, що їх переживало сучасне історичу козацтво як військова формація. Як пише Петрицій його сучасники найбільше дивуються тому, що «багато тепер між ними дисципліни та майстерності виявляється: за загонами [пішими] та хоругвами кінними організовані вони ставлять на чолі найдоблесніших, слухають старших, знають шиккування, розуміються на швидкому маневруванні, свої закони та своїх урядників мають». Іншими словами, козаки – це вже не лише іррегулярні партизани, але готове до «правильної битви» Військо.

Така професіоналізація позначилася й на тому, що запорожців годі схилити, «аби поля обробляли, землю засівали, огороджували, поливали», в них «кожен зі здобичі почасти [живе] та [праця] своїх рук у злиднях приходить на допомогу». Як підсумовує Петрицій, «лінь їм, як виглядає, з землею цілий рік надриватися, оскільки звідкись можна швидко кровопролиттям нажитись». Наступне гасло «*Виправи на Понт*» якраз і оповідає про найактуальніший і найприбутковіший промисел запорожців – піратство на Чорному морі.

Далі Петрицій вже повертається до основної оповіді про велику війну між Османською імперією та Річчю Посполитою. Проте, мовлячи про ескалацію конфлікту, згадує, втім не оригінально, він й про велике значення тут власне козацької карти.

У підсумку зауважимо, що характеристика козаків Петриція важлива передусім для «вченого» освоєння-розбудови теми. Як офіційний історіограф Краківського університету, її автор безперечно сприймався як «законодавець моди» та й два видання його книги говорять про певний «читацький успіх». На користь цього промовляє і те, що уперше окреслені у нього сюжети про

Трахтемирів та «баторіанську легенду», а також «козацьку дисципліну» мали, як переконаємося у наступному підрозділі, і продовжувачів; дуже примітним є й вплив Петриція на Я.Собеського.

Отже, у творчості чотирьох проаналізованих авторів тема козаччини виходить на новий якісний рівень. Все більше уваги приділяється козацтву як внутрішньому явищу в житті Речі Посполитої, історики креслять програми інтеграції козаків до річпосполитського суспільства, причому не відкидають і можливостей надання/збереження їм певних автономістських прав.

Особливий інтерес викликає у згаданих авторів і процес накопичення якісних змін у військовому мистецтві запорожців, перетворення їх із нечисленних допоміжних підрозділів у повномасштабну армію, реального конкурента як збройних сил сусідніх держав, так і самого коронного війська. Утім, особливої ворожості щодо цього не відчувається, вона виявляється хіба ситуаційно (скажімо при описі козацьких повстань).

4.3. Переддень революції: з «Війська» в «народ»

(Я.Собеський, Ш.Старовольський, П.Пясецький, А.М.Фредро)

Період після Хотинської війни 1621 р. і аж до початку Національної революції у 1648 р. позначений наростанням якісних змін у козацькому середовищі. Військо Запорізьке все впевненіше діє як самостійна військово-політична сила. Воно майже на рівних тягається з коронним військом у козацьких війнах 1625, 1630, 1637-1638 рр., загрожує столиці Османів Стамбулу-Константинополю 1624 р., втручається у внутрішні справи Кримського ханства 1628 р., спільно з донцями у 1637-1641 рр. самотужки веде війну з Туреччиною за Азов, утримує цілий «фронт» на Лівобережжі Дніпра підчас Смоленської війни 1632-1634 рр. між Річчю Посполитою та

Московським царством, здобуває новий військовий досвід на бойовищах Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., зрештою бере найактивнішу участь у широкомасштабній колонізації Дикого Поля. Все це обумовлює доволі інтенсивні прояви зацікавлення козаччиною з боку тогочасних річпосполитських історіографів. Причому рівень розробки «козацької теми» явно покращується, у чому ми зможемо переконатись на прикладі характеристик козацтва пера Якуба Собеського, Шимона Старовольського, Павла Пясецького та Анджея Максиміліана Фредра.

Якуб Собеський
(5.V.1590 – 13.VI.1646)

Народився вірогідно на Галичині у магнатській родині. Його навчанням опікувався видатний львівський поет та просвітник Шимон Шимонович. З ініціативи останнього Собеський став студентом Замоїської академії. 1604 р. він перейшов до Краківського університету, але 1605 знов повернувся до Замостя, де залишався до кінця 1606 р. Продовжувати студії Собеський навесні 1607 р. виїхав до Парижу, де залишався чотири роки. Звідти робив екскурсії до Англії, Нідерландів та західної Німеччини. У лютому 1611 р. вирушив у тривалішу подорож до Іспанії, Португалії, південної Франції, Савої, Італії (у Римі провів зиму та весну 1612 р.) та Австрії. Під час закордонних мандрів започаткував свій перший щоденник (за 1607-1613 рр.) – схильність до мемуаристики Собеський пронесе крізь усе життя.

У 1613 р. повернувся до батьківщини та у середині того самого року став дворянином королевича Владислава (майбутнього польського короля Владислава IV). Почав брати участь у політичному житті країни. У 1617 р. на чолі власної гусарської хоругви відправився у московський похід королевича Владислава, був поранений при облозі Кремля, згодом взяв участь у перемовинах, що закінчилися укладенням Деулинського перемир'я 1618 р.

Про події цієї війни Собеський також уклав щоденник („*Diariusz ekspedycje moskiewskiej*”).

З поверненням з походу, по смерті батька, вступив у володіння родинним Золочевим, де мав свою резиденцію. Настало зв'язав свою політичну діяльність з інтересами руського воєводства, був відомий як антирегаліст та апологет шляхетських вольностей. Обмаль було примітних як зовнішньо-, так і внутрішньополітичних подій, важливих для країни, в яких не залишилося сліду його діяльності.

Взяв участь пан Якуб й у Хотинській війні 1621 р. Про події цієї військової кампанії Собеський також уклав діаріуш, який згодом у розширеному та латиномовному („вченому”) варіанті видав у Гданську у 1646 р. під титулом „*Commentariorum Chotinensis belli libri tres*”/ «Коментарів Хотинської війни 3 книги». Цей твір користувався великою популярністю та помітно вплинув на пізнішу історіографічну традицію (саме з нього і походить уривок про запорізьких козаків, який проаналізовано нижче).

У червні 1624 р. Собеський взяв участь у щасливій битві загонів польного гетьмана С.Конецьпольського з татарами Кантемира під Галичем. 1625 р. пішов з тим самим гетьманом на Куруківську війну з козаками (йому приписують і укладення анонімного діаріуша цієї кампанії). 1633 р. знову під прапорами Конецьпольського брав участь у відбитті вторгнення турків Абази-паши на Поділлі. Знаком великої поваги до цього славнозвісного коронного гетьмана був вірш „*Pieśń o Podhorcach*” з 1640 р., в якому Собеський славив галицьку резиденцію Конецьпольського.

Тісний зв'язок з українською магнатурією відбився і на шлюбах пана Якуба. Його першою дружиною була Маріанна Вишневецька, дочка руського воєводи Костянтина, другою – Теофіла Даниловичівна. Остання народила йому численних нащадків, серед яких був і майбутній польський король Ян III Собеський.

Письменницькі таланти пана Якуба досі досліджені недостатньо, найбільше відомі його праці про Хотинську війну. Цікавий тут уривок про козаків є, поза сумнівом, свідченням доброї особистої обізнаності автора з предметом. Відсутність тут будь-яких чітких вказівок на факти, що скільки-небудь далеко відбігають від часів Куруківської кампанії 1625 р., схиляє до датування написання цілого цього козацького параграфу часом невдовзі по цій події (принаймні саме стан по 1625 р. він представляє).

Цілий уривок у Собеського має власну назву *«Походження, життя та звичаї козаків запорізьких»*. Вбудовано його в загальний текст після вістки про прибуття Війська Запорізького під Хотин. Причому автор пояснив мотиви, якими він керувався створюючи свою козацьку характеристику – «оскільки досі далеко поміж різними племенами слава, що про них поширюється». Він також охарактеризував власну компетенцію у цьому питанні (писав «на правах очевидця» та черпав з компетентних джерел). Цікавили Собеського проблеми «початку, звичаїв та інституцій» козаків, причому саме останній пункт – *інституції козацькі* – є найоригінальнішою частиною його праці.

Починає оповідач з вже доволі стереотипного твердження про переважно «руську» етносоціальну базу козацтва доповнену шляхетними злочинцями-вигнанцями чи не з цілої Європи («Майже усі вони з Русі походження ведуть, хоча чимало з Велико- та Малопольщі шляхтичів, на позбавлення честі засуджених, а деякі з Німеччини, Галлії, Італії, Іспанії навіть, через вироки за злочини вигнані, між ними знаходяться»). Утім, продовження йде зовсім нетривіальне: вони «релігії Грецької сповідання дотримуються, рутенську мову уживають, простого походження, якщо навіть хто [досі] носив знатне, плебейські імена приймають і для усього громадянства померлі, дике життя вести змушені». Якщо про православ'я та русько-українську мову запорожців вже йшлося у Любеньського, то згадку про звичай зміни імені (шляхетського на просте) до історіографічного образу

козацтва запровадив саме Собеський. Усі ці риси поглиблювали сприйняття своєрідності козацької ідентичності в Речі Посполитої (відтак надходило розуміння, що, аби зватися козаком треба було не лише подолати дніпрові пороги, як легковажно твердив Боплан).

Далі Собеський коротенько пише про запорізькі місця перебування/зародження козацтва (низові острови Дніпра та Пороги). Дуже вірогідно, що тут скорочено використано вищеаналізований текст Петриція (зокрема гасла «Дніпровські Катаракти» та «Пороги»).

Як продовження-розвиток міркувань з гасла «Козацька дисципліна» того самого Петриція виглядає і наступне твердження: на Запоріжжі «до занепаду військової дисципліни, усі на хоругви та полки поділені, в цілковитій покорі, і постійно у війні вправляючись жили та, ніби до гніздівля якогось прив'язані, палестру цю задля інших занять покинути злочинном вважають». Як бачимо, це вже погляд людини, яка після Хотина 1621 р. пережила й масштабні козацькі війни з урядом 1625 та 1637-1638 рр.

Господарча база козаччини також окреслена досить оригінально: «Живуть убого гуртом, то з мисливства, то з рибальства заробляють, про запаси плодів для усіх турбуються, від міської комерції відрізані, майна [приватного] жоден [не має], хіба невелика кількість заслужених випадково отримує, надмірності та розкоші невідомі [їм], ні про що інше, окрім зброї одної, не турбуються». Якщо про рибальство та мисливство як основні господарські промисли козаків згадано чи не у кожній козацькій характеристиці, про спільне майно-спільну заготівлю запасів для Війська попередники також оповідали, то згадки про «невелику кількість заслужених», які хай і «випадково», але вже мають певні приватні статки, а також про відрізаність Запоріжжя «від міської комерції» – то нові наративні елементи запроваджені до козацької характеристики Собеським. Вони явно працюють на відображення все більшої «складності» козацтва як явища.

Від господарських занять запорожців Собеський плавно переходить до військового «промислу». Окреслює він і основні «фронти» для останнього: «В Очаківських полях найщасливіше часто з татарами б'ються та славою за майно сплячують, нападами приморським областям турків загрожують безупинно».

Далі Собеський пробує знайти у минулому козаччини первісний «золотий час». На його думку, колись «війська їх такого лише кілька тисяч існувало і, дотримуючись рангів військових, ветеранам та відставним загальну проявляли пошану». За це їй попередні польські королі «права, привілеї та імунітети певні їм щедро дарували, винятковою милістю лицарських підданих своїх підтримували та часто наділяли, щоразу, коли покровительством охоплювали» (тут мова про наближення козацького статусу до шляхетського).

Причиною занепаду класичної козаччини Собеський вважає недолугість нащадків та зростаючий доплив до козацьких лав «наброду»-черні. Це «простолюду невійськового маса», втікачі «з областей Русі від ріллі, від різних ремесел». Раніше вони могли сягнути хіба статусу «поштивих ветеранів», але тепер претендувала на провідну роль у козацтві. Шляхетному Собеському такий демократичний ухил явно не подобається, тому він не жаліє словесних фарб для знеславлення цієї нової козаччини з вискочок (вона «суперництво та чвари починала, старовинний війська лад змішувала, стриманість обертала у грабунок [нестримний], дисципліну в сварку, послух на сваволю змінювала»).

Точка розриву з попередньою традицією, за Собеським, припадає на Наливайківщину (1594-1596 рр.). Козаки тоді «задля грабунку блукали там і сям по Русі, Литві, Київському та Брацлавському воєводствам». Їх «сваволя» загрожувала «церкві, королівщинам та шляхті добрій, ба навіть багатствам держави». За це з козаками «рішуче бився» гетьман С.Жолкевський, який розгромив запорожців та полонив їх ватажків. Наливайка, як згадує

Собеський, страчено «люто» під час варшавського сейму 10 лютого – 25 березня 1597 р.

Утім, як вказує оповідач, держава пробувала застосовувати до козаків і несилові методи як ось угоди, «за посередністю кращих мужів», з метою «до того початкового ладу» повернення. Тут ймовірно Собеський має на увазі передусім Куруківський договір (він якраз легітимізував милий серцю історика-аристократа кількатисячний козацький реєстр), до якого пан Якуб сам доклав рук.

Далі оповідач малює, таким чином узаконену, козаччину ніби «з середини». Починає він з того, що власне і породжує козацьку проблему – з війни. За Собеським, у козаків «щоразу як якусь почнуть виправу багаточисельне військо з грабунку областей Корони годується». Причому із закінченням бойових дій проблеми з ними не зникають, вони «з війни повернувшись, майже колонії певні по селах та містах як королівських, так і шляхетських створюють, усі старшинам та панам своїм послух дотримують» (мова про т.зв. *козацький присуд* – претензії козаків на екстериторіальність та внутрішню автономію).

Лише «деякі з ветеранів на своїх при Борисфені осідках затримуються», решта – живе з промислів та «над господарством лише, з жінками та дітьми, старанно працює». Утім, навіть ці, інтегровані до мирного життя, які «спокій» обрали, становлять проблему для держави. Адже «вони в громадські суперечки втручаються і на Сейми часто послів окремих від них посилають, які Грецької віри конфесію оголошують своєю справою, на латинян нападають та західної католицької, насправді, церкви панування відкидають».

Далі Собеський знову згадує про утворене 1625 р. реєстрове козацьке військо («Недавно [їх] найманцями своїми забажала мати Річ Посполита, для яких щорічно певну суму грошей Київ отримує») та переходить до аналізу військових структур козаків. Починає, природно, з голови, зауважуючи

«найвище у них командування зосереджує війська Старший¹, який вживає як знак влади носіння жезлу з очерету виготовленого». Про спосіб обирання козацького Старшого Собеський повідомляє наступне: «І [його] у спосіб стрімкий, не голосуванням, але єдино криками та частим за кандидата шапок підкиданням, обирають; [і] так само, часто за бажанням непостійної черні, уряду позбавляють». Завершує презентацію уряду Старшого оповідач зауваженням про його дуже широкі повноваження – «як довго обов'язки свої виконує, у руках його перебуває влада над життям та смертю кожного козака».

Другий щабель козацької ієрархії, за Собеським, займають «чотири військові радники, звані осавулами, з помічником головнокомандувача, якого заступником Старшого військо іменує» (мова про *наказного гетьмана*). За ними йдуть «табору, армати, полків старші, потім сотники та громадський нотарій, який облік майна та витрат їх записує та, зазвичай за радою грецьких монахів, листи до короля та вельмож королівства пише» (*генеральний обозний та полковники, генеральний писар* відповідно).

Згадав Собеський і про головну маєтність Війська – містечко Трахтемирів на Київщині. Його козакам «Річ Посполита, для задоволення пам'яті [їх] вірності з виказаними заслугами, дарувала». Тут вони, разом із власним архівом, зберігають «привілеї, військову армату, різну з розорених турецьких торгівельних поселень вивезену здобич, а також військово спорядження та королівські прапори, які їм на знак верховної влади, щоразу як за Річ Посполиту зброю піднімають, від польського короля з надзвичайної ласки посилаються».

¹ Собеський вживає різних латинських термінів для позначення керівників коронного (*dux*) та козацького (*praefectus*) військ, контекстними варіантами перекладу для цієї опозиції можна прийняти „*гетьман*” (коронний) – „*старший*” (козацький).

Далі Собеський докладно описує процедуру козацької ради – цього верховного органу прийняття рішень у Війську Запорізькому: «Коли скрутне якесь становище у війську трапляється, до зібрання скликають від самого гетьмана усю чернь. І він насамперед, надавши обличчю вираз поваги та скромності, по кілька разів у бік натовпу своїх уклоняється, проходить на призначене місце та знявши шапку, під розгорнутою королівською корогвою, між іншими, які сидять, тільки він з чотирма осавулами стоять, певні справи, які на обговорення надійшли, докладним гречним викладом оголошує. Тоді або закиди, якщо навіть які вони висувають, спростовує, або в особистих потребах якусь від війська ласку уклінно просить. Притому усе, що б не отримав, за милість приймає та, щоб вона собі [не] вирішила, черні настійно вимагати зобов'язується. Коли ці відмовляють, усі примхи їх не оприлюднює, голосом і порухом повагу виявляє. Доки Старший війська їх промовляє, слова його зрештою мовчки вислуховують, потім думки свої, по черзі, сиплять вигуками». Зауважимо, що опис козацької ради це ще один цілком «піонерський» внесок історика до наративного образу козацтва у річпосполитській історіографії.

Закінчивши із «структурами» Війська Запорізького, Собеський переходить до оповіді про його військові «технології». Тут пальму першості тримає запорізький флот («До війни морської найпридатнішими [козаків] тривалий зробив досвід»). Собеський описує славетні човни-чайки запорожців («Плавають на човнах, які з бортів на кшталт дощок пуками з очерету вигаданими проти бур та хвиль моря, обв'язують і, досконало легкі, вони важкими галерами турків найчастіше заволодівають»).

Далі охарактеризовані якості запорізької піхоти, яку оповідач оцінює дуже високо («Багато з них списів не вживає, але рушниць – усі. Цим створюють армії Корони Польської можливість дорівнюватись найпотужнішій у світі земних володарів піхоті»). Описує й родзинку піхотного мистецтва запорожців – використання в бою табору («Стан також

вправно в кількох порядках роблять з возів, за нормами найсильніших оборонних укріплень, який Табір називають та проти ворогів натиску крайнього в ньому шукають сховку»).

Наприкінці цілого параграфу Собеський повертається до основної оповіді про Хотинську війну. Переповідає труднощі із забезпеченням харчами новоприбулих запорожців, у чому воліє, звинувачувати Я.Бородавку, який зволікав зі з'єднанням із коронним військом. Згадує про намагання П.Сагайдачного та командування коронної армії якось дати собі раду із цією проблемою.

Насамкінець додамо кілька слів про модерні переклади цього тексту Собеського. Першим був переклад польською Владислава Сирокомлі з видання 1854 р. Він є досить вдалим, але містить і помилки, і певні скорочення первісного тексту, і подекуди некоректний, з точки зору сучасного стану науки, надто вільний слововжиток (козацького вождя Я.Бородавку охарактеризовано тут як чоловіка «gnusnego», а не «найбездіяльнішого» як було б коректно щодо оригіналу).

Наступними, особливо важливими для українського читача були переклади для збірки «Мемуары относящиеся к истории Южной Руси» (Вип.2, 1896) [103], а також переклад М.Грушевського у 7-му томі «Історії України-Руси» (1909) [271, т. 7]. Утім, обидва вони були лише фрагментами цілого козацького уривка, що знижувало їх загальну вартість для наукового вжитку, а перший з них місцями сильно поступався навіть польському попереднику (там де мають бути «оселі-місця перебування козаків» – незрозуміла «старшина», де згадано про занепад давньої запорізької дисципліни, козаки взагалі не знають про останню, де мова про «списи» згадано «луки»).

У підсумку зауважимо, що козацька характеристика Я.Собеського демонструє високу «зрілість» опрацювання теми, використання як свідчень «очевидців», так і попередньої історіографічної традиції. Прикметним тут є

зсув уваги від оповідання про «зовнішні» ефекти існування козаччини (партизанська війна з турками та татарами тощо) до з'ясування внутрішніх проблем уряду Речі Посполитої у зв'язку із козаччиною.

У Собеського взірцево протиставлені минулий «золотий вік» первісного лицарського козацтва та сучасний «залізний вік» козацької черні (тема уперше окреслена Старовольським, див. нижче), вказано на перевагу «городових» козаків над запорожцями, що на той час вже окреслилася, та великий інтерес легітимізованого реєстрового Війська до громадського життя (у союзі із православною церквою). Дуже доскіпливо висвітлені внутрішні механізми функціонування козацької організації (без обізнаності з якою уряду Речі Посполитої годі собі дати раду із цим все більш складним явищем).

Демонстрованому Собеським новому нараційному формату характеристики козаччини значної «вченої» вивершеності надав вже знайомий нам Шимон Старовольський.

Шимон Старовольський¹

(бл.1588 – 6.IV.1656)

Основне місце у цьому блоці відведено аналізу розділу про українських козаків, якій вінчає видання „*Eques Polonus*”/ «Лицарство польське» (варіант перекладу – „*Шляхта польська*”. Венеція, 1628). Сам Старовольський вважав його своїм основним текстом про запорожців [203а, s. 205]. Загальна структура згаданого трактату виглядала таким чином:

Дедикація римському папі Урбану VIII (с.3-6)

Lectori/ Слухачам (с.7-10)

Розділ I: De excellentia, et dignitate Equitis Poloni/ Про надзвичайність та гідність Лицарства Польського (с.11-14)

¹ Біографічний нарис див. підрозділ 2.3.

Розділ II: *De immunitatibus, et libertate Equitis Poloni*/ Про пільги та вольності Лицарства Польського (с.14-20)

Розділ III: *De moribus Equitum Polonorum, et habitandi ratione*/ Про звичаї Лицарства Польського та поведження розумне (с.20-26)

Розділ IV: *De exercitiis Juventutis Polonae*/ Про вправи Молоді Польської, (с.26-30)

Розділ V: *De peregrinationibus, et militia extra Patriam*/ Про мандрівки та війни поза Вітчизною (с.30-35)

Розділ VI: *De modo militandi, et propugnandi Patriam*/ Про спосіб воювання та захист Вітчизни (с.35-47)

Розділ VII: *De Haiducis*/ Про Гайдуків (с.48-51)

Розділ VIII: *De Cosachis Zaporosensibus*/ Про Козаків Запорізьких (с.51-68).

Останній розділ і є наразі найбільш докладним та нараційно розбудованим з відомих описів запорожців, витворених річпосполитським письменством XVI – середини XVII ст. Саме його реферував згодом Старовольський в інших своїх творах, зокрема у неодноразово перевиданій „Полонії” та у «Сарматських войовниках» (при біографії О.Дашкевича).

З „Полонії” проаналізуємо тут також уривок з розділу „Військо” („*Militia*”) із уже згаданої вище „*Polonia*” (за виданням: Кельн, 1632) – творі-аналозі чи то спадкоємці праці Я.А.Красінського, з якої і розпочався ще наш підрозділ 2.1. Відтак, за порівняння обох „Полоній” 1574 та 1632 рр., рельєфно помітно як на той час потіснила запорозька піхота легку козацьку кінноту в плані уваги тогочасних спостерігачів (див. Додатки В.1 та Д.10).

У модерній українській історіографічній традиції окремі уривки з «Лицарства Польського» відомі в перекладах М.Грушевського (див. Додаток Д.10). Утім, це лише частинки цілого козацького розділу (десь третина загального тексту), ще й з певними скороченнями, що суттєво знижує

вартість такого перекладу для сучасної науки. Зрештою, і вже інтерпретованим Грушевським пасажам наразі не завадить верифікація.

Отже, у «Лицарстві Польському» українському козацтву відведений прикінцевий розділ 8 під лаконічною назвою «*Про Козаків Запорізьких*». Розпочати його Старовольський воліє з міжнародно-злободенної, на час написання тексту (1628 р.), теми розрізнення запорожців і лісовчиків (пор. близькі за хронологією аналогічні зацікавлення С.Любеньського та Я.І.Петриція).

Загалом наполегливе роз'яснення цього питання як Старовольським, так і Любеньського з Петрицієм, є відповіддю на інформації на кшталт ось розлогої реляції для двору герцогів Тосканських – „*Relatione del Regno di Polonia scritta l'anno 1624*”/ „Реляція про стан Королівства Польського 1624 р.”, передостанній параграф якої носив титул „*Cosachi*” („*Козаки*”). У ньому, зокрема, повідомлялось „...si sono segnalati ultimamente nella guerra Turchesca in Vallachia, dove hanno esercitato l'offitio di buon soldati, et anco nel fatto d'arme di Monte Bianco sotto praga in favore di Cesare essendo prima stimati anzi atti a guastare il predare, che a campeggiare, e militare sotto buona regola” („Они отличились в Валахии во время последней войны с Турциею [мова про Хотинську війну 1621 р. – Д.В.], где показались исправными солдатами, и в другом случае в битве при Белой горе под Прагою где дрались за Кесаря [8.XI.1620 р. – центральна битва початку Тридцятилітньої війни – Д.В.], а до того времени считались лишь годными опустошать неприятельский край, и неспособными нести регулярную полевую службу”) [79, с. 26, 212]. Хотин справді зараховувався до діянь запорожців, в той час як Біла гора – то справа лісовчиків.

Отже, питанню розрізнення «козаків» Старовольський присвячує розлоге гасло-параграф «*Одни Козаки е, які в Німеччині служать, а інші, які на Турків у набіги ходять*». Починає оповідач (дуже схоже із Любеньським) із твердження, що по Європі гуляє чимало малокомпетентних та помилкових

уявлень про козаків, а також про змішування запорожців¹, відомих з антитурецької та антитатарської діяльності у Причорномор'ї, з лісовчиками, які відзначилися службами австрійському імператору на початковому етапі Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. Особливо нашому автору не подобаються трактування «козаків [окремим] плем'ям, від народу Корони Польської відділеним мовою та походженням».

На думку Старовольського, різниця між згаданими військовими формаціями – це, передусім, відмінність між родами збройних сил: лісовчики (ім, на відміну від Любенського, автор не відмовляє у козацькому імені і зве «козаками польськими») – це легка кіннота; «козаки запорізькі» – піхота. Крім того, ці козацтва мають відмінну соціальну та регіональну бази: перші – то шляхтичі з регіонально не розрізнуваної «Польщі», другі – «з руських провінцій, себто Київського та Брацлавського Воєводств селянська збиранина і набрид простолюду». І, оскільки про шляхетську легку кінноту Старовольський вже мовив у інших розділах цієї своєї книги, далі він подає дані лише про запорожців.

Розпочинає оповідач традиційно із з'ясування питання походження імені. Цьому присвячене гасло-параграф «Звідки назва Запорізькі Козаки». Старовольський доволі нетрадиційно витлумачує слово «порог»/ «лімен» як «кордон». Отже *запорожці* – це ніби люди *за-кордонні*. Здається, автор таки вкладає у це певний розширений сенс, бо згадує, що Запоріжжя перебуває «за

¹ Термін цей Старовольський тут зве «зовсім недавнім». Він, справді, стає популярним у річпосполитській літературі вже з XVII ст., раніше, як ми мали можливість переконатися, зазвичай побутувало визначення *низові козаки/низовці* або *дніпровські черкаси*. Уперше термін *козаки запорізькі*, з аналізованих у цьому розділі авторів, ужив Б.Папроцький. (див. аналізовану тут книжку 1599 р., у «Гербах» 1584 р. видання він пише про «*низових Козаків, котрі запорізькими молодцями зветься*», а ще його «Історія жалісна» 1575 р. знає лише «*низових козаків*»).

кордоном Землі Київської, яка останньою є на Схід Корони Польської провінцією», хоча далі у нього «кордон» є простим синонімом «річкового порога» (він густо, але зовсім загально, мовить тут про дніпрові Пороги). Взагалі у Старовольського численна «темність» змістів має за джерело його не дуже добру латину. Вірогідно із характеристикою закордонності/ замежовості/ позазаконності з точки зору «номального» суспільства пов'язаний й прикінцевий параграф: «Запорожців, і Козаків, майже всі зневажають, навіть до смерті [можуть убити]».

За «іменем» традиційно описується місцеперебування козаків-запорожців. Цьому присвячене гасло *«Три Козацькі острови, на яких перебувають [запорожці]»*. Це традиційні Томаківка, Кохан та Хортиця, причому останню Старовольський волить звати «острів Вишневецький», бо тут «укріплення за собою залишив самотнє» Вишневецький-староста руський, який «колись з Татарами, власними силами бився». Цікаво, що, як звернемося до тексту «Сарматських войовників» стає ясно, що Старовольський помилково вважав, що ім'я острова дав не знаний Байда – Дмитро Вишневецький, а його двоюрідний брат Михайло [203а, s. 235].

Пофантазував оповідач і щодо назв Томаківка (від Томи – вождя якогось) та Кохан (від кохання). Ось тут запорожці Старовольського «рибу, звіра та птахів ловлячи та у військовій справі вправляючись, життя проводять».

Далі йде гасло *«Які є Запорожці»* доволі хаотичне за наведеними у «дефініції» сенсами. За Старовольським запорізькі козаки – це власне войовничі селяни, мешканці шляхетських маєтків, королівщин та маєтностей київського католицького єпископа. Вони служать на війні без жалування. Усі православні, козаки науки (західного типу) «майже ігнорують».

Наступні взаємопов'язані гасла – *«Відколи почалися»* та *«І хто Засновники»* – ясніші. За Старовольським початки козаччини пов'язані із королюванням Сигізмунда I, коли велися масштабні війни з татарами,

росіянами та молдованами. На роль засновника запорізького козацтва історик висуває «досвідченого змалечку» Остафія Дашковича, підлегло-військового клієнта гетьмана великого литовського кн.К.І.Острозького.

До речі, Старовольський тут відходить від вже спопуляризованого Стрийковським, Гваньїні та Й.Бельським погляду на Предслава Лянцкоронського як першого організатора козацтва (1516 р.). Не зреагував автор «Лицарства Польського» і на версію М.Розвадовського про «козака Полуса»¹ як першого (з 1508 р.) вождя козаків [55, s. 7 – 11].

Нагадаємо, що лаври засновника козацтва для О.Дашковича пов'язані передусім з його проектом оборони українського кордону, представленим на сейм 1533 р. Для цієї справи він пропонував залучити 2 тисячі козаків (річкової піхоти на човнах) та кількасот козацької кінноти. Зауважимо, що вписання Дашковича саме до запорізької традиції (див. також розлогу біографію «гетьмана» запорожців у «Сарматських войовниках» [203а, s. 204-206]), здійснене Старовольським, у модерні часи було цілком сприйняте українською національною історіографією, хоча про «авторські права» річпосполитського історика здебільшого забуто.

Тут таки автор «Лицарства польського» описує і процедуру «ініціації» козака, прийому новобранця до бойової співдружності-«товариства вродженого». За нею запорожці «як тільки позначать свого прихильника прохають, радять і намовляють останнього: зробиш іншою рукою, будь першим на ворога з власної волі, і раз і вдруге, і зібравшись врешті-решт до купи, закликають ім'ям Козацьким, ніби збайдужіти до всього, окрім доброї слави: і так з хлопців посвячується, до стану військового долучається».

А велич цього «стану»-верстви Старовольський цілком визнає. Бо відпочатку козаками «і Москалі і Татари вельми обтяжені були, багато шкод Варварам вони самі поробили, Українною Шляхтою за послуги Короні

¹ *Полозович (Полоз) Семен* (пом. після 1524) – урядник з Київщини, знаний за боями з татарами 1508, 1511 та 1524 рр.

обдаровані, і багато Урядниками споряджувані». Як бачимо, родовий зв'язок козацтва з українною шляхтою не секрет для оповідача.

Зрештою, Старовольський знов повертається до теми вождя козаків і оповідає як відбуваються вибори нового зверхника та які вимоги висуваються до нього: «Тоді як життя завершує, Сотники¹ нового собі голову обирають, [який має бути людиною] в усіх відношеннях надзвичайною, яка з молодістю поєднує [здатність] приваблювати багату здобич. Владу [має] справедливо вживати як в часи успіху, так і тоді, коли ворог, собою задоволений, викликає гнів». Тут цікаво відзначити, чергове «темне місце» тексту («сотники» чи «з сотників»), коли вибір варіанта вказує на вибір гетьмана або старшинською радою (про що є натяк і нижче), або радою чорною (загальною) зі старшин.

Зауважив Старовольський насамкінець і те, що ці вибори тривалий час лишалися суто внутрішньою справою запорожців, незалежною від уряду держави. Як він пише: «Навіть королю [особа ватажка] незнайома [була], аж поки не були Річчю Посполитою через Комісії Королівські [козаки] обмежені».

Наступне гасло «*Накопичення успіхів і поширення навіть на чужоземні Князівства війни молодецької*» подає короткий реєстр гучних козацьких виправ на службі чужоземним володарям. Цим козаки, за Старовольським, служили, у вільний від виконання обов'язку перед вітчизною час, «проти ворогів віри». Так, ходили вони на допомогу «до Івоні та Богдана Молдавських; Арона та Міхала Волоських; до династій: Христофора та Сигізмунда Баторієв – Трансільванських Князів; Рудольфа та Матвія – Римських імператорів, [аби] Угорське яносяюче королівство від Оттоманської люті захищати».

Зауважимо, що усі перераховані випадки використання запорожців іноземними володарями відносяться до кінця XVI – початку XVII ст.,

¹ Можливо слід читати – «[з] сотників».

починаючи з акції І.Свірговського-Свірчовського на користь Івоні (Іоанн III Лютий – молдовський господар 1572-1574 рр.) у 1574 році. Згадані тут таки Богдан IV Ляпушняну – це молдовський воєвода (1568-1572), який активно боровся за повернення на трон до 1574 р.; Арон Тиран (†1597) – молдовський воєвода (1591-VI.1592; X.1592-1594); Міхай (Михал) Витязь (1558-1601) – волоський воєвода (1593-1601), воєвода семигородський (1599-1600), воєвода молдовський (V-IX.1600); Сигізмунд Баторій (1572-1613) – трансільванський князь (1581-1594; 1598-1599, 1601-1602), Христофор – його брат; Рудольф II (1552-1612) та Матвій (1557-1619) Габсбурги – імператори Священної Римської Імперії (1576-1612 та 1612-1619 відповідно).

Цікаво, що тут Старовольський ґрунтовніший від сучасних собі запорожців. Вони в «супліці» 1623 р. до короля Сигізмунда III Вази перелічили лише «Мультянську [1600], Інфлянтську [1602], Московську війни [1605-1618], насамкінець ту свіжу експедицію Турецьку [1621]», себто козацькі «служби» [386, s. 264], вони починають з 1600 р. Можливо тут слід зважати, що саме за волоську кампанію 1600 р. козакам пробачено «наливайківщину» і вони знову стали «легітимною» верствою суспільства, а отже звідти йде «новий відлік» історії Війська Запорізького. Згодом запорожці позбулися цього «комплексу» і новому королю Владиславу IV Вазі у 1634 р. представили вже й «привілей Баторія» з 1582 р.

Гасло *«Шляхтичі Польські, які нападами Турків турбували»* продовжує тему історичних козацьких справ та згадує, що в різні часи козаків водили в походи проти бусурман коронні достойники – «Лаські, Вишневецькі, Струсі, Потоцькі, Язловецькі, Претвичі, Бучацькі, Корецькі та інші Подільські магнати та Герої доблесні». А гасло *«Зі своїми Вождями ще більше варварам втрат завдавали»* описує козацтво вже як самостійну силу. З-поміж славних козацьких вождів з минулого – «отих Полемархів попередніх» – автор особливо виділяє таких як «Свірчовський той відважний, Голубок, Кішка,

Срібний, Лобода, Сагайдачний та той, хто тепер їх ватажок, муж багатьма війнами досвідчений – Дорошенко».

Нагадаємо, що *Іван (Ян) Свірчовський (Свірговський)* – то ротмістр оборони поточної південного українського прикордоння. На чолі козаків ходив 1574 р. допомагати молдавському воєводі Івоні Лютому у війні з Туреччиною. Ще в річпосполитській традиції Свірчовський часто подавався як перший власне козацький ватажок (на відміну від прикордонних урядників, які лише використовували козаків для державної потреби). *Габріель (Гаврило) Голубок* – командир загону козаків підчас битви з австрійцями під Бичиною 1588 р. (тут він і загинув). Пізніша польська літературна традиція зробила з нього образ ідеального жовніра. *Самійло Кішка* – герой відомої думи про звільнення козаків з турецької галери, ватажок запорожців 1600-1602 рр., активно співпрацював з урядом (тоді козакам „пробачено” Наливайківщину). *Срібний* – ватажок морських походів запорожців часів Хотинської війни 1621 р. *Григорій Лобода* – цей соратник Наливайка потрапив до переліку „вірних” козацьких ватажків, за свої антитатарські та антитурецькі акції першої половини 1590-х рр. (та й смерть від рук самих повстанців 1596 р. зробила йому в очах річпосполитського суспільства імідж менш винного, ба навіть просто „заблудшого”). У його біографії у «Сарматських войовниках» Старовольський вивів його єдино героєм війн у Молдові, про Наливайківщину нічого не згадав (не знав?) [203а, s. 260 – 261]. *Петро Сагайдачний* – гетьман запорожців, герой походів на Москву 1618 р. та Хотинської війни 1621 р. *Михайло Дорошенко* – гетьман реєстрового козацтва 1625-1628 рр.

Від славного минулого козацтва Старовольський переходить до сучасних проблем із ним. Цьому присвячене гасло-параграф «*Але відносно давніх часів усі вони збочили та в погіршення прийшли*». На думку автора, козаки «нічого зрештою святого не мають, що не занепало б з давніших часів». Їх «добрі найстарші інститути, одні одряхліли, [інші] спотворились,

поступово вийшли з обігу [та] в негідному ладі [тепер] представляються». Ці інститути існували «для відбиття Варварських набігів», але козаки вже стали з оборонців наступаючою стороною – «правдами-неправдами [вони] насмілюються, не лише сусідні народи, котрі мир з нами тримають, зброєю турбувати, але навіть батьківщину саму ворожими [діями] прямо навіть розоряти і в панів своїх селян збурювати».

Про боротьбу уряду з козацтвом мовить гасло *«Козаки караються часто Королями Польськими»*. Першим випадком протистояння згадана страта Стефаном Баторієм у Львові вождя козаків Підкови, що «проти державних пактів» діяв у Молдові. Далі вже король Сигізмунд III Ваза «Наливайка першого Гетьмана їх у Варшаві за Сенатським декретом скарав». За тим у Старовольського йде доволі маловідомий у вітчизняній історіографії сюжет з козацькими розрухами після (під час) російської Смути – «згодом по завершенні війни Московської, за Гетьманом Великого Князівства Литовського Каролем Ходкевичем [рухаючись], безчинствували по королівським провінціям і ніби який ворог поводитися, шкоди шляхті починили, і так в Пінському повіті, як і на Мозирщині, від податків звичайних звільненої». Найвірогідніше мова тут про події початку 1613 р., коли неоплачене Річчю Посполитою військо давалося взнаки ледь не по всій державі.

Нові проблеми з козаками принесла Хотинська війна 1621 р. Тоді вони були коронним гетьманом Я.-К.Ходкевичем «під Хотином утримані у певних межах [лише шляхом] обезголовлення вісімдесяти з їх старшин та Вождя їх Бородавки». Останнє за часом масштабне протистояння, згадане Старовольським, трапилося «три роки тому», коли «Станіслав Конецьпольський, Корони Польської Гетьман, повстання війною скарав, вбивши з них вісім тисяч на полі битви. Решту (там сорок тисяч було) швидко до присяги привів, до давньої дисципліни службової примусив».

Мова тут про кампанію проти козаків 1625 р., Куруківську угоду та укладання офіційного 6-тисячного козацького реєстру.

Далі Старовольський переходить до опису внутрішнього ладу сучасного йому козацтва. Відкриває тему гасло «*Як Козаки на виправи свої збираються*». Тут автор відразу знову зауважує, що «дістали Козаки Запорізькі помітне значення зовсім недавно» (вірогідно він це робить аби підкреслити «піонерське» значення свого оповідання). Далі вже викладає справу, оповідає, що на початку весни, коли степи стають приступними, охочі до козакування готують човна та припаси і вирушають Дніпром до згаданих козацьких запорізьких островів. Тут їх зустрічає гетьман, який набирає вояків для походу. Гідних наказує писарю внести до реєстру, негідним велить забиратися, лишивши свої припаси для відібраних. Кожного вписаного до реєстру передають під команду власного курінного отамана («десятника»), якому рядовий козак підлягає аж до можливої зміни свого статусу. До речі, відомості про *десятників* як структуруючий елемент козацьких підрозділів знані ще з 1560-х рр. [302, с. 27].

Відзначає Старовольський і виборний характер козацької ієрархії (кандидатура гетьмана схвалюється полковниками-«тисячниками», ці – сотниками, останні – десятниками-курінними отаманами). Підставою для вибору є особисті якості кандидата, який, за щасливих обставин, може лишатися на уряді пожиттєво.

Виборчим правом (участю в «раді») не володіють новобранці «аж до трьохрічного [стажу козакування]». Весь цей строк вони «джури місце займають, і караються найсуворіше своїми курінними отаманами, якщо якось прогрішать».

Темі козацьких покарань присвячене окреме гасло «*Як новобранців карують*». Старовольський зауважує, що під командою десятника-курінного отамана, крім дев'яти «військових товаришів-ветеранів», перебуває від 30 до 50 новобранців. Останнім він «наказує як хазяїн навіть, найбільше зі вступом

до битви, оскільки тоді, якщо часом якийсь з них кинеться навтьоки, з'являться [перед очі командира] більше не може, оскільки буде на смерть скараний; хіба лише часом дома, уже з поверненням усіх на зимові квартири, йому за посередництвом дозволено просити пробачення».

Наступне гасло *«Як Запоріжжя охороняють»* оповідає про оборону запорізьких островів у зимове міжсезоння, коли більшість козаків йшло зимувати на волость. Тоді гетьман лишав «на кожному острові» 500 запорожців «для охорони місця, армати та іншого військового спорядження». Ці сторожі «в заглиблених в землю, з очерету зроблених, покритих корою дерев [курнях], чекають на повернення його [гетьмана] та бойових товаришів». Тих, хто кілька років лишався «у тому суворому краю на морозі» вважаються з-поміж козаків «доблеснішими» за інших, бо вони жертвували більшим заради загального блага.

Далі мовить Старовольський про військові технології запорожців. Розпочинає цю тему гасло *«Яку зброю уживають»*. Озброєні козаки звичайно «рушницями довгими» та шаблями кривими, рідше короткими списами та луком із стрілами. Захисні обладунки загалом не вживають («панцира залізного або легкої броні ніхто, навіть сам гетьман [не має]»). Офіцери так само не різняться від рядових ані розкішню одягу, ані окремою вишуканішою кухнею. Усі «грубою шерстяною тканиною та плащем теплим [вкриті], рибою сухою та дичиною живляться, насолоджуючись медом та сиром молочним [лише коли] до жінок вертаються». Згадав тут Старовольський і про табу на перебування жінки у козацькому таборі, «хіба випадково зі здобиччю іншою захоплять».

Наступний розділ *«Як війну ведуть на морі»* оповідає про родзинку військового мистецтва запорожців – морські виправи. Як пише Старовольський, «на море не всі відправляються, але лише ті, хто відважний і здатний переносити нудоту від нього» (себто не страждає на морську хворобу). Автор уперше у річпосполитській літературі доволі докладно

описує козацькі чайки («Човни вживають [такі], які тридцять людей або дещо більше беруть [на борт], але, щоб не тонути від хвилювання [моря] були здатні, певні в'язанки трави навколо судна приторочують»).

Судна ці були пристосовані більше для каботажного плавання, аніж до відкритого моря. Про основні морські маршрути запорожців Старовольський оповідає таке: «Не пускаються вони, утім, на [відкрите] море, але праворуч вздовж пустельного морського узбережжя пливуть, Бессарабії та Фракії землями блукають, [так далеко] наскільки пішки за одну ніч можна відійти від кораблів. Довше, коли ліворуч Таврику Херсонеську пустошити пливуть, знаючи, що Скіфи проти них менш відважні».

Грізними противниками козаків на морі є турецькі галери, але й вони не лякають запорізьких мореплавців. Вони «радять завжди [радше] загинути, ніж ганебно втікати або здаватися, і тому навіть нерівні силами, битви не ухиляються і часто без жодної надії насамкінець перемагають».

На захоплених у турків, придатних до плавання у відкритому морі суднах, козаки здійснюють іноді далекі морські походи («до Азії та до самого Трапезунду з галерами Турецькими і знаками виправляються, вбивають або захоплюють тих, хто на зустріч [трапиться] необережно»). Утім, як завершує Старовольський «це звичайним давно було; нині Турки порозставляли на охорону моря від них майже усі свої кораблі, що перепиняють багато спроб їх [козаків]» вийти на море. Бо козаки вже бувало «часто вже [в] околицях Константинополя здобич [брали], вогнем палили або лише грабували». Причому на думку Старовольського морські походи запорожці здійснюють «не лише [задля] наживи якоїсь», це хіба більше демонстрація «мистецтва військового або військової хитрості» відкритої для все нових обривів та «полів» діяльності.

Далі історик оповідає про сухопутний «татарський» фронт запорожців (гасло «Як [воюють] у Землі Татарській»). Головною його ділянкою було дніпрове Лівобережжя («поля Ногайських або Перекопських Татар»). Сюди,

за свідченням Старовольського, запорожці, які зазвичай не мали значних власних резервів коней, виправлялися пішки. Якщо щастило натрапити на татарські кінські табуни, козаки творили свою кінноту і, в залежності від активності противника, або продовжували виловлювання улусів татар, або поверталися на Запоріжжя. Захоплену крупну рогату худобу та овець запорожці також вміли пристосувати до військових потреб – зв'язавши хвости та роги тваринам вони робили з них захисних мур-табір, з-за якого відстрілювалися від ворога, якщо той доганяв їх при відступі.

Тут Старовольський плавно переходить до опису ще одної родзинки козацького військового мистецтва – використання для бою табору. Цьому присвячені два наступних гасла розділу – *«Як [воюють] у краях рівнинних, де віз можуть уживати»* та *«Таке [шикування] Табір називають»*. Табір з возів творять, коли вирушають у далекий похід. Тоді кожний козак (не рахуючи новобранців?) споряджає «віз однокінний», бойові підрозділи також «гармати з собою мідні тягнуть або гаківниці». Крім цього, «кожний таки, окрім пороху та харчів своїх, уживати має сокиру, косу, мотику, мотузки та інші потрібні [речі] або для насипання валів, або возів окопування, коли з військом усім рухаються, б'ючись за шлях з ворогом». Спеціальний порядок розстановки возів, як каже Старовольський, і звать табором. Спереду та з тилу тут встановлюють гармати, а козаки з рушницями прикривають його на флангах. У випадку сильної небезпеки, козаки відходять за вози і звідси обороняються «ніби з укріплення». Якщо ворог не відступається, запорожці швидко «віз той самий враз землею наповнюють і вал зводять міцніший».

Старовольський зауважує високу ефективність взаємодії козацького табору із шляхетською кіннотою. За яскравий приклад цього йому править Хотинська війна 1621 р.

Далі йде гасло *«Дисципліну військову на стародавніх взорують»*. Тут Старовольський згадує, що «кадровий» склад Війська Запорізького не перевищує 15 тисяч, але з новобранцями-джурами їх рахують на 40 тисяч.

Зразком для військової організації запорожців історик вважає досвід давніх римлян та спартанців. З цими античними взірцями Старовольський порівнює знану в козаків особливу увагу до тиші у таборі, збереження таємниць «найстаранніше», дотримання тверезості у поході, послух командуванню та сувору карність за провини.

Зрештою гасло *«Без жалування за Державу воюють»* оповідає про спосіб використання козаків для державних потреб. Як пише Старовольський Військо Запорізьке йде на війну за самим лише королівським наказом, без жодних гарантій від держави щодо платні (у випадку коронного війська індивідуальна платня та час служби були наперед визначені сеймовими постановами, в яких вказувалося і джерело фінансування). Лише після завершення бойових дій король звичайно дарував якусь помітну суму на ціле Військо (зазвичай під претекстом «на армату», себто на утримання важкого озброєння; виплати ці трактувалися урядом як екстраординарні витрати), а окремим заслуженим старшинам надавав у володіння «землі та села». Монарха наслідувала й шляхта, яка по війні пробачала козакам-ветеранам «провини та обдаровувала належним чином». Справою використання козацьких сил опікується великий гетьман коронний. Зазвичай частина козаків йде «на море виправлятися», частина б'ється у татарських «полях найрозлогіших», а решта виконує обов'язки сторожи Поділля та на самих запорізьких островах.

Останні два гасла-параграфи розділу *«Корони Польської для захисту Королівства крайня межа сили»* та *«Упорядкування війська Польського»* є одночасно підсумковими і для цілої книги про збройні сили Речі Посполитої.

Спеціально про козаків тут зазначено, що вони разом із гайдуцькими¹ підрозділами складають піхоту у війську країни, якої загалом може виставлятися 80 тисяч. Із 20 тисячами легкої та важкої кінноти вона складає

¹ *Гайдуки* загалом вважалися „угорською” військовою формацією. У Речі Посполитій в „моду” їх широко ввів король-угорець Стефан Баторій.

основний мобілізаційний ресурс держави. Утім звичайним польовим військом для неї є армія у 20 тисяч вояків. За життя автора найбільше військо виставлялося під Хотин у 1621 р. – там було «з найманцями тисяч тридцять Поляків і сорок Козаків Запорізьких».

Автореферований Старовольським у «Полонії» (1632) екстракт з цього тексту природно був здебільшого включений до параграфу «Військо» (частково інформація про козаків потрапила також до тексту про Київське воєводство, див. підрозділ 2.3). З нових мотивів тут з'являється хіба згадка, що козацька старшина таки вирізняється одностроями (червоні/кармазини) з-поміж загалу сіроми («Хіба лише яким там старшим однострої царського кольору [себто – червоного, пурпурового] дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять»). Старовольський також наполегливо проводить тезу, що у кінноті служить шляхта, а у піхоті – плебеї-простолюд, а отже запорізькі козаки належать до останніх, ще й, оскільки вибирають гетьмана і старшину із свого середовища, то й офіцерський корпус у запорожців плебейський («Звичайно Козаки Запорозькі як сотників та полковників <Тисячників>, так само собою і Гетьмана, обирають із свого середовища, відтак вони плебеї»).

Таким чином, розділ «Про козаків запорізьких» з «Лицарства польського» Ш.Старовольського став найбільшою за обсягом козацькою характеристикою у річпосполитській історіографії. Зрештою вона може бути трактована як вершина досягнень «вітчизняної» вченості у опрацюванні теми козаччини. Елементи цієї характеристики досить широко спопуляризував вже сам автор (у трактатах «Сарматські войовники», «Полонія», та «Настанови військової справи»).

Попри те, що автор явно опирався спробам «націоналізації» козацтва і волів бачити в них лише вояків-плебеїв з українського прикордоння, він таки дав чимало аргументів для бажаючих розбудувувати легітимні ідеологічні концепти козацької особності. Старовольський з'ясував античні контексти-

паралелі козаччини, докладно вибудував її гучний «лицарський» родовід та меморіал слави-служби козаків для держави та цілого християнського світу, міфологізував минуле козаччини як гаданий «золотий вік», повернення-дотримання настанов якого гарантувала процвітання вітчизни. Подальша річпосполитська історіографічна традиція охоче експлуатувала ці концепти. У чому не важко переконатись і на прикладі наступного аналізованого фрагменту з Павла Пясецького.

Павел Пясецький
(17.X.1579 – 1.VIII.1649)

Народився в Пясечно на Західній Україні, походив з нешляхетського роду. Навчався в Оломунці, Празі та двічі в Римі (1610 р. здобув ступінь доктора обох прав). Протонотарій римської курії. Був пов'язаний з єпископом познанським Вавжинцем Госьліцьким (1538-1607). Повернувшись на батьківщину виконував обов'язки королівського секретаря в канцелярії Сигізмунда III, займав посаду каноніка, а з 1616 р. архідіякона варшавського. Згодом архідіякон люблінський, з 1624 р. – абат у Могилі під Краковом. З 1627 р. – єпископ кам'янецький, з 1640 – холмський, з 1644 – перемиський (як католицький ієрарх цікавий ставленням до греко-католицької унії як шкідливої „новизни”, прихильник мирного співіснування „старих вір” – католицизму та православ'я).

Пясецький став автором масштабної латиномовної праці „Хроніка подій в Європі” / „*Chronica gestorum in Europa singularium*” (Краків, 1645; 2-е доповнене та виправлене видання – Краків, 1648; 3-є – Амстердам, 1649¹). У цьому творі докладно представив часи королювання Сигізмунда III та

¹ У відділі стародруків НБУВ є примірники як видання 1645, так і 1648 років. Цікаві тут уривки в них практично ідентичні, але 2-е видання зручніше у користуванні через якісніший друк та вже згадувану авторську коректуру.

Владислава IV, причому настанови Пясецького щодо першого були вельми критичні. Відомий він також як автор трактату „Думка про абсолютну владу” („*Responsum de absoluto dominio*”) [187; 377].

У модерній історіографічній традиції хроніка П.Пясецького мала єдиний і то скорочений польський переклад кінця XVIII ст. Антоні Хшонщевського (*Antoni Chrzyszczewski*), офіціаліста Потоцьких з Тульчина, виданий Юліаном Бартошевичем у Кракові 1870 р. Причому, попри достатню для свого часу якість перекладу, перекладач не зміг втриматися від дописування оригіналу. Так, у пасажі про козацькі човни Хшонщевський від себе дописав, що такі судна чайками по-руські зуться («*że takowe statki czajkami po rusku zwane*»).

Отже, вдамося безпосередньо до аналізу тексту Пясецького. У його хроніці порічним нарисам часів перших Вазів, передує окремий вступний начерк з коротким описом королювання Стефана Баторія. Відтак, між історико-географічними відомостями щодо татарсько-турецько-молдовського та московського прикордоння, вміщено кілька „козацьких параграфів”, які і маємо тут проаналізувати.

Пясецький на початку своєї характеристики козацтва віддає належне «баторіанській легенді». Саме короля Стефана Баторія історик вважає першим упорядником козаччини. До цього часу остання, як гадає Пясецький, «у нестатечні ради вплутана, жодними правами та жодним порядком військовим не зв'язана, воно швидше розбійницьку чи то з якогось розруху посталої зграї постать мала».

Далі історик визначається із дефініцією і тут його текст дуже нагадує Старовольського. Як і останній він бажає спростувати погляд «некомпетентних», які козаків «мають за народ, що власними земельними кордонами та власною державою <республікою> або удільним панством усталений». Історик зве їх «нічим більшим як одним з різноманітних родів війська польського, себто військом легким або легкого озброєння». На думку

Пясецького, на користь цього свідчить і етимологія назви «козак», яке він виводить «від слова польського *коза*» – козаки ж бо подібні козам «легкістю та намаганням сягнути неприступного».

Так само близько до Старовольського мовить Пясецький про розрізнення козаків польських та к запорізьких. Перших оповідач відносить до легкоозброєної кінноти на службі короля та приватних осіб (магнатів та шляхти), комплектують її «Поляки або уродженці польських провінцій». Других він зве осібною «громадою» з вихідців «з Провінцій Польської Русі, що аж до Криму <Херсонеської Таврики> тягнуться». Цікаво, що, на відміну від Старовольського, Пясецький не згадує, що останні – то суто піхота.

Далі як і у Старовольського мова вже йде лише про запорожців, але оповідь Пясецького вже має оригінальний стиль та певні відмінні сенси. Історик традиційно згадує про сезонний характер запорізького козакування («Вони насправді з готовністю родини, дружин та оселі свої полишають і до Дніпрових <Борисфенових> Островів збираються, залишених під час зимового часу»). Далі також малооригінально подає короткі географічні відомості про Дніпро, його пороги та численні острови. Традиційно зауважує і про походження назви запорожців від перебування за Порогами.

Повідомляє Пясецький і про звичайні заняття козаків – мисливство, рибальство та полювання за татарами, які самі десь зі здобиччю повертаються. Згадка цих останніх підштовхнула його надати короткі відомості про Крим, який він містить у чотирьох днях шляху від Запоріжжя, та татарських кочовиків, яких природні умови непривітного кам'янистого та сухого краю змушують до нападів на сусідів (Росію та Річ Посполиту). На зворотному шляху для них і є особливо небезпечними запорожці.

Але особливим зацікавленням обдаровує автор не ці безперервні прикордонні зіткнення, але славнозвісні походи козаків на Чорне море. Як пише сам Пясецький: «найбільш блискуче ревність Козаків до військової справи [проявляється] в морській війні». Оповідаючи про її технологію, він

дає оригінальну замальовку козацького суднобудування: «Липу – дерево видатної товщини і від природи до всього гнучкого [та] легкого на обробку [беруть] і міцний той стовбур довбають і потім випалюють часто [себто кілька разів], на борта і порожнину розділяють, з тим аби в лемб¹ свій човен сформувати, який тридцять або навіть сорок вояків вміщає. Їх потім шкірами зсередини обшивають [зміцнюють] і до бортів додають очерет, в пучки старанно зібраний, який вторгнення водних хвиль послаблювати призначений, і човни їх так захищені, що звичайно між найважчими бурями все це Чорне море неушкодженими перепливають».

Про організацію самої виправи Пясецький зауважує таке: «Так-от ті Козаки, потурбувавшись про зброю та харчі на декілька днів, Дніпром (який від тих островів Запоріжжя до морського гирла, залогою турецького Очакова стереженого, тридцять миль німецьких своїм шляхом протікає) випливають до Чорного моря <моря Евксинського>». Спроби турків заблокувати для запорожців гирло Дніпра історик вважає нефективними («Даремно протидіють їм з обох берегів залоги турецькі, оскільки це гирло шириною очевидно понад дві милі німецькі, ніхто легко їх з фортів вразити не в змозі, коли серединою того русла пропливають»). Причому самі ці турецькі фортеці часто-густо стають цілями для козацьких нападів («Навпаки і ті укріплення в остраху і не раз їх взято приступом, бо мужньо і у великому числі показуються, іноді у кількості за сотню човнів»).

Природно, Пясецького особливо ваблять далекі морські експедиції запорожців аж до серця Османської імперії на азійському боці Чорного моря. Як він пише: «аби націлитися на узбережжя Азії, яке нині Анатолією називають, декілька тисяч вояків виставляють, окрім охорони, яку стерегти кораблі призначають. Як-от, не зрідка, десант одразу майже готовий сточити рішучу битву з ворогом і потім прокласти шлях до укріплень Міст обложених. Оглядаючись на наші часи, так на Трапезунд – місто Азії те

¹ Лемб (*грец.*) – легке гостроносе швидкісне і гребне судно.

багатюще – напали і захопили; і потім Синоп, також славнозвісний, опанували, пограбували і спустошили. І навіть в тих передмістях Константинополя розлогого, здобич поповнили [та] човнами з прекрасного Константинополя вислизнули». Тут варто додати, що морські експедиції козаків описані Пясецьким відповідно до загальної хронології „Хроніки”: похід на Синоп (під 1614 р.), на Трапезунд та Очаків (під 1616 р.), на околиці Константинополя (під 1624 р.).

Про тактику боїв козаків із самим могутнім турецьким флотом Пясецький згадав, що «найбільш небезпечним робиться Чорне море <море Евксинське>, коли вони [козаки] постійно кружляють [по ньому]: і не в змозі погамувати їх флот галер <трирем> турецьких, і навіть ті [галери] також не зрідка [козаки] наважуються переслідувати і не раз їх трошили. А якщо несподівано з'являються великі сили, [козаки] знаються на місцях зручних для ухиляння [від бою], де несла діяти великим кораблям, вони [ці місця] на мілководдях поблизу узбережжя на тому розлогому [та] широкому морі відкриті у великій кількості для порятунку».

Історик вважає, що за антитурецьку діяльність запорожці гідні найвищого пошанування у християнській Європі. У цьому Військо Запорізьке «всі армії Європейські випереджає» і самі турки «нічого так не лякаються як [самого] імені Козаків, хоч інші військові християнські Ордени бундючаться славними титулами і пишномовними іменами».

Наприкінці свого «козацького» фрагменту Пясецький знову повертається до реформи устрою козаків королем Стефаном Баторієм, яка, на його думку, легітимізувала козацтво в Речі Посполитій. Історик оповідає про показне «інфраструктурне» королівське надання для Війська Запорізького – «замок Трахтемирів з його округою, розташований на березі Дніпра <Борисфена> двадцятьма милями німецькими нижче Києва, де [постала] ради та Уряду військового резиденція, а також арсенал, склад військового спорядження мав бути; оскільки перед тим вони жодного справжнього

Уряду, жодного тривкого осідку постійного не мали, але тих вояків безладно збирали поодинці, неодноразово перед зимою по Польщі розходилися до власних осель, не турбуючись про жодну сталість своєї громади».

Про сучасний йому устрій козацтва Пясецький зауважує наступне: «Нині єдиного гетьмана, якого Король Польський їм наставляє, мають, інших військових старшин самі собі обирають і так Гетьман, як і Старшина або Ватажки Сотні Трахтемировської, резиденції [у Трахтемирові мають], маєтки військові доквіл для своїх потреб тримають. Звичайно ж і для охорони Островів Запоріжжя, не менш як дві тисячі добірного люду залишають, решта вояцтва по Провінціях Польських до власних домів на зиму повертається. Однак знову легко збираються на заклик, законного Уряду та старшин вже впорядкованої громади старанно дослухаючись». Здається, ця замальовка відповідає стану з-перед погромної ординації Війська Запорізького 1638 р., за якою у козаків було відібрано і Трахтемирів, і скасована можливість обирання старшини, і Запоріжжя потрапило під щільний урядовий контроль з метою не допущення морських походів звідси.

Взагалі козацька характеристика Пясецького дуже цікава певною «фігурою замовчування» – автор цілком ігнорує сюжет конфлікту козаків з урядом. Як видається, на цьому позначилися козакофільські погляди старого лісовчика.

Таким чином, козацька характеристика Пясецького має переважно шаблонні риси, відчутну оригінальність містить лише сюжет про морську справу на Запоріжжі. Утім, дуже цікавими є ідеологічні акценти історика – популяризація «баторіанської легенди» козацтва (а слід зазначити, що культ Баторія – короля воїна та переможця був украй популярним у тогочасному річпосполитському суспільстві), виопуклення загальноєвропейського значення боротьби запорожців із Османською імперією та замовчування конфлікту Війська Запорізького із урядом Речі Посполитої. Усе це говорить про виразне «козакофільство» автора, його бажання аби козаки знайшли своє

гідне місце у річпосполитській Вітчизні. До певної міри цю настанову на шляхетсько-козацьке порозуміння поділяв і останній з аналізованих тут річпосполитських істориків – Анджей Максиміліан Фредро.

Анджей Максиміліан Фредро

(бл. 1620 – 15.VI.1679)

Походив з магнатського роду здавна пов'язаного з Червоною Руссю. Народився на Перемишльщині 1620 р. Навчався у Краківській академії, згодом у Франції та Нідерландах.

З 1643 р. Фредро на політичній арені. Багаторазово обирався земським послом на сейм, 1652 р. – маршалок коронного сейму. За часів шведської окупації („Потопу”) магнат зберіг вірність королю Яну-Казимиру, утім стало протистояв планам цього монарха перетворити польську корону з виборної на спадкову. Згодом Фредро підтримував ідеї обрання короля-земляка („Пяста”), був прибічником Яна Собеського. Каштелян львівський (з 1654 р.), воєвода подільський (з 1676 р.), з 1678 р. – член ближньої ради королівської.

Речник „золотих шляхетських вольностей”, Фредро як маршалок першого зірваного сейму 1652 р., визнав легітимність *liberum veto*. Як державний муж він обстоював потребу господарчих реформ у Речі Посполитій (у дусі меркантилізму). Був автором реформаторських проектів, що стосувались освіти, культури та військової справи. Помер 1679 р. у Перемишлі.

Як історик Фредро уславився працею „Історія народу польського за правління Генріха Валуа” („Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio...”, 1652). Тут нами використане третє видання цього твору (Гданськ, 1660). Всього було три гданських видання – 1652, 1659 та 1660 рр., а також вже не авторизований амстердамський друк 1698 р. Й.Пасторій 1666 р. пробував написати продовження твору Фредра („Continuatio vitae Henrici Regni

Poloniae” – рукопис у Бібліотеці народів у Варшаві – шифр Lat. Q IV 22). „Історія народу польського за правління Генріха Валуа” мала ознаки як історичної монографії, так і політичного трактату – апології шляхетського ладу (не випадково звернення до періоду 1572-1576 рр. – „коли усе починалось”). За стилем і композицією хронікар нав’язував до Тацита.

У модерні часи цей твір перекладався лише польською. Видання цією мовою (Петербург-Могилів, 1855) здійснив вже знайомий нам В.Сирокомля [149]. Як і попередньо згаданий переклад з Я.Собеського, ця праця підтвердила загалом високу кваліфікацію цього знаного перекладача.

Утім, він також дозволяв собі певні вільності. Ось, наприклад, рядка «козаки діляться на тих, хто стало складає корогву-підрозділ, та найманців» («Kozacy dzielą się na stale składających chorągiew, oraz na żołdowników») у оригіналі немає. Він уведений перекладачем, аби пояснити, причому не дуже невдало, різницю між козаками-«реєстровцями» та «вільними» (тлумачення «вільних»-випищиків як «найманців» взагалі сумнівне).

А в іншому місті зустрічаємо навпаки, не дописування, а скорочення змісту. Так, в оригіналі козаки обози дивовижно винахідливо переправляють, *на в’язках очерету або на парканах зібраних чи поромах*, а у Сирокомлі після «очерету» поставлено крапку.

Та вдамося до власного аналізу тексту. Характеристика козаків у Фредра, як також і в Оржельського, подана в зв’язку з описом татарського набігу на Україну 1575 р., утім це вже опис „на сучасний момент” – не на кінець XVI, а на середину XVII століття. Причому на ній ще не позначилося озлоблення виснажливої війни, козацтво тут все ще суто „домовий” клопіт.

Повагу до козацтва Фредро виявляє уже з першого рядка своєї характеристики («мужні Козаків діяння і поціновані вони в творі цьому неодноразово»), хоча трактує його цей автор спочатку традиційно – як «рід війська». Утім, далі вживає він і більш «національну» лексику: «міцний і

сильний той народ складається з селян, [що] більш зброю, аніж плуг поважають».

За Фредром, козаки бувають «або полкові, або вільні». Цим першим «полковим або реєстровим» держава «виділила поля та виписала привілеї» з обов'язком «ставати на війну» за покликом коронного гетьмана. Вписано до реєстру «6 тисяч чоловік». Нагадаємо тут, що вперше 6-тисячний козацький реєстр було встановлено за Куруківською угодою 1625 р., 1630 р. його розширено до 8 тисяч (реально жалування сплачувалось лише на 7 тис.), невдалі війни 1637-1638 рр. повернули козацтво до „куруківського” 6-тисячного реєстру, який зберігався до початку 1648 р. Козацької революції.

«Вільні» описані Фредром як власне запорожці, напівосілі обивателі Дикого Поля – «невідомі їм доми та притулки, знані є однак табори та укріплені місця; теплої пори року низові острови та гирло Дніпрове <Борисфенове> відвідують, зимують там і сям та далеко, кожен раз по інших містечках, розходяться». Вони у степах «дичину з рушниць [стріляють] і тенетами розставленими [ловлять], здобич у Татар <Скіфів> або Турків захоплюють». Підлягають власному командуванню («гетьмана, якого самі обирають, мають»), але до влад Речі Посполитої виявляють повагу, приходять на допомогу під час війни та «немало послуг надають». Як видається, Фредро занадто ідилічно змальовує стосунки козацтва з державою часів з-перед Хмельниччиною, жодних натяків на козацько-урядовий конфлікт він взагалі уникає.

Далі мова йде про специфіку військового мистецтва козаків, причому цікаво, що у нашого оповідача на передній план виходить сухопутна, а не морська війна. Зауважив тут Фредро перевагу в козацькому озброєнні ручної вогнепальної зброї («зброя їх, луки або рушниці, але останні частіше використовують»). Відзначив, що козаки «незвиклі воювати за правилами». Їх переваги – це «відвага, мобільність, витривалість до голоду [та] нещасть».

Вони «з'являються, коли на них менш за все сподіваються, і в раптовості найбільша їх небезпека».

Колоритно згадав Фредро і про схильність козаків до практики нічних атак: «[Підчас] Грізної зливи вночі, у п'ятьмі сутінок, що мало-помалу [навіть] звіра в лігвищі своєму утримує і заспокоює, вони, прикриті північчю¹, нападати найпристосованіші. [А] хоча б і не нападали, однак мирний табір турбують, одна частина криком будить, інша з засідок підстерігає. Утім найнебезпечніші ті, які великі відстані потайки схилившись між травами [проповзають і] зненацька на табір нападають, і не раз вони обманювали вартових».

У відкритому полі козаки «розсіяно та лавами б'ються, але вони пильнують, щоб за знаком поданим серед битви одночасно, ніби маневром, до купи зібратись». Вміло застосовують рукотворні тимчасові земляні укріплення («вали, коли просуваються, зводять, на випадок, коли відступити треба»). Далі Фредро докладно оповідає про застосування козаками у бою табору. Його найнадійніше укріплюють перед фронтом атаки. Тил зазвичай прикривають наймеш дороблені укріплення. З-за валів відстрілюються з рушниць, у стрільбі з яких козаки вправні настільки, «що найменшого птаха летючого пострілом поцілять і дістануть». Незначні обози козацького війська також працюють на безпеку укріпленого табору (який, таким чином, набуває компактності). Як пише Фредро: «вози свої [козаки] тягнуть більше для захисту (по-простому вони й звані *Табором*), аніж для зручностей та розкошів табірних, які заважають за валами жити». Табір дозволяє козакам «проти кінноти серед полів у безпеці [почуватися], [бо] не легко зруйнувати [його]».

Відзначив Фредро і козацьку вправність у справі швидкого додання річок. Він пише, що козаки «на марші річки без жодних труднощів долають; адже їх перепливають на шкіряних бурдюках (чи навіть без), зброєю зверху на

¹ Варіант перекладу: „на зорі ранку”.

спині [закріпивши], або коней, що перепливають, за хвіст взявши». Причому не зупиняє їх і наявність обозу. Вони важке спорядження так само «дивовижно винахідливо» переправляють – «на в'язках очерету або на парканах зібраних чи поромах».

Далі Фредро змальовує і стан військово-морської справи у запорожців. Він зауважує, що випробуванням судноплавної майстерності для козаків стають вже Пороги Дніпра, яких на думку історика є 12. Саме досвід долання цих перепон виховує у запорожців певність, що «відвага та зухвалість небезпекою здатні повелівати».

Проти морських штормів, козаки також знайшли управу – «на раптові бурі [зважаючи], купами очерету борта судна зусібіч обв'язують, аби хвилі розбурханого моря легко перепливати». Подає Фредро і коротку характеристику козацької чайки («Судна використовують малі, які 60 чоловік з належними припасами вмістити здатні, [вони] яхтами або човнами названі бути можуть. Вони найшвидші на переслідування та втечу»). Згадує і про вже минулий (1624 р.?) голосний морський успіх запорожців – напад на околиці Константинополя та знаний вислів турецького султана «Амурата¹», який твердив, що «з-поміж зброї володарів, що на нього змовляються, Константинополь живе, ні про що не турбуючись, лише один [виняток] – Козаки – покидьки Польщі, що стільком володарям сон порушують».

Наприкінці своєї козацької характеристики Фредро робить такі зауваження, які натякають на проблеми уряду Речі Посполитої із козаччиною. Як пише історик, козаки «хитрістю всіх переважають, і ще не б'ючись повільно чинять опір». Напевно тут він має на увазі ефективність козацького саботажу щодо урядових рішень.

Підраховує Фредро і мобілізаційний потенціал Війська Запорізького – «кількість війська часом непостійна, сили є інколи 18, інколи 30 тисяч», причому зауважує, що це «за винятком сучасного повстання <ребелії>

¹ Напевно йдеться про *Мурада IV* (1623-1640).

Хмельницького, [коли] понад двісті тисяч козаків під прапорами кілька раз виводили на битву, [і] ціла Русь заради віроломності та бунту <ребелії> діяла». Цим історик і завершує свою козацьку характеристику.

Цікаво зауважити, що Фредро подає такі низькі цифри кількості Війська Запорізького, коли вже складений був 40-тисячний Зборівський (1649 р.) та 20-тисячний Білоцерківський (1651 р.) козацький реєстр. Хоча згодом Гадяцька унія 1659 р. передбачала саме 30-тисячний (найбільший „дореволюційний”?) реєстр. Додамо також, що цифру 200 тисяч козаків-повстанців, станом явно на кінець Зборівської кампанії 1649 р., подав у своєму «Описі України» і Г.Боплан («Після поразки поляків ці козаки повстали у кількості 200 тис., які, завершивши компанію, стали господарями території понад 120 миль завдовжки і 60 завширшки») [104, с. 308].

Отже у підсумку до аналізу цілої козацької характеристики відзначимо, що Фредро продовжив традицію опису козаччини як *роду вояцтва*, утім він вже готовий звати їх «народом» та ставити під запорізькі прапори «цілу Русь». Він уперше як окремі сили пробує охарактеризувати реєстрове, та позареєстрове («вільне») козацтва. Початок 1648 р. Козацької революції суттєво актуалізував зацікавлення методами ведення козаками бойових дій на суші і у Фредра цей сюжет викладено взагалі найдокладніше у річпосполитській історіографії.

У творчості усіх чотирьох проаналізованих у підрозділі авторів тема козаччини у річпосполитській історіографії XVI – XVII ст. сягнула найвищого ступеня зрілості. Не дивно, що саме опрацьовані ними «образи» та «штампи» мали чи не найдовший вплив на пізнішу історіографічну традицію.

Представлені історики ретельно дослідили сюжет розвитку військового мистецтва Війська Запорізького, ускладнення його бойового досвіду. У їх текстах увиразнилася тенденція вивчення внутрішніх структур козацтва,

вплив на які все більше подається як єдина основа для урядової політики Речі Посполитої у козацькому питанні.

Взагалі тут зміцнили трактування козаків саме у «руському» контексті, з'явилася чітка ідентифікація запорожців за мовою (русько-українською) і вірою (православ'ям). Згадані історики доклали рук і до постання стійких історіографічних міфів щодо козаччини – «баторіанської легенди» (міфу-заснування); уявлення про «золотий час» давньої гармонії запорожців і держави; тези про шкоду від допливу черні на Запоріжжя; сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби. Зрештою ці автори, вже помітно усвідомлювали існування наративної традиції «козацького образу», залучали вони й матеріали своїх попередників, активно «гналися» з історіографічними акцентами та інтерпретаціями.

У підсумку до цілого розділу зазначимо, що навіть побіжне ознайомлення з представленими матеріалами має підважити популярні вітчизняні стереотипи про перманентну зловорожість чи то ігнорування урядом та суспільством Речі Посполитої проблеми українського козацтва. Помітний неозброєним оком процес удокладнення, з часом, змісту козацьких характеристик, які пропонують автори історичних праць своїм читачам, не залишає каменя на камені від народницько-радянської тези про „страусову” поведінку щодо козаччини влад та громадської думки цієї держави. Відтак, і на наївне запитання – „а чи був хлопчик?” (у нашому випадку – річпосполитський „дискурс про козаків”) – можемо відповісти цілком ствердно.

Стереотип перманентного „зловорожого” сприйняття шляхетською імперією своїх „хлопських” лицарів так само розсипається на порох, ледь звернемося до змісту наведених текстів. На подив, серед них жодний не

можна беззастережно оцінити як „негативну характеристику” козацтва. Навпаки річпосполитський „дискурс про козаків”, принаймні у царині такого поважного на той час літературного жанру як історіографія, вражає одностайністю у визнанні „корисності” козаччини для держави (інколи замість неї вжито ширше поняття „християнського світу”). Козацький „негатив” – „Запоріжжя як притулок для злочинців” та „грабіжництво як чи не основне джерело прибутків запорожців” відноситься радше до зовнішніх обставин (прикордонне існування), аніж до свідомого внутрішнього вибору людини і спільноти (щось на кшталт сучасного „не вони такі – світ/життя такий/є”).

У жодному з наведених фрагментів не подибуємо вимоги знищення козацтва. Проти протиставлення козаків шляхті виступає ще Рей. Більш того, у конфлікті козацтво – уряд (чи то провінціальні представники останнього), який, щоправда, явно окреслив лише Любеньський та, менш відверто, Бельський (інші їх колеги по перу, акцентують майже виключно на антитатарській та антитурецькій боротьбі як єдиному фронті козацтва¹),

¹ Причому *Гейденштейн* і *Любеньський* вважаються головними хроністами рухів К.Косинського та С.Наливайка; *Пясецький* добре обізнаний з історією „козацьких війн” 1625, 1630 та 1637-1638 рр., яким приділив чимало сторінок своєї „Хроніки”, але до „загальної характеристики” козаків жодні відомості про них так і не включив; *Старовольський*, згодом в іншому своєму творі („Настанови військової справи”, 1639; 1640; 1641; 1646) присвятить чимало уваги „козацькій війні” 1637-1638 рр., але на загальному його позитивному відношенні до козацтва це суттєво не позначиться. *Фредро* на момент створення цікавої тут праці взагалі є безпосереднім учасником Хмельниччини. Лише *Петрицій* фактично цілком знаходився під впливом досвіду російської Смути та Хотина, утім, коригуючи свою характеристику для видання 1637 року, т.зв. антиурядові „козацькі війни” проігнорував (наголосивши, однак, на винятковому статусі козацтва, яке слухається

обидва схильні взяти сторону козаків, а не державних чиновників (останні винні, що не дбають про належну організацію козаків та оплату їх послуг). Утім, інший часто експлуатований у популярному історичному дискурсі стереотип про те, що „великі уми” (або й „усі прогресивні сили суспільства”) беззастережно підтримували чудових („вільних” чи пак „демократичних”) „хлопців-запорожців” у борні з поганими „агресорами-бусурманами” та „феодальною реакцією” (чи зараз вже „експансіоністськими цивілізаціями” та магнатсько-шляхетськими „олігархами?”), знайде собі тут поживу хіба після радикальної редукції за цілком прокрустовим взірцем.

Особливістю історичної свідомості панівної на час створення цікавих нам текстів було те, що справжню „історичність” явищу міг надати лише античний прецедент. Погляд крізь призму греко-римського досвіду – ось сутність звичайного „наукового підходу” ранньомодерних історіописців. Відтак, цікаво поглянути, в яку античну раму вбраний опис українського козацтва.

Прямі відсилки на предтеч козаків знаних греко-римській добі (із ранньовізантійською включно) знаходимо у Бельського (давні руси) та Любеньського (малі кімври?). В обох випадках – це „варварські” спільноти з околиць Ойкумени. Вірогідно, за подібними взірцями розбудовані й яскраві „етнографічні” риси в описах Папроцького, Фредра та, меншою мірою, Петриція (характеристики Оржельського та Гейденштейна закороткі аби робити такі висновки, хоча цілком ймовірно, що лаконізм останнього прямо навіяний творами Ю.Цезаря, де, завважу, „варвари” знаходяться також чи не у центрі уваги (цікаво, що Гейденштейн, з-поміж усіх проаналізованих авторів, єдиний, хто таки вжив щодо козаків, чи то їх нехристиянської частини, античне поняття „варвари”); описи ж Красінського, Пясецького та

„законної влади” лише під час воєнних дій на „своїй” ділянці Великого кордону).

Старовольського намагаються не надавати козакам „народних” ознак, характеризуючи їх як суто військові структури).

Відтак, попри визнання, що основний склад козацтва походить з теренів Речі Посполитої, згадані річпосполитські історики постійно конструюють дистанцію між суспільством останньої („цивілізацією” у питомому сенсі) та козаками („варварами”, хай може і „федератами”). Від конфлікту ці сили рятує лише зовнішній ворог (чужа „цивілізація” – уособленням якої на той момент були турки-османи). Таким чином, антична ретроспектива, зрештою, конструювала і нову перспективу постановня „варварського королівства” з претензіями на спадщину своїх „цивілізованих” попередників (її згодом і реалізувала Козацька революція середини XVII ст.).

Завважу, що мотив мореплавних здібностей козаків, який зустрічаємо практично в усіх характеристиках (нема його лише у найраніших за часом та знайомих тільки з подільським козацтвом уривках Рея та Красінського), працював не лише на вирізнення їх з маси сухопутних співвітчизників. Враховуючи загальноєвропейський захват перед мореплавцями, силами яких переважно й розгорталася тогочасна доба Великих географічних відкриттів, він явно вивищував козацтво як реципієнтів передової технології. Аналогічного враження додавали і згадки про вправність козаків у володінні вогнепальною зброєю чи то організації військового табору і, можливо, антураж оточуючої „величі природи” – могутнього Дніпра, Великого Степу, Чорного моря. Зрештою, на парадигму „вирізнення” працював і мотив „орієнтальності” (передусім, близькості до татарського світу), що чітко простежується в описах українських козаків.

Цікаво, що такий популярний у модерній літературі мотив як „безжонство” запорожців подибуємо лише у Любеньського (та й тут нема якогось помітного акценту). Одна ж з найраніших за часом інформація Оржельського згадує жінок та дітей козацьких, які гніздяться разом із ними на дніпрових островах, а Старовольський прямо пояснив, що жінки табу для

запорожців лише у самому козацькому таборі. Отже, зростання кількості козаків (з 8 тис. у 1570-х, за Оржельським, до 18-30 тис. перед 1648 р., за Фредро, і, зрозуміло, це досить умовні цифри) взагалі-то скидається на банальний природний приріст, а не результат перманентного (і масового) допливу до лав козаків (Фредро знає, що перші роки Хмельниччини покликали під бунчуки повсталих понад 200 тис. козаків, але тут уже працював революційний ентузіазм, зазвичай короткотерміновий). Утім, здається, наголос усіх згаданих істориків XVII ст. на тому, що „козаки – це військо Русі” практично позбавляє сенсу проблему підрахунків кількості козацтва, адже за цією логікою можна сказати і так: „скільки русинів – стільки козаків” (цей девіз, зрештою, зреалізувала Хмельниччина і Фредро це відзначив).

Вже з інформації Любенського помітно, що стежки запорожців і шляхетської „вольниці” під час російської Смути починають розходитись (останні обирають шлях „лісовчиків”), причому „імідж” козаків від цього скоріше виграє. До певної міри „роз’яснює” ситуацію із сепарацією козаків від шляхти Старовольський, який постулює, що шляхта служить у кінноті, а плебеї-простолюд – у піхоті, причому запорізька піхота обирає собі вождів з власного середовища (до речі, у вже згадуваному пізнішому творі Старовольського „Настанови військової справи” (1639; 1640; 1641; 1646) автор тяжіє до маркування „лісовчиків” як „Козаків *Польських*”, відмінних від „Козаків *Запорозьких*”). Щоправда, Петрицій, так само підкреслюючи відмінність козаків (запорожців та донців) від лісовчиків, не акцентує на розламі піхота – кіннота (він знає про існування у запорожців і кінних підрозділів; Петрицій також спокійно повторює тези про поповнення запорізького товариства за рахунок шляхетської молоді та ізгоїв, а також різко сепарує козаків від гречкосіїв-селян; акцентує й на волинському гінтерланді низовців, для них взагалі тут чіткіше промальовано регіонально-українські рамки, вперше згадано „баторіанське” надання Трахтемирова). У

Фредро ж звичайний доти мотив поповнення лав козацьких шляхетною юнню та шляхтичами-банітами цілком відсутній, козацтво самодостатнє і оселянине (хоча, зрозуміло, з початком Хмельниччини, згадка про якусь спорідненість козаків і шляхти виглядала вже неполіткоректно).

Таким чином, нарративні образи українського козацтва, представлені річпосполитською історіографією другої половини XVI – середини XVII ст., демонструють доволі високий рівень зацікавленості козацчиною з боку суспільства Речі Посполитої. Постійне удокладнення козацьких характеристик, бажання вписати козаків у „наукову” – антикоцентричну – картину світу, хизування заслугами козацтва перед усім світом (християнським), мали велике значення для формування суспільних та риторичних (письменницьких) стереотипів щодо української козащини, значна частина з яких перекочувала до класичних наукових праць доби модерну та, подекуди, жива і досі. Більш того, вивчення нарративного доробку річпосполитських авторів має, наприклад, великі перспективи в плані позиціонування історії України щодо історії всесвітньої. Утім, гадаю, залучення даних матеріалів (окремі частини їх вже публікувалися [234; 235; 252-254]) стане у нагоді, передусім, українській історіографії, джерела, історія та самоусвідомлення якої досліджені все ще скоріше хаотично, аніж академічно.

Висновки

Однією з безсумнівних аксіом історичної науки є те, що самоусвідомлення та розвиток її як наукової дисципліни неможливі без рефлексії над усім простором власного минулого, без обмежень та вилучень окремих його сторінок. Утім, українська історіографія досі потерпає від лише декларативного сприйняття цього загального постулату. На жаль, «темними віками» та фрагментарністю опрацювання навіть дуже великих періодів її попереднього шляху нині все ще важко здивувати.

Утім, не можна не відзначити й динаміку, яка сприяє змінам такого становища. Для цього дослідження особливо важливими є відчутні зрушення в Україні на ділянці дослідження проблематики раннього Нового часу. Розширення кордонів представлення цієї тематики, оновлення методологічних підходів, нових або призабутих технік та жвавість спеціально-фахової дискусії власне і уможливили нашу дослідницьку роботу.

Методологічні пропозиції сучасних філософів історії та теоретиків історіографії (Ф.Р.Анкерсміт, Р.Дарнтон, Б.Скарга); істориків, які розробляють проблематику історичної синтези (Ф.Бродель, А.Каппелер, П.Магочий, Дж.Р.Майор, А.Мончак, О.Прицак та ін.); а також знаних сучасних фахівців з історії власне раннього Нового часу, Речі Посполитої та підпорядкованих їй українських земель (П.Борек, Г.-Ю.Бьомельбург, А.Дзюба, Ю.Мицик, П.Сас, Н.Яковенко та ін.) склали основу для формування власних авторських підходів.

Досить ще свіжа для українського дослідника ситуація покращення доступу до джерел з польських бібліотек та архівосховищ забезпечила цілком нові можливості для формування джерельної бази дослідження. Відтак, ціла низка оригінальних праць річпосполитських істориків XVI – середини XVII ст. уперше вводиться у науковий обіг (з найбільш примітних: Л.Й.Деція опис битви під Ольшаницею 1527 р. /1527/, Б.Папроцького «Історія жалісна...»

/1575/, значні фрагменти з «Опису давньої та нової Польщі» С.Сарницького /1585/, Ш.Старовольського розділ «Про козаків запорізьких» з трактату «Лицарство польське» /1628/ тощо).

Вибір за основний об'єкт дослідження текстів XVI-XVII ст. вимагав окреслення ознак допросвітницької історіографії. Головною її характеристикою є високий рівень тяглості літературних форм від античності до XVIII ст. Провідними історіографічними жанрами протягом цієї доби лишалися аннали та хроніки. Останні з цих двох зазвичай і ставали головним простором для жанрових експериментів. Основним напрямком розвитку хроніки як літературного жанру був рух від хронології до опису та від синтезу до енциклопедії.

Специфікою домодерної хроніки був її енциклопедизм (компендіум знання) та пристосованість до *вибіркового* читання (про щоб не хотів дізнатись – тобі все до однієї і тої самої книги). Відтак узасаднилась „всеядність” хроніки щодо інших літературних форм, посилилась пластичність її як літературного жанру. З пізнього середньовіччя окреслюється тенденція до секуляризації історії, сфера сакрального на сторінках хронік все більше поступається явищам профанного у світі.

Головною функцією хроніки лишалася виховна (моралізаторська). Утім, виразного значення набули також і інші її функції: 1) прославлення власного міста, рідних країв або монастиря; 2) розвага (функція лудична); 3) генеалогічна (*origo gentis*) і зрештою 4) „публіцистична” реакція на біжучі події суспільного життя.

Коло ж споживачів хронік лишалося дуже вузьким (поволі таку ситуацію змінюватиме лише винайдений у XV ст. друкарський верстат). Їх розрізняють як первісних та вторинних (загалом дворівневість споживача природна для норм класичної риторики). Читач (слухач) першого роду часто прямо вказаний у пролозі-дедикації (адресат). Читач другого роду відіграє для автора підпорядковану роль. Утім, за будь-якої обмеженості аудиторії,

уявлення, що середньовічний літописець міг не брати її до уваги, а писати (творити духовний подвиг) для себе та Бога (Вічності), буде спрощенням (універсальна для середньовіччя ідея *служіння* була сильна ще й багатовимірністю).

Від часів Ренесансу помітно зростає зацікавлення теорією історіографії. І хоча натхнення тут черпається ще здебільшого з традиційних античних джерел (переважно використовувався арсенал риторики), але зростаюче повноводдя сучасної історіографічної продукції також стає стимулом для теоретизування.

Від початку XVI ст. на шлях пришвидшеної модернізації разом із цілим суспільством ступило й історичне письменство Корони Польської (після 1569 р. – коректніше мовити про Річ Посполиту). Для історіографії тут (втім, як і для літератури взагалі) починається доба новочасності. Це епоха «нової класики», оформлення нової історіографічної парадигми (ренесансної). Вона забезпечила річпосполитській історіографії високий ступінь відкритості до свіжих та нешаблонних методик інтерпретації минулого досвіду.

Жваві контакти у межах загальноєвропейської ренесансної «республіки вчених» сприяли постійному допливу нових ідей та форм історіописання. Не цуралися у Речі Посполитій і «іноземних фахівців», зокрема, широко залучаючи для розвитку власної історіографії авторитетних у цілій Європі італійських істориків. Можна навіть казати, що, принаймні якійсь час, успіх у читача-іноземця був важливішим для річпосполитського історика за думки власних співгромадян (домінування сприйняття історіографії як способу комунікації між монаршими дворами й іншими урядами).

Помітний вплив на розвиток історіописання у Речі Посполитій мав королівський двір, але з кінця XVI ст., почасти у зв'язку із новими засадами виборності польського короля, монархи втрачають «монополію» та провід у справі історіографії на користь ідеологів шляхетства. Так само, із поширенням протестантизму, суттєво похитнувся контроль за історичним

письменством з боку офіційної католицької церкви. Розширення простору плюралізму, висока питомість історіографії у політико-конфесійній боротьбі забезпечили стрімке зростання зацікавленості історичним письменством з боку цілого суспільства. Причому не рідким стає дуже тривалий вплив окремих історичних творів на суспільну свідомість.

Зрештою, важливо відзначити й зовнішній вплив новочасної річпосполитської історіографії. Підкріплена зовнішньополітичними успіхами держави, вона все більше приваблювала не лише сусідів, але й загальноєвропейські вчені кола. Останні залюбки приймали її посередництво у формуванні своїх східноєвропейських візій, у т.ч. і щодо теренів сучасної України. А для будь-якої історіографічної ініціативи, що виходила з цих останніх, річпосполитські інтелектуальні напрацювання становили звичайну рамку та пробний камінь для перевірки власних концепцій.

Таким чином, з початку XVI до середини XVII ст. у справі представництва України та її минулого виразно домінує історіографія Речі Посполитої (Корони Польської). Це дозволяє виділити у рамках дослідження вітчизняного історіографічного процесу окремий *річпосполитський період*. Його хронологічні рамки можуть бути предметом для дискусії, але в цікавий тут час, з початку XVI до середини XVII ст., домінація річпосполитської історіографії у царині українки практично не має конкуренції.

Україніка, пропри певну маргінальність свого становища щодо польського «культурного ядра» держави, була вповні охоплена річпосполитською інтелектуальною формацією. Як давньоруський досвід, так і сучасні проблеми України осмислювалися на теренах Речі Посполитої доволі інтенсивно. Взагалі дуже впливові у країні традиції регіоналізму та партикуляризму, не лише сприяли плеканню локальної специфіки, але й дозволяли скористатись досвідом більш успішних регіональних «фракцій» (Литва, Прусія, Лівонія, Малопольща etc) та абсорбувати ефективні елементи чужих досі дискурсів.

Так, за річпосполитськими вірцями з кінця XVI ст. дуже широко розбудовуються локальні історіографічні інституції (конфесійні, магнатські, міські і т.ін.). Вони суттєво прислужилися справі поширення ранньонаціональної ідеології «народу руського», а згодом вже і «козако-руського».

Суттєвою ознакою річпосполитської україніки була її неоднорідність. Ґрунтувалася вона на розбіжності «руського» досвіду з питомими образами державного ґінтерланду, уособленого зазвичай навіть не етнічно польськими землями, але баченням «столиці» та уряду держави. Відтак, типовий офіційний історик Речі Посполитої зазвичай критично ставився до державної спадщини Київської Русі¹, але значно толерантніше відносився до «народних традицій» своїх руських співгромадян. Власне, перекладаючи відповідальність за давньоруський негатив на плечі самих князів-тиранів, річпосполитські історики-політики реабілітували „народ” (поняття з украї розмитими кордонами, що забезпечило йому такий шалений успіх у модерні часи). Останній, відтак, скинувши давньокняже ярмо, ставав фактично рівноправним членом сім’ї народів Речі Посполитої. А це давало широкі можливості пишатись давньоруським минулим на престижних індивідуально-генеалогічному і корпоративних рівнях, а також сприяло формуванню локальних та ранньонаціональної української ідентичностей. Зауважимо, що подібний прийом (в усякому злі повинні недолугі вожді та неситі феодали, а простолюди – святий) згодом залюбки застосовувала вітчизняна народницька і радянська історіографія.

¹ Модель: Давня Русь – то князівська *тиранія* (а подекуди, навіть *анархія*), якій протиставляється польська *політія* (суміш трьох позитивних устроїв античної політології – монархії, аристократії та демократії). Цікаво, що анархія згодом стане чи не найпопулярнішим „поясненням” занепаду і, зрештою, падіння I Речі Посполитої.

Можна казати, що русько-українські позитиви взагалі зосереджувались на річпосполитській сучасності, а негативи – на киеворуському минулому. Цьому протиставленню часто намагалися надати одвічної форми, коли сучасні „добрі” річпосполитські практики занурювались аж до початків польської історії, а континуїтет „поганої” княжо-руської давнини вбачали у новітньому московсько-російському, великолитовському або молдовсько-волоському устрої. І модерна українська історіографічна традиція, на відміну, зокрема, від російської, також прийняла доволі насторожене ставлення до давньоруського досвіду, „віддавши серце” хронологічно молодшому козацькому міфіві. До певної міри цієї конкуренцією спадків минулого (історичних досвідів) пояснюються відносно слабкі апеляції до давньоруської політичної спадщини навіть у рамках т.зв. Першого українського відродження кінця XVI – першої половини XVII ст. і формування у середині XVII ст. нових українських державних структур не на базі Великого князівства Руського, але ще дуже історично «свіжого» Війська Запорізького.

Утім толерантне ставлення офіційної історіографії до України-«регіону» сприяло активності річпосполитських істориків у справі краєзнавчого опису українських земель Корони. Про це наочно свідчать проаналізовані у дисертації фрагменти з праць Я.А.Красінського, М.Кромера, С.Сарницького та Ш.Старовольського. Чимало опрацьованих тут сюжетів до сьогодні не втратили наукового значення.

Особливістю цих творів, яка взагалі може правити за загальник річпосполитської історіографії, є погляд на Україну від західного її кордону (так би мовити зі штадпункту столичного Кракова). Так, зокрема, у площині історіографічної міфологізації давнього минулого з доміанти Західної України походить виопуклення значення Галицько-Волинського князівства/королівства в давньоруській історії, трактування його як головного спадкоємця давнього Києва. Культ галицьких королів сформувався саме у

історіографії Польської Корони¹, адже підносив долюблінську „Польську Русь” над іншими (за взірцем вивищення *королівської* Польщі над *князівською* Литвою). Як бачимо, популярний в Україні погляд на захід країни як національний гінтерланд та незамулене джерело українськості, який досі мобілізує чимало прихильників, має тут міцне опертя (та зайвий раз змушує уважніше приглянутися до діалектичного зв’язку генези нації та історіографії).

Так само і при описі «сучасного» стану українських земель Корони інформації річпосполитських істориків про західні області різко відрізняються за ступенем докладності від теренів південно-східного прикордоння. За столицю цілої «коронної Русі» у всіх авторів визнається Львів, Київ – то радше столиця руської «античності». Утім, напевно, тим цінніші свідчення Сарницького про Південну Україну, про «Синю Воду» та «Торговицю», які змінюють наші уявлення про Синьоводську битву 1362 р. та цілковите небуття Ольвії у середньовіччі.

Взагалі чимало українських історичних регіональних поділів були осмислені як такі саме річпосполитськими істориками. Яскравим прикладом тут може бути і кар’єра терміну «Червона Русь», і таке специфічне історико-географічне поняття як Покуття. Русь-Галичина, Волинь, Поділля, Київщина-Наддніпрянщина також стійко закорінені у лексиці усіх згаданих землеописів, а отже і свідомості їх авторів, ворожість до регіональних поділів та локальних традицій з них проявляє хіба «усеполяк» Кромер.

Боротьба на Великому Кордоні України належала до постійних тем річпосполитської історіографії. Причому, оскільки йшлося про протистояння турецько-татарській загрози – сюжету актуальному для цілої християнської Європи, престиж цього роду досліджень був досить високим. Панівними літературними (історіографічними) формами тут стали реляція та віршована

¹ Його почасти поділяла-підживлювала сусідня Угорщина, де на офіційному рівні жив титул королів Галича-Галичини та Володимирії-Волині.

хроніка. Обидві вони акцентували на простоті та інформативній місткості твору, чим здобували популярність не лише у сучасників, але і у пізніших історіографів, авторів загальніших та синтетичніших праць.

Проаналізований тут опис Й.Л.Деція битви під Ольшаницею 1527 р., крім своїх безсумнівних фактографічних вартостей, цінний тим, що взагалі був однією з перших друкованих реляцій в історії річпосполитської історіографії. Відтак, він чудово ілюструє процес закорінення нового жанру в літературі Речі Посполитої. Праця явно орієнтована назовні: відзначається загальноєвропейською риторикою т.зв. «турчик» – творів антитурецької спрямованості, популяризує Україну як одну з важливих ділянок фронту «священної» війни християнського світу з невірними, писана німецькою мовою з розрахунком на іноземного видавця (від якого ще й чекає літературного редагування).

Віршована «Історія жалісна...» Б.Папроцького є взагалі найбільшим у річпосполитській історіографії твором про успішний татарський напад на Україну. Події боротьби з наскоком кримців 1575 р. описані автором передусім для співвітчизника, про що свідчить і «проста» (польська) мова твору. Останній яскраво відбиває реалії життя українського прикордоння, подає цілу галерею образів шляхти українної, вказує на пережитки долублінських військово-політичних поділів, тогочасну незавершеність «зустрічі Русі з Руссю» в єдиному просторі Речі Посполитої після 1569 р. Текст Папроцького не належить до вершин річпосполитського історіописання за методом та дослідницькою технікою, але цікавий численними літературними штампами, які широко побутували в Україні XVI-XVII ст. та мали вплив і на модерну історіографічну традицію.

Анонімна франкомовна реляція про татарський напад на Україну 1589 р. є взірцевою ілюстрацією зростання майстерності річпосполитських творців цього жанру (порівняно із його першопрохідцями початку XVI ст., зокрема і згаданим Децієм). Твір кваліфіковано інформує чужинців про специфіку

української ділянки Великого Кордону європейської цивілізації, одним з перших знайомить європейського читача з таким оригінальним явищем як козаччина та її роллю у боротьбі із турецько-татарською агресією.

До образу українського козацтва річпосполитське історичне письменство другої половини XVI – середини XVII ст. зверталось доволі регулярно. Відтак, генеза цього важливого для України історичного феномену знайшла належне відбиття у творчості істориків Речі Посполитої.

Дослідження генеалогії цього історіографічного образу дає багатий матеріал як для тлумачень самого цього явища, так і до вивчення фахових технік річпосполитських вчених. Зокрема, це дозволяє спростувати численні популярні у модерній вітчизняній історіографічній традиції штампи про відсутність уваги суспільства Речі Посполитої до проблеми козаччини та про негативне відношення шляхетських письменників до козаків.

Річпосполитське історичне письменство справді первісно вагалось у питанні, де проводити кордон щодо козацтва: чи це таки «діти коронні», чи безбатченки з Дикого Поля, люди з-за цивілізаційної межі. Причому для світу Корони були зрозуміліші давні знайомці – козаки подільські, менше інформації було про запорожців, щодо яких навіть були сумніви чи це також «козаки». «Родова пляма» козаччини як явища малого формату, другорядного у житті суспільства справді стримувала усвідомлення новими поколіннями істориків Речі Посполитої якісних змін у козацькому середовищі, але зовсім не призводило до якоїсь застигlosti його характеристик.

Загалом саме річпосполитська історіографія надала козацтву «вчений імідж», познайомила із цим явищем не лише освічених співгромадян, але й європейську гуманітарну науку. Вона напрацювала стійкі козацькі «історіографічні міфи»: «баторіанська» та «лицарська» легенди (міфи-заснування), уявлення про «золотий час» первісної гармонії запорожців і держави, теза про шкоду від допливу черні на Запоріжжя, сприйняття козаків

як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби. Вона таки створила й античні рамки для портрету козаччини, які надавали останній значної респектабельності в очах ренесансної вченої традиції. Вона ж популяризувала проекти інтеграції козацтва до суспільних структур Речі Посполитої, причому обговорювала й різноманітні ступені автономії Війська Запорізького і, таким чином, виводило його на простір великої політики.

Аби належно оцінити історіографічну спадщину проаналізованих праць річпосполитської історіографії України, у дисертації здійснено значну кількість перекладів (з латинської, польської, німецької, французької, чеської мов). Аналіз деяких відомих перекладів текстів оригіналу, зроблених протягом XIX-XX ст. виявив окремі помилки (фактичні та термінологічні), які викривлюють сприйняття поглядів авторів оригінальних праць. Деякі перекладачі не гребували навіть дописувати першоджерело (див. зокрема у польському перекладі кінця XVIII ст., виданому 1870 р., козацького фрагменту з Пясецького згадку про те, що козацькі човни по-руські зветься чайками, відсутню в оригіналі). Відтак, наочно окреслилася потреба верифікації наших знань, ґрунтованих на класичних, але вже часом застарілих перекладах та інтерпретаціях XIX – початку XX ст.

■ ■ ■

Список використаних джерел та літератури:

Рукописи та стародруки:

1. *Argentus I. De rebus Societatis in Regno Poloniae/ Joannes Argentus.* – Cracoviae: Fran.Cesari, 1620. – 2 k.nlb., 415 p., 28 k.nlb., 38 p.
2. *[Bartolan S.] Sigismundi III Poloniae et Sveciae regis, duce Joanne Zamoiscio, ex Michaele utriusque Valachiae [et] Transilvaniae tyranno insignis victoria/ per Stanislaum Bartholanum in bello descripta .../ Stanislaum Bartholanum.* – Cracoviae: Andrzej Piotrkowczyk, 1610. – 14 k.nlb.
3. *Bączalski S. Ochrona koronna/ Seweryn Bączalski.* – Kraków: b.m.dr., 1606. – 35 k.nlb.
4. *Bielski J. Pamiątka Jakubowi Strusowi, staroście chmielnickiemu/ Joachim Bielski.* – Kraków: Jakub Siebeneycher, 1589. – 7 s.
5. *[Bielski J.] Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną/ Joachim Bielski.* – Kraków: Jakub Siebeneycher, 1597. – 6 k., 804 s., k.lnb.5.
6. *Bielski M. Kronika wszytkiego świata, na sześć wieków, Monarchie cztery rozdzielona, z Kosmografią nową i z rozmaitemi Królestwy, tak pogańskimi, Żydowskiemi, jako i kreścijańskimi, z Sibillami i prorocctwy ich, po polsku pisana, z figurami. W której też żywoty Cesarskie, Papieskie i tych królów z ich Królestwy: Asyryjskich, Egipskich, Żydowskich, Greckich, Perskich, Tureckich, Węgierskich, Czeskich i inych rozmaitych, tak Królów, Książąt, jako inych przełożonych od początku świata aż do tego roku, który sie pisze 1551 są napisane. Między któremi też nasza Polska na ostatku z osobna jest wypisana/ Marcin Bielski.* – Kraków: wdowa Unglerowa, 1551. – 31 k.nlb.31, 295 k., k.nlb.1.

7. *Boehme J.* Mores, Leges Et Ritus Omnium Gentium: ex multis clarissimis rerum Scriptoribus collecti. Cum Indice locupletissimo/ Boehme Johann. – Lugduni: Apud Seb. Gryphium, 1541. – 311, [25] p.
8. [*Broniowski (Broniewski) M.*] Martini Broniovii de Biezdzfede, bis in Tartarium nomine Stephani regis legati, Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio/ Marcin Broniowski (Broniewski). – Coloniae Agrippinae: in officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylij, 1595. – 4 k., 75 p., 1, map 4.
9. *Bruti J.M.* De historiae laudibus sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi liber unus// Selectarum epistolarum libri V/ Gianmichele Bruti (Brutus). – Cracoviae: Andr.Petricouii, [після 1.V.]1582 – [після 1.II.]1583. – Lib. I. – 61 p.
- 10.[*Cella A.*] Europae Descriptio Lucidissima D. Carolo. V. Romanoru[m] Imperatori dedicata / [per Ancelmum atq[ue] Christophorum Cellae]. – Antverpiae: Joannis Steelsii, 1535. – 24 k.nlb.
- 11.*Cellarii A.* Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae. Omniumque regionum juri Polonico Subjectorum. Novissima Descriptio, Urbium potissimarum icones elegantissimas et delinitionem hujus Regni Geographicam oculis subjiciens <...>/ Andreas Cellarius. – Amstelodami: apud Aegidium Janssonium Valckenier, 1659. – 605 p, mapa 1, tabl.20.
- 12.*Chabielski M.* Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej, jakaby miała być. Wydany przez Mikołaja Chabielskiego z Chabielec. Więznia Tureckiego // Pobudka narodóm Chrześcijańskim; w iedność miłości chrześcijańskiey, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża Świętego. <...> / Mikołaj Chabielski. – Kraków: M.Lob, 1615. – 17 k.nlb.

13. *Dantyszek J.* Victoria Serenis. Poloniae Regis contra voyevodam Moldaviae Turcae tributarium et subditum parta 22 Augusti parta 1531/ Jan Dantyszek. – Louvain: Rutg.Rescii, 1531. – 4 k.nlb.
14. [*Decjusz J. L.*] SENDBRIEFF VON DER grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den ungläubigen Tartern gehabt hat/ Jost Ludwik Decjusz. – [Kraków: b.m.w, 1527]. – 9 s.nlb.
15. *Dobrocieski J.* Relacya prawdziwa pogromu poganstwa pod Białą Cerkwią roku 1626 dnia 7 Octobra szczęśliwie otrymanogo. Prez Iego Mosti pana Stefana Chmieleckiego, chorążego Woiewodstwa Braclawskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn, Sołtanem, w liczbie było Ośmdzieśiąt tysięcy/ Jan Dobrocieski. – Lwów: w Drukarni Jana Szeligi I.M.X. Arcybiskupa Lwowskiego Drukarza, [1626?]. – 16 s.nlb.
16. *Epistolica relatio equitis Poloni ad amicum, de praelio auspiciis serenissimi potentissimique Poloniae Sveciaeque Regis Vladislai Quarti, Ductuque Illustrissimi Domini, Dn. Stanislai a Koniempole Koniempolski, Castellani Cracoviensis, summique exercituum Regni Poloniae Dusis contra Tartaros ad Achmetoviam XXX Januarii anno Christi M.DCXLIV feliciter commissi.* – Dantisci: apud Andream Hünefeldium, 1644. – 27 p.nlb.
17. [*Fredro A.M.*] *Andreae Maximiliani Fredro Castellani Leopoliensis Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio, Polonorum postea vero Galliae Rege. Liber unus ab ipsomet Auctore recognitus et correctus. Editio Secunda/ Andreae Maximiliani Fredro.* – Dantisci: Georgii Försteri, 1660. – 246, [4] p.
18. *Gajewski K.* Rozmowa Ukrainy z żołnierzem wydana gwoli łatwieyszemu sposobowi obronienia granic Korony Polskiej od nieprzyjaciół chrześcijańskich/ Krzysztof Gajewski. – B.m. i dr., 1619. – 10 k.nlb.
19. *Guagninus A.* Sarmatiae Europaeae descriptio/ Alexander Guagninus. – Cracoviae: Maciej Wirzbieta, 1578. [6 частин]. – 208 k.

20. *Gudicani A.* Polonia sive Nova Regni Poloniae, in Aquila, ejusdem Regni insigni Descriptio et Chorografia/ Augustini Gudicani Borussi. – Coloniae: apud Ioannem Antonium Kinckium, 1658. – 32 p.
21. [*Gorecki L.*] Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum/ Leonard Corecki. – Francofurti, 1578. – 156 p.
22. *Gyulay P.* Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580/ Paulus Gyulay. – Claudiopoli: Casp. Helti, 1581. – 12 k.nlb. (mf BN 37602).
23. [*Heidenstein R.*] *Reinoldi Heidensteinii* Secr. Regii, De bello Moscovitico commentariorum lib. sex/ Reinhold Heidenstein. – Cracoviae: Druk. Łazarzowa, 1584. – 267 p.
24. [*Heidenstein R.*] *Reinholdi Heidesteinii* Secretarii regii Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII/ Reinhold Heidenstein. – Francofurti ad Moenum: Joh. Andreae, 1672. – 3 k.nlb., 388 p.
25. [*Jansonius M.*] Mercurii Gallobelgici: sive, Rerum in Gallia et Belgio potissimum: Ungaria quoque, Transylvania, Turcia, Polonia, Germania, Italia, Hispania, Anglia, aliisque Europae Regnis et Provinciis ab anni 1594 mense Julio, usque ad annum 1596 gestarum Nuntii Tomus Tertius: Librorum XI, XII, XIII, XIII et XV comprehendens. Cum Appendice: Ab initio anni 1596 usque ad mensem Junium producta. Opera et studio D.M. Jansonii Doccomensis Frisij/ Michael Jansonius. – Coloniae Agrippinae: Apud Godefridum Kempensem, 1596. – 468 p.
26. [*Kojałowicz W. W.*] De rebus anno 1648 et 1649 Contra Zaporovios cosacos gestis/ Wijuk Wojciech Kojałowicz. – Vilno: Typ. Academicis, 1651. – 102 p.

27. *Koloszvári J.* Epicedium Jacobi Strussi a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti/ Jeremiás Koloszvári (Colosvari). – Kraków: druk. Łazarowa, 1590. – 32 s.nlb.
28. *Krantzius A.* Vandalia – de Vandalorum origine et Poloniae gentisque et Reipublicae polonicae/ Albert Krantz. – Frankfurt, 1575. – [6], 338, [24], 43, [1] p. (1-е видання – Кельн, 1519).
29. [*Krasiński J.*] Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem/ Jan Krasiński. – Bononiae: Apud Peregrinum Bonardum, 1574. – 147, 3 p.
30. *Kromer M.* O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich: ksiąg XXX. Przez Marcina Błazowskiego z Blazowa: Wyrażnie na Polski język przetłumaczone, prydatkami i dowodami niektórymi poniekąd utwierdzone, i własnym onegoż kosztem z druku na świat podane/ Marcin Kromer. – Kraków: M.Lob, 1611. – [10], 599, [19] s.
31. [*Lubieniecki W.*] „Jego Mości xiędza Lubienieckiego biskupa wołoskiego consilium Królowi Jego Mości podane w Warszawie”/ Walerian Lubieniecki. – Библиотека Ягеллонська в Кракові – rkps 102, k.505-507 (за іншою, новішою, нумерацією с.251-252).
32. *Lubieński S.* Opera posthuma/ Stanisław Lubieński. – Antwerpia: apud Joannem Meursium, 1643. – [14], 494, [43] p.
33. *Michalonis Lituani.* De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum. Fragmina X. multiplici Historia referta/ Michalonis Lituani. – Basileae: apud Conr.Waldkirchium, 1615. – [8], 64 s.
34. *Niebylski Nikodem.* Declaratia abo Obiaśnienie kart kozackich/ Nikodem Niebylski (=Wojciech Dembołęcki?). – Б.м., 1621. – 4 k.nlb.
35. *Neugebauer S.* Moscovia hoc est de origine, situ, regionibus, moribus, religione, ac republ. Moscoviae commentarius. Accessit tabula Moscoviae geographica/ Salomon Neugebauer. – Gedani: Andreae Hiinefeldi, 1613. – [8], 134, [1], 1 mapa.

36. *Neugebauer S.* Historia Rerum Polonicarum: Concinnata Et Ad Sigismundum Tertium Poloniae Sueciaeque Regem Usque Deducta Libris Decem/ Salomon Neugebauer. – Hanoviae: Sumptibus Danielis et Davidis Aubiorum, nec non Clementis Schleichii, 1618. – [8], 756, [70] p.
37. [*Orzechowski S.*] *Annales* Stanislai Orichovi Okszi/ Stanisław Orzechowski. – Dobromili: Officina Joannis Szaligae, 1611. – [2], 312, [2] p.
38. *Palczowski K.* O kozakach, iesli ich zniesc czy nie: Discurs.../ Krzysztof Palczowski. – Kraków: Maciej Jędrzeiowczyk, 1618. – 15 s.nlb.
39. *Paprocki B.* Historia zalosna o prętkości y okrutności Tatarskiej a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiej y Podolskiej. Ktore sie stało Księżyca Października Roku 1575/ Bartosz Paprocki. – Kraków: W Drukarni Szarffenbergera, 1575. – 48 s.nlb.
40. *Paprocki B.* Ogród krolewsky, w ktorem o początku cesarzow rzymskich, arcyxiążat rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiążat sląnskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrodzenia ich krotko opisane nasdziesz/ Bartosz Paprocki. – Praha: Daniel Siedleczański, 1599. – 8 k.nlb., 235 list, 9 nlb.
41. *Paprocki B.* Diadochos id est succession, jinak posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech třech stanův slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského, krátce sebraná a vydaná skrze/ Bartosz Paprocki. – Praha: Jan Ssuman, 1602. – 396 s.
42. *Paszkowski M.* Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatary, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiej .../ Marcin Paszkowski. – Kraków: Mikołaj Lob, 1615. – 157 s.
43. *Pastorius J.* Bellum scytico-cosacicum seu deconjuratone Tartarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra regnum Poloniae/ Joachim Pastorius. – Dantisci: Georgii Försteri, 1652. – 269 p.

- 44.[*Petrycy J.I.*] *Joannis Innocentii Petricii*. Historia rerum in Polonia gestarum Anno M.DC.XX. .../ Jan Innocenty Petrycy. – Cracoviae: Fr.Cezary, [бл.1622]. – [8], 77 p.
- 45.[*Petrycy J.I.*] *Joannis Innocentii Petricii* Rerum in Polonia ac praecipue Bella cum Osmano Turcarum Imperatore gesti finitique Historia Anno M.DC.XX et M.DC.XXI/ Jan Innocenty Petrycy. – Cracoviae: A.Petricovius, 1637. – 4 k., 136 p.
- 46.[*Piasecki P.*] *Chronica* gestorum in Evropa singularium a Pavlo Piascio episcopo Praemisliensi <...>/ Paweł Piasecki. – Cracoviae: Fr.Caesarii, 1645. – [4], 619 p.
- 47.[*Piasecki P.*] *Chronica* gestorum in Evropa singularium: a Pavlo Piascio episcopo praemisliensi, <...>/ Paweł Piasecki. – Cracoviae: Fr.Caesarii, 1648. – [8], 638, [22] p.
- 48.POLONICAE HISTORIAE CORPUS hoc est, Polonicarum rerum Latini recentiores & veteres scriptores, quotquot extant, uno volumine comprehaensi omnes, & in aliquot distributi Tomos. Ex Bibliotheca Ioan. Pistorii Nidani D. Opus omnibus pernecessariam, ad perfecte cognoscendam regionis Polonicae, vinicarumque ditionum descriptionem: & ad rerum a polonis per omnes aetates gestarum intelligendam historiam: & summatim ad eorum omnium comprehaendendam notitiam, quae vel ad terram, vel ad gentes, vel ad caeteros Poloniae, & subiectarum cumq; Polonia continentium provinciarum, pertinent. Cum Gratia & Privileg. Caes. Maiest. – Basileae: per Sebastianum Henricpetri, 1582.
- T.I. – 3 k., 255 p.
- T.II. – 823 p., 2 k.
- T.III. – 166 p.
- 49.*Poradowski K.* Rozmowa Ukrainy z żołnierzem/ Krzysztof Poradowski. – Lwów: b.m.dr., 1644. – 36 s.nlb.

50. *RERUM POLONICARUM TOMI TRES: quorum primus omnium Poloniae Regum, a Lecho primo gentis Duce, ad Stephanum Bathoreum, etiamnum regem: tum principum Lithuaniae, chronologicam recensionem, ac singulorum res gestas complectitur: adjecta recens historiarum in nostram aetatem incidentium continua narratione. II. Provinciarum, quae uno Sarmatiae Europaeae nomine vulgo veniunt, chorographicam descriptionem continet. III. Res singulariter a Polonis in Valachia gestas, Orationes item et Epistolas sceptri Polonici negocia concernentes habet / Alexandro Guagnino, equite aurato peditumque praefecto authore. – Francofurti: Excudebat Joann. Wechelus, impensis Sigism. Feyerabendi, 1584. – 720 p.*
51. *Respublica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, etc. diversorum Autorum. – Lugduni Batavorum: ex offic Elzeviriana, 1627. – [8], 450, [13] p.*
52. *Rękopism Ruskiej Kroniki przez pewnego czernca w miescie Zywtowie z roznych Latopiscow za rozkazem Xcia Jego mosci Czetwertynskiego Podkomorzego Braclawskiego w roku 1629 napisany (мікрофільм №6679 в Бібліотеці Народовій у Варшаві, оригінал в Бібліотеці Чарторийських №122).*
53. *Rozembariski M. Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium/ Mikołaj Rozembariski. – Бібліотеці Чарторийських у Кракові. – rkp.26 (Tekka Naruszewicza. T.26), k.592-619.*
54. *Rozmowy świeże o nowinach z Ukrainy, Węgier i Turcji. – Kraków: [b.dr.] 1621. – 4 k.nlb.*
55. *Rozwadowski M. Zaciąg woieny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone/ Marcin Rozwadowski. – B.m. i dr., 1622. – 6 k.nlb.*
56. *[Rzeczycki A.] Andreae Recicii instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres: De fide publica; De praesciptionibus ante iudicium oppositis; De criminibus/ Andrzej*

- Rzeczycki (=Jan Zamoyski). – Kraków: Druk. Łazarzowa, 1585. – 168 s., 6 k.nlb.
- 57.*Sacharinus S., Italicus.* Descriptio duorum certaminum, quae Sigismundi regis Poloniae milites cum Petro Jon palatino Moldaviae et cum eius exercitibus habuerunt/ Stanislaus Sacharinus (Sachariae). – Kraków: H.Wietor, 1531. –12 k.nlb. (mf BN 33322).
- 58.[*Sanson N.*] L'Europe; Dédée à Monseigneur le Tellier / par N. Sanson le fils/ Nicolas Sanson. – Paris: Pierre Mariette, [1648]. – 40 p.nlb.
- 59.[*Sarnicki S.*] *Descriptio* veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regionum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia <...> Sarnicius/ Stanisław Sarnicki. – Kraków, 1585. – 72 p.
- 60.[*Sarnicki S.*] *Stanislai Sarnicii Annales* sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituatorum Libri Octo/ Stanisław Sarnicki. – [Cracoviae], 1587. – 410 p.
- 61.*Simon Simonides Bendoński.... Aelinopean* [1589]// *Opera omnia...*/ Szymon Szymonowic. – Varsaviae, 1772. – S.97-115.
- 62.*Sobieski I.* *Commentariorum Chotinensis belli libri tres*/ Jakub Sobieski. – Dantisci: Georgii Försteri, 1646. – [10], 198 p.
- 63.[*Speruli F.*] *Oratio Reverendi in Christo. P.Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario/ Francisci Speruli.* – Cracoviae: Hieronim Vietor, 1527. – 8 s.nlb.
- 64.*Starovolski S.* *Eques Polonus/ Simonis Starovolski (Szymon Starowolski).* – Venetiis: Fr.Baba, 1628. – 68 p.

- 65.*Starovolsci S. Polonia/ Simonis Starovolsci (Szymon Starowolski). – Coloniae: apud Henrcum Crithium, 1632. – 277 p.*
- 66.*Starovolsci S. Polonia/ Simonis Starovolsci (Szymon Starowolski). – Dantisci: Georgii Försteri, 1652. – 309 p.*
- 67.*Starovolsci S. Instutorum rei militaris, libri VIII/ Simonis Starovolsci (Szymon Starowolski). – Amsterodami, 1641. – XVI, 523 p.*
- 68.*[Starowolski Sz.] Opisanie Krolewstwa Polskiego za czasow Zygmunta III przez Symona Starowolskiego kanonika krakowskiego w łacinskim języku teraz zas dla wiadomosci wszystkich na oyczysty przełożone/ Simonis Starovolsci (Szymon Starowolski). – Wilno: Druk. I.K.M. ...Scholarum Piarum, 1765. – [14], 138 s.*
- 69.*Sleidanus J. De statu religionis et rei publcae Carolo V caesare commentarii/ Johannes Sleidanus. – Argentorati [Страсбург]: Theodosius Kihelius, 1555. – 8 k.nlb., 872 s., 10 k.nlb.*
- 70.*Valerius Maximus. O Dziejach i powieściach pamięci godnych Ksiąg Dziewięć, Które dla Rzymiam teskliwych z Historyków rozmaitych, Greckich i Łacińskich krótko zebrał, Ludzi Świata niemal wszytkiego co przed nim żyli, Cnoty, Rozum, Postępki, Rzeczyposp: Rząd, Poselstwa, Zwyczaje, Chytrości, Zdrady, Swawolą etc. ukazując. Przekładania X. Andrzeja Wargockiego/ Valerius Maximus. – Kraków: Symona Kempiniego, 1609. – 4 k.nlb., 344, [3] s.*
- 71.*Warszewicki K. Paradoxa/ Krzysztof Warszewicki. – Vilnae: Typis Nicolai Christophori Radivii... Joannes Słęcki excudebat, 1579. – 40 k.nlb. (наступні видання: Praha, 1588; Cracoviae, 1598).*
- 72.*Wereszczyński J. Droga pewna do prędszego y sńadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, jako też względem droznieyszey obrony wszystkiego ukrainnego położenia od nieprzyaciól Krzyża świętego/ Józef Wereszczczyński. – Kraków: A.Piotrkowczyka, 1590. – 56 s.*

73. *Wereszczyński J.* Publika... tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej/ Józef Wereszczyński. – Kraków: A.Piotrkowczyka, 1594. – 57 s.
74. *Zadora.* Traktat de offesivo bello.../ Marcin Paszkowski? – B.m.w., 1613. – 47 k.nlb.
75. *Zimorowicz J.B.* Pamiątka wojny tureckiej w roku MDCXXI od polskiego narodu podniesionej/ Józef Bartłomiej Zimorowicz. – Kraków, 1623. – 10 k.nlb.
76. *Zrzenczycki J.* Nowiny z Czech, y o przyrodzeniu tych ludzi, tudziez o zbuntowaniu przeciw Cesarzowi, przytym y Podolski zaciąg/ Zrzenczycki Jan. – B.m. i dr, 1619. – 24 s.nlb.

Нові друки:

Джерельні тексти:

77. *Антонович В.* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. (Из летописного сборника Ильи Кошкаковского) / Володимир Антонович // Киевская старина. – 1882. – №7. – С.97-105.
78. *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / Бевзо О. А. – К.: Наукова думка, 1971. – 198 с.
79. *Бумаги* Флорентийского центрального архива касающиеся до России / [Итальянские и латинские подлинники, с русским переводом графа М.Д.Бутурлина]. – М., 1871. – Ч.II. – 380 с.
80. *Возняк М.* Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. / Михайло Возняк // Записки НТШ. – Львів, 1927. – С.141-161.

81. *Гановер Н.Н.* Богдан Хмельницкий: летопись еврея-современника о событиях 1648-1652 гг. в Малороссии / Натан Гановер. – Одесса: русск.тип.Исаковича, 1878. – 68 с. (2 вид. – Лейпциг, 1883).
82. *Гваньїні О.* „Хроніка про татарську землю”/ Олександр Гваньїні; [пер. з польської мови, вступ та коментар Ю.Мицика]. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – 70 с.
83. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії (молдавська турецька частини) / Олександр Гваньїні; [пер. з польської мови, вступ та коментар Ю.Мицика]. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – 104 с.
84. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії/ Олександр Гваньїні; [упорядкув. та пер. з пол. о.Юрій Мицик]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.
85. *Гейденштейн Р.* Записки о Московской войне (1578-1582)/ Рейнгольд Гейденштейн. – СПб.: тип. МВД, 1889. – 309 с.
86. *Герберштейн С.* Записки о Московии / Сигизмунд Герберштейн. – М.: Изд-во Московського университета, 1988. – 430 с.
87. *Горецкий Л.* Описание войны Ивонии, государя волошского / Леонард Горецкий // Киевская Старина. – 1889. – №10. – С.92-112.
88. *Диариуш* Берестейскаго игумена Афанасия Филиповича 1646 г./ Афанасий Филипович // Русская историческая библиотека. – Т.IV. Памятники полемической литературы в Западной Руси (кн.I). – СПб., 1878. – С.49-156.
89. *Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»)/* [С.Я.Боровой (исслед., пер. и коммент.)]. – Москва-Иерусалим: Гешарим, 1997. – 288 с. – (Серия «Памятники Еврейской исторической мысли»).
90. Збірник Козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [В.Крекотень (упоряд.та пер.)]. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.

91. *Зіморович Б.* «Потрійний Львів. Leopolis Triplex»/ Бартоломей Зіморович; [Пер. з латин. Н.Царьової; Наук. комент. І.Мицька; Відп. ред. О.Шишка]. – Львів: «Центр Європи», 2002. – 224 с.
92. *Кам'янецька хроніка* складена Агопом, доведена і продовжена його рідним братом Аксентом// Жовтень. – К., 1985. – №4. – С.95-105.
93. *Київський літопис* першої чверті XVII ст./ [вступна стаття та публікація документа В.І.Ульяновський, Н.М.Яковенко] // Укр. істор. журн. – К., 1989. – №2. – С.107-120; №5. – С.103-114.
94. *Кльонович С.Ф.* Роксоланія/ Себастьян Фабіан Кльонович; [пер. з латин. М.Білика]. – К.: Дніпро, 1987. – 94 с.
95. *Крижановський А.* Руська „кройника” з XVII в./ Аристарх Крижановський // Записки НТШ. – Т.LXII. – Львів, 1904, кн.VI. – С.1-3 (Miscellanea).
96. *Кулиш П.А.* История возсоединения Руси/ Пантелеймон Куліш. – Т.2. – СПб.: изд.”Общественная польза”, 1874. – Приложение: Ода Папроцкого в честь Руси: Do Polakow. – С.425-427.
97. *Левицкий О.И.* Летопись Самовидца по новооткрытым спискам/ Орест Левицкий. – К.: ВКДА, 1878. (див. частину 3: Хмільницький літопис 1636-1650 pp. – С.77-81).
98. *Літопис* Густинського монастиря. Літопис Мгарського монастиря/ [передм. та пер. укр. літ. мовою В.Шевчука] // Пам'ять століть. – К., 1996. – №2. – С.97-116; №3. – С.15-37.
99. Літопис Яна Бінвільського/ [підгот. Ю.Мицик] // Наукові записки НаУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60-77.
100. *Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е.* Мемуари до історії Південної Русі/ [Володимир Боніфатійович Антонович (ред.) Т.С.Завгородня (пер.)]. – Дн-ськ: Січ, 2005. – Вип.1: XVI ст. – 220 с.
101. *Марсове поле.* Героїчна поезія в Україні X – початок XIX століть/ [Упор. В.О.Шевчук]. – К.: Молодь, 2004. – 512 с.

102. *Мемуары*, относящиеся к истории южной России/ [Володимир Боніфатійович Антонович (ред.)]. – Выпуск 1. – К., 1890. – 190 с.
103. *Мемуары* относящиеся к истории Южной Руси/ [Володимир Боніфатійович Антонович (ред.)]. – Выпуск 2 (перв. половина XVII ст.). – К., 1896. – 438 с.
104. *Мемуари* до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич. [За редакцією В.Антоновича] / [пер. з рос. І.С.Голуб; передм. В.С.Мороза]. – Дн-ськ: Січ, 2006. – 439 с.
105. *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях/ Матвей Меховский/ [Введ., пер. и комм. С.А.Аннинского]. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – X+288 с.
106. *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян/ Михалон Литвин/ [Перевод В.И.Матузовой. Отв. ред. А.Л.Хорошкевич]. – М.: Изд-во Московського университета, 1994. – 151 с.
107. *Мицик Ю.* Опис Чехії у «Хроніці» Олександра Гваньїні/ Юрій Мицик // Хроніка 2000. – К., 1999. – Вип.25-26: „Україна-Чехія”. – С.57-63.
108. *Мицик Ю.* Опис України у хроніці Олександра Гваньїні/ Юрій Мицик // Всесвіт. – К., 2000. – №11-12. – С.116-156.
109. *Мицик Ю.* Опис Німеччини і скандинавських країн у хроніці О.Гваньїні/ Юрій Мицик // Гуманітарний журнал. – Дн-ськ, 2000. – Літо-осінь. – С.181-210.
110. *Мицик Ю.* Опис Естонії та Латвії в хроніці О.Гваньїні/ Юрій Мицик // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип.5/6. – С.264-305.

111. *Мицик Ю.* Опис Греції у хроніці О.Гваньїні/ Юрій Мицик // Історичний журнал. – К., 2003. – №4-5. – С.102-118.
112. *Мицик Ю.* Історико-географічний опис Польщі в хроніці О.Гваньїні/ Юрій Мицик // Історичний журнал. – К., 2004. – №4. – С.73-87.
113. *Немирич Ю.* De bello moscovitico/ Юрій Немирич// Хроніка-2000. – К., 1995. – № 1. – С.68-87.
114. *Опис міста Львова Яна Альнпека* присвячений читачеві-любителю науки/ [переклад Романа Івасіва] // Жовтень. – К., 1986. – №3. – С.89-95 (переклад тексту із незначними скороченнями).
115. *Оріховський С.* Твори/ Станіслав Оріховський; [Пер. з латинської та старопольської В.Д.Литвинова]. – К.: Дніпро, 2004. – 672 с.
116. *Осіпян О.* „Реляція” львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова/ Олександр Осіпян// Укр. істор. журн. – К., 2006. – №2. – С.190-205.
117. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси*/ [под ред. В.Б.Антоновича]. – К.: ВКДА, 1888. – LIX, 322 с.
118. *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*/ [под ред. В.Б.Антоновича та ін.]. – К.: ВКДА, 1874. – X, 176 с.
119. *Сказания польского историка Кобержицкого о походах польского короля Сигизмунда и королевича Владислава в Россию*// Сын Отечества. – СПб., 1842. – №3. – С.3-28 (1611-1616 pp.); №4. – С.3-40 (1617-1618 pp.); №5. – С.3-24 (1618-1619 pp.).
120. *Слово многоцінне.* Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття)/ [Упор. В.Шевчук, В.Яременко]. У 4-х кн. – К.: Аконт, 2006.

Кн.1: Література епохи Ренесансу (друга половина XV-XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – 800 с.

Кн.3: Література високого Бароко (1632 – 1709 рік). – 800 с.

121. *Українська поезія XVI ст.*/ [Упор. В.В.Яременко]. – К.: Рад. письменник, 1987. – 287 с.
122. *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2 ч.* – К.: Основи, 1995.
 Ч.1. – 431 с.
 Ч.2. – 431 с.
123. *Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)*/ [Упорядник О.Є.Мальченко]. – Запоріжжя-Київ: РА «Тандем-У», 1997. – 84 с.
124. *Шевчук В. „Розмова козака запорозького з перським гінцем”* Мартина Пашковського і її історичний контекст/ Валерій Шевчук// Пам’ять століть. – К., 1997. – №3. – С.38-50.
125. *Южнорусские летописи*/ [под ред. О.И.Левицкого]. – К., 1916. – 456 с.
126. *700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku*/ [Wybrał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył Z.Ogonowski]. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1978-1979.
 Cz.1. – 1979. – 738 s.
 Cz.2. – 1978. – 468 s.
127. [Acta Tomiciana]: tomus octavus decimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum: Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae: A.D. 1536. T.18 / per Stanislaum Górski; [collegerunt Venceslaus Urban et Andreas Wyczański; supplevit et ed. Richardus Marciniak; Academia Scientarum Polona.

- Bibliotheca Kornicensis]. – Kórník: Biblioteka Kórnicka PAN, 1999. – X, 531, [2] s.
128. *Aeneae Silvii Historia Bogemica / Enea Silvio Historie Česká / Pius II (Enea Silvio Piccolomini)*; [k vydání připravili a z latinského originálu přeložili Dana Martínková, Alena Hadravová a Jiří Matl; úvodní studii napsal František Šmahel]. – Praga: KLP-Koniasch Latin Press : Ústav pro klasická studia AV ČR : Nadace pro dějiny kultury ve střední Evropě, 1998. – CVI, 276 s.
129. *Antologia pamiętników polskich XVI wieku/ pod red. Romana Pollaka*; [Wybor i oprac. Stanisław Drewniak i Marian Kaczmarek]. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966. – LXXXVIII, 363, [18] s.
130. *[Baronius C.] Discours de l'origine des Russiens et de leurs miraculeuse conversion par le Cardinal Baronius / Tradict en François par Marc Lescarbot / Nouvelle edition revue et corrigée par le prince Augustin Galitzin/ Caesar Baronius.* – Paris: Techener, 1856. – XIV, 60 p. (1-е видання – Париж, 1599).
131. *Bielowski A. Spominki minoritów samborskich 1455-1501/ August Bielowski // Monumenta poloniae historica/ Pomniki dziejowe Polski.* – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1961). – S.252.
132. *[Bielski M.] Kronika Marcina Bielskiego/ [Wydanie Kazimiera Józefa Turowskiego].* – Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856. – T.I-III. – 1790, LXXV s.
133. *Birkowski F. Mowy pogrzebowe i przygodne/ Fabian Birkowski;* [wydał Antoni Szlagowski]. – Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1901.
- Cz.1. – 268 s.
- Cz.2. – 260 s.

134. *Błażewski M.* Tłumacz rokoszowy powiatu ruskiego/ Marcin Błażewski // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. [Wydał Jan Czubek]. – T.1: Poezya rokoszowa. – Kraków: nakł. Akademii Umiejętności, 1916. – S.156-177.
135. *Bonfinis A. de. Rerum Ungaricarum decades/ Antonio Bonfini;* [Editerunt I.Fógel, B.Iványi, L.Juhász]. – T.I-IV. – Lipsiae: Teubner, 1936-1976. (Серия «Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum»).
- T.1. – 1936. – LX, 250 p.
- T.2. – 1936. – XII, 268 p.
- T.3. – 1936. – XIV, 268 p.
- T.4, ps.1. – 1941. – XII, 300 p.
- T.4, ps.2: Appendix, fontes, index. – 1976 [Budapest]. – 285 l.
136. *Budziło J.* Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitzów od 1603 do 1612 r./ Józef Budziło; [opracowanie Janusz Byliński i Józef Długosz]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 182 s.
137. [*Chwalczewski S.*] Kronika polska Stanisława Chwalczewskiego, starosty kobryńskiego, dziedzica raskowskiego, pisana 1549 roku/ Stanisław Chwalczewski; [Wydał A.Gałęzowski]. – Warszawa: w Drukarni A.Gałęzowskiego i Komp., 1829. – 2 t. w 1 wol. (XXIX, 232, 181 s.).
138. *Czahrowski A.* Treny i rzeczy rozmaite/ Adam Czahrowski; [wzd. Tadeusz Mikulski]. – Warszawa: Kasa im Mianowskiego – Instytut Popierania Nauki, 1937. – XV, 147 s.
139. *Czołowski A.* Dwa diariusze najazdów tatarskich na Ruś z lat 1618 i 1624/ Aleksander Czołowski-Sas // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1892. – T.6. – S.93-99.
140. *Decjusz J.L.* De Sigismundi regis temporibus l. III, 1521/ Jost Ludwik Decjusz; [Wydał W.Czermak]. – Kraków: Akademia Umiejętność, 1901. – IX, 145 s.

141. *Decjusz J.L.* Księga o czasach króla Zygmunta/ Jost Ludwik Decjusz; [przekł. dokonał zespół Koła Naukowego Studentów Filologii Klasycznej UW pod kier. Kazimierza Kumanieckiego; przygot. do dr., wstępem i przypisami opatrzył Tadeusz Bieńkowski]. – Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1960. – 145 s.
142. *Dembołęcki W.* Przewagi elearów polskich, co ich niegdy lisowczykami zwano/ Wojciech Dembołęcki; [oprac. i wstępem opatrzył Radosław Szyber]. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – 354 s.
143. *Diarusz* kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633-1634/ [Oprac. Mirosław Nagielski]. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. – 360 s.
144. *Dougirdas S.* Genealogija arba Trumpas didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir jų didžių bei naršių karo žygių aprašymas, kadaise Motiejaus Strijkovskio sukurtas, a dabar antaujintas ir vel išleistas Samuelio Daugirdo is Pagaujo/ Samuelis Dougirdas. – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001. – 199, [1], [16] s. tabl.
145. *[Dougird S.]* Genealogia albo krótkie opisanie Wielkich Książąt Litewskich i ich wielkich a mężnych spraw wojennych. Uczynione niegdyś przez Mathysa Strykowskiego, a teraz odnowione i znowu na świat wydane: przez Samuela Dowgirda z Pogowia/ Samuel Dougird. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2004. – 126 s.
146. *Dyaryusz* sejmu piotrkowskiego, R. P. 1565 poprzedzony kroniką 1559-1562/ [oprac. W.Chomętowski, wyd. W.Krasiński]. – Warszawa, 1868. – XXIII, 324, VI s. (існує електронна версія цього видання: *Dyariusz* Sejmu Piotrkowskiego R. P. 1565 [Dokument elektroniczny] / oprac. Włodzimierz Domagalski, Andrzej Kutrasiński, Adam Kutrasiński. Łódź: Inicjał3, 2003).
147. *Dzwonowski J.* Konterent cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrajinca, który był przyciągnął z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu

- tysięcy kozaków wybornych i dzielnych młodców, przeciw ludziom niechrześcijańskim, w roku 1620// Pisma Jana Dzwonowskiego (1608-1625)/ Jan Dzwonowski; [wydał Karol Badecki]. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1910. – S.85-90.
148. *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp II. De Evropa/ Pius II (Enea Silvio Piccolomini)*. – Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2001. – 313 p.
149. *[Fredro A.M.] Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim/ Andrzej Maksymilian Fredro; [Przełożył z łacińskiego życiorysem i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]*. – Petersburg-Mohylew: nakł. Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. – XI, 155 s.
150. *Głuchowski J. Ikones książąt i królów polskich. (Reprodukcja fototypiczna wydania z 1605 r.)/ Jan Głuchowski; [wstęp Barbara Górka]*. – Wrocław: Ossolineum, 1979. – XVI, [17], 101, [1], 80, [4] s.
151. *[Gorecki L.] Leonarda Goreckiego, szlachcica polskiego, Opisanie wojny Iwona hospodara wołoskiego z Selimem II cesarzem tureckim, toczonej w roku 1574/ Leonard Gorecki; [Przełożył z łacińskiego życiorysem i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]*. – Petersburg-Mohylew: nakł. Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. – V, 44 s.
152. *[Gorecki L.] Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575-1582/ Leonard Gorecki; [Wydał i wstępem poprzedził Henryk Barycz]*. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1939. – 103 s.
153. *Górnicki Ł. Dzieje w Koronie Polskiej/ Łukasz Górnicki; [Opracował H.Barycz]*. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydaw.; Warszawa: De Agostini Polska, cop. 2003 [перевидання публікації 1950 p.]. – LXIV, 195 s.

154. *Grabowski P.* Zdanie syna koronnego/ Piotr Grabowski; [Wyd. K.J.Turowski]. – Kraków: Wyd. B-ki Pol., 1858. – 109 s. [1-е вид. 1595 p.].
155. *Grabowski P.* Polska niżna albo Osada polska osobliwe na ochronienie pogranicznych państw od tataru na opatrzenie rozplodzonych synów koronnych pachółków chudych: 1596/ Piotr Grabowski; [Wyd. K.J.Turowski]. – Kraków: Wyd. B-ki Pol., 1859. – 77 s.
156. [*Heidenstein R.*] *Rejnolda Hejdensztejna* sekretera królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksąg XII/ Rejnold Hejdensztejn; [Z łacińskiego przetłómaczył Michał Gliszczyński. Życiorysem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz]. – Petersburg: nakładem i drukiem Bolesława Maurycego Wolffa, 1857. – (серія „Dziejopisowie krajowi”, t.6-7).
T.I. – XVIII, 340 s.
T.II. – 484 s.
157. *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czym z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótcie (po krótcie) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynego, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego. 1620 roku/ Joachim Jerlicz; [z rękopismu wyd. K.Wł.Wojcicki]. – Petersburg: Wienhoeber, 1853.
T.1. – XLVI, 187 s.
T.2. – [2], 213 s.
158. *Joachima Bielskiego* dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r./ Joachim Bielski?; [w rękopisie odkrył i do druku podał, oraz historyczno-bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima

- syna Bielskich napisał i przyłączył F.M.Sobieszczański]. – Warszawa: nakł. i drukiem S.Orgelbranda, 1851. – CVI, 311 s.
159. *[Kallimach]* Philippi Callimachi Experientis Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem/ Kallimach // Monumenta poloniae historica/ Pomniki dziejowe Polski. – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1961). – S.1-162.
160. *[Kallimach]* Vita et mores Gregorii Sanocei Leopoliensis archiepiscopi. Auctore Philippo Buonacorsi Callimacho/ Kallimach // Monumenta poloniae historica/ Pomniki dziejowe Polski. – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1961). – S.163-216.
161. *Kętrzyński W.* Wyjątek z kroniki bernardyńskiej w Samborze [1498]/ Wojciech Kętrzyński // Monumenta poloniae historica/ Pomniki dziejowe Polski. – T.III. – Lwów, 1878 (репринт – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1961). – S.800-801.
162. *[Kobiernicki M.]* Marcjana Kobiernickiego, nieznanego pisarza z XVI w., Historia o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu/ Marcjan Kobiernicki: [wyd. Jakub Kazimierz Gieysztor]. – Warszawa: Druk. In-tu Gluchoniemych..., 1886. – 12, [28] s.
163. *Kobierzycki S.* Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego/ Stanisław Kobierzycki; [Wydali Janusz Byliński i Włodzimierz Kaczorowski. Tłumaczył Marek Krajewski]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s.
164. *Kochanowski J.* O Czechu i Lechu historia naganiona/ Jan Kochanowski // Z duchem w rozmawianiu. Szesnastowieczna proza polska/ [wstęp i oprac. Waław Walecki]. – Nowy Wiśnicz: Secesja, 1991. – S.66-68 [першодрук – Краків, 1589 або 1590].

165. *Kowalska Z.* Mikolaja Rozembarskiego traktat z roku 1499 o pochodzeniu Tatarów. Studium krytyczne i edycja traktatu/ Zofia Kowalska. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1993. – 78 s.
166. *[Kraśiński J.] Jana Kraśińskiego Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI, oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza/ Jan Kraśiński; [przetłumaczone, zebrane i objaśnione przez Stanisława Budzińskiego].* – Warszawa: w Drukarni Stanisława Strąbskiego, 1852. – [6], 250, [7] s.
167. *[Kromer M.] Martini Cromeri Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Respublica regni Poconici libri duo 1578./ Marcin Kromer; [wydał dr. Wiktor Czermak].* – Kraków: Akademia Umiejętności, 1901. – XIII, 160 s.
168. *[Kromer M.] Polska czyli o położeniu, obyczajach, urządach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego, przez Marcina Kromera, koadjutora i Nominata-Biskupa Warmińskiego. Książ dwoje/ Marcin Kromer; [Przełożył z łacińskiego, notami i życiorysem Autora uzupełnił Władysław Syrokomla].* – Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1853. – XLVIII, 151 s.
169. *Kromer M.* Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i o dziejach polaków księgi XXIX i XXX/ Marcin Kromer; [wstęp, przekład i opracowanie Jerzy Starnawski]. – Olsztyn: Pojezierze, 1982. – XXXI, 223 s.
170. *Kromer M.* Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie/ Marcin Kromer; [Przekład Stefana Kazikowskiego. Wstęp i opracowanie Romana Marchwińskiego]. – Olsztyn: Pojezierze, 1984. – LXIV, 258 s.
171. *La Defaite // des // Tartares et Turcs // faite // par le seigneur Jean Zamoïsky // chancelier et capitaine général de la couronne de Pologne // avec le nombre des capitaines et soldats morts // jusques au nombre de Septante cinq mil // hommes, assemblez pour ravager // Le Roiaume de*

pologne // sous La condvite de Beqliarbé bassa // nouvelle édition avec notes // et à laquelle on a ajouté // Le discours de Jean Zamoisky // tenu a La diète de Varsovie en MDXC // et la réponse // de Siqismond III // traduits pour la première fois en François. – Paris, 1859. – 74 p.

172. *Lubieniecki A.* Poloneutychia/ Andrzej Lubieniecki; [Opracowali A.Linda, M.Maciejewska, J.Tazbir, Z.Zawadzki]. – Warszawa-Łódź: Państw. Wydaw. Naukowe, 1982. – XXIII, 247 s.
173. [*Łasicki J.*] Jana Łasickiego, Historya wtargnienia polaków na Wołoszczyznę z Bogdanem Wojewodą (po którym nastąpił Iwon), i porażce turków pod dowództwem Mikołaja Mileckiego i Mikołaja Sieniawskiego, roku 1573/ Jan Łasicki; [Przełożył z łacińskiego życiorysem i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew: nakł. Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. – X, 25 s.
174. *Łubieński S.* Pisma pośmiertne/ Stanisław Łubieński; [Wyd. A.B.Jocher]. – Petersburg-Mogilew: nakł. Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. – XXI, 175 s.
175. *Maciej z Miechowa.* Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej/ Maciej z Miechowa; [Wstęp H.Barycz, z języka łacińskiego przełożył i komentarzem opatrzył T.Bieńkowski. Posłowie W.Voisé]. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydaw. PAN, 1972. – 100 s.
176. *Maciej z Miechowa.* Chronica Polonorum – *J.L.Decjusz.* De vetustabus Polonorum. De Iagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus/ Maciej z Miechowa, Miechowita. – Cracoviae, 1521. Przedruk fotooffsetowy. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. – [24], CXIX, [3] s.
177. *Okolski Sz.* Biskupów Kijowskich i Czerniehowskich świętego katolickiego Rzymskiego kościoła porządek i liczba/ Szymon Okolski. – Kraków: w Księgarni i Wydawnictwie dzieł Katolickich i Naukowych, 1853. – IX, 74 s.

178. Opis Ukrainy/ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana; [W przekładzie Zofii Stasiewskiej i Stafana Mellera. Pod red., ze wstępem i komentarzami Zbigniewa Wójcika]. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972. – 211 s.
179. [Orzechowski S.] Stanisława Okszyca Orzechowskiego, Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta I-go/ Stanisław Orzechowski; [Edycya Tadeusza Mostowskiego]. – Warszawa: w Drukarni N-ro 646 przy Nowolipiu, 1805. – 267 s.
180. [Orzelski Ś.] Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego/ Świętosław Orzelski; [perełóżil i wydał W.Spasowicz]. – T.I-III. – Petersburg: B.M.Wolff, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980).
- T.1 [1]. – 292 s.
- T.1 [2]. – 220 s.
- T.2. – 336 s.
- T.3. – 271 s.
181. [Orzelski Ś.] Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro. 1572-1576/ Świętosław Orzelski; [wydał dr. Edward Kuntze]. – Kraków: nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, 1917. – LII, 741 s.
182. *Pamiętnik* Jana Golliusza mieszczanina polskiego (1650-1653) z autografa wydał i wstępem poprzedził Józef Kallenbach/ Jan Golliusz // *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*. – T.7. – Kraków, 1892. – S.81-129.
183. *Pamiętniki* do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza/ [z rękopismu wydał K.W.Woycicki]. – Warszawa: Nakładem i drukiem S.Orgebranda, 1846.
- T.1. – III, 288 s.
- T.2. – 235 s.

184. *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego/ Bartosz Paprocki; [Wydanie K.J.Turowskiego]. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa: Wydaw. Artystyczne i Filmowe, 1982). – 964, CLXII, 13 s.
185. [Paprocki B.] *Bartoloměj Paprocki z Hlohól.* O válce Turecké a jiné příběhy. Výbor z Diadochu/ Bartosz Paprocki. – Praha: Odeon, 1982. – 481 s.
186. [Piasecki P.] *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego/ Paweł Piasecki;* [wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studium krytycznem nad życiem i pismami autora przez Julijana Bartoszewicza]. – Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. – LXXXVI, 457 s.
187. *Piasecki P.* Responsum de absoluto dominio.../ Paweł Piasecki // *Archiwum Literackie.* – T.XVI. Miscellanea Staropolskie (4). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S.244-264.
188. [Pirawski T.] *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis : accedunt testamenta eiusdem Th. Pirawski et Ioannis Zamoiscii, archiepiscopi leopoliensis / Tomasz Pirawski; [edidit Cornelius Iulius Heck].* – Leopoli: nakładem Towarzystwa Historycznego, 1893. – VII, 206 s.
189. *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E.Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568/ [przygotowane do druku z rękopismu przez J.I.Kraszewskiego; wyd. K.J.Turowskiego].* – Kraków: Wyd. B-ki Pol., 1860. – 82 s.
190. *Ponętowski J.* Krótki rzeczy polskich sejmowych pamięci godnych komentarz przez Jana Ponętowskiego z łączyckiej ziemie w 1569 r. uczyniony/ Jan Ponętowski; [Wyd. K.J.Turowski]. – Kraków: Wyd. B-ki Pol., 1858. – 38 s.

191. *Przyłęcki S.* Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku/ Stanisław Przyłęcki. – Lwów: Drukarnia Piotra Pillera, 1842. – 418 s.
192. *[Rej M.]* Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec, 1562 / Mikołaj Rej; [wyd. Wilhelm Bruchnalski]. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1895. – XVII, 347 s.
193. *Rej M.* Pisma wierzem (Wybór)/ Mikołaj Rej; [oprac. J.Krzyżanowski]. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1954. – XCI, 476 s.
194. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651) / [oprac., wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski]. – Warszawa: Viking, 1999. – 430 s.
195. *Relacya* terażniejszej wojska zaporoskiego imprezy do Krymu// Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1852. – T.II. – S.21-26 [додаток до статті Северина Голенбійовського „Szahingerej i kozacy”].
196. *[Rotundus A.]* Rozmowa Polaka z Linwinem, 1564/ Augustyn Rotundus; [Wydał dr. Józef Korzeniowski]. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1890. –VIII, 91 s.
197. *Rudomicz B.* Leo leopoliensis sub auspiciis Ioan. Casim/ Bazyli Rudomicz// Źródła do dziejów literatury i cywilizacji polskiej w XVI. i XVII. stuleciu. 1, Bazylego Rudomicza Leo Leopoliensis / [wyd. K. Juliusz Heck]. – Stryj: Fundusz Naukowy, 1889. – [2], 32, [1] s.
198. *Rudomicz Bazyli.* Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672/ Bazyli Rudomicz. – Lublin, 2002. [переклад польською та опрацювання філологічне – Владислав Фрох (Froch); опрацювання історичне та історико-правове – Маріан Лех Клементовський].
Cz.1: 1656-1664. – 378 s.

Cz.2: 1665-1672. – 482 s.

199. *Schutz E.* An armeno-kipchak chronicle on the polish-turkish wars in 1620-1621/ Edmond Schutz. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 216 p.
200. *Senāi Hāci Mehmed Kirimli.* Historia chana Islam Gereja III / hadży Mehmed Senai z Krymu; [tekst turecki wydał, przeł. i oprac. Zygmunt Abrahamowicz; uzupełniający komentarz historyczny Olgierd Górka i Zbigniew Wójcik; pod red. nauk. Zbigniewa Wójcika]. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1971. – 204 s.
201. *[Sobieski J.] Jakoba Sobieskiego,* pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje / Jakub Sobieski; [przełożył z łacińskiego, życiorysem autora i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg: nakł. Bolesława Maurycego Wolffa, 1854. – XXII, 78 s.
202. *[Solikowski J.D.] Jana Dymytra Solikowskiego* arcybiskupa Lwowskiego. Krótki pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu Lipcu, do r. 1590/ Jan Dymytr Solikowski; [Przełożył z łacińskiego i życiorysem Autora poprzedził Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew: nakł. Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. – XIX, 97, V s.
203. *Starowolski Sz.* Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego/ Szymon Starowolski; [z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzami opatrzył Antoni Piskadło]. – Kraków: Wydaw. Literackie, 1976. – 249 s.
- 203a. *Starowolski Sz.* Wojownicy sarmaccy / Szymon Starowolski; [przeł., wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski]. – Warszawa: Wydaw. Min. Obrony Narodowej, 1979. – 293 s.
204. *Starowolski Sz.* Wybór z pism/ Szymon Starowolski; [oprac. I.Lewandowski]. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – CXXVIII, 398 s.

205. *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi. Wyd. nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z 1582/ Maciej Strykowski. – Warszawa, 1846 (репринт – Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1980).
- T.1. – 392 s.
- T.2. – 572 s.
206. *Strykowski M.* O początkach, wywodach, działalnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, predtem nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia/ Maciej Strykowski; [Opracowała Julia Radziszewska]. – Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1978. – 764 s.
207. *Suszko H.* Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze/ Henryk Suszko. – Wrocław: Wydaw. Uniw. Wrocławskiego, 2003. – 346 s.
208. [Temberski S.] Stanisława Temberskiego Roczniki 1647-1656/ Stanisław Temberski; [wydał W.Czermak]. – Kraków: nakł. Akademii Umiejętności, 1897. – LXXXVI, 388 s.
209. *Traktat* polaka Stanisława Hłowskiego o historii jako nauce/ Stanisław Hłowski // Historyka. – T.VI. – Kraków, 1976. – S.91-98.
210. *Twardowski S.* Władysław IV, król polski i szwedzki (Wybór)/ Stanisław Twardowski; [oprac. J.Okoń, przy współpracy M.Kurana]. – Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1998. – 71 s. – („Literatura dla Wszystkich”, nr 15).
211. *Twardowski S.* Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy/ Stanisław Twardowski; [oprac. Roman Krzywy]. – Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN : Stowarzyszenie "Pro Cultura Litteraria", 2000. – 467 s.
212. *Twardowski S.* Szczęśliwa moskiewska ekspedycja Najaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego/ Stanisław Twardowski;

[oprac. J.Okoń przy współudziale M.Józwiak i M.Kurana]. – Łódź: Katedra Literatury Staropolskiej i Nauk Pomocniczych UŁ; Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, 2002. – 157 s.

213. [Wapowski B.] *Chronicorum B.Vapovii pars posterior [...]* / Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. krakowskiego : część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480-1535) / Bernard Wapowski; [z rękopisu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wydał, życiorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił J. Szujski]. – Kraków: nakł. Akademii Umiejętności, 1874. – XXX, 363 s. – (Scriptores Rerum Polonicarum, t.2).
214. [Wapowski B.] *De bello a Sigismundo I, rege Poloniae, contra Moscos gesto a.1508/ Bernard Wapowski// Analecta Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrent ex archivis bibliothecis excerpta* / [edidit Ioseph Korzeniowski]. – Kraków: nakł. Akademii Umiejętności, 1894. – S.153-163. – (Scriptores Rerum Polonicarum, t.15 та відбитка).
215. [Warszewicki K.] *Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z konca XVI wieku/ Krzysztof Warszewicki; [Wydał T.Wierzbowski].* – Warszawa, 1886. – XLI, 90, V s.
216. [Węgierski A.] *Andreae Wengerscii Libri quattor Slavoniae reformatae/ Andrzej Węgierski; [ed. J.Tazbir].* – Varsoviae, 1973. – XXV, 632 s.
217. [Wielewicki J.] *Ks. Jana Wielewickiego T.J. Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św.Barbary/ Jan Wielewicki; [wyd. J.Szujski, W.Chotkowski].* – Kraków: nakł. Akademii Umiejętności, 1881-1899. – (т.7, 10, 14 та 17 cepii „Scriptores rerum polonicarum”).
- T.1: 1579-1599. – 1881. – VIII, 273 s.
- T.2: 1600-1608. – 1886. – VIII, 285 s.
- T.3: 1609-1619. – 1889. – XV, 366 s.
- T.4: 1620-1629. – 1899. – XIII, 371 s.

218. [Wielewicki J.] *Ks. Jan Wielewicki SJ. Dziennik spraw domu zakonnego OO.Jezuitów u św. Barbary w Krakowie 1630-1639/ Jan Wielewicki. – T.5/ [Z maszynopisu Jana Poplatka SJ przygotował do druku oraz uzupełnił przypisami i indeksami Ludwik Grzebień SJ]. – Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego : WAM, 1999. – 597 s.*
219. *Wereszczyński J. Pobudka (1594 r.)/ Józef Wereszczyński// Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Antologia. – Cz.2/ [red. Rostysław Radyszewskýj]. – Kraków: Wydaw. Oddz. PAN, 1998. – S.36-46.*
220. [Wereszczyński J.] *Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu / Józef Wereszczyński; [wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego]. – Kraków: nakł. Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. – XVI, 184 s.*
221. *Zimorowicz J.B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się z polecenia reprezentacji miasta / Józef Bartłomiej Zimorowicz; [Wydał K.J.Heck]. – Lwów: skł. gł. P.Starzyk, 1899 (латиномовні оригінали). – XLIV, 424 s.*
222. *Żółkiewski S. Początek i progres wojny moskiewskiej/ Stanisław Żółkiewski; [Wstęp i opracowanie Andrzej Borowski]. – Kraków: Universitas, 1998. – 118 s.*
223. *Żurkowski S. Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w.kor./ Stanisław Żurkowski; [Wyd. Al.Batowski]. – Lwów: Druk. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1860. – XXI, 403 s.*

Опрацювання:

224. *Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму/ Бенедикт Андерсон; [пер. Віктор Морозов]. — [2.вид., перероб.]. – К.: Критика, 2001. – 272 с.*

225. *Анкерсмит Ф.Р.* История и тропология: взлет и падение метафоры/ Франклин Рудольф Анкерсмит; [пер. с англ. М.Кукарцева, Е.Коломоец, В.Кашаева]. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.
226. *Антонович В.Б.* Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881/ В.Б.Антонович; [Упорядк. О.Василюк]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995 – 108 с. – (серія „Історія України в університетських лекціях”, вип.1).
227. *Антонович В.Б.* Лекції з джерелознавства/ В.Б.Антонович; [Ред. Микола Ковальський]. – Острог–Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. – 382 с.
228. *Багалій Д.І.* Нарис української історіографії/ Дмитро Іванович Багалій. – Т.1. – К.: друк. УАН, 1923-1925.
Вип.1. – 1923. – 138 с.
Вип.2. – 1925. – 108 с.
229. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т./ Фернан Бродель; [Пер. з фр. Григорій Філіпчук]. – К.: Основи, 1995-1998.
Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – 1995. – 543 с.
Т.2: Ігри обміну. – 1997. – 585 с.
Т.3: Час світу. – 1998. – 631 с.
230. *Вайт Х.* Метаісторія: Историческое воображение в Европе XIX века/ Хайден Вайт. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2002. – 527 с.
231. *Вержбовский Ф.* Христофор Варшевицкий (1543-1603) и его сочинения: историко-литературное исследование/ Федор Вержбовский. – Варшава, 1885. – 403 с.

232. *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель/ Дмитро Вирський. – Київ-Кременчук: Вид-во КДПУ, 2001. – 217 с.
233. *Вирський Д.С.* „Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. / Дмитро Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 436 с.
234. *Вирський Д.С.* «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.) / Дмитро Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 111 с.
235. *Вирський Д.С.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Дмитро Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч.
Ч.1. – 326 с.
Ч.2: Додатки. – 175 с.
236. *Вирський Д.С.* Генеза українського козацтва на тлі соціальних процесів в Європі XVI-XVII ст. (історико-соціологічні ідеї Ф.Броделя та історіографія Козаччини) / Дмитро Вирський // Грані. – № 2(4) березень-квітень 1999 р. – С.57-58.
237. *Вирський Д.С.* До проблеми спадкоємності стереотипів поведінки політичного лідера доби феодалізму в Україні/ Дмитро Вирський // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Випуск 7. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.185-190.
238. *Вирський Д.С.* “Коло джерел” як “коло ідей” (за читацькими уподобаннями Ст.Оріховського-Роксолана) / Дмитро Вирський // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія. Історія та археографія. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2000. – С.97-100.
239. *Вирський Д.С.* С.Оріховський: “Solo tibi” проти “solo fide” (східноєвропейський інтелектуал і тупики Реформації) / Дмитро

- Вирський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.IV. – Дрогобич, 2000. – С.65-72.
240. *Вирський Д.С.* С.Оріховський-Роксолан та перше українське Відродження/ Дмитро Вирський // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образ науки: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С.71-77.
241. *Вирський Д.С.* Пам'ятка ренесансного історіописання в Україні: “Аннали” С.Оріховського-Роксолана/ Дмитро Вирський // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник/ Упорядн. В.В.Кравченко. – Вип.3. – Харків, 2001. – С.31-38.
242. *Вирський Д.С.* Ст.Оріховський-Роксолан як дзеркало національних історіографій/ Дмитро Вирський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.6(8). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.215-221.
243. *Вирський Д.С.* “Зразковий громадянин” Ст.Оріховського-Роксолана: шляхетські “вольності” на античному тлі/ Дмитро Вирський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.V. – Дрогобич, 2001. – С.82-96.
244. *Вирський Д.С.* Рецепція Ст.Оріховського-Роксолана в історіографічній традиції (доакадемічна доба) / Дмитро Вирський // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.11. – К., 2002. – С.175-183.
245. *Вирський Д.С.* Запізнілий "збирач земель руських" чи молдовська примара України/ Дмитро Вирський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VI. – Дрогобич, 2002. – С.222-229.
246. *Вирський Д.С.* Романтизуюча постмодерна історіографія Е.Доманської/ Дмитро Вирський // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та

- джерелознавство в часовому вимірі. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – С.80-90.
247. *Вирський Д.С.* Микола Сумцов/ Дмитро Вирський // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.12. Визначні постаті української історіографії ХІХ-ХХ ст. – К., 2003. – С.181-201.
248. *Вирський Д.С.* Ярлики і комікси сарматизму/ Дмитро Вирський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VII. – Дрогобич, 2003. – С.600-607.
249. *Вирський Д.С.* У борні з козацькою фортуною (специфіка одного літературного образу “гетьманського подвигу” С.Жолкевського у війні з С.Наливайком) / Дмитро Вирський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VIII. – Дрогобич, 2004. – С.156-163.
250. *Вирський Д.С.* „Зем’янин” Псевдо-Оріховського як пам’ятка консервативної суспільної думки України ХVІ ст. / Дмитро Вирський // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.190-198.
251. *Вирський Д.С.* Українські землі за описом „Полонії” Шимона Старовольського (1632) / Дмитро Вирський // Історико-географічні дослідження. – Число 10. – К., 2008. – С.46-63.
252. *Вирський Д.С.* Українське козацтво у хроніці Я.І.Петриція (бл.1622 та 1637 рр.) / Дмитро Вирський // Український історичний збірник. – Вип.11. – К., 2008. – С.107-116.
253. *Вирський Д.С.* Українське козацтво у трактаті Шимона Старовольського «Лицарство польське» (1628) / Дмитро Вирський // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №4. – С.33-34; №5. – С.28-29.
254. *Вирський Д.С.* Перші характеристики козацтва в історичному письменстві Речі Посполитої: 1560 – 1570-і рр. / Дмитро Вирський // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №5. – С.22-25.

255. *Вирський Д.С.* Анонімна франкомовна реляція про набіг татар на Україну 1589 р. / Дмитро Вирський // Історичний журнал. – К., 2008. – №3. – С.57-67.
256. *Вирський Д.С.* «Русин для Русіна дасть собі зуб вирвати, але для Ляха не хоче і волоска»: образ русина та Русі в польському літературному анекдоті кінця XVI – першої половини XVII ст. / Дмитро Вирський // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №6. – С.28-29.
257. *Вирський Д.С.* Велике князівство Литовське як історичний досвід: випадок України/ Дмитро Вирський // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №7. – С.27-29.
258. *Вирський Д.С.* Нижній Дніпро та Запоріжжя в С.Сарницького «Описі давньої та нової Польщі» (1585) / Дмитро Вирський // Борисфен. – Дн-ськ, 2008. – №8. – С.27-29.
259. *Вирський Д.С.* Землі Червоної Русі в С.Сарницького «Описі давньої та нової Польщі» (1585) / Дмитро Вирський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.ХІ-ХІІ. – Дрогобич, 2008. – С.118-129.
260. *Вирський Д.С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція/ Дмитро Вирський // Український історичний журнал. – К., 2008. – №5.
261. *Вирський Д.С.* Річпосполитська історіографія XVI – початку XVII ст. як “вітчизняна” для українців/ Дмитро Вирський // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.1. – К., 2005. – С.261-270.
262. *Вирський Д.С.* Ранньомодерна історіографія України: проблеми репрезентації/ Дмитро Вирський // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.2. – Ч.1. – К., 2006. – С.100-110.
263. *Вирський Д.С.* Річпосполитська історіографія України як етап вітчизняного історіографічного процесу/ Дмитро Вирський // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.3. – Ч.1. – К., 2008. – С.355-265.

264. *Вирський Д.С.* Україна в перших „Полоніях” (країнознавчі видання Я.А.Красінського та М.Кромера про українські землі) / Дмитро Вирський // Регіональна історія України. – Вип.2. – К., 2007. – С.225-240.
265. *Возняк М.* Козацтво під Хотиним 1621 р. в сучасній поезії/ Михайло Возняк // Записки НТШ. – Т.149. – Львів, 1928. – С.141-172.
266. *Возняк М.* Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р./ Михайло Возняк // Україна. – К., 1929. – №9 (кн.36). – С.18-21.
267. *Воронов В.І.* Джерелознавство історії України/ Віктор Воронов. – Дн-ськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 336 с.
268. *Гайворонський О.* Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды/ Олекса Гайворонський. – Киев-Бахчисарай: Оранта, Майстерня книги, 2007. – 368 с.
269. *Гейштор А.* Теория исторической науки в Польше XVI в./ Александер Гейштор // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. – М.: Наука, 1976. – С.32-43.
270. *Грабовецький В.* Історичні знання в Західній Україні (XVI-XVIII ст.). Посібник-хрестоматія/ В.Грабовецький. В.Марчук. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – 80 с.
271. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ М.С.Грушевський; [Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.] – К.: Наук. думка, 1991-1998.
- Т.VI: Житє економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. – 1995 [першодрук – К.-Львів, 1907]. – 680 с.
- Т.VII: Козацькі часи – до року 1625. – 1995 [першодрук – К.-Львів, 1909]. – 624 с.

272. *Грушевський М.* Причинки до історії роду Бибельських, зібрані арцибіскупом Яном Прохніцким/ Михайло Грушевський // Записки НТШ. – Т.XLVIII. – Львів, 1902, кн.IV. – С.1-12 [2-е вид.: *Грушевський М.С.* Розвідки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1905. – Т.5].
273. *Дашкевич Я.* Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст. // Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури/ Ярослав Дашкевич. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. – С.65-71.
274. *Дашкевич Я.* Симеон дпир Легацы – кто он?// Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури/ Ярослав Дашкевич. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. – С.72-82 [передрук з 1974 р.].
275. *Дзира Я.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського/ Ярослав Дзира// Український історико-географічний збірник. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.8. – С.83-102.
276. *Дзюба А.* Теорія історіографії в “De historica facultate” Франческо Робортелло/ Агнешка Дзюба// Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.2., ч.1. – К., 2006. – С.144-152.
277. *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна Школа: Історія. Політологія. Право/ Дмитро Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996 [1-е видання – Прага, 1923]. – 256 с.
278. *Дячок О.О.* Запорізьке козацтво в „Хроніці Європейської Сарматії” А.Гваньїні/ Олег Дячок // Історія запорізького козацтва: сучасний стан і проблеми вивчення. – Дн-ськ: Вид-во Дн-ського ун-ту, 1990. – С.70-80.
279. *Дячок О.* Хроніст Алессандро Гваньїні// Український археографічний щорічник/ Олег Дячок. – №8/9. – К., 2004. – С.299-321.
280. Енциклопедія історії України: В 8 т./ [Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.] – К.: Наукова думка, 2003-.

- Т.1: А-В. – 2003. – 688 с.
Т.2: Г-Д. – 2004. – 528 с.
Т.3: Е-Й. – 2005. – 672 с.
Т.4: Ка-Ком. – 2007. – 528 с.
281. *Жарких М.* Європейські джерела 16-17 ст. про Кримське ханство [Електронний ресурс]/ Микола Жарких. – К., 2005. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/edik/index.html>.
282. *Журба О.І.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції/ Олег Журба. – Дн-ськ: Вид-во Дн-ського ун-ту, 2003. – 316 с.
283. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии/ Владимир Иконников. – Т.1. – Кн.2. – К.: типография Императорского Университета св.Владимира В.Завадского, 1892. – 1539, CCCLXXI, 179.
284. *Исаевич Я.Д.* Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в./ Ярослав Исаевич // Книга. Исследования и материалы. – Т.34. – М.: Книга, 1977. – С.149-154.
285. *Исаевич Я.* Найдавніший історичний опис Львова/ Ярослав Ісаєвич // Жовтень. – К., 1980. – №10. – С.105-113 (2-е вид.: *Його ж.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. — Львів, 1996. – С.132-153).
286. *Исаевич Я.* Мартин Груневег і його опис Києва/ Ярослав Ісаєвич // Всесвіт. – К., 1981. – №5. – С.204-211.
287. *Исаевич Я.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва/ Ярослав Ісаєвич // Київська Русь. Культура. Традиції. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1982. – С.113-129.
288. *Исаевич Я.* Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст./ Ярослав Ісаєвич // Міжнародний науковий семінар «Німецькі колонії в Галичині: історія –

- архітектура – культура»: Матеріали доповіді та повідомлення / Галина Петришин (ред.). — Львів: Манускрипт, 1996. — С.33-42.
289. *Історичне джерелознавство*/ [Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін.]. — К.: Либідь, 2002. — 488 с.
290. *Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій*/ Ярослав Степанович Калакура. — К.: Генеза, 2004. — 496 с.
291. *Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*/ Андреас Каппелер; [Христина Назаркевич (пер.)]. — Львів: Видавництво Українського Католицького Ун-ту, 2005. — 360 с.
292. *Князьков Ю.П. К вопросу о влиянии украинского хронографа на исторические сочинения XVII века*/ Ю.П.Князьков // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX веков: Сб.наук.тр. — Дн-ск: Изд-во Дн-ского ун-та, 1982. — С.57-65.
293. *Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття*/ Ірина Іванівна Колесник// Укр. істор. журнал. — К., 2008. — №1. — С.169-193.
294. *Комарницький С. Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року)*/ Сергій Комарницький. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — 208 с.
295. *Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання ХVI-ХVІІІ ст., компіляції козацького літописання ХVІІІ ст. як історико-літературне явище)*/ Микола Корпанюк. — К.: Смолоскип, 2005. — 904 с.
296. *Коршунов А.Ф. Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество*/ Александр Фомич Коршунов. — Минск: Наука и техника, 1965. — 183 с.
297. *Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів*/ Віктор Петрович Коцур, Анатолій Петрович Коцур. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 519 с.

298. *Кун Т.* Структура наукових революцій/ Томас Кун; [О. Васильєв (пер.)]. – К.: Port-Royal, 2001. – 226 с.
299. *Лев В.* Український переклад хроніки Мартина Бельського/ Василь Лев// Праці Українського наукового інституту. – Т.ХХІХ. – Серія фільологічна, кн.4. – Варшава, 1935. – 72 с.
300. *Леп'явко С.* Ян Оришовський/ Сергій Леп'явко// Історія України в особах: Литовсько-польська доба/ Авт. колектив: О.Дзюба, М.Довбищенко, ... О.Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін.. – К.: Україна, 1997. – С.202-210.
301. *Леп'явко С.* Проект колонізації Придніпров'я П.Грабовського (1596 рік)/ Сергій Леп'явко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.VII. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – С.15-19.
302. *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591)/ Сергій Леп'явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 216 с.
303. *Леп'явко С.* Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI ст./ Сергій Леп'явко // States, Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski/ [edited by Janusz Duzinkiewicz...]. – New York: Ross Publishing Inc., 2004. – P.565-585.
304. *Магочій П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура/ Павло Роберт Магочій // Укр.істор.журнал. – К., 1991. – №3. – С.97-107.
305. *Мальшевский И.* Подложное письмо половца Ивана Смеры великому князю Владимиру святому/ Иван Мальшевский. – К.: тип. С.Т.Еремеева, 1876. – 91 с.
306. [Маркс К.] Архив К.Маркса и Ф.Энгельса/ Карл Маркс.– М.: Гос. изд-во политической литературы, 1924-.

- Т. V: Хронологические выписки/ под ред. В.Адоратского. – 1938. – 424 с.
307. *Маркс К.* Диалектика природы/ Карл Маркс// Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.20. – М.:Изд-во Полит. Лит-ры, 1961. – С.343-626.
308. *Мыцьк Ю.А.* Украинские летописи XVII века/ Юрій Андрійович Мицьк. – Дн-ск: изд-во Дн-ского ун-та, 1978. – 87 с.
309. *Мицьк Ю.А.* Відображення деяких подій з історії Києва в літописі Яна Бинвільського/ Юрій Андрійович Мицьк// Укр. істор. журн. – К., 1982. – № 2. – С.73-76.
310. *Мицьк Ю.А.* Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців 17 ст. Семена Глуговського та Яна Бинвільського/ Юрій Андрійович Мицьк // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К.: Наукова думка, 1988. – С.229-244.
311. *Мицьк Ю.* Незнана польська поема про повстання 1637 р./ Юрій Мицьк// Історичний календар'97. – К., 1996. – С.294-295.
312. *Мицьк Ю.* Україна XV-XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами „летючих листків”)/ Юрій Мицьк// ЗНТШ. – Т.233: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1997. – С.30-46.
313. *Мицьк Ю.А.* Чигирин – гетьманська столиця/ Юрій Андрійович Мицьк. – К.: Видавничій дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с.
314. *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках)/ Дмитро Сергійович Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
315. *Наливайко Д.С.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст./ Дмитро Сергійович Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

316. *Нові перспективи історіописання* / [Пітер Берк (ред.), Тетяна Портнова (пер.з англ.), Андрій Портнов (пер.з англ.)]. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 392 с. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип.5).
317. *Османская империя в первой четверти XVII века*. Сб. докум. и материалов. – М.: Наука, 1984. – 364 с.
318. *Падокшын С.А.* Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры/ Сямён Аляксандравіч Падокшын. – Мінськ: Бел. навука, 2003. – 316 с.
319. *Пенкевич С.* Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Целларию. С картою Киевской епархии/ С.Пенкевич. – К., 1877. – 136 с. – (відбитка з журналу „Труды Киевской духовной Академии” за листопад-грудень 1877 р.).
320. *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бузько-Дністровського степу/ Федір Петрунь // Східний світ. – Харків, 1928. – №6. – С.155-175.
321. *Петрунь Ф.О.* Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя/ Федір Петрунь // Журнал науково-дослідчих кафедр м.Одеси. – Т.ІІ. – №2. – Одеса, 1926. – С.1-15 (та окрема відбитка).
322. *Плохий С.Н.* Влияние сочинения А.Кояловича на зарубежную историографию освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг./ Сергій Плохій // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX веков: Сб.наук.тр. – Дн-ск: изд-во Дн-ского ун-та, 1992. – С.65-75.
323. *Прицак О.* „Що таке історія України?”/ Омелян Прицак // Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн.1/ [Передмова П.П.Кононенко]. – К.: Либідь, 1996. – С.345-351.
324. *Рікер П.* Сам як інший/ Поль Рікер. – К.: Дух і Літера, 2002. – 456 с.

325. *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника)/ А.И.Рогов. – М.: Наука, 1966. – 310 с.
326. *Розанов С.* „Кройника” 1636 р./ С.Розанов// Український науковий збірник. – М., 1915. – С.21-30.
327. *Рудницький С.* Нове жерело до історії Хмельниччини/ Степан Рудницький// Записки НТШ. – Т.ХХІІІ-ХХІV. – Львів, 1898, кн.ІІІ-ІV. – С.1-22 (наукова хроніка).
328. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)/ Петро Михайлович Сас. – К.: Либідь, 1998. – 294 с.
329. *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60 – 80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії/ Сергій Іванович Світленко. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – 240 с.
330. *Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л.* Історія політологічної думки/ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
331. *Семянчук А.* Беларуска-літоўскія летапісы і полскія хронікі/ Альбіна Семянчук. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 163 с.
332. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях/ [Наук. ред. Ф.М.Шабульдо. Упор. О.Д.Брайченко]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 172 с.
333. *Січинський В.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожніх по Україні та інших писань чужинців за десять століть/ Володимир Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 225 с. (1-е видання – Прага, 1937).
334. *Скарга Б.* Межі історичності/ Барбара Скарга. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 224 с.
335. *Соловьев С.М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн.ІV: История России с древнейших времен. Т.7-8/ Сергей Михайлович Соловьев; [отв. Ред.: И.Д.Ковальченко, С.С.Дмитриев]. – М.: Мысль, 1989. – 752 с.

336. *Срібний Ф.* Дневник Велевіцького як джерело до української історії/ Федір Срібний // Записки НТШ. – Т.LXVII. – Львів, 1905, кн.V. – С.1-7 (Наукова хроніка).
337. *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки/ Андрій Стороженко. – К., 1904. – 234 с.
338. *Тарасенко І.* «Легація» С.Твардовського як джерело з історії України першої третини XVII ст./ Ірина Тарасенко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Випуск 7. – К., 2007. – С.306-316.
339. *Творогов О.В.* Хронограф Виленский/ Олег Викторович Творогов // *Лихачев Д.С.* (ред.) Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып 1: XI – первая половина XIV в./ Дмитрий Сергеевич Лихачев. – Ленинград: Наука, 1987. – С.476.
340. *Творогов О.В.* Хронографы Древней Руси/ Олег Викторович Творогов // Вопросы истории. – Москва, 1990. – №1. – С.36-49.
341. *Темчин С.* О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в супрасльском монастыре/ Сергей Темчин // *Rutenica.* – №5. – К., 2006. – С.151-161.
342. *Титов В.* Юрій Немирич та його праця „Discursus de bello moscovitico”/ В.Титов // Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – С.77-81.
343. *Толочко О.* Український переклад „Хроніки...” Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам’ятки XVII століття. Український хронограф і „Синопис”/ Олексій Толочко // Записки НТШ. – Т.231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С.158-181.

344. *Толочко О.* „Нестор-літописець”: біля джерел однієї історикографічної традиції/ Олексій Толочко // Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.11-35.
345. *Толочко А.* „История Российская” Василя Татищева: источники и известия/ Алексей Толочко. – Москва: Новое литературно обозрение; К.: Критика, 2005. – 544 с.
346. *Тоффлер Е.* Третя Хвиля/ Елвін Тоффлер; [Андрій Євса (пер.з англ.)]. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 475 с.
347. *Фуко М.* Археологія знання/ Мішель Фуко. – К.: Основи, 2003. – 326 с.
348. *Хонигсман Я.* К вопросу о начале еврейской историографии в Польше и Украине/ Яков Хонигсман // Матеріали XII міжнародної наукової конференції „Єврейська історія та культура в країнах Центрально-Східної Європи – Єврейське краєзнавство та колекціонування” (23-25 серпня 2004 р., м.Київ). – Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/conf2004/02-2004.htm>.
349. *Шабульдо Ф.М.* Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання/ Фелікс Михайлович Шабульдо. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 85 с.
350. *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст./ Тетяна Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 340 с.
351. *Ульяновський В.І.* Українські переклади хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття/ В.І.Ульяновський, Н.М.Яковенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип.1. – С.5-12.
352. *Ульяновський В.І.* Родинна хроніка останньої чверті 16 ст./ В.І.Ульяновський, Н.М.Яковенко // Український археографічний щорічник. – Т. 3-4. – К.: Інститут української археографії та

- джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1999. – С.406-431.
353. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків/ [Пер. з рос., покажчики І.І.Сварника]. – Львів: Світ, 1990-1992.
Т.І. – 1990. – 319 с.
Т.ІІ. – 1991. – 392 с.
Т.ІІІ. – 1992. – 456 с.
354. *Яковенко Н.* Шляхтич «латинський» чи «латинізований». Нотатки на полях поеми «Epicedion» (1585)// Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст./ Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – С.148-153.
355. *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі „De bello Ostrogiano” (1600 рік)// Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст./ Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – С.157-188.
356. *Яковенко Н.* Латина на службі киево-руській історії («Самоепае Воруыthenides», 1620 рік)// Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст./ Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – С.270-295.
357. *Aleksandrovycz V.* The Will and Testament of Afanasij Kal'nofojs'kyj/ Володимир Александрович// Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1991. – Vol.XV. – №3/4. – P.415-428.
358. *Barycz H.* Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy “Historii” Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku/ Henryk Barycz. – Wrocław: [s. n.], 1952 (Wrocław: Wrocławska Drukarnia Naukowa). – 60 s.
359. *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI-XVIII/ Henryk Barycz. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1981. – 308 s.

360. *Baryczowa M.* Augustyn Rotundus Mieleski wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy/ Maria Baryczowa // *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku.* – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1976. – S.77-154.
361. *Bauer M.* *Z dziejów batalistyki polskiej. Studia nad pamiątkami wojennymi z XVII w./* Marcin Bauer. – Kraków: Collegium Columbinum, 2007. – 226, XL s.
362. *Bem-Wiśnewska E.* *Wizja Rzeczypospolitej w epoce staropolskiej. Od historii języka do historii kultury/* Ewa Bem-Wiśnewska // *Rzeczpospolita w XVI-XVII wieku: Państwo czy wspólnota? Zbiór studiów pod redakcją Bogusława Dybasia, Pawła Hanczewskiego, Tomasza Kempy.* – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. – S.11-42.
363. *Bering P.* *Struktury narracyjne w późnośredniowiecznych łacińskich kronikach regionalnych/* Piotr Bering. – Gniezno: Gnieźnieńska Oficyna Wydawnicza Tum, 2001. – 211 s.
364. Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”. – Warszawa: Państw. Instytut Wydaw., 1963-1965.
- T.1: Piśmiennictwo staropolskie: hasła ogólne i anonimowe. – 1963. – 390 s.
- T.2: Piśmiennictwo staropolskie: hasła osobowe: A-M. – 1964. – 521 s.
- T.3: Piśmiennictwo staropolskie: hasła osobowe: N-Ż. – 1965. – 581 s.
365. *Bieńkowska B.* *Kronika Emeryka Węgra (1516-1531) jako źródło Wapowskiego/* Barbara Bieńkowska. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1969. – 271 s.

366. *Borek P.* Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bogaterowie, fortece, tradycja/ Piotr Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2001. – 418 s.
367. *Borek P.* Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie/ Piotr Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2002. – 299 s.
368. *Borek P.* Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648-1649)/ Piotr Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2005. – 335 s.
369. *Borek P.* Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie/ Piotr Borek. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP, 2005. – 373 s.
370. *Bömelburg H.-J.* Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500-1700)/ Hans-Jürgen Bömelburg. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. – 559 s.
371. *Bömelburg H.-J.* Czy Rzeczpospolita była imperium? *Imperial turn* w historiografii, struktury państwowe w Europie Środkowowschodniej i “imperialna” warstwa pojęciowa w XVI-XVII wieku/ Hans-Jürgen Bömelburg// Rzeczpospolita w XVI-XVII wieku: Państwo czy wspólnota? Zbiór studiów pod redakcją Bogusława Dybasia, Pawła Hanczewskiego, Tomasza Kempy. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. – S.43-57.
372. *Bostel F.* Zakaz Mechowity / Ferdynand Bostel // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety lwowskiej». – Lwów, 1884. – T.XII. (та окрема відбитка).
373. *Chynczewska-Hennel T.* Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku/ Teresa Chynczewska-Hennel // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – T.L. – Warszawa, 2006. – S.191-203.

374. *Chząszcz I.E.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika wyprawy Zóltowodskiej i naocznego świadka wypadków/ I.E.Chząszcz // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. – Lwów, 1934 [1936]. – S.249-267.
375. *Cytowska M.* Andronicus Tranquillus Dalmata – klient dworu Łaskich i Jana Zapolyi/ Maria Cytowska // Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych / [kom. red. István Csapláros et al. ; red. wersji pol. Jan Reychman przy współudz. I.Csaplárosa i A.Sieroszewskiego ; Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Katedra Filologii Węgierskiej Uniwersytetu warszawskiego, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych]. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, 1969. – S.95-106.
376. *Cytowska M.* Nowe uwagi o Żywotach Królów Polskich Klemensa Janickiego/ Maria Cytowska // Europejskie związki literatury polskiej/ [tom przygotowany pod patronatem Katedry Historii Literatury Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego]. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1969. – S.77-88.
377. *Czapliński W.* Nieznany traktat Pawła Piaseckiego/ Władysław Czapliński, Jan Jakubowski // Archiwum Literackie. – T.XVI. Miscellanea Staropolskie (4). – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S.237-243.
378. *Dacka I.M.* “Korona polska” Kaspra Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego/ Iwona Monika Dacka; [Instytut Historii PAN]. – Warszawa: Wydaw. DiG, 2004. – 272 s.
379. *Danti A.* Alessandro Cilli e la sua „Historia di Moscova”/ Angiolo Danti. – Mantova, 1968. – 24 p.

380. Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2000-2004.
- T.1: A-H. – 2000. – 421 s.
- T.2: I-Me. – 2001. – 449 s.
- T.3: Mia-R. – 2002. – 415 s.
- T.4: S-T. – 2003. – 295 s.
- T.5: U-Ż; uzupełnienia; indeksy. – 2004. – 746 s.
381. *Decyk-Zięba W.* Czy Marcin Bielski znał literaturę staroruską?/
Wanda Decyk-Zięba // *Slavia Orientalis*. – T.XXXVII. – №2. – Warszawa, 1988. – S.289-293.
382. *Długosz J.* Jakub Sobieski 1590-1636. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz/ Józef Długosz. – Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1989. – 200 s.
383. *Długosz J.* Stanisław Łubieński (1573-1640) – biskup, podkanclerzy, historyk-polemista/ Józef Długosz // *Studia historyczno-prawne: prace dedykowane Profesorowi Janowi Seredyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej* / [pod red. Janusza Dorobisza, Włodzimierza Kaczorowskiego; Uniwersytet Opolski]. – Opole: Wydaw. UO, 2004. – S.65-72.
384. *Domańska E.* Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach/ Ewa Domańska. – Poznań: Wydawnictwo Poznański, 1999. – 299 s.
385. *Domańska E.* Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce/ Ewa Domańska. – Poznań: Wydawnictwo Poznański, 2006. – 322 s.
386. *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku/ Mariusz Drozdowski. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008. – 278 s.

387. *Dworzaczkowa J.* *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku/ Jolanta Dworzaczkowa.* – Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I. Nauk Społecznych i Humanistycznych, 1962. – 199 s.
388. *Dziuba A.* “Elegia orszańska” Bernarda Wapowskiego/ Agnieszka Dziuba // *Roczniki humanistyczne.* – T.XLV, zeszyt 3. – Lublin, 1997. – S.117-127.
389. *Dziuba A.* *Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska/ Agnieszka Dziuba; [Katolicki Uniwersytet Lubelski. Wydział Nauk Humanistycznych].* – Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 2000. – 198 s.
390. *Dziuba A.* Teoria historiografii w “*De historica facultate*” Francesco Robortello/ Agnieszka Dziuba // *Roczniki humanistyczne.* – T.XLIX, zeszyt 3. – Lublin, 2001. – S.51-59.
391. *Estreicher K.* *Bibliografia polska/ Karol Estreicher.* – Kraków, 1891-2007.
- T.12: A-Be. – 1891. – XIX, 532, XII s.
- T.13: Bz-Bz. – 1894. – VIII, 502, VI s.
- T.14: C. – 1896. – VIII, 590, XI s.
- T.15: D. – 1897. – VIII, 475, V s.
- T.16: E-F. – 1898. – VIII, 377, XXXIV s.
- T.17: G. – 1899. – 491, V s.
- T.18: H-J. – 1901. – 705, VI s.
- T.19: K-Kom. – 1903. – 487 s.
- T.20: Kon-Ky. – 1905. – 436, XXIII s.
- T.21: L-Łz. – 1906. – 550, IX s.
- T.22: M-My. – 1908. – 673, XVII s.
- T.23: N-O. – 1910. – VIII, 545, XLIII s.
- T.24: P-Pom. – 1912. – VI, 479, LVI s.
- T.25: Pon-Q. – 1913. – 443, XXXVII s.
- T.26: R. – 1915. – 574, XX s.

- T.27: S-Sh. – 1929. – IX, 421, IX s.
- T.28: Si-Soj. – 1930. – VI, 411 s.
- T.29: Sok-St. – 1933. – X, 373, III s.
- T.30: Su-Sz. – 1934. – 372, IV s.
- T.31: T. – 1936. – VI, 508, IV s.
- T.32: U-Wik. – 1938. – VI, 500, III s.
- T.33: Wil-Y. – 1939. – VIII, 495, II s.
- T.34: Z-Załuski. – 1951. – 243 s.
- T.35: Zb-Zil. – 2007. – 371 s.
392. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995/* [Oprac. L.Grzebień przy współpr. zespołu jezuitów]. – Kraków: Wydział Filozoficzny Tow. Jezusowego, Instytut Kultury Religijnej: Wydaw. WAM, 1996. – XVI, 882 s.
393. *Garbacik J.* Prymas Jan Łaski o fałszerstwach historycznych papieża Piusa II/ Józef Garbacik // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellonskiego* 71. – *Prace Historyczne.* – T.12. – Kraków, 1963. – S.25-44.
394. *Gebarowicz M.* Jan Andrzej Próchnicki (1553-1633). Mecenas i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce kontrreformacji/ Mieczysław Gebarowicz. – Warszawa: Znak, 1981. – 233 s.
395. *Gliwa A.* Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej// *Rocznik Przemyski/* Andrzej Gliwa. – T.XLIII (2007). – Z.1: Historia wojskowości. – S.105-156.
396. *Gmiterek H.* Filiacje polsko-czeskie w historiografii okresu Odrodzenia (XVI – początek XVII wieku) / Henryk Gmiterek // *Piśmiennictwo Czech i Polski w średniowieczu i w wczesnej epoce nowożytnej.* – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – S.146-158.

397. *Górzyński S.* Jan Golliusz mieszczanin zamojski XVII wieku/ Stefan Górzyński. – Warszawa: skład główny "Książka Domu Polskiego", 1931 (Piotrków: Druk. "A. Pański, Sukc."). – 52 s.
398. *Grabski A.F.* Zarys historii historiografii polskiej/ Andrej Feliks Grabski. – Poznań: Wydawnictwo Poznański, 2000. – 277 s.
399. *Graczyk W.* Stanisław Łubieński – pasterz, polityk i pisarz: 1574-1640/ Waldemar Graczyk. – Kraków: Tyniec Wydaw. Benedyktynów, 2005. – 484 s.
400. *Grzybowski S.* Marcin Kromer czyli kariera snoba/ Stanisław Grzybowski // Pisarze staropolscy. Sylwetki. – T.2. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1997. – S.43-70.
401. *Guida F.* Enea Silvio Piccolomini e l'Europa Orientale: il "De Europa" (1458)/ Francesco Guida // Clio: rivista trimestrale di studi storici. Napoli, 1979. – XV-1. – p.35-77.
402. *Hahn W.* Zapomniane wiersze łacińskie Szymona Szymonowica/ Wiktor Hahn // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety lwowskiej». – Lwów, 1902 (та відбитка). – 39 s.
403. *Jučas M.* Lietuvos metraščiai ir kronikos/ Mečislovas Jučas. – Vilnius: Aidai, 2002. – 208 s.
404. *Kamieniecki J.* Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji/ Jan Kamieniecki. – Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 192 s.
405. *Kiliańczyk-Zięba J.* Czcionka i piórem. Jan Januszowski w roli pisarza i tłumacza/ Justyna Kiliańczyk-Zięba. – Kraków: Universitas. – 372 s.
406. *Koehler K.* Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego/ Krzysztof Koehler. – Kraków: Wydaw. Arcana; Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2004. – 565 s.
407. *Kraszewski J.I.* Notatki lekarza w czasie morowego powietrza we Lwowie 1623 r./ Józef Ignacy Kraszewski // Athenaeum. Pismo zbiorowe

- poświęcone historii, filozofii, literaturze, sztukom it.d. – Wilno, 1850. – T.3. – S.209-226.
408. *Krawczyk A.* Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego/ Antoni Krawczyk // *Folia Societatis Scientiarum Lublinensis* (Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka). – Vol.29, nr.2. – Lublin, 1991. – S.59-68.
409. *Krawczyk A.* Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w. / Antoni Krawczyk. – Lublin: Wydaw. UMCS, 1994. – 477 s.
410. *Kuran M.* „Chorągiew sauromacka w Wołoszech” Marcina Paszkowskiego jako przykład nowin poświęconych batalii chotimskiej z 1621 roku/ Michal Kuran (подана до друку до „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica”).
411. *Leśnodorski B.* Polski Makiawel// Ludzie i idee/ Bogusław Leśnodorski. – Warszawa: Państw. Instytut Wydaw., 1972. – S.38-61.
412. *Lewandowski I.* Początki teoretycznych badań nad historią w Polsce/ Ignacy Lewandowski // *Historyka*. – T.VI. – Kraków, 1976. – S.43-55.
413. *Lichański J.Z.* Łukasz Górnicki – sarmacki Castiglione/ Jakub Zdzisław Lichański. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1998. – 158 s.
414. *Mączak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI-XVIII w./ Antoni Mączak. – Warszawa: Semper, 2000. – 357 s.
415. *Mierzwa E. A.* Historia historiografii. T.2: Renesans – Oświecenie / Edward Alfred Mierzwa. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2007. – 722 s.
416. *Morawski K.* Andrzej Patrycy Nidecki, jego życie i dzieła/ Kazimierz Morawski. – Kraków: [s.n.], 1892. – 402 s.
417. *Nadolski B.* Poglądy na historię uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna (1571-1609)/ Bronisław Nadolski // *Rocznik Gdański*. – T.XVII/XVIII (1958-1959). – Gdańsk, 1960. – C.253-261.

418. *Nehring W.* O historykach polskich XVI w. – Cz.2. O życiu i pismach Joachima Bielskiego/ Władisław Nehring. – Poznań: J.K.Żupański, 1860. – VI, 99 s.
419. *Pelin V.* Un manuscris necunoscut al mitropolitului Petru Movilă la Moscova/ Valentina Pelin // *Revistă de Istorie a Moldovei.* – Nr.1-2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P.44-46.
420. *Polski słownik biograficzny.* – T.1-45. – Kraków etc, 1935-2008.
- T.1: Abakanowicz Abdank Bruno – Beynart Wojciech. – 1935. – 480 s.
- T.2: Beyzym Jan – Brownsford Maria. – 1936. – 480 s.
- T.3: Brożek Jan – Chwalczewski Franciszek. – 1937. – 480 s.
- T.4: Chwalczewski Jerzy – Dąbrowski Ignacy. – 1938. – 480 s.
- T.5: Dąbrowski Jan Henryk – Dunin Piotr. – 1939-1946. – 480 s.
- T.6: Dunin Rodryg – Firlej Henryk. – 1948. – 480 s.
- T.7: Firlej Jan – Girdwoyń Kazimierz. – 1948-1958. – 479 s.
- T.8: Girdwoyń Michał – Gross Adam. – 1959-1960. – 640 s.
- T.9: Gross Adolf – Horoch Kalikst. – 1960-1961. – 632 s.
- T.10: Horoch Mieczysław – Jarosiński Paweł. – 1962-1964. – 640 s.
- T.11: Jarosław – Kapliński Seweryn. – 1964-1965. – 638 s.
- T.12: Kapostas Andrzej – Klobassa Zręcki Karol. – 1966-1967. – 640 s.
- T.13: Klobassa Zręcki Stanisław – Kopernicki Franciszek. – 1967-1968 – 638 s.
- T.14: Kopernicki Izydor – Kozłowska Maria. – 1968-1969. – 640 s.
- T.15: Kozłowska Zofia – Kubacki Stanisław. – 1970. – 636 s.
- T.16: Kubacz Franciszek – Legatowicz Ignacy. – 1971. – 640 s.
- T.17: Legendorf Fabian – Lubomirski Aleksander. – 1972. – 640 s.
- T.18: Lubomirski Aleksander – Machowski Walenty. – 1973. – 640 s.
- T.19: Machowski Wawrzyniec – Maria Kazimiera. – 1974. – 644 s.

- T.20: Maria Józefa – Mioszowski Krzysztof. – 1975. – 823 s.
- T.21: Mioszowski Sobiesław – Morsztyn Władysław. – 1976.
– 832 s.
- T.22: Morsztyn Zbigniew – Niemirycz Teodor. – 1977. – 824 s.
- T.23: Niemirycz Władysław – Olszak Waclaw. – 1978. – 832 s.
- T.24: Olszamowski Bolesław – Padlewski Zygmunt. – 1979. – 812 s.
- T.25: Padło Jan – Piątkiewicz Aleksander. – 1980. – 832 s.
- T.26: Piątkiewicz Bronisław – Pniewski Władysław. – 1981. – 832 s.
- T.27: Pniowski Jan – Potocki Ignacy. – 1982-1983. – 831 s.
- T.28: Potocki Ignacy – Przerębski Mikołaj. – 1984-1985. – 764 s.
- T.29: Przerębski Samuel – Raduński Edmund. – 1986. – 768 s.
- T.30: Radwan – Reguła Tadeusz. – 1987. – 751 s.
- T.31: Rehbindler Jerzy – Romiszewski Modest. – 1988. – 671 s.
- T.32: Romiszowski Aleksander – Rudowski Jan. – 1989-1991.
– 684 s.
- T.33: Rudowski Jan – Rząśnicki Adolf. – 1991-1992. – 624 s.
- T.34: Rząśnicki Adolf – Sapięha Jan. – 1992-1993. – 629 s.
- T.35: Sapięha Jan – Schroeder Elias. – 1944. – 640 s.
- T.36: Schroeder Franciszek – Siemiatycki Chaim. – 1995-1996.
– 640 s.
- T.37: Siemiatkowski Antoni – Skaradkiewicz Patrycy. – 1996-1997.
– 658 s.
- T.38: Skarabek Aleksander – Słomka Jan. – 1997-1998. – 656 s.
- T.39: Słomkiewicz Stefan – Soczek Zygmunt. – 1999-2000 – 639 s.
- T.40: Soczyński Karol – Sowiński Ignacy. – 2000-2001. – 639 s.
- Uzupełnienia i sprostowania do tomów I-XL. – 2002. – 119 s.
- T.41: Sowiński Jan – Stanisław August Poniatowski. – 2002. – 640 s.
- T.42: Stanisław, ks. mazowiecki – Stawiarski Seweryn. – 2003-2004.
– 611 s.

T.43: Stawicki Stanisław – Stoiński Jan. – 2004-2005. – 640 s.

T.44: Stoiński Ksawery – Strzelecki Ryszard. – 2006-2007. – 640 s.

T.45/1 i 2: Strzelecki Wiesław – Suchorzewski Jan. – 2007-2008.

– 320 s.

421. *Pomian K.* Historia: nauka wobec pamięci/ Krzysztof Pomian. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – 239 s.
422. *Ptaszycki S.* Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskiego/ Stanisław Ptaszycki // Pamiętnik Literacki. – T.30. – Lwów, 1933. – Z.1-4. – S.168-184.
423. *Rachwał S.* Jan Alnpek i jego “Opis miasta Lwowa” z początku XVII wieku/ Stanisław Rachwał. – Lwów, 1930. – 60 s.
424. *Radziszewska J.* Macej Strykowski, historyk-poeta z epoki Odrodzenia/ Julia Radziszewska. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1978. – 165 s.
425. *Różycki E.* Alembekowie i ich księgozbiory. Z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego renesansu i baroku/ Edward Różycki. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001. – 200 s.
426. *Rynduch Z.* Andrzej Maksymilian Fredro. Portret literacki/ Zbigniew Rynduch. – Gdańsk-Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 226 s.
427. *Schirmer E.* Stanisław Chwalczewski i jego kronika/ Edward Schirmer. – Lwów, 1886. – 50 s.
428. *Schirmer E.* Ueber Jan Herburt, Castellan von Sanok, und seine Chronik/ Edward Schirmer// Jahresbericht des k.k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1889. – Lemberg, 1889. – 15 s.
429. *Selicki F.* Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej/ Franciszek Selicki // Slavia Orientalis. – Warszawa, 1965. – №2. – S.143-178.

430. *Serczyk J.* Ewerard Wassenberg, historiograf Władysława IV (1610-1672) i jego pochwała Gdańska/ Jerzy Serczyk // Rocznik Gdański. – T.24 (1965). – S.125-153.
431. *Sitkowa A.* O pisarstwie Józefa Wereszczyńskiego. Wybrane problemy/ Anna Sitkowa. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – 215 s.
432. Słownik historyków polskich/ [koncepcja i oprac. red. Maria Prosińska-Jackl; aut. biogramów: Krzysztof Baczkowski et al.]. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – 632 s.
433. *Starnawski J.* Marcin Bielski – piewca ziemi Przemyskiej/ Jerzy Starnawski // Rocznik Przemyski. – T.XXXV:1999. – Z.3. – S.11-12.
434. *Stasiak A.M.* Ideał monarchy w pismach Marcina Kromera/ Arkadiusz Michał Stasiak. – Olsztyn: Warmińska Kuria Metropolitalna, 2003. – 145 s.
435. *Sulima Kamiński A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505-1795: obywatele, ich państwa, społeczeństwa, kultura / Andrzej Sulima Kamiński. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 264 s.
436. *Szelągowski A.* Paweł Piasecki, historyk polski XVII w. Cz. 1, Życiorys i charakterystyka ogólna pisarza/ Adam Szelągowski. – Lwów: nakł. aut., 1899 (Lwów: Druk. Władysława Łozińskiego). – 106 s. (відбитка з «Прzewodnik Naukowy i Literacki» за 1898 р.).
437. *Szyber R.* Piórem, kropidłem i szablą. Wojciecha Dembołęckiego pisarska i kapelańska przygoda z lisowczykami (1619-1623). Studia i szkice/ Radosław Szyber. – Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2005. – 309 s.
438. *Śnieżko D.* “Kronika wszytkiego świata” Marcina Bielskiego. Pogranicze dyskursów/ Dariusz Śnieżko. – Szczecin: Wydaw. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2004. – 356 s.
439. *Topolski J.* “Prawda nie tylko jest piękną ozdobą historii, lecz samą jej duszą” (O miejscu Szymona Starowolskiego w historii historiografii)/ Jerzy

- Topolski // Ludzie. Kontakty. Kultura XVI-XVIII w. Prace ofiarowane prof. M.Boguckiej/ [Red. J.Kowecki, J.Tazbir]. – Warszawa: Semper, 1997. – S.201-207.
440. *Wagner M.* “W obronie tronu Mohylów”. Hieronim (Jarosz) Otwinowski i jego mołdawski poemat z 1600 roku/ Marek Wagner // *Revistă de Istorie a Moldovei.* – Nr.1-2 (61, 62). – ianuarie-iunie 2005. – Chişinău, 2005. – P.115-122.
441. *Wierzbowski T.* Krzysztof Warszewicki 1543-1603 i jego dzieła: monografia historyczno-literacka / Teodor Wierzbowski. – Warszawa: w Drukarni Józefa Bergera, 1887. – XII, 406 s.
442. *Wiśniewska H.* Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica/ Halina Wiśniewska. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – 328 s.
443. *Włodarski B.* Salomea, królowa halicka (Karta z dziejów wprowadzeniu zakonu klarysek do Polski)/ Bronisław Włodarski // *Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce.* – T.5. – Kraków, 1957. – S.61-83.
444. *Wojtkowiak Z.* Maciej Strykowski, dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności/ Zbysław Wojtkowiak. – Poznań: Wydaw. Naukowe UAM, 1990. – 246 s.
445. *Zarębski I.* Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami/ Ignacy Zarębski. – Kraków: Gebethner i Wolff, 1939. – 155 s.
446. *Zawadzki K.* Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVIII wieku/ Konrad Zawadzki. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2002. – 440 s.
447. *Zimnoch J.* Kształtowanie się mitu sarmackiego i poczucia odrębności narodu szlacheckiego w XVI wieku// *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. Prace Historyczne/ Jolanta Zimnoch.* – Z.2. – Olsztyn, 1998. – S.41-51.

448. *Żaryn M.* Dziełko Krzysztofa Warszewickiego o królach, świętych, wojownikach i pisarzach// Odrodzenie i Reformacja w Polsce/ Małgorzata Żaryn. – T.XXXII. – Warszawa, 1987. – S.91-106.

Національна академія наук України

Інститут історії України

на правах рукопису

ВИРСЬКИЙ ДМИТРО СТАНІСЛАВОВИЧ

930.1:1 «16-17» (477)

Річпосполитська історіографія України
(XVI – середина XVII ст.)

Додатки

Спеціальність 070006.

**Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни**

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**науковий консультант
доктор історичних наук,
професор Колесник
Ірина Іванівна**

Київ – 2009

Зміст

<i>Додаток А:</i> Ганс-Юрген Бьомельбург. Ранньомодерні нації у Східній Європі: польське історичне мислення та обрії гуманістичної національної історії (1500-1700) (Вісбаден, 2006). Зміст	3
<i>Додаток Б:</i> Склад популярних історико-країнознавчих збірок кінця XVI – першої половини XVII ст.	6
<i>Додаток В:</i> Оригінальні тексти та їх класичні переклади (до розділу 2)	13
<i>Додаток Г:</i> Оригінальні тексти та їх класичні переклади (до розділу 3)	166
<i>Додаток Д:</i> Оригінальні тексти та їх класичні переклади (до розділу 4)	298

Додаток А

Ганс-Юрген Бьомельбург (Hans-Jürgen Bömelburg)

«Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500-1700)» /

«Ранньомодерні нації у Східній Європі: польське історичне мислення та обрії гуманістичної національної історії (1500-1700)

(Вісбаден, 2006. – 559 с.)

Зміст:

Передмова

1. Політична культура раннього модерну та сприяння національній історії

1.1. Концепти польської історичної науки

1.2. Початки дослідження

1.2.1. Гуманістичне історичне мислення у відносно-історичній перспективі

1.2.2. Нова раціональна історія: національне історичне мислення та політична комунікація

1.2.3. Історична пам'ять польського раннього модерну

1.3. Організація дослідження, просторові обрії, передісторія та джерельна основа

2. Вплив середньовічної традиції

3. Розгортання історичної програми в Кракові в полі напруги між гуманістичним історіописанням та традицією (1500-1550)

3.1. Центральна та Східна Європа в історичних концепціях італійських та німецьких гуманістів

3.2. Краківський центр комунікації, сприйняття гуманістичної розбудови історії та запровадження поняття «Сарматії»

3.3. Вчений історичної проект та історична політика за Ягелонів

4. Популяризація національної історії у спорі між монархом та реформаторським (екзекуційним) рухом (1550-1620)
 - 4.1. Виникнення канону національної історії: Бельський та Кромер
 - 4.2. Національна історія за часів *Interregna* (міжкоролів'їв) (1572-1587): популяризація та проекція на «П'ястів» та «Ягелонів»
 - 4.3. Поширення цілої ранньої історії
 - 4.4. Стан історіописання сучасності, придворна історіографія та цензура (1575-1620)
 - 4.5. Національне історичне мислення та розбудова республіканських концептів
5. Вази та дифузія національної розбудови історії
 - 5.1. Історична політика королівського двору: культ Ягелонів та династична агіографія
 - 5.2. Історіографічний проект у контексті Вазів
 - 5.3. Дифузія розбудови історії у навчальних закладах
 - 5.4. Генеалогічне мислення в національному контексті: гербова книжка та прагнення шляхетства
 - 5.5. Емблематична спадкоємність володаря та дифузія монархічного мислення
 - 5.6. Мова та усна історична традиція
 - 5.7. Європейські *Descriptio gentium* (описи народів) та захист польської історичної традиції
6. Національно-республіканська розбудова історії? Польське історичне мислення у другій половині XVII століття
 - 6.1. Місія нації: зв'язок національної та конфесійної моделей інтерпретації
 - 6.2. П'ясти як національно-республіканський шифр
 - 6.3. Непереможна, безсмертна та обрана нація. Національна та терапевтична історія

6.4. Навчання монархічного урядування: «хвора людина Європи та польська реакція

7. Обрії польського історичного мислення: суспільство – конфесія – регіон

7.1. Суспільний обрій

7.2. Конфесійний обрій

7.3. Регіональний обрій: польське історичне мислення та інші традиції на півночі Східної Європи

7.3.1. Надмодель та інтеграція: Мазовша

7.3.2. Гібридний проект цілої польсько-литовсько-рутенської історії: Литва

7.3.3. Синкретична історична концепція на рутенській території: Україна

7.3.4. Упертість та подальше розшарування: Пруссія

7.3.5. Ранньомодерна регіональна розбудова історії на Сході Європи у порівнянні

Екскурс: Сарматія – Сармати – Сарматизм: поняття та обрії цілої парадигми

8. Польське ранньомодерне історичне мислення у європейських порівняннях.

Додаток Б

Склад популярних історико-країнознавчих збірок кінця XVI – першої половини XVII ст.

1.

„*Polonicae historiae corpus* <...>”¹/ «Польської історії корпус»

(Базель 1582)

Том I: 1) PIUS II папа, *De Polonia* («Про Польщу»). – 2) STELLA Erasmus, *De Borussiae antiquitatibus* («Про пруські стародавності»). – 3) GUAGNINI Alessandro, *Chorographia Poloniae* («Хорографія Польщі» – частина з «*Sarmatiae Europaeae description*»). – 4) KROMER Marcin, *Polonia* («Полонія»). – 5) MACIEJ Z MIECHOWA, *Tractatus de duabus Sarmatiis* («Трактат про дві Сарматії»). – 6) HERBERSTEIN Sigmund, *Descriptio Lithuaniae* («Опис Литви» – фрагмент з «*Rerum Moscoviticarum commentarii*»). – 7) MELA Pomponius, *Descriptio Sarmatiae* («Опис Сарматії»). – 8) WATT Joachim von, *Commentariolus in Pomponium Melam* («Замітка до Помпонія Мела»). – 9) SCHEDEL Hartmann, *De Sarmatia* («Про Сарматію»). – 10) CORVINUS Laurentius, *Ode de Polonia* («Ода про Польщу»). – 11) CELTIS Konrad, *Ad Vistulam* («До Вісли»). – 12) SCHRÖTER Adam, *Iter salinarum Sarmaticum* («Між солеварень сарматських»). – 13) CELTIS Konrad, *Salinaria Odoiporike* («Солеварня Одоіпоріке»). – 14) PRZYŁUSKI Jakub, *De provinciis Polonicis tractatus* («Про провінції польські трактат» – фрагмент з «*Leges seu Statuta Regni Poloniae*»).

Том II: 1) MACIEJ Z MIECHOWA, *Chronica Polonorum* («Хроніка Польщі»). – 2) DECIUSZ Jost Ludwik, *De vetustatibus Polonorum, De*

¹ Повна назва: *Polonicae historiae corpus hoc est, Polonicarum rerum Latini recentiores & veteres scriptores, quotquot extant, uno volumine comprehaensi omnes, & in aliquot distributi Tomos. Ex Bibliotheca Ioan. Pistorii Nidani D. Opus omnibus pernecessariam, ad perfecte cognoscendam regionis Polonicae, vinicarumque ditonum descriptionem: & ad rerum a polonis per omnes aetates gestarum intelligendam historiam: & summam ad eorum omnium comprehaendam notitiam, quae vel ad terram, vel ad gentes, vel ad caeteros Poloniae, & subiectarum cumq; Polonia continentium provinciarum, pertinent. Cum Gratia & Privileg. Caes. Maiest. Basileae per Sebastianum Henricpetri, 1582.*

Jagellonum familia, De Sigismundi Regis temporibus («Про давнину Поляків», «Про рід Ягелонів», «Про часи короля Сигізмунда»). – 3) GUAGNINI Alessandro, Compendium chronicorum Poloniae («Стисла хроніка Польщі» – частина з «Sarmatiae descriptio...»). – 4) JANICIUSZ Klemens, Vitae regum Polonorum («Життя королів польських»). – 5) KROMER Marcin, De origine et rebus gestis Polonorum («Про походження та діяння славні Поляків»).

Том III: 1) PISO Iacobus, Epistola ad I. Coritium de conflictu Polonorum et Lithuanorum cum Moscovitis («Лист до Й[огана]. Корітіума про конфлікт Поляків та Литвинів з Московітами»)². – 2) SIGISMUNDUS I rex Poloniae, Epistola ad Leonem X papam de victoria contra Moschovios («Лист до папи Леона X про перемогу над Московітами»). – 3) CIOŁEK (Vitellius) Erazm, Oratio ad caesarem Maximilianum a. 1518 (Промова до імператора Максиміліана року 1518). – 4) DANTYSZEK Jan, Victoria Sigismundi contra Vayvodam Muldaviae («Перемога Сигізмунда над воєводою Молдавії»). – 5) HERBERSTEIN Sigmund, Fragmentum de bello Poloni et Mosci («Фрагмент про війну поляків з московітами» – фрагмент з «Rerum Moscoviticarum commentarii»). – 6) KROMER Marcin, Oratio in funere Sigismundi I («Промова на смерть Сигізмунад I»). – 7) DANTYSZEK Jan, Sigismundi I epitaphium («Епітафія Сигізмунду I»). – 8) ORZECHOWSKI Stanisław, In funere Sigismundi oratio («На смерть Сигізмунда промова»). – 9) BREDENBACH Tilmann, Belli Livonici a. 1588 historia («Історія Лівонської війни року 1588»). – 10) SCHARD Simon, De vita et obitu Sigismundi Augusti («Про життя і смерть Сигізмунда Августа»). – 11) ŁASICKI Jan, Historia de ingressu

² Першодрук у збірці: Iani Damiani Senensis ad Leonem X. pont. max. de expeditione in Turcas elegeia, cum argutissimis doctissimorum virorum epigrammatibus. Epistola Pisonis ad Io. Coritium, de conflictu Polonorum & Lituanoorum cum Moscovitis. Henricus Penia ad reverend. card. de Saulis, de gestis Sophi contra Turcas. Epistola Sigismundi Poloniae regis ad Leonem X. pont. max. de victoria contra schismaticos Moscovios, apud aras Alexandri Magni parta. Erasmi Roterodami epistola ad Leonem X. pont. max. de laudibus illius, & nova Hieronymianorum operum aeditione. Eiusdem ad reverendiss. d. Grimannum s.m. cardinalem epistola. Eiusdem ad reverendiss. dn. Raphaellem Rearium tit. s. Gaeorgii cardinalem epistola. Eiusdem ad eximium sacrae theologiae doctorem Martinum Dorpium Hollandum epistola apologetica de suarum lucubrationum aeditione. Eiusdem in laudem urbis Selestadii panegyricum carmen (Базель, 1515).

Polonorum in Valachiam («Історія про вторгнення поляків до Волощини»). – 12) GORECKI Leonard, Descriptio belli Ivoniae («Опис війни Івоні»). – 13) [LITTERAE], Exemplar quarundam litterarum super discessu Henrici III («Екземпляр якогось твору щодо втечі Генріха III»). – 14) ŁASICKI Jan, Clades Dantiscanorum («Нешастя Гданська»). – 15) BIELSKI Joachim, Satyra in quondam Dantiscanum («Сатира на якихось Гданщан»). – 16) SUPPLEMENTUM de rebus gestis inter regem Stephanum et Magnum Ducem Moscoviae («Додаток про діяння славні між королем Стефаном і великим князем московським»). – 17) LOEWENKLAU Johann, De Moschorum bellis commentarius («Про Московську війну коментарі»). – 18) PISTORIUS Joannes, Tredecim regni Polonici mutationes, Genealogia principum Silesiae item tabula ducum Masoviae et ducum Lithuaniae familia («Тринадцяти королів польських вирахування», «Генеалогія володарів Сілезії, а також таблиця князів Мазовії та князів Литви рід»).

2.

„*Rerum Polonicarum tomi tres* <...>”³/ «Діянь Польських три томи»

(Франкфурт-на-Майні, 1584)

Том I: 1) WARSZEWICKI Krzysztof, Panegyricus ad Stephanum Poloniae Regem («Панегірик до Стефана, польського короля»). – 2) COMPENDIUM chronicorum Poloniae secundum seriem et succesiones omnium principum regumque gentis a Lecho ad modernum regem Henricum Valesium ordine («Стисла хроніка Польщі, а потім вервечка та вирахування усіх князів та королів народу від Леха до сучасного короля Генріха Валуа»). – 3) LITTERAE, Exemplar quorundam litterarum super discessu Henrici III («Екземпляр якогось твору щодо втечі Генріха III»). – 4) ŁASICKI Jan, Clades

³ Повна назва: *Rerum Polonicarum tomi tres: quorum primus omnium Poloniae regum, a Lecho primo gentis duce, ad Stephanum Bathorem, etiamnum Regemtum Principum Lituaniae, chronologicam, recensionem, ac singulorum res gestas complectitur Adiecta recens historiarum in nostram aetatem incidentium continua narratione. II Provinciarum, quae uno Sarmatiae Europaeae nomine vulgo veniunt, chorographicam descriptionem continet. III. Res singulariter a Polonis in Valachia gestas, Orationes item et Epistolas sceptri Polonici negotia concernentes habet. Francofurti (Frankfurt) 1584.*

Dantiscanorum («Нещастя Гданська»). – 5) SUPPLEMENTUM de rebus gestis inter regem Poloniae Stephanum et magnum ducem Moschoviae («Додаток про діяння славні між королем Стефаном і великим князем московським»). – 6) WARSZEWICKI Krzysztof, Oratio qua ad Zapolsciam confectam pacem gratulatur («Промова до Заполяї, вітання з укладенням миру»). – 7) ORDO qualiter rex Poloniae iuxta veterem consuetudinem coronatur («Порядок як король польський згідно з давнім звичаєм коронується»). – 8) COMPENDIUM chronicorum Lithuaniae, secundum seriem et successiones ducum gentis a primo ad novissimum ordine servato («Стисла хроніка Литви, а потім вервечка та вирахування князів народу від перших до новітніх з дотриманням порядку»). – 9) FORMA, Novae gubernationis Livoniae forma, recens a Stephano rege instituta, Anno 1583 («Нова форма управління Лівонії, щойно від короля Стефана установлена, року 1583»).

Том II: 1) DESCRIPTIO, Poloniae, Lituaniae, Samogitiae, Massoviae, Prussiae, Livoniae, Moschoviae, Tartariae... chorographicam descriptionem («Польщі, Литви, Самогітії, Мазовії, Прусії, Лівонії, Московії, Татарії... хорографічний опис»). – 2) DESCRIPTIO, Regni Polonici cum suis palatinatibus districtibusque, civitatibusque et arcibus principalibus compendiosa descriptio («Королівство польське зі своїми воєводствами, повітами, містами і замками головними стисло описане»). – 3) ORDO, Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lituaniae, Regis cum sanatoribus suis in senatu ordo («Королівства польського, Великого князівства Литовського, порядок короля з сенаторами своїми в сенаті»). – 4) DESCRIPTIO, Magni Ducatus Lituaniae cum suis provinciis, palatinatibus, civitatibus et castris compendiosa description («Велике князівство Литовське зі своїми провінціями, воєводствами, містами та замками стисло описане»). – 5) CHODKIEWICZ Hrehory (Grzegorz), Articuli constitutionum bellicarum M.D.Lituaniae («Артикули конституції військової В[еликого] к[нязівства] Литовського»). – 6) DESCRIPTIO, Prussiae cum suis provinciis, civitatibus omniumque magistrorum Crucigerorum Teutonici ordinis compendiosa

descripto («Прусія зі своїми провінціями, містами цілого магістерства хрестоносців Тевтонського ордену стисло описана»). – 7) DESCRIPTIO, Livoniae totius cum suis provinciis, civitatibus, castris et commendaturis description («Лівонії цілої з своїми провінціями, містами, замками і комендатурами опис»). – 8) DESCRIPTIO, Omnium regionum Moschoviae description («Усіх регіонів Московії опис»). – 9) DESCRIPTIO, Tartarorum campestrium brevissima description («Татарських степів найкоротший опис»). – 10) FABRI Johannes aus Leutkirch, Religio Moschovitarum («Релігія Московитів»). – 11) SACRANUS Joannes, Elucidarius errorum ritus Ruthenici («Роз'яснення помилок віри русинів»). – 12) ODERBORN Paul, De Russorum religione («Про релігію Русі»). – 13) MALECKI Jan, De religione et sacrificiis veterum Borussom («Про релігію та жертвоприношення давніх прусів»).

Том III: 1) ŁASICKI Jan, Historia de ingressu Polonorum in Valachiam («Історія про вторгнення поляків до Волощини»). – 2) GORECKI Leonard, Descriptio belli Ivoniae («Опис війни Івоні»). – 3) PISO Joannes, Epistola ad Jo. Coritium de conflictu Polonorum cum Moschovitis («Лист до Й[огана].Корітіума про конфлікт Поляків та Литвинів з Московітами»). – 4) SIGISMUNDUS I rex Poloniae, Epistola ad Leonem X de victoria contra Moschovios («Лист до папи Леона X про перемогу над Московітами»). – 5) CIOŁEK Erazm, Oratio in Augustensi conventu ad caes. Maximilianum nomine Regis Poloniae Sigismundi («Промова в августійшому зібранні до імператора Максиміліана від імені короля польського Сигізмунда»). – 6) DANTYSZEK Jan, Victoria Sigismundi I contra vayvodam Muldaviae a.1531 («Перемога Сигізмунда I над воєводою Молдавії року 1531»). – 7) HERBERSTEIN Sigmund, Fragmentum Commentariorum («Фрагменти Записок»). – 8) KROMER Marcin, Oratio in funere Sigimundi I («Промова на смерть Сигізмунда I»). – 9) ORZECHOWSKI Stanisław, In funere Sigismundi I oratio («На смерть Сигізмунда I промова»). – 10) BREDENBACH Tilmann, Belli Livonici a.1588 historia («Історія Лівонської війни року 1588»). – 11) SCHARD

Simon, De vita et obitu Sigismundi Augusti regis Poloniae («Про життя та смерть Сигізмунда Августа, короля польського»).

3.

„Respublica, sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae, etc. diversorum Auctorum”/ «Держава або статус Королівства Польського, Литовського, Пруського, Лівонського і т.д. з різних авторів»
(Лейден, 1627)

1) Stanislaw Krzysztanowicz Iuricosulti Status Regni Poloniae compendiosa descriptio («Станіслава Криштановича правознавця Статусу Королівства Польського стислий опис») [*Станіслав Криштанович (1577-1617)* – правник, уродженець с.Зубра (Зубжа), що належало м.Львову, вихователь дітей Жолкевських та Белжецьких, початкова кар’єра якого була пов’язана з Я.Д.Соліковським]. Цей твір, що в первісному варіанті називався „Polonia sive Brevis descriptio Statuum Regni Poloniae” видано у Могунції /Майнц/ 1606 р. з посвятою С.Жолкевському); 2) Poloniae descriptio Martini Cromeri («Опис Польщі Мартина Кромера»); 3) Poloniae Regni descriptio ex Thuani Historiarum lib.LVI («Польського королівства опис з Туана ‘Історії’ кн.56») [*Якоб Август Туан (1553-1617)* – впливовий французький політик, радник Генріха IV, як історик продовжив монументальний твір П.Джовіо „Historiarum sui temporis”, під тією ж назвою та з того року, яким закінчив попередник, загалом описав період 1547-1607 pp.]; 4) De Valachia, ex Thuani Historiarum lib.LVIII («Про Валахію, з Туана ‘Історії’ кн.58»); 5) De Lituanae gentis origine et moribus, ex Alexandri Guagnini Sauromatia Europaea («Про литвинів роду проходження та звичаї, з А.Гваньїні ‘Сарматія Європейська’»); 6) Quadam ad Lithuaniam pertinentia, ex fragmentis Michalonis Lituani (Що до Литви тягнеться, з фрагментів Міхалона Литвина»); 7) De Ducatu Samogitiae, ex Alexandro Guagnino («Про князівство Самогітія, з А.Гваньїні»); 8) Joannis Lasicii Poloni de Diis Samogitarum caeterorumque Sarmatarum («Яна Ласицького поляка про Богів Самогітії та іншої Сарматії»); 9) Articuli constitutionum bellicarum

magni Ducatus Lituaniae, in comitiis generalibus constituti, a supremo et generali copiarum imperatore fortissimo, et heroë perpetua memoria digissimo, illustri D. Gregorio Chodkievvicio Castellano Vilnensi confirmati, et militibus imperati («Артикули конституції військової Великого князівства Литовського <...> Григорія Ходкевича <...>»); 10) Prussiae cum suis Provinciis et civitatibus compendiosa descriptio, ex Alexandro Guagnino («Прусія зі своїми провінціями та містами стисло описана, з А.Гваньїні»); 11) Origo et Series Principum Teutonici ordinis («Походження і склад володарів Тевтонського ордену»); 12) Livoniae descriptio. addita est quoque brevis narratio quomodo haec regio in ius invictissimi Regis Poloniae, Sigismundi Augusti etc., cesserit («Лівонії опис. <...>»); 13) Joannis Boteri Poloniae description («Джованні Ботеро Польщі опис»); 14) De Novo in Polonia Rege eligendo, Honorii dissertation («Про нове в Польщі короля обирання, Гонорія дисертація»); 15) Joannis Barclaii iudicium de Polonia et ingeniis Polonorum («Ян Барклай юдей про Польщу та її мешканців»); 16) Series ac ordo Principum et Regum Poloniae, ex Alstedii Chronologia («Список та порядок князів та королів польських, з Алстеда ‘Хронології’») [*Йоганн Генріх Алстед* (1588-1638)]; 17) De Re nummaria Polonorum, ex Historia Salomonis Neugerbaueri a Cadano («Про справу монетну Польщі, з ‘Історії’ Саломона Неугебауера»); 18) De Vestigalibus Regis Poloniae, ex eodem Salomone Neugebauero («Про давнину Королівства Польського, з того ж С.Неугебауера»).

Додаток В

Оригінальні тексти та їх класичні переклади (до розділу 2)¹

1.

[Ян Анджей Красінський]

{Liber 2}

Cap. III². De Roxolania.

Russia sive Roxolania, quam Moschovitae Roxolanorum populi (Rosseiam) antiquitus appellatam volunt; quasi gentem dispersam vel disseminatam, id quod etiam etymologia vocis sonat; quidquid terrarum est, inter mare Balthicum, Livoniam, Svetiam, Oceanum glaciale, Rha fluvium, Maeotim paludem, Pontum Euxinum, montes Sarmaticos, Poloniam, Lithuaniam, et Samogitiam, complectitur³. Quae quod amplissimis contineatur finibus; in duas regiones, sive in duo imperia dividitur. Altera est enim Roxolania, quae Carpathios montes non longe ab urbe attingit Cracovia, et secundum fluvium Tyram, ad Valachorum regionem, ex altera parte ad Boristhenem, et Pontum Euxinum porrigitur; et ad utranque⁴ Axiacis fluminis ripam vergit. Altera quae ultra Borysthenem ad Tanaim, usque extenditur, et ab Tanai ad Astrachan nobile emporium, ubi a Medis, Persis, Armenis, Schytis, et Moschovitis nundinae celebrantur. Sita est Astrachan in citeriore Rha fluminis ripa, ad eius fere ostia. Scinditur autem Rha fluvius, qui et Volga appellatur, non magna interjecto, ab illa urbe spacio, in septuaginta ramos, plurimasque facit insulas, tatidemque⁵ ostiis navigabilibus, in mare Hyrcanum

¹ Тексти XVI-XVII ст. передаються згідно сучасних норм правопису (зі збереженням оригінальної пунктуації). Відтак, численні скорочення прийняті у тогочасних стародруках передано повними словниковими формами. Лабільні на той час літери латиниці, як ось „v”-„u”, „j”-„i”, „y”-„i” зазвичай також приведено до сучасних словникових варіантів. Помилково написані разом/окремо слова/частини слів відповідно об’єднані чи розділені. Щодо класичних перекладів XIX-XX ст. допускалися скорочення застарілих авторських коментарів до тексту, не збережено також оригінальної нумерації цих коментарів. Виявлені друкарські помилки та суттєві розходження із сучасним правописом (котрі заважають розумінню) супроводжені відповідними посиланнями.

² =IV.

³ =*Com-plectitur*.

⁴ =*utroque*.

⁵ =*Tantidemque*.

evoluitur. Quae cum ita sint; prior Roxolania, quam regiam appellare libet, regni Polonici pars censetur, illa vero quae ultra Borysthenem fluvium ad mare Caspium, et Persarum usque regna extenditur, magni Moscoviae Ducis imperio paret. Haec quam regiam vocamus, Leopoliensi, Lublinensi, Belsensi, nec non Podoliae, Volinae, Chioviae, Circasiae, et Podlachiae regionibus comprahenditur. Dives est pecoris, cujus tantam nutrit copiam, ut veluti Bavaria sues, ita haec boves, et infinitos propemodum ovium greges, multis Europae nationibus abunde suppeditet. Equi Roxolanici pernicitate, et elegantia, Hispanieis, Trayciis vix cedunt; robore autem illos longe superant. Caera⁶, Melle, et Sale Roxolania in universum abundar. Ex Melle optimus de coquitur medo. Vino nativo caret. Habet probati ferri, nec non can didissimi Alabastri venas. Caetera desiderantur metalla. Piscium omnis generis incredibilis copia; in quibus potissimum incolarum consistunt opes. Lucei quos etiam lupos appellamus, nullibi plures, aut delicatires. Tota regio faecunda⁷, ita ut semper vilissimo precio fruges, carnes, caeteraque ad victum pertinentia ibidem veneant. Nobilium animalium pellibus scatet. Venatione ferarum nulli provinciarum cedit. Reperiuntur in vastis Podoliae solitudinibus, Bisontes, Alces, et equi sylvestres; quorum frequentissimi greges, cum noctu ad aquas potandi causa conveniunt; vel maximas exercitus, quos ibi Rex adversus continuas Tauricanorum Tartarorum praedationes alit, falsa hostilium copiarum imagine decipiunt. Sunt et circa Borysthenem oves sylvestres, Capreolorum staturam non excedentes, curtioribus tamen pedibus, pernicissimi cursus, et altissimorum saltuum. Cornua in altum porrecta, quibusdam circulis notata conspiciuntur: ex quibus Roxolani transparentia⁸ cultellorum manubria eleganter conficiunt. Universa haec Podoliae provincia, multis nobilibus irrigatur fluminibus; lacus piscosissimos habet: ubertate agrorum omnes totius Europae regiones superat: nemoribus sparsim ornatur amaenissimiae⁹. Qua tamen Scythiam respicit, magna ex parte habitatoribus caret; ita ut accusanda sit nostrorum hominum negligentia;

⁶ =Cera.

⁷ =Fecunda.

⁸ Здається слово не з класичної латини, а з романських мов: *transparent* (франц.)

⁹ Від *amoena*.

qui eos sinunt immanibus feris patere campos, ex quibus homines ingenio, ac industria praediti, magnos, et uberes fructus percipere possent. Hodie tota regi Polono subjecta Roxolania, ab Roxolanis, antiquissimus eius regionis incolis, et a Polonis, quorum posteriori tempore, deductae fuerunt coloniae, excolitur. Roxolani quidem, habitu cultuque corporis, genere armorum, lingua, et moribus, nihil fere ab aliis Slavonicae linguae populis discrepant. Ante sexcentos annos imperantibus¹⁰ apud Graecos Basilio, et Constantino fratribus, christianis sacris initiati sunt, eo potissimum tempore, quum Graeci antistites, ab Ecclesia Latinorum dissentire caeperunt¹¹. Quo fit ut Graecorum, olim imbuti superstitionibus, nunc etiam Romanae Ecclesiae principatum, superbe et pervicaciter negare non vereantur. Obsequuntur suae sectae Episcopis, qui ab Constantinopolitano patriarcha, confirmationem petunt. Poloni enim, qui in Roxolania degunt, Latinorum ritus sequuntur, et Latinis Episcopis obtemperant. Princeps totius regionis civitas Leopolis, ab Leone Duce condita, Archiepiscopum habet Romano Pontifici subjectum Frequens Turcarum, Graecorum, Armenorum, Scytharumque mercatorum ad eam conventus. Agris exornatur faecundissimus¹², qui fruges, cum nobilissimis fructibus, affatim producut. Piscium ea copia, ut inde in omnem fere Sarmatiam, magno incolarum lucro mittantur. Verum ubi Roxolani Moldavos spectant, Camenecium nobilis cum Castro Civitas, et Episcopi Romane obedientiae sedes; non tam arte hominum, quam singulari naturae beneficio inexpugnabilis efficitur. Est enim in excelsae rupis umbilico constructa, fossas habens profundissimas, non humano excisas artificio, sed ab ipsa rerum omnium parente natura productas. Saxum ingentis magnitudinis, et maeniorum¹³, et propugnaculorum vicem sustinet. Fuit olim Chiovia, nobilissima Roxolanicae gentis metropolis, quam amplissimam, et omni superbiorum edificiorum¹⁴

¹⁰ Від *imperator*.

¹¹ Від *capio, cepi, captum, ere*.

¹² =*fecundissimus*.

¹³ В оригіналі тут *maenium*, але наприкінці тексту (р.114), серед помилок друку, подане відповідне виправлення.

¹⁴ =*aedificiorum*.

splendore olim extitisse¹⁵ ornatissimam, ingentes adhuc ruinae, quae in ruderibus visunter, referunt. At nunc amisso pristinae dignitatis splendore, civitas est Episcopalis cum insigni castro, quam Borysthenes fluvius alluit. Vastae sunt Chioviensis regionis solitudines; attamen plerisque in locis felicissime excolitur. Palatinus provinciae Chioviensis, cum summa in universa regione potestate, magnum quoque in amplissimo regni Poloniae Senatu dignitatis gradum obtinet. Hodie Palatini munere fungitur, Constantinus Ostrosiae Dux, vir et insigni praestantissimarum virtutum laude, et rei militaris peritia illustris: cuius praeclarissima stirps, atque propago, ab antiquissima Chioviensium Ducum domo; qui olim totius Roxolaniae dominatum habebant: originem ducit. Sed qua Russia Polonis, et Hungaris est propinquior, Praemislia Civitas cum arce ignobilis, et Episcopi sedes conspicitur; quae ab septentrionali latere Sano fluvio, qui ex Sarmaticis montibus, non longe ab fontibus Tybisci oritur, magno incolarum commodo alluitur. Ab ea urbe, aliquot dierum itinere Lublinum pervenitur, quo loci, stato anni tempore insignes celebrantur nundinae; ad quas ex variis terrarum orbis provinciis mercatores Mocchovitae, Lithuani, Tartari, Livonienses, Prutheni, Roxolani, Germani, Hungari, Armeni, Turcae, Valachi, atque Ebraei confluere solent. In Volinia frequentissima totius Roxolaniae provincia, Luceorium urbs pontificalis cernitur. Ceterae civitates parum nitidae. Quare concludendum est, Roxolaniam totius regni Polonici regionem fertilissimam, Russos vero inter omnes Sarmaticas gentes (Polonos excipio) bellicosissimos esse.

Cap. V. Quare Rex Polonus vindicat Ducatum Roxolaniae.

Russia quos primum ab omni hominum memoria Duces nacta sit, auctores qui ad nostras pervenerint manus non memorant. Etenim barbara Roxolanorum gens, ante susceptam Christi fidem characteribus carebat, quibus praeclarae majorum res gestae, ad posteritatem transmitterentur. Eorum quidem annales, in septentrionali Roxolania, quam nunc Moschoviam appellamus; Ruricum, Sinaum et Truborum

¹⁵ Від *exsisto* (*existo*), *stiti*, —, *ere*.

fratres; in Australi vero, quae modo regni Polonici provincia censetur, Chium, Sciecum, et Chorevum cum sorore Libeda, circiter octingentesimum sexagesimum primum, ab orbe redempto annum imperare caepisse asserunt. Sed quinam hos perpetua successionis serie sint consecuti, difficile est, in tanta scriptorum inopia, ex obscuritatis tenebris eruere. Hoc tamen ab optimis auctoribus memoriae proditum est, fuisse olim apud Roxolanos viros principes; qui se et Ducum, et Monarcharum, et Regum titulis exornaverunt. Colomanus. n.¹⁶ Andreae Hungariae Regis frater, cum Halicium ab Roxolanis, ad principatum expetitus venisset; ab Episcopis quos in comitatu suo habebat, ritu solemniter coronatus, et Rex Galatiae sive Haliciae, quae civitas est in Roxolania, ad radices Sarmaticorum montium, appellatus est. Circiter Millesimum ducentiesimum annum. Ex quo tempore Ungari reges, etsi postea Russia omni prorsus exciderunt, regni tamen Galatiae, sive Lodomeriae titulum, semper usurpaverunt. Exstincto Colomanno Haliciensium rege, Daniel Romani Roxolanorum Ducis filius, magnam sibi apud eam gentem comparavit potentiam. Et ut maiori esset, et augustiori apud vicinas nationes dignitate; legatione ad Opissonem legatum Apostolicum in Poloniam missa, cum promitteret se ad auctoritatem sedis Romanae accessurum, regium titulum pro se, et universa sua posteritate ab eo impetravit, Verum ut primum voti compos est factus, promissis quibus se legato pontificio obstrinxerat, non stetit. Caeteri qui apud Roxolanos imperarunt vel Duces, quod aliquem principatum obtinerent, vel Monarchas, quod caeteris principibus praeessent, sese appellaverunt. Quo iure autem, vel quo modo Russia, in potestatem Polonorum concesserit explicandum est. Multa saepe memorabilia, Poloni reges cum Roxolanis principibus bella gesserunt. Nam et Boleslaus primus Poloniae Rex, ut supra docuimus, ingentes eorum copias, apud Axiacen fluvium profligavit, et metropolitanam gentis urbem Chioviam, ad deditionem compulit. Anno millesimo octavo. Boleslaus secundus pari fortunae usus beneficio, capta denuo Chiovia, (quae ab obsequio Polonorum principum defecerat) Russorum vires universas fregit. Anno millesimo

¹⁶ Напевно = *natus*.

septuagesimo quarto. Atque ex eo tempore Roxolania Polonorum facta tributaria, regibus Polonis obnoxia fuit; ita tamen ut suos eorum indulgentia Duces haberet. Qui discerpto posthaec, in plerasque minorum principum ditiones Polonico imperio: Polonorum iugum pedetentim excusserunt. Sed non diu inulta eorum mansit perfidia. Lubartus enim Gedimini Lithuanorum Ducis filius, ducta in uxorem Vuladimiriensium Ducis filia, omnem eum Roxolaniae tractum, qui Lithuanis finitimus est, in suam redegit potestatem. Donec tandem Casimirus magnus Poloniae Rex, Roxolaniam australem, et regiam ipsius urbem Leopolim, maiorum suorum negligentia amissam, recuperavit; excepta ea parte quae Lithuanicae ditionis erat, quam illis ex pacto ad biennium intactam reliquit: Anno Christimillesimo tercentesimo quadragesimo. Et ut omnem Roxolanis omnibus eriperet reluctanti occasionem. Russiam subactam ab se in formam provinciae redegit, creatisque Polonorum more magistratibus, Roxolanos omnes in unum regni Poloni corpus adscripsit. Ex eo tempore Roxolania australis consilio publico a Polonis numquam defecit. Ad extremum Vuladislaus Iagello Magnae Lithuaniae Dux, a Polonis ad regnum adscitus, non Lithuaniam modo et Samogitiam universam, sed etiam eam Roxolaniae partem, quam ditione tenebat, regno Poloniae jure sempiterno contributam regibus Polonis subiecit. Anno millesimo tercentesimo octogesimo sexto. Ab eo tempore Roxolania regia, Polonis semper regibus paruit. Etsi interdum aliqua eius portio, nonnullis principibus jure beneficiario fuerit concessa. Ita ut cognoscere possimus, qua ratione eius regionis dominatus, ad regem Polonum pertineat.

Polonia.
Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem.
Boloni, 1574. – P.110-120.

* * *

ROZDZIAŁ IV.

O R U S I.

Ruś czyli Roxolania, a u Moskali oddawna *Rozsieją* (*lud rozrzucony i rozproszony*, jak to sama etymologia wskazuje) nazwana, obejmuje całą przestrzeń

ziemi pomiędzy m. Bałtyckim, Inflantami, Szwecją, oceanem Lodowatym, rzeką Wołgą, Morzem Azowskim, m. Czarnym, Karpatami, Polską, Litwą s Żmudzią. Ta obszerna kraina dzieli się na dwa państwa: jednem jest Ruś, poczynająca się od Karpat niedaleko Krakowa, i wżłuż rzeki Dniestru aż do Wołoszczyzny, a z drugiej strony po obu brzegach Bugu do Dniepru i m. Czarnego rozciągająca się; drugi zaś kraj rozpościera się od Dniepru do Donu, a od Donu do Astrachanu, znakomitego handlowego miasta, na którego jarmarki zjeżdżają się Persowie, Ormianie, Tatarzy i Moskale. Astrachan leży z téj strony rzeki *Rha* czyli Wołgi, blisko jéj ujścia; rzeka ta w niewielkiej od miasta odległości, tworząc mnóstwo wysp, rozdziela się na 70 odnóg i tyleż ujść spławnych, i do m. Kaspijskiego wpada. Piérwsza Ruś, czyli Ruś królewska należy do Korony Polskiej; ta zaś, co za Dnieprem leży i aż do m. Kaspijskiego i królestwa perskiego się rozciąga, jest pod panowaniem w. kniazia moskiewskiego. Ruś królewska zawiera ziemie: Lwowską, Lubelską, Belzką, Podole, Wołyń, Kijowskie, Czerkasy i Podlasie. Bogatą jest w bydło, którego takie żywi mnóstwo, iż jak Bawarya świnie, tak ta woły i niezliczone prawie trzody owiec Europie dostarcza. Konie ruskie względem szybkości i piękności ledwie że nie dadzą się z hiszpańskimi i tureckimi porównać, a daleko są od nich silniejsze. Ruś obfituje w sól, воск i miód, z którego wyborny przyrządza się napój; wina nie ma; prócz kopalni bardzo dobrego żelaza i białego zupełnie alabastru, innych metalów nie posiada. Mnóstwo ryb stanowi główne bogactwo mieszkańca, a nigdzie niéma tyle i tak smacznych szczupaków jak na Rusi. Kraj cały w ogóle tak urodzajny, iż zboże, mięso i wszelka żywność bardzo jest tania. Obfituje Ruś w skóry szlachetnych zwierząt, a pod względem zwierzyny nie ustępuje żadnej z ziem polskich. W obszernych stepach Podola znajdują się żubry, łosie i dzikie konie. Gdy stada tych koni w nocy dla napojenia się do wody przychodzą, nieraz wojsko, które król tam dla odpierania ciągłych napadów tatarskich utrzymuje, w błąd zostaje wprowadzone, sądząc że nieprzyjaciel się zbliża. Znajdują się także nad Dnieprem dzikie owce¹⁷ wielkości małych kozłów;

¹⁷ Zapewne *suhaki*, o których pisze Rzeczyński Auctuarium Regni Pol. Gedani. 1742 pag. 320. U

lecz krótsze mają nogi, bieg ich bardzo szybki, skoki dalekie, rogi w górę wyciągnięte w pierścienie niby składane, z których Rusini przezroczyście trzonki do nożów bardzo pięknie wyrabiają¹⁸. Cała ta podolska ziemia skrapiana jest znakomitemi rzekami; posiada jeziora w rybę obfitujące, a urodzajnością ziemi wszystkie inne Europy kraje przewyższa. Tu i owdzie przyjemnemi ozdobiona lasami. Od strony Tatarów po większej części jest niezaludnioną; a słusnie możnaby obwinić o niedbalstwo tych, co pozwalają dzikim zwierzętom przebywać na tych polach, z których przy pracy i przemyśle wielkie możnaby ciągnąć korzyści.

Cała Ruś królewska jest zamieszkaną przez Rusinów, dawnych téj ziemi mieszkańców i Polaków, którzy później tam przybyli. Rusini ubiorem, uzbrojeniem, językiem i zwyczajami od innych Sławian prawie wcale się nie różnią. Przyjęli oni wiarę chrześcijańską około 600 lat temu za panowania w Grecyi braci Bazylego i Kostantego, mianowicie w tym czasie, kiedy duchowieństwo greckie od kościoła rzymskiego odrywać się poczęło. Z tego powodu Rusini i teraz jeszcze władzy rzymskiego kościoła uznawać nie chcą. Podlegają władzy swoich biskupów, których patriarchy konstantynopolski potwierdza. Polacy zaś mieszkający na Rusi trzymają się obrzędu łacińskiego i uznają władzę łacińskich biskupów.

Najznakomitszém na Rusi miastem jest *Lwów*, przez książęcia Lwa założony; tu jest arcybiskup obrządku łacińskiego. Do tego miasta przybywa mnóstwo kupców Turków, Greków, Ormian i Tatarów. Ziemia bardzo urodzajna wydaje zboże i najwyborniejsze owoce. Ryb taka obfitość, że je mieszkańcy z wielkim dla siebie zyskiem po całej Sarmacyi rozwożą. – Ku granicy Mołdawii leży miasto i twierdza *Kamieniec*, gdzie jest biskup obrządku łacińskiego. Miasto to nietyle

Herbersteina Commentarii rerum Moscov. w zbiorze Miclera I, 224 nazwane *sothakami*. Kluk (Zwierząt domowych i dzikich... hist natur. Warszawa 1809. I, 89 i 342) nazywa je tatarkami. Jestto gatunek antylopy (*Antilope saiga*), znajdujący się w południowej Syberyi, zkąd do stepów południowej Rosyi zachodzi. Zob. Okena Naturgeschichte für alle Stände.

¹⁸ Cały ten ustęp o suhaku wzięty prawie dosłownie z Herbersteina. Porównaj text u Miclera I, 419 i Herberst. pag. 224.

przez sztukę ludzką jak raczej z natury jest niezdobytém; wybudowane bowiem jest na wierzchu wyniosłej skały i otoczone głębokimi bardzo rowami, nie sztuką, lecz przez naturę utworzonymi. Olbrzymia ta skała utrzymuje miasto i twierdzę. – *Kijów* był niegdyś sławną stolicą Rusi, a pozostałe dotąd obszerne zwaliska świadczą o dawniej jego rozległości i wspaniałości budowli. Teraz, utraciwszy dawną swą świetność, jest stolicą biskupią i ma znakomitą twierdzę. W ziemi kijowskiej obszerne są stepy, jednak w wielu miejscach bardzo dobrze jest uprawiana. Wojewoda kijowski najwyższą w swjej ziemi ma władzę, a w senacie znakomite zajmuje miejsce. Urząd wojewody obecnie sprawuje Konstanty książę na Ostrogu, mąż pełen wielkich przymiotów i w sztuce wojennej biegły, który wywodzi świetny swój ród od dawnych książąt kijowskich, niegdyś panów całej Rusi. – W części Rusi bliższej Polski i Węgier jest dość znakomite miasto *Przemysł*, który posiada twierdzę, a zarazem jest siedliskiem biskupa. Pod miastem tém z północnej strony (z wielką dla mieszkańców dogodnością) płynie San, biorący swój początek w Karpatach blisko źródeł Cissy. O kilka dni drogi od tego miasta leży *Lublin*, gdzie co rok w oznaczonym czasie znakomity odbywa się jarmark, na który przybywają kupcy z różnych krajów, jakoto: z Moskwy, Litwy, Tartaryi, Inflant, Prus, Rusi, Niemiec, Węgier, Turcyi, Wołoszczyzny, oraz Ormianie i Żydzi. – Na Wołyniu, najludniejszej z ziem ruskich, jest miasto *Łuck* stolica biskupia. Inne miasta mniej są znakomite.

Z tego wszystkiego okazuje się, że Ruś w całej Polsce jest najurodzajniejszą ziemią, a Rusini pomiędzy wszystkimi narodami Sarmacyi (nie licząc Polaków) najbardziej wojowniczym ludem.

ROZDZIAŁ V.

SKĄD WŁADZA KRÓLA POLSKIEGO NAD KSIĘZTWEM RUSKIÉM POWSTAŁA.

Jacy byli piérwsi książęta Rusi, o tém nie znajdujemy wzmianki u historyków, którzy naszych czasów doszli; a ciemny lud Rusinów przed przyjęciem wiary

chrześcijańskiej nie znał pisma, za pomocą którego świetne czyny przodków mógłby podać pamięci potomnych. Kroniki ich wzmiankują, że na północnej Rusi, którą teraz Moskwą nazywamy, około r. 861 panowali trzej bracia: Ruryk, Synaus i Trubor, a na południu w tej części Rusi, która do Polski należy, – Kij, Sciek i Chorew z siostrą Libedą. Lecz jacy byli książąt tych następcy, trudno jest tego dośledzić obok milczenia kronikarzy. To jednak znakomitsi autorowie podają, że niegdyś u Rusinów byli naczelnicy, którzy używali tytułów książąt, monarchów i królów. Tak Koloman brat Andrzeja króla węgierskiego, wszedłszy do Galicyi dla pozyskania władzy książęcej (około r. 1200), przez biskupów z nim przybyłych uroczyście koronowany na króla Halicyi (Halicza), któreto miasto leży u podnóża Karpat. Od tego czasu królowie węgierscy tytułu królów Galicyi czyli Lodomeryi używają, chociaż później Ruś utracili. Po śmierci Kolomana, Daniel syn Romana książęcia ruskiego do wielkiej w kraju tym doszedł potęgi. Żeby zaś więcej mieć godności i poszanowania u sąsiednich narodów, wysłał posłów do Opissona, legata papieżkiego w Polsce, od którego, obiecując uznać władzę stolicy rzymskiej, żądał tytułu króla dla siebie i swoich następców. Lecz gdy celu życzeń swych dostąpił, obietnic danych papieżowi nie dotrzymał. Późniejsi władcy Rusi nazywali się książętami i monarchami podług tego, czy księstwo jakie dzierżyli, czy też nad innemi książętami mieli zwierzchnictwo. Teraz powiemy jakim sposobem Ruś pod panowanie Polski przeszła.

Wiele pamiętych wojen królowie polscy z książętami ruskiemi prowadzili. I tak Bolesław I król polski, jak to wyżej podaliśmy, Rusinów nad Bugiem pobił i Kijów stolicę ich w r.1008 opanował. Bolesław II równie szczęśliwie wojnę prowadząc, w r.1074 wziął znowu Kijów (który zpod panowania Polski się wybił) i Rusinów zwyciężył. Od tego czasu Ruś stała się hołdowniczką Polski i królom polskim podległą; lecz przez pobłażanie ich rządziła się własnymi książętami. Książęta ci, gdy Polska podzieliła się na drobne księstwa, powoli wybili się zpod panowania Polski. Lecz wkrótce wiarołomstwo ich zostało ukaraném; albowiem Lubart syn Gedymina, ożeniwszy się z córką książęcia włodzimierskiego,

opanował całą przestrzeń Rusi graniczącą z Litwą. A Kazimiérz W. król polski Ruś południową i stolicę jój Lwów, które przodkowie jego przez niedbalstwo utracili, – odzyskał, wyjąwszy tę część, która do Litwy należała, a którą stosownie do umowy, przez 2 lata w spokojności zostawił¹⁹. Aby zaś Rusinów nadal wszelkiej możności oderwania się od Polski pozbawić, Ruś na prowincję polską zamienił, i podobnie jak w Polsce urzędników w niój ustanowił. Odtąd już Ruś południowa nie usiłowała odłączać się od Polski. W końcu Władysław Jagiełło w. ks. litewski otrzymawszy tron Polski w r.1386, przyłączył do Polski nietylko Litwę i Żmudź, lecz zarazem i tę część Rusi, którą posiadał. Odtąd Ruś królewska królom polskim ciągle jest podległą. Czasem część jój niektórym książętom była dawana jako *lenno*. Tyle dla wyjaśnienia zkad powstała władza króla polskiego nad Rusią.

Jana Krasieńskiego Polska
czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI,
oraz materyaly do panowania Henryka Walezjusza,
przetłumaczone, zebrane i objaśnione przez Stanisława Budzińskiego. – Warszawa, 1852.
– S.108-115.

* * *

Книга II.

Розділ 4.

Про Роксоланію

Русія або Роксоланія, що її Московітія Роксоланський люд (Росіяни) здавна звати воліють; [себто] майже плем'ям розсіяним або розпорошеним, як це навіть етимологія слова означає²⁰; що усі землі між морем Балтійським, Лівонією, Швецією, Океаном льодовитим, Рха рікою²¹, Меотидським

¹⁹ Kazimiérz W. zawarł z Jawnutem, Kiejstutem, Lubartem i Jerzemi Narymuntowiczem i Koryatowiczem dwuletnie przymierze, na mocy którego włozimierskie, łuckie, bełskie i brzeskie dzierżawy nienaruszone do używania dwuletniego przy nich zostawuje. Narusz. VI, 103.

²⁰ Мова про слово „Росія/росіяни”.

²¹ Волга.

болотом²², Понтом Евксинським²³, горами Сарматськими²⁴, Польщею, Литвою та Самогитією²⁵ охоплює. Яка найрозлогіші обіймає кордони – на два регіони або дві імперії поділені. Бо одна є Роксоланія, що Карпатських гір, недалеко від міста Кракова сягає, та, в інший бік, річки Тирас²⁶ – від Волоської області²⁷, з другої сторони від Борисфену²⁸ і Понту Евксинського простягається і обома берегами Аксії²⁹ ріки до узбережжя [морського] спускається. Інша, що далі за Борисфеном аж до Танаїсу³⁰ простягається і від Танаїсу до Астрахані – знатного торгівельного поселення, де Мідійці³¹, Перси, Вірмени, Скіфи³² та Московіти торг часто відвідують. Розташована Астрахань поблизу берегу Ра ріки, майже при її гирлі. Розгалужується ж Ра ріка, яку і Волгою називають, [на] невеликому відрізьку від точки [розташування] цього міста на сімдесят гілок (рукавів), що утворюють численні острови [та] стільки ж гирл судноплавних, [що] до моря Гирканського³³ допливають. Які, отже, таким чином існують: перша Роксоланія, що її коронною звати бажано, у бік Корони Польської відноситься [та] інша, що за Борисфеном-рікою аж до моря Каспійського і Персії царства простягається, [вона] великому князю московському підлягає. Та, котру коронною звемо – Львівську, Люблінську, Белзьку, а також Подолію, Волинь, Київську, Черкаську та Підляську області охоплює. Багата на худобу, що її таку величезну кількість відгодовує, як ось, наприклад, Баварія свиней, [і] таким чином цими биками і майже незліченними стадами овець чимало Європи націй вдосталь постачає. Коні роксоланські прудкі і

²² Азовське море.

²³ Чорне море.

²⁴ Карпати.

²⁵ Область на півночі Литви.

²⁶ Дністер.

²⁷ Молдовсько-румунського кордону.

²⁸ Дніпро.

²⁹ Південний Буг.

³⁰ Дон.

³¹ Тут напевно мешканці Близького Сходу.

³² Татари.

³³ Каспійського.

грацією іспанським та фракійським³⁴ майже не поступаються; [а] з іншого боку витривалістю їх далеко випереджають. Воском, Медом та Сіллю Роксоланія взагалі багата [понад всяку міру]. З Меду добре варять медове вино³⁵. Вина природного³⁶ не має. Має добре залізо, а також білу³⁷ найпоширенішу породу Алебастру. В інших металах [має] нестачу. Риб усіляких плодить неймовірну кількість; в яких головне мешканця міститься багатство. Ясно, що навіть риб, морським вовком³⁸ званих, ніде немає більших та смачніших. Увесь край родючий, відтак зазвичай дешевша [тут] ціна плодів, м'яса [та й] решта з до життя належного так само [дешево] продається. Шляхетних тварин шкурами (хутром) сповнена. У полюванні за дичиною³⁹ жодній провінції [королівства] не поступиться. Трапляються в неозорому Поділлі пустельному Тури⁴⁰, Лосі та дикі коні; [коли] їх численніші табуни вночі задля водопою сходяться, навіть найбільше військо, яке там Король проти постійних Таврійських Татар грабунків утримує, помилково за ворога численного приймає [та] уводиться в оману. Є і навколо Борисфену вівці дикі, завбільшки не більші за серну⁴¹, коротші, втім, ноги [мають]. [Вони] дуже швидко бігають та високо підскакують. Роги, вгору витягнуті, певними кільцями позначені бувають: з них Роксолани прозорі ножові рукоятки гарні виробляють⁴². Загалом ця Подільська провінція багато знатними річками зрошена; водойми найрибніші має. Урожайність полів усіх

³⁴ Під Фракією тут може ховатись як Туреччина взагалі, так і Болгарія (кордони останньої найбільше відповідають античній Фракії).

³⁵ Варіант – „напій”.

³⁶ Варіант – „місцевого”.

³⁷ Варіант – „сіру”.

³⁸ Мова, здається, про щуку.

³⁹ Себто як мисливське угіддя.

⁴⁰ Варіант – „зубри”.

⁴¹ Варіант – „дику козу”.

⁴² Ще польський перекладач відзначив, що характеристика „дикої вівці” запозичена з Герберштейна, задля докладності наведемо тут її в російському перекладі за виданням [86, с.194]: „На степных равнинах около Борисфена, Танаиса и Ра водится лесная овца, именуемая поляками солгак (Solhac), а москвитами – сайгак (Seigack), величиной с козулю, но с более короткими ногами; рога у ней вытянуты вверх и как бы отмечены колечками; москвиты делают из них прозрачные рукоятки ножей. Они весьма стремительны и очень высоко прыгают”.

[серед] цілої Європи областей найвища. Лісами там і сям прикрашена найпринадніша місцина. Яка, втім, з огляду на Скіфів⁴³, здебільшого жителів не має, відтак звинуваченням⁴⁴ є наших людей у недбалості, бо вони дозволяють лютим звірам мати у розпорядженні поля, з яких люди розумом і старанністю наділені великі і багаті плоди отримати змогли б. Нині ціла королівству Польському підлегла Роксоланія, Роксоланами, найдавнішими тієї області мешканцями, і Поляками, які в пізніші часи, переселились⁴⁵ було [як] в колонію, плакається. Роксолани, хоча сутність⁴⁶ [їх] трибу життя залишається породженою війною, мовою та звичаями нічим майже від інших Слов'янської мови народів не різняться. Шістсот років тому за імператорства у Греків⁴⁷ Василя та брата [його] Костянтина християнське посвячення [на Русі] звершено було, за тих власне часів, коли Грецький первосвященик⁴⁸ від Церкви Латинської розкол приймав. Тому [і тут] трапилося як ото по-грецькі, заражені забобою⁴⁹, нині навіть Римської Церкви верховенство з погордою та упертістю заперечувати не бояться. Послушні своїм сектам Єпископам, які від Константинопольського патріарха затвердження отримують. Поляки ж, які в Роксоланії мешкають, Латинської віри тримаються і Латинським Єпископам підпорядковуються. Столиця⁵⁰ цілого регіону місто Леополіс⁵¹, від Леона-князя уряджене⁵², Архієпископство має Римського Понтифіка⁵³ з підлеглими Численними⁵⁴ Турецькими, Грецькими, Вірменськими,

⁴³ Татар.

⁴⁴ Варіант – „докором”.

⁴⁵ Термін „*deductae*” має також сенс відмови від частини спадщини (аби не нести видатків пов'язаних із заповітом), отже, можливо, натякає на добровільну поступку Роксоланів-русинів Полякам частиною своїх володінь (за співучасть у обороні краю?).

⁴⁶ Варіант: „у масі”.

⁴⁷ Тут – Візантії.

⁴⁸ Варіант – „патріарх”.

⁴⁹ Варіант – „забобонними обрядами”.

⁵⁰ Дослівно – „найперше”.

⁵¹ Львів.

⁵² Лев Данилович – князь галицький (1264-1301).

⁵³ Римського папи (понтифік дослівно – первосвященик).

⁵⁴ Варіант – „багатими”.

Скіфськими⁵⁵ торгівцями при тій громаді. Ниви славні винятковою родючістю, що плоди з найшляхетнішою садовою вдосталь продукують. Риби тієї повно, ось чому [її] по всій майже Сарматії з великим для місцевих мешканців зиском постачають. Ось саме, де Роксолани з Молдованами межують, Кам'янець – знатне при Замку Місто і Єпископа Римської підлеглості осідок. [Кам'янець] не так мистецтвом людини, як єдино природи милістю неприступним створено. Бо є на високому річковому березі, на невеличкому центральному виступі⁵⁶ збудований, рови має щонайглибші, не людським видовбані мистецтвом, але від самого [утворення] світу [вони] усі з'явилися природою утворені. Скеля величезного розміру і [її] балкони та укріплення⁵⁷ замість підпори. Був колись Київ найзначнішою Роксоланського племені метрополією, щонайвищою⁵⁸ і з важливими величними спорудами, що за давнини існували найприкрашенишими, про це судять за величезними досі руїнами, що в уламках кам'яних видні. Нині ж втратив давню гідність величню, містом є Єпископським⁵⁹ з примітним⁶⁰ замком, що Борисфеном рікою омивається. Пустельна⁶¹ є Київська область безлюдна⁶²; утім таки здебільшого місцями родючими⁶³ прикрашена⁶⁴. Воєвода Київської провінції на першому місці в цілій області за значенням⁶⁵, великої також в найвищому корони Польської Сенаті гідності⁶⁶ за місцем⁶⁷ сягає. Нині Воєводство

⁵⁵ =татарськими.

⁵⁶ =круглому мисі.

⁵⁷ З кам'янець-подільських укріплень на „балконі” і зараз мало хто забуде про Гончарну вежу.

⁵⁸ Варіант – „можливо найвищою”.

⁵⁹ Тут напевно – центром католицької єпископії (хоча, якщо автор тлумачив православного митрополита також як єпископа, що не так вже неприпустимо, то мова могла йти й про центр єпископій).

⁶⁰ Варіант – „видатним”.

⁶¹ Варіанти – „безлюдна; неосвоєна”.

⁶² Варіант – „беззахисна”.

⁶³ Варіанти – „багатими; благодатними”.

⁶⁴ Варіант – „утворена”.

⁶⁵ Варіант – „за владою”.

⁶⁶ Варіант – „статусу”.

⁶⁷ Варіант – „ступенем”.

надане⁶⁸ Костянтину на Острозі Князю⁶⁹, мужу, котрий знаками найвидатніших чеснот славний і військової справи досвідчений блискуче, чиє походження виводиться з найяснішого⁷⁰ коріння та роду від найдавнішого Київських Князів дому, який колись у цілій Роксоланії панування⁷¹ мав. Але, де Русь Польщі й Угорщині близька⁷², є Перемишль – місто з замком не незначним і Єпископа осідок знаний⁷³; який від північного боку Сяну – річки, що з Сарматских гір недалеко від витоків Тибісці⁷⁴ виходить [і] велику мешканцям послугу приносить. Від того міста за кілька днів мандрівки досягають Любліна – місця усталених за порами року непересічних багатолюдних ярмарків⁷⁵, до яких з різних земель світу провінцій торгівці Московіти, Литвини, Татари, Лівонці, Пруси, Роксолани, Німці, Угорці, Вірмени, Турки, Волохи та Євреї сходяться охоче⁷⁶. На Волині – найбагатолюднішій⁷⁷ цілої Роксоланії провінції, Луцьк місто понтифікальне⁷⁸ знане. Інші міста недосить блискучі⁷⁹. Як вважається є Роксоланія цілого королівства Польського найродючішою областю, [а] Руські мужі між усіма Сарматськими племенами (за винятком Поляків) найвойовничішими є.

Розділ 5.

Чому⁸⁰ Король Польський володіє Князівством Роксоланії.

Русі які перші на пам'яті усіх людей Князі волею випадку з'явилися, автори, котрі до наших дійшли рук не згадують. Бо варварське Роксоланське плем'я,

⁶⁸ Буквально – „надано здійснювати (виконувати)”.

⁶⁹ *Острозький Василь-Костянтин* – воєвода київський (1559-1608).

⁷⁰ Варіант – „найславетніше”.

⁷¹ Варіант – „верховну владу”.

⁷² Варіант – „сусідня”.

⁷³ Варіант – „примітний”.

⁷⁴ Річка *Тиса*, ліва притока Дунаю.

⁷⁵ Варіант – „торгу, ринкових днів”.

⁷⁶ Варіант – „звичайно”.

⁷⁷ Варіант – „найбагатіший”.

⁷⁸ Тут – центр єпископства (найвірогідніше для автора важили саме тутешні католицькі біскупы, а не православні владики).

⁷⁹ Варіанти – „гарні, пишні, квітнучі”.

⁸⁰ Тут ще варіант – „за яким правом”.

до прийняття Христа віри, відбитку⁸¹ не мало, яким би яскраві старші⁸² діяння до нащадків доносились⁸³. З їх же анналів, в північній Роксоланії, що нині Московією звать – Рюрик, Синеус та Трувор брати, [а] в Південній, втім, яка зараз⁸⁴ [як] королівства Польського провінція визначена [вище], – Кий, Щек і Хорив з сестрою Либіддю, близько вісімсот шістдесят першого, від роду людського спокутування⁸⁵, року владу⁸⁶ взяту охороняли. Але, котрий бо з цих постійної спадкоємності роду було досяг, важко у таких авторів убогих за темністю неясною відшукати. Це, зрештою, з добрих⁸⁷ авторів згадок впливає, що були колись у Роксоланських мужів володарі, які себе і Князя, і Монарха, і Короля титулом увінчували. Коломан – природний Андрія Угорщини Короля брат, щоб Галичем⁸⁸ у Роксоланії, аби владарювання домоглись прибувши, від Єпископів, яких у супроводі своєму мав, церемонією урочистою коронований і Королем Галатії або Галича, міста, яке є в Роксоланії біля підніжжя Сарматських гір, названий. Близько тисяча двохсотого року. З того часу Угорщини королі хоча й надалі Русь усю цілком втратили, утім короля Галатії або Лодомерії⁸⁹ титул завжди узурпують. Знешкодивши Галицького короля Коломана, Данило – Романа Роксоланського Князя син, велику при тому племені дістав потугу. І, щоб мати більшу і величнішу у сусідніх націй гідність, посольство послав до Опісона – легата Апостольського⁹⁰ в Польщі, з обіцянкою під владу столиці

⁸¹ Тут – наративного образу.

⁸² Варіант – „більші”.

⁸³ Варіант – „заповідались”.

⁸⁴ Варіант – „зовсім недавно”. Напевно йдеться про опис краю з попереднього розділу, менш ймовірно тут натяк на люстрацію руських земель, які перейшли під владу Корони за Люблінською унією 1569 р.

⁸⁵ Себто спокутної жертви Христа (автор вірогідно не розрізняє Різдво та смерть Христові як відлік „нашої ери”).

⁸⁶ Варіант – „панування”.

⁸⁷ Тут – гідних довіри.

⁸⁸ Варіант – „Галичиною”.

⁸⁹ *Лодомерія* – Володимирія (від Володимира-Волинського – певний час столиці волинських князів).

⁹⁰ Себто – уповноваженого римського папи.

Римської⁹¹ прийти, короля титул для себе і всіх своїх нащадків від них просив. Утім як спочатку його бажання було виконане, обіцянку, якою себе [перед] легатом понтифіка зв'язав, не дотримав. Надалі ті, хто у Роксоланів правив або Князями, оскільки кожний верховною владою володів, або Монархами, оскільки іншими володарями керували, себе називали. За яким таки правом, або яким способом Русь пануванню Польському підкорилась оповімо [таке]. Багато разів гідні пам'яті Польські королі з Роксоланськими володарями війни вели. А саме і Болеслав Перший Польщі Король, як показано вище, велику їх кількість при Аксіції річці побив і столицю племені місто Київ до капітуляції примусив. Року тисяча восьмого⁹². Болеслав Другий рівний [першому] у користуванні милостями фортуни, захопив знову Київ (який від підлеглості Польським володарям відпав), Руських мужів цілком розгромивши. Року тисяча сімдесят четвертого⁹³. І з того часу Роксоланія Польською зробилась данницею, від королів Польських у залежності опинилась; відтак, зрештою, щоб своїх Князів за їх милістю мала. [Утім,] Як роздрібнення потім на здебільшого малі володіння поділило Поляків імперію, Польське ярмо поступово скинуто. Але недовго без покарання їх лишалася віроломність. Бо Любарт Гедиміна Литовського Князя син⁹⁴, узявши за дружину дочку Володимирського Князя, усе те Роксоланії пасмо, що з Литвою межує, у свою владу обернув. Аж доки, врешті-решт, Казимир великий Польщі Король⁹⁵, Роксоланію південну і царське саме місто

⁹¹ Себто католицької церкви, римських пап.

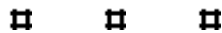
⁹² *Болеслав I Хоробрий* (991-1025) воював з Володимиром Святославовичем за Червенські міста 1013 р. (і, здається, це вже було не перше їх протистояння), але похід на Київ та битва на Бузі – то епізоди кампанії Болеслава на користь Святополка проти Ярослава Володимировича у 1018 р.

⁹³ Власне мова про успішний похід 1069 р. *Болеслава II Сміливого* (1058-1079) з метою повернути київський стіл своєму родичу Ізяславу Ярославичу. Війна Болеслава з Руссю 1074 р., здається, не виходила за межі західноукраїнських теренів (Червенських міст).

⁹⁴ *Любарт Гедимінович* (1341-1384) – 1340 р. захопив волинську частину Галицько-волинської держави (де вигас власний правлячий рід).

⁹⁵ *Казимир III Великий* (1333-1370) 1340 р. захопив галицьку частину Галицько-волинської держави, хоча опір галичан цілком здолати зумів аж 1349 р. Казимир претендував на всю галицько-волинську спадщину, за яку змагався з Любартом. За укладеною 1366 р. угодою з Великим князівством Литовським Холмська, Белзька та Володимирська залишилися за

Леополіс, предками через їх недбалість втрачений, повернув; за винятком тієї частини, що під владою литовців опинилася, яку їм за угодою на дворіччя недоторканою залишив: року [від Різдва] Христова тисяча триста сорокового⁹⁶. І щоб усіх Роксоланів усіляких позбавити для опору приводів⁹⁷, Русь змусив у себе на кшталт провінції обернути [та] створив Польських⁹⁸ більше урядників. [Відтак] Роксоланів усіх до єдиного Корони Польської тіла зарахував. З того часу Роксоланія південна [від] державної⁹⁹ ради Поляків ніколи не відпадала. Врешті-решт Володислав Ягайло Великий князь литовський¹⁰⁰, Поляками на королівство прийнятий, не тільки що Литву та Самогитію¹⁰¹ цілу, але навіть ту Роксоланії частину, над якою владу утримував, королівству Польському за правом¹⁰² назавжди приєднав до [тієї частини, що вже] королям Поляків підлягала¹⁰³. Хоча іноді, яка-небудь її частина, деяким володарям¹⁰⁴ на правах бенефіція¹⁰⁵ надавалася. Таке ось дізнатися можна, на яких підставах над тим регіоном зверхність до короля Польського належить.

Польським королівством, Луцька земля та решта Волині – за литовцями, причому польський король віддавав у ленне (тимчасове) володіння литовським князям Холмську і Белзьку землі (Юрієві Наримунтовичу), а також Володимирську (Олександрові Коріатовичу). З того часу Казимир III почав вживати у своєму титулуванні формулювання „король Польщі та Русі”, „пан і дідич Русі”.

⁹⁶ Власне 1366 р. (див. попереднє посилання).

⁹⁷ Себто – юридичних підстав.

⁹⁸ Себто – за польським взірцем.

⁹⁹ Загальносуспільної.

¹⁰⁰ *Володислав II (V) Ягайло* – польський король (1386-1434), засновник династії Ягелонів, великий князь литовський (1377-1381; 1382-1392).

¹⁰¹ Жмудь.

¹⁰² Де-юре.

¹⁰³ Мова про Кревську унію 1385 р., за якою Велике князівство Литовське інкорпоровалось до складу Польського королівства (через опір правлячих кіл ВКЛ фактично нереалізована).

¹⁰⁴ Варіант – „князям”.

¹⁰⁵ *Бенефіцій* (феод, лен, помістя) – тимчасове надання (найчастіше пожиттєве).

2.

[Мартин Кромер]

{*Russia Regia sive Rubra.*} Russia, quam Rubram nonnulli vocant, latere occidentali Minori Poloniae iungitur, a septentrione Russiam Albam et Volyniam habet ab austro Ungariam eiusque populum Ceculos, et nonnullam Moldaviae partem attingit eo tractu terrae, qui Pocuce appellatur; nam caetera Moldavia sive Valachia, qua Podoliae quoque iungitur, magis est orientalis Russiae. Continet Russia duas satrapias, nempe Belsensem, quae ad Volyniam et Lithuaniam vergit, et eam, quae peculiariter Russica et Leopoliensis dicitur, australem magis et orientalem, nisi quod Chelmensis tractus eius non exiguus ad septentrionem, etiam ultra Belsensem prominet et Polessiae finitimus est; {*Podolia.*} reliquum autem orientale latus eiusdem Russiae ac totius Polonici regni claudit Podolia, ab aquilone et Euro Albae Russiae, a caetero ortu vastis campis Tataricis atque Turcicis, ut diximus, a meridie vero Moldaviae continens totaque una satrapia censetur, quam Podolicam vocant. {*Russi duces. Hist. Pol. Lib. 3.*} Olim Podolia et Russia tam ea, quae nunc Poloniae pars est, quam ea, quae est in ditione Lithuanorum et Moschorum, suos habuit duces, quemadmodum luculentius ostendimus in historia, quorum stirps cum late propagata esset, partim ipsa sese intestinis dissidiis atque civilibus bellis confecit, partim a Polowciis, qui Goti fuisse videntur, {*Polowcii.Goti.*} ac Tataris exstirpata, partim Polonorum et Lithuanorum adjuncta est imperio, partim in nomen et jus de se ortorum Moschorum transiit. Exstant etiam nunc permulti, ducale nomen, sed plerique nudum propemodum et inane retinentes; inter Polonos vero nulla ducum superest memoria.

Hi nunc sunt Poloniae, quatenus hic eam descripsimus, fines, hae partes. {*Solum Polonicum quale.*} Est autem regio tota fere plana et aprica, maxime qua ad occidentem solem et septentrionem vergit et quae penitus orientalis est Podolia,

{*Podolia unde dicta.*} ac vel nomine ipso declivitate prae se fert vicinorum Moldaviae, Russiae et Ungariae montanorum intuitu.

Martini Cromeri Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Respublica regni Poconici libri duo 1578.

/ wydał dr. Wiktor Czermak. – Kraków, 1901. – S.20-21.

* * *

{*Ruś Czerwona.*} Ruś, przez niektórych nazwana Czerwoną, zachodnim swym brzegiem łączy się z Małopolską, na północ graniczy z Białą Rusią i Wołyńiem, na południe z Węgrami i ich narodem Cekulów, a nakoniec przytyka do strony Mołdawji, nazwanéj Pokuciem; pozostała *Mołdawja* czyli *Wołoszczyzna*, która się łączy z Podolem, należy właściwie do wschodniej Rusi. W skład Ruśi Czerwonéj, o której mówimy, wchodzi dwa województwa, a mianowicie; *Bełskie*, przytykające do Wołynia i Litwy, oraz właściwe *Ruskie* czyli *Lwowskie*, położone więcej na południe i wschód; ziemia Chełmińska, znakomita część Rusi, leży na północ, a przytyka do województwa Bełskiego i Podlasia. {*Podole.*} Pozostałą zaś granicę wschodnią tejże Rusi i całego Polskiego królestwa zamyka *Podole*, które na południe i wschód graniczy z Białą Rusią, dalej z obszernymi rozłogi pól Tatarskich i Tureckich, o których się wspomniało, a na południe z Mołdawją. Całe Podole składa się z jednego województwa, nazwanego *Podolskiém*. {*Kniaziewie Ruscy.*} Niegdyś tak Podole, jako i Ruś należąca do Polski, Ruś Litewska i Ruś składająca dzisiaj Moskiewskie posiadłości – miały swoich udzielnych książąt, jako się o tém obszerne mówiło w historii. Pokolenie tych książąt gdy się szeroko rozrodziło, częścią samo siebie zniszczyło domowemi wojny, {*Połowcy.*} częścią od Połowców (którzy zdają się być Gotami) i Tatarów wypłenioném zostało, częścią przeszło pod panowanie Polski i Litwy, częścią swe imie i prawa oddało Moskwie. Jest wprawdzie niemało i dotąd książęcych nazwisk, ale większa ich część próżném tylko jest brzmieniem. U Polaków zasię nie pozostała żadna pamięć ich książąt.

{*Położenie Polski.*} Te są, jako je opisujemy granice i części składowe Polski. Cała ta niemal kraina jest wesołą płaszczyną, a mianowicie na zachód i północ, {*Nazwisko Podole.*} oraz na wschód jako Podole, które imieniem swoim oznacza pochyłą dolinę, a zamyka się sąsiednimi górami Moldawji, Rusi i Węgier. Małopolska też i Ruś im się bardziej zbliżają do granic węgierskich, tém są górzystsze i leśne; im dalej kraj jest równiejszy, ziemia lepiej uprawna i bardziej żyzna.

Polska czyli o położeniu, obyczajach, urządach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego, przez Marcina Kromera, koadjutora i Nominata-Biskupa Warmińskiego. Książ dwoje. Przełożył z łacińskiego, notami i życiorysem Autora uzupełnił Władysław Syrokomla. – Wilno, 1853. – S.12-13.

* * *

{*Ruś Krolewska czyli Czerwona.*} Ruś, nazywana przez niektórych Czerwoną, zachodnim krańcem łączy się z Małopolską, od północy ma Ruś Białą i Wołyń, od południa Węgry i należący do nich lud Cekulów, w części zaś zwanej Pokuciem sąsiaduje z Mołdawią; bo reszta Mołdawii czyli Wołoszczyzny, granicząca także z Podolem, należy raczej do Rusi Wschodniej. Ruś obejmuje dwa województwa, a mianowicie bełskie, przytykające do Wołynia i Litwy oraz właściwe województwo ruskie, zwane też lwowskim, a leżące bardziej na południe i wschód, z tym, że wchodząca w jego skład okazała ziemia chełmska ciągnie się na północ nawet dalej niż sięga województwo bełskie i graniczy z Polesiem. {*Podole.*} Resztę zaś tejże Rusi, jej połacie wschodnie, stanowiące zarazem rubieże Królestwa Polskiego, zamyka Podole, które od północy i północnego wschodu styka się z Rusią Białą, a pozostałą częścią swej wschodniej granicy z niezmiernymi pustkowiami, jak to powiedzieliśmy, pól tatarskich i tureckich, od południa natomiast – z Mołdawią. Całe Podole stanowi jedno województwo, zwane podolskim.

{*Książęta ruscy. Historia, ks.3.*} Niegdyś Podole wraz z Rusią, zarówno tą, która obecnie jest częścią Polski, jak i tą, która pozostaje pod panowaniem Litwinów i Moskali, miało swoich książąt, jak to dokładniej wykazałem w *Historii*. {*Półowcy. Gocy.*} Kiedy jednakże rody ich szeroko się rozgałęziły, po części same się wyniszczyły – w wyniku wewnętrznych waśni i wojen domowych – a po części wyginęły w zmaganiach z Połowcami (którzy, jak się zdaje byli Gotami) i z Tatarami; wreszcie część przeszła pod panowanie polskie i litewskie a część przyjęła poddaństwo moskiewskie, łącząc się z Moskalami, którzy od nich wywodzą swój ród. Wielu jeszcze teraz nazywa siebie nadal książętami, ale przeważnie jest to pusty niemal tytuł, bez żadnego znaczenia; między Polakami natomiast nawet pamięć o ich książęcym tytule całkowicie się zatarła.

{*Krajobraz Polski.*} Takie więc, jak opisaliśmy, są granice i taki jest podział wewnętrzny Polski. {*Skąd się wzięła nazwa Podole.*} Niemal cały zaś jej obszar jest równinny i wystawiony na działanie słońca, a już najbardziej ku zachodowi i północy oraz tam, gdzie wysuwa się zdecydowanie na wschód Podole, samą już choćby nazwą określającą teren spływający w dół, nań patrzeć sąsiednich górzystych okolic Mołdawii, Rusi i Węgier. Małopolska, tak jak i Ruś, im bardziej się zbliża do granic Węgier, tym więcej jest górzysta i pokryta lasami, a im bardziej od tychże granic oddala, tym łagodniej opada ku nizinom, a jednocześnie tym bardziej jest uprawna i lepszą ma glebę, jakkolwiek i leżące w centrum województwo sandomierskie jest w jakiejś części z lekka górzyste, czy raczej pofałdowane wzniesieniami.

Kromer M. Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych

Królestwa Polskiego księgi dwie.

Przekład Stefana Kazikowskiego. Wstęp i opracowanie Romana Marchwińskiego.

– Pojezierze-Olsztyn, 1984. – S.27-29.

* * *

{*Русь Королівська або Червона.*} Русь, яку Червоною деякі звать¹⁰⁶, західним боком з Малою Польщею межує, на півночі Русь Білу та Волинь має, з півдня – Угорщину з її народом Цекулос¹⁰⁷ та певну Молдови частину, що сягає того пасма землі, яке Покуттям називають; бо решта Молдови або Валахії, яка з Поділлям також межує, є швидше східною Руссю¹⁰⁸. Складають Русь два воєводства, а саме Белзьке, яке до Волині та Литви обернуте та те, яке власне Руським та Львівським називають, швидше на південь і схід [звернуте], окрім того його Холмщини пасма, що не мало до півночі, навіть за Белзчину виступає і з Поліссям сусідить; {*Поділля.*} решту з іншого східного боку ту Русь і ціле Польське королівство замикає Поділля, [що] від півночі і сходу з Білою Руссю, на решті сходу з пустельними полями Татарськими та Турецькими, як згадувалось, з півдня ж з Молдовою межує. Усе за одне воєводство лічиться, яке Подільським звать. {*Руські князі. Іст. Пол. Кн.3.*} Колись Поділля та Русь як та, що тепер є частиною Польщі, так і та, що під владою Литви і Москви, своїх мала князів, як ось ясно показано в історії¹⁰⁹, яких рід з пізнішими нащадками почасти сам собою [через] міжусобні чвари та громадянські війни вигас, {*Половці. Готи.*} почасти Половцями, які Готами очевидно були, та Татарами винищений, почасти до Польської і Литовської приєднаний імперії¹¹⁰, почасти з ім'ям і правом із своїм у початок Московітів перейшли¹¹¹. Існує навіть нині чимало

¹⁰⁶ Від історичного терміну *Червенські міста* – група давньоруських поселень на кордоні Русі та Польщі, серед яких знане і м.Червень. Місто це зникає після татарського погрому 1289 р. (його функції спадкує Белз). Звичайно Червень локалізують в околиці сучасного с. *Чермно* (Czerarno) Томашівського повіту Люблінського воєводства в Польщі (альтернативні локалізації городище поблизу Гуціова/ Guciówie біля Замостя та Чернійув/ Czernieów біля Холма).

¹⁰⁷ Секеї? (*секлери* або *секеї* – етнічна група угорців у Трансільванії/ сучасній Румунії, мали воєнізовану організацію, уславились як захисники угорського прикордоння).

¹⁰⁸ Мова про Буковину.

¹⁰⁹ Мова про Кромерів твір „De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX”/ „Про походження та діяння Польські книг 30”.

¹¹⁰ Варіант – „*влади*”.

¹¹¹ Варіант – „*дали початок Московітів*”.

князівських імен, але здебільшого [як] майже пусті і порожні зберігаються за собою; між Поляками насправді жодних князів непотрібна¹¹² пам'ять.

Такі нині є Польщі, так як мною вони описані, кордони, такі частини. {*Ландшафт*¹¹³ *Польський який.*} Є ж королівство майже цілком рівнинним і сонячним¹¹⁴, найбільше те, що на захід сонця і на північ звернене, і [також] те, що далеко на схід є Поділлям, {*Поділля звідки назва.*} як навіть самим ім'ям [про] пологість оголошує, з точки зору своїх сусідніх Молдови, Русі та Угорщини гір.

□ □ □

¹¹² Варіант – „не вціліла”.

¹¹³ Дослівно „грунт”.

¹¹⁴ Варіанти – „виставленим на сонце”, „теплим”.

3.

[*Станіслав Сарницький*]

Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Reginum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia. Author ad Lectorem.

Lechia quid nam sit modo, quae potentia sceptri,

Lit. Liv. Rus. et Prus. littora quae tenet:

Scribunt iam multi, quo mente revolvere possis,

At modo quo cernas dat tibi Sarnicius.

– [Kraków,] Anno a Jesu Christo nato 1585.

<...>

Index tabulae Sarmatiarum simulque urbium, montium, fluulorum, sylvarum, solitudinum, et aliorum nobilium locorum, quorum sitium et distantiam, sumpto numero longitudinis et latitudinis, et filo à numero ad numerum instar crucis ad latera tabulae ducto, et rite applicato, intersectio indicabit.

B.

<...> *Borissovo* 56. 55. ad flumen Borustenem oppidum est. Existimant autem quidam ab hoc oppido flumen etiam Borystenem nuncupari. Oppidum autem conditum fuit a Borisso quodam duce Russorum. Nec rarò contingit flumina ab oppidorum nominibus dici: ut Odra flu. ab oppidi denominatione dictum esse tradunt. Ad hoc oppidum usque Borissovo Moschus fines suos extendi affirmat, contra Lituania Olgerum ducem fines magni ducatus protelasse usque ad Mozaisko constanter asseverat.

<...> *Bug flu.* 53.6.42.8. Commentatores Cornelii Taciti populos veteres Cistobocas ab hoc flumine Bug dictos esse tradunt, eo quod isthic sedes patrias habuisse feruntur. Et vox cognominis Cistobocorum non dissonat a denominatione Bug.

Brzescie 53.8.47.7. Civitas populosa ad confluentem Bug et Muchaviec in ipso triangulo, triquetram figuram efficiens.

Buczac 49.10.48.6. vetustae et clarae gentis colonia Buczaciorum. In ditione horum ferunt inveniri venas auri, quae veliti¹¹⁵ ramenta scintillant in aqua rivi ex rupe altius scaturientis. Haec postea ab agrestibus excipiebantur percolabanturque, ac ita massa conficiendo auro apta reddebatur, sed multa ignavia quadam negliguntur. Laudatur etiam ab equis generosis quos magna ubertate greges numerosi quotannis producunt ipsis: unde Proverbium abiit: equus Buczaciorum gregis.

Bielsko 53.6.47.8.

<...> *Beskidim* 49. 44. Beskit vel Bieschadi ab incolis vocatur. Mons est nobilis ultra Humienno ex quo flumen Tiras oritur. Me mineruntque veteres eò loci Bessorum populorum.

Braclavv 50.10.52.8. Arx in qua semper praesidium firmissimum expeditum asservatur. Vocatur urbs illa Sancti Petri, eò quòd imagine divi Petri Apostoli pro insignibus utitur.

Balaklei 50.2.52. Arcis vestigia in loco percommodo. Czapczaklei verò est fluminis nomen.

<...> *Bialogrod* 48.10.52.8. Theodosia dicta veteribus. Hanc ad ostia Borystenis Iovius ponit, sed erroneam ejus opinionem D. Cromerus confutat. Praeterit verò Bialogrodum via trita et celebris quae ducit Oczakoviam. Hac Turcici et Scythici negotiatores potissimum commeant quos illi lingua sua Carabanos vocant. Quando igitur nostri aliqua mancipia intercipere conantur, ut ex eis discant quid nam hostis machinetur modò, qui due¹¹⁶ in Turcia Scythiave geratur, tunc ad eam usque viam genus quoddam militum levissimae armaturae velitationibus aptum, quos Kozakios vocant, progreditur, ac ita ex praetereuntibus rapiunt quos possunt, et ad praefectos suos citato et festinanti cursu reducunt, saepius tamen retro cervice inflexa prospectantes ne quis eorum vestigia signet, et urgendo capiti eorum invehat. Nam

¹¹⁵ Мало бути „veluti”.

¹¹⁶ =duae.

non rarò alea secus cadit quam optassent, et saepe ex captivante fit captivus. Et interrogati cur ita temere dubio Marti se exponant, responsare solent: Bene est, si inquit, nihil inde utilitatis percepero, nisi quod juvenilem aetatem meam eo pacto consolabor contenta veroque satis est, juvat. At contentatio illa qualis futura sit, si interim ad manus Scythicas deveneris, nemo est qui ignorat. Fuit quondam Bialogrodum emporium celebre et obvium nostris hominibus. Nam temporib. Cazimiri Cyprum usque demeabant naves onerarias tritico Podolico plenas. Nunc tantum scandulae prono flumine ad barbaros demeare Bialogrodum solent, idque non sine gravi discrimine vitae.

Balneum Vitovdi 50.55.6. Nunc fons tantum amaenus¹¹⁷ ubi miles stativa habere et corpus reficere solet. Adest et Oartorium¹¹⁸ ibi gentile dirutum.

Pons Vitoudi 50.55. non procula Balneo.

<...> *Brzozow* 50.3.45.2.

Belz 50.3.45.2. Praefectura Regia

Busko 50.11.47.6. Praefectura Regia

<...> *Brozylow* 52.54. ad Borustenem inter Coroszczycow et Kiow.

Bar 50.50. Arx munitissima ob memoriam Parii patriae dulcis a Regina Poloniae Sforcia Bona, in ipso aditu Scythiae excitata. Semper ibi praesidium forte imponitur, et praefectus datur vir exploratae virtutis. Nunc praefecturam illam administrat summa cum laude Nicolaus Bucacius.

Basylea Russiae 50.40. a Basylio Duce Ostroueciorum fundate. Floruit is nostra aetate. Fuitque filius illius Constantini bellatoris.

Bacota 50.6.50.6.

Buh flu. 50.52. Axiacum¹¹⁹ veteres dixere, quidam Hyppanim esse volunt, innixi ut aiunt, Herodoti sententiae, sed refragante Ptolomaeo qui Hyppanim collocat cis Borystenem Tauricam et Meotiden versus. Oritur paulo supra Medziboz et paulo infra collem dictum Zbozna mogila. Alluit Chmielnik Vinnicam

¹¹⁷ =amoenus.

¹¹⁸ Напевно від „arx, arcis” або „arceo, ui, -, ere”.

¹¹⁹ Напевно слід читати „Axia cum”

Braclaw, et postea incitatus cursu per campos Urocziska¹²⁰ decurrit: Kuczman pontem Vitoudi, tandem ditatus¹²¹ per vastam camporum solitudinem ad Euxinum Pontum amplo gurgite devolvitur. Et recte reprehenditur a Magnifico viro Joanne Sienienio Castellano Leopoliensi error quorundam¹²² nostrae aetatis Chorographorum, qui Bohum hunc incidere in Borystenem finxerunt. Cum quatuor milliariibus ab hostio¹²³ Borystenis in Limenium sinum Euxini sese abscondat. Quod autem flumina ista Buh, et Bozek veteres vocarunt, forsitan quia pro diis amnes prisci homines coluerunt quum gentes essent.

Bialacerkiew 51.53. ad flumen Ros, a Kiovia 15. milliariibus, vel paulo ulterius. Saepe huc Scythae visuntur, ut canes spectantes in culinam. Russica milliaria sunt longe maiora quam Polonica. Ideo non mirere si quantitas circino hic non respondet ubique.

Brod Bazarabski, vide Ostrokol.

Bozek flu. 50.6.49.6. Inter confluentem Buch et Bozek veluti Mesopotamia sedet Miedzyboz, ut etymon ipsum urbis indicat.

C.

<...> *Crosne* 50. 44.

Camieniec 49.6.49.4. árux munitissima Valachiam versus, quae ob id quod natura loci mirabiliter sit munita rupibus praeltis¹²⁴ et flumine Smetricz, solius Dei manu aedificata esse ab incolis praedicatur. De hac tamen ita scriptum est:

Quamvis altis cincta est Camenecia muris,

Si tamen in spicias huis¹²⁵ multa deesse videbis.

<...> *Cameniec alia* arx murata firma et pulchra medio milliari a Crosno.

¹²⁰ Вкраплене польське слово.

¹²¹ Напевно від „dite, ditius”.

¹²² Від „quidam”.

¹²³ Має бути „ostio”.

¹²⁴ Напевно „prae-itis”.

¹²⁵ =hujus.

<...> *Caczibei* 48. 55. arx vetustate destructa, ad littus Ovidii lacus. Eratque Polonorum emporium celebre, ubi sal deponebatur marinum. Veteres meminere hujus portus ad Euxinum. Plinius vocat Cathizos pomiliones. Vetustas enim credit homunciones brevi statura eo loci belligerare cum gruibus, eaque scriptis mandarunt.

<...> *Comarno* 49.11.46.6.

<...> *Clevan* 51.10.48.5.

Chmielnik 51.2.50.6. Propugnaculum contra Scythas Bohum versus. Administrat nunc praefecturam illam summa cum laude Iacobus Strus, robore animi et corporis cunctis jamdudum conspicuus, patrisque et avorum memoria celebris.

Czartorysko 51.9.48.5. ad ostia Styr fluminis.

Czarnobilum 52. 53. significat nomen czarno et bielo, id est, album nigrum, albae et nigrae Russiae confinium indicans. Sita est propemodum ad Przypiecz Kiioviam versus.

Crasylow 50. 50. ad fontem fluminis Horin.

Constantinow 50. 50. sunt civitates Ducis Ostrovecii: Constantinow, basylea, Krazylow, Kuczmin in finibus Volhinae, qua itur Miedzibozum versus quasi in uno tractu.

Czernyostrow 50. 50.

Cataractae 51. 55. quindecim miliaribus a Caniow, vide titulo Prohi et Borysthenes.

Carowgai 50. 49. Est nobile nemus et puto illud esse quod Ptolomaeus vocat nemus Dianae. Non procul à Sieniava, non remote hinc oritur flumen Ikawa.

Cerkiew 50. 46. Milliarum septem a Leopoli.

Comienicza flu. 49. 56. Flumen ex adversa ripa Tehinia, in Tiram illabitur.

Czernichow 49.12.48. Non procul à fontibus fluminis Zbrocz. Fateor autem nonnihil angustiora hic spacia¹²⁶ esse, quam ut illam amplitudinem camporum in latum capere queant¹²⁷.

Colomia 48.2.48.1. Colomiam dictam esse putant quasi coloniam, quod credant olim Romanorum colonias eo deductas fuisse. De qua re consule historiam nostram libro 3. Nisi forte a Colomano Rege Haliciensium nuncupata sit. Conficitur ibi sal, cujus nidor ovorum odorem plus satis frixorum et adustorum suaviter redolet. Quod die Veneris jejulantibus, disputationis occasionem de ciborum delectu praebere solet, dum vesperi ad lumen hilarius convivari solent.

Cudnikow 51.4.45.12.

Crupa 51.9.50.6. ibidem flumen Crupa synonymum illi quod in Slavonia est, a quo Lechus in Poloniam venisse una cum fratre Czecho dicitur. Et forsitan incolae loci in Slavoniam penetrantes ex Russia, patriae dulcis memoria ducti, anni nomen in patria Lechi imposuerunt.

Czerkasy 51.4.54.12. Czirkasy tradunt reliquias esse veterum Cymbrorum, quos Homerus Cymerios vocat. Nomen certe affine est. Religio apud eos magna ex parte Machometana. Mulieres fere ac viri belli munia apud eos obeunt. Distat a Kiovia juxta Guagninum 27. milliaribus, juxta vero regios lustratores 15. tantum.

Cudniow 51.12.53.1. ad levam eundo Kiovia: à Leopoli 17. milliaribus.

Chorcyca 50. 54. Insula est in alveo Borystenis, clara Visniovecii herois oeconomia militari. Ibi enim sedem et firmamentum sui roboris stabiliverat. Sita est a Kiovia 44. milliaribus, paulo infra ostia fluminis Tismienca.

Czerniechow 51. 55. flumen cis Borystenem Disna e regione Kioviae ad quod sita est arx Moschorum firmata praesidio: 30. milliaribus a Kiovia ut Guagninus refert, lustratores 24. ponunt.

Chotim 49.8.49.8. Arx fortissima in ipso aditu Valachiae, aemula Camenecii, quae est ditionis Polonorum. Ideo Petrum Valachiae Palatinum ferunt solitum

¹²⁶ =specio.

¹²⁷ Вїд „quantus, a, um”.

dictitasse, Aut tu Cameniec Chotimum nostrum, aut Chotimum Cameneciam deglutiet.

Czapczaklei 50.2.52. Flumen est, notius habetur propter viva vestigia munitissimae arcis Balaklei, quae si justo praesidio muniretur, firmissimum propugnaculum ad impediendos Praecopiensium transitus per Hyppanim esset. Et praesertim si vicissim ad flumen Russava in loco illo excitandae arcis peridoneo et a multis celebrato propugnaculum novum inaedificaretur. Hae inquam duae arces non plus quam 20. millaribus a se distantes, alia ad Tiram ex opposito Thehinia, alia, ostia versus Huppanis si bene munirentur, totum tractum illum triangularem ab Oczakovia tanquam duo parastatae, id est columnae ex aequo a se distantes, mirificae tutum redderent, ut consilium lustratorum adscriptum prudentissime suadet. De qua re vide titulo Russava, Balakli et Grodzisko. Distat Czapczaklei ab Oczakovia octo milliarib. aut novem ut lustratores idem annotarunt.

Czarnylas 49.12.50. Alias sylva Pieczymegi vocatur. Est etiam Czarnylas pagus Kochanovii Poëtae eximii in Sedomiriensi provincia.

Chorbop 51.3.48.5. Ad fontem fluminis Wstecz nón procul a Lucko.

D.

<...> *Dzwich* 52.12.51.6.

<...> *Dunaiec flu.* 55. 43. Hunc amnem alii Danastrum, alii Visclam vocant cum Procopio. Nam ex iis locis demanat, id est Scepusio, ubi Gepidae veteres Cotthica natio sedes suas habuere praecipuas, teste eodem Procopio.

Ducla 50.3.43.5. Ptolomaeus eo quoque loci ponit Ducleotas populos, voce neutiquam dissona.

<...> *Dubiecko* 50.6.43.2. Colonia vetustae gentis spectatae nobilitatis STADNICIORUM dominorum ab Osmigrod. Horum insigne¹²⁸ est amnis Sreniava. Nam ad hoc flumen ab eorum protavo fusi fugatique erant hostes patriae. Ideo recte a quodam erudito haec victoria celebrate fuit hoc distycho.

¹²⁸ insigne.

Strenuus immanes principes qui vicerat hostes,
Praesens ad flumen talia signa tulit.

<...> *Dobrovoda* 50.9.40.6.

Drohobicz 59.8.47.8.

Dolina 49.4.47.8. Affine est vocabulum cognomini Podoliae. Nam tractus hic ad illam vallem est situs a qua denominatur Podolia. Vites hic possent plantari, et vinum proferrent quale Cassovia profert. Est enim cum illa ex aequo meridionalis.

<...> *Dunaiow* 50.4.48.3.

Dwiekliczuiecz 49.10.49.10.

Daschow 49.6.34.

Dromus Achilles 54. Hic se heros clarissimus exercere solebar.

Dunaiow 49.11.47.6. ad confluentem Kropiecz et fluminis Lipal.

Dzwan flu. 49. 51. in Tiram incidit. Est castellum desertum Dzwan, Ducis Ostroviensis habitaculum.

Dubrovica 52. 51. Supra confluentem Slucza et Mochor fluminum.

Dslna flu. 50. 54. flumen cis Borystenem è regione Chorcycae insulae.

Davidow 52. 50. in ipso conflente fluminum Przypiecz et Slucza oppidum.

Disna flu. è regione Kioviae 51. 55. ad quod duae arces Moschorum: Czernieiw et Pativol, tantummodo 24. milliaribus a Kiiow distant.

E.

<...>

F.

Fulstinum 59.45. Cognomen est Germanicum. Multa autem nomina Germanica non solum urbium, sed etiam praecipuorum nobelium in illa submontana regione reperiuntur. Cujus rei causam alio in loco explicavimus. Est autem Fulstinum domicilium natale antiquae stirpis Herbartonum, ex quibus nostra aetate tres in Senatu regni residebant. Arma gentis sunt tres gladii pomo cuspidibus infixi.

<...>

G.

<...> *Grodek* 50.2.46.10.

<...> *Gologuri* 50.2.47.4. oppidum inter montes, sicut et situm, nominis etymon indicat¹²⁹. Puto autem hos montes qui a Leopoli Volhiniam usque protenduntur, Pevcinos vocari a Ptolomaeo.

Gliniani 50.3.47.1. quinque miliaribus a Leopoli.

<...> *Grodek aliud* 49.7.48.3. Ad flumen Hnieziola et Tiram domicilium Herbort de Dziedzilow viri clarissimi Succamerarii Kamenecensis.

Grodek tertium 50. 49. In summitate fluminis Smetricz, et unum ex istis vocatur Slony Grodek.

<...>

H.

Halicz 49.5.47.6. Halicios Galatas alii esse volunt, ad quos beatus Apostolus scripsit, sed hoc non videtur verisimile: nisi forte pars illorum avulsa in iis locis haeserit. Sed videtur verisimilius, Gallorum reliquias loco nomen dedisse. Neque enim procul ac illis oris Scordisci confederant¹³⁰ qui Gallica gens errant. Balduinus etiam Gallus ante ducentos annos Imperium orientale occupaverat. Et fieri potest ut aliqua portio exercitus illius ad eum locum, compendium calamitatum suarum quaerendo confugerit. Sed Haliciorum nomen ante Balduinum inclaruerat, ut liquet ex serie historiae Polonicae. Reges Haliciorum coronati hoc ordine enumerantur: Colomanus nimirum, Daniel, deinde rursus Romani filius qui ad Zaichostum male pugnavit. Leo tandem tertius, conditor urbis Leopolitanae. Ad augendam vero celebritatem Loci Ludovicus, quem nostri Loissum vocant, Rex Poloniae et Ungariae, sedem Archiepiscopalem in eadem Halicz erexerat, quae postea Leopolim prudentissimo consilio translata fuit. Praelia etiam complura ad Halicium gesta locum celebriorem reddiderunt, maxime vero Crivoustii Reges victoriosissimi clades memorabilis, cuius postea ignominiam Cazimirus secundus

¹²⁹ Мало б бути „indicat”.

¹³⁰ Від „confoedero, -, -, are”.

victoria de Russis parta, abolevit. Reperitur ibidem lapis Alabastrinus, pulcher admodum, ita ut nitore suo etiam Phrigium superare videatur. Avehitur inde in Germaniam et alias remotas regiones.

<...> *Humiennes* 49.8.44.11.

Hyppanis flu. 50.52. Vide titulo Boch.

Hodorow 49.44. Lacus ibi laudatur.

Hniezola 49.48. Oritur ad Bavorow et ad Grodek, incidit in Tiram. Trebowla ad hoc flumen sita.

Holownia villa.

I.

<...> *Iazloviec.* 49. 45. Arx bene murata Valachiam versus inter flumina Stripa et Hniezola. Et est domicilium natale antiquae stirpis Iazloveciorum, quorum pater nostra aetate Palatinus Russiae suit, Oratoremque egit ad Imperatorem Turcorum cum magna laude sua et Reipub. Gentis suae claritatem auxit Iaslovecius praefectus Sniatinensis profligato et capto Palatino Valachiae. Acciderunt haec anno salutis 1582.

Iarmolnice villa 50. 50.

Iskaua flu. 50. 48. Ubi et Dubno.

Ikava flu. 50. 50. Ubi Sieniava Sieniaviorum.

<...>

K.

<...> *Koden*

Klecko 53.7.50.1. locus nobilis insigni victoria de Tartaris parta.

<...> *Krasnistaw* 51.8.56.6. ubi Kazimirus oeconomicissimus Rex piscinam ingentem condidit, a qua nomen civitati inditum est.

Kamienium 51.12.47.2.

<...> *Kropiwna flu.* 53. 51. In hos amne Moschi post cladem Orszensem demersi sunt.

Kopil, civitas in Ducatu Slucensi sedesque secundo genitorum.

Krzemieniec 50.9.54. Arx murata quam Ianusius Episcopus Posnaniensis erexit firmissimo in loco.

Kuropatwniki 49.12.48.12.

Kropiecz flu. 49. 48. Incidit in Tiram ad oppidum Kropiecz.

Kuczmania flu. 50.5.50.6. Vide dictionem szlak. Incidit in Axiacum seu Buch inter Vinnica et Braclaw ripa ab altera, 50. milliaribus a Leopoli et aliquot.

Korson 51.3.53.9. civitas noviter locata a Stephano primo, Rege Poloniae, cum munitione firma ad flumen Ros in ipso transitu Scytharum seu szlak Czarny, ubi cernis literam K. Et pollicentur Regi praesides illius loci, quod non amplius Scythae possunt transire impune per Czarny szlak. Fuisse etiam olim ibi arcem nobilem testantur ruinae muri vetustate neglecti.

Krilow 51.10.54.11. Arx murata in loco valde opportuno contra Scytharum irruptiones, optime munita ad morem Germanicarum urbium. Hujus haeres est Castellana Miediricensis a Theczin domina, genitrix Ostrorogorum.

Kiovia 51.12.54.12. Sedes antiqua Ducum Russiae. Et quod olim Romani de septemtrionalibus et Indianis monstris et miraculis sparserunt, hoc Russi de prodigiis et heroibus suis quos Bohatiros, id est, femideos vocant, aliis persuadere conantur. Contumulare autem istos solent in cavernis rupium, quas in immensum tanquam cuniculos subterraneos, usque Novogrodiam magnam fabulantur extendi. Illud tamen pro confesso est, et instar miraculi habetur apud peregrinos qui se eo conserunt, quod a monachis monstrantur istic corpora Principum incorrupta, quae per longa spacia¹³¹ temporum, loci temperamentum quoddam absque ullo detrimento conservat. Incolae id ad religionem referunt, et loci sanctitati acceptum tribuunt. In eadem urbe Armeni sicuti Leopoli et Cameneciae affatim habitant. Distat a Vilna nonaginta milliaribus, a Leopoli sex supra octoginta. De hac distychon adiiciam cujusdam Poëtae eruditi.

Nomen habet magnum spaciosa Kiovia quondam,
Cuncta brevi imposito, tu milite prospice forti.

¹³¹ Від spatium, i.

Koroszczicow 52. 53. ad ostia flu. Fekerow, ubi in Borystenem incidit. Ad idem flumen est Sytomirz et Cudniow.

Koualia 51.10.42.8.

Krasylow 50.12.49.5. Supra lacum pulcherrime bipartitum.

Kodoma flu. 50.6.50.6. a Kuczman Scythiam versus decem milliaribus.

Kulikow 49.6.48.12.

Kaniow 50.8.54.10. Munitio Kozakiis referta ad Boristenem Porohi versus.

Kochanie 50.9.54.11. Est locus supra insulam dictam Chorcyca inter cataractas seu Porohi, aliquot milliaribus supra modum amoenus¹³²: in quo si aliqua manus militum disponderetur, commode posset semper impediri transitus Tartarorum, qui per utrumque trajectum Borystenis, Kuczanski inquam et Krzemienieczkie, quoties non sentiunt esse in armis Nisovios Kozakos, libere trajicere solent et infestare nostras regiones. Distat hic locus a Kiovia 40. milliaribus. Haec omnia ex sententia Magnificorum virorum adjeci, qui lustrandis illis regionibus a R.M.¹³³ delecti et destinati errant. Narrant insuper praeter illas duas insulas Thomakowka inquam, et Chorcyca esse et alias complures desertas in illo flumine, in quibus materies ampla et lignorum copia est tam ad aedificandas arces, quam ad naves struendas. Cui testimonio suffragatur etiam historia de Principibus Kioviensibus qui ante quadringentos annos magnos exercitus, et ingentes classes ex iis locis secundo flumine usque Constantinopolim et ulterius deducere solebant ad oppugnandum orientale imperium. Et cavendo ne hoc amplius fieret, existimo Turkas Scythis eos portus replevisse, quos etiam ideo suo patrocinio tuentur. Narrant praeterea iidem D.¹³⁴ lustratores in suo itinerario ad flu. Ros et Tysmienica et Olszanica, et in aliis fluviis esse ibidem loca confragosa, etc. ubi arces possent excitari, nec haberet Turca ansam ita conquerendi, sicuti praetendere solet: cum ad Tiram aliquid nostri aedificare instituunt.

¹³² Amoenus.

¹³³ Найвіргодніше „R.M.” = „Regnum Majestas”, але не виключаю також варіанта „Regnum Magistrates”.

¹³⁴ D. = Domines.

L.

<...> *Luboml* 52.1.47.1. Praefectura regni, cui praeest vir spectatae nobilitatis D.¹³⁵ Krasinski, Metator castrorum Regiorum.

<...> *Luczko* 51.3.48.5. duas arces habet. Demeationes navium e Slucko ad Luczko commodae. Et est sedes Episcopi Luceoriensis. Sita est ad confluentem fluminum Styr et Wstecz, Praefecturam illam nunc administrat summa cum laude Alexander Prunski, Dapiser magni Ducatus Lithwaniae, vir magni nominis, ex claro stemmate primariorum Ducum suam originem ducens.

Leopolis 52.10.50.8. urbs Russiae primaria Metropolis, muris et vallis optime munita. Arces habet duas, quarum altera eminet in ipsa crepidine montis excelsi. Laudatur a politia, munitionum firmitate in locis opportunis, et apparatu bellico. Est enim illa urbs veliti propugnaculum, non modo Sarmatiae ipsius, sed aliarum etiam provinciarum christianitatis contra Turcorum, Scytharum et aharum barbaricarum gentium insultus et irruptiones. Est praeterea nutrix variarum religionum. Sedem ibi habet Archiepiscopus ecclesiae Romanae, ibidem antistes Armeniorum qui instituta et ritus Antiochenae ecclesiae sequitur. Russorum etiam ecclesiae complures, qui Constantinopolitanos ritus pro norma habent. Solis Evangelicis ab occulto sidere infesti sunt. Praeest nunc sedi Archiepiscopali Stanislaus Sulicovius, sive morum integritatem, sive solidam eruditionem spectes, vir est omni laude superior.

Lacuchow 51.9.46.6. Spectatae nobilitatis domicilium Orechoviorum et locus natalis. Tres sunt fratres viri ad res magnas nati, eorum frater uterinus est Ioannes Sienienius Leopoliensis Castellanus.

<...> *Lipsia Russiae* 51.5.45.5. Patria authoris libri et solum haereditarium. Series autem progenitorum eius sic recensetur. Est in Mazovia in provincia Plocensi colonia Sarneciorum quibus commune est stemma nobiscum, quod Corvinus vocatur, ad eam usque diem. Hi sunt gentiles nostri. Nam propemodum jam centum anni sunt cum ex regione illa Iacobus Sarnecius aulicus Regius avus meus

¹³⁵ D. = Dominus.

relictis penatibus in eas regiones delatus fuit. Fuit is tum Regi percharus¹³⁶, quod ministerio eius utebatur in legationibus ad Scytharum principem. Nam linguae Scythicae noticiam sibi comparaverat. Et quia tunc bellum Bucoviense contra Valachos parabatur, etiam ille alacriter castra Regis sequebatur. Et cum ad Zarnovecium, ad flumen Prutum, praeclare Regni operam suam probasset, strenueque se gessisset, ferociam Valachorum, qui cum Stephano Palatino ripam insederant, non sine gravi discrimine reprimens. Rex pro donativo virtutis, pagum ei in Belzensi Palatinatu Slepce nuncupatum et Scultetiam Krczonoviensem, attribuit. Sed non diu ei concessum fuit praemio illo virtutis frui. Nam non ita multo post, sive vulneribus in bello Valachico debilitatus, sive pestilenti aura, ut creditum est, afflatus: quae bello illo durante invaluerat, fati concessit, relictis in eadem possessione tribus filiis: Andrea nimirum, Stanislao, et Joanne, quos ex Hedvige Piatkovia conjuge sua nobili foemina, susceperat. Horum minimus natu Joannes, quem¹³⁷ jam moriturus bajulabat, sub axillis tenens, pater meus suit, Andreas vero in finib. Podoliae Strusiis commilitabat, ubi et filii eius duo ante viginti annos, in campis credo Tehinensibus, pro patria fortiter dimicando adversa tela pectoribus exceperunt. Tertius vero in Moschovia ad Nevel arcem, sub signis Joannis Goraii, viri fortis militando, una cum Malicio, periit. Cum igitur Rex accepisset avum meum vitam cum morte commutasse Joanni Zamoscio, qui postea a supplicib. libellis, seu Referendarius fuit, tutelam pupillorum commisit, quod munus ille tanto alacrius subiit quo magis hominem dilexit, compluribusque in rebus, eius obsequiis familiariter utebatur. Itaque vir eximius et bona puerorum interversa a malignis tutoribus brevi vindicavit, et ubi ad aetatem justam pervenere uxores eis addixit: Andreae cognatam suam Tarimirska, Joanni vero agnatam Helizabetam Gorzkowska, quae mater mea fuit. Haec festinanti stylo attingere volvi, ne dum aliorum res ad posteritatem transmittito, meis prorsus de esse videar.

Lipa flu. 49.12.47.12. ad Gologury oritur, et Dunaio w praeterlabitur, tandem ad Tirae jungitur, e regione Halicz.

¹³⁶ Мало б бути перcharus.

¹³⁷ =quum.

Lindava flu. 49.12.49.12. in Tiram illabatur infra Camenec octo miliaribus.

Lyssoua flu. 50.6.47.12. ad Beresteczko flumini Stir unitur.

Litowisz 51.5.47.8. Ad Bug flumen.

<...>

M.

<...> *Marussa* 49.10.51. Flumen Podoliae. Et nota dialectum Cymbricae linguae vetustioris. Nam Plinius annotat Cymbros olim mare mortuum Morimarussa vocitasse.

<...> *Monasterziska* 49.47. Fortalicum seu munitio pulchra et possessio ampla. Fuit quondam patrimonium spectabile Magnificorum, qui dicebantur Manastirsctzi, quorum posteritas dicuntur esse Iazlovecii. Hujus munitio superioribus temporibus tantum quaedam ruinae eminebant, quae tamen antiquitas indicabat istic alicujus magnatis domicilium fuisse. At nunc Joannes Sienienius Castellanus Leopoliensis haeres illius ditiois suo sumptu impensisque omnia quae erant collapsa instauravit: partim muris ab integro in locis opportunis excitatis, partim materia quercus Iovis arbore munitioes firmando. Eaque omnia ad utilitatem Reipub. et posteritatis suae peregit. Tempore enim incursionum Tartaricarum commode tanquam ad asylum quivis indigus ope eo confugere potest. Et aliud 51.6.48.6. ad Styr flumen Tiram versus.

Marussa flumen vel Marhaska 49.50.

Mochor flu. 51.51. Ad Polonne in Slucz flumen incidit.

Moravica 51.49. Ad Iskiew flu. Est et pagus ad Cracoviam.

Mogila zborna 50.4.44.8. ubi Bozek flumen oritur. Est promontorium nobile ad Medzibosz.

N.

<...> *Niepr* 56.4.56.1. vel Borystenes, magnitudine, Rheno et Danubio confertur. Hic enim quondam naves magnas et classes etiam ingentes sustinere potuit, ut testantur historiae de Kioviensibus Ducibus Olha et aliis qui magno apparatu Constantinopolim oppugnare solebant. Oritur paulo ultra Smolensko, et capit in se

flumina amplissima, Bereziny, Tur, Przypiecz[,] Stir, Slucz, et alia innumerabilia, ab orientali vero parte infra Kioviam Disna, Trubiesz, Uday, Zula, Osla, Psial, Somow et Horol. Hi eo ordine aggregati Borysteni, in Euxini ostia ita impetum faciunt, ut sua dulcedine et ipsum mare inficiant, eiusque aquas dulces reddant teste Ovidio. Urbes sua unda sitientes potat, Sklow, Mohilow, Kiow, Czyrcasy, Kaniow. Insulas nobiliores circum fudit: Chorcyca, Thomakowka etc. Commemorantur duo eius nobiliores trajectus Krzemieniecki inquam et Kuczmienski, qua Scythae illi Batthones et alli barbari transiverunt et nunc transire solent. Sed Nisovii Kozaki (milites sic vocantur) late littus illud complexi sunt.

Narkie ad ostia Lipae ad Tiram.

Niemia flu. 49. 51.8. prope Russava flu. ad Tiram.

Nigra sylva 51. 52. ubi Scythae latitare solent, invasuri in regiones nostras.

<...> *Niestr* 49.10.45.6. oritur ex montib. Sarmaticis qui vocantur Beskid, et antequam amplo gurgite devolvitur in Euxinum Pontum, capit in se Podolica flumina nobiliora decem: Lipa, Stripa, Sereth Podolicum, Zbrucz, Smotricz, Usicza, Row, Ladava, Dzwan, Rusava. A meridionali vero parte, flumen Halicense, Dolinense, et Tarnavatkam: sed quod Ovidius tardum Tyram vocat, non possum demirari. Vel eum nunquam vidit, vel aliud certe Tyram vocat, quam nos hodie vocamus. Constat enim velocitate nostrum Nestrum multa flumina anteire. Nisi forte ex montibus decidens rapidior sit, ubi vero Euxini undis repercussus visa maris amplitudine et collata sua parvitate veluti rubore percussus cursum suum inhibuerit. Nam credibilis est Ovidium Tyram vidisse ibi alicubi circa maritimos campos quum ad lacum suum Vidovo Jesioro proficisci volebat.

O.

Olika 55.5.48.7. Illustrium principum Radivilo num et Comitum in Szidlow patria et locus natalis a quo etiam Duces denominantur. Septem horum mea aetate simul in Senatu regni residebant. Tantam opinionem virtutis, prudentiae, ex dexteritatis in rebus agendis Deus penes eam gentem reliquit. Eo anno quo haec scripsimus, hoc est 1584. Georgius Radivilus in numerum amplissimi Senatus

Cardinalium est adlectus et inauguratus ipso Rege assistente et ceremonias quasdam ut audio, circa investituram ut vocant, per se adiuvante. Primus hic est Cardinalatus in Litwania. Antea vero Episcopus tantum Vilmensis et Livoniae administrator vocabatur idem Georgius Radivilus.

<...> *Ostrog* 51.5.50.4. Sedes et domicilium natale Ducum Ostroveciorum. Et credibile est istic olim consedissee colonias Ostrogotthorum gentis bellicosae, cum et scriptores vetustissimi Alaunos, hoc est Volhinius, Gotthos affirmant fuisse. Et Bessaraborum vadum, etiamnum vicinum istic trajectum per flumen Slucz vocatur. Besarabes autem in veterib. sedibus Gotthorum habitant inter Tyram et Istrum seu Danubium. Denique nomen Ostrogotthorum cum Ostrog valde est affine et homonymum. De Constantino Duce Ostrogeos viro nostrae aetatis in rebus bellicis nemini secundo saepe mentio in hac nostra historia occurret. Fuit is pater Constantini hujus Basili, affinis nostri, qui ducta in uxorem filia Comitiss Ioannis a Tarnow Polona, sua amabili sobole utriusque¹³⁸ herois, hos est patris et soceri ita vivam memoriam expressit, ut cum ambo fuerint praefecti, summi copiarum, et ambo jamdudum mortui sint, tamen intuitu solo Illustrissimorum juvenum ita percussi, eorum admonemur, ut non ante triginta annos sed nudius tertius eos mortuos esse credamus. Sita est Ostrog ad confluentem fluminum Horin et Vilgia. Urbes eorum ditionis sunt: Ostrog metropolis, Ostrokol, Basilea, Krasylow, Kuczmin, Konstantynow, Ostrokol, Dubno. In Polonia vero Tarnow, Tarnopole, Czerniechow, Przeworsko. Caeterarum non bene recordos. Sed audivi quosdam eorum arces circiter quinquaginta numerare.

<...> *Ostrokol* 51.1.50.7. Antiquis Bessarabei vadum vocatum.

<...> *Oleszko* 50.9.48.12. Sedes quondam ducalis fuit Sienieniorum donativa, ad quam et Zloczow pertinebat, in monte editiori ex quo flu. Bug et Stir oritur.

<...> *Oczakow* 49. 54. Primarium oppidum Scytharum, sed nostrates Iazlovecii et Sieniavii patriam suam istic fuisse asseverant, Distatque ab ostiis fluminis Buh aliquot milliaribus.

¹³⁸ =utrimque.

Ostr flu. 51. 54. ab oriente, id est, e regione Kiow in Borystenem se infundens.

Ovidii lacus 54. 49. inter Hypanim et Tyram, sed vicinior ostiis Tyrae. Cernitur ibi murus quidam plumbo compactus, qui in mare medio milliari porrigitur. Dicuntque Vitovdum eo usque in mare equo descendisse, dominium sibi mares Sarmatici vendicans.

Orol flumen ad ostia Borystenens a parte orientali a Taurica.

Olssenica flumen Borystenens hic ab ea parte.

Obertim 49.5.48.7. non remote a Chotim villa, victoria gloriosissima de Valachis parta concelebrata. Ibi concidit David Sienienius pro patria pugnando, pater hujus Ioannis Sienienii Castellani Leopoliensis.

P.

<...> *Prut flu.* 55. 49. A duce quodam eius nominis sic dictum. Hic amnis dissimitat Valachiam.

Poprut flu. 49. 45. Ad Sadetiam cum Dunaiec seu Danastro confluit.

<...> *Preclaw*, metropolis quondam Russiae, et socia Kioviae.

<...> *Przemisl* 50.6.45.

<...> *Pomorzany* 50.3.47.11. Domicilium spectabile Magnifici domini Ioannis de Sienno Castellani Leopoliensis. Arx est eximia ad splendorem et ad propulsandum hostem patriae instructissima, murata et quidem ex integro magna cum arte, opera et sumptibus eiusdem M.¹³⁹ domini a Sienno. Fuitque haec quondam possessio gentis clarissimae Swinkonum, ex qua stirpe floruit olim Archiepiscopus Gnesnensis. Prodierunt et alii successores viri spectabiles et celebres ex eadem familia.

<...> *Podnaice* 49.11.48.5.

Polonne 51.53.5. in confluenta fluminum Slucz.

¹³⁹ M.=Magnifici.

<...> *Pianini* 49. 53. locus iudicio senis Bernhardi Pretvicii peridoneus excitandae arci cum propugnaculis contra Scytharum, immanissimae gentis irruptiones, idque in ipso aditu regionum barbaricarum.

Pokucie 50.5.55.5. Significat autem nostra lingua pokucie poenitentiam, eo quod in reatu detentos ad eas regiones Romani in exiliam mittebant. Eos nimirum cives qui turbulentiores videbantur, aut de prodicione suspecti. Et hoc vocabant relegationem, aut deportationem. Porro exilium gravior erat mulcta, id quod nostri bannitionem vocant.

Pieczymegi sylva 49.8.53. Hic sedes suas Pevcinos veteres habuisse autor est Bernhardus Vapovius.

Porohi 49.12.34.12. Prog nostra lingua significat limen. Quia ibi sunt augustiae Borystenis ob rupes quibus coarctatur aqua profluentis et veluti per limen ex alto decidit cum magno fragore. Ultra hoc limen cum milites Kozaki evadunt, jam se securos putant a Scythis. Veteres talia loca Katadupa a sonitu qui e longinquo exauditur, vocare solebant. Inveniuntur tales cataractae et in his magnis fluminibus Istula ad Gnew, Narew, Rheno ad Baden. Forsan Deus veluti fraenum eo modo injicere eis voluit ut cursum eorum retardaret, ne abuterentur sua potentia, supra modum arando terram.

<...> *Piotrkow* 52.8.42.7. ubi obim heroes Poloniae causa comitiorum antiquo instituto conventus agere¹⁴⁰ solebant.

<...> *Przypiecz flu.* 52.4.48.6. Pevcinorum coloniae.

<...> *Pascua Pomarzani* 50. 48. In summitate fluminis Kropiecz sita sunt.

Pascua Zloczouiensia 50.6.48.4. in summitate scaturiginis fluminis Stripa.

Pascua Oczakoviensia 49. 54. inter Oczakoviam et Ovidii lacum.

Pikow 51.2.51.9. oppidum.

Ploskirow 50.3.49.8.

Probito flu. 50.8.52.8. ad Hypanim.

Piszambot flu. 50.9.53. incidit in Hypanim. Ibi etiam est pons Vitowdi.

¹⁴⁰ Напевно має бути „aggere”.

Poromil 51.6.48. ad Styr flu.

Podkamenie 49. 47.4.

Poltow flumen sub Gliniany.

Q.

<...>

R.

<...> *Rozan* 54.1.41.

<...> *Raigrod*

Rozanka 54.4.49.7.

<...> *Ropa flu.* 50. 43. ad Biecz flu.

Rohatyn 49.10.47.6.

Russava flu. 49. 51. in Tyram labitur. Libenter haec Russica et Podolica annotamus et curiose perquirimus, quia depopulationes Tartarorum saepe cogunt nos talia perscrutari. Ubi sint¹⁴¹, quid agant, quo tendant.

Row flu. 50. 51. incidit in Hypanim. Et ad eius scaturiginem in summitate Bar arx munitissima.

Rustavica flu. 51. 52. in Hypanim incidit, ubi insignis vir Stanislaus Strus occubuit, pater istorum, fortiter dimicando cum Scythis.

<...>

S.

<...> *Slucko* 53. 52. Sedes Illustrissimorum Ducum Slucesium. Principes isti prodierunt ex eadem stirpe ex qua Reges Poloniae Hungariae et Boëmiae originem suam derivant. Adepti sunt autem maiores horum Ducum virtute belli pacisque artibus praerogativas tales et tantas, ut tempore pacis primum locum in Senatu, tempore belli dextram manum tenere, tutelaremque salutis Regiae curam habere promeruerint. Potestque eorum stirpis series hoc ordine enumerari. Olgerus Mag. Dux Litwaniae primam uxorem Iuliam seu Ulianam duxit filiam Ducis Vitepsciensis Russam, religionis Graecae, ex qua suscepit sex masculos, quorum

¹⁴¹ =sunt.

natu maior fuit Vladimirus Dux Kioviensis frater germanus Iagellonis: sed alia matre natus. Ex quo Vladimiro prodiit Alexander quem Rusi Olelko vocant. Hic fundavit civitatem Slucensem triurbem ad flumen Slucz ante annos 150. Ex Alexandro Simeon, ex hoc rursus Georgins qui duxit Thecziniam Comitem foeminam¹⁴² lectissimam, ex qua tres suscepit masculos qui nunc versantur in luce hominum: Georgium, Simeonem et Alexandrum juniorem juvenes heroicis virtutibus suffultos, de quibus usurpari potest illud: Spes altera Romae. Ducatus hic Slucensis hactenus a Geographis et Chorographis suppressus est, quod ego committere nolui, cum sit magnitudine sua effatu dignus. Terminatur ab oriente Borysthene a septemtrione flumine Niemen, a meridie Pripecio, ab occasu parte Magni ducatus Litwaniae. Urbes eius sunt Sluck metropolis. Kopil secundogenitorum à Slucko quinque milliaribus distans. Turecz 15. Petricovice 24. Volkukala 4. Mohilow 50. ab eadem Slucko distat. Alias brevitatis causa omitto.

<...> *Stir flu.* 51.1.42.6. Stirii populi ultra Viennam una cum aliis Slavinis inde progressi esse creduntur. Creditum est antiquis flumen Stir a Tyra scaturiginem suam trahere, quod expresse pictum extat in tabula Grodecii. Sed errorem hunc detexerunt lustratores Regii. Derivant enim Stir ex montibus ad Olesko, unde et Bug et alia complura flumina. Quia tamen ab illa regione decurrit qua Tyra praetermeat, recte Stir, id est a Tyra demanans, literas addita, nuncupatur. Ad hoc flu. sita sunt oppida: Czartorisko, Manaster, Peremil, Beresteczko, Strzemil.

Sytomirz 51.11.50.9.

Skala alia 50.3.48.7. ad Zbrocz flu.

Sbarasz 50.6.48.7. Colonia ducum Sbarasiorum. Floret nunc ex ea gente Palatinus Trocensis.

<...> *Szatanow* fere in via qua itur Kamenecia ex Tarnopole. Septem milliaribus inter utranque¹⁴³ urbem sita.

Sieniava 50.12.40.9. Clarissima colonia Sieniaviorum sedes suas hic habet. Cujus juvenus veluti murus objecta contra Tartarorum irruptiones semper sese

¹⁴² =feminam.

¹⁴³ =utroque.

opponere. Floruerunt nunc duo Palatini Russiae ex gente, Pater et filius successive.

<...> *Sczebrzeszin* 51.9.46.9. Jurisdictionis Regiae fuit quondam, sed in donativum cessit Demetrio de Goray.

Stepan 50.6.50.9.

Sokal 51.3.41.8. a quodam Duce Sokal fundata et denominata.

<...> *Srzyzow* 50.7.44.8.

Sloczow 50.4.47.8. Amplissima haereditas, ad Olesko quondam pertinebat.

<...> *Sawran flu.* 50.4.51.12.

Swinigrod flu. 50.4.55.6. Sedes olim Ducum Rus.

Sniatyn 40. 49. Ultima praefectura in ipso aditu Valachiae.

Seret flu. 40. 49.

Seret 49. 50. civitas.

Seret flu. Aliud Seret Podolicum, ad quod est Zalosce, Czerniechow et Hnieziola. Flumini iungitur infra Trebowla.

Sarnie pole 50. 52. sunt campi: Vloczysko vocant.

Szlak Sunt itinera usitata Scytharum, quibus infestare solent terras Russiae fertilissimas et etiam Podoliam. Et numerantur tres praecipui: unus Kuczmienski, alter Czarny szlak, tertius Valachicus, quos non piget hic describere. Et certe si quid laude dignum praestitit Magnificus vir Ioannes Sienienius in hac lustratione, istud sane quod hec itinera¹⁴⁴ accurate descripsit et depinxit numero milliariorum adjecto, non modo utile, sed etiam valde pium opus perfecit. Nam si Imperator Antonius Pius Pii nomen meruit, quod libellum confecit quendam in quo vias descripsit quae ducunt Roma ad nationes barbaricas, ut captivi Romanorum illo aevo scirent et nosse possent qua redeundum sit in patriam, si forte contingeret eis ex manibus hostium sese evolvere: certe non minus encomium¹⁴⁵ meritis est noster Ioannes Sienienius, quod hosce¹⁴⁶ szlak dicticóws¹⁴⁷ in iis tabellis expressit.

¹⁴⁴ Напевно слід читати „наес itinera”.

¹⁴⁵ Від incommma (encommma).

¹⁴⁶ Від hostis.

Audimus enim de multis captivis qui apud Scythas aut Turcas detinebantur, quod cum possent se interdum ex catenis ipsorum evolvere, tamen ob solam ignorantiam itinerum reditus in patriam, maluerunt duriolem morte servitutem perferre, quam profugientes ex ergastulis eorum in solitudinibus oberrare, aut a feris devorari. Porro ex istis descriptionibus lustratorum, quilibet potest sibi notitiam comparare illorum itinerum, ut si forte domino Deo permittente quidpiam tale ei contingat, scire possit quo est egressus loco, et quem portum tenere debeat, compendium quaerendo suorum malorum.

Kucźmieński szlak.

Primo Leopoli ad Szarawka nota sunt itinera. Ex Szarawka 20. milliaria ad vadum fluminis Kuczmiem, a quo etiam hic szlak denominatur. A Kuczmiem ad Kodima fluminis vadum 10. milliaria, a Kodima ad Sawran 4. milliaria. A Sawran ad Czapczaki 10. milliaria. Inde vero Oczakovium 8. sunt Russica multo maiora quam Polonica. Ideo uni gradui decem milliaria forsā respondebunt. Polonica vero 15. Ista via est compendiosior omnium.

Czarny szlak.

Leopoli Sokalum 12. milliaria, Sokalo Luskum ad Stir 12. milliaria, Lusko ad flumen Horin 11. milliaria, ab Horin ad vadum Slucz per Zaszlaw et Polonne 10. A Polonne 40. Kioviam. Eritque a sinistra oppidum Cudniow, a Kiow Kaniowum 16. milliaria. A Kaniow Czerkasium 15. A Czerkasy ad Porohy 12. milliaria. A Porohy Tomakowka 11. Inde Torhovistiam 6. Hic jam Scythae navigiis dilabi solent per sinum Borysthenis usque Oczakovium vel quo lubet.

Szlak Walachicum.

Per Buczac, Skala, Zynkow, et summitates fluminum Uszyca, Dzwian, Ruzava, inde per Valachiam, aut per campestria littoris Tyrae: milliaria in tabula adscribentur.

De custode transituum seu szlak.

¹⁴⁷ =dictionis.

Hisce transitibus unus speculator vir nobilis expertae virtutis praeficitur, qui vocatur custos trium szlák seu viarum tritarum. Hic per se et per homines industrios et vitae suae minime prodigos vario ingenio naviter motus, et machinationes hostium investigat, et ubi resciverit de hoste, praesidibus arcium et duci belli campestris renunciat¹⁴⁸, qui dato signo, recollectis copiis confestim occurrit eosque adoritur. Atque ita Podolii noctes ac dies bello continuo vitam totam transigunt. O viros omni genere premiorum¹⁴⁹ dignos.

Sina voda 49.10.54.5. Est restagnatio quaedam maris ad ostia Borysthenis. Hac Scythae navigiis subvehere se solent, et tandem in nigra sylva latitare, donec omnes convenient. Inde a nigra sylva dicitur Czarny szlak. Mare illud est tranquillum et ab injuriis procellarum tutum, ita ut etiam in eo folia nimphaeae¹⁵⁰ sicuti fit in aliis lacubus parvis excrescant, et supernatent aquae: Et differt Sina voda à mari mortuo, in quo sal veluti glacies tenuis supra aquam innatat, et est admodum subtile. Hoc situm est ad Prekop, ubi illa fossa à mari cernitur ad mare.

Sylva nigra 49.12.54.1.

Stare Siolo 50.12.42. – ad Gologury.

Stripa flu. 50.1.48.5. Tyram versus tendit non procul a Podhaice.

Sotharab flu. 52. 54. ad quod Sytomyrz in Borysthenem illabitur.

Smotricz flu. 50. 49. ad hoc est Grodek, Kamenec et arx deserta Smatricz.

Szarawka 49.8.50.8. in summate fluminis Uszica. Domicilium fuit Bernardi Pretvic bellatoris illius clarissimi qui filium reliquit dotibus animi eximiis ornatum.

Stolpien 50.8.47.6.

Strzemyl 50.8.48.6. Lasczonum qui dicuntur Strzemielecki. Inclaruit jam diu rebus bellicis dominus loci illius Stanislaus Lasc.

Sczurovice 50. 47.7.

¹⁴⁸ Від re-nuntio.

¹⁴⁹ =primiorum.

¹⁵⁰ Від *nympha, ae* або *nymphaea, ae*.

Sluck flu. 52. 50. – oritur non procul à Czarny ostrow, Zbozna Mogila versus.

Sula flu. 49. 55. è regione Chorcyca insulae, in quod columnas injecisse dicitur Rex Chobry, non procul à cataractis, sed Zula à Cromero vocatur.

Somar flu. 49.1.54.10. Paulo inferius quam Sula. Vide infra in Topographia ostiorum Boristhenis.

T.

<...> *Tur flu.* 53.8.53.3. infigniter piscosum.

Tustan 46. 49. Oppidum in ipso limite Poloniae et Hungariae. Propterea Tustan significanter, id est, hic siste gradum appellatur. Exemplo noto a columnis et gadib. freti Herculei: Unde symbolum affigitur: NON PLUS ULTRA.

<...> *Tur stagnum* 51. 42. nobile, ubi Przypiecz flumen scaturit, ad pagum Holowno. Ibidem Turia flu. ubi ratno¹⁵¹.

Tismienica flu. 48.6.52. ad Torhovistiam in Boristhenem sese insundens.

Torhovistia 48.6.52. significat nostra lingua nundinationes, eò quod ibi negociatorum emporium nobile admodum fuit, dum starent res Russorum et Graecorum. Est et in Valachia aliud Torhovistia.

Tarnavatka flu. 49. 52.

Tismien flumen 48.6.52. aliud quam Tismienica, nam hoc ad Boristhenem ad Torhovistiam, illud ad Axiacum vel Hypanim.

<...> *Trebowla* 49.12.48.7.

Tehinia 49.6.51.6. Arx ad Bialogrodum, quam hoc anno Kozaki Nisovii acerrime oppugnarunt.

<...> *Tarnow* 50.6.44.11. Domicilium natale Illustrium Comitum a Tarnow. Multa autem memorabilia temporib. Iagellonis et Vladislai tertii gesserunt atavi Tarnoviorum. At Ioannes a Tarnow nostra memoria suae famae splendore praedecessorum suorum lucem superasse¹⁵² videtur. Hunc hominem Sigismundus Rex tanti fecit ut post illam memorabilem victoriam de Valacho partam ad

¹⁵¹ Мало бути *Ratno*.

¹⁵² =superesse.

Obertinum, binorum grossorum in jugera contributionem publicam ei decreverit, qui honos antea nemini quod sciam habitus fuit. Antiquitate quidem totum genus humanum adaequatum sibi est. Sed si tempus illud respicias quando quis e tenebris emersit heroicis factis, Tarnovii Teciniis hac in parte pares habentur¹⁵³. Attamen Theciniis hoc nomine aliquid sibi deberi volunt, quod veluti aborigenes ex stirpe Polonorum prodierint. Tarnovii autem aliunde huc appulerint. Hanc differentiam quidam statuunt. Non ignoro tamen Stanislaum Orichovium, cui in hoc multa debentur, voluisse probatum facere, Lelivam signum Tarnoviorum hic quoque in Polonia, et ex Polonis originem suam traxisse.

Tomakowka 49. 54. Insula est in Borysthene, inter Tesmien flumen et Fessinum, quod ex Nigra sylva demanat, ubi Nisovii Kozaki tanquam in arce fortissima habitant confidenter. Etymon Thomakowka a Thomos videtur esse nacta. Nam Thomitanis forsitan, ubi Ovidius exulabat, obnoxia fuit.

Trhobies flu. ibidem e regione Cerkasy est sita.

Thlumacz 49. 49.

Tarnopole 50. 48.

Tohoro flu. 52. 54. ad quod Sytomirz, Cudniow.

Turobin 51.5.44.6.

V.

<...> *Vilgia flu.* 51. 50. ad Ostrog decurrit.

*Vlanow*¹⁵⁴ 51.8.51.8. Scytharum municipium quod Sieniavii fundarunt ad obsequia sua. Nam eis commilitant ubi datur signum.

<...> *Visnia* 50.3.64.2. ubi comitia fuit Russicae nobilitatis.

<...> *Vidove iezioro* 51.6.50.6. Russii Ovidii lacum hunc fuisse dum exularet, asseverant. Est quidem nominum non parva affinitas. At certum est Ovidium in urbe Thomitana ad ostia Danubii exulasse: nisi forte reditus annui istius lacus a Romanis in solatium exilii ei attributi errant. Nam sal Scythicum ex aqua illius lacus conficitur. Vide lib 3. Annalium nostrorum.

¹⁵³ =habentur.

¹⁵⁴ Ulanow.

Vilhora 51.6.50.6.

Visniovies 51.10.46.6. in arduo monte. Et est colonia nataleque solum Ducum Visnieveciorum quorum fama et decus bellicarum virtutum implevit Europam, ita ut ubivis etiam in pagis agrestes cantilenis eos celebrent. Locus ibi monstratur pugnae cum Tartaris et victoriae Polonorum.

*Vhrowsko*¹⁵⁵ 51.9.47.5. Reius in suo libello huius gentis stirpem a Ducibus priscis Russis derivat. Quae sententia comprobari potest privilegiis Urgonis aboriginis ipsorum qui fundavit Wladicatum Chelmensem et pleraque alia.

Vinnica 51.1.51.11. praefectura in aditu Scythiae.

<...> *Vchanie* 51. 46.

<...>

X.

<...>

Z.

Zamostia 51.6.46.7. Domicilium vetustae gentis Szariorum, qui nunc Zamoscii dicuntur. Arx fuit vetus in firmissimo loco, et refugium ab incursionibus Tartarorum, parties Castellani et avorum memoria. Nunc demum a fundamento muris eductis, propugnaculis institutis, oppidoque novo adjecto non minus ad elegantiam quam ad sustinendos quo suis hostes ab integro excitata, opera et sumptibus Illustris et Magnifici domini Ioannis de Zamoscie. De hac re luculentius testatur inscriptio tabulae marmoris nigri, frontispicio aedificii ibidem affixa, quam ego describendam curavi.

IOANNES de Zamoscie Regni Poloniae cancellarius, exercituumque Dux supremus, et Cracoviensis, Marienburgensis, Belzensis, Cnissinensis, Mediricensis, Cresoviensique Praefectus. Dum bello Serenissimi *Stephani* Regis cum Ioanne Magno Duce Moschorum, pro debita in patriam pietate, nec sumptibus, nec laboribus, nec vitae parcat, innati quoque erga patrios lares amoris, hoc monumentum excitari curavit.

¹⁵⁵ Ugrowsko.

Zdroiow 50.6.45. Thomae de Zdroihow Capitanei Premisliensis maiorum domicilium natale, qui omnibus bellis Stephani Regis non modo interfuit, sed etiam magna ex parte praesuit, et Oratorem egit ad Christianissimum Regem Galliarum, et ad potentissimum Imperatorem Turcorum.

Zalesie 50.4.44.4.

Zaslaw 51.3.49.9.

Zukow 49.2.48.1.

Zelechow 55. 45.5. Locus natalis spectatae stirpis Ciolkonum.

<...> *Zinkow* 50. 50. Arx in Podolia sed neglecta.

Zborow 51.4.44.4. Zborow arx murata elegans, estque domicilium natale Magnificorum dominorum de Zborow. Produxit haec domus Senatores magni nominis nostra etate¹⁵⁶. Martinum Zborovium Castellatum Cracoviensem animi et corporis celsitudine virum conspicuum, Petrum Zborovium filium eius Palatinum Cracoviesem et Capitaneum, Ioannem Zborovium Castellatum Gnesnensem, qui Praefectus summus copiarum fuit in pugna Dersaviensi, Andream Marsalcum curiae. In summa quotquot novi, et quotquot ex sororibus eorum prognati sunt, omnes ad magnas res genendas nati esse videntur si bellum moveretur, et classicum caneretur contra Christiani nominis hostem.

Zolkiew 51.5.44.6. Locus natalis amplissimae stirpis Zolkieviorum, quorum virtus bellica enituit in bellis Prutenicis, et antea Tartaricis, Moschoviticis. Horum nunc columen Stanislaus Zolkievius Palatinus Belzensis eodem aevo fuit.

Zydaczow 43. 47.

Zary 50.10.41.7

<...> *Zabno* 50.12.43.10. oppidum.

<...> *Zula flu.* 50.6.50.6. non Sula ad orientalem ripam Borysthenis, ad cuius ostia in confluentem Rex Boleslaus Chobri columnas ferreas pro gadibus¹⁵⁷ finium Sarmaticorum post continuas victories victor iniecit: ego quoque hic descriptionis hujus finem facio.

¹⁵⁶ Вїд aetas, aetatis.

¹⁵⁷ =gaudibus.

*Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova.
Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum
Regiorum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus
Polonici redeuntis ex Moschovia [...] Sarnicius. – Kraków, 1585.*

* * *

Киев (Kiovia) 51 град. 12 мин. широты 54 гр. 12 мин. долготы. Древняя резиденция русских князей. И как некогда римляне баснословили о северных и индейских уродах и диковинах, так и русские теперь стараются уверить других о своих чудесах и героях, которых зовут богатырями т.е. полубогами. Они погребены по русскому обычаю в горных пещерах, которыя будтобы, как подземные корридоры, тянутся на огромное пространство даже до Новгорода великаго. Только то несомненно и считается за чудо богомольцами, стекающимися в Киев, что монахи показывают там нетленные тела князей, которыя благодаря какому-то особому свойству местности (*temperamentum loci*) остаются без всякаго повреждения много лет. Киевляне относятэто к религии и приписывают святости места. В этом городе живет не мало армян также, как во Львове и Каменце. Киев отстоит от Вильны 90 миль, от Львова 80. Приведу о нем двустиишие некоего ученаго поэта:

Nomen habet magnum spatiosa Kiowia quondam
Cuncta brevi imposito, tu milite prospice forti.¹⁵⁸

*Сборник материалов для исторической топографии Киева
и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.2. – С.14.*

* * *

***Покажчик карти Сарматії разом з містами, горами, річками, лісами,
пустелями та іншими знатними місцями,
як розташовані та на якій відстані,
з наведенням даних про довготу та широту і
від елемента до елемента***

¹⁵⁸ Перевод может быть такой: “Обширный некогда Кмев имеет славное имя. Хотя в последнее время все придавил храбрый солдат, но все-таки остерегайся.”

**за образом хреста при боці згаданої карти¹⁵⁹ та,
як прийнято, стуляючи-розсікаючи оголошується**

„А.”

„В.”

*Буг ріка*¹⁶⁰ 53.6.42.8. Коментатори Корнелія Тацита¹⁶¹ народу давнього Кістобоків¹⁶² при тій річці Буг називають володіння, тих, які тут осідок від батьків тримати одержали. І звучання імені Кістобоків не дисонує з назвою Буг.

*Брест*¹⁶³ 52.8.47.7. Місто багатолюдне при злитті Бугу та Мухівця в самому трикутнику, трикутну фігуру утворює.

*Бучач*¹⁶⁴ 49.10.48.6. стародавнього та славного роду Бучацьких колонія. В області цій кажуть знаходяться жили золота, які ніби пісок¹⁶⁵ виблискують у воді струмка, що зі скель крутих спадає бурним потоком. Той [пісок] потім поселянами виймається, проціджується та таким чином злитки набираються гідні для виготовлення золота, але чимало того через бездіяльність упускається. Похваляється також [Бучач] породистими конями, яких великий

¹⁵⁹ Мова про першу збережену друковану карту Польщі *Вацлава Гродецького* (Grodetius, бл.1535-1591), видану 1558 р. у Базелі з дедикацією польському королю Сигізмунду Августу. Основою для неї стала виконана та віддрукована в Кракові 1526-1528 рр. мапа Б.Ваповського „*Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens* та *Tabula in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*” – перша праця такого роду. До своєї мапи Гродецький додав індекс з 724 географічних назвами. Згодом ця карта була широко спопуляризована виданим Абрахамом Ортеліусом атласом світу „*Theatrum Orbis Terrarum*” (1-е видання – Антверпен, 1570; до 1612 р. вийшло близько 45 видань). Мапу Гродецького використовував і М.Кроммер у „Полонії”, іншому підставовому джерелі С.Сарницького. Втім, щодо українських земель, останній явно перевершує поінформованістю твори цих своїх попередників.

¹⁶⁰ Мова про р.Західний Буг.

¹⁶¹ *Тацит Корнелій* (бл.55 – після 117) – римський історик.

¹⁶² *Кістобоки* (костобоки, койстобоки) – вважаються племенем фракійського кореня, локалізуються у Прикарпатті, учасники т.зв. макроманських війн (II ст.), розгромлені вандалами.

¹⁶³ Сучасне м.*Брест* у Білорусі.

¹⁶⁴ Нині м.*Бучач* – райцентр Тернопільської обл.

¹⁶⁵ Варіант – „уламки”.

достаток табунів численних плодиться самих [по собі]. Звідси прислів'я поширене: кінь Буцацького табуна.

*Бельсько*¹⁶⁶ 53.6.47.8.

Бескідім 49.44. Бескід¹⁶⁷ або Бескіді від мешканців зветься. Гори є знатні по той бік Гуменно, з якої річка Тирас¹⁶⁸ починається¹⁶⁹. Мені здається це місце давнього народу Бесів¹⁷⁰.

*Брацлав*¹⁷¹ 50.10.52.8. Замок в якому завжди найміцніша залага наявна на сторожі. Це місто звать Святого Петра, оскільки образ божественний Петра-Апостола за знак¹⁷² уживає.

*Балаклеї*¹⁷³ 50.2.52. Замка руїни в місці вельми зручному. Утім, Чапчаклей є річки [на якій стоїть] назва.

*Білгород*¹⁷⁴ 48.10.52.8. Феодосія¹⁷⁵ назва давня. Його при гирлі Борисфена Юпітер поставив¹⁷⁶, але заблукав п.¹⁷⁷ Кромер з тієї думки спростуванням¹⁷⁸. Давній же Білгород на шляху торованому та

¹⁶⁶ *Більськ* (нині *Bielsk Podlaski*) – місто на Підляшші (на той час повітовий центр).

¹⁶⁷ Напевно мова про *Карпати* взагалі.

¹⁶⁸ Дністер.

¹⁶⁹ Ріка *Дністер* бере початок на території Турківського р-ну Львівської обл.

¹⁷⁰ *Беси* – плем'я, яке брало у макроманських війнах разом з кістобоками.

¹⁷¹ Нині *Брацлав*, містечко Немирівського р-ну Вінницької обл.

¹⁷² Себто герб.

¹⁷³ *Балаклеї* (Балаклій) – зруйнований замок. Розташований біля гирла р.Чічкля (Чапчаклій) правої притоки р.Пд.Буг (є версія, що це нині територія с.Баланове Очаківського р-ну Миколаївської обл.). Прикривав шлях на Очаків. Уперше згаданий в ярлику Тохтамиша Вітовту бл.1398 р. Найкращі часи для нього настали після 1442 р., коли Балаклеї став ключовим пунктом системи оборони Поділля, створеної власником замку Теодоріком Буцацьким. Після 1447 р., в зв'язку з переходом Поділля під литовську зверхність, підупадає. 1546-1547 рр. тут пробували закріпитись турки. На це місце також претендували спадкоємці Буцацьких – Язловецькі. Польський король (1573-1574) Генріх Валуа обіцяв відбудувати Балаклій, утім, до цього так і не дійшло.

¹⁷⁴ Нині м.*Білгород-Дністровський*.

¹⁷⁵ Сарницький плутає його з кримською Феодосією (хоча Білгород справді мав інші давні назви – Тира, Монкастро).

¹⁷⁶ Білгород розташований на правому березі Дністровського лиману.

¹⁷⁷ Варіант – д.=*доктор*, себто вчений з докторським ступенем.

¹⁷⁸ Вірогідно мається на увазі місце з „*Polonia...*”, де оповідається про Дністер, який за Кромером впадає до Чорного моря, чи радше до озера Овідового, що становить морську затоку під 53° довготи та 47°30' широти біля міста турецького Білгород або Монкастро. В гирлі Дніпра у нього розміщено Очаків. Що саме Сарницький визнає за похибку? Найвірогідніше – розміщення Білгороду у гирлі Дністра, а не Дніпра (як, цілком

славнозвісному, який Очаківським звать. Тут турецькі та скіфські торгівці найпотужніші обози з товарами [водять], які вони мовою своєю Каравани звать. Відтак, коли наші якимось шляхом захопити бранців намагаються, щоб від них дізнатись який насправді ворогів задум, як обидва в Туреччині [та] Скіфії¹⁷⁹ поводяться, тоді до того самого шляху рід певних вояків найлегшого озброєння для сутичок придатного, яких Козаками звать, висувають і таким чином з подорожніх захопити когось мають змогу та до начальників своїх швидко та квапливо прибігти назад, але неодноразово назад шию обертають, видивляючись чи ніхто їх слідів не помітив та в погоню за головами їх не кинувся. Дійсно, нерідко кістки не так випадають, як забажав, та часто-густо з ловця роблять бранця. І на питання чому, отже, плямують сумнівом Марса¹⁸⁰, [їх] від себе відкидають, відповідають зазвичай. Добре, кажуть, коли ніякої користі звідти не отримати, якщо молодь часу мого, за тими [мирними] угодами втихомирена, задоволена все таки більш-менш і то нехай¹⁸¹. У змаганнях це ніби майбутнє є¹⁸², якщо навіть між тим до рук скіфських потрапляють, ніхто про те не дізнається¹⁸³. Був колись Білгород торгівельним поселенням славнозвісним та дружнім¹⁸⁴ для наших людей. Бо за часів Казимира¹⁸⁵ до Кіпру постійно¹⁸⁶ сплавлялись судна навантажені вдосталь подільською пшеницею. Нині лише полба за течією¹⁸⁷ річки до

помилково, у нього самого). Очаків Сарницького, як побачимо нижче, розташовано біля гирла Пд.Бугу. Утім, можливо йдеться просто про інші градуси довготи-широти, які маємо у Кромера.

¹⁷⁹ Себто у володіннях Кримського ханства (скіфи=татари).

¹⁸⁰ Варіант – „*спосіб ведення війни*”. Отже мова про традиційні закиди козакам у веденні бойових дій «неправильними», нечесними методами.

¹⁸¹ До речі теза про козакування як про заняття буйної молоді могла бути запозичена у татар. Як пише хроніка Гваньїні, у відповідь на скарги польського короля кримському хану за татарський набіг на Україну 1516 р. останній відповів, «*що там була одна тільки молодь із зіпсованою честю, а їх він не міг стримати*», див.: [84, с. 428].

¹⁸² Себто моделювання майбутніх воєн.

¹⁸³ Себто за це не звинуватять у порушенні миру.

¹⁸⁴ Варіант – „*доступним*”.

¹⁸⁵ *Казимир IV* – великий князь литовський (з 1440), король польський (1447-1492).

¹⁸⁶ Варіант – „*аж до Кіпру*”.

¹⁸⁷ Дослівно – „*нахилом*”.

варварів сплавляється до Білгорода зазвичай, [і] це не без серйозної небезпеки для життя.

*Баня Вітовтова*¹⁸⁸ 50.55.6. Нині джерельце лише гарне, де вояки військовий стан мають та тіла відновлюють зазвичай. Знаходиться і укріплення там вітчизняне¹⁸⁹ зруйноване.

*Мост Вітовтов*¹⁹⁰ 50.55. не далеко від Бані.

*Березов*¹⁹¹ 50.3.45.2.

*Белз*¹⁹² 50.3.45.2. Повітовий центр¹⁹³ королівства.

*Буськ*¹⁹⁴ 50.11.47.6. Повітовий центр королівства.

*Брусилів*¹⁹⁵ 52.54. при Борисфені між Коростишевим та Києвом.

*Бар*¹⁹⁶ 50.50. Замок найукріпленіший в пам'ять відповідному на батьківщині солодкій від королеви польської Бони Сфорца, на самому доступі¹⁹⁷ скіфському зведений. Завжди там залога сильна стоїть та старостою дають мужа випробуваних чеснот. Нині староством тим урядує найвищих похвал Миколай Бучацький¹⁹⁸.

*Базилія Руська*¹⁹⁹ 50.40. від Василя, князя Острозького закладена. Проквітала вона за наших часів. Був [В.Острозький] сином того Костянтина войовника.

*Бакота*²⁰⁰ 50.6.50.6.

¹⁸⁸ Місцина на правому березі Дніпра біля о.Тавань, залишки литовської митниці.

¹⁸⁹ Варіант – „чужоземне”.

¹⁹⁰ У районі сучасного м.Первомайськ на Пд.Бузі. „Не далеко” це хіба по міркам Дикого Поля.

¹⁹¹ Нині *Brzozów* у Польщі (давній Сяноцький повіт).

¹⁹² Нині *Белз*, місто Сокальського р-ну Львівської обл.

¹⁹³ Дослівно – „обласний центр”. Можливо також, що контекстний переклад – „староство”.

¹⁹⁴ Нині м.*Буськ*, райцентр Львівської обл.

¹⁹⁵ Нині м.*Брусилів*, райцентр Житомирської обл.

¹⁹⁶ Нині м.*Бар*, райцентр Вінницької обл.

¹⁹⁷ Варіант – „проході”.

¹⁹⁸ Мова про *Миколая Творовського-Бучацького* (пом.1595). Походив з родини спадкоємців (споріднення за жіночою лінією) по вигаслим Бучацьким, кам'янецький підкоморій (1570-1592), барський староста (1571-1588).

¹⁹⁹ *Базалія* – нині містечко Теофіпольського р-ну Хмельницької обл., засноване кн.В.-К.Острозьким у 1570 р.

*Бог ріка*²⁰¹ 50.52. Аксій загалом стародавніми звалася, деякі Гіпанісом вважають, ґрунтуючись як стверджують на думці Геродота, але [цьому] суперечить Птоломей, який Гіпаніс розміщує з цього боку Борисфену²⁰² в напрямку Таврії та Меотиди. Витікає трохи вище Меджибожу та трохи нижче гори званої Збожна могила. Омиває Хмільник, Вінницю, Брацлав та потім швидко плине через степи [і такі] урочища проминає: Кучмань, міст Вітовтів, врешті решт багато через дикі степи пустельні до Евксинського Понту, звеличувати море, докочується. І правильно спростовано від величного мужа Яна Сененьського каштеляна львівського помилку деяких наших часів Хорографій²⁰³, які Буг наш обрізують у Борисфен перетворюючи²⁰⁴. В чотирьох милях від гирла Борисфена в Лиман, затоку Евксинську, себе ховає. Але чому річку цю Буг і Божек давні називали? Можливо тому що за божества річки древні люди пошановували в той час коли племена були.

Біла Церква 51.53. при річці Рось, від Києва 15 миль або трохи далі. Часто сюди скіфи навідуються як пси заглядають на кухню²⁰⁵. Руська миля є набагато довша за польську. Тому не дивуйтеся, якщо навіть розмір закруглень тут не відповідає повсюдно [прийнятим]²⁰⁶.

Брод Басарабский, дивись Остропіль.

²⁰⁰ Історичне містечко (згодом селище, 1981 р. затоплене водами водосховища) на території сучасного Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Наразі збереженим лишився хіба скельний Бакотський монастир.

²⁰¹ Південний Буг.

²⁰² Зауваження про „цей бік Дніпра” у Сарницького, здається, стало стосується Лівобережжя.

²⁰³ *Хорографія* – дослівно з грец. місцеописання.

²⁰⁴ Під цими хибними „хорографіями” напевно слід розуміти „Polonia...” М.Кромера, яка справді велить Пд.Бугу впадати до Дніпра недалеко гирла останнього. Те саме бачимо і на мапі Гродецького.

²⁰⁵ Варіант – „поглянути на стіл (з їжею)”.

²⁰⁶ Здається саме тому Сарницький далі вказуватиме „руські” відстані, коли у нього буде така можливість, подвійно – за Гваньїні та за „королівськими люстраторами” (підрахунками Я.Сененьського 1576 р.).

*Божек річка*²⁰⁷ 50.6.49.6. Між злиттям Бугу та Божека ніби Месопотамія²⁰⁸ стоїть Меджибіж, як справжнє значення [слова-назви] самого міста показує.

„С.”

*Кросно*²⁰⁹ 50.44.

*Кам'янець*²¹⁰ 49.5.49.4. замок найукріпленіший у напрямку Валахії, який через те що природою місця чудесним є укріпленням скелі спочатку і річка Смотрич, єдино Божою рукою створені були, як мешканці заявляють. Про це зрештою таким чином писано:

Хоча високими мурами Кам'янець оточений,
Утім, якби навіть з колосся їх зроблено, того багато
не вистачало б догледіти.

*Кам'янець другий*²¹¹ замок мурами захищений і гарний, за пів милі від Кросна.

*Качібей*²¹² 48.55. замок давній зруйнований, при узбережжі Овідієвого озера. Був Польською торгівельною факторією широкозваною, де сіль складалась морська. Стародавні згадують цей порт при Евксині. Пліній²¹³ зве Катіzos поміліонес²¹⁴. Бо у давнину запевняють людиці короткого зросту це місце воювали зі стінобитними машинами, те письменники переповідають²¹⁵.

²⁰⁷ *Бужок* – невеличка річка, ліва (північна) притока Пд.Бугу, при її гирлі розташований Меджибіж (нині містечко Літинського р-ну Хмельницької обл.).

²⁰⁸ Себто Межиріччя.

²⁰⁹ *Кросно* (Krosno) – місто у давньому сяноцькому повіті, нині територія Польщі.

²¹⁰ Нині м. *Кам'янець-Подільський* – райцентр Хмельницької обл.

²¹¹ Мова про гірський замок *Кам'янець* у с.Одриконь (Odrzykoń) поблизу Кросна, збудований у готичному стилі (перша згадка 1348 р.).

²¹² *Хаджибей* – замок-попередник Одеси.

²¹³ *Пліній Старший* або Гай Пліній Секунд (23-79) – давньоримський вчений, автор авторитетних історичних та природознавчих праць. Сарницькому могли бути відомі досить недавні перевидання творів Плінія: „*Historia mundi*” (Basileae, 1530), „*Historia naturalis libri XXXVII*” (Venetiae, 1507; Parisiis, 1511; було і ще кілька наступних перевидань, які також могли бути приступні Сарницькому). Інформація в обох про цікаві Сарницькому терени (розділи про Фракію та про Скіфію-Сарматію etc.) практично ідентична.

²¹⁴ Напевно йдеться про *Catizos-Pugmaeorum* – плем'я пігмеїв-карликів, яке згадується у Плінія у розділі про Фракію (це книга III, розділ XI „*Historia mundi*” або книга IV, розділ

*Комарно*²¹⁶ 49.11.46.6.

*Клевань*²¹⁷ 51.10.48.5.

*Хмільник*²¹⁸ 51.2.50.6. укріплення проти скіфів у напрямку Бугу. Урядує нині староством цим найвищої похвали Якуб Струсь²¹⁹, міцний духом і тілом загалом вже давно звернув на себе увагу, батьків та дідів пам'яті славнозвісної.

*Чорторийськ*²²⁰ 51.9.48.5. при гирлі річки Стир.

*Чорнобиль*²²¹ 52.53.

*Красилів*²²² 50.50. при витоках річки Горинь.

*Костянтинів*²²³ 50.50. є містами князя Острозького: Костянтинів, Базиля, Красилів, Кучмін у кордонах Волині, які йдуть у напрямку Меджибіжу майже на одному шляху.

*Чорний Острів*²²⁴ 50.50.

Катаракти 51.55. п'ятдесят миль від Канева, дивись гасла Пороги та Борисфен.

Царевгай 50.49. Є знатний гай та гадаю той, який Птоломей звав гаєм Діани²²⁵. Неподалік від Синяви, недалеко звідси бере початок річка Ікава.

*Церква*²²⁶ 50.46. шість миль від Львова.

*Коменча річка*²²⁷ 49.56. Річка з протилежного берегу [біля] Тегині в Тиру впадає.

XI „Historia naturalis libri XXXVII”). Що так звалося причорноморське місто у давньоримського енциклопедиста немає, це цілком на совісті Сарницького.

²¹⁵ За Плінієм катісос-пігмеї втекли від „журавлів”-стінобитних машин.

²¹⁶ *Комарне* – нині місто Городоцького р-ну Львівської обл.

²¹⁷ *Клевань* – давня маєтність кн.Чорторийських, нині містечко Рівненського р-ну Рівненської обл.

²¹⁸ *Хмільник* – нині райцентр Вінницької обл.

²¹⁹ *Струсь Якуб* († 1589) – староста хмільницький, герой прикордонної війни з татарами.

²²⁰ Нині с.*Старий Чорторийськ* Маневецького р-ну Волинської обл.

²²¹ Нині мертве місто в Іванківському р-ні Київської обл.

²²² Нині м.*Красилів*, райцентр Хмельницької обл.

²²³ Нині м.*Старокостянтинів* – райцентр Хмельницької обл.

²²⁴ Нині містечко *Чорний Острів* Хмельницького р-ну Хмельницької обл. Менш вірогідно, що йдеться про однойменне село Жидачівського р-ну Львівської обл.

²²⁵ Чергова фантазія Сарницького.

²²⁶ За координатами, це десь поблизу Глинян.

*Черняхів*²²⁸ 49.12.48. Недалеко від витоків річки Збруч. Але визнається дещо вужчою тут на вигляд, аніж у в тих розлогих степах широких, досягши повноводдя.

*Коломия*²²⁹ 48.2.48.1. Коломій за назвою уважалась майже за колонію, бо вірили колись від римської колонії вона [та назва] виведена. Про цю справу звертайся до історії нашої книги 3-ї. Хіба лише, можливо, від Коломана, короля галицького, імені постала. Виробляють там сіль, якої випарів [немов] тухлих яєць сморід більший за досить приємні пахощі від жарення та горіння. Цього часу Венериного посту²³⁰, з'ясування пори найкращої для їжі доводить звичайно, [що] лише з вечірньої зірки світлом радісним пригощаються зазвичай²³¹.

*Крупа*²³² 51.9.50.6. там само річка Крупа однойменна з тією, яка у Словаччині є²³³, з котрої Лех у Польщу прийшов один з братом, Чехом званим. І, можливо, мешканці [того] місця в Словаччині прийшовши з [боку] Русі, батьківщини солодкої пам'ять створили, річки назву до вітчизни Леха пересадили.

Черкаси 51.4.54.12. Черкаси кажуть є рештками давніх Кимврів, яких Гомер Кіммерійцями кличе. Ім'я безперечно пов'язане є [з тим]. Релігія у

²²⁷ Мова про річку *Кам'янку* (польські варіанти назви *Kamieńce, Kamionka*) – ліву притоку Дністра (гирло з м.Кам'янкою, заснованим на початку XIX ст., вірогідно на місці давнішого поселення (є на мапі Боплана), знаходиться у 50 км нижче Ямполья на території сучасної Молдови).

²²⁸ Напевно мова про сучасне с. *Черняхів* Зборівського р-ну Тернопільської обл., яке утім розташовано у верхів'ях не Збруча, а Серету (який протікає поруч і майже паралельно).

²²⁹ *Коломия* – нині райцентр Івано-Франківської обл.

²³⁰ *Місяць Венери* – це квітень, отже мова про Великий пост.

²³¹ При чому тут Коломия я не второпав (здається у автора спрацювала проста асоціація *сіль – їжа/час для їжі*).

²³² Топонім неясний, але за координатами та згадкою можливих переселенців з Русі, мав би бути близько українських теренів. Можливо йдеться про *Крупе* (Krupre), сучасне село під Красноставом у Польщі (тут був ренесансний замок знаних Сарницькому холмських Оріховських). Поруч річка *Круп'янка* (Krupianka), права притока Вепши (Wierpz), правої притоки Вісли. [На мапі Гродецького є Крупа вище Острога, поблизу Дорогобужа.](#)

²³³ Напевно це невеличка р. *Поток Крупа*, яка, зливаючись з Потокком Гіньчовим, утворює річку *Попрад* (Східна Словаччина), що належить до басейну Вісли. Утім, якщо *Slavonia* це не Словаччина, то може йтись і, скажімо, про річку Крупа в Хорватії тощо.

них²³⁴ здебільшого Магометанська. Жінки майже як чоловіки війни обов'язок у них приймають²³⁵. Відстань від Києва згідно Гваньїні 27 миль, а за королівськими люстраторами лише близько 15.

*Чуднів*²³⁶ 51.12.53.1. при легкому простуванні на Київ. Від Львова 17 миль.

*Хортиця*²³⁷ 50.54. Острів у руслі Борисфену, славного героя Вишневецького військово господарство. Там бо осідок та опорний пункт свій міцний заклав. Розташований від Києва 44 милі, трохи нижче гирло річки Тисмениця.

Чернігів 51.55. річка по цей²³⁸ бік Борисфену Десна з району Києва при якій розташований замок Московітів підкріплений залогою²³⁹. 30 миль від Києва як Гваньїні нотує, люстратори подають 24.

*Хотин*²⁴⁰ 49.8.49.8. Замок найсильніший на самому підступі до Валахії, суперник Кам'янця²⁴¹, який є під владою польською. Тому Петро²⁴² волоський воєвода кажуть звичайно твердив, або ти, Кам'янець, Хотин наш, або Хотин Кам'янець поглине.

*Чапчаклій*²⁴³ 50.2.52. Річка згадана має поруч свіжі руїни найукріпленішого замку Балаклій, який якщо належною залогою укріпити,

²³⁴ Тут мова явно про черкасів-черкесів узагалі, себто як тих що мешкають у наддніпрянських Черкасах, так і у власне Черкесії на Північному Кавказі. А північнокавказькі черкеси на той час вже справді були ісламізовані. Отже, популярне ще з XIX ст. (здається, з подачі П.Куліша) твердження, що Сарницький уважав мешканців Черкас або й попросту українських козаків за, здебільшого, мусульман є цілком хибним.

²³⁵ Найвірогідніше йдеться не про реальних черкесів-черкасців, а про уявних кимврах-кіммерійцях, до яких припасовані античні вістки про амазонок.

²³⁶ *Чуднів* – райцентр Житомирської обл.

²³⁷ Існували острови *Велика Хортиця* та *Мала Хортиця*. На о.Велика Хортиця, в межах сучасного м.Запоріжжя, розташований відомий Національний заповідник Хортиця.

²³⁸ Лівий.

²³⁹ Варіант – „сильною залогою”.

²⁴⁰ *Хотин* – нині райцентр Чернівецької обл.

²⁴¹ Варіант – „що намагається не поступатись Кам'янцю”.

²⁴² Напевно мова про дуже амбітного *Петра IV Рареша* – молдовського воєводу (1527-1538 і 1541-1546), хоча, за часом, це може бути і сучасник Сарницького: *Петро V Кульгавий* (іноді в літературі згадується і як *Кривий*, займав господарський престол у 1574-1577, 1578-1579, 1582-1591 рр.).

²⁴³ Тепер *Чічіклея* – права притока Пд.Бугу, недалеко лиману.

найміцніша оборона для перешкоди Перекопцям переправлятися через Гипаніс була б. І особливо якщо в свою чергу при річці Русава²⁴⁴ в місці тому звести замок відповідний та від численних багатолюдних набігів захист новий виставити. Ці, повторю, два замки на відстані не більш як 20 миль один від одного, один при Тирі навпроти Тегині, другий напрямок гирла Гипанісу якщо добре прикриють, цілий обшир цього трикутника від Очакова, ніби дві колони, вони стовпами з рівними один від одного відстанями, чудову безпеку нададуть, як порада приписана люстраторів найдосвідченіших рекомендує. Про цю справу дивись гасла Русава, Балаклій та Гродисько²⁴⁵. Відстань Чапчакля від Очакова вісім миль або дев'ять як люстратори ті занотували.

*Чорний ліс*²⁴⁶ 49.12.50. Інша лісу Печеніги²⁴⁷ назва. Є ще Чорноліс другий в селі Кохановського-поета²⁴⁸ в Сандомирській провінції.

*Хорбон*²⁴⁹ 51.3.48.5. При витоках річки Встеч недалеко від Луцька.

„D.”

*Дзвіх*²⁵⁰ 52.12.51.6.

*Дунаєць річка*²⁵¹ 55.43. Цю річку одні Данаструм, інші Вісклам звать за Прокопієм²⁵². Бо з цього місця тече вона у Сцепусіо²⁵³, де Гепіди²⁵⁴ давня готська нація осідки свої мали головніші, свідок той самий Прокопій.

²⁴⁴ *Русава* – ліва притока Дністра. Довжина 78 км, тече глибокою (до 120 м) долиною, яка у пониззі розширюється. Біля гирла Росави розташоване добре відоме згодом м.Ямпіль, але пропонуване люстраторами місце для нового замку (Гродисько?) вірогідно знаходилося у верхів'ях річки, де зручно було перегородити шлях вододілами приток Дністра та Пд.Бугу.

²⁴⁵ Про *Гродисько* жодної додаткової інформації, крім згадки самого топоніму Сарницький не навів.

²⁴⁶ Великий лісовий масив, залишки якого досі відомі навколо м.Чигирин. Далі Сарницький ще двічі виводить його під окремими гаслами, вірогідно він мав кілька згадок про цей ліс з різним правописом та координатами.

²⁴⁷ Див. нижче окрему статтю *Печеніги*.

²⁴⁸ *Кохановський Ян* (1530-1584) – польський поет та літературний класик.

²⁴⁹ Вірогідно це *Хорлуни* біля Олики, нині село Ківерецького р-ну Волинської обл. Розташовані у верхів'ях річки Конопельки (Встеч Сарницького?) праві притоки Стиру.

²⁵⁰ Можливо йдеться про р.*Здвиж*, притоку Тетеріва, притоки Дніпра. На ній існувало давньоруське місто Здвиженськ, досі є с.Здвижка (є поруч й інше село з назвою Містечко та залишками давніх фортифікацій).

*Дукля*²⁵⁵ 50.3.43.5. Птоломей сюди також місце ставить дуклеотів²⁵⁶ народу, [що з його] звучанням зовсім не дисонує.

*Дубецько*²⁵⁷ 50.6.43.2. Колонія давнього роду відомих шляхетністю СТАДНИЦЬКИХ [з] резиденції в Змігороді. Тих гербом є річка Среняви²⁵⁸. Утім, на цій річці, її торкнувшись течії, втікають вороги вітчизни. Тому правильно від вченого ця перемога оспівана була у такому двовірші.

Діяльні грізні володарі, які перемагають ворогів,

Самі до річки такі знаки несуть.

*Добровода*²⁵⁹ 50.9.40.6.

*Дрогобич*²⁶⁰ 59.8.47.8.

*Долина*²⁶¹ 49.4.47.8. Споріднена є за значенням з іменем Поділля. Утім, область ця при тій долині розташована, від якої і названа Поділлям. Виноградні лози тут можна саджати та вино отримувати як у Кассовії²⁶² вищезгаданій.

²⁵¹ Річка *Дунаєць* (Dunajec), права притока Вісли.

²⁵² *Прокопій Кесарійський* (490-562) – видатний візантійський історик. Напевно мова йде про його працю з історії війн імператора Юстиніана I (527-565) з вандалами, готами та персами (первісно у 7-ми книгах – про походи до 551 р., згодом додана 8-ма книга довела оповідання до 553 р.). Сарницький міг користати з відносно недавнього базельського перевидання цієї праці: „*De rebus Gothorum, Persorum ac Vandalorum libri VII*” (Basilaea, 1531).

²⁵³ Сучасне *Спішське Підграддя* (Шепешвар) – місто у східній Словаччині (Пряшівщина).

²⁵⁴ *Геніди* – східногерманське плем'я, яке мешкало між річками Савою, Дравою і Дунаєм (у його середній течії). 455 р. стало федератами Римської (Візантійської) імперії. 567 р. підкорилися аварам.

²⁵⁵ Нині місто *Dukla* в Польщі недалеко Кросна.

²⁵⁶ Мається на увазі античне м.*Дукля* (Doclea, Diocleia) у сучасній Чорногорії, зрозуміло, тут Сарницький просто зачарований співзвучністю двох топонімів.

²⁵⁷ Нині м.*Дубецько* (Dubiesko) в Польщі, терени давньої Перемишлянщини.

²⁵⁸ *Шренява* (Сренява) – польський герб (із зображенням звиву річки у вигляді зворотної літери „S”), до якого належали і Стадницькі.

²⁵⁹ Можливо йдеться про сучасне с.*Доброводи* Збараського р-ну Тернопільської обл. (в Україні існують й інші однойменні поселення, але їх згадка менш вірогідна). Інший вірогідний варіант – с.*Добровода* у Свентокшицькому воєводстві у Польщі (давня маєтність краківських єпископів).

²⁶⁰ Нині м.*Дрогобич*, райцентр Львівської обл.

²⁶¹ Напевно мова про сучасне м.*Долина* Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл. Засноване воно перед 1443 р., магдебурзьке право отримало 1525 р.

²⁶² м.*Кошице* (сучасна Словаччина).

*Дунаїв*²⁶³ 50.4.48.3.

*Двоклівич*²⁶⁴ 49.10.49.10.

*Дашів*²⁶⁵ 49.6.34.

*Дромус Ахілла*²⁶⁶ 54. Тут себе герой славнозвісний тренувати мав звичай.

*Дунаїв*²⁶⁷ 49.11.47.6. при злитті Кропечка²⁶⁸ та річки Ліпал²⁶⁹.

*Дзван річка*²⁷⁰ 49.51. в Тиру впадає. Є замочок самотній²⁷¹ Дзван, князя Острозького оселя²⁷².

*Дубровиця*²⁷³ 52.51. Вище злиття Случі та Мохору²⁷⁴ річки.

*Дсна річка*²⁷⁵ 50.54. річка за²⁷⁶ Дніпром в районі Хортиці острова.

*Давидів*²⁷⁷ 52.50. в самому злитті річок Прип'яті та Случі поселення.

²⁶³ Топонім неясний. Може йдеться про сучасне с.*Дунаїв* Кременецького р-ну Тернопільської обл., але воно тоді ще, здається, звалося Денятин (згадка 1545 р.). Можливо також, йдеться про подільське м.*Дунаївці*, знане з 1403 р., нині райцентр Хмельницької обл.

²⁶⁴ За мапою Гродецького – нижче Кам'янця-Подільського, у гирлі Смотрича. Напевно мова про сучасні сільця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. *Цвіклівці Перші* (підлегле Рудській селищній раді) та *Цвіклівці Другі* (підлегле Устянській селищній раді).

²⁶⁵ Якщо орієнтуватись на географічні координати, то йдеться напевно *Daschow* у Мекленбурзі (Німеччина), якщо координати помилкові, то може бути це сучасне містечко *Дашів* Іллінецького р-ну Вінницької обл.

²⁶⁶ *Дромус Ахілла* – у перекладі з давньогрец. *біг* (або *бігова доріжка*) *Ахілла* – зазвичай цей топонім пов'язують з Тендерівською косою та о.Левка у Дніпро-Бугському лимані; інший (менш вірогідний) варіант – знаний о.Зміїний на Чорному морі.

²⁶⁷ Давнє містечко-резиденція львівських католицьких архієпископів. Відоме з 1386 р. Нині с.*Дунаїв* Перемишлянського р-ну Львівської обл.

²⁶⁸ Мова про р.*Коропець*, ліву притоку Дністра.

²⁶⁹ Мова про р.*Золота Ліпа*, притоку Дністра.

²⁷⁰ Сучасна річка *Жван*, лівя притока Дністра. На ній стоїть однойменне село Мурованокуріловецького р-ну Вінницької обл. (напевно спадкоємець нижчезгаданого замочку).

²⁷¹ Варіанти – „покинутий, безлюдний, пустельний”.

²⁷² Варіант – „гніздо, лігво”.

²⁷³ Нині м.*Дубровиця* – райцентр Рівненської обл. (пов'язана з кн.Гольшанськими-Дубровицькими).

²⁷⁴ Напевно мова про р.*Хомора*, Дубровиця справді значно вище її злиття зі Случчу, власне на р.Горині, недалеко впадіння в неї Случі.

²⁷⁵ Топонім неясний. Примітних лівих приток Дніпра зі скільки-небудь схожою назвою я не виявив. Найпримітніша річка в цьому районі – це *Кінська* (Кінська Вода).

²⁷⁶ З лівого боку.

²⁷⁷ Нині м.*Давид-Городок* у Беларусі (здається, Сарницький вважає Горинь притокою Случі, а не навпаки як нині, тому у нього Случ, а не Горинь зливається з Прип'яттю).

Десна річка з регіону Києва 51.55. при якій два замки московські – Чернігів та Путивль, тільки 24 милі від Києва відстань.

„E.”

„F.”

*Фульштин*²⁷⁸ 59.45. Назва є Німецька. Бо багато імен німецьких не лише міст, але навіть видатних шляхтичів у цьому підгірському регіоні. З цієї справи причини в інші місця на місць [назви] поширюються. Бо є Фульштин осідком родовим давньої родини Гербуртів, з яких наших часів троє у сенаті королівському засідали. На щиті [гербовому] роду є три меча в яблуко вістрями устромлені.

„G.”

*Гродек*²⁷⁹ 50.2.46.10.

*Гологори*²⁸⁰ 50.2.47.4. поселення між горами, як і за положенням, імені етимологія вказує. А розташовують у цих горах, які від Львова аж до Волині тягнуться, певкінів²⁸¹ згаданих Птоломеем.

*Глиняни*²⁸² 50.3.47.1. п'ять миль від Львова.

*Гродек другий*²⁸³ 49.7.48.3. При річці Гнезола та Тирі оселя Гербурта з Деділова²⁸⁴ – мужа найславнішого, підкоморія кам'янецького.

²⁷⁸ Напевно йдеться про давній *Фельштин* сучасну *Скелівку* – село Старосамбірського р-ну Львівської обл. Утім, був і інший *Фельштин*, сучасне с.Гвардійське Хмельницького р-ну Хмельницької обл. (можливо він і мається на увазі Сарницьким як приклад поширення назви).

²⁷⁹ Топонім неясний, за координатами центральна Польща (а тут може бути чимало варіантів), наводимо його, бо далі згадані цікаві нам *Гродек другий* і *третій*.

²⁸⁰ Нині селище *Гологори* Золочівського р-ну Львівської обл.

²⁸¹ *Певкіни (бастарни)* – плем'я (останні століття до н.е. – перші століття н.е.) змішаного кельто-германського (за іншими даними сармато-фракійського) походження. Мешкало у гирлі Дунаю та західних Балканах, згодом почасти посунуло у бік східних Карпат.

²⁸² Нині містечко *Глиняни* Золочівського р-ну Львівської обл.

²⁸³ Можливо йдеться про сучасне м.*Городенка* – райцентр Івано-Франківської обл. (щоправда річка Гнезна, притока Серету, притоки Дністра дещо в сторону від неї, серед відомих маєностей М.Гербурта *Городок* відсутній).

²⁸⁴ Напевно мова про *Гербурта Миколая з Деділова* (бл.1544-1602) – на той час підкоморія галицького (з 1581 р.), згодом воєводи руського. Можливо тут його сплутано з батьком Яном, який справді був підкоморієм кам'янецьким.

*Гродек третій*²⁸⁵ 50.49. У верхів'ях річки Смотрич та єдиний з них²⁸⁶ званий Солоним Гродком.

„Н.”

*Галич*²⁸⁷ 49.5.47.6. Галичан галатами²⁸⁸ інші буває оголошують, [як] у двох блаженних Апостолів записано, але вони не виглядають правдоподібно: хіба лише випадково частина тих відірвавшись у цих місцях застрягла. Але виглядає вірогідно, що галлів рештки місцю ім'я передали. Бо не близько усе таки кордони Скордиськів²⁸⁹ союзу [племен], які галльського роду були. Балдуїн же гал перед двохсотим роком Імперію східну окупував²⁹⁰. І можливо що якимось частина війська цього, скорочена поразкою, у тому місці собі шукало притулку. Але галичан ім'я до Балдуїна невідоме, як очевидно з серйозних історій польських. Королі Галицькі короновані таким порядком перераховуються: Коломан зрозуміло, далі знову Данило син Романа, який при Завихвості нещасливо бився. Лев, зрештою, третій, засновник міста Львова. Для поширення ж слави Місця Людовик, якого наші Луїсом звать, Король Польщі та Угорщини, резиденцію архієпископську в тому самому Галичі поставив, яку згодом Львову за найрозумнішою порадою передано було. Битв чимало при Галичі, положенням місця славнозвісного, точилося, найбільша ж короля Кривоустого²⁹¹ найпереможнішого поразка пам'ятна, яку потім знеславлений Казимир Другий²⁹² перемогою над частиною Русі перекинув. Отримують там само камінь алебастр дуже гарний так, що

²⁸⁵ Нині м.*Городок* – райцентр Хмельницької обл.

²⁸⁶ Мова про три згадані *Гродки*.

²⁸⁷ Нині м.*Галич* – райцентр Івано-Франківської обл.

²⁸⁸ *Галати* – назва малоазійських кельтів III ст. до н.е. – IV ст. н.е.

²⁸⁹ *Скордиськи* – кельтське плем'я в Іллірії.

²⁹⁰ Напевно мова про *Болгіоса* – вождя кельтів, які 280 р. до н.е. розгромили Македонію.

²⁹¹ *Болеслав III Кривоустий* (1102-1138) – польський король. Звідки походить інформація про поразку Болеслава Кривоустого під Галичем неясно.

²⁹² *Казимир II Справедливий* (1177-1194) – польський король. Вірогідно йдеться про часи війн за галицький престол по смерті Ярослава Осмомисла у 1187 р.

білиною своєю навіть Фрігії²⁹³ [мармур] перевищує як виглядає. Вивозять його звідти до Німеччини та інших країв віддалених.

*Гуменно*²⁹⁴ 49.8.44.11.

Гиппаніс річка 50.52. Дивись гасло Буг.

*Ходоров*²⁹⁵ 49.44. Озеро де славне.

*Гнезола*²⁹⁶ 49.48. Витікає при Баворові²⁹⁷ та при Гродку²⁹⁸, впадає до Тири. Теревовля при цій річці розташована.

*Головня вілла*²⁹⁹

„I.”

*Язловець*³⁰⁰ 49.45. Замок добрими мурами опасований у напрямку Валахії між річкою Стрипою та Гнезолою. І є оселею вітчизняного стародавнього роду Язловецьких, якого головою за наших часів воєвода руський³⁰¹ був, він посольство відправив до турецького султана з великою похвалою для себе та Речі Посполитої. Роду свого славу примножив Язловецький староста снятинський³⁰² розгромивши та полонивши воєводу волоського. Стосується це року благого 1582.

*Ярмолниці вілла*³⁰³ 50.50.

*Іскава річка*³⁰⁴ 50.48. Де і Дубно.

²⁹³ Район давньої Трої на Близькому Сході (славний своїм мармуром).

²⁹⁴ Вірогідно сучасне с. *Гуменець* (Humieniec) – 4 км від Старої Солі, 6 км від Самбора.

²⁹⁵ Нині м. *Ходорів* Жидачівського р-ну Львівської обл.

²⁹⁶ Мова про річку *Гнізну* – притоку Серета, притоки Дністра.

²⁹⁷ Нині с. *Баворів* Тернопільського р-ну Тернопільської обл. Лежить над р. Гнізна.

²⁹⁸ Тут вищезгаданий *Гродек другий* (Городенка?).

²⁹⁹ Можливе пов'язання з волинськими князями *Головня-Острожецькими*? Див. також *Головно* (Holowno) при гаслі *Тур озеро*.

³⁰⁰ Нині *Яблунівка* (до 1947 – Язловець) – село Буцацького р-ну Тернопільської обл.

³⁰¹ *Язловецький* (Монастирський) *Юрій* (Єжі) (перед 1510-1575) – воєвода руський, гетьман великий коронний. Його посольство до Туреччини відбулося у 1564 р.

³⁰² *Язловецький* *Миколай* (бл. 1550-1595) – староста снятинський, другий син Ю. Язловецького. 1582 р. піймав та доставив до Львова воєводу молдавського Янкулу (Ян V Сас (1579-1582)), який пробував без дозволу проїхати через землі Речі Посполитої до царської Угорщини.

³⁰³ Йдеться напевно про сучасне містечко *Ярмолниці* на Поділлі (засноване 1400 р., магдебурзьке право отримало 1455 р.), нині райцентр Хмельницької обл.

*Ікава*³⁰⁵ 50.50. Де Сенява³⁰⁶ Сенявських.

„К.”

*Коден*³⁰⁷

*Клецьк*³⁰⁸ 53.7.50.1. місце знатне знаком перемоги над татарською стороною³⁰⁹.

*Красностав*³¹⁰ 51.8.56.6. де Казимир – найгосподарніший король – рибний ставок величезний заклав, від якого й ім'я місту надане.

*Каменіум*³¹¹ 51.12.47.2.

*Кропивна річка*³¹² 53.51. В цій річці московіти після поразки оршенської потоплені були.

*Копил*³¹³, місто в случькому князівстві, друга резиденція родова [князів Слуцьких].

*Кременець*³¹⁴ 50.9.54. Замок опасований стінами, який Януш єпископ познанський³¹⁵ звів в місці найміцнішому.

*Куропатники*³¹⁶ 49.12.48.12.

*Кропеч річка*³¹⁷ 49.48. Впадає в Тиру при поселенні Кропеч.

³⁰⁴ Мова про річку *Ікву* притоку Стиру.

³⁰⁵ Мова про річку *Ікву* притоку Пд.Бугу.

³⁰⁶ Нині містечко *Стара Сенява*, райцентр Хмельницької обл.

³⁰⁷ Йдеться про замок Сапег *Кодень* (Codeń) на південний захід від Бреста, нині з польського боку кордону.

³⁰⁸ Нині місто *Клецьк* Мінської обл. у Беларусі.

³⁰⁹ Битва 5.VIII.1506 р. литовського війська під проводом кн.М.Глинського з кримськими татарами.

³¹⁰ Нині *Krasnystaw* у Польщі (Люблінське воєводство) – замок закладений королем Казимиром III після 1366 р. поруч давньоруської фортеці Щекарів, права міста отримав у 1394 р. Останнє розвинулося завдяки положенню на шляху Львів-Люблін. 1490-1826 рр. – резиденція католицьких холмських єпископів.

³¹¹ Можливо мова про сучасне м.*Камінь-Каширський* (за часів Сарницького – Камінь), райцентр Волинської обл.

³¹² Річка *Кропивна* – права притока Дніпра в районі м.Орша в Беларусі. Місце знамої Оршанської битви 1514 р.

³¹³ Місто *Копил* (Копиль) у Мінській обл. Беларусі.

³¹⁴ Місто *Кременець* – райцентр Тернопільської обл.

³¹⁵ Мова про *Януша* – позашлюбного сина короля Сигізмунда I, єпископа віленського (з 1519 р.), познанського (з 1536 р.). Він володів Кременцем з 1533 р. і доклав рук до його укріплення.

³¹⁶ Напевно йдеться про сучасне с.*Куропатники* Галицького р-ну Івано-Франківської обл., але однойменне село є й у Бережанському р-ні Тернопільської обл.

*Кучманія річка*³¹⁸ 50.5.50.6. Дивись однойменний шлях. Впадає в Аксїй або Буг між Винницею та Брацлавом з іншого берега, 50 миль від Львова та [ще] трохи.

*Корсунь*³¹⁹ 51.3.53.9. місто нове засноване від Стефана Першого³²⁰, короля польського, з укріпленнями міцними при річці Рось на самому шляху скіфів себто Чорному шляху, де вбачається літера К. І обіцяв король захист³²¹ цьому місту, щоб більше Скіфи не змогли пересуватись безкарно Чорним шляхом. Був навіть колись тут замок знатний, що доводять руїни мурів стародавніх занедбані.

*Крилів*³²² 51.10.54.11. Замок стінами опасований в місці вельми зручному проти скіфських набігів, досконало укріплений за звичаєм німецьких міст. Це спадщина є каштеляна межирицького від пана Течина, з роду Остророгів³²³.

³¹⁷ Мова про р.*Коронець* – ліву притоку Дністра та однойменне містечко – нині Монастирського р-ну Тернопільської обл.

³¹⁸ Нині річки з такою назвою не існує (в іншому місці Сарницький зве Кучмань *урочищем*). За іншими згадками Сарницького *Кучмань* локалізується з правого боку Пд.Бугу між Брацлавом та р.Кодимою. Під 1616 р. є згадка маєтності Кучмань у Вінницькому повіті (див.: AGAD. – МК 158. – Р.369-373). У автобіографічній „сказці” Степана Лукомського (1701-1779) згадується „урочище при Кучмані, на Кодимі” (див.: Киевская старина. – 1890. – Т.30. – №9. – С.481). Здається, прив’язати його до конкретної сучасної місцевості так і не вдалося (відомий дослідник Степового Побужжя Ф.Петрунь, збувається коментарем, що Кучмань – то урочище близько межі Подільського та Брацлавського воєводств). Відомо, що «Кучмань» була зручна як місце «між усіма шляхами», звідки зручно було наглядати за задумами татар.

³¹⁹ Нині м.*Корсунь-Шевченківський*, райцентр Черкаської обл.

³²⁰ *Стефан Баторій* (1576-1586) – король польський. Привілей Баторія для Корсуня з наданням магдебурзького права та герба датовано 1585 р., але, як бачимо, на 1584 р. – час написання «Опису» місто уже вважалось збудованим.

³²¹ Варіант – „залогу”.

³²² Давнє волинське містечко, нині село *Kryłów* над р.Західний Буг на території Польщі (Грубешовський повіт Люблінського воєводства, недалеко українського м.Володимир-Волинський).

³²³ Замок у *Крилові* в ренесансному стилі звів (перед 1585 р.) Ян Осторог (1565-1622), каштелян, а згодом воєвода познаньський. Але Сарницький тут явно має на увазі його батька і попереднього власника Крилова Станіслава Острога (бл.1520-1568), каштеляна межирицького і чоловіка Софії Течиньської, старости холмського з 1565 р. Отже, можливо Я.Остророг лише завершив батьків проект.

Київ 51.12.54.12. Столиця давня князів Русі. І як колись римляни про північні та індійські чудовиська та дива ширили [байки], ці руси щодо чуд³²⁴ та героїв своїх, яких богатирями, себто напівбогами, звать, інших запевнити намагаються. Бо поховані ті звичайно в печерах скельних, які нібито на безмірному обшарі підземними ходами аж до Новгороду Великого, кажуть, тягнуться. Утім, це є відносно безсумнівним та за вид дива мається у прочан, які собі туди збираються звідусіль, оскільки монахами показуються ті володарів тіла непошкоджені, які, протягом тривалого відтинку часу, за певним [сприятливим] характером місця, далеко від будь-якої шкоди зберігаються. Місцеві мешканці це пов'язують з релігією та приписують святості місця. У цьому місті вірмен, подібно як і у Львові та Кам'янці, достатньо мешкає. Відстань від Вільно дев'яносто миль, від Львова – на шість більше вісімдесяти. Про нього двовірш додам якогось вченого поета.

Ім'я мав велике прекрасний Київ колись,

[А] загалом, коротко кажучи, ти вояків готуєш хоробрих.

*Коростишів*³²⁵ 52.53. при гирлі річки Фекеров³²⁶, де в Борисфен впадає.

При той самій річці є Житомир та Чуднів.

*Ковалія*³²⁷ 51.10.42.8.

*Красилів*³²⁸ 50.12.49.5.

*Кодима річка*³²⁹ 50.6.50.6. від Кучмані у напрямку Скіфії десять миль.

*Куликів*³³⁰ 49.6.48.12.

*Канів*³³¹ 50.8.54.10. Укріплення козаками переповнене, при Борисфені, у напрямку Порогів.

³²⁴ Варіант – „чудовиська”.

³²⁵ Місто *Коростишів* – райцентр Житомирської обл.

³²⁶ Вірогідно мова про р.*Тетерів*.

³²⁷ Можливо місто *Ковель* – райцентр Волинської обл. (хоча за координатами це радше терени Польщі – може Kowalewo Pomorskie?).

³²⁸ Містечко *Красилів* – райцентр Хмельницької обл. (вірогідно у Сарницького було принаймні два джерела, де згадане це місто, причому з різним правописом і трохи відмінними географічними координатами, тому він і вмістив згадки про нього під „С.” і „К.”).

³²⁹ Річка *Кодима*, права притока Пд.Бугу.

³³⁰ Нині *Куликів* містечко Жовківського р-ну Львівської обл.

*Кохане*³³² 50.9.54.11. Є місце вище острова званого Хортиця між катарактами або Порогами. Воно кількома милями вище, положенням чудове: в якому якби якась жменька вояків розташувалась, зручно можна завжди перекрити шлях татарам, які в обидва боки Дніпра переправляються, як на Кучманському, так і Кременецькому [бродах]³³³, скільки б разів не випробовувались низовими козаками, які при зброї³³⁴ знаходяться, вони вільно переправляються зазвичай і турбують наші області. Це місце на відстані 40 миль від Києва. Це все за зауваженнями, славними мужами доданими, які для люстрації цього регіону від королівського маєстату³³⁵ обрані та визначені були. Напишу на додачу, що окрім тих двох островів, як Томаківка та Хортиця, є й інших чимало пустищ на цій річці, в яких будівельних матеріалів вдосталь та деревини багато при зруйнованих замках, що при берегах розташовані. Тим навіть засвідченою робиться історія про київське князівство, що чотириста років тому велике військо та потужні флоти з цього місця вниз за течією річки аж до Константинополя та найвіддаленіших [місць] доправляли зазвичай, при атакуванні східної імперії³³⁶. І сторожування саме тут найбільше випадає, вважають Турки, Скіфи – цього гирла³³⁷ нові господарі³³⁸, які з тієї ж причини про свій захист турбуються. Пишуть далі ті пани люстратори в своєму путівнику, що при

³³¹ Нині м.Канів, райцентр Черкаської обл.

³³² На мапі Боплана позначені *Kochanne mons notabilis* (Коханне гори знатні) біля Кічкаської переправи (вище о.Велика Хортиця). Д.Яворницький вважав, що Кохане – то *Кухарів острів* на Дніпрі. Загалом – це предтеча прийдешнього Кодака, який якраз і задумувався як укріплення відразу над Порогами.

³³³ *Кременецький* (Кременчуцький) *брід* знаходився на Пд.Бузі (нижче сучасного м.Первомайськ Миколаївської обл.), щодо *Кучманського*, то, гадаю, йдеться про брід через річку Кучмань, праву притоку Пд.Буга. Обидва броди були стратегічними пунктами т.зв. *Кучманського шляху*. Тобто уривок треба тлумачити так, що татари переправляються через Дніпро, а *потім* йдуть до цих двох бродів. Утім, не можна цілком виключати (як ось, здається, і зробив Бельський), що Сарницький мовить про якісь інші броди на самому Дніпрі (Кічкаська переправа?).

³³⁴ Себто – наготові, у бойовій готовності.

³³⁵ Якщо М.=magistratus, то переклад „*вельмож/посадовців королівства*”.

³³⁶ Візантії.

³³⁷ Варіант – „*цих портів*”.

³³⁸ Дослівно – „*поновне наповнення*”.

р.Рось та Тисмениці та Ольшаниці та в інших річках є так само місця важкоприступні і т.д., де замки зводити закликають, і притому не мають Турки підстав через це скаржитися, так як вони обґрунтовують [свої скарги] зазвичай: повсякчас як при Тирі будь-які наші руїни відбудовуємо.

„L.”

*Любомль*³³⁹ 52.1.47.1. Староство коронне, яким керує муж знаної шляхетності п.Красінський³⁴⁰, квартирмейстер³⁴¹ королівський.

Луцьк 51.3.48.5. два замки має. Сплавляється кораблем від Слуцька до Луцька зручно. І є осідок біскупа луцького. Розташований при злитті річок Стир і Встеч³⁴². Староством цим нині керує найвищих з похвал Олександр Пронський³⁴³, кравчий Великого князівства Литовського, муж великого родового імені, зі славного родоводу найстарших князів своє походження виводить.

Львів 52.10.50.8. міст Русі головна метрополія, мурами та валами досконало укріплена. Замків має два, з яких один зведений у самого підніжжя гори високої. Вихваляється за політичний устрій, укріплення збудовані у місці зручному та спорядження військове. Також це місто легкоозброєними вояками захищене, не лише з Сарматії самої, але й інших також провінцій християнських проти турок, скіфів та агарянських варварських племен наскоків та вторгнень. Є, крім того, розсадником³⁴⁴ різних релігій. Осідок там має архієпископ церкви римської, там само старшина вірменський, який настанов та віри антиохійської тримається. Руська також церква численна, що Константинопольську віру за норму має. Лише євангеліки за прихований

³³⁹ Нині м.Любомль, райцентр Волинської обл.

³⁴⁰ *Красицький Станіслав* (бл.1540-1602) – з перемиської шляхти, надвірний королівський обозний (з 1576 р.), староство любомльське в руському воєводстві отримав у 1580 р.

³⁴¹ Особа, яка визначає місце для табору (тут – надвірний королівський обозний).

³⁴² Напевно мова про р.*Конопелька*, праву притоку Стиру (може „встеч” слід розшифровувати як „в Стир”?).

³⁴³ *кн.Пронський Олександр* (бл.1550-бл.1595) – з лінії рязанських князів, стольник з 1576 р., староста луцький з 8 грудня 1580 р.

³⁴⁴ Варіанти – „колискою, батьківщиною”.

світоч³⁴⁵ знаходяться у небезпеці. Нині на чолі престолу архієпископського Станіслав Соліковський, або [з боку] поведінки безпорочної, або [з боку] повноти вченості надзвичайної, муж усіх похвал найвищих [гідний].

*Лацухов*³⁴⁶ 51.9.46.6. Чудовий шляхетний осідок Оріховських³⁴⁷ та місце родове. Три брати є для справ великих народжених, їх братом єдиноутробним є Ян Сененьський львівський каштелян.

*Ліпсія Руська*³⁴⁸ 51.5.45.5. Батьківщина автора книги та єдина спадщина. Бо роду цього родоначальники так вираховуються. Є в Мазовії в Плоцькому воєводстві колонія Сарницьких, яких спільним є родовід з нашим, котрі Корвіни³⁴⁹ зуться, при тому доволі чисельна. Це суть родичі наші. Втім, майже вже сто років є як з регіону цього Якуб Сарницький, придворний короля³⁵⁰, дід мій, залишивши [рідні] пенати, у ті області перенісся. Був він тоді у короля поцінованим, оскільки уживано його як посланця <ministerio> в посольствах до татарського хана <Scytharum principem>. Дійсно, мовою татарською славу собі здобув. А коли тоді війна буковинська проти волохів готувалась³⁵¹, він навіть охоче табір короля супроводжував. І коли при Чернівцях <Zarnovesium>³⁵², при річці Прут, вельми ясно Короні труди свої представив, діяльним себе показавши, нестримних волохів, які зі Стефаном-воєводою³⁵³ берег [річки] обсіли, не без труднощів у вирішальний момент відтіснив. Король за доблесть

³⁴⁵ Варіант – „*потаїки осіли*”.

³⁴⁶ Мова про м.*Лацухів* – нині Люблінське воєводство Польщі.

³⁴⁷ *Оріховські* гербу Рогаля – відомий шляхетській рід на Холмщині. Мати Я.Сененьського у другому шлюбі була за Яном Оріховським (з 1567 р. – холмський каштелян) і народила йому трьох синів – *Станіслава, Якуба та Павла*. З них найбільш відомий *Оріховський Павло* († 1612) – підкоморій холмський, чільний протестант, патрон братів польських.

³⁴⁸ Селище поблизу Замостя знане ще як Ліпсько. Нині село *Mokre Lipie* у Люблінському воєводстві Польщі.

³⁴⁹ Варіант – „*Ворони*”.

³⁵⁰ Контекстний варіант – „*королівський дворянин*”. Якуб Сарницький насправді мав такий статус при польському королі *Яні Ольбрахті* (1492-1501).

³⁵¹ Війна з Молдовським князівством 1497 р., що закінчилася розгромом польського війська в буковинських лісах у *битві під Козмінім* 26.X.1497 р.

³⁵² Під Чернівцями молдавани знову наздогнали відступаючих поляків і завдали їм остаточної поразки.

³⁵³ *Стефан III Великий* (1433-1504) – молдовський воєвода (1457-1504).

обдаровуючи, села ті в Белзькому воєводстві Слєпче зване та Скультетію Крчонівську, [йому] надав. Але не довго цими наданими винагородами цей доблесний насолоджувався. Дійсно, невдовзі по тому, або [до нього] пораненнями з війни волоської ослабленого, або з пошестю³⁵⁴, що ймовірно, занесеною, оскільки війна його загартованість [лише] посилювала, смерть надійшла, залишивши у цих наданнях трьох синів: Андрія зрозуміло, Станіслава та Яна, яких з Ядвігою П'ятковською <Piatkovia> дружиною своєю, знатною жінкою, мав. Того молодшого сина Яна, коли вже смерть надходила, під пахви взяв, батька мого власне, а Андрій на кордоні Поділля Струсів соратник, де і синів його двоє двадцять років тому, в полях Тегінських³⁵⁵, за вітчизну мужньо б'ючись проти стріл³⁵⁶ груди підставляли. А третій у Московії під Невелем-замком, під прапорами Яна Горайського³⁵⁷, мужа відважної войовничості, разом з Маліцьким <Malicio>³⁵⁸, загинув. Відтак, коли король дізнався про предків моїх життя зі смертю, за посередністю Яна Замойського, який потім, за клопотанням нотарія або Референдарія³⁵⁹, протекцію сиротам надавав, оскільки посада ця настільки схиляє брати на себе, як великий людині гідно, численне в справах його підлеглих клієнтів³⁶⁰ спілкування. Таким чином, муж надзвичайний і добрий діточок від розорення недоброзичливцями оберігання невдовзі взяв на себе і коли час законний надійшов дружин їм дав: Андрію родичку свою по матері – Тарімирську, а Яну – родичку по батькові, Ельжбету Гошківську³⁶¹, яка і

³⁵⁴ Варіант – нездорове повітря.

³⁵⁵ Під м.Бендери у 1564 р. – вірогідно йдеться про відому спробу здобути молдавський престол кн. Дмитра Вишневецького (Байди).

³⁵⁶ Варіант – „списів”.

³⁵⁷ *Горайський Ян* († після 1599) – королівський ротмістр. Замок Невель під Псковом війська короля Стефана Баторія захопили 1580 р.

³⁵⁸ Можливо йдеться про *Малинського Яна*, знаного за невдалим боєм з татарами (під Дубно?) 1577 р., коли він був поручником роти Миколая Гербурта з Дедилова та потрапив у полон.

³⁵⁹ Мова про *Миколая Замойського* – референдарія духовного коронного, покровителя батька автора, Яна Сарницького.

³⁶⁰ Дослівно – „фаміліатів”.

³⁶¹ Або *Горжківську*.

була мати моя. Це квапливим пером окреслене розгорнуто, хіба поки інші справи до прийдешнього направлять, мого, коротко мовлячи, буття бачення.

*Луна річка*³⁶² 49.12.47.12. при Гологорах витікає та повз Дунаїв протікає, зрештою з Тирою зливається, в області Галича.

*Ліндава річка*³⁶³ 49.12.49.12. в Тиру впадає нижче Кам'янця вісім миль.

*Лиссова річка*³⁶⁴ 50.6.47.12. при Берестечку з річкою Стир з'єднується.

*Литовиш*³⁶⁵ 51.5.47.8. При річці Буг.

„М.”

*Марусса*³⁶⁶ 49.10.51. Річка подільська. І слід кимврів мови найдавнішої. Бо Пліній, відзначаючи кимврів, колись море загибле Морімарусса назвав.

*Монастирська*³⁶⁷ 49.47. Форти або укріплення чудові та володіння розлогі. Була колись спадковим володінням примітних магнатів, які звалися Монастирські, котрих потім названо було Язловецькими. Від її укріплень попередніх часів лише якісь руїни примітні, що, зрештою, містить вказівку на давнину цього ось певного магнатського осідку. Але нині Ян Сененьський, каштелян львівський, перебуваючи у цій області на свій кошт усе, що було зруйноване, відбудував: почасти мури до попереднього стану в місці зручному звів, почасти матеріалом з дуба – Юпітерового дерева – укріплення підсилив. Це все для користі Речі Посполитої та нащадків своїх здійснив. Бо за часів нападів татарських зручне ніби для сховку будь-якого [і], хто потребує захисту, там шукати прихистку може. Й інша [Монастирська] 51.6.48.6. при Стир річці у бік Тири³⁶⁸.

³⁶² Нині р. *Гнила Луна* – ліва притока Дністра.

³⁶³ Мова про річку *Лядова*, ліву притоку Дністра (трохи нижче її гирла розташоване м. Могилів-Подільський).

³⁶⁴ Можливо йдеться про річку *Пляшівку*, притоку Стира.

³⁶⁵ Напевно мова про сучасне с. *Литовиш* Іванічевського р-ну Волинської обл. (знане принаймні з 1449 р.). Менш вірогідно, що то спотворена назва м. *Летичів* – нині райцентру Хмельницької обл.

³⁶⁶ Мова про річку *Мурафа* (ліва притока Дністра).

³⁶⁷ *Монастирська* – нині райцентр Тернопільської обл.

³⁶⁸ Напевно йдеться про згаданий нижче „*Монастир*” – сучасний *Хрестовоздвиженський монастир* у Старому Чарторійську.

Марусса річка або *Мархаска*³⁶⁹ 49.50.

*Мохор річка*³⁷⁰ 51.51. при Полонному до Случі річки впадає.

*Моравиця*³⁷¹ 51.49. При Іскві річці. Є і село під Краковим.

Могила збіжна 50.4.44.8. де Божек річка витікає. Є гірським піком знатним при Меджибожі.

„N.”

Дніпро 56.4.56.1. або Борисфен, розмірами з Рейном та Дунаєм змагається. Бо тут колись кораблі великі та навіть флоти могутні утримуватись могли, як свідчать історії про київських князів Олега та інших, які з великими силами на Костянтинопіль нападали звичайно. Витікає трохи далі Смоленська та приймає в себе річки найбільші Березину, Тур, Прип'ять, Стир, Случ та інші без числа, зі східного боку, в області нижче Києва, Десну, Трубіж, Удай, Сулу, Ворсклу, Псьол, Самару та Хорол. Таким порядком наповнюючись, плине Борисфен до Евксину, гирлом такий натиск робить, щоб своїм солодким смаком і саме море просочити, цієї води солодкості подав свідчення Овідій. Міста за своєю течією розташовані значущі – Шклов, Могилів, Київ, Черкаси, Канів. Острови найбільш значні навколо обпливає: Хортиця, Томаківка та ін. Згадуються дві цих найбільш значних переправи як ось Кременецька та Кучманська, якими скіфи ці баттони³⁷² та інші варвари переправляються і нині як проходять повз зазвичай. Але низові козаки (вояки так прозивані) на широких обшарах річкових берегів їх перехоплюють буває.

³⁶⁹ Може йдеться про варіант назви Мурафа – *Мурахва*?

³⁷⁰ Мова про річку *Хомора*, ліву притоку Случі.

³⁷¹ *Муравиця* (Моравиця) – давньоруське місто (згадка 1149 р.), розташоване на правому березі р.Ікви, нині північна околиця містечка *Млинів* (згадується з 1508 р.) – нині райцентра Рівненської обл.

³⁷² „*Batthones*” Сарницького найвірогідніше похідне від „*Bato, Batonis*” – іллірійського імені (зокрема, так звали вождя антиримського повстання 9 р. н.е.). Його, зокрема, згадував знаний Сарницькому Овідій (*Pont. 2.1.46*). Менш вірогідні варіанти – від „*bat(t)uo*” – бити (тоді „*мі, хто б'є; забіяку*”?) або спотворене „*Batavi*” – давньогерманське плем'я з теренів Голландії, союзники, а, іноді, вороги римлян, знані, зокрема, і як досконалі вояки-вершники.

*Наркіе*³⁷³ при гирлі Липи, при Тирі.

*Немия річка*³⁷⁴ 49.51.8. недалеко річки Руссава при Тирі.

Чорний ліс 51.52. де скіфи ховаються зазвичай, вторгаючись в області наші.

Дністер 49.10.45.6. витікає з гір Сарматських, які зветься Бескид і перш ніж з великими водами донесеться до Евксинського Понту, приймає в себе Подільських річок найзнатніших десять: Липу, Стрипу, Серет Подільський, Збруч, Смотрич, Ушицю, Ров, Ладаву³⁷⁵, Дзван, Русаву. З південного боку річки Галицька, Долинська та Тарнаватка. Але чому Овідій Тиру звав повільною, не можна не дивуватись. Або він ніколи її не бачив, або іншу мабуть [річку] Тирою зве, не ту, яку ми сьогодні зємо. Бо відомо, швидкість нашого Дністра багато річок випереджає. Якщо, либонь, з гір спадає щонайшвидше, то коли, Евксину хвилі відбиваючи, бачить моря велич та спрямовуючи свої невеликі обсяги, ніби соромом охоплений, біг свій стишує. Бо вірогідним є, що Овідій Тиру бачив там, десть поблизу приморських степів, оскільки до озера свого [імені] – Відового Озера³⁷⁶ доїхати хотів.

„О.”

*Олика*³⁷⁷ 55.5.48.7. Ясновельможного голови Радзівілів, тепер ще і графа на Шидлові вотчина та місце родове, за яким навіть князями зветься. Семеро таких³⁷⁸ за цих моїх часів у сенаті королівському засідали. Така слава доблесті, розсудливості, разом з вмінням у справах спрямованих до Бога, в руках цього роду залишається: Того року якого це пишу, тобто 1584, Єжі

³⁷³ Можливо йдеться про річку *Нараївка*, яка зливається з р.Гнилою Липою при впадінні до Дністра.

³⁷⁴ Річка *Немия* – ліва притока Дністра.

³⁷⁵ Лядову.

³⁷⁶ Див. далі гасло „*Овідієво озеро*”.

³⁷⁷ Нині містечко *Олика* Ківерецького р-ну Волинської обл.

³⁷⁸ Себто представників роду Радзівілів.

Радзівіл³⁷⁹ до числа високого сенату кардиналом поновно обраний³⁸⁰ та посвячений за асистування самого короля та церемонію ту, як чутно, стосовну інвеститури як [це] називається, я особисто відвідав. Перший це кардинал у Литви. До того єпископом віленським та адміністратором Лівонії іменувався так само Єжі Радзівіл.

*Острог*³⁸¹ 51.5.50.4. Резиденція та родове гніздо князів Острозьких. І вірогідно тут колись осіла колонія Остроготів³⁸² – племені войовничого, оскільки і письменники найдавніші стверджують – Алани, себто Волиняни, Готами були. І Бесарабів брід, навіть і нині сусідня переправа через річку Случ зветься. У Бессарабії ж у давнину осідок Готи мали, між Тирою та Істром або Дунаєм. Навіть ім'я Остроготів з Острогом вельми споріднене та співзвучне. Про Костянтина князя Острозького, мужа наших часів, у справах війни [фахівця], так часто, як ні про кого іншого, згадки в тій нашій історії зустрічаємо³⁸³. Був він батьком Костянтина того Василя³⁸⁴, родича нашого³⁸⁵, який одружився на дочці графа Яна з Тарнова³⁸⁶ Польського, його милі нащадки з обох ліній [від] героїв, а тих батька та тестя так жива пам'ять описує, що з обох були полководці, зверхники війська³⁸⁷ та обидва уже давно померлі, але з точки зору самої лише блискучої молодості настільки вражають, нас спонукаючи, щоб не тридцять років тому, але позавчора їх померлими вважати. Розташований є Острог при злитті річок Горинь та

³⁷⁹ *Радзівіл Єжі* (1556-1600) – єпископ віленський (з 1579), краківський (з 1591). У 1583-1586 рр. представляв короля Стефана Баторія в Лівонії (Інфлянтах). Кардинальський капелюх отримав 1586 р. Згадана церемонія 1584 р. напевно проведена ще до папського затвердження.

³⁸⁰ Тобто перезатверджений з новим титулом.

³⁸¹ Нині містечко *Острог*, райцентр Рівненської обл.

³⁸² *Остготи* (Остроготи) – давньогерманське плем'я, відгалуження готів, у IV ст. мали власну державу на території України, згодом, розгромлені гунами переселилися до Італії.

³⁸³ *Острозький Костянтин Іванович* (бл.1460-1530) – князь з Волині, гетьман великий литовський (з 1497, перший володар цього титулу), воєвода троцький (з 1522), каштелян віленський (з 1511).

³⁸⁴ *Острозький Василь-Костянтин* (1526-1608) – князь на Волині, маршалок землі волинської (з 1550), воєвода київський (з 1559).

³⁸⁵ Про родинний зв'язок Сарницького з кн.Острозькими інших свідчень не відомо.

³⁸⁶ *Тарновський Ян Амор* (1488-1561) – гетьман великий коронний (з 1527).

³⁸⁷ Варіант – „найбільш славнозвісні”.

Вілгія³⁸⁸. Міста тієї області: Острог – столиця, Остроколь, Базиля, Красилів, Кучмін, Костянтинів, Остроколь, Дубно. В Польщі ж Тарнов, Тернопіль, Черняхів, Пшеворськ. Інші не добре пам'ятаю. Але чув, що тих замків близько п'ятдесяти лічиться.

*Остроколь*³⁸⁹ 51.1.50.7. Давно Басарабів брід звався.

*Олеськ*³⁹⁰ 50.9.48.12. Колись князівська резиденція, є Сененьського надання, до якого і Золочів належить, в горах найвищих з яких річки Буг та Стир витікають.

*Очаків*³⁹¹ 49.54. Одне з найголовніших поселень скіфів³⁹², але наші Язловецькі та Сенявські запевняють, що тут їх вотчина³⁹³. На відстані кількох миль від гирла річки Буг.

*Остер річка*³⁹⁴ 51.54. до сходу, вона з району Києва в Борисфен себе вливає.

*Овідієво озеро*³⁹⁵ 54.49. між Гіпанісом та Тирою, але ближче сусідить з гирлом Тири. Помітний там мур певний товстим (шаром) свинцю покритий, що в море на пів милі видається. Згаданий Вітовт той, до самого моря коня довівши, паном себе моря Сарматського оголосив.

*Хорол*³⁹⁶ річка при гирлі Борисфена з боку східного³⁹⁷, з Таврики.

Ольшаниця річка Борисфен там з цього боку³⁹⁸.

³⁸⁸ Вілія (див. гасло нижче).

³⁸⁹ *Остропіль*, давнє містечко. Нині с.*Старий Остропіль* Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

³⁹⁰ Нині містечко *Олесько* Буського р-ну Львівської обл.

³⁹¹ Нині м.*Очаків*, райцентр Миколаївської обл.

³⁹² Себто татар.

³⁹³ Себто – предківська спадщина. Відомо, що 1564 р. Язловецькі представляли закладні акти на Чорний-город (пригород Білгорода – напроти нього, на правому березі Дністра) та Хаджибей (їх спадщина по Бучацьким).

³⁹⁴ Річка *Остер*, ліва притока Десни (а вона – ліва притока Дніпра).

³⁹⁵ Дністровський лиман.

³⁹⁶ Річка *Хорол*, права притока р.Псьол, лівої притоки Дніпра.

³⁹⁷ Себто лівого.

³⁹⁸ Себто правобережна притока Дніпра. Напевно йдеться про річку *Вільшана* на Черкащині.

*Обертин*³⁹⁹ 49.5.48.7. не далеко від Хотина сільський маєток, перемогою найславнішою над стороною волоською відомий⁴⁰⁰. Там загинув Давид Сененьський, за вітчизну б'ючись, батько того Яна Сененьського каштеляна львівського.

„Р.”

Прут річка 55.49. Від князя певного тим іменем так названа. Ця річка ховає⁴⁰¹ Волощину.

*Попрут річка*⁴⁰² 49.45. При Садетії з Дунайцем або Данастро зливається.

*Переяслав*⁴⁰³ столиця колись Русі⁴⁰⁴ та супутник Києва.

*Перемисьль*⁴⁰⁵ 50.6.45.

*Поморяни*⁴⁰⁶ 50.3.47.11. Оселя чудова великого пана Яна з Сенно каштеляна львівського. Замок відмінний для величі та для відбиття ворогів вітчизни найоблаштованіший, опасований муром та притому відбудований з великим мистецтвом, трудом та коштом того великого пана з Сенно. Були вони колись володінням роду найславнішого Свинків⁴⁰⁷, з кореня⁴⁰⁸ яких квітнув колись архієпископ гнезненський. Висувались й інші спадкоємці, мужі чудові та славні з цієї родини.

*Підгайці*⁴⁰⁹ 49.11.48.5.

*Полонне*⁴¹⁰ 51.53.5. у впадінні річки [в] Случ⁴¹¹.

³⁹⁹ Нині село *Обертин* Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.

⁴⁰⁰ *Битва під Обертином* між коронним польським військом під проводом гетьмана Я.Тарновського та армією молдавського воєводи Петра Рареша відбулася 22.VIII.1531 р.

⁴⁰¹ Варіант – „прикриває”.

⁴⁰² Річка *Попрад* у Східній Словаччині та південній Польщі, здолавши гірське пасмо Бескід Сондецький (Beskid Sądecki) впадає до Дунайця, правої притоки Вісли.

⁴⁰³ Нині м.*Переяслав-Хмельницький*, райцентр Київської обл.

⁴⁰⁴ Тут напевно мова не про цілу Русь, а у сенсі столиця князівства на Русі.

⁴⁰⁵ Нині місто *Przemysl* у Польщі.

⁴⁰⁶ Нині *Поморяни* – містечко Золочівського р-ну Львівської обл.

⁴⁰⁷ Давня родина шляхетська з Великопольщі.

⁴⁰⁸ Варіант – „родини”.

⁴⁰⁹ Місто *Підгайці* – райцентр Тернопільської обл.

⁴¹⁰ Місто *Полонне*, райцентр Хмельницької обл.

⁴¹¹ Власне при впадінні річки Хомора в Случ.

*Пяніні*⁴¹² 49.53. місце на думку старого Бернарда Претвича дуже зручне, аби звести замок для захисту проти Скіфів, найлютішого племені загарбників, воно на самих підступах області варварської.

*Покуття*⁴¹³ 50.5.55.5. Бо означає нашою мовою рокисіє спокуту, з тим, щоб судом затриманих, до тих областей римських у вигнання відправляти. Зрозуміло їх громадяни виглядають більш неспокійнішими або з огляду на зраду підозрюваними. І це зветься засланням або депортацією. Згодом вигнання стало значно більш суворішим, те, що наші баніцією звуть.

*Печеніги ліс*⁴¹⁴ 49.8.53. Тут осідок свій певкини давні мали, за письменником Бернардом Ваповським.

Пороги 49.12.34.12. Prog нашою мовою означає поріг. Оскільки там священний Борисфен, перед берегами якого стикаються води протічні і, ніби через поріг, з узвишся спадає з великим гуркотом. За той поріг-рубіж за допомогою вояків-козаків переходять, [і] далі вже себе безпечними вважають від Скіфів. Стародавні такі місця Катадупа від гуркоту, який здалеку чується, звали зазвичай. Знаходяться такі пороги і на таких великих річках [як] Вистула при Гневі, Нарев, Рейн при Бадені. Напевно Бог ніби вуздечку таким способом накинув на цю течію, щоб плин її уповільнити, щоб не використовувала свою потугу, понад порядок борознячи землю.

*Пьотркув*⁴¹⁵ 52.8.42.7. куди являються герої польські у випадку народних зібрань, за здавна заведеним порядком на сейм⁴¹⁶ збираються зазвичай.

*Прип'ять річка*⁴¹⁷ 52.4.48.6. Певкинів⁴¹⁸ колонія.

⁴¹² Ближче незнане. За координатами – це кордон Східного Поділля, район Пд.Бугу (може йдеться про с.П'ятничани у вінницькій волості?).

⁴¹³ Історичний регіон на кордоні Польського королівства та Молдовського князівства (основні центра Снятин, Коломия).

⁴¹⁴ Інша назва всього *Чорного лісу* (див. вище), або його більш-менш відрубного пасма. Можливо спадщина ще давньоруського часу (під 1152 р. є згадка *печенігів канівських*).

⁴¹⁵ Нині *Piotrków Trybunalski* – місто у центральній Польщі (взагалі то це явно не українське гасло, але пам'ять про особисті тривалі пошуки цього міста на карті, коли уперше стикнувся з його згадкою, не дозволили проминути цей важливий для XVI ст. пункт).

⁴¹⁶ Дослівно „з'їзд, зібрання”.

Пасовиська Поморянські 50.48. У верхів'ях річки Кропеч розташовані.

Пасовиська Золочівські 50.6.48.4. у верхів'ях бурної річки Стрипи.

Пасовиська Очаківські 49.54. між Очаковим та Овідієвим озером.

*Пиків*⁴¹⁹ 51.2.51.9. укріплене поселення.

*Плоскирів*⁴²⁰ 50.3.49.8.

*Пробіто річка*⁴²¹ 50.8.52.8. при Гипанісі.

*Пісчамбот річка*⁴²² 50.9.53. впадає до Гипанісу. Там само є Вітовтів міст.

*Поромиль*⁴²³ 51.6.48. при Стир річці.

*Підкамінь*⁴²⁴ 49.47.4.

*Полтва*⁴²⁵ річка під Глинянами.

„Q.”

„R.”

*Рожане*⁴²⁶ 54.1.41.

*Райгород*⁴²⁷

*Рожанка*⁴²⁸ 54.4.49.7.

⁴¹⁷ Річка *Прип'ять*, права притока Дніпра.

⁴¹⁸ *Певкини* – плем'я фракійського кореня.

⁴¹⁹ Нині с.*Пиків* Калинівського р-ну Вінницької обл.

⁴²⁰ Нині м.*Хмельницький*.

⁴²¹ Знане ще *урочище Пробите* та *Пробитий шлях* (у бік Молдови, Ф.Петрунь вважає його тотожним з пізнішим Гардовим шляхом), локалізуються на нижній течії Пд.Бугу. На мапі Боплана *Probite* – це острів на Пд.Бузі, розташований нижче гирла р.Кодими і вище о.Кременчука. У „Описі Татарії” М.Броневського записано „*Probite vel porta potius inaccessibilis*” („Пробите або, краще сказати, прохід неприступний”).

⁴²² Вірогідно мова про *Пищаний брід* недалеко гирла р.Пд.Буг (про нього докладніше згадує Боплан).

⁴²³ Мова історичне місто *Перемиль*, нині це село Горохівського р-ну Волинської обл. (трохи на північ від Берестечка).

⁴²⁴ Напевно йдеться про містечко *Підкамінь* Бродівського р-ну Львівської обл.

⁴²⁵ Річка *Полтва*, притока Зах.Бугу (нині на території Львова, частково, схована у підземні труби).

⁴²⁶ Можливо мова про село *Ружана* (Różana) під Замостям, нині в Польщі.

⁴²⁷ Можливо йдеться про сучасне с.*Райгород* Немирівського р-ну Вінницької обл. або однойменне село Кам'янського р-ну Черкаської обл. Є також с.*Райгородок* у Бердичівському р-ні Житомирської обл.

⁴²⁸ Можливо йдеться про *Ружин*, резиденцію кн.Ружинських, нині містечко Турійського р-ну Волинської обл.

*Рона річка*⁴²⁹ 50.43. при Бечу річка.

*Рогатин*⁴³⁰ 49.10.47.6.

*Русава річка*⁴³¹ 49.51. у Тиру плине. Охоче нашу Русь та Поділля окреслює та старанно досліджує, яких часті спустошення татарські примушують нас на такий важливий [рубіж] оглядатись. Де є тих переслідувати, щоб протидіяти.

*Ров річка*⁴³² 50.51. впадає до Гипанісу. І при тому потоці вгорі Бар замок найукріпленіший.

*Руставиця річка*⁴³³ 51.52. до Гипанісу впадає, де видатний муж Станіслав Струсь⁴³⁴ спочиває, батько тих⁴³⁵, які хоробро б'ються зі скіфами.

„S.”

*Слуцьк*⁴³⁶ 53.52. Резиденція ясновельможних князів Слуцьких. Ці володарі парость з того кореня, з якого королі Польщі, Угорщини та Богемії⁴³⁷ походження своє виводили. Бо отримали старші ці князі чесноти мистецтв війни [і] миру – прерогативи таких значних і таких визначних, щоб під час миру перше місце в Сенаті, [а] під час війни праве крило тримати⁴³⁸, нагляд за охороною благополуччя короля має одержати гідність. Можемо їх роду ланцюг предків тих порядок перелічити. Ольгерд великий князь литовський перший узяв за дружину Юлію або Уляну, дочку князя вітебської

⁴²⁹ Річка *Рона*, притока Віслока в Малопольщі (поруч Сяноччина). Тече, зокрема, і повз місто Беч (Biecz).

⁴³⁰ Нині м. *Рогатин*, райцентр Івано-Франківської обл.

⁴³¹ Річка *Русава*, ліва притока Дністра.

⁴³² Річка *Ров* права притока Пд.Буга.

⁴³³ Вірогідно йдеться про річку *Роставицю* притоку Росі у її верхів'ях (тоді Сарницький помиляється щодо її впадіння до Бугу).

⁴³⁴ *Струсь Станіслав* (1516/1521-1567) – ротмістр оборони поточної, староста хмельницький. Загинув у битві з татарами, оспіваний у поезіях Яна Кохановського та Миколая Сенпа-Шажинського.

⁴³⁵ Маються на увазі *Струсі: Якуб* (див. вище) та *Юрій (Єжі)* († 1605) – каштелян галицький.

⁴³⁶ Резиденція нащадків київських князів Олельковичів, нині м. *Слуцьк*, райцентр Мінської обл. у Беларусі.

⁴³⁷ Чехії. Щодо королівської рідні – мається на увазі родова спорідненість з династією Ягелонів, представники якої, траплялось, сиділи на всіх цих престолах.

⁴³⁸ Варіант – „*но праву руку триматись*”.

Русі, релігії грецької, від якої мав шість [нащадків] чоловічого роду, котрих старшим сином був Володимир, князь київський, рідний брат Ягайла, але іншої матері син. Від того Володимира походить Олександр, якого руси Олельком звали. Цей заклав місто Слуцьк при річці Случ 150 років тому. Від Олександра Семен, від того знову Георгій, який одружився на знатній жінці з роду графів Течинських, від якої трьох мав нащадків чоловічого роду, які нині живуть на світі людському: Георгій, Семен та Олександр молодший – юнаки героїчними чеснотами підперті, до яких застосувати можна таке: Надія другого Риму. Це Слуцьке князівство з географії та хорографії обходять мовчанкою⁴³⁹, що я робити не бажаю, оскільки є важливим свої формулювання робити належним чином. Обмежується зі сходу Борисфеном, від півночі річкою Німаном, з півдня Прип'яттю, [а] з заходу частиною Великого князівства Литовського. Містами його є Слуцьк – столиця. Копил друга за Слуцьком міська громада, що на відстані милі від нього. Турець⁴⁴⁰ 15, Петриків 24, Волкукала⁴⁴¹ 4, Могилів 50 [миль] від того Слуцька розташовані. Інші з причини дрібності проминаємо.

Стир річка 51.1.42.6. Стирії⁴⁴² людність під Віднем, разом з іншими слов'янами потім далі просунулась, [як] уважається. Гадали античні [автори, що] річка Стир від Тири потік свій виводить, що ясно намальовано було на мапі Гродецького. Але помилку цю спростували люстратори королівські. Адже витікає Стир з гір при Олесько, звідки і Буг та інші численні річки. Утім, оскільки при цьому регіон як впливаючою Тирою омивається, [а] поблизу [і] Стиром, що він від Тири витікає, письменники вищезгадані

⁴³⁹ Справді, як нам вже відомо, прихована у Сарницького під титулом „*географії та хорографії*” „Полонія” М.Кромера нічого про Слуцьке князівство не згадує, оскільки її основний текст було написано ще до Люблінської унії 1569 р. Польського королівства з Великим князівством Литовським, відтак інформації про землі ВКЛ там зустрічаються не систематично, а хіба як випадкові згадки.

⁴⁴⁰ Це або м.Турець біля Новогрудка або м.Турів на Прип'яті.

⁴⁴¹ м.*Волковийськ* у Беларусі?

⁴⁴² Мова про населення *Штирії* (Steiermark) – області (землі) у Австрії (столиця – м.Грац).

додавали. При цій річці розташовані укріплені поселення: Чарторийськ⁴⁴³, Монастир⁴⁴⁴, Перемиль⁴⁴⁵, Берестечко⁴⁴⁶, Стремиль⁴⁴⁷.

Житомир 51.11.50.9.

*Скеля друга*⁴⁴⁸ 50.3.48.7. при річці Збруч.

*Збараж*⁴⁴⁹ 50.6.48.7. Колонія князів Збараських. Квітне нині з того роду троцький воєвода⁴⁵⁰.

*Сатанів*⁴⁵¹ майже на шляху, що йде до Кам'янця з Тернополя. За сім миль від обох міст розташований.

*Сенява*⁴⁵² 50.12.40.9. Найславніша колонія, Сенявські осідок свій там мають. Чия молодь ніби мур виставлений проти татарських вторгнень завжди себе виставляє назустріч. Квітнули нині два воєводи руські з [того] роду, батько та син наступний [по ньому]⁴⁵³.

*Щебжишин*⁴⁵⁴ 51.9.46.9. Під юрисдикцією коронною було колись, але в дар уступлене Дмитру Горайському⁴⁵⁵.

*Степань*⁴⁵⁶ 50.6.50.9.

*Сокаль*⁴⁵⁷ 51.3.41.8. від якогось князя Сокаля заснований та названий.

⁴⁴³ Нині с. *Старий Чарторийськ* Маневицького р-ну Волинської обл.

⁴⁴⁴ Вірогідно мова про сучасний *Хрестовоздвиженський монастир* у Старому Чарторийську.

⁴⁴⁵ Нині с. *Перемиль* Горохівського р-ну Волинської обл. (трохи на північ від Берестечка).

⁴⁴⁶ Нині м. *Берестечко* Горохівського р-ну Волинської обл.

⁴⁴⁷ Нині с. *Стремильче* Радехівського р-ну Львівської обл. (трохи на південь від Берестечка).

⁴⁴⁸ Нині *Скала-Подільська* (до 1939 – Скала) – містечко Борщівського р-ну Тернопільської обл.

⁴⁴⁹ Нині м. *Збараж*, райцентр Тернопільської обл.

⁴⁵⁰ Мова про кн. *Збараського Стефана Андрійовича* († 1585), який був троцьким воєводою у 1566-1585 рр.

⁴⁵¹ Нині *Сатанів* – містечко Городоцького р-ну Хмельницької обл.

⁴⁵² Мова напевно про українську *Синяву* (нині – м. *Стара Синява* – райцентр Хмельницької обл.), але координати, здається, вказані помилково.

⁴⁵³ Мова про *Сенявського Миколая* (1489-1569) – великого гетьмана коронного, воєводу белзького, а згодом руського та його найстаршого сина – *Сенявського Ієроніма* († 1579) сягнувшого так само постів руського воєводи та гетьмана великого коронного.

⁴⁵⁴ Місто недалеко Замостя, нині територія Польщі.

⁴⁵⁵ *Дмитро з Горая* (бл. 1340-1400) – русин за походженням, маршалок великий коронний, підскарбій коронний. *Щебжишин* отримав за утримання королеви Ядвіги від шлюбу з Вільгельмом Габсбургом.

⁴⁵⁶ Нині *Степань* – містечко Сарненського р-ну Рівненської обл.

*Срижів*⁴⁵⁸ 50.7.44.8.

*Золочів*⁴⁵⁹ 50.4.47.8. найрозлогіша спадщина, [що] до Олеська колись належала.

*Саврань річка*⁴⁶⁰ 50.4.51.12.

*Звенигород річка*⁴⁶¹ 50.4.55.6. Осідок колись князів Русі.

*Снятин*⁴⁶² 40.49. Останнє староство⁴⁶³ на самому підступі до Валахії.

Серет річка 40.49.

*Серет*⁴⁶⁴ 49.50. міське поселення.

*Серет річка*⁴⁶⁵. Другий Серет Подільський, при якому є Залоще, Черняхів та Гнезьола. Річки зливаються під Теробовлею.

*Шарне поле*⁴⁶⁶ 50.52. є пустинню: Влочисько⁴⁶⁷ зуть.

Шлях – є дорогою звичною Скифів, які турбують звичайно землі найплодючіші Русі, а також Поділля. І налічується три головніших: один Кучманський⁴⁶⁸, другий – Чорний шлях, третій – Волоський, які не соромно тут описати. І напевно, якби навіть гідний будь-якої пошани очільник, високородний муж Ян Сененьський, у тій люстрації, він насправді, що це за

⁴⁵⁷ Нині м. *Сокаль* – райцентр Львівської обл.

⁴⁵⁸ Напевно мова про м. *Стрижів* (Strzyżów) у сучасному підкарпатському воєводстві Польщі.

⁴⁵⁹ Нині м. *Золочів* – райцентр Львівської обл.

⁴⁶⁰ Річка *Саврань* – права притока Пд.Бугу.

⁴⁶¹ Найвірогідніше йдеться про або м. *Звенигородка* над р.Гнилий Тикич, райцентр Черкаської обл., або, ширше, про *Звенигородчину*, місцевість, на кордоні Київського та Брацлавського воєводств, басейн річки Синюхи, лівої притоки Пд.Бугу (хоча не виключено, що йдеться про давньоруський Звенигород Київський в околицях Києва).

⁴⁶² Місто *Снятин* – райцентр Івано-Франківської обл.

⁴⁶³ Варіант – „адміністративний осередок”.

⁴⁶⁴ Одне з найстарших міст на Буковині, засноване у середині XIV ст., нині м. *Siret* у Румунії.

⁴⁶⁵ Мова про р. *Серет* – ліву притоку Дністра.

⁴⁶⁶ Може пов'язане із Шаргородом?

⁴⁶⁷ Може „uloczysko”-урочище? Існує також м. *Волочиськ*, нині райцентр Хмельницької обл., але воно доволі далеко від Шаргороду і на 1583 р. мало 135 димів з 675 мешканцями, отже навряд чи підходить під визначення пустині (хоча наприкінці XV ст. містечко спустошили татари і пам'ять про це могла бути ще живою).

⁴⁶⁸ Найвірогідніша інтерпретація цієї назви пов'язана із турецьким словом *göcsmen* у його кипчацькому варіанті *köcsmen*. Воно означає *кочівник*, отже Кучманський шлях – то *дорога кочівників, Кочівницький шлях*.

шляхи ретельно описує та змальовує, з додачею розрахунку миль, не лише корисного, але також вельми довершує добродесний твір. Насправді, якби імператор Антонін Пій⁴⁶⁹, [котрий] Добродесного ім'я заслужив, який книжку написав певну, в якій шляхи описав, що проклав Рим до націй варварських, щоб завойованих римлянами на той час пізнавши та вивчивши, можна було звідти повернутися на батьківщину, якби колись трапилося їм з рук ворога себе виривати. Напевно не менш високо заслуженим є наш Ян Сененський, який неприятельський шлях виклав у тих ясних записках. Бо чутно про бранців, які при скіфах або турках утримуються, бо хоча могли б себе час від часу з кайданів самі виривати, але через незнання краю [та] шляху повернення на батьківщину, віддають перевагу більш суворішій смерті, що рабство приносить, аніж втікши з каторги той в пустелях блукати або від диких звірів жертими бути. Надалі з цим, описаним люстраторами, хто завгодно зможе собі уявлення скласти про ці шляхи, щоб, якби колись з волі Господа Бога кого-небудь наступного кого захопили, знав може, в якому місці є вихід та яких проходів триматися належить, найкоротший шлях шукаючи зі своїх нещасть.

Кучманський шлях.

Спочатку від Львова до Шаравки позначена є дорога. З Шаравки 20 миль до броду на річці Кучмань, саме від якого цей шлях [і] називається. Від Кучмані до броду на річці Кодими 10 миль, від Кодими до Саврані 4 милі. Від Саврані до Чапчаклеї 10 миль. Звідти ж Очаків [за] 8 [миль] руських, багато більших за польські. Тому хто-небудь, можливо, відповідав, що пройшов десять миль. Польських же 15. Ця дорога є найкоротша з усіх.

Чорний шлях.

Львів-Сокаль – 12 миль, Сокаль-Луцьк до Стиру 12 миль, [від] Луцьку до річки Горинь 11 миль, від Горині до броду [через] Случ за Заславом та Полонним – 10 [миль]. Від Полонного 40 [миль до] Києва. Від Києва [до]

⁴⁶⁹ „Пій” у перекладі „Добродесний”. Антонін Пій (138-161) – римський імператор, відомий миролюбним правлінням та розбудовою оборонної інфраструктури імперії.

Канева 16 миль. Від Канева [до] Черкас 15. Від Черкас до Порогів 12 миль. Від Порогів до Томаківки 11 [миль]. Потім Торговишта – 6 [миль]. Тут вже Скіфії кораблі розходяться звичайно за затокою Борисфена аж до Очакова або куди завгодно.

Шлях Волоський.

За Бучач, Скелю, Зіньків та верхів'я річок Ушиця, Жван, Русава, далі за Волощину або за поля узбережні Тири: милі в записках додані⁴⁷⁰.

Про охорону проходу або шляху

Над цими шляхами розвідниками лише мужів шляхетних, випробуваних чеснот ставлять, які зветься сторожами трьох шляхів або тридоріжжя. Тут вони з власної волі та заради людей, ревність та життя своє щонайменше шкодуючи, різноманітні природні таланти старанно плекають та хитрощі ворога вивідують, а коли дізнаються про ворога приносять вістки урядникам замків та вождям військовим польовим, які дають знак знову збирати військо [і] одразу поспішають на зустріч тим виступити. І таким чином [на] Поділлі вдень і вночі війну продовжують до схилу цілого життя. О мужі! [Вони] усі відношення найвинятковішого гідні.

*Синя вода*⁴⁷¹ 49.10.54.5. Є розливом певним моря при гирлі Борисфена. Цим шляхом скіфи кораблями⁴⁷² підвозять себе звичайно і зрештою в Чорному лісі ховаються, доки усі зберуться. Звідти від Чорного лісу зветься [і] Чорний шлях. Це море є тихим та від гвалту сильних бур безпечне, таким

⁴⁷⁰ Можливо тут люстратори були не так охайні, відтак Сарницький, не переймаючись точністю інтерпретації, просто відіслав до першоджерела.

⁴⁷¹ Здається, Сарницький під „Синьою водою” має не р.Синюху (ліва притока Пд.Бугу), а низку озер-лиманів при березі Чорного моря недалеко Перекопського перешийку Криму. Це, до речі, ставить під сумнів, принаймні, місце Синьоводської битви 1362 р. як воно визначається сучасною українською історіографією (на це також працює цікаве визначення Сарницьким Торговиці-Торговишти (див. нижче), яка далека від званої під Уманню). Власне, Ф.Шабульдо також відзначає, що локалізація В.Антоновичем місця битви саме на Синюсі не має посилань на джерела та необхідної наукової аргументації, див.: [349, с. 54]. Отже, Вітовт у 1397 р. здійснив свій прорив по Дніпру на південь вже торованим шляхом?

⁴⁷² Варіант „плотами”.

чином як ще навіть в листя озерні води переходять⁴⁷³, так трапляється [і] в інші озера менші розростатися та переносити води: Та переповнена Синя вода у моря пропадає, в якому сіль як лід чистий над водою плаває та є дуже тонким. Вона розташована при Перекопі, де той рів помітний від моря до моря.

Чорний ліс 49.12.54.1.

*Старе Село*⁴⁷⁴ 50.12.42. – при Гологорах.

*Стрипа річка*⁴⁷⁵ 50.1.48.5. У бік Тири спрямовується, не далеко від Підгайців.

*Сотараб річка*⁴⁷⁶ 52.54. при якій Житомир до Борисфену спадає.

*Смотрич річка*⁴⁷⁷ 50.49. при цій є Городок, Кам'янець та замок пустельний Смотрич.

*Шаравка*⁴⁷⁸ 49.8.50.8. у верхів'ях річки Ушиця. Осідок був Бернарда Претвича войовника того найславнішого, який сину залишив гідності духу надзвичайну окрасу.

*Столпень*⁴⁷⁹ 50.8.47.6.

*Стремиль*⁴⁸⁰ 50.8.48.6. Лащів, які звуться Стремилецькі. Славнозвісний вже віддавна справами військовими пан місця цього Станіслав Лащ.

*Щуровиці*⁴⁸¹ 50.47.7.

⁴⁷³ Тут вжито поетичний образ, пов'язаний з античними „німфами” (зазвичай зображувались в одязі з води та листя водних рослин), який може мати різні тлумачення (зокрема і „...в листя водяних лілій переходить...”, себто – заростає куширями; плавні?).

⁴⁷⁴ Можливо йдеться про сучасне с. *Старе Село* Пустомитівського р-ну Львівської обл., де, зокрема, 1584-1589 рр. кн. Острозькі звели кам'яний замок, відомий до сьогодні.

⁴⁷⁵ Річка *Стрипа* – ліва притока Дністра.

⁴⁷⁶ Топонім неясний, в районі Житомира є кілька річок (назви яких, утім, звучать нині інакше).

⁴⁷⁷ Річка *Смотрич*, ліва притока Дністра.

⁴⁷⁸ *Шаравка* – містечко Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл. Б.Претвич на умовах тимчасового тримання володів ним з 1539 р., а 3.XII.1550 р. отримав привілей на спадкове володіння.

⁴⁷⁹ Напевно мова про сучасне село *Stolpie* в околиці Холма (люблінське воєводство Польщі), укріплення тут збудоване ще за часів руських князів Романа Мстиславовича та його сина Данила Галицького.

⁴⁸⁰ Нині с. *Стремильче* Радехівського р-ну Львівської обл.

⁴⁸¹ Напевно йдеться сучасні *Щурівці* – село Ізяславського р-ні Хмельницької обл.

*Слуцьк річка*⁴⁸² 52.50. – витікає не далеко від Чорного Острова, у бік Збожної Могили.

*Сула річка*⁴⁸³ 49.55. з області острова Хортиці, на якій колони встановив званий королем Хоробрим⁴⁸⁴, не далеко від порогів, але Зула від Кромера зветься.

*Самара річка*⁴⁸⁵ 49.1.54.10. Трохи нижче за Сулу. Дивись нижче в топографії гирла Борисфену.

„Т.”

*Тур річка*⁴⁸⁶ 53.8.53.3. пам'ятна багатством на рибу.

*Тустань*⁴⁸⁷ 46.49. Укріплене поселення на самому кордоні Польщі та Угорщини. Тому Тустань означає, себто тут поставленою позицією іменується. За прикладом накресленого на колонах та гадиському⁴⁸⁸ проливі Геркулеса: Звідти [бо] символ вибитий: КРАЙНЯ МЕЖА⁴⁸⁹.

*Тур озеро*⁴⁹⁰ 51.42. знатне, де Прип'ять річка плине бурхливим потоком, при окрузі⁴⁹¹ Головно⁴⁹². Там само р.Турія⁴⁹³ де Ратно⁴⁹⁴.

*Тисмениця річка*⁴⁹⁵ 48.6.52. при Торговишті до Борисфену себе включає.

⁴⁸² Напевно йдеться про річку *Случ*, праву притоку Горині, притоку Прип'яті (хоча до витоків Случі ближча Базалія, але і Чорний Острів не далеко).

⁴⁸³ Річка *Сула*, ліва притока Дніпра (гирло в районі Кременчуцького водосховища).

⁴⁸⁴ *Болеслав I Хоробрий* – польський князь (992-1025), 1025 р. проголосив себе королем.

⁴⁸⁵ Річка *Самара*, ліва притока Дніпра.

⁴⁸⁶ За координатами це мала б бути Беларусь. [За мапою Гродецького Тур впадає у Прип'ять біля Мозиря.](#)

⁴⁸⁷ *Тустань* – давньоруське наскельне місто-фортеця, прикривало кордон з Угорщиною. Нині історико-культурний заповідник „Тустань” біля с.Урич Сколівського р-ну Львівської обл. (недалеко Борислава та Дрогобича).

⁴⁸⁸ Античне м.Гадис нині Кадис в Іспанії. Тут мова про Гібралтар та міфічні Геркулесові стовпи.

⁴⁸⁹ Варіант – „*неперевершене*”.

⁴⁹⁰ Варіант – „*болота*”; заплава? Напевно йдеться про околиці с.*Тур* Ратнівського р-ну Волинської обл.

⁴⁹¹ Варіант – „*селі*”.

⁴⁹² Нині містечко *Головно* Любомльського р-ну Волинської обл.

⁴⁹³ Річка *Турія*, права притока Прип'яті.

⁴⁹⁴ Нині м.*Ратне* – райцентр Волинської обл.

⁴⁹⁵ Мова про р.*Інгулець*, праву притоку Дніпра з гирлом недалеко Ольвії-Торговиці та сусідню з Тисменом-Інгулом.

*Торговишта*⁴⁹⁶ 48.6.52. означає нашою мовою місце торгів, тому що там торгівельна факторія вельми знатна була, доки продовжувались ділові стосунки русів та греків⁴⁹⁷. Є й у Волощині друга Торговишта⁴⁹⁸.

*Тарноватка річка*⁴⁹⁹ 49.52.

*Тисмен річка*⁵⁰⁰ 48.6.52. інша ніж Тисмениця, бо та при Борисфені при Торговишті, ця [ж] при Акціумі або Гіпанісі.

*Теребовля*⁵⁰¹ 49.12.48.7.

*Тегиня*⁵⁰² 49.6.51.6. Замок при Білгороді, який цього року козаки низові рішуче штурмували⁵⁰³.

*Тарнов*⁵⁰⁴ 50.6.44.11. Осідок родовий ясновельможних графів з Тарнова. Адже багато гідного пам'яті з часів Ягайла та Владислава третього⁵⁰⁵ породили предки Тарновських. Але Ян з Тарнова нашої пам'яті своєю славою блиску попередників своїх сяйво, вочевидь, перевершив⁵⁰⁶. Цього ім'я Сигізмунд-король⁵⁰⁷ за таку цінність уважав як потім пам'ятними перемогами над волоською стороною при Обертині⁵⁰⁸, до подвійного грубого

⁴⁹⁶ Не виключено, цей топонім (явно „серійного” типу) згодом перейшов (чи був тотожним?) на сучасне с.*Торговицю* Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. (згодом сильно заплутав дослідників, позаяк тут знані залишки золотоординського поселення). Але тут мова про околиці *Тавані* – острову, історичного поселення та жвавого торгівельного пункту на нижньому Дніпрі. Цікаво, що, майже одночасно (1582 р.) із Сарницьким, Стрийковський писав про Торговицю: „*Targowicę, ktorej i dziś w polach znak murów na uściu reki Wołu stoi*” (нагадаю, що Пд.Буг, до Сарницького позначали як притоку Дніпра). Якщо пригадати ще Торговицю Михалона Литвина з барвистим описом античних руїн та порівнянням з Троєю, гадаю, мова тут може йти про залишки *Ольвії* („торжища борисфенитів”). Нині це околиця с.Парутиного Очаківського р-ну Миколаївської обл.

⁴⁹⁷ Варіант – „...продовжувалось панування Русі та Греції” (Греція=Візантія).

⁴⁹⁸ Сучасне м.*Торговиште* в Румунії.

⁴⁹⁹ Напевно мова про річку *Тернівку*, притоку Інгульця.

⁵⁰⁰ Гадаю, йдеться про р.*Ингул*, ліву притоку Пд.Бугу.

⁵⁰¹ Нині м.*Теребовля*, райцентр Тернопільської обл.

⁵⁰² *Тегиня* (Тягінь, Тагіня) інша назва м.*Бендери* на нижньому Дністрі, примітна у XVI ст. турецька фортеця на відторгнутих 1538 р. у Молдовського князівства землях.

⁵⁰³ Мова про напад запорожців на Тягіню-Бендери 1584 р.

⁵⁰⁴ Нині м.*Tarnów* у Польщі.

⁵⁰⁵ *Ягайло* (Владислав V) – польський король (1386-1434); *Владислав III* (VI) – польський король (1434-1444).

⁵⁰⁶ *Тарновський Ян Амор* (1488-1561) – гетьман великий коронний (з 1527).

⁵⁰⁷ *Сигізмунд I Старий* – польський король (1506-1548).

⁵⁰⁸ Мова про *Обертинську битву* 1531 р.

ярма контрибуції народ той прирік, якого честю раніше ніхто, як відомо, не заволодівав. Хоча стародавні весь рід людський рівними [між] собою [уважали]. Але якби, на ті часи оглядаючись, хтось з темряви виходив [завдяки] героїчним вчинкам, то Тарновські [і] Течинські ним дещо дорівнюються⁵⁰⁹. Утім таки, Течинських цих ім'я будь-хто собі бажати зобов'язаний, оскільки немов аборигени з роду польського виводяться. Бо Тарновські з інших місць сюди прийшли. Це одна різниця [між ними як] уважають. Утім, не ігноруватимемо Станіслава Оріховського, який про це багато мовити уважав за потрібне. Він казав, докази наводячи, що Леліва – герб Тарновських – та також в Польщі [з'явилася] та з Польщу походження своє виводить⁵¹⁰.

*Томаківка*⁵¹¹ 49.54. Острів на Борисфені, між річкою Тесмін та Фессинном, яка з Чорного лісу плине, де низові козаки ніби в замку найсильнішому тримаються впевнено. Корінь слова⁵¹² Томаківка від [імені] Томос, очевидно, було випадково отримано⁵¹³. Дійсно, можливо Томам, куди Овідія заслано було, зобов'язана [цією назвою].

*Трубіж*⁵¹⁴ річка так само з регіону Черкас розташована.

*Тлумач*⁵¹⁵ 49.49.

Тернопіль 50.48.

*Тогоро річка*⁵¹⁶ 52.54. при якій Житомир, Чуднів.

Туробін 51.5.44.6.

⁵⁰⁹ Можливо поява Течинських тут пов'язана з тим, що перша дружина Я.Тарновського була Барбара Течинська.

⁵¹⁰ Мається на увазі розлогий параграф „Про народження Тарновського” з твору С.Оріховського „Життя та смерть Яна Тарновського” (1561).

⁵¹¹ *Томаківка* – великий острів у гирлі однойменної річки (пізніше острів звався ще Дніпровським островом, Бучками, Буцькою, наприкінці ХІХ ст. відомий як Городище), невеличкої правої притоки Дніпра. Нині почасти під водами Каховського водосховища, почасти територія м.*Марганець* (район „Острів”) Дніпропетровської обл.

⁵¹² Варіант – „справжнє значення”.

⁵¹³ Насправді назва *Томаківка* має тюркське походження (з татарської „*томак*” – „шапка”).

⁵¹⁴ Річка *Трубіж*, ліва притока Дніпра.

⁵¹⁵ Нині м.*Тлумач*, райцентр Івано-Франківської обл.

⁵¹⁶ Напевно р.*Тетерів*, права притока Дніпра.

„V.”

*Вілгія річка*⁵¹⁷ 51.50. при Острозі протікає.

*Уланів*⁵¹⁸ 51.8.51.8. Скіфське укріплення, яке Сенявські заклали під своїм підпорядкуванням. І саме про цих товаришів по зброї там дано ознаку⁵¹⁹.

*Вишня*⁵²⁰ 50.3.64.2. де сеймик⁵²¹ є Русі шляхетства.

*Відове озеро*⁵²² 51.6.50.6. Руси запевняють – це Овідієво озеро було поки у засланні мешкав. [Бо] Є ось імен не маленький тісний зв'язок. Але відомо є – Овідій в місті Томи при гирлі Дунаю відбував заслання. Хіба лише випадково, на повернення погодившись, це озеро від римлян, у винагороду за те заслання, приписано помилково [Овідію]. Бо сіль скіфи з води цього озера добувають. Дивись книгу 3 Анналів наших.

*Вілгора*⁵²³ 51.6.50.6.

*Вишнівець*⁵²⁴ 51.10.46.6. на крутій горі. А є колонія родовою землею князів Вишневецьких, яких слава та окраса – військові чесноти – виповнили Європу, так, що повсюдно, навіть в областях північно-західних піснями їх славлять. Місце там вказують битви з татарами та вікторії польської⁵²⁵.

*Угровськ*⁵²⁶ 51.9.47.5. Рей⁵²⁷ у своїй книжці цього роду парость від князів давніх Русі виводить. Цю думку підтвердить можуть привілеї ургонські⁵²⁸ аборигенів тих самих, які заклали православну єпископію⁵²⁹ холмську та чимало іншого.

⁵¹⁷ Річка *Вілія* – ліва притока Горині.

⁵¹⁸ Нині с. *Уланів* Хмельницького р-ну Вінницької обл.

⁵¹⁹ Себто дано назву місту від імені „уланів” – знатних татарських вояків-кіннотників.

⁵²⁰ Нині містечко *Судова Вишня* Мостиського р-ну Львівської обл.

⁵²¹ Дослівно – „місце народних зібрань”.

⁵²² Дністровський лиман (див. вище гасло „*Овідієво озеро*”).

⁵²³ Напевно мова про сучасне с. *Вільгір* Гошанського р-ну Рівненської обл.

⁵²⁴ Нині містечко *Вишнівець*, Збарзького р-ну Тернопільської обл.

⁵²⁵ Мова про знану *битву під Вишнівцем* 1512 р.

⁵²⁶ Історичне містечко на Холмщині, засноване у середині XIII ст. князем галицьким Данилом Романовичем (1201-1264).

⁵²⁷ *Рей Миколай* (1505-1569) – класик польської літератури, родом з-під Галича.

⁵²⁸ *Ургон* – найпівнічніший з островів біля узбережжя Етрурії. Але тут, напевно, мова про спотворене „угри” – „угорські привілеї”.

Винниця 51.1.51.11. староство на підступах Скіфії.

*Уханьс*⁵³⁰ 51.46.

„X.”

„Z.”

*Замостя*⁵³¹ 51.6.46.7. Осідок старовинного роду Шарих, які нині Замойськими зветься. Замок був давній в найукріпленішому місці та сховок від нападів татарських, з посадою каштеляна та на пам'яті дідів. Нині лише від фундаментів мури вибудовані, захисні установи, укріплене поселення нове додане, не менше для елегантності, ніж для стримання цим своїх ворогів, поновно зведено зусиллями та коштом ясновельможного та величного пана Яна з Замостя. Про цю справу прекрасну свідчить надпис на дошці чорного мармуру на фасаді будови там само закріпленої, як я [в цьому] описі не лишив поза увагою.

Ян з Замостя Корони Польської канцлер, війська Гетьман найвищий та краківський, книшенський, медіріченський, кресовенський староста. [Він] доки воював ясновельможний Стефан-король з Іваном великим князем московським, як обов'язок у відданості вітчизни, ані коштів, ані праці, ані життя не жалів, а задля природної кожному до родових духів-охоронців⁵³² любові цей пам'ятник звести потурбувався.

*Здроїв*⁵³³ 50.6.45. Томи де Здройгова старости перемиського⁵³⁴ старший осідок родовий, що в усіх війнах Стефана-короля не лише брав участь, але навіть здебільшого очільником бував і посланцем ставав до християннішого короля Галлії⁵³⁵ та наймогутнішого імператора турків.

⁵²⁹ Дослівно – „*владикат*”.

⁵³⁰ *Ухань* (Uchanie) – історична Холмщина, нині місто в Польщі (на схід від Замостя, недалеко Грубешова).

⁵³¹ Історична Холмщина, нині місто *Zamość* в Польщі.

⁵³² Дослівно „*лари*” – у давніх римлян – духи-охоронці родинного вогнища.

⁵³³ Вірогідно йдеться про *Дрогоїв* (Drohojów) – нині село Перемиського повіту в Польщі.

⁵³⁴ Очевидно йдеться про *Дрогоївського Яна Томаша* (бл.1535-1605) – старосту перемиського з 1578 р., з 1584 р. – коронного референдаря.

⁵³⁵ =Франції.

*Залісся*⁵³⁶ 50.4.44.4.

*Заслав*⁵³⁷ 51.3.49.9.

*Жуків*⁵³⁸ 49.2.48.1.

*Зиньків*⁵³⁹ 50.50. Замок на Поділлі, але занедбаний.

*Зборів*⁵⁴⁰ 51.4.44.4. Зборова замок, вибагливо стінами опасований, є осідком родовим ясновельможних панів зі Зборова. Вивів цей дім великих сенаторів наших часів імена. Мартін Зборовський краківський каштелян – за висотою духа і тіла муж видатний⁵⁴¹, Петро Зборовський, син його, воєвода краківський та староста⁵⁴², Ян Зборовський каштелян гнезненський⁵⁴³, який очільником найвищим війська був у битві Дерсавенській⁵⁴⁴, Анджей – Маршалок курії⁵⁴⁵. Вони на вищих посадах щораз нових та [так само] щораз, від сестер їх народжені, усі для великих справ народженими синами були, помітними як у війни руханні, так і подаванні сигналів [до виступу] проти ворогів імені Християн.

⁵³⁶ У сучасній Польщі (а судячи з географічних координат це її територія) відомі 103 „*Zalesie*”; в Україні це може бути сучасне с.*Залісся* Полонського р-ну Хмельницької обл. або однойменні села районів: Борщівського, Броварського, Бродівського, Золочівського, Камінь-Каширського, Кам’янець-Подільського, Народицького, Старосинявського, Чортківського. [На мапі Гродецького є Залісся біля Збаражу.](#)

⁵³⁷ Сучасне м.*Ізяслав* – райцентр Хмельницької обл.

⁵³⁸ Можливо йдеться про сучасне с.*Жуків* Бережанського р-ну Тернопільської обл. однойменні села є також у Тлумацькому р-ні Івано-Франківської обл., Золочівському р-ні Львівської обл. та Славутському р-ні Хмельницької обл.

⁵³⁹ Нині с.*Зиньків* Віньковецького р-ну Хмельницької обл.

⁵⁴⁰ Напевно тут йдеться не про українське м.*Зборів*, але малопольське с.*Зборув* (*Zborów*) у Свентокшицькому воєводстві бузького повіту гміни Солець-Здрой – давній родовий маєтності Зборовських.

⁵⁴¹ *Зборовський Мартін* (бл.1492-1565) – каштелян калішський (від 1543 р.), воєвода калішський (від 1550), воєвода познанський (від 1558), зрештою краківський каштелян (від 1562).

⁵⁴² *Зборовський Петро* († 1581) – воєвода та староста краківський, другий син вищезгаданого Мартіна (брат знаного Самійла Зборовського).

⁵⁴³ *Зборовський Ян* († 1603) – третій син вищезгаданого Мартіна, каштелян гнезненський (з 1576) та гетьман надвірний коронний, бився під Невелем 1562 р. з росіянами, очолював королівські війська у битві з гданщанами під Любашовим 1577 р.

⁵⁴⁴ Мова про згадану битву під Любашовим. *Dirsovia, Dirschavia, Dersovia, Dirschau* – це сучасний Тчев (Tczew) у Польщі.

⁵⁴⁵ *Зборовський Анджей* († 1589) – маршалок надвірний коронний від 1574 р.

*Жолква*⁵⁴⁶ 51.5.44.6. Місце родове найславнішої родини Жолкевських, які чеснотами військовими виблискували на війні Прусській⁵⁴⁷, а до того Татарській⁵⁴⁸, Московській⁵⁴⁹. Їх тепер стовп – Станіслав Жолкевський, воєвода белзький⁵⁵⁰, того самого віку був.

*Жидачів*⁵⁵¹ 43.47.

*Жари*⁵⁵² 50.10.41.7.

*Жабно*⁵⁵³ 50.12.43.10. укріплене поселення.

*Сула річка*⁵⁵⁴ 50.6.50.6. не Сула при східному березі Борисфену, при злитті з гирлом якої король Болеслав Хоробрий колони залізні як окрасу межі Сарматії після безперервних перемог переможця встановив: я також цим описом цієї [праці] межу роблю.

⁵⁴⁶ Напевно мова не про знану Жовкву під Львовом (ще не заснована), але про село *Жолква* (Żółkiew, Żółkiewska Osada під Красноставом у Польщі) – родову маєтність Жолкевських на історичній Холмщині.

⁵⁴⁷ Напевно мова про *війну з Гданськом 1576-1577 рр.*

⁵⁴⁸ Можливо йдеться про *татарський напад 1575 р.*

⁵⁴⁹ Вірогідно мова про *Лівонську війну 1558-1583 рр.* (відтінок – 1558-1570?).

⁵⁵⁰ Згодом воєвода руський, батько більш відомого гетьмана Станіслава Жолкевського.

⁵⁵¹ Місто *Жидачів*, райцентр Львівської обл.

⁵⁵² Можливо йдеться про сучасне с.*Жари* Баранівського р-ну Житомирської обл., хоча наведені координати більш підходять західнопольському повітовому м.Жари (Żary) у воєводстві любуському.

⁵⁵³ Нині *Żabno* на території Польщі поблизу Тарнова.

⁵⁵⁴ Здається, ця „Сула – не Сула” знадобилася Сарницькому, аби красномовно завершити (він уже згадував, що „Сула” це помилковий правопис Кромера для „Сули”). Неясно лише, чому він вказує для „Сули” відмінні географічні координати, які вказують радше на Волинь? Може йдеться про невеличку р.*Сула* – праву притоку Німану в сучасному Столбцовському р-ні Мінської обл. (Беларусь)?

4.

[Шимон Старовольський]

RUSSIA.

Prout Regi Poloniae amplissima Russiae regio subijcitur, extenditur in longum, ab ora Pocucensi, ad confinia Livoniae, per ducenta minus milliaria; in latum vero a Polonia minori aut Lituania, versus ortum usque ad vastos Tartarorum campos, aut Moscoviam, per centum viginti. Dividiturque in Russiam albam, quae ad Magnum Ducatum Lituaniae spectat, et in Russiam rubram, quae proprie dicitur Roxolania, et ad Poloniam pertinet. Nam tertia pars, ultra Tanaim et fontes Borysthenis posita, dicitur Russia nigra ab antiquis, a recentioribus autem vulgo obtinuit Moscoviam appellari, quod totum illud imperium, quaquam latum est, ab urbe et fluvio Moscva, dicatur communiter Moscovia: quae olim Sarmatia Asiatica vocabatur. Nostra autem cis Borysthenica Russia, Sarmatia Europea; et Polonia ipsa, proprie Vandalia. Tota haec in universum regio, frugum, ferarum, pecoris, piscium, et mellis copiam infinitam habet, praesertim in Podolia, ubi ex dictamno et alijs bene olentibus herbis ac floribus, ab apibus colligitur. Nobiles audaces sunt et strenui omnes, quin et agrestes ad bellum prompti, lorice, sclopetis, hastis, alijsque plurimis armis, praecipue autem cuspide venatorum et pharetra utuntur.

RUSSIA RUBRA.

Nobilissima haec provincia, lacte et melle abundans, ab Austro Ungariam, Moldaviam et Bessarabiam habet, ab Euro Scythiae deserta, et potentissimum Moscoviae Principem, a septentrione Albam Russiam, Stiro et Pripecio fluminibus disiunctam: ab occasu vero Minorem Poloniam, Visloca et Vepro fluvijs, quasi notioribus terminis divisa. Complectiturque in se septem amplissimas satrapias, Russiae Palatinatum imprimis, deinde Podoliae, Volhyniae, Belzae, Braslaviae, Kioviae, et Terram Chelmensem.

RVSSIAE satrapia habet Senatores, Archiepiscopum Leopoliensem, Episcopum Praemisliensem, Palatinum Russiae, et Cartellanos quatuor,

Leopoliensem, Praemisliensem, Haliciensem, et Sanocensem, quia in totidem etiam districtus seu territoria dividitur. Et primi quidem districtus, primaria urbs Leopoli est, sita longitudinis gradu 46. lat. 49. Habet propugnacula satis firma, et arces duas; habet uti diximus sedem Archiepiscopi Catholici, et duorum Episcoporum, nempe Armenici, atque Russici. Haereticos autem nusquam admittit, nec admisit, ob quod maxime a Sixto V. laudata fuit et insignibus illius donata. Viros litteratos permultos habet, libenterque promovet, et amat eo concurrentes, atque ex eo, emporio, civiumque elegantia et humanitate maxime floret. Ignatiani hic Collegium studiosorum habent; sed et Dominicani, Franciscani, Bernardini, alijque studia Theologica atque Philosophica diligentissime tractant. Humaniorum vero artium gymnasium urbis, optimos praeceptores ex Academia Crac. sumit. Nundinae hic brumales, pro festo S. Agnetis celebres fiunt: solentque eo ex Ungaria, Moldavia, Turcia, atque alijs orbis partibus ditissimi mercatores venire. Cum autem praeter fluvios infinitos, habeat Roxolania piscinas ingentes et stagna arte manuque facta fere innumerabilia, quae pisces omnis generis pinguissimos proferunt, idcirco illi hyberno tempore sale conditi (cum omnes recentes comedi et servari ob multitudinem non possunt) vasis ingentibus, cum ad alias civitates, tum maxime nundinarum tempore Leopolim convehuntur, atque demum inde per totam Poloniam distrahuntur. Tempia in hac urbe pulchra sunt, et vestibus sacris atque vasis argenteis aureisque satis bene ditata, Societatis Clerici, inter reliqua clenodia⁵⁵⁵, casulam gemmis totam atque lapidibus pretiosis variegatam habent, aestimatam aliquot myriades⁵⁵⁶ florenorum. Similiter templa alia multos calices aureos, multaque vestimenta sacerdotalia margaritis distincta habent; sed praecipue templum Cathedrale mitram Episcopalem ingentis precij gemmis exornatam. FF. vero Minores de Observantia, qui extra urbis muros sunt, templumque magnificentissimum sibi non ita pridem exstruxerunt, inter alias sanctorum reliquias, habent quoque sui instituti Fratrem unum, ad altare majus sepultum, Beatum Ioannem Duclensem, miraculis clarum. Qui dum viveret, in divini verbi

⁵⁵⁵ Полонізм – від „klejnot”.

⁵⁵⁶ Від грец. – „myrias (myriados)”.

praedicatione inexhausti plane laboris erat. Eaque fuit in homine jam inde a primis annis pietas et innocentissima sanctitas morum, ut priscorum Anachoretarum eximium in eo specimen eluceret. Oppida praecipua huius district sunt, Gliniani, Zloczovia, Zborovia, Grodecia, Komarna, Zolkvia arcem pulcherrimam, atque hortos amoenos habens; quamvis et aliae civitates cum adjunctis sibi castellis non sint plane ignobiles, inter quas Javorovia, celebris tepidarum aquarum scaturigine in pago Sclovia dicto, ebullienti⁵⁵⁷, utili valde ad curandos varios hominum morbos, ut libro suo testatur, magnae experientiae Medicus, Sixtus Leopoliensis.

Secundus satrapiae huius districtus est Praemisliensis; urbsque ipsa Praemislia arce in scopulo sita, et duobus Episcopis, Latino sive Catholico, et Russico ritus Graecanici cohonestata est. Adsunt et Ordines Religiosorum diversi, praeter Venerabile Canonorum Capitulum. Est et Collegium pro studiosa iuventute Societatis JESU Clericorum: sunt et magistratus diversi, tam castrenses quam terrestres: suntque demum cives mercaturae dediti plurimi: nundinasque celebres quolibet anno habent, Castella hic passim nobilium munitiora videbis, ob frequentes Tartarorum incursiones muris, et propugnaculis firmata, Bialoboki, Sosnicia, Dombrova, Uherce, Prochnicum, Laski, sed quae inter excellit Crasicimum, recentioris fabricae ad Sanum fluvium, palatium, uno aut altero milliari a Praemislia. Oppida vero celebriora sunt Samboria, pulcherrimum Minoritarum monasterium habens, Fulstina, Dobromilia, Visnia, Zidaczovia, Mosciska, Dubiecia, Canczuga, Praevorscia, Iaroslavia, nundinas pro festo Assumptionis B.⁵⁵⁸ Mariae Virg.⁵⁵⁹ in toto Regno Poloniae, celebriores habens, ubi praeter alias merces, e Perside⁵⁶⁰ Constantinopoli, Venetijs, Moscovia, et Amstelrodamo apportatas, solent amplius quadraginta millia boum venalium fieri, et medium tantum equorum. Ignatiani hic Collegium studentium habent: et virgins monasterium regia plane munificentia exstructum: neque arcis fabrica et munitio contemnenda est, quam sanus alluit ab ortu, urbs autem posita ab occasu. Sequitur

⁵⁵⁷ Від „e-bullio, ivi (ii), -, ire”.

⁵⁵⁸ =bona.

⁵⁵⁹ =Virgo, inis.

⁵⁶⁰ Після цього слова вірогідно пропущена кома.

Lancutum et Resovia nundinis itidem vernalibus pro festo S. Alberti clara; lactitiorum hic et linteaminum magna fieri solet copia, quod in toto tractu isto Germanae gentis homines pagos inhabitent, capti in bello quodam a Cazimiro magno Rege Poloniae, deductique e Saxonia cum liberis et uxoribus, ut eam oram incolerent. Hi itaque pecorum et lini curam magnam habent, et nundinarum tempore, cum ad alia circumvicina oppida venum comportant, tum maxime Resoviam et Iaroslaviam.

Tertius Palatinatus Russiae, districtus est Sanocensis montibus Ungariae vicinus, atque ipsi Transylvaniae: ac ob id totus per colles dispositus, excepto qua Crossnam protenditur: quae urbs in hoc tractu fere principalior, emporium Ungarorum habet. Quamvis enim illi passim merces suas et vina, in oppidis submontanae regionis deponant, huc tamen veteri consuetudine ut plurimum advehunt. Quare et cives hic paulo ditiores alijs, et nundinae apud illos reliquis vicinae populationibus longe celebriores. Habet hic quoque Sodalitas *Iesu*, Collegium artium humaniorum, Sanocum vero ipsum quamvis territorij caput, multo jam inferius est quo ad civilitatem et frequentiam habitatorum, arcem tamen in saxo, supra Sanum fluvium sitam non contemnendam habet: sicut et aliae civitates eius tractus, Brozovia, Rimanovia, Dinovia, Lesko, quae Indies ob metum Tartarorum munitiones suas firmiores faciunt.

Quartus Russicae satrapiae districtus est Haliciensis, montibus Transylvaniae ab occasu hyberno, a meridie autem Moldaviae faginis sylvis cinctus, Tyra fluvio rapidissimo e montibus Carpatijs orto, versusque Eurum in mare Euxinum decurrenti, quasi per medium sectus: cuius pars Australior quae trans Tyram est posita, vulgo Pocucia appellatur. Oppida praecipua habet Haliciam a qua denominatur, olim regni Russici caput, Rexque proprie Haliciensis, non Russiae (quia haec tota in plurimas tetrarchias scisa⁵⁶¹, proprios duces habebat, sed quos inter primatum, et quasi monarchiam Duces Kiovienses tenebant) nuncupabatur, ut latius hac de re Historiae nostrae. Sed nunc ne vestigia quidem priscae illius

⁵⁶¹ Тѣт „scissa”.

magnitudinis apparent. Arx est ad Tytam⁵⁶² sita alicuius⁵⁶³ notae, sed oppidum cives habet subrusticos agriculturae, non Mercurio deditos. Similiter Sniatinum, ad Prutum fluvium situm, quod proprie est Pocuciae caput, soletque nundinas semel in annum non incelebres habere, quod Valachi emporium ibi suum, tanquam in vicinia faciant. Unde boum, cerae, mellis, et equorum generosissimorum copia ingens eo adduci solet. Colonia⁵⁶⁴ non infrequens civitas ob salis cocti copiam, quod inde per totam Russiam et Lituaniam distrahitur; quarum omnes fere satrapiae sale carent, nisi hic et in Praemisliensi districtu conficitur. Sunt itaque pagi nonnulli apud Haliciam, in quibus ex aqua e profundis puteis hausta sal decoquitur, et partim in modum farinae, vel nivis minutum relinquitur, partim in frustula conformatur, et sic divenditur. Conficiturque pluribus in locis Russicae huius satrapiae, nempe apud Riboticios in tractu Praemisliensi, apud Dobromiliam, Samboriam, et Solum, quod etiam a sale nomen habet. In desertis quoque campis Ukrainae, seu ulterioris Podoliae, prope Boristhenem, est lacus quidam, cuius aqua sereno et ardente sole, in solidum salem concrevit, quo circumjacentes accolae utuntur. Sed ad rem nostram. In Pocucia nobiliora loca sunt Matrinovia, Dolina, Strium, arcem in paludibus sitam habens. Cis Nestrum autem aut Tyram Potocum, arce munita, et templo sodalium Dominicanorum, a Stephano Potocio, Palatino Braslaviensi, qui ibidem fato functus quiescit, egregie exornatum. Ejusque successorum, oppidum et arx Monasterzisca, Uscie, Dobrovoda, aliaque complura castella, inter quae Buczacia, arce firma conspicua, itemque Podhaiecia muro cincta et propugnaculis, atque in vicinia arx Zavalovia non inelegansitum⁵⁶⁵ Brezanum civitas populosa et templum pulchrum et palacium⁵⁶⁶ splendidum atque bene firmum habens.

Sequitur deinde PODOLIA continuis barbarorum incursionibus et praelijs famosa, quae, si optata pace posset ita frui, ut occidentaliores Europae populi, certe

⁵⁶² Мало б бути „Тугам”.

⁵⁶³ =aliquis.

⁵⁶⁴ Мало б бути „Colomia”?

⁵⁶⁵ Напевно після цього слова пропущена кома або „et”.

⁵⁶⁶ Читай „palatium”.

nec Italiae, aut Ungariae, soli ubertatem et divitias invideret. Habet et marmora diversa atque alabastrum in diversis locis. Dividiturque in tria quodammodo territoria, Camenecense, Trembovliense et Laticzoviense. Camenecia est urbs cum arce, natura loci manueque permunita, triginta milliarijs bene longis distans a Leopoli versus ortum hybernum⁵⁶⁷, longitudinis gradu 49. lat. 48. Habetque et ipsa duos Episcopos Catholicum unum, et Armenum alterum; gens enim haec lucri causa libentissime in Regno Poloniae immoratur, et merces nobis varias, partim e Perside, partim e regnis Turcae, praecipue autem equos generosos adducit. Habentque hic, prout et in alijs urbibus Russiae maioribus, suum magistratum seu seniores nationis, qui fidem Regi et Urbico magistratui pro reliquis spondent, et in vitia gentis suae ipsi animadvertunt. Societas quoque IESU collegium hic suum habet, et instruit artibus juventutem. Secundo ab urbe lapide, est arx Potociorum, Paniovce dicta, a Ioanne Potocio, insigni nostra aetate bellatore, Palatino Braslaviensi, recenti architectura exstructa, celebris oppugnatione⁵⁶⁸ Turcica, cum anno 1621. bellum cum illis gravissimum ad Chotimiam in Valachia haberemus. Trembovla vero Laticzovia, Husiatinum, Barum a Regina Bona olim fundatum, ubi etiam Iesuitae pro juventute informanda collegium habent, Czartcovia, Ianovia, Zincovia, Miedzibozia, Grodecia, Iaslovecia, Satanovia, Tarnopolia, Kitaigrodum, Dunaigrodum, et alia complura, huius Dynastiae oppida, singula fere ob Scythiae infestationem, et quasi assidua bella, non male permunita sunt, habentque arces sibi adjunctas firmissimas, et incolas bello natos, Martique deditos. Senatores huius satrapiae sunt tres, qui ad Reipub. Consilium pertinent, Episcopus Camenecensis, Palatinus Podoliae, et Castellanus Camenecensis.

BRASLAVIENSIS Palatinatus ultra Podoliam in confinio Tartarorum positus, egregias populations plurimas, atque arces permunitas habet, quas inter eminent, Morachva, Iarosovia, Zitomiria, Sarogrodum, Felstinum, Chmielnicum. Braslavia ipsa, ad Bogum fluvium sita, atque Vinnicza, conventuum nobilitatis atque iudiciorum deputatus locus; ubi Societatis quoque Clerici, erudiendae juventutis

⁵⁶⁷ Читайте „hibernum”.

⁵⁶⁸ Читайте „oppugnatione”.

collegium egregium habent. Senatores hic duo, Palatinus et Castellanus. Districtusque satrapiae duo, vinnicensis, et Zitomiriensis.

Similiter Tartaris vicinus est Palatinatus KIOVIENSIS, sed qui parte ab altera Moschum quoque habet, et quasi per medium maximo fluviorum Borysthene secatur. Urbs Kiovia ampla et populosa satis, olim sedes Ducum suorum, qui toti Russiae seu Sarmatiae, tam in Asia, quam in Europa, imperabant, Romanisque ipsis, ac postea Graecanicis Imperatoribus graves; caeterum nunc vix ruinae veteris illius magnitudinis apparent, eaeque paucae, omnia tempus rerum edax absumpsit. Est hic Archiepiscopus Russorum, omnium quotquot in Regno Poloniae Graecanici ritus Episcopi sunt, primas seu Metropolita, qui Romano Pontifici obedientiam nunc praestat. Est et Episcopus Catholici ritus, qui cum Palatino, et Castellano urbis, ad Senatum Regni pertinet. Templam hic tam Russorum quam Latinorum compluria, sed quorum unum, Archimandrita cum monachis suis Schismaticis, et rebellibus Sedi Apostolicae, occupat, habetque centum pagos maximos adscriptitios. Sunt hic speluncae naturaliter factae in quibus corpora olim Ducum Kioviensium reponebantur, hodieque visuntur non nulla integra, quae illi pro sanctis venerantur. Extendunturque illae criptae, seu subterraneae speluncae uti ferunt, usque in Moschoviam per aliquot decumas milliarium. Monachi illorum (S.Basilij instituti) qui durissimam vitam agunt, intrant eas tempore Quadragesimali ut ibi solitarij poenitentiam peragunt. Alij vadunt in deserto, cilicio et catenis ferreis induti, interdum usque in Scythiam remotiorem, ut ibi Evangelium praedicent, et martyrio coronentur; habentque plurima monasteria in Russia, sed quorum alia sunt in unione cum Ecclesia Romana. Satrapia haec late extenditur, tam versus.⁵⁶⁹ Euxinum mare, in meridiem, quam versus occidentem et septentrionem ad Lituaniae et Albae Russiae confinia: habetque et populata, et arcibus adjunctis permunita oppida plurima, praecipua vero Canioviam, Circassiam, Bohuslaviam, Pereslaviam, Bialocerquam, Stepanoviam, ex arte vallo et fossis munitam, Fastoviamque Episcopi Kioviensis residentiam, ubi

⁵⁶⁹ Ця кома вірогідно друкарська помилка.

Ignatianorum pro iuventute instituenda collegium celebre habetur. In hac satrapia et in supradicta Braslaviensi, plebs assiduis bellis exercitata, militares animos gerit, et tam ex oppidis, quam e pagis, in insulas Borysthenis congregatur, dantque nomina militiae gratis, et se Cosachos vocant, servataque disciplina veteri partim in Scythiam pedes excurrunt et praedas inde abagunt, partim in Turciam per mare; aut si quo jussa a Rege fuerint. Fit autem eorum numerus ad quadraginta millia, qui omnes fere in hyberna⁵⁷⁰ domos suas adsunt, paucis relictis in custodiam insularum, ne a barbaris occupentur: militantque Reipub. absque ullis stipendijs sola praeda contenti. Quo tamen alacriores ad servitia fierent, solet illis Rex semper bello peracto, certam aliquam pecuniae summam, ad reficienda arma donare.

Sed revertendo quasi domum, occidua Kioviae est VOLINIAE satrapia, quae in duos maximos districtus dividitur, Cremenecensem, et Luceoriensem. Habetque Senatores tres, Palatinum et Castellatum Volhyniae, et Episcopum Luceoriensem, qui Cathedram suam, cum Capitulo in arce urbis habet; ibidemque Societatis IESU Clericorum Collegium pro studiosis. In urbe autem ipsa Episcopus Russorum. Nec multum inde procul, est civitas Volodimiria, in qua itidem Russorum Episcopus sedem suam habet, et jurisdictionem late exercet. Reliquae civitates sunt Rubesovia, Socalia veneratione miraculosae imaginis B.V.M.⁵⁷¹ nobilis, solet enim eo magnus hominum concursus, semper fieri, votorum exolvendorum causa, procurantibus sacra religiosi viri S. Francisci de observantia, quos vulgo Bernardinos dicimus. Hi igitur in insula fluvij Bog, magnificentissimum templum piorum eleemosynis, et monasterium propugnaculis firmum, ob metum hostium, paucis ab hinc annis erexerunt, templumque illud totum pulcherrimis picturis, vasis argenteis atque aureis, vestibisque sacris gemmatis ad stuporem brevi tempore exornarunt. Sequitur Czartoriscum, Olescum, Crilovia, Brodi, Olika, civitates egregiae et arcibus munitissimis conspicuae. Tum Cremenecia territorij caput arcem in Saxo eminentissimo ostentans; deinde Visniovecia, Zaslavia,

⁵⁷⁰ =hiberna.

⁵⁷¹ B[ona] V[irgo] M[ariae].

Constantinovia, Basilea, Dubna, Ostrogium, Zbaravia, quaelibet arcem munitissimam et ornatissimam habens, utpote, singulae vetustissimorum Ducum Russorum sedes primariae, et lares. Et Ostrogium sane parte ab una (quamvis remotius paulo) Dermanum, monasterium Russicum pulcherrimum habet, in quo instituti S.Basilij monachi, sub proprio Hegumeno, in Schismate, ab Ecclesia Romana vivunt, habentque possessiones amplas: parte ab alia Miedireczum oppidum munitissimum, in quo Franciscanis Conventualibus, ultimus de familia Ioannes Dux Ostrogius, Castellanus Cracoviensis, sumptu ut ita dicam regio, templum et monasterium exstruxit. In urbe autem ipsa, neptis illius nuper Ignatianae Societatis Clericis, Collegium pro erudienda iuventute, et templum magnificentissimum erexit, in quo mariti sui ossa Caroli Chodkievicij, viri bellica virtute incomparabilis, cum lachrymis⁵⁷² reposuit.

Jam vero BELZENSIS satrapia, Leopoliensi districtui, et terrae Chelmensi vicina, in meditullio quasiRubeae Russiae posita, urbem ipsam inter paludes sitam (ubi sodales Dominicani templum antiquissimum possident) et ab ea cognominatos duos Senatores habet, Palatinum et Castellatum Belzensem; dividiturque facile in quatuor territoria, Belsense, Buscense, Grodlense et Grabovecense, in quibus tot oppida et pagi, sed haec praedicta quatuor, ut suorum territoriorum capita sunt, ita et praecipua alijs censentur esse, arcesque sibi munitas adiunctas habent.

Ultimum locum Terra Chelmensis tenet, inter Lublinensem satrapiam, et Lituaniae confinia posita, Volhyniam versus ortum respicit. Urbsque ipsa Chelma duos Episcopos habet; unum Catholicum, cuius Cathedra non ita pridem Crasnostaviam translata est: et alterum Russum, qui ibidem manet et templum suum Cathedrale tenet. Igitur in duo territoria divisa, Chelmense videlicet, et Crasnostavense, duos quoque Senatores habet, Episcopum, et Castellatum Chelmensem. Oppidaque praecipua Chelma ipsa, Rozana, Vlodavia, Crasnostavia, ad Veprum fluvium sita, ubi et Cathedra Episcopi, et arx palatiumue, recentioris architecturae sunt. Hic Divae memoriae Archidux Maximilianus, cum ad Regnum

⁵⁷² Бїд „lacrima”.

Poloniae paucorum temeritate vocatus, cum exercitu hostiliter veniret, a Ioanne Zamoscio profligatus, captusque asservabatur sub custodia. Qui quidem praedictus Zamoscus in vicinia pene statim, urbem Zamoscium in rure suo haereditatio, munitissimam fundavit, et moenibus, fossis, vallo atque propugnaculis ex arte praesentis Geometriae communivit; inque ea templum Canonicorum (quorum Decanus infulatus est) pro summa in Deum pietate magnificentissime erectum, omnibus requisites sufficientissime locupletavit. Et ut erat maximus ingeniorum liberalium educator, artiumque omnium et elegantiarum pater, evocatis Cracovia viris doctissimis Academiam instituit, et non Zamoscium modo suum, sed totam etiam Russiam Musarum splendoro illustravit. Circumcirca sunt non contemnenda quoque oppida ut Scebresinum, Tomasovia, Cresovia, aliaque complura sed omnia fere ad ditionem Zamoscij spectantia, ubi et hortos cultissimos, et piscinas restagnantes, et diversorum animalium vivaria, et ferrarias officinas passim videre licet. Similiter quoque et in Uchanie, ubi Illustris olim vir Nicolaus Danielovicz Regni Thesaurarius, templum magnificentissimum extruxit, et cum praeciosissimis alijs donarijs, tum argenteo cimborio⁵⁷³ decoravit. Palatium etiam hic visitur superbum et horti amoenissimi; quod commune est omnibus magnatib.⁵⁷⁴ Sarmatiae. Sed nos ad Albam Russiam procedamus.

*Simonis Starovolsci. Polonia. –
Coloniae, MDCXXXII (1632). – P.96-130.*

* * *

RUS.

Ruś cała jako należy do Króla Polskiego, rozciąga się wzdłuż od Pokucia aż do Inflant, na mil mniej lub więcej 200. Szerokości zaś od Litwy y Małej Polski aż do Moskiewskich y Tatarskich Granic na mil 120. Dzieli się na Ruś Białą, która do Litwy należy, y Czerwoną, która prawdziwie się Rusią albo Roxolanią zowie, należącą do Polski. Trzecia zaś za Dnieprem y Donem Rzekami położona, zwała

⁵⁷³ Від „cymbium, i”.

⁵⁷⁴ „Magnatib[us]? Від „magnitas, atis; magnities, ei”.

się dawniej Ruśią czarną, teraz zaś zowie się Moskwą od Rzeki y Miasta Moskwa. Cała ta Ruś dawniej się zwała Sarmacją Azyatycką, Czerwona zaś y Biała Sarmacją Europejską nazywaną, Polskę zaś samą Wandalią. Cały ten kraj obfituje w zboże, Trzody, Zwierza, Ryby, miód, mianowicie Podole, gdzie zbierają pszczoły z różnych wonnych Kwiatow y zioł. Szlachta są mężni y odważni, a nawet y sami chłopci do Woyny cale są ochoczy, używają zbroi, strzelb, dzidy y inney broni, naybardziej zaś Spis y Saydakow.

RUS CZERWONA.

Nayznacznieysza ta Prowincja Miodem y mlekiem płynąca, ma od południa Węgry, Moldawią y Beszerabią, od pułnocy Ruś Białą, od którey Styrem y Prypeciem Rzekami się dzieli, od wschodu Tartaryą y Moskwę, od zachodu małe Polskę, z którą ma granice Wieprz y Wislewkę Rzeki. Zawiera w sobie siedm dość obszernych Woiewodztw, jako to: Ruskie, Podolskie, Wołyńskie, Belskie, Brasławskie, Kijowskie y Czerniechowskie. Dwie procz tego Ziemie Chełmską y Halicka.

Woiewodztwa Ruskiego Senatorow jest dziewięciu, Arcy-Biskup Lwowski, Biskupi Przemyślski, Kiiowski, Woiewoda Ruski, Kasztelani Lwowski, Przemyślski, Halicki y Sanocki. Dzieli się na cztery Ziemie, Lwowską, Przemyską, Halicką y Sanocką. W Lwowskiej Stołeczne Miasto Lwow, położone na gradusie 46. długości, y 49. szerokości dosyć jest obronne Miasto, ma dwa Zamki, y oprócz Arcy-Biskupa Katolickiego, ma dwóch innych Biskupow, jako to Ormiańskiego y Ruskiego. Miasto to Heretykow do społeczności swoiey nigdy nieprzypuściło, y po dziś dzień nieprzypuszcza, dla czego wielkiemi je wyniosł pochwałami Syxtus V. Papież. Ma wielu uczonych ludzi, przeto iż ich kocha y promowuje, a zatym Kwitnie ztąd nie małą nauki y obyczajności sławą. XX. Jeznici mają tu swoje Szkoły, także XX. Dominikanie, Franciszkanie, Karmelicy y Bernardyni prywatnie uczą Filozosij y Teologij; w inszych także Szkołach ma uczonych Professorow z Akademij Krakowskiej. Sławny tu jest w Zimie na S. Agnieszkę Iarmark, na który się wielu zgromadza kupcow z Węgier, Moldawij y Turek; ponieważ zaś cała Ruś

procz niezliczonych Rzek, ma jeszcze do tego bardzo wiele Sadzawek y Stawow, więc nigdy niemogą się z jeść w domu te Ryby, które się poławiaią, w Zimie zatym posoliwszy je na ten Iarmark do Lwowa zewsząd prowadzą, z tąd zaś na całą Polskę rozsyłają. Kościoły tu są dziwnie piękne y znaczne tak aparatami, jako też naczyniem roznym Srebrnym y Złotym. XX. Jezuici między innemi klejnotami mają Ornat cały perłami wysadzony, na kilkadziesiąt Tysięcy Złotych szacowany, inne także Kościoły zadość mają kielichow Złotych y aparatow perłami ozdobionych, w Katedralnym zaś Kościele znayduie się Mitra bardzo kosztowna, perłami także wysadzona. XX. Bernardyni, którzy za Miastem niedawno dziwnie wspaniały Kościół wymurowali, mają procz innych Relikwiy na wielkim Ołtarzu ciało swojego Zakonnika S. Iana Dukli cudami sławnego, który przez całe życie niespracowanie opowiadał słowo Boże, y takiey był świętobliwości, że zdawał się bydz obrazem dawnych Pustelnikow. Inne znacznieysze tey Ziemi miasteczka te są: Gliniany, Złoczow, Zbaraz, Grodek, Komarno, Zołkwia Zamek dziwnie piękny y ogrody wesołe mające, Iaworysow sławne ciepłemi wodami w Szklowie wytryskaiącemi, y różne choroby leczącemi, jako świadczy sławny Doktor Syxtus Lwowski. Druga tego Woiewodztwa Ziemia jest Przemyska, same Miasto Przemysł ma Zamek na skale wysokiej, Biskupa ma iednego Katolickiego, drugiego Ruskiego, wiele tu jest Klasztorow, są Szkoły XX. Jezuitom, jest także y kapituła Kanonikow; Obywatele cali w handlach zanurzeni, mają co rok jarmark sławny y liczny. Zamki tu są częste murem y wałami zmocnione, jako to Białoboki, Sośniak, Dombrowna, Uherce, Prochnicz, Laski a między temi nayznaczenieyszy Krasieczyn nową Architekturą nad samą rzeką wystawiony, o milę lub dwie od Przemysla. Miasteczka zaś znacznieysze te są: Sambor mające dziwnie piękny Klasztor XX. Franciszkanow, Fulsztyn, Dobromił, Wisznia, Zydaczew, Mościsk, Dubick, Czanczuga, Przeworć, Iarosław sławne Iarmarkiem w całej Polsce nayliczenieyszym, na który procz innych towarow z Persyi, Carogrodu, Wenecyi, Moskwy y Amszterdamu przywiezionych, więcey jak na 40000. Wołow przypędzaią, a połowę tyle konię. XX. Jezuici mają tu swoje

Szkoły za Miastem, jest także Klasztor Panienski całe Królewską wspaniałością wystawiony, mury też wkoło miasta y Zamek dość obronny nad Rzeką Sawą. Następnie ponim Łancuta Miasteczko znakomite Kościołami od Stanisława Lubomierskiego Woiewody Krakowskiego wystawionymi, y ogrodami dość pięknymi. Rzeszow także sławne pięknym Zamkiem, Klasztorami y Iarmarkiem Wiosennym na S.Woyciecha; wielka tu jest obfitość mleczna y płotna, Niemcy albowiem z Saxonij od Kazimierza Wielkiego Króla Polskiego, na któreysci Woynie z dziećmi y żonami zachwyceni tu osiadłszy, cali się wtrzodach y lnach zanurzyli, y wielką tego moc na jarmarki do Rzeszowa y Iarostawia wywożą. Trzecia Woiewodztwa Ruskiego Ziemia jest Sanocka, Ziemi Siedmiogrodzkiej y góróm Węgierskim przyległa, zkad cała jest w pagórkach, procz tam, gdzie jest Krosna znaczniejsze w tey Ziemi miasto. Składaią tu naybardzey Węgrowie swoje wina y towary, zkad Obywatele tu są od innych bogatsi, y jarmarki daleko sławniejsze y ludniejsze. XX. Jezuici mają tu swoje Szkoły. Sanock lubo jest stołeczne Ziemi tey Miasto, nie tak jednak jest ludne y piękne, ma swoy Zamek dość obronny nad Rzeką Sawą. Brzozow także, Rymanow, Dynow y Leszko swoje mają Zamki y mury dla boiazni Tatarow. Czwarta y ostatnia Ziemia tego Ruskiego Woiewodztwa jest Halicka, od Zachodu górami Siedmiogrodzkimi, od południa zaś lasami Multanskiemi otoczona. Przerzyna ją w poł Niester, naybystrsza rzeka w Polsce z gór Karpackich płynąca, część jey południowa za Niestrem zowie się Pokucie. Znaczniejsze Miasteczka iey są: Halicz stołeczne teyże Ziemi miasto, niegdyś Stolica całego Ruskiego Królestwa, y Król nie Ruski, ale Halicki zwał się, zwałszcza że Cała Ruś była rozerwana na wielu Xiążąt, z których nayznaczniesi Xiążęta Ryiowscy⁵⁷⁵ byli, o czym świadczą dzieie, teraz zaś ani znaku tey wielkości niezostaie. Zamek Halicki nad Niestrem położony nieiakieys jest wagi, Obywatele zaś cale są prości, y w rolnictwie, a nie w naukach zanurzeni. Sniatyń także nad Rzeką Prutem leżący jest stolicą Pokucia, miewa raz w rok targ znaczny dla zgromadzaiących się tam Wołochow, który wielką moc sprowadzaią Wołow,

⁵⁷⁵ Kyiowscy.

Miodu, Wosku y Koni w Polsce naydzielniejszych. Kołom dość znaczne jest miasto dla obfitości soli gotowanej, która na całą Ruś y Litwę rozwozi się, gdzie jey cale niema, y częścią z Przemyśla, częścią ztąd zprowadzaią; w niektórych tedy koło Halicza miasteczkach z wody studzienney gotuią sol, a mianowicie w Rybatyczach Miasteczku w Ziemi Przemyślskiej leżącym, w Dombromili, Samborzu, w Soli; w pustyniach także Ukrainskich około Dniepra jest Iezioro, którego Wody przez operacją słoneczą w sol się twardą obracaią, którey tameczni obywatele używaią; ale wroćmy się do Pokucia, w którym znaczniejsze miasteczka są: Martynow, Dolin y Stryiow z Zamkiem na bagnach położonym. Na tey zaś stronie Dniestru jest miasteczko Podok, maiące Zamek y Kościół XX. Dominikanow od Stefana Potockiego Woiewody Braclawskiego Fundowany. Do jego sukcesorow należy miasteczko y zamek Lonasterzyszcze⁵⁷⁶, Uście y Dobrowoda y innych wiele wsi, między którymi Baczek ma swoy zamek dość obronny, także Podhaieczce murem z wałami opasane, w bliskości zaś jego Zawałów Zamek piękny, naostatek Brzezak miasto.

Następuje już Woiewodztwo Podolskie, sławne neustannemi Turkow y Tatarow wycieczkami y bitwami, gdyby tak one było w pokuiu, jako zachodne Europy kraie, niemiałoby czego zazdrościć Włochom y Węgrom bogactw y żyżności Ziemi, ma w wielu mieyscach różne marmury y alabastr. Dzieli się na trzy ziemie, Kamieniecka, Trembowelską y Latyczewską. Kamieniec Stołeczne Miasto z Zamkiem tak naturą samą, jako też y sztuką jest dosyć mocne, o mil 30. od Lwowa leży ku wschodowi na gradusie 49. długości, a 48. szerekości, dwoch ma Biskupow, Rzymskiego y Ormianskiego, albowiem Ormianow bardzo wiele tu jest, którzy z Persij y Turek różne tu towary przywożą, a mianowicie konie dzielne. Ma swoich Urzędnikow tak Grodzkich jako y Ziemskich, są też y Szkoły XX. Jezuitow; o dwie mile od Miasta jest zamek Potockich Paniewce nazwany, od wielkiego Woiownika Iana Potockiego Woiewody Brasławskiego nową Architekturą wystawiony, sławny oblężeniem Turkow, gdy z nimi mieli Wojnę

⁵⁷⁶ Monasterzyszcze.

Chocimską Roku 1621. Trembowla zaś Latyczow, Husiatyn y Bar od Królowy Bony założony, gdzie są y Szkoły XX. Jezuitow, Czatrkow, Janow, Zynkow, Miedziborz, Jezupol, Grodek, Laszowiec, Ezata miastecka wszystkie dość są obronne, dla ustawicznych wycieczek Tatarow, y każde z nich swoy ma Zamek dość mocny, y Obywatelow także cale do Woyny urodzonych. Całe to Woiewodztwo ma trzech Senatorow Biskupa Kamienieckiego, Woiewodę Podolskiego, y Kasztelana Kamienieckiego.

Brasławskie Woiewodztwo za Podolem na granicy Tatarskiej położone, ma wiele pięknych Miasteczek y Zamkow dość obronnych, między którymi nayznaczniejsze są: Murachwa, Jaroszow, Zytomierz, Starogrod, Felstyn y Chmielnik. Brasław sam nad Bugiem rzeką leżący, Winnica przyległe jemu miasto, naznaczone jest na Seymiki y Sądy Szlacheckie, mają tu XX. Jezuici swoje Szkoły. Dwoch tylo to Woiewodztwo ma Senatorow, Wojewodę y Kasztelana swego, dzieli się zaś na dwie Ziemi, Winnicką y Zytomierską.

Przyległe także Tatarom, a barzies jeszcze Moskalom jest Woiewodztwo Kijowskie, które przeryna w pół rzeka Dniepr naywiększa w całej Polsce. Miasto Kijow dość jest obszerne y ludne, niegdyś Stolica Xiążąt Kijowskich, którzy całą Sarmacją czyli Rusią tak Europeyską jako y Azyatycką rządźili, y samym Rzymianom, a potym Greckim Cesarzom bardzo byli straszni, teraz zaś ledwo znaki zostały dawney wspaniałości machyny Owey y tych bardzo mało, wszystko bowiem z czasem zginęło. Iest tu Arcy-Biskup Ruski, wszystkich swoich Biskupow w Polsce znaydujących się Metropolita, jest y Rzymski Biskup, który z Woiewodą y Kasztelanem do Senatu należy. Wiele jest tu także Kościołow tak Ruskich jako y Łacinskiich, z tych zaś jeden do Archimandryty Syzmatykw należy. Są też w tym mieście lochy, w których dawni Xiążęta tuteysi chowali się, z tych tedy niektórych podziśdzień jeszcze całych, za Świętych lud ma; głoszą iż te lochy podziemne ciągną się aż do moskwy przez kilkadziesiąt mil. Zakonnicy tuteysi Grecy, którzy dziwnie ostre życie pędzą, w wielki post wchodzą do tych lochow, y tam na pokucie trwają; inni włosiennicę y paski żelazne wdziawszy aż

Tartarij jda przepowiadać Ewangelią, dla dostąpienia Męczeńskiej korony. Z nich wielu za staraniem XX. Jezuitow Klasztor tu swoy mających do Unij z Kościołem Rzymskim przystąpiło; mają oni wiele swoich Klasztorow y na Rusi Czarney, z których niektóre także do tey samey jedności przystąpiły. Woiewodztwo to bardzo jest obszerne, rozciąga się bowiem ku południowi aż do Morza Euxynskiego, ku zachodowi zaś y pułnocy aż do Litwy y Rusi Białey. Ma bardzo dobre pastwiska, y Miasteczka Zamkami zmocnione, jako to: Kaniow, Czerkasy, Bohusław, Peresław, Biało-Cerkiew, Stepanow Wałem y Fossą opasany, Faustow rezydencya Biskupa Katolickiego, z kąd XX. Jezuici swoją rezydencyą do Kijowa przenieśli. W tym Woiewodztwie jako y Brasławskim pospolstwo nieustannemi Woynami wycwiczone, umysły ma cale woienne, y tak Z miasteczek, y ze wsi na Wyspy Dniepru zgromadza się, z kąd dawnym obyczaim Woiiąc, wpada albo pieszą do Tartarij, albo wodą do Turcyi, albo gdzie Król każe, żadney od Króla niebiorąc nadgrody, lecz samą tylo zdobyczą kontentuiąc się, zowią się Kozakami, liczba ich do 40. tysięcy podczas wynosi, w zimie idą do domow swoich, zostawiwszy nieco na wyspach dla ich obrony od pogan. Król dla zachęcenia ich częstokroć po Woynie zakonzoney daie im pieniądze.

Od zachodniey stony Woiewodztwa Kijowskiego jest Wojewodztwo Wołyńskie, te na dwie rozległe ziemia dzieli się, to jest Krzemieniecką y Łucką. Ma trzech Senatorow, Wojewodę, Kasztelana Wołyńskiego y Biskupa Łuckiego, który swoją Katedrę ma w Zamku Łuckim, gdzie także jest Klasztor y Szkoły XX. Jezuitow, w samym zaś mieście rezyduie Biskup Ruski. Niedaleko z tąd jest Miasto Włodzimierz, gdzie także Ruski Biskup ma swoją Katedrę, którego Diecezya daleko się rozlega. Inne miasteczka są: Rubieszow, Sokoł, sławne Obrazem Cudownym Nayświętszey Panny u XX. Bernardynow, którzy na wyspie rzeki Bugu Klasztor y Kościół dziwnie wspaniały różnym malowaniem, naczyniem Srebrnym y Złotym aż do podziwienia ozdobiony niedawno wystawili, y wałami w koło otoczyli; następuie potym Czartorysk, Oleszkow, Kryłow miasteczka dość piękne y Zamkami mocnemi opatrzone; Brody miasteczko od

Stanisława Koniecpolskiego Kasztelana Krakowskiego Zamkiem, Kolegiatą y Szkołami ozdobione, z kąd niedaleko widać Pałac Podhoroski z ogrodami y Fontannami pięknymi; Xiążę takż Stanisław Radziwiłł Kanclerz Litewski majątność swoją Ołykę wsławił Zamkiem dziwnie mocnym, y wspaniałym Kolegiackim Kościołem, ufundowawszy tam Infulata, tudzież Szkołami publicznymi. Krzemieniec Stołeczne swojej Ziemię Miasto, ma na wysokiej skale Zamek; po nim idą Wiszniowiec, Zasław, Konstantynow, Bazylea, Dubno, Ostrow y Zbaraz, ma każde z nich Zamek swoy mocny y piękny, y każde niegdyś było rezydencją swojego Xiążęcia; z tych Ostrorog ma z jednej strony nieco opodal Dornanski Klasztor Syzmatykow, którzy tam mają swego Ihumena y wielkie do jego należą dobra, z drugiej strony miasto obronne Miedzierzycz, gdzie ostatni z Faminij Jan Xiążę Ostrowskie wystawił Klasztor y Kościół wspaniały dla XX. Franciszkanow, jego zaś Wnuczka w Mieście samym Fundowała XX. Jezuitow, w ich Kościele złożyła ciało sławnego tych wiekow Wojownika Karola Chodkiewicza męża swojego.

Wojewodztwo Belskie przyległe Chełmskiej y Lwowskiej Ziemi, własnie w samym srzodku Rusi Czerwonej położone. Miasto tegoż jmienia między bagnami, gdzie jest naydawniejszy XX. Dominikanow Kościół; Woiewodztwo to dwoch tylo ma Senatorow, Woiewodę y Kasztelana Belskiego; dzieli się zaś na cztery Ziemię, Belską Bucką, Horodelską, y Grabowiecką, z których każda od swego imienia ma miasto Zamkami opatrzone, które jako ich są Stolice, tak od innych są znaczniejsze.

Ziemia Chełmska między Litwą, Wołyniem y Lubelskim Woiewodztwem położona, ostatnie tu ma mieysce. Miasto Chełmno ma dwoch Biskupow, Ruskiego, którego tu jest katedra, y Rzymskiego, który swoją Katedrę przeniósł do Krasnostawu. Dzieli się na dwie Ziemię, Chełmską y Krasnostawska, dwoch też ma swoich Senatorow, Biskupa y Kasztelana. Znaczniejsze tu miasteczka są: Chełmno, Włodawa, Rożana y Krasnostaw nad Wieprzem rzeką położone, gdzie Katedra Biskupa y Pałac z Zamkiem nową Architekturą wystawiony. Tu s. p.

Maximilian Arcy-Xiąże gdy z Woyskiem, od niektórych zaproszony, na Tron Polski wdarć się chciał, od Jana Zamoyskiego zbity, złapany, y przez niejaki czas pod strażą chowany był, który to Zamoyski w bliskości tu w dobrach swoich miasto Zamoyść ufundował, wałem, murem y Fossą zocniwszy, y w nim Kościół Kanonikow wspaniały wystawił, sprowadziwszy także z Krakowa uczonych Professorow Akademią publiczną ufundował, dodała Kollegium y Seminarium dla młodych Xięży Katarzyna Ostrowska, Tomasza Zamoyskiego Kanclerza Koronnego Zona, y tak Professorow liczba znacznie się pomnożyła. Dość tu na koło znaczne są miasteczka Szczebryn, Turolin, Tamogrod, Tomaszow, Kłeszow y innych wiele, które wszystkie do Zamoyścia należą, mają ogrody piękne, sadzawki y stawy rybne, Zwierzyńce rozległe y rudy Zelazne; także Uchanie dość jest znaczne Miasteczko, gdzie Mikołay Danilewicz Podskarbi koronny Kościół wspaniały wystawił, y wielkimi skarbami ozdobił, Pałac także z ogrodem wspaniałym zdobi to miasto.

Tu należy Woiewodztwo Czerniechowskie; które Władysław IV. Król Polski od Moskwy oderwawszy do Polski przyłączył; dwom jego Senatorom, to iest Woiewodzie y Kasztelanowi mieysce w Senacie naznaczył, y wiele Katolickich Kościołow, takoz Szkoły XX. Jezuitow w Nowogrodzie ufundował. Ale to Woiewodztwo do Czarney Rusi Właściwie należy. Następnie zatym już mowić o Rusi Białey.

*Opisanie Krolewstwa Polskiego za czasow Zygmunta III
przez Symona Starowolskiego kanonika krakowskiego w lacinskim języku
teraz zas dla wiadomosci wszystkich na oyczysty przełożone.
– Wilno, 1765.*

* * *

Киевский палатинат находится по соседству с Татариею, с другой стороны ограничивается Московиею и почти по средине разделяется самою большею изъ рек – *Борисфеном*. Город Киев, довольно обширный и многолюдный, служил некогда столицею для своих собственных князей, управлявших всею Россиею или Сарматиею, как европейскою, так и

азиатскую, и утеснявших сперва римских, а потом греческих императоров; но теперь видны только следы развалин его прежнего величия, и то очень немногие, все же остальное изглажено всеразрушающим временем. В Киеве есть русский архиепископ, примас или митрополит для всех епископов греческого исповедания, находящихся в царстве польском, но подчиняющийся теперь римскому первосвященнику. Есть в Киеве и епископ католического вероисповедания, имеющий право, вместе с палатином и кастеляном города, заседать в государственном сенате. Церквей в Киеве, как латинских, так и греческих, много; но одна из них, к которой приписано 100 больших сел, находится в ведении архимандрита и монахов схизматиков, не повинующихся апостольскому престолу. При этом монастыре находятся вырытые в земле пещеры, куда полагались некогда тела киевских князей; некоторые из них доселе остаются неповрежденными и потому почитаются святыми. Эти подкопы или подземные пещеры, как их называют, простираются на несколько десятков миль, вплоть до Московии. Монахи этих пещер, принадлежащие к базилианскому ордену и ведущие самый строгий образ жизни, заключаются в них на время великаго поста, чтобы безмятежнее совершить подвиг покаяния. Другие, надевая власяницу и железные вериги, уходят в пустыню, простирающуюся до Скифии, с целью проповедывать евангелие, и удостоиваются мученическаго венца. Есть и еще много монастырей в России, из коих некоторые находятся в единении с римскою церковью. Область киевская далеко распространяется: к югу до Чернаго моря, к западу и северу до Литвы и Белой России, и заключает в себе много искусственным образом укрепленных городов, из коих особенно замечательны: *Канев*, *Черкасы*, *Богуслав*, *Переяславль*, *Белая церковь*, *Степанов*, укрепленный валом и рвом, и *Фастов*, резиденция киевскаго епископа, с знаменитым коллегиумом игнатиан для воспитания юношества. Жители киевской и вышеупомянутой переяславской области, вследствие постоянных войн, имеют воинственный дух, собираются из городов и

селений на острова Борисфена, назначают вождей, называют себя козаками, и, сохраняя старинное устройство, делают нападения за добычею или сухопутьем в Скифию, или чрез море в Турцию; впрочем на столько, на сколько повелевает им король. Число козаков простирается до 40,000; но на зиму почти все они возвращаются по домам, оставляя только немногочисленную стражу, чтобы сохранять острова от вторжения варваров. Таким образом козаки сражаются за республику без всякого жалованья, довольные одною только добычею, и только по совершении похода король имеет обыкновение, для поддержания в козаках усердия к службе, давать им известную сумму денег на поправку оружия.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.2. – С.49-51.

* * *

RUŚ

Cały obzar Rusi, jaki królowi Polski podlega, rozpościera się wzdłuż, od granic Pokucia do pogranicza Inflant, na dwieście mniej więcej mil, wszecz natomiast, od Małej Polski albo Litwy ku wschodowi aż do opustoszałych stepów tatarskich albo Moskwy, na sto dwadzieścia. Dzieli się zaś na Ruś Białą, która wchodzi do Wielkiego Księstwa Litewskiego, oraz na Ruś Czerwoną, która właściwie zowie się Roksolanią i do Polski należy. Trzecia bowiem część, poza Donem i źródłami Dniepru położona, przez starożytnych nazywana Rusią Gzarną, od współczesnych pospolicie nazwę Moskwy otrzymuje, ponieważ całe to imperium, jakkolwiek rozległe, od miasta i rzeki Moskwy nazywane jest powszechnie Moskwą, którą niegdyś także Sarmacją Azjatycką nazywano, naszą zaś, przeddnieprzańską Ruś, Sarmacją Europejską, a Polskę samą właściwie Wandalią⁵⁷⁷.

⁵⁷⁷ Nazwy: Roksolania, Sarmacja (Azjatycka, Europejska) i Wandalia podaje Starowolski za geografami i historykami starożytnymi. Niesłusznie przy tym wszystkie ziemie ruskie wchodzące po Unii Lubelskiej do Korony nazywa Rusią Czerwoną, która obejmowała tylko województwo ruskie i bełskie oraz ziemię chełmską.

Cały ten obszar w ogólności ma nieograniczony zasób zbóż, dzikiego zwierza, bydła, ryb i miodu, szczególnie na Podolu, gdzie z dyptamu oraz innych mocno pachnących ziół i kwiatów pszczoły go zbierają.

Szlachta wszystka mężna jest i dziarska, ba – nawet i chłopi, do wojny skorzy, używają zbroi, strzelb, włóczni i innej broni, a zwłaszcza zaś spisy myśliwskiej i sajdaka.

RUŚ CZERWONA

Ta wielce znakomita prowincja, mlekiem i miodem płynąca, od południa ma Węgry, Mołdawię i Besarabię, od południowego wschodu scytyjskie pustkowia i bardzo potężnego władcę Moskwy, z północy Białą Ruś, odgraniczoną rzekami Styrem i Prypecią, od zachodu zaś Małą Polskę, oddzieloną rzekami Wisłokiem i Wieprzem, jakby bardziej naturalnymi granicami⁵⁷⁸. A łączy w sobie siedem bardzo obszernych województw: najpierw województwo ruskie, dalej podolskie, wołyńskie, braclawskie, kijowskie oraz ziemię chełmską [i halicką]⁵⁷⁹.

Województwo RUSKIE ma senatorów: arcybiskupa lwowskiego, biskupa przemyskiego [i kijowskiego]⁵⁸⁰, wojewodę ruskiego oraz czterech kasztelanów, lwowskiego, przemyskiego, halickiego i sanockiego, ponieważ dzieli się również na tyle dystryktów, czyli ziem⁵⁸¹.

⁵⁷⁸ Informację o granicach Rusi Czerwonej (tu: wszystkich koronnych ziem ruskich) z Wielkim Księstwem Litewskim i Małopolską należy rozumieć wyłącznie w sensie geograficznym i może etnograficznym, gdyż dokładnie granice te nie przebiegały bynajmniej wzdłuż wymienionych rzek. Od północy granica przebiegała dość znacznie na południe od Prypeci (Styr, płynący z południa na północ, w ogóle w rachubę nie wchodzi), od zachodu natomiast rzeczywiście dość blisko biegu Wisłoka i Wieprza, jednakże nie dosłownie wzdłuż tych rzek.

⁵⁷⁹ Ziemię halicką Starowolski po prostu musiał zapomnieć wymienić w tym miejscu tekstu w wydaniu pierwszym „Polonii”. (*Тут і далі в тексті цього перекладу у квадратних дужках подано доповнення за другим і останнім авторизованим виданням твору Старовольського – Д.В.*).

⁵⁸⁰ Zaliczenie biskupa kijowskiego w poczet senatorów województwa ruskiego, a nie kijowskiego, jest być może pomyłką wydawcy przy wnoszeniu poprawek do drugiego wydania „Polonii”. Zresztą biskupi zajmowali w senacie siedemnaście pierwszych miejsc (kijowski na miejscu 14., między chełmskim a kamienieckim) i łączenie ich z senatorami danego województwa nie ma znaczenia.

⁵⁸¹ *Mały słownik historii Polski* (op. cit., s.523.) włącza – chyba niesłusznie – do województwa ruskiego także ziemię chełmską, którą zresztą przedzielało od województwa ruskiego województwo bełskie. Z czterech w istocie ziem województwa ruskiego lwowska dzieliła się na

Najznaczniejszym miastem w pierwszej z tych ziem jest LWÓW, położony na 46. stopniu długości, szerokości 49⁵⁸². Ma dosyć silne umocnienia i dwa zamki⁵⁸³; ma też, jak powiedzieliśmy, siedzibę arcybiskupa katolickiego oraz dwóch diskupów, a mianowicie ormiańskiego i ruskiego⁵⁸⁴. Heretyków natomiast znikąd nie dopuścił i nie dopuszcza, dzięki czemu wielce był chwalony przez Sykstusa V i zaszczytami przez niego obdarowany⁵⁸⁵. Skupia bardzo wielu uczonych mężów, których, tu zgromadzonych, kocha i chętnie promuje, a nadto szeroko słynie z handlu oraz z układnych i wykształconych obywateli. Jezuici mają tutaj kolegium dla uczniów⁵⁸⁶, ale i dominikanie, franciszkanie, bernardyni i inni nauki teologiczne oraz filozoficzne najstaranniej krzewią. Licznych zaś nauczycieli nauk humanistycznych gimnazjum miejskie sprowadza z Akademii Krakowskiej⁵⁸⁷. Na św. Agnieszkę odbywają się tu sławne targi zimowe, na które mają zwyczaj zjeżdżać najbogatsi kupcy z Węgier, Mołdawii, Turcji oraz innych części świata⁵⁸⁸. Ponieważ zaś oprócz bardzo wielu rzek ma Roksolania ogromne stawy rybne i jeziora sztuczne prawie niezliczone, z których wyławia się bardzo tłuste ryby

powiaty: lwowski i żydaczowski; przemyska – na przemyski i przeworski; sanocka – tylko sanocki; halicka – na halicki, trembowelski i kołomyjski.

⁵⁸² Lwów leży mniej więcej na 24⁰ dług. geogr. wsch. i 49^{055'} szer. geogr. półn. Szerokość podaje więc Starowolski tylko z błędem niespełna jednego stopnia.

⁵⁸³ Oba zamki we Lwowie (Wysoki i Niski) istniały już co najmniej w XIV w. Później były rozbudowywane i umacniane. Od średniowiecza miasto otaczały solidne mury z 17 basztami (wspominanymi już w 1445); w czasach Starowolskiego Lwów szczycił się również silnymi fortyfikacjami.

⁵⁸⁴ Arcybiskupstwo rzymskokatolickie istniało we Lwowie od 1412 (siedziba diecezji przeniesiona została z Halicza); biskupstwo prawosławne – od 1539 (od 1700 po unii z Rzymem – greckokatolickie); biskupstwo ormiańskie od 1626 (w 1630 unia z Rzymem).

⁵⁸⁵ Dokumentem z 15 IX 1586 papież Sykstus V – wynagradzając Lwów za wierność i wytrwałość w wierze katolickiej – dodał do herbu miasta (w otwartej bramie lew; powyżej trzy wieże) swój własny: trzy pagórki i gwiazdę.

⁵⁸⁶ Jezuitów sprowadził do Lwowa arcybiskup lwowski Jan Dymitr Solikowski w 1584. Kościół jezuicki Św. Św. Piotra i Pawła stanął w latach 1610 – ok. 1630 (przebudowany następnie w XVIII w.). Kolegium ufundował im Zygmunt III ok. 1606.

⁵⁸⁷ Chodzi o tzw. Gimnazjum Akademickie (albo: Ruskie), z językiem wykładowym ruskim, powstałe z niższej szkoły miejskiej, założonej jeszcze w 2. poł. XIV w.; od poł. XV w. było już ono kolonią Akademii Krakowskiej.

⁵⁸⁸ Przybywali też do Lwowa kupcy m. in. aż z Persji i Grecji. Rada miejska utrzymywała nawet tłumaczy przysięgłych, którym zagraniczni kupcy musieli przedstawiać listę swych towarów, a ci dopiero informowali o tym kupców miejscowych i pośredniczyli w transakcjach; obcym kupcom nie wolno było omijać tłumaczy.

wszystkich rodzajów, dlatego też ryby owe, zimową porą zasolone (gdyż wszystkich świeżych ani zjeść, ani przechować z powodu ogromnej ilości nie można), w ogromnych kadziach są zwożone tak do innych miast, jak przede wszystkim w czasie jarmarków do Lwowa, a w końcu stąd na całą Polskę są rozprzedawane⁵⁸⁹. Świątynie w tym mieście są piękne i w sprzęt kościelny oraz naczynia srebrne i złote dość dobrze wyposażone. Towarzystwa Jezusowego księży, między innymi klejnotami, posiadają ornat cały szlachetnymi kamieniami i perłami wspaniałymi wysadzany, szacowany na kilkadziesiąt tysięcy florenów. Podobnie inne świątynie liczne kielichy złote i liczne szaty kapłańskie perłami ozdobione posiadają, lecz szczególnie kościół katedralny, w którym znajduje się mitra biskupia ogromnej wartości, szlachetnymi kamieniami wysadzana. Bracia zaś mniejsi obserwanci, którzy są za murami miasta i nie tak dawno zbudowali sobie świątynię przewspaniałą, wśród innych świętych relikwii mają także za wielkim ołtarzem cudami słynące ciało jednego z braci swojego zakonu, błogosławionego Jana z Dukli. Święty ów, dopóki żył, w głoszeniu słowa Bożego całkiem niewyczerpanej był prawcowitości. I taka była w tym człowieku, już od pierwszych lat, pobożność i nieposzlakowana czystość obyczajów, że dawnym anachoretom być mógłby niepospolitym wzorem⁵⁹⁰.

Spośród znaczniejszych miast tej ziemi są Gliniany, Złoczów, Zborów, Gródek, Komarna, Żółkiew, mająca zamek przepiękny i ogrody przyjemne⁵⁹¹,

⁵⁸⁹ Z handlu rybami słynął Lwów aż do końca XVIII w. Na pocz. XVI w. burmistrz rozkazał nawet wybijać na beczkach z solonymi rybami cechę lwa (godło miasta) na znak, że są to ryby lwowskie.

⁵⁹⁰ Kościół katedralny Wniebowzięcia NPM we Lwowie – gotycki, z XV w., przebudowany został w XVIII w. Pierwotny kościół bernardynów, pod wezwaniem Św. Andrzeja, z ok. 1460, ulegał pożarom przynajmniej dwukrotnie (m. in. w 1509, w czasie napadu hospodara wołoskiego Bogdana). Ok. 1600, po kolejnym pożarze, rozpoczęto budowę nowej świątyni – z fundacji wojewody sandomierskiego i zarazem starosty lwowskiego, Jerzego Mniszcha – konsekrowanej w 1630. Za wielkim ołtarzem, a raczej w ołtarzu stanowiącym drugą stronę wielkiego ołtarza (od prezbiterium) spoczywały w marmurowym sarkofagu (później szczątki w srebrnej trumnie na ołtarzu) zwłoki błogosławionego Jana z Dukli (1414-84), zakonnika tutejszego konwentu, wcześniej franciszkana i wychowanka Akademii Krakowskiej.

⁵⁹¹ Rezydencję późnorenesansową wznosił dla hetmana Stanisława Żółkiewskiego, na przelomie XVI i XVII w. (przed 1610), prawdopodobnie architekt północnowłoski Paweł „Szczęśliwy”. W 2. poł. XVII w. rezydencja została częściowo przebudowana przez Jana III.

jednakże i inne miasta, z przylegającymi do nich zamkami, są niepoślednie, spośród których Jaworów słynie ze źródeł ciepłych wód, wytryskujących w pobliskiej wsi zwanej Szklę, wielce przydatnych do leczenia różnych chorób ludzkich, jak dowodzi w książce swojej wielkiego doświadczenia medyk, Sykstus ze Lwowa⁵⁹².

Drugą ziemią tego województwa jest przemyska; samo miasto Przemyśl, z zamkiem na skale położonym⁵⁹³, uświetniają dwaj biskupi, łańciński, czyli katolicki, i ruski obrządku greckiego. Są tu także zakony różne obok czcigodnej kapituły kanoników. Jest i dla kształcenia młodzieży kolegium księży Towarzystwa Jezusowego⁵⁹⁴, są urzędy różne, tak grodzkie, jak ziemskie; są też w końcu liczni obywatele handlowi oddani, a każdego roku odbywają się tutaj sławne jarmarki. Zobaczysz tu naokoło zamki szlacheckie dosyć obronne, z powodu częstych napadów tatarskich murami i wałami obwarowane, jak Białoboki, Sońnica, Dąbrowa, Uherce, Próchnik, Laszki, a spośród nich wyróżnia się Krasiczyn, pałac nowego stylu nad Sanem, o jedną albo dwie mile od Przemyśla⁵⁹⁵. Z miast zaś sławniejszych: Sambor z przepięknym klasztorem minorytów⁵⁹⁶, Fulsztyn,

⁵⁹² Źródła wody siarczanej w miejscowości Szklę (12 km na wschód od Jaworowa – jedno z najwcześniej znanych i użytkowanych w Polsce. W 1578, na specjalne życzenie Stefana Batorego, źródła te badał słynny lekarz Wojciech Oczko. W 1617 opisał je, w dziele pt. *O cieplicach we Szkle pod Lwowem... książę troje* (Zamość 1617) inny głośny lekarz, Erazm Sykstus ze Lwowa (Lwowczyk). Na tę właśnie książkę powołuje się w swej informacji o źródłach w Szkle Szymon Starowolski. O źródłach tych pochlebnie wspomni po latach Jan III Sobieski, w liście do Marii Kazimiery, przebywającej w 1668 na kuracji u wód we Francji, zalecając żonie kurację w pobliżu ich własnego Jaworowa.

⁵⁹³ Zamek przemyski (królewski) – na miejscu grodu, a nawet przedromańskiego *palatium* – rozbudowany został z nieco wcześniejszego (XV w.) w stylu późnorenesansowym w latach 1612–30 prawdopodobnie przez Galeazza Appianiego. Późniejsze przebudowy w XVIII i XIX w. zatarły częściowo jego renesansową szatę.

⁵⁹⁴ Biskupstwo prawosławne istniało w Przemyślu od XIII w. (od 1596 do 1687 trwały spory między unitami a dyzunitami o grekokatolicką katedrę przemyską, zakończone zwycięstwem unitów). Biskupstwo rzymskokatolickie – od 1375. Kolegium jezuitów – od 1622 (budynek dawnego kolegium – obecnie Muzeum Diecezjalne – z przełomu XVII i XVIII w.).

⁵⁹⁵ Późnorenesansowo-manierystyczny okazały zamek Krasickich w Krasiczynie zbudowany został w latach 1592–1614, m. in. przez Galeazza Appianiego.

⁵⁹⁶ Pierwotny klasztor i kościół bernardynów (minorytów) w Samborze, fundacji Jana ze Sprowy Odrowąża i jego żony Beaty z Tęczyńskich, zbudowano pod koniec XV w. Po spaleniu budowli przez Tatarów w 1498, wdowa po Odrowążu odbudowała je, lecz już w XVI w. obiekty te popadły w zaniedbanie. W 1585 na nowo odbudował je wojewoda sandomierski Jerzy Mniszech.

Dobromil, Wisznia, Żydaczów, Mościska, Dubiecko, Kańczuga, Przeworsk, Jarosław, mający jarmarki na Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny w całym Królestwie Polskim bardzo sławne, na które, prócz innych towarów, sprowadzanych z Persji, Konstantynopola, Wenecji, Moskwy i Amsterdamu, zazwyczaj spędzają ponad czterdzieści tysięcy wołów na sprzedaż i koni połowę tej liczby. Jezuita mają tu kolegium dla uczniów [na kształt rezydencji za miastem] i klasztor mniszek jest także, z królewską zaiste wspaniałością zbudowany; miasto jest również dość znaczne budową i warownością zamku, oblewanego przez San od wschodu, samo zaś leży od zachodu⁵⁹⁷. Następnie idzie Łańcut [,kościółami, a także okazałym pałacem o bardzo silnych obwarowaniach i pięknymi ogrodami ozdobionymi, które czcigodny mąż, Stanisław Lubomirski, wojewoda krakowski, wspaniale zbudował,] i Rzeszów [z ładnego zamku i klasztorów]⁵⁹⁸, jak również z jarmarków wiosennych na św. Wojciecha słynący⁵⁹⁹; mleka tu i płócien lnianych wielka jest zwykle obfitość, ponieważ wioski na całym tym obszarze zamieszkuje potomkowie niemieckiego plemienia, wzięci na jakiejś wojnie przez Kazimierza Wielkiego, króla Polski, lub sprowadzeni z Saksonii, z dziećmi i żonami, aż w te okolice. Ci przeto o bydło i uprawę lnu troszczą się wielce i w porze jarmarków

⁵⁹⁷ Sławne jarmarki odbywały się w Jarosławiu trzy razy do roku: na Wniebowzięcie NPM, Popielec i św. Jędrzeja, a trwały podobno po cztery tygodnie. Były one w środkowej Europie najślawniejsze po frankfurckich. Kolegium jezuitów ufundowała tu, już w 1571, Zofia, żona kasztelana gdańskiego Jana Kostki, *primo voto* Krzysztofowa Tarnowska. Budowę kolegium ukończono w XVII w. Klasztor mniszek „z królewską zaiste wspaniałością zbudowany” – to klasztor benedyktynek, fundowany w 1615 (kościół manierystyczno-wczesnobarokowy, z lat 1622-24) przez Annę Ostrogską – protektorkę Starowolskiego; zapewne z tego względu pisarz tak pochlebnie mówi o fundacji, choć oczywiście – obiekt odznaczał się wybitnymi walorami.

⁵⁹⁸ Pałac Lubomirskich (później Potockich) w Łańcucie, wczesnobarokowy, zbudowany w latach 1629-41 przez Macieja Trapołę, należy do najwybitniejszych obiektów architektury w Polsce (dziś muzeum).

⁵⁹⁹ Zamek w Rzeszowie, typu *palazzo in fortezza* (zachowała się tylko pierwotna wieża i obwarowania; pałac przebudowano na pocz. XX w.), wzniósł w 1. poł. XVII w. Mikołaj Ligęza, kasztelan sandomierski. Jego fundacji jest również klasztor bernardynów, zbudowany w latach 1624-29. Jarmarki odbywały się w Rzeszowie nie tylko na św. Wojciecha (24 IV), ale także na św. Trójcę (19 III), 17 VII, 21 IX i 21 XII.

tak do innych okolicznych miast wymienione towary zwożą na sprzedaż, jak przede wszystkim do Rzeszowa i Jarosławia⁶⁰⁰.

Trzecią ziemią województwa ruskiego jest sanocka, sąsiadująca z górami Węgier i samego Siedmiogrodu, i stąd cała pagórkowata, z wyjątkiem okolic, gdzie Krosno leży, główne miasto na tym obszarze, mające skład towarów węgierskich. Chociaż bowiem Węgrzy powszedy w miastach podgórskich okolic towary swoje i wina składują, do tej miejscowości jednak, starym zwyczajem, najwięcej przywożą. Przeto i obywatele tu trochę bogatsi od innych, i jarmarki daleko tłumniejsze bywają niż w pozostałych pobliskich miejscowościach. Tu również Towarzystwo Jezusowe ma kolegium nauk humanistycznych⁶⁰¹. Sanok zaś sam, lubo ziemi stolica, jest już znacznie szczuplejszy i jako miasto, i pod względem liczby mieszkańców, zamek atoli ma niepośledni na skale powyżej Sanu położony⁶⁰², podobnie jak inne miasta na tym szlaku: Brzozów, Rymanów, Dynów, Lesko, które z obawy przed Tatarami codziennie umacniają swoje obwarowania.

Czwartą ziemią województwa ruskiego jest halicka, górami Siedmiogrodu od zimowego zachodu otoczona, od południa zaś bukowymi lasami Mołdawii, i jakby przez środek przedzielona Dniestrem, rzeką bardzo rwącą, co w Górach Karpackich bierze początek i spływa ku południowemu wschodowi do Morza Czarnego; jej część południowa, która leży za Dniestrem, jest powszechnie nazywana Pokuciem. Najznacniejszym miastem jest Halicz, od którego ziemia nazwę bierze, niegdyś królestwa ruskiego stolica, i król nazywany był właściwie halickim, a nie Rusi (ponieważ ona cała, na liczne księstwa rozdarta, miała

⁶⁰⁰ Być może idzie o potomków osadników niemieckich sprowadzonych tu przez Kazimierza Wielkiego w czasie wyprawy na Mikołaja, księcia opawskiego, w 1345. Mogli też być to osadnicy sprowadzeni w okolicznościach pokojowych. Dawniejsza literatura cytuje tę informację głównie za Starowolskim.

⁶⁰¹ W 1365 Kazimierz Wielki wydał dla Krosna prawo kupi, potwierdzone później wielokrotnie przez następnych monarchów (wg tego prawa żadnemu kupcowi nie wolno było ominąć Krosna, nie wystawiwszy tu wpieryw swych towarów). Kolegium jezuitów z kościołem Niepokalanego Poczęcia NPM fundował w 1614 Piotr z Homol Bał, podkomorzy sanocki.

⁶⁰² Zamek królewski w Sanoku od średniowiecza wielokrotnie przebudowywany zachowany dziś tylko częściowo (muzeum).

osobnych książąt, spośród których jednakże pierwszeństwo i jakby władzę zwierzchnią książęta kijowscy dzierżyli), jak o tym szerzej świadczą opisy naszych dziejów. Lecz teraz ani śladu nawet tej dawnej potęgi nie widać. Zamek, nad Dniestrem położony, ma pewne znaczenie, lecz obywatele miasta niezbyt są okrziesani, rolnictwu się oddając, a nie handlowi⁶⁰³. Podobnie Śniatyn, nad rzeką Prutem położony, właściwie stolica Pokucia, gdzie się zwykle raz na rok dość głośne jarmarki odbywają, ponieważ Wołosi urządzają tu sobie rynek, jako że im niedaleko. I dlatego bardzo dużo sprowadzają tutaj wołów, wosku, miodu i koni najszlachetniejszych. Kołomyja następnie jest miastem dość znacznym przez soli warzonej obfitość, którą stąd cała Ruś i Litwa sprowadzają, gdyż niemal wszystkie tamtejsze województwa soli by nie miały, jeśliby jej stąd albo z ziemi przemyskiej nie sprowadzano. Są zatem wioski niektóre koło Halicza, gdzie warzą sól z wody wydobytej z głębokich studzien, a potem ją mielą na sposób mąki albo śniegu, częściowo kształtują w bryłki i w tej postaci sprzedają. Wydobywa się ją w wielu miejscach tegoż ruskiego województwa, mianowicie koło Rybotyczów w ziemi przemyskiej, koło Dobromila, Sambora i Soli, która też od soli właśnie nazwę bierze. Również na opustoszałych stepach Ukrainy, czyli z tamtej strony Podola, w pobliżu Dniepru jest pewne jezioro, gdzie woda pod wpływem gorącego słońca w twardą sól krzepnie, której tamtejsi mieszkańcy używają⁶⁰⁴.

Lecz do rzeczy naszej powróćmy. Do znaczniejszych miejscowości na Pokuciu liczą się Martynów, Dolin, Stryj, który ma zamek na bagnach położony. A z tej strony Dniestru, czyli Tyru: Potok, wybornie ozdobiony zamkiem warownym i kościołem Braci Dominikanów przez Stefana Potockiego, wojewodę braclawskiego, który tamże, za przeznaczeniem boskim zmarły, spoczywa. Dalej

⁶⁰³ Książęta halicycy istotnie lubili w XI-XII w. tytułować się królami. W dawnych dokumentach pierwszą żonę Bolesława Krzywoustego nazywano *filia regis Haliciae*. W 1186 syn króla węgierskiego Beli III, Andrzej, zdobywszy zamek halicki, również ogłosił się królem halickim. W rzeczywistości Halicz był księstwem, często zależnym od Polski; Kazimierz Wielki włączył ostatecznie księstwo halickie do Polski. Zamek halicki w ciągu wieków przechodził liczne przebudowy i odbudowy po zniszczeniach.

⁶⁰⁴ Liczne warzelnie w ziemiach: lwowskiej, przemyskiej i halickiej, rzeczywiście zaopatrywały w sól wschodnie obszary Rzeczypospolitej.

jego spadkobierców miasto i zamek Monasterzyska, Ujście, Dobrowoda i inne liczne kasztele, między którymi Buczacz zamkiem warownym wpada w oczy, a także Podhajce murem i wałami otoczone oraz w pobliżu zamek Zawałów nielichy, na koniec Brzeżany, miasto ludne, mające kościół piękny, a i pałac okazały i dobrze umocniony⁶⁰⁵.

Przychodzi następnie kolej na PODOLE, sławne z nieustannych najazdów barbarzyńców i bitew; gdybyż ono upragnionym pokojem tak mogło się cieszyć, jak zachodnie kraje Europy, z pewnością ani Italii, ani Węgrom żyzności i bogactw ziemi nie musiałoby zazdrościć. Ma też marmury różne i alabaster w różnych miejscach. Dzieli się zaś na trzy ziemie, kamieniecką, tremboweską i latyczowską.

Kamieniec, miasto z zamkiem silnie obwarowanym tak z natury miejsca, jak i sztuką rąk ludzkich, oddalony od Lwowa dobrych mil trzydzieści w kierunku zimowego wschodu, położony jest na 49. stopniu długości i 48. szerokości⁶⁰⁶. I ma sam dwu biskupów, jednego dla katolików, a drugiego dla Ormian, lud ten bowiem, dla własnej korzyści najchętniej w Królestwie Polskim przebywa i towary do nas rozmaite sprowadza, częścią z Persji, częścią z państwa tureckiego, szczególnie zaś konie szlachetne. Mają też tutaj Ormianie, tak jako i po innych miastach Rusi, znaczniejszych urzędników, czyli starszych rodu, którzy wierność królowi i miasta zwierzchnikowi w imieniu wszystkich uroczyście przyrzekają i za

⁶⁰⁵ Klasztor i kościół (w którym pochowany został w 1631 fundator), ufundowane zostały przez wojewodę braclawskiego, Stefana Potockiego, i jego żonę Marię, córkę hospodara multańskiego Jeremiasza Moły, w 1604. Zamki w Buczaczu (Buczackich), Zawałowie (Makowieckich) i Podhajcach, wielokrotnie rozbudowywane i umacniane, stanowiły silne twierdze na pograniczu tatarsko-tureckim. Renesansową rezydencję i warownię w Brzeżanach, jedną z najpiękniejszych na Rusi, wznosił w latach 1530-54 wojewoda ruski Mikołaj Sieniawski.

⁶⁰⁶ Zamek, a raczej potężna warownia, połączona wspólnym systemem fortyfikacyjnym ze Starym Zamkiem w Kamieńcu Podolskim, istniejąca od średniowiecza i w ciągu wieków rozbudowywana (głównie w latach 1505 i 1542-45), była bodaj najważniejszym strategicznym obiektem obronnym dawnej Rzeczypospolitej. Nazywano twierdzę „złotym kluczem do granic Rzeczypospolitej”, „urbs antemurale christianitatis”, „basztą ręką bożą zbudowaną”. Kamieniec Podolski leży mniej więcej na 26°30' dług. geogr. wsch. i 48°35' szer. geograficznej pñ. Szerokość podana przez Starowolskiego poprawnie.

występki ludziom swoim sami wymierzają kary. Również Towarzystwo Jezusowe ma tutaj swoje kolegium, kształcące młodzież w różnych naukach⁶⁰⁷.

Dwie mile od miasta leży zamek Potockich zwany Paniowce, przez Jana Potockiego, znakomitego w naszych czasach wojownika, wojewodę braclawskiego, nową architekturą zbudowany, sławny napadem Turków, gdyśmy w roku 1621 mieli z nimi bardzo ciężką wojnę pod Chocimiem w Wołoszy⁶⁰⁸. Trembowla zaś, Latyczów, Husiatyn, Bar przez królową Bonę niegdyś założony, gdzie także jezuita dla kształcenia młodzieży kolegium mają, Czartków, Janów, Zynków, Międzybóż, Gródek, Jasłów, Satanów, Tarnopol, Kitajgród, Dunajgród i inne liczne tego rodzaju miasta, wszystkie prawie z powodu najazdów tatarskich i niemal ustawicznych wojen, nieźle są obwarowane, mają zamki bardzo obronne, a także mieszkańców jakby do wojny stworzonych i Marsowi oddanych.

Senatorów to województwo ma trzech, którzy do senatu Rzeczypospolitej wchodzi, biskupa kamienieckiego, wojewodę podolskiego i kasztelana kamienieckiego.

Województwo BRACŁAWSKIE, z tamtej strony Podola, na pograniczu tatarskim położone, ma ludne i liczne miejscowości oraz zamki silnie obwarowane. Wyróżniają się spośród nich Morachwa, Jarosłów, Żytomierz, Starogród, Felsztyn, Chmielnik i sam BRACŁAW nad Bohem położony, oraz Winnica, miejsce sejmików szlacheckich i sądów deputackich, gdzie również księży Towarzystwa Jezusowego mają znane kolegium dla kształcenia młodzieży⁶⁰⁹. Senatorowie tu są dwaj: wojewoda i kasztelan, i ziemie wojewódzwa dwie: winnicka i żytomińska⁶¹⁰.

⁶⁰⁷ Biskupstwo rzymskokatolickie istniało w Kamieńcu Podolskim od ostatniego ćwierćwiecza XIV w. Kolegium jezuickie istniało tu od 1606 (sprowadził wówczas jezuitów biskup kamieniecki, Próchnicki).

⁶⁰⁸ Jan Potocki, wojewoda braclawski, wznosił zamek w Paniowcach w 1598. W 1621 Turcy nie mogli go zdobyć. Po zburzeniu przez Kozaków 1651 zamek nie podniósł się już z ruin.

⁶⁰⁹ Od 1598, na mocy uchwały sejmowej, Winnica stała się miejscem sądów i sejmików powiatowych, przeniesionych tu z podupadłego Braclawia. Jezuita sprowadzeni tu zostali w 2. dziesięcioleciu XVII w.; ich kolegium, na prawach akademickich, podlegało Akademii Wileńskiej.

⁶¹⁰ Powiaty zaś: braclawski i winnicki.

Podobnie z krajem Tatarów sąsiaduje województwo KIJOWSKIE, które jednak częściowo także z Moskwą graniczy i, jakby przez środek, jest przedzielone Dnieprem, największą z rzek. Miasto KIJÓW, obszerne i dosyć ludne, było niegdyś stolicą swoich książąt, którzy władali całą Rusią, czyli Sarmacją, tak w Azji jak i w Europie, i samym Rzymianom, a potem greckim cesarzom byli uciążliwi⁶¹¹; teraz wszelako zaledwie ślady ich dawnej potęgi są widoczne, a i tych niewiele, gdyż prawie wszystkie strawił czas, rzeczy niszczyciel. Jest tu arcybiskup Rusinów, wszystkich biskupów obrządku greckiego, jacy tylko są w Królestwie Polskim, prymas, czyli metropolita, który papieżowi posłuszeństwo teraz okazuje⁶¹². Jest i biskup obrządku katolickiego, który z wojewodą i kasztelanem miasta do senatu Królestwa wchodzi⁶¹³.

Liczne tu znajdują się świątynie tak ruskie, jak łacińskie, z których jedną zajmuje archimandryta z mnichami swymi schizmatykami, przeciwnymi stolicy apostolskiej, i stu wsiami największymi prawnie włada. Są tu groty naturalne, w których niegdyś chowano ciała książąt kijowskich, a i dziś jeszcze niektóre z nich można oglądać nienaruszone; te czczone są jako święte. Rozciągają się owe krypty, czyli podziemne lochy, jak powiadają, aż do Moskwy przez kilkadziesiąt mil. Mnisi tutejsi (reguły św. Bazylego), którzy najsurowsze życie prowadzą, wstępują w nie w czasie wielkiego postu, aby tam samotnie pokutę odprawiać⁶¹⁴. Inni idą w step, we włosiennicę odziani i w łańcuchach żelaznych, niekiedy aż do odległej Scytii, aby tam Ewangelię głosić i zdobyć palmę męczeńską; mają zaś liczne klasztory na Rusi, z których część pozostaje już w jedności z Kościołem

⁶¹¹ Chodzi Starowolskiemu o starożytne plemiona Scytów, zamieszkujące południowe, nadczarnomorskie tereny Ukrainy.

⁶¹² Chodzi o metropolitów unickich, podporządkowaniu części Kościoła prawosławnego papieżowi w rezultacie Unii Breskiej (1595-96).

⁶¹³ Początki biskupstwa rzymskokatolickiego w Kijowie nie są dobrze znane. Dopiero od XIV w. ustala się ono definitywnie, a od Unii Lubelskiej biskupi kijowscy wchodzi do senatu Rzeczypospolitej.

⁶¹⁴ Chodzi o zespół sławnej Ławry Peczerskiej w Kijowie, z poł. XI w., rozbudowywany w późniejszych wiekach.

rzymskim [nakłoniona do unii przez jezuitów, którzy w Kijowie mają swoje kolegium]⁶¹⁵.

Województwo to rozciąga się szeroko, z południa do Morza Czarnego, z zachodu i północy do granic Litwy i Białej Rusi; ma też wiele ludnych i zamkami silnie umocnionych miast, szczególnie zaś Kaniów, Czerkasy, Bohusław, Perejasław, Białą Cerkiew, Stepanów, wałem i fosami umiejętnie obwarowany, i Chwastów, biskupa kijowskiego rezydencję [skąd jezuita swoje kolegium do Kijowa przenieśli]⁶¹⁶. W tym województwie i przedtem wymienionym braclawskim lud w nieustannych wojnach zaprawiony, wojskowy animusz przejawia, i tak z miast, jako i wsi, zbiera się na wyspach Dniepru⁶¹⁷, zaciągając się do służby wojskowej za darmo; a zowią się owi ludzie Kozakami i starym zwyczajem już to na Tatarów urządzają piesze wypad, łupy stamtąd przynosząc, już to na Turków przez morze albo gdzie im król rozkaże. Liczy się ich zaś do czterdziestu tysięcy, z których prawie wszyscy na zimę do domów swoich wracają, niewielu pozostawiając dla strzeżenia wysp przed napadami barbarzyńców. Służą Rzeczypospolitej bez żadnej zapłaty, samym tylko łupem się kontentując. Aby jednak byli bardziej do służby ochotni, król ma zwyczaj dawać im po każdej wojnie pewną znaczną sumę pieniędzy dla wzmocnienia siły zbrojnej [, aby większą liczbę wojska zaciągali].

Lecz w kierunku jakby domu, na zachód od kijowskiego, leży województwo WOŁYŃSKIE, które dzieli się na dwie bardzo rozległe ziemie, kremieniecką i łucką⁶¹⁸. I ma trzech senatorów: wojewodę i kasztelana wołyńskiego oraz biskupa łuckiego, który katedrę swą, z kapitułą, ma na zamku łuckim, gdzie znajduje się także księży Towarzystwa Jezusowego kolegium dla uczniów. W samym zaś

⁶¹⁵ Jezuita sprowadzeni zostali do Kijowa w 1620. W 1645 wojewoda kijowski Jan Tyszkiewicz ufundował im kościół i kolegium.

⁶¹⁶ Rezydencja biskupów kijowskich w Chwastowie istniała od ok. poł. XVI w. Kolegium jezuita – przeniesione w drugiej ćwierci XVII w. do Kijowa – od 1620. W XVII w. czynna była w Chwastowie także drukarnia. W wydaniu pierwszym zakończenie zdania brzmiało: „ubi Ignatianorum pro iuventute instituenda collegium celebre habetur” („gdzie jezuita prowadzą sławne kolegium dla kształcenia młodzieży”).

⁶¹⁷ Chodzi o Sicz na Zaporozżu.

⁶¹⁸ Na powiaty zaś: krzemieniecki, łucki i włodzimierski.

mieście biskup ruski rezyduje⁶¹⁹. Niezbyt daleko stąd jest miasto Włodzimierz, w którym również biskup Rusinów ma swoją stolicę, szeroko rozciągając swą władzę. Z pozostałych miast wymienić należy Hrubieszów tudzież Sokal, sławny cudownym obrazem Najświętszej Panny Marii, do którego zazwyczaj schodzą się tłumy ludzi dla wypełnienia swoich ślubów i dla składania ofiar zakonnikom reguły św. Franciszka obserwantów, których pospolicie bernardynami zwiemy. Oni to na wyspie rzeki Bug przewspaniały kościół i klasztor silnie obwarowany z obawy przed wrogami niedawno zbudowali z jałmużny pobożnych i kościół ów cały przepięknymi malowidłami, srebrnymi i złotymi naczyniami i szatami liturgicznymi, wysadzany szlachetnymi kamieniami, w krótkim czasie nad podziw ozdobili⁶²⁰. Dalej następują Czartorysk, Olesko, Kryłów, Brody, Ołyka – miasta wyborne i zamkami bardzo warownymi wpadające w oczy. [Miasto Brody przez Stanisława Koniecpolskiego, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego, ozdobione jest znakomitą fortalicją, kościołem kolegiackim i gimnazjum publicznym. Niedaleko stąd zwraca uwagę pałac podhorecki z ogrodami i wybornymi fontannami. Takież i książę Stanisław Radziwiłł, kanclerz wielki litewski, w województwie tym miasto swoje, Ołykę, nadzwyczaj wsławił zamkiem wielce warownym, bardzo pięknym kościołem kolegiackim, w sprzęt złoty zasobnym, i głośną w naszych czasach akademią pożytecznych nauk.]⁶²¹

⁶¹⁹ Łuck był siedzibą biskupstwa łańcuckiego od 1428, po przeniesieniu jej z Włodzimierza Wołyńskiego. Katedra na zamku była kilka razy przebudowywana, m. in. w XVI-XVII i XVIII w. Biskupstwo ruskie w Łucku istniało od XIII w. Od 1. ćwierćwiecza XVII w. istniało tu również kolegium jezuickie (w obrębie zamku).

⁶²⁰ Bernardynów sprowadził do Sokala w 1599, fundując im kościół (poświęcony w 1611) i klasztor na kępie Bugu, biskup chełmski Stanisław Gomoliński. Rozwinięty, zwłaszcza w XVII w., kult maryjny w Polsce znalazł swoje odbicie w bardzo licznych miejscach odpustowych, zawsze mających w swych kościołach „cudowny” wizerunek Marii, najczęściej zbliżony ikonograficznie do typu częstochowskiej *Madonny z Dzieciątkiem*.

⁶²¹ Brody, założone w 1584 przez Stanisława Żółkiewskiego, w 1610 przeszły z ręką córki Żółkiewskiego na własność Stanisława Koniecpolskiego, który w latach 30-tych XVII w. otoczył miasto fortyfikacjami zaliczanymi do najnowocześniejszych w ówczesnej Polsce. Pałac wczesnobarokowy w Podhorcach – wybitne dzieło architektury polskiej pierwszej poł. XVII w. – z fortyfikacją bastionową i wspaniałymi ogrodami wznosił hetman Stanisław Koniecpolski w latach 1635-40. Zamek w Ołyce – od 1589 ośrodkiem ordynacji – wzniesiony został na przełomie XVI i XVII w. Albrecht Stanisław Radziwiłł ufortyfikował miasto, wznosił barokową kolegiatę (1635-40) i założył tzw. Akademię (w 1638).

Z kolei idzie Krzemieniec, stolica swej ziemi, chlubiący się zamkiem na skale bardzo wyniosłej⁶²², dalej Wiśniowiec, Zasław, Konstantynów, Bazalia⁶²³, Dubno, Ostrog, Zbaraż, każde zamek wielce warowny i bardzo ozdobny mające, i każde dawnych książąt ruskich stolica i gniazdo. Ostrog nadto z jednej strony (lubo troszkę dalej) ma Dermań, klasztor ruski przepiękny, w którym mnisi reguły św. Bazylego pod władzą hegumena⁶²⁴ żyją w schizmie od Kościoła rzymskiego i mają obszerne posiadłości, z drugiej zaś strony Międzyrzecz, miasto bardzo warowne, w którym franciszkanom konwentualnym ostatni z rodu Jan książę Ostrogski, kasztelan krakowski, kościół i klasztor zbudował kosztem – można by rzec – królewskim. Natomiast w mieście samym wnuczka jego niedawno ufundowała księżom Towarzystwa Jezusowego kolegium dla kształcenia młodzieży i kościół przewspaniały, w którym ze łzami złożyła kości małżonka swego, Karola Chodkiewicza, męża w kunszcie wojennym niezrównanego⁶²⁵.

Ale już województwo BEŁSKIE, sąsiadujące z ziemią lwowską i chełmską, leży jakby w środku Rusi Czerwonej, samo zaś miasto wśród bagien (gdzie bracia dominikanie kościół bardzo starożytny posiadają). Województwo to ma dwóch

⁶²² Zamek w Krzemieńcu (z XV w., rozbudowany przez królową Bonę w XVI w.), ongiś najsilniejsza warownia wołyńska, po zniszczeniach w czasie buntu Stefana Chmielnickiego w 1648 nie podniósł się już z ruin.

⁶²³ Bazalia (w pobliżu Konstantynowa) – nazwa miasteczka od imienia jego założyciela (w 1570), księcia Bazylego Ostrońskiego, wojewody kijowskiego.

⁶²⁴ Klasztor w Dermaniu fundowali Ostrogscy. Hegumen (lub ihumen, igumen) – to przełożony klasztoru we wschodnim Kościele chrześcijańskim.

⁶²⁵ W silnie ufortyfikowanym przez Ostrogskich Międzyrzeczu (Ostrogskim) klasztor franciszkanów, również obwiedziony solidnym murem obronnym z 4-ma basztami, zbudował Jan Ostrogski na pocz. XVII w. (kościół w 1606). Mówiąc o kościele Jezuitów w Ostrogu i złożeniu w nim zwłok Chodkiewicza, ma Starowolski na myśli rok 1627. Ciało hetmana przechodziło po śmierci dziwne koleje losu. Po zawarciu pokoju z Turkami (14 X 1621) przeniesiono je z Chocimia do Kamieńca Podolskiego i tu złożono tymczasowo w grobowcu katedry. W rok później druga żona Chodkiewicza, Anna z Ostrogskich, przewiozła je do Ostroga i złożyła w kościele parafialnym. W 1627 przeniesiono je z kościoła parafialnego do nowo wybudowanej kaplicy w kościele Jezuitów w Ostrogu. W 1648, w czasie powstania Chmielnickiego, wdowa przewiozła zwłoki, przez Zamość (gdzie również chwilowo spoczęły), do Wołchowa i tu złożyła czasowo w kościele jezuickim. Po powstaniu wróciły one do Ostroga, a po śmierci Anny spoczęły wraz z jej zwłokami w jednej z kaplic kościoła jezuickiego. W tym samym kościele zwłoki Chodkiewicza i Anny raz jeszcze przeniesiono do nowego grobowca w 1722. Por. *Polski słownik biograficzny*, t. 3., Kraków 1937, s. 367 (artykuł o Janie Karolu Chodkiewiczu, pióra Wandy Dobrowolskiej).

senatorów, od miasta nazwanych: wojewodę i kasztelana bełskiego, i dzieli się bezsprzecznie na cztery ziemie: bełską, buską, horodelską i grabowiecką⁶²⁶, w których jest wiele miast i wsi, lecz te cztery wymienione wyróżniają się jako stolice swoich ziem, a także jako znaczniejsze od innych i zamkami obronnymi opatrzone.

Ostatnie miejsce zajmuje ziemia chełmska⁶²⁷, między województwem lubelskim a granicą Litwy położona, Wołyń zaś od wschodu mająca. Samo miasto Chełm dwóch ma biskupów: jednego katolickiego, którego katedra została przeniesiona nie tak dawno do Krasnegostawu, oraz drugiego, ruskiego, który tamże zostaje i świątynię swą katedralną zajmuje⁶²⁸. Zatem na dwa dzieli się powiaty, chełmski mianowicie i krasnystawski, i także ma dwu senatorów – biskupa i kasztelana chełmskiego. A miasta znaczniejsze to sam Chełm, Rozana, Włodawa, Krasnystaw nad rzeką Wieprzem położony, gdzie jest i katedra biskupia, i zamek z pałacem nowszej architektury. Tu świętej pamięci arcyksiążę Maksymilian, gdy do Królestwa Polskiego z wojskiem nieprzyjacielskim przybył, zuchwałością nielicznych przywołany, przez Jana Zamoyskiego pobity i wzięty do niewoli, trzymany był pod strażą⁶²⁹.

Tenże właśnie wymieniony Zamoyski w pobliskiej posiadłości, we wsi swej dziedzicznej, miasto Zamość najwarowniej ufundował, otoczył umocnieniami, fosami, wałami oraz fortyfikacjami podług sztuki współczesnej geometrii i w nim kościół kanoników (których dziekan jest infułatem), z największej ku Bogu miłości

⁶²⁶ *Mały słownik historii Polski* (op. cit., s. 523) dzieli województwo bełskie na 5 powiatów: bełski, grabowiecki, horodelski, lubaczowski i buski, przy czym tylko buski wymienia jako zarazem ziemię.

⁶²⁷ Por. komentarz 89.

⁶²⁸ Biskupstwo łacińskie istniało w Chełmie od 1490 (biskup rezydował w Krasnymstawie). Ruskie natomiast wzmiankowane było już w XI w., od XIII w. istniało z całą pewnością. Na przełomie XVI i XVII w., po Unii Lubelskiej, przez pewien czas byli tu biskupi prawosławni i unicki; ostatecznie pozostało biskupstwo prawosławne.

⁶²⁹ W 1587, po śmierci Batorego, partia Zborowskich doprowadziła do obioru na tron polski arcyksięcia austriackiego Maksymiliana Habsburga, gdy równocześnie stronnictwo Jana Zamoyskiego obrało królem Zygmunta Wazę. Maksymilian wyprawił się z wojskiem do Polski, w celu objęcia tronu orężem, pobity jednak przez Zamoyskiego pod Byczyną (24 I 1588) i ujęty, osadzony został na zamku w Krasnymstawie. W 1589, po układzie bytomskim postanawiającym zrzeczenie się przez Maksymiliana pretensji do tronu polskiego, arcyksiążę odzyskał wolność.

wspaniale wzniosłszy, we wszystek niezbędny sprzęt go opatrzył. A jako największy wychowawca szlchetnych charakterów i protektor wszystkich nauk i sztuk, powołał z Krakowa mężów najuczeńszych i Akademię założył, już nie tylko Zamość swój, lecz także całą Ruś splendorem Muz rozświetlając. [Dodała później kolegium kapłanów i seminarium kleryków Katarzyna Ostrogska, żona Tomasza Zamoyskiego, kanclerza Królestwa, powiększając w ten sposób wydatnie liczbę profesorów i kanoników.]⁶³⁰

Dookoła są także inne dość znaczne miasta, jak Szczebrzeszyn, [Turobin, Tarnogród], Tomaszów, Krzeszów i wiele innych, lecz prawie żadne nie dorównuje bogactwu Zamościowi, gdzie i ogrody najlepiej uprawione widzieć można, i stawy rybne od nadmiaru ryb z brzegów występujące, i różnych zwierząt zwierzyńce, i w różnych stronach huty żelaza.

Podobnie także w Uchaniach, gdzie znakomity niegdyś mąż, Mikołaj Daniłowicz, podskarbi Królestwa, kościół przewspaniały zbudował i różnymi bardzo kosztownymi darami, jak [i srebrnymi sprzętami wielce ubogacił]⁶³¹. Również pałac okazały można tutaj zobaczyć i bardzo piękne ogrody, co powszechnie jest wszystkim magnatom Sarmacji.

[Tu trzeba dodać, jak sądzimy, województwo CZERNIHOWSKIE, za Dnieprem położone, które Władysław IV od Moskwy oderwawszy, do Królestwa Polskiego przyłączył i oprócz starostów miast ustanowił w tym województwie dwóch senatorów, wojewodę mianowicie i kasztelana, wyznaczając im miejsca w senacie Królestwa; ufundował ponadto w wielu miejscach liczne kościoły katolickie i dla kształcenia młodzieży kolegium księży Towarzystwa Jezusowego w Nowogrodzie założył.

⁶³⁰ Zamość był jednym z nielicznych w całej Europie zrealizowanym przykładem renesansowego miasta idealnego. Zaprojektował go i wybudował od fundamentów, w ciągu kilkunastu zaledwie lat (80-te XVI w. – początkowe XVII w.), z inicjatywy i fundacji kanclerza i hetmana Jana Zamoyskiego, włoski architekt Bernardo Morando. Miasto, prócz regularnej sieci ulic, planowej zabudowy, rezydencji Zamoyskiego, ratusza, kolegiaty i głośniejszej Akademii (założonej ok. 1595), otoczone zostało doskonałym systemem fortyfikacji.

⁶³¹ Późnorenesansowo-manierystyczny kościół w Uchaniach ukończony został ok. 1625. W wydaniu pierwszym zakończenie zdania brzmiało: „argenteo cimborio decoravit” („srebrnym cyborium ozdobił”).

Ale przejdźmy już do Rusi Białej, skorośmy omówili prowincję czernihowską, właściwie do Czarnej Rusi należąca.]⁶³²

Starowolski Sz. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego z języka łacińskiego przelozył, wstępem i komenterzami opatrzył Antoni Piskadło.

– Kraków, 1976. – S.89-100; 183-189.

* * *

Русь.

Поглянемо на Корони Польської найбільший⁶³³ Руський край підлеглий, що розлігся завдовжки від меж Покуття до прикордоння Лівонії – на 200 менших миль⁶³⁴; завширшки ж від Малополющі до Литви в бік сходу аж до пустельних Татарських полів або Московії – на сто двадцять⁶³⁵. Поділяється на Білу Русь, що до Великого князівства Литовського відноситься та на Русь Червону, яку окремо звать Роксоланія, і [котра] до Польщі належить. Третю ж частину, за Танаїсом⁶³⁶ та витокami Борисфену⁶³⁷, звано Русь Чорна віддавна, віднедавна ж у просторіччі за власником Московією називають як і цілу ту імперію, куди вона не сягнула, від міста і річки Москва звать загалом Московією, яку колись Сарматією Азійською іменовали. Нашу ж цьогобічну Борисфенську Русь – Сарматія Європейська, а Польщу саму окремо – Вандалія. Цілий цей взагалі край плодів, дичини, худоби, риби та меду чисельність нескінчену має, особливо на Поділлі, де з кущів⁶³⁸ та інших добрих духмяних трав і квіток бджолами збирається. Знать уся відважна і діяльна, та навіть і посполиті⁶³⁹ для війни вправно легку

⁶³² Ziemia czernihowska (a także smoleńska i siewierska; sam Smoleńsk przy Polsce od 1611 do 1667) dostała się Polsce na mocy traktatu z Rosją w Polanowie 14 VI 1634 (po wojnie polsko-moskiewskiej). Województwo czernihowskie ustanowione zostało dopiero w 1645 (z powiatami: czernihowskim i nowogrodzkim). W wydaniu pierwszym zamiast dwóch ostatnich akapitów było krótkie zdanie: „Sed nos ad Albam Russiam procedamus” („Lecz my do Białej Rusi przejdźmy”).

⁶³³ Варіант – „найзнатніший”.

⁶³⁴ Мала миля – 6350 м (отже 200 малих миль = 1.270 км).

⁶³⁵ 762 км.

⁶³⁶ Дон.

⁶³⁷ Дніпро.

⁶³⁸ Дослівно – „ясенець, дикий бадьян” (Origanu Dictamnium). Може черемха?

⁶³⁹ Варіанти – „селяни, простолюди”.

броню⁶⁴⁰, рушниці, списи, іншу різноманітну зброю, особливо ж мисливські списи⁶⁴¹ та сагайдаки вживають.

Русь Червона.

Найзнатніша ця провінція, молоком та медом сповнена, з півдня Угорщину, Молдову та Бессарабію має, зі сходу Скіфську пустелю та наймогутніше Московське князівство, з півночі Білу Русь, річками Стир та Прип'ять відмежовану: від західного боку Малополющу, Віслоком та Вепром ріками, майже по знаках кордону відділену. Містить в собі сім найзначніших уділів⁶⁴² – Руське воєводство передусім, потім Подільське, Волинське, Белзьке, Брацлавське, Київське та землю Холмську⁶⁴³.

РУСЬКЕ воєводство має сенаторів – архієпископа львівського⁶⁴⁴, єпископа перемиського⁶⁴⁵, воєводу руського⁶⁴⁶ та каштелянів чотирьох: львівського⁶⁴⁷, перемиського, галицького та сяноцького⁶⁴⁸, які навіть на таку саму кількість повітів свою територію поділяють⁶⁴⁹. І ось першим повітом є

⁶⁴⁰ Варіант – „кольчуги”.

⁶⁴¹ Мова напевно про *рогатини* (списи з поперечиною-рогаткою після вістря-леза, аби, зокрема, зручно було витягати зброю зі здобичі).

⁶⁴² Варіант – „адміністративних одиниць”.

⁶⁴³ У 2-му виданні додано „*і галицьку*”. Можливо тут Старовольський вирішив віддати данину шани колись „столичній” землі Галицько-Волинського князівства/ королівства. Утім, варіант 1-го видання виглядає логічнішим, адже Галицька земля – то частина згаданого Руського воєводства. Відсутність у переліку Чернігівського воєводства не має дивувати, оскільки інформація про нього стала актуальною вже аж для 2-го видання та й сумніви Старовольського чи це вже «Червона» чи ще «Чорна» Русь слід приймати до уваги.

⁶⁴⁴ 3-є місце серед сенаторів-католицьких ієрархів (тут і далі за ustalеним після 1569 р. порядком).

⁶⁴⁵ У 2-му виданні додано „*і київського*”. Це, вірогідно, друкарська помилка. Єпископ перемиський посідав 11-е місце в сенаті.

⁶⁴⁶ 16-е місце у світській частині сенату (33-й за загальним).

⁶⁴⁷ Єдиний тут з т.зв. каштелянів великих, 67-й за загальним списком сенаторів станом на 1-е видання «Полонії» Старовольського, 68-й – на 2-е (після утворення Чернігівського воєводства 1635 р.).

⁶⁴⁸ Усі троє останніх – каштеляни менші – 100-й, 101-й, 102-й відповідно (за часів 1-го видання), 102-й, 103-й, 104-й (2-е видання).

⁶⁴⁹ Тобто скільки каштелянств – стільки повітів і з такими самими назвами. Існував і альтернативний поділ Руського воєводства на чотири землі – *львівську* (з повітами львівським і жидачівським), *перемиську* (з повітами перемиським і пшеворським), *сяноцьку* (один однойменний повіт), *галицьку* (повіти галицький, теребовлянський та

знатне⁶⁵⁰ місто Львів⁶⁵¹, розташоване на 46 градусі довготи 49 широти⁶⁵². Воно має укріплення достатньо міцні та два замки⁶⁵³; має іменуватись як осідок архієпископа католицького⁶⁵⁴ та двох єпископів, а саме вірменського⁶⁵⁵ та руського⁶⁵⁶. Але єретиків жодним чином ані допустили, ані прийняли до себе⁶⁵⁷, через що особлива від Сикста V похвала була і відзнака ця надана⁶⁵⁸. Мужів вчених багато має, що охоче проповідують та люблять у цьому конкурувати і від цього торгівельний осередок цивільною⁶⁵⁹ вишуканістю та освіченістю найбільше квітне. Ігнатіани⁶⁶⁰ наш Колегіум студентський мають; але і домініканці, францисканці, бернардинці та інші студії теологічні та філософські старанно провадять. Справжня гуманітарних наук гімназія міська найшляхетніших наставників з Академії Крак[івської] має⁶⁶¹. Ярмарок той зимовий на свято св.Агнеси⁶⁶² багатолюдний: відвідати його з Угорщини, Молдови, Туреччини та інших частин світу найбагатші купці приїжджають. Але окрім того, що з річок незчисленних має Роксоланія

коломиїський). Іноді до складу Руського воєводства включають і *холмську землю*, яка відділяла його від Белзького воєводства.

⁶⁵⁰ Варіант – „*одне з найперших*”.

⁶⁵¹ Львів був столицею воєводства з 1434 р.

⁶⁵² Львів лежить на 24°00' сх.д. та 49°50' пн.ш.

⁶⁵³ Варіант – „*брами*”. Обидва замки у Львові – Високий та Низький – існували вже принаймні у XIV ст. Пізніше розбудовувались. Принаймні з 1445 р. львівські мури мали 17 башт.

⁶⁵⁴ Архієпископство католицьке існувало у Львові з 1412 р. (осідок архієпископства заснованого 1376 р. перейшов сюди з Галича).

⁶⁵⁵ Вірменське єпископство існувало з 1626 р. (з 1630 р. в унії з Римом).

⁶⁵⁶ Православна єпископія у Львові znana з 1539 р.

⁶⁵⁷ Себто до привілейованої міської громади.

⁶⁵⁸ *Сикст V* – римський папа (1585-1590), відомий, зокрема, несхильністю до міжконфесійних компромісів. Актом від 15.IX.1586 р. він, винагороджуючи Львів за вірність католицькій вірі, додав до гербу міста (у відкритій брамі лев; вище три вежі) свій власний: три пагорби та зірку.

⁶⁵⁹ Варіант – „*громадянською*”.

⁶⁶⁰ *Єзуїтів* (ігнатіани – варіант назви від імені засновника ордену – *Ігнатія* Лойоли) до Львова запросив католицький архієпископ Ян Дімітр Соліковський у 1584 р. Єзуїтський костюл св.Петра і Павла постав у 1610-бл.1630 рр. Колегіум львівським єзуїтам заклав король Сигізмунд III бл.1606 р.

⁶⁶¹ Йдеться про т.зв. *Гімназію Академічну* (або *Руську*) з руською мовою викладання, що постала з нижчої школи міської закладеної ще у другій половині XIV ст.; вже з середини XV ст. була вона колонією Краківського університету.

⁶⁶² 21 січня.

риб величезних, так [ще] ставки мистецтвом рукотворним робить майже без числа, де риb усіх взагалі найжирніших розводять, тому цього зимового часу сіллю приправивши (оскільки усю свіжою з'їсти та зберегти через велике число не можуть) в сосудах⁶⁶³ величезних, оскільки на додачу з інших міст тоді найбільше на ярмарковий час до Львову звозять та саме звідти по всій Польщі розпродують⁶⁶⁴. Храми в цьому місті гарні – і покровів святих, і начиння срібного [та] золотого [їм] вдосталь надаровано. Товариство Кліриків⁶⁶⁵ між іншими скарбами⁶⁶⁶ ризи мають цілком самоцвітами та перлами розкішно розцвічені, що оцінюються в кілька десятків тисяч флоринів⁶⁶⁷. Так само й інші храми багато золотих чаш, чимало одіж жрецьких перлами прикрашених мають, а особливо собор кафедральний – митру єпископську, величезної ціни, самоцвітами прикрашену. Навіть Брати менші за повагою⁶⁶⁸, які за міськими мурами храм свій найвеличнійший не так давно звели⁶⁶⁹, між іншими святими реліквіями мають також⁶⁷⁰ свого ордену Брата одного, при великому олтарі похованого – блаженного Іоанна Дукленського⁶⁷¹, чудесами славного. Котрий, поки жив, у справі оголошення

⁶⁶³ Напевно мова про бочки.

⁶⁶⁴ З торгівлі рибою Львів був славний аж до кінця XVIII ст. На початку XVI ст. бурмістр навіть наказав вибивати на бочках із соленою рибою знак лева (міський герб), аби знано було, що то риба львівська.

⁶⁶⁵ Мова про єзуїтів – *Товариство Ісуса* (нижче автор вживає повнішу форму – „*Societatis IESU Clericorum*”).

⁶⁶⁶ Варіант – „*реліквій клейнодами*”.

⁶⁶⁷ Тут – польських злотих.

⁶⁶⁸ Брати-мінорити (інша традиційна назва францисканців). Один з відламів цього чернечого ордену, знані ще як *бернардинці* (прихильники теолога-францисканця Бернардина Сієнського). Тут мова саме про останніх, дуже активних на Україні у першій половині XVII ст., які заклали добре знаний Бернардинський монастир у Львові.

⁶⁶⁹ Кафедральний костьол Успіння Пресвятої Діви Марії у Львові – готичний, XV ст., перебудований у XVIII ст. Первісний костьол бернардинів (св. Андрія, бл. 1460) страждав від пожеж принаймні двічі (зокрема у 1509 р. під час нападу молдовського господаря Богдана). Бл. 1600 р., після чергової пожежі, розпочато будівництво нової святині – з фундації воєводи сандомирського та водночас львівського старости Єжи Мнішка (освячена 1630 р.).

⁶⁷⁰ Варіант – „*навіть*”.

⁶⁷¹ *Дукля* (Dukla) – нині місто в Польщі, недалеко Кросна. Святий *Ян* (Іоанн) з *Дукли* (бл. 1410-1484) – місцевий монах-францисканець, вихованець Краківського університету.

слова божого⁶⁷² невичерпним цілком був. З тих був людей [знаних] ще за часів від перших років благочестя та найцотливіших святих звичаїв, як ось стародавні Анахорети⁶⁷³; [і] він винятково за цим взірцем виблискував. Поселеннями⁶⁷⁴ значними того повіту є Глиняни⁶⁷⁵, Золочів⁶⁷⁶, Зборів⁶⁷⁷, Городок⁶⁷⁸, Комарне⁶⁷⁹, Жовква⁶⁸⁰, що замок⁶⁸¹ найгарніший та сади чудові має⁶⁸². Хоча й інші міста з прилеглими до них замками не є зовсім незначними. Між яких Яворів⁶⁸³ відомий теплими водяними джерелами, що в районі, Шкловом⁶⁸⁴ званому, вирують, корисними вельми для лікування різних людських хвороб, як у книзі своїй доводить великого досвіду медик Сикст Львівський⁶⁸⁵.

Другим воєводства того повітом є Перемиський; місто саме Перемишль замком на скелі розташованим⁶⁸⁶ і двома єпископами – латинським або

⁶⁷² Варіант – „пророчого”.

⁶⁷³ Пустельники.

⁶⁷⁴ Власне – „укріпленими поселеннями”.

⁶⁷⁵ Нині місто Золочівського р-ну Львівської обл.

⁶⁷⁶ Нині райцентр Львівської обл.

⁶⁷⁷ Нині райцентр Тернопільської обл. (сусідній з Золочівським).

⁶⁷⁸ Нині райцентр Львівської обл.

⁶⁷⁹ *Комарне* – нині місто Городоцького р-ну Львівської обл. Менш вірогідно, що мова йде про *Комарів*, що з 1615 р. став зватись Сасів, нині Золочівського р-ну Львівської обл. (тоді слід вважати, що нова назва все ще не прижилася).

⁶⁸⁰ Нині райцентр Львівської обл.

⁶⁸¹ Варіант – „браму”.

⁶⁸² Резиденцію у пізньоренесансному стилі збудував для гетьмана Станіслава Жолкевського на рубежі XVI-XVII ст. (перед 1610 р.) вірогідно північноіталійський архітектор Павло Щасливий. У другій половині XVII ст. її частково перебудував Ян III Собеський.

⁶⁸³ Нині райцентр Львівської області.

⁶⁸⁴ Нині *Шкло* – селище міського типу Яворівського р-ну Львівської обл. (відомий бальнеогрязьовий курорт).

⁶⁸⁵ Джерела сірчаної води зі Шкла – одні з найдавніше знаних та використовуваних на теренах Польського королівства. 1578 р. за спеціальним дорученням короля Стефана Баторія їх дослідив знаний лікар Войтех Очко. У 1617 р. ці джерела описав у творі „*O cieplicach we Szkle pod Lwowem... ksiąg troje*” (Замостя, 1617) інший відомий лікар – *Еразм Сикст зі Львова* (Львів’янин). На цю книжку і посилається Старовольський.

⁶⁸⁶ *Перемишль* (Przemysł) – нині місто в Польщі. *Перемиський* (королівський) замок на місті граду і навіть передроманського *palatium* розбудовано у XV ст., перебудовано у пізньоренесансному стилі вірогідно італійським архітектором Галеаццо Апіані (пізніші перебудови XVIII та XIX ст. затерли частково його ренесансні шати).

католицьким⁶⁸⁷ та руським віри грецької⁶⁸⁸ прославлене. Є і ордени релігійні різні, крім високоповажної капітули каноніків. Є і Колегіум для студентської молоді Товариства ІСУСОВА кліриків⁶⁸⁹. Є і урядники різні, так замкові, як і земські. Є, зрештою, багато громадян торгівлі себе присвятивших; вони ярмарок мають щорічний, відвідуваний звідусіль. Замки такі повсюди⁶⁹⁰, знатні порівняною укріпленістю, бачимо, Білобоки⁶⁹¹, Сосниця⁶⁹², Домброва⁶⁹³, Угерці⁶⁹⁴, Прухник⁶⁹⁵, Ляшки⁶⁹⁶, але [і] між ними вирізняється Красічин, оновленої будови при Сяні річці⁶⁹⁷, палац, за одну або дві милі від Перемишля⁶⁹⁸. Поселенням⁶⁹⁹ дійсно з більш славніших є Самбір⁷⁰⁰, чудовим монастирем миноритів⁷⁰¹ відзначений, Фельштин⁷⁰², Добромиль⁷⁰³, Вишня⁷⁰⁴,

⁶⁸⁷ Існувало з 1375 р. Утім, 1377-1626 рр. перемиські католицькі єпископи мали резиденцію в більш «неруському» Кросно.

⁶⁸⁸ Центром православної єпископії Перемишль став ще на початку XII ст.

⁶⁸⁹ Колегіум єзуїтів у Перемишлі існував з 1622 р.

⁶⁹⁰ Варіант – „у різних місцях”.

⁶⁹¹ Напевно мова про *Bialoboki* – село під Пшеворськом (у 9 км).

⁶⁹² Напевно йдеться про містечко *Sośnica* – 22 км на південний-схід від Ярослава.

⁶⁹³ Найвірогідніше це *Dąbrowa* – містечко сусіднє з Тарновом (за часів Старовольського знане як резиденція магнатського роду Лігенз).

⁶⁹⁴ Напевно нині це *Haгіrne* (до 1939 р. – Угерці) – сільце підпорядковане сільраді с.Ралівка Самбірського р-ну Львівської обл.

⁶⁹⁵ *Próhnik* – місто на захід від Перемишля.

⁶⁹⁶ Найвірогідніше це *Laszki* – містечко в Польщі на схід від Ярослава або сучасне *Муроване* (Ляшки Муровані) – село Старосамбірського р-ну Львівської обл. (є й інші кандидати – сучасні села Мостиського р-ну Львівської обл. – Гостинцеве (до 1940 р. – Ляшки Гостинцеві) та Зав’язанці (до 1946 р. – Ляшки Зав’язані)).

⁶⁹⁷ Нині *Krasieczyn* у Польщі. Місцевий замок, зведений у другій половині XVI ст., у 1598-1614 рр. оновлено-добудовано у яскравому ман’єристичному стилі.

⁶⁹⁸ Ренесансно-ман’єристичний замок Красіцьких у Красічині збудовано у 1592-1614 рр., зокрема і за участі Галеаццо Апіані.

⁶⁹⁹ Варіант – „укріпленим поселенням”.

⁷⁰⁰ Нині *Самбір* – райцентр Львівської обл. (існує також м.Старий Самбір – сусідній райцентр).

⁷⁰¹ *Францисканців* (бернардинців). Первісний монастир та костюл бернардинів у Самборі, фундований Яном з Спрови Одровонжем та його дружиною Беатою з Течинських, збудовано наприкінці XV ст. Після спалення споруди татарами в 1498 р., вдова згаданого Одровонжа відбудувала її, але вже в XVI ст. монастир занепав. У 1585 р. наново відбудував його воєвода сандомирський Єжи Мнішек.

⁷⁰² Нині *Скелівка* – село Старосамбірського р-ну Львівської обл.

⁷⁰³ *Добромиль* – нині місто Старосамбірського р-ну Львівської обл.

⁷⁰⁴ Нині *Судова Вишня* (до 1545 – Вишня) – місто Мостиського р-ну Львівської обл.

Жидачів⁷⁰⁵, Мостиськ⁷⁰⁶, Дубецько⁷⁰⁷, Канчуга⁷⁰⁸, Пшеворськ⁷⁰⁹, Ярослав⁷¹⁰, [останній] ярмарок на свято Успіння благої Марії Диви, в цілій Короні Польській [із] славніших⁷¹¹, має, де, крім інших товарів з Персії, Константинополя, Венеції, Московії та Амстердаму привезених, зазвичай понад сорок тисяч биків на продаж буває та половина від того⁷¹² коней. Ігнатіани⁷¹³ ті Колегіум студентський мають⁷¹⁴: і дівочий монастир⁷¹⁵, із королівською насправді щедрістю зведений, але [його] не замком зроблено та укріпленнями знехтувано, оскільки цілком омивається [річкою] зі сходу, а містом же прикривається із заходу. Далі йдуть Ланцут⁷¹⁶ та Жешув⁷¹⁷ так само ярмарками весняними на свято св. Альберта⁷¹⁸ славний. Сповнений молоком та полотна⁷¹⁹ велика зазвичай кількість буває, що в цілому виробляють німецького племені люди посполиті⁷²⁰ мешканці, полонені на війні якійсь за Казимира великого польського короля, виведені із Саксонії з

⁷⁰⁵ Нині райцентр Львівської обл.

⁷⁰⁶ *Мостиська* (давній Мостич) – райцентр Львівської обл.

⁷⁰⁷ Нині *Dubiecko* в Польщі.

⁷⁰⁸ Нині *Kańczuga* в Польщі.

⁷⁰⁹ Нині *Przeworsk* у Польщі.

⁷¹⁰ Нині *Jaroslawa* у Польщі.

⁷¹¹ Славні ярмарки, а були вони у Центральній Європі другими по франкфуртським, відбувалися в Ярославі три рази на рік: на Успіння Пресвятої Диви Марії (15 серпня), на т.зв. Попелець (1-й день Великого Посту, а отже за 40 днів, не лічачи неділь, до відтинку між 22 березня і 25 квітня) та на св. Андрія (21 липня); тривали по чотири тижні.

⁷¹² Варіант – „тієї кількості”.

⁷¹³ Єзуїти.

⁷¹⁴ У 2-му виданні далі додано: „у вигляді резиденції за містом”. Колегіум єзуїтам заклала тут в 1571 р. Софія, дружина каштеляна гданського Яна Костки, що у першому шлюбі була за Кшиштофом Гарновським. Будівництво закінчено вже у XVII ст.

⁷¹⁵ Мова про монастир бенедиктинок заснований у 1615 р. (його костюл у ман’єристично-ранньобароковому стилі зведений у 1622-1624 рр.) Анною Острозькою – покровительницею самого Старовольського.

⁷¹⁶ Нині *Łańcut* у Польщі. У 2-му виданні далі додано: „костьолами, а також примітним палацом з вельми сильними укріпленнями та гарними парками прикрашений, котрі гідний шани муж, Станіслав Любомирський, воєвода краківський, прекрасно збудував”.

⁷¹⁷ Нині *Rzeszów* у Польщі. У 2-му виданні далі додано: „ладним замком та монастирями”.

⁷¹⁸ 23 квітня.

⁷¹⁹ Власне „льняного полотна”.

⁷²⁰ Варіант – „сільські”.

дітьми та жінками, щоб у цьому краї мешкали⁷²¹. Вони, отже, худобу і льон розводять у великій кількості та в ярмарковий час до інших околичних сусідніх поселень на продаж звозять, найбільше ж до Жешува та Ярослав.

Третій Воєводства Руського повіт – Сяноцький, з горами Угорськими сусідній і самою Трансільванією; і навпроти них цілком за гірськими перевалами розташований, за винятком Кросна⁷²², що наперед видається. Те місто у цьому краї виступає найголовнішим, [воно] торгівельний притулок угорців має. Бо як завгодно вони купи своїх товарів та вина у поселенні підгірної області складають, зрештою, сюди, за давнім звичаєм, якомога більше доставляють⁷²³. Чому і громадяни тут дещо багатші за інших, і ярмарки при цьому [місті] серед іншого сусіднього населення далеко славніші. Має тут також Товариство *Исусове*⁷²⁴ Колегіум наук гуманітарних. Сянок⁷²⁵ же самий, хоча краю голова, багато зараз менший за чисельністю [населення], яке при міських привілеях⁷²⁶ та самоврядно мешкає⁷²⁷, але замок з каменю, над Сяном річкою розташований⁷²⁸, не гідний зневаги мають, так як і інші міські осідки того краю – Бжозов⁷²⁹, Риманув⁷³⁰, Динув⁷³¹, Лесько⁷³², що через страх, татарами вселений, укріплення свої міцні роблять⁷³³.

⁷²¹ Сучасні історики пов'язують цей факт (зустрічається лише у Старовольського) з походом Казимира Великого на опавського князя Миколая в 1345 р. (не виключають також запрошення німецьких колоністів сюди у мирний час).

⁷²² Нині *Krosno* повітовий центр Підкарпатського воєводства в Польщі. Його піднесення відбувається вже після приєднання до Польського королівства земель Галицької Русі у середині XIV ст.

⁷²³ Ще 1365 р. польський король Казимир Великий видав заборону купцям, які їдуть в Угорщину та на Русь обминати Кросно. 1559 р. король видав новий привілей на право складу для міста.

⁷²⁴ Єзуїти. Колегіум єзуїтський засновано тут у 1614 р. Петром з Гомол Бал, підкоморієм сяноцьким.

⁷²⁵ Нині *Sanok* повітовий центр Підкарпатського воєводства у Польщі.

⁷²⁶ Дослівно „по-громадянські”.

⁷²⁷ Магдебурзьке право Сяноку надав 1339 р. ще галицький князь Болеслав-Юрій II.

⁷²⁸ Готичний замок Сянока, збудований у середині XIV ст., нині цілком перебудований.

⁷²⁹ Нині *Brzozów* у Польщі.

⁷³⁰ Нині *Rymanów* у Польщі.

⁷³¹ Нині *Dynów* у Польщі.

⁷³² Нині *Lesko* у Польщі.

⁷³³ Татари сягали, зокрема, Кросна у 1498, 1524, 1616 та 1624 рр.

Четвертий Руського воєводства повіт – Галицький, горами Трансільванії від заходу зимового, від півдня ж Молдови буковими лісами оточений. Тира⁷³⁴ річка найшвидша, що з гір Карпатських виходить, в бік сходу в море Евксинське плине [і] майже посередині [той край] розрізає, [а] ту частину південнішу, що за Тирою знаходиться у просторіччі Покуттям звуть. За поселення найголовніше має Галич, від якого і названий. Колись [це була] королівства руського столиця, короля власне Галицьким, а не Русі (якої вони цілість на багато дрібних володінь розірвали, удільних⁷³⁵ князів отримали, але між тими першість і майже монархію князі київські тримали) іменували, як ясно⁷³⁶ про ту справу Історії наші [пишуть]. Але нині не проявляють себе сліди якісь старовинної тієї величі. Замок є при Тирі розташований певного значення, але поселення міщан⁷³⁷ має дещо селянські землеробних, [а] не Меркурію відданих. Так само Снятин⁷³⁸, при Пруті річці розташований, що власне є Покуття столицею, зазвичай ярмарки раз на рік не безславні має, оскільки Волохи торгівельний притулок там свій, так як ось у сусідів роблять. Звідки биків, воску, меду та коней найпородистіших чималу кількість вони приводять зазвичай. Коломия⁷³⁹ не рідко відвідується міщанами через багатство на сіль варену, яку звідти по цілій Русі та Литві розвозять; оскільки усе майже воєводство солі немає, крім цієї та в Перемиському повіті виготовленої. Є, отже, райони⁷⁴⁰ інші під Галичем, в яких [сіль] з води з вироблених копалень черпають і почасти у вигляді порошку або снігу подрібненою залишають, почасти в шматки формують і так у роздріб розпродують. Виготовляється вона в багатьох місцях Руського того воєводства, а саме при Риботичах⁷⁴¹ в області

⁷³⁴ Дністер.

⁷³⁵ Дослівно „власних”.

⁷³⁶ Варіант – „латиною”.

⁷³⁷ Дослівно „громадян”.

⁷³⁸ Снятин – нині райцентр Івано-Франківської області.

⁷³⁹ Коломия – райцентр Івано-Франківської області.

⁷⁴⁰ Варіант – „села”.

⁷⁴¹ Нині село *Rybotycze* у Польщі.

Перемиській, при Добромилі, Самборі та Солі⁷⁴², що навіть від солі ім'я має. В пустелях також степів України або закордонної⁷⁴³ Подолії, поблизу Борисфену є озеро якесь, чия вода ясним і палким сонцем в тверду сіль застигає, яку навколишні мешканці вживають. Але до справи нашої [повернемось]. На Покутті найзнатнішими місцями є Мартинів⁷⁴⁴, Долина⁷⁴⁵, Стрий⁷⁴⁶, що замок на болотах розташований має. З цього ж боку Дністра ж або Тира Поток⁷⁴⁷, замок укріплений і храм братів-доміканців від Стефана Потоцького⁷⁴⁸, воєводи Брацлавського, який там само по смерті спочив, чудово прикрашено. Його спадкоємцям [належать] поселення і замок Монастирище⁷⁴⁹, Устя⁷⁵⁰, Добровода⁷⁵¹, інших чимало замків, між якими Бучач⁷⁵², фортеця укріплена примітна, також Підгайці⁷⁵³ опасовані мурами та укріплені та по сусідству замок Заволоч⁷⁵⁴ непоганий [та] Бережани⁷⁵⁵ місто багатолюдне та храм гарний та палац чудовий та добре укріплений має.

Далі йде нарешті ПОДІЛЛЯ постійними варварів набігами та битвами відоме, що якби бажаним миром змогла, отже, насолоджуватись, як західнішої Європи народи, мабуть і Італії або Угорщині за родючістю землі та багатством не позаздрили б. Має і мрамур різний і алебастр у різних місцях. Певним чином поділяється на повіти⁷⁵⁶ – Кам'янецький,

⁷⁴² Нині *Стара Сіль* – село Старосамбірського р-ну Львівської обл.

⁷⁴³ Варіант – „колишньої”, „тієї що знаходиться з протилежного боку; за нею”.

⁷⁴⁴ Нині *Мартинів* – залізнична станція поруч з Галичем.

⁷⁴⁵ *Долина* – нині райцентр Івано-Франківської обл.

⁷⁴⁶ *Стрий* – нині райцентр Львівської обл.

⁷⁴⁷ Нині *Золотий Поток* – місто Бучацького р-ну Тернопільської обл.

⁷⁴⁸ *Потоцький Стефан* (бл.1568-1631) – подільський магнат, воєвода брацлавський (з 1628 р.). 1601 р. отримав від короля згоду на зведення мурів навколо Золотого Поток. Згаданий костюль з монастирем він заклав 1604 р.

⁷⁴⁹ *Монастирська* – нині райцентр Тернопільської обл.

⁷⁵⁰ Нині *Устя-Зелене* (знане ще і як Устя-Горожане) – село Монастирського р-ну Тернопільської обл.

⁷⁵¹ *Добровода* – нині село Монастирського р-ну Тернопільської обл.

⁷⁵² *Бучач* – нині райцентр Тернопільської обл.

⁷⁵³ *Підгайці* – нині місто Бережанського р-ну Тернопільської обл.

⁷⁵⁴ Вірогідно *Завалів* – село Бережанського р-ну Тернопільської обл.

⁷⁵⁵ *Бережани* – райцентр Тернопільської обл. Ренесансну резиденцію та укріплення тут звів у 1530-1554 рр. воєвода руський Миколай Сенявський.

⁷⁵⁶ Дослівно „території, області”.

Теребовельський та Летичівський. Кам'янець⁷⁵⁷ є містом з фортецею, природу місця праця довершила укріпленням, тридцять миль вельми довгих⁷⁵⁸ відстань від Львова в бік сходу зимового⁷⁵⁹, на 49 градусі довжини, 48 широти⁷⁶⁰. Має і сам двох єпископів – одного католицького, вірменського другого; бо плем'я те користолюбне, з причини найбільших вольностей, в Короні Польській залишається та товари знатні різні почасті з Персії, почасті з царства Турецького [везе], але особливо коней породистих приводить. Мають вони залежно від [кількості?] і в інших більших містах Русі своїх урядників або старшин нації, які на вірність Короні та Міському магістрату за інших⁷⁶¹ присягають та за провинами племені свого самі наглядають. Також Товариство Ісусове колегіум тут свій має та наставляє наукам молодь⁷⁶². Другим з міст кам'яних є замок Потоцьких, Панівці⁷⁶³ званий, від Яна Потоцького⁷⁶⁴, видатного наших часів войовника, воєводи брацлавського, [за канонами] сучасної архітектури збудованого⁷⁶⁵, знаного за облогою⁷⁶⁶ Турків з року 1621, [підчас] війни з ними найважчої під Хотином, що у Валахії знаходиться. [Далі] Теребовля⁷⁶⁷ ж Летичів⁷⁶⁸, Гусятин⁷⁶⁹; Бар⁷⁷⁰, від королеви Бони⁷⁷¹ колись заснований, де навіть Єзуїти для навчання

⁷⁵⁷ Кам'янець-Подільський – райцентр Хмельницької обл.

⁷⁵⁸ Велика миля = 7.810 м (отже 30 великих миль = 234,3 км).

⁷⁵⁹ Варіант – „де сонце сходить взимку”.

⁷⁶⁰ Реальні координати Кам'янця-Подільського 26°30' сх.д. та 48°35' пн.ш.

⁷⁶¹ Варіант – „перед іншими”.

⁷⁶² Єзуїтський колегіум існував тут з 1606 р. (єзуїтів запросив до міста кам'янецький біскуп Я.А.Прухницький).

⁷⁶³ Панівці – нині сільце підпорядковане сільраді с.Устя Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

⁷⁶⁴ Потоцький Ян (бл.1552-1611) – старший брат вищезгаданого Стефана, генерал земель подільських, воєвода брацлавський (з 1608 р.). Його найбільший військовий успіх – битва 1600 р. у Молдові.

⁷⁶⁵ Замок у Панівцях Я.Потоцький звів 1598 р. 1621 р. турки його безуспішно штурмували. Зруйнований 1651 р. козаками з руїн вже не піднявся.

⁷⁶⁶ Варіант – „штурмом”.

⁷⁶⁷ Теребовля – райцентр Тернопільської обл.

⁷⁶⁸ Летичів – райцентр Хмельницької обл.

⁷⁶⁹ Гусятин – райцентр Тернопільської обл.

⁷⁷⁰ Бар – райцентр Вінницької обл.

⁷⁷¹ Бона Сфорца д'Арагона (1494-1557) – дочка міланського герцога, польська королева (з 1518 р.).

молоді колегіум мають; Чортків⁷⁷², Янів⁷⁷³, Зиньків⁷⁷⁴, Меджибіж⁷⁷⁵, Городок⁷⁷⁶, Язловець⁷⁷⁷, Сатанів⁷⁷⁸, Тернопіль, Китайгород⁷⁷⁹, Дунайгород⁷⁸⁰ та інших чимало, того магнатського роду⁷⁸¹ поселень, самотніх майже через Скифів напади та мало не постійні війни, не погано досконало укріплених, що мають фортеці свої поруч найміщніші та мешканців – війни дітей⁷⁸², Марсу себе присвятивших. Сенаторів того воєводства є троє, які до Сенату Речі Посполитої належать – єпископ кам'янецький⁷⁸³, воєвода подільський⁷⁸⁴ та каштелян кам'янецький⁷⁸⁵.

БРАЦЛАВСЬКЕ воєводство за Поділлям на кордоні татарському лежить, має славного населення чимало і фортець досконало укріплених, між якими вирізняються Мурафа⁷⁸⁶, Яришів⁷⁸⁷, Житомир, Шаргород⁷⁸⁸, Фельштин⁷⁸⁹, Хмільник⁷⁹⁰. Брацлав⁷⁹¹ сам при Бузі річці розташований і Вінниця, місце для з'їздів шляхетських та судочинства призначене⁷⁹²; де також Товариство Кліриків для навчання молоді колегіум славний має⁷⁹³.

⁷⁷² Чортків – райцентр Тернопільської обл.

⁷⁷³ Долина (до 1960 р. Янів) – село Терехівського р-ну Тернопільської обл.

⁷⁷⁴ Зиньків – село Вінковецького р-ну Хмельницької обл.

⁷⁷⁵ Меджибіж – містечко Летичівського р-ну Хмельницької обл.

⁷⁷⁶ Городок – райцентр Хмельницької обл.

⁷⁷⁷ Яблунівка (до 1947 – Язловець) – село Бучацького р-ну Тернопільської обл.

⁷⁷⁸ Сатанів – містечко Городоцького р-ну Хмельницької обл.

⁷⁷⁹ Китайгород – село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

⁷⁸⁰ Нині Дунаївці – райцентр Хмельницької обл.

⁷⁸¹ Дослівно „династії”.

⁷⁸² Варіанти – „війною народжених; до війни самою природою пристосованих”.

⁷⁸³ 16-й за списком сенаторів.

⁷⁸⁴ 35-й за списком сенаторів (18-й у світській частині).

⁷⁸⁵ 3 каштелянів «великих», 69-й за списком сенаторів (на час 1-го видання), 70-й (2-го).

⁷⁸⁶ Мурафа – село Шаргородського р-ну Вінницької обл.

⁷⁸⁷ Яришів – село Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.

⁷⁸⁸ Шаргород – райцентр Вінницької обл.

⁷⁸⁹ Нині Гвардійське (до 1947 – Фельштин) – село Хмельницького р-ну Хмельницької обл.

⁷⁹⁰ Хмільник – райцентр Вінницької обл.

⁷⁹¹ Брацлав – містечко Немирівського р-ну Вінницької обл.

⁷⁹² Контекстний варіант – „сеймиків шляхетських та судових рочків призначене”. З 1598 р., за ухвалою сейму, їх переведено до Вінниці з підупалого Брацлава.

⁷⁹³ Єзуїти осіли у Вінниці у 1620-х рр.; їх колегіум підлягав Віленській академії.

Сенаторів тут два – воєвода⁷⁹⁴ та каштелян⁷⁹⁵. Поділяється воєводство на два [повіти] – Вінницький та Житомирський⁷⁹⁶.

Так само татарським сусідом є воєводство КИЇВСЬКЕ, але воно також почасти з іншого [боку] Московітів має і майже посередині великою річкою Борисфеном розділяється. Місто Київ славнозвісне та досить багатолюдне, колись осідок князів своїх, які цілою Руссю або Сарматією, так в Азії, як і в Європі⁷⁹⁷, володіли, для самих Римських і потім Грецьких імператорів обтяжливі⁷⁹⁸; утім нині ледь тільки рештки давньої величі видні, їх небагато, усе часу дія руйнівна⁷⁹⁹ понишила. Є тут архієпископ руський усіх скільки б не було в Польському королівстві грецької віри єпископів примас або митрополит, який римському понтифіку покоритись зараз готовий⁸⁰⁰. Є і єпископ католицької віри⁸⁰¹, який з воєводою⁸⁰² та каштеляном⁸⁰³ міста до сенату королівського належить. Храмів тут як руських, так і латинських чимало, але з них один займають архімандрит з монахами своїми схизматицькими та бунтівниками [проти] Столиці Апостольської⁸⁰⁴, він має сотню сіл великих приписних⁸⁰⁵. Є тут печери, природою утворені, в яких тіла давніх князів київських спочивають, досьогодні на вигляд жоден не пошкоджений, що їх за святих почитають. Розлогі ці ходи або підземні печери, оскільки ведуть аж до Московії за кілька десятків миль. Тамтешні

⁷⁹⁴ 51-й за загальним списком сенаторів.

⁷⁹⁵ З каштелянів «великих», 84-й за загальним списком сенаторів (1-е видання), 85-й (2-е видання).

⁷⁹⁶ Насправді – вінницький та брацлавський. Спірний між двома воєводствами Житомирський повіт зазвичай зараховують до Київського, а не Брацлавського воєводства.

⁷⁹⁷ Мова про т.зв. Сарматії Європейську (на той час ототожнювану переважно з землями речі Посполитої) та Азійську (збігалася переважно теренами Московії).

⁷⁹⁸ У випадку „римських” імператорів маються на увазі сармати, „грецьких” (візантійських) – давні руси.

⁷⁹⁹ Варіант – „зажерлива”.

⁸⁰⁰ Йдеться про пошуки П.Могилою компромісу з Римом.

⁸⁰¹ 31-й за загальним списком сенаторів (14-й у світській частині Сенату).

⁸⁰² 15-й за списком сенаторів.

⁸⁰³ З каштелянів «великих», 65-й за загальним списком сенаторів (1-е видання), 66-й (2-е видання).

⁸⁰⁴ Тобто Риму, римського папи та католицької церкви.

⁸⁰⁵ Мова про Києво-Печерську Лавру.

монахи (уставу св.Василія), які суворе життя ведуть, вони уходять [в печери] під час Великого⁸⁰⁶ посту, щоб там на самоті каяття вершити. Інші відправляються до пустель, власяницю та вериги залізні одягають, іноді аж до Скіфії найвіддаленішої, щоб там Євангеліє проповідувати та мучеництвом увінчатись. Вони мають багато монастирів на Русі, але з них деякі в унії з римською церквою⁸⁰⁷. Воєводство це просторо розложене як у напрямку Евксинського моря на південь, так і в напрямку заходу та півночі до Литви та Білої Русі кордонів. Має і населення і фортеці поруч з добре укріпленими численними поселеннями, особливо ж Канів⁸⁰⁸, Черкаси, Богуслав⁸⁰⁹, Переяслав⁸¹⁰, Біла Церква⁸¹¹, Степань⁸¹² справними валами з палісадом та ровами укріплена, Фастів⁸¹³ – єпископа київського резиденція, де Ігнатіани для наставлення юнацтва колегіум славний мають⁸¹⁴. В цьому воєводстві та у вищезгаданому брацлавському, простолюд постійно⁸¹⁵ у війнах вправляється, військовий дух плекає і як з містечок, так і з сіл на островах Борисфену збирається, набуває форму⁸¹⁶ війська безплатного і себе Козаками звать, дотримуються суворого порядку⁸¹⁷ давнього і почасті на Скіфію пішими нападають та здобич відгоняють, почасті на Туреччину за море [ходять]; або так як наказ від короля буде. Буває ж їх числом до сорока тисяч, які майже усі взимку в домах своїх перебувають, небагато для охорони на островах

⁸⁰⁶ =40-днівного.

⁸⁰⁷ У 2-му виданні додано: „прихилені до унії єзуїтами, які в Києві мають свій колегіум”.

⁸⁰⁸ Канів – райцентр Черкаської обл.

⁸⁰⁹ Богуслав – райцентр Київської обл.

⁸¹⁰ Переяслав-Хмельницький – райцентр Київської обл.

⁸¹¹ Біла Церква – райцентр Київської обл.

⁸¹² Степань – містечко Сарненського р-ну Рівенської обл.

⁸¹³ Фастів – райцентр Київської обл.

⁸¹⁴ У 2-му виданні Старовольським дописано „звідки єзуїти свій колегіум до Києва перенесли”. Єзуїтів запрошено до Києва (чи то до двору київського єпископа у Фастові) 1620 р. З’явилися вони тут 1621 р. Колегіум спочатку діяв при фастівській резиденції ордену до її розпуску 1639 р. Згодом його інфраструктуру переведено до Києва, де 1646 р. київський воєвода Ян Тишкевич фондує єзуїтам костьол та колегіум. Останній реально розпочав навчальний процес вже 1647 р.

⁸¹⁵ Варіант – „завзято”.

⁸¹⁶ Варіант – „дає ім’я”.

⁸¹⁷ Варіант – „дисципліни”.

залишають, щоб [ті острови] варварами не займались. Воюють за Річ Посполиту без будь-якої платні, єдино здобиччю задовольняються. Але, щоб завзяття до служби було, звичайно їм король завжди, по закінченню війни, певну якусь суму готівкою для поправлення зброї⁸¹⁸ дарує⁸¹⁹.

Але, повернувшись майже додому⁸²⁰, на захід від Київського є ВОЛИНСЬКЕ воєводство, яке на два великих повіти поділяється – Кременецький та Луцький⁸²¹. Має сенаторів трьох – воєводу⁸²² та каштеляна⁸²³ волинських та єпископа луцького⁸²⁴, який кафедру свою з капітулою в замку міста має⁸²⁵. Там само Товариство Ісусове Кліриків колегіум для студентів [тримає]. У місті ж самому – єпископ руський⁸²⁶. Також, не дуже звідти далеко, є місто Володимир⁸²⁷, в якому так само руський єпископ осідок свій має юрисдикцію на розлогому обшарі здійснює. Іншими містами є Грубешов⁸²⁸, Сокаль⁸²⁹ – культом чудесної ікони Доброї Діви Марії славний, бо зазвичай великий людей вплив завжди буває задля виконання обітниць. Пошануванням [ікони] завідують святі благочесні мужі св.Франциска, котрі у просторіччі Бернардинами зуться⁸³⁰. Вони ж на острові ріки Буг найпишніший храм, гідний божої милостині та монастир

⁸¹⁸ Контекстний варіант – „на армату”.

⁸¹⁹ У 2-му виданні Старовольського з’являється дописка „[і] щоб більшу кількість війська набирали”.

⁸²⁰ Тут автор нагадує, що сам походить з сусіднього з Волинським Брестського воєводства (причому рідні йому Пружани – це містечко на самому кордоні з Волиню).

⁸²¹ Старовольський проминув ще *володимирський повіт* з центром у Володимирі-Волинському.

⁸²² 34-й за списком сенаторів (17-й у світській частині).

⁸²³ З каштелянів «великих», 51-й за списком сенаторів (на час 1-го видання), 52-й (2-го).

⁸²⁴ 10-й за списком сенаторів.

⁸²⁵ Уперше Луцьк став резиденцією католицького єпископа у 1404 р., 1427 р. після утворення (1425 р.) об’єднаної діоцезії луцької та володимирської сюди з Володимира-Волинського (де окремих католицьких єпископ перебував з 1375 р.) перейшла резиденція біскупа. Під кафедральним собором тут розуміється костьол святої Трійці. Єзуїтський колегіум у Луцьку закладено 1604 р.

⁸²⁶ Православне луцьке єпископство знане з XIII ст.

⁸²⁷ *Володимир-Волинський* – нині райцентр Волинської обл.

⁸²⁸ Нині *Hrubieszów* у Польщі.

⁸²⁹ *Сокаль* – райцентр Львівської обл.

⁸³⁰ Бернардинів запросив до Соколя 1599 р., коли їм збудував і костьол (освячений 1611 р.), і монастир на острівці на Зах.Бузі, єпископ холмський Станіслав Гомолінський.

оборонний міцний, через побоювання ворога, кілька років тому збудували. Храм цей цілком найпрекраснішим живописом, посудом срібним та золотим, покривами священними дорогоцінним камінням орнаментованими на подив, за короткий час прикрашено. Далі йдуть Чорторийськ⁸³¹, Олеськ⁸³², Крилів⁸³³, Броди⁸³⁴, Олика⁸³⁵, міста славні та замками найукріпленішими примітні⁸³⁶. Потім Кременець⁸³⁷ – повіту столиця з фортецею, на скелі найвищій поставленій. Далі Вишнівець⁸³⁸, Заслав⁸³⁹, Костянтинів⁸⁴⁰, Базалія⁸⁴¹, Дубно⁸⁴², Острог⁸⁴³, Збараж⁸⁴⁴, повсюдно замки найукріпленіші та найприкрашеніші мають, оскільки кожен окремо найстаровинніших князів руських осідок знатний та домашнє вогнище. І Острог же з боку одного (хоча трохи у віддаленні) Дермань, монастир руський прекраснійший має⁸⁴⁵, в якому уставу св.Василія монахи, під власним ігуменом у схизмі⁸⁴⁶ від церкви

⁸³¹ *Старий Чорторийськ* – село Маневицького р-ну Волинської обл.

⁸³² *Олесько* – містечко Буського р-ну Львівської обл.

⁸³³ Нині *Kryłów* у Польщі.

⁸³⁴ *Броди* – райцентр Львівської обл.

⁸³⁵ *Олика* – містечко Ківерцівського р-ну Волинської обл.

⁸³⁶ У 2-му виданні після цього додано інформації про Броди з поблизьким підгорецьким палацом С.Конецьпольського та Олику А.С.Радзівіла: „*Місто Броди Станіславом Конецьпольським, каштеляном краківським та гетьманом великим коронним, оздоблене є визначною фортецею, костьолом колегіатським та гімназією громадською. Недалеко звідти звертає увагу палац підгорецький з парком та чудовими фонтанами. Також і князь Станіслав Радзівіл, канцлер великий литовський, у цьому воєводстві місто своє, Олику, надзвичайно уславив замком дуже укріпленим, вельми гарним костьолом колегіатським, начинням золотим обдарованим, і голосною за наших часів академією корисних наук*”. Зауважимо, що Броди, засновані 1584 р. Станіславом Жолкевським, у 1610 р., по шлюбі з його дочкою, отримав у власність С.Конецьпольський, який у 1630-х рр. звів тут укріплення за найсучаснішими взірцями. Палац-замок у Підгір'ях збудовано у 1635-1640 рр. Замок в Олиці – з 1589 р. центру ординації – зведено на рубежі XVI-XVII ст. Альбрехт Станіслав Радзівіл також укріпив місто, збудував барочний костьол-колегіату (1635-1640 рр.) та заклав т.зв. Академію (в 1638 р.).

⁸³⁷ *Кременець* – райцентр Тернопільської обл.

⁸³⁸ *Вишнівець* – містечко Збарязького р-ну Тернопільської обл.

⁸³⁹ *Ізяслав* – райцентр Хмельницької обл.

⁸⁴⁰ *Старокостянтинів* – райцентр Хмельницької обл.

⁸⁴¹ *Базалія* – містечко Теофіпольського р-ну Хмельницької обл.

⁸⁴² *Дубно* – райцентр Рівненської обл.

⁸⁴³ *Острог* – райцентр Рівненської обл.

⁸⁴⁴ *Збараж* – райцентр Тернопільської обл.

⁸⁴⁵ Цей монастир також фундація Острозьких.

⁸⁴⁶ =в розколі.

римської живуть та мають володіння розлогі. З іншого боку Межиріч⁸⁴⁷ містечко найукріпленіше. У ньому Францисканській громаді, останній з роду – Януш князь Острозький⁸⁴⁸, каштелян краківський, з витратами, як точно кажуть, королівськими, храм та монастир збудував. У місті ж самому [Острозі] племінниця його⁸⁴⁹ нещодавно Ігнатіан Товариству Кліриків колегіум для навчання юнацтва та храм найпишніший звела, в якому кістки чоловіка свого Кароля Ходкевича⁸⁵⁰, мужа незрівняних воєнних чеснот, зі сльозами⁸⁵¹ поховала.

Далі ж БЕЛЗЬКЕ воєводство Львівському повіту та землі Холмській сусіднє, в середині майжеЧервоної Русі⁸⁵² розляглося, з містом своїм між болотами розташованим (де брати-домінікани храмом найдавнішим володіють⁸⁵³) та від того однойменних двох сенаторів має – воєводу⁸⁵⁴ та каштеляна⁸⁵⁵ белзьких. Поділяється зручно на чотири повіти – Белзький, Бузький, Городельський та Грабовецький, в яких так багато міських поселень та сіл, але ці вищезгадані чотири як своїх повітів столиці, так і кращі за інші за оцінками та замки свої укріплені поруч мають⁸⁵⁶.

⁸⁴⁷ *Межиріч* – нині село Острозького р-ну Рівненської обл. (існують ще Великі Межирічі (до 1965 – Межирічі) – село Корецького р-ну Рівненської обл., але тут мова явно про острозький Межиріч). Згаданий нижче укріплений монастир францисканців зведено на початку XVII ст. (коштол у 1606 р.).

⁸⁴⁸ *Острозький Януш* (1554-1620) – останній представник чоловічої лінії цього могутнього князівського роду, волинський воєвода (1585-1593) та краківський каштелян (з 1593).

⁸⁴⁹ *Острозька Анна-Алоїза* (пом.1654) – остання з кн.Острозьких, відома як фанатична католичка, руйнівниця православних інституцій Острога (в т.ч. Острозької академії).

⁸⁵⁰ *Ходкевич Ян Кароль* (1560-1621) – гетьман великий литовський, герой Хотинської війни 1621 р. Восени 1622 р. його тіло було перепоховане дружиною у кафедральному костьолі Острога, а в 1627 р. перенесене до новозбудованої каплиці при костьолі єзуїтів в Острозі, про що і згадує Старовольський.

⁸⁵¹ Варіант – „скорботою”.

⁸⁵² Специфічний авторський термін „майжеЧервона Русь” підкреслює межовість/прикордонність цієї території.

⁸⁵³ Мова про домініканський монастир у Белзі закладений 1394 р. князем мазовецьким та белзьким Земовітом IV. Після II світової війни в руїнах.

⁸⁵⁴ 39-й за загальним списком сенаторів.

⁸⁵⁵ 72-й за загальним списком сенаторів (1-е видання), 74-й (2-е видання).

⁸⁵⁶ *Белз* – нині місто Сокальського району Львівської області; *Буськ* (раніше Бузьк) – райцентр Львівської обл.; *Городля* (Hogodljo) – містечко в Польщі неподалік Грубешова; *Грабовець* (Grabowiec) – містечко в Польщі між Грубешовом та Замостям. Існував ще

Останнє місце земля Холмська займає, між Люблінським воєводством та Литви кордоном розложена, на Волинь з боку східного дивиться. Місто саме Холм⁸⁵⁷ двох єпископів має – одного католицького, чия кафедра не так давно до Красноставу⁸⁵⁸ перенесена була, та другого, руського, який там само продовжує перебувати і храм свій кафедральний тримає⁸⁵⁹. Отже, на два повіти поділена – Холмський, зрозуміло, та Красноставський, двох senatorів має – єпископа⁸⁶⁰ та каштеляна⁸⁶¹ холмських. Поселення кращі то сам Холм, Рожана⁸⁶², Влодава⁸⁶³, Красностав при Вепрі річці розташований, де є і кафедра єпископа і замок-палац, сучасної архітектури. Той божої пам'яті архієпископ Максиміліан⁸⁶⁴, коли до Польського королівства, небагатьма нерозважно прикликаний, з військом ворожим прибув, Яном Замойським⁸⁶⁵ розгромлений, [тоді це місто] обрали, щоб тримати його під арештом. Той же вищезгаданий Замойський майже зовсім по сусідству тоді місто найукріпленіше Замостя⁸⁶⁶ в селі своєму спадковому заклав та захисні споруди, рови, вали та укріплення за мистецтвом сучасної геометрії

любачівський повіт Белзького воєводства (м. *Любачів* (Lubaczów) нині також на теренах Польщі), не згаданий Старовольським (зрештою Любачів, заснований 1214 р. польськими князями, здається, не належав до простору давньоруської спадщини).

⁸⁵⁷ *Холм* (Chełm) – нині місто в Польщі.

⁸⁵⁸ *Красностав* (Krasnystaw) – нині місто в Польщі (на захід від Холма).

⁸⁵⁹ Холмське єпископство католицьке (з резиденцією єпископа в Красноставі) існувало з 1490 р., православне – з часів Галицького князівства.

⁸⁶⁰ 14-й за списком senatorів.

⁸⁶¹ З каштелянів «менших», 103-й за загальним списком senatorів (1-е видання), 105-й (2-е видання).

⁸⁶² *Ружана* (Różana) – село біля Замостя.

⁸⁶³ *Влодава* (Włodawa) – нині місто в Польщі (межує з Шацьким районом Волинської області).

⁸⁶⁴ *Максиміліан Габсбург* (1558-1618) – австрійський архієпископ, претендент на польську корону, 1588 р. здійснив спробу силою захопити престол, але був розгромлений Я.Замойським у битві під Бичиною (на Холмщині). До укладення Битомського договору в 1589 р. та зречення Максиміліана від польського престолу австрійця утримували в замку Красноставу.

⁸⁶⁵ *Замойський Ян* (1542-1605) – канцлер та гетьман великий коронний, походив з Холмщини.

⁸⁶⁶ *Замостя* (Zamość) – нині місто в Польщі. Воно було одним з небагатьох в Європі реалізованих проєктів ренесансного ідеального міста. Його лише за кільканадцять років (з 1580-х по початок 1600-х рр.) на кошти Я.Замойського збудував італійський архітектор Бернардо Морандо.

зміцнив⁸⁶⁷. А в ньому храм каноніків (котрих декан увінчаний інфулою⁸⁶⁸) для вищого Божого благочестя найпишніший звів, усі потреби його найзадовільніше обдарувавши. І як найбільший місцевих шляхетних⁸⁶⁹ вихователь, наукам⁸⁷⁰ усім та освіченості⁸⁷¹ батько, запросив Кракова мужів найвченіших Академію⁸⁷² закладати і не Замостю лише своєму, але навіть цілій Русі Муз блиск⁸⁷³ представити⁸⁷⁴. Зусібіч є також не гідні зневаги поселення як Щебжешин⁸⁷⁵, Томашов⁸⁷⁶, Крешов⁸⁷⁷, інших чимало, але усі майже до володінь Замостя відносяться⁸⁷⁸, де і сади найкультурніші, і рибні ставки⁸⁷⁹, і різних тварин заповідники, і заліза рудні⁸⁸⁰ там і сям бачити можна. Також подібно і в Ухані⁸⁸¹, де колись найясніший муж Миколай Данилович⁸⁸², коронний підскарбій, храм найпишніший збудував та з

⁸⁶⁷ Варіант – „з усіх боків оточив окопами”.

⁸⁶⁸ *Инфула* – митра, у давнину священна пов'язка на голові з червоної або білої вовни у жерців; символ святості.

⁸⁶⁹ Варіант – „вільних”.

⁸⁷⁰ Варіант – „мистецтвам”.

⁸⁷¹ Варіант – „витонченості”.

⁸⁷² *Замойську Академію* закладено 1595 р., це був перший вищий навчальний заклад „для Русі”, причому саме особиста активність Я.Замойського визначила рішення відкрити університет у Замості (а не, як пропонувалось іншими, у звичному культурному центрі регіону – Львові).

⁸⁷³ Варіанти – „славу; велич; пишність”.

⁸⁷⁴ У 2-му виданні після цього додано: „Додала пізніше колегіум священників та семінарію кліриків Катерина Острозька, жінка Томаша Замойського, канцлера коронного, примноживши таким чином значно кількість професорів та каноніків”. Згаданий *Томаш Замойський* (1594-1638) – єдиний син гетьмана Я.Замойського, канцлер великий коронний (з 1635, до того з 1628 – підканцлер коронний), воєвода подільський з 1618 р., київський – з 1619 р.

⁸⁷⁵ *Щебжешин* (Szczepleszyn) – нині місто в Польщі (трохи на захід від Замостя). У 2-му виданні після *Щебжешина* додано: „*Гурбін, Гарногород*”. Обидва міста входили до Замойської ординації (див. нижче).

⁸⁷⁶ *Томашув* (Tomaszów Lub.) – нині місто в Польщі (на схід від Замостя, недалеко українського м.Рава Руська).

⁸⁷⁷ *Кжешув* (Krzyszów) – містечко належне до Замойської ординації.

⁸⁷⁸ Себто до т.зв. *Замойської ординації* – нерозподілюваного між спадкоємцями, а завжди передаваного в одні руки маєткового комплексу.

⁸⁷⁹ Варіант – „загати”.

⁸⁸⁰ Дослівно – „майстерні; місця виготовлення”.

⁸⁸¹ *Ухань* (Uchanie) – нині місто в Польщі (на схід від Замостя, недалеко Грубешова).

⁸⁸² *Данилович Миколай* (бл.1558-1624) – західноукраїнський магнат, підскарбій великий коронний. Ухань отримав 1590 р. за дружиною – Геленою Уханьською.

найдосконалішими іншими дарами, срібними сосудами тоді прикрасив⁸⁸³. Ще й палац той на вигляд пишній та з садом найчудовішим, що громадським скарбом є усієї величезної Сарматії. Але ми до Білої Русі перейдемо⁸⁸⁴.

⁸⁸³ Будівництво пізньоренесансно-ман'єристичного костюлу в Уханях завершено бл.1625 р. У 2-му виданні кінцівка фрази незначно змінена: „...збудував і різними вельми коштовними дарами, як і срібним начинням дуже збагатив”.

⁸⁸⁴ У 2-му виданні після цього додана інформація про Чернігівське воєводство: „Тут треба додати, як уважаємо, воєводство ЧЕРНІГІВСЬКЕ, за Дніпром розташоване, котре Владислав IV від Москви відірвавши, до Королівства Польського прилучив і окрім старост міст встановив у тому воєводстві двох сенаторів, а саме воєводу та каштеляна, призначивши їм місця у сенаті королівства; понад це заклав у багатьох місцях численні костюли католицькі та для навчання молоді колегіум отців Товариства Ісусова в Новгороді заснував.

Але перейдемо вже до Русі Білої, як скоро ми вже розповіли про провінцію чернігівську, що, власне, до Чорної Русі належить”.

Землі Чернігово-Сіверські перейшли / повернулись під контроль польських королів під час російської Смути, юридично закріплені за Короною Поляновським мирним договором з Росією 1634 р. Воєводство Чернігівське (з повітами чернігівським та новгород-сіверським) утворене, втім, лише 1645 р. Цим і обумовлена непевність Старовольського щодо її ідентичності (вже Червона чи ще Чорна Русь?). Згадані тут сенатори воєводства посідали 56-е (воєвода) та 89-е (каштелян, з каштелянств «менших») місце за загальним списком Сенату. Єзуїтська резиденція у Новгород-Сіверському закладена 1636 р.

Оригінальні тексти та їх класичні переклади
(до розділу 3)

1.

[Йост Людвік Децій]

**SENBRIEFF VON DER
grossen schlacht und sigg So Kü. Ma.
Von Poln volk In Litten am. XXVII.
tag Januarii des. 1527. Jars
mit den unglaubigen Tar-
tern gehabt hat.**

Jost Ludwig Dyetz Küntglicher. M. zu Polen
Sekretari herren Wilhelmen Weidolt seinem besunderen
geliebten freundt in Nurenbergk wunschung viel heils
und gesundtheit.

Es ist bei mir geliepter¹ freundt in frischer gedechenus²/ wie ich in dem Jar. 1523.
gutter³ meinung aus der stat Naples etlich erschrecklich zeitung ungewitters halben
mit ganger worheit⁴ einem gutten freundt schriffelich anzeigt/ und aber das selb ich
mein schreiben aus unfur sichtigkeit der mossen⁵ in den truck gebrocht/ das es
durch unformlich eins pickung bei vielen den glauben verloren/ und auch bei mir
selbst verdriessich⁶ gewesen/ Die weil aber in diesem unserm alter/ die freiheit der
mossen⁷ ein geronnen/ das zu thun⁸ und zu schreiben (nicht on nachteil der welt)

¹ =geliebter.

² =gedicht(e)s.

³ Від gut, güter.

⁴ vor-heit?

⁵ =müssen.

⁶ Від verdrießen?

⁷ =müssen.

⁸ =tun.

der man zugelossen/ hab ich (als das mir nit zu wenden) wie anders mir misfellig⁹ auch gedultig¹⁰ tragen und gleichwol¹¹ meinem gutten frundt¹²/ ob er schon dem drucker den gewin (der gewislich¹³ klein und spotlich) lieber zugelossen/ dann mein gunst erhalten hat/ nichts unwillens erzeugt. Domit¹⁴ ich aber kunfftig¹⁵ der gleichen fell uberhaben/ will ich mich hin fur¹⁶ viel schreibens an solich¹⁷ ort müssigen¹⁸ doch gegen euch und der gleichen bei den ich weisse das in mein schriffe nichts gemischt¹⁹/ will ich mich wissen zuhalten domit²⁰ ewer begird²¹ und meiner pflicht zu gleich genug gesche/ Forderlich dis moll. So ich achtir²² mith²³ uns billich in glukseligen²⁴ zustant euch er freudt wie auch jungst mit andern²⁵ Nacion gemeins unfals herzlich ewch betrüpth hapt. In nechsten²⁶ schreiben zeitlich²⁷ an wie K. M. zu Polen ec.²⁸ Meins A. B. Hern volgt²⁹ in Litten/ gegen den Tartern ein loblichen sigg erlangt unnd³⁰ das also kurz abbrochen³¹/ das ich hab muessen³² euch die ding weiter erstrecken/ unn³³ dieser loblichen geschicht bessern bericht tun. Es ist der ganzen welt kundig mit was

⁹ =mißfällig.

¹⁰ =geduldig.

¹¹ =gleichwohl.

¹² =freundt.

¹³ =gewißlich.

¹⁴ =damit або do mit.

¹⁵ =kunfftig.

¹⁶ =für.

¹⁷ =solche.

¹⁸ =müßigen.

¹⁹ =gemischt.

²⁰ =damit або do mit.

²¹ =begierde.

²² =achter.

²³ =mit.

²⁴ =glücklich.

²⁵ =ändern.

²⁶ =nächst; nächste(r,s).

²⁷ =zeitig.

²⁸ =etc. (латинізм).

²⁹ =Volk.

³⁰ =und (далі не виправляю).

³¹ =abbrechen.

³² =müssen.

³³ =und (далі не виправляю).

grosser beschwerd³⁴ kosten und blut vergiessen das Kunigreich von poln/ viel iar³⁵ her/ die bosen feind der Christenheit die unmitsamen Tartern allein an einige fremde hulff uff in getragen unnd iarlichen³⁶ mit den selben viel zweisselhasstigs³⁷ gluks³⁸ müssen³⁹ erwarten. Als aber jungst der unglücklich⁴⁰ und claglich⁴¹ fal der Cron zu Hungern zugestanden/ sein diese grausamen Tarteren in iter unmiltsamkeit gesterkt⁴²/ und wider aller menschen gedancken⁴³ herter⁴⁴ winters zeit das bei unsern tagen nie gehort/ mit heres kraft in das gros furstenthum⁴⁵ Litthawen zogen⁴⁶/ uber ire greniz oder confinia⁴⁷ in hundert meil in schneller eilen kummen⁴⁸ und unuersehen⁴⁹ das volk⁵⁰ uberfallen am widerzug mit grossem⁵¹ raub vich⁵² unnd leut ungehindert abzogen⁵³. Als aber der landtshauptman her⁵⁴ Constantinus herzog zu Ostrow dem von jugent auff sein gemuet⁵⁵ in kriegem wider die unglaubigen seindt Christi nie entgangen/ der auch alle hauptleut seier zeit (als ich glaub) uff erden ubertrefft⁵⁶ (dan sein schwert Christtich bluth nie vergossen unnd er zusechthen⁵⁷ umb⁵⁸ den glauben nie ersetigt⁵⁹) diesen klaglichen

³⁴ =beschwerde.

³⁵ =Jahr.

³⁶ =jährlich.

³⁷ =zweisselhasstigs.

³⁸ =glüks.

³⁹ =müssen.

⁴⁰ =unglücklich.

⁴¹ =klaglich.

⁴² =gestern.

⁴³ =gedanken.

⁴⁴ =harter.

⁴⁵ =Fürstentum.

⁴⁶ Від zug.

⁴⁷ Латинізм.

⁴⁸ =kömmen.

⁴⁹ =unversehen.

⁵⁰ =Volk.

⁵¹ =Größe.

⁵² =Vieh.

⁵³ Від abzug.

⁵⁴ =herr.

⁵⁵ =gemüt?

⁵⁶ =ubertreffen.

⁵⁷ =zusehen.

⁵⁸ Від umbo; umbonis (лат.).

⁵⁹ =ersetzen.

jamer vernomen/ hat er sich in eigener person mit seinem volg⁶⁰ erhaben und mit grosser eill⁶¹ noch⁶² Kiow zogen. da bei hin dan die feind na rung halben musten⁶³ iren⁶⁴ widerzug haben/ do⁶⁵ selbst er ann⁶⁶ der Liteische hern⁶⁷ besand⁶⁸/ die alle hiziger⁶⁹ begirdt⁷⁰ sich so erst muglich⁷¹ bei in verfügt⁷² und also mit grossen tag reisen den Tartern nach zogen/ bis .10. meilen hin der Czerkassy in .2. tagereis⁷³ von dem berufften⁷⁴ fluß Boristeno do Asia irn⁷⁵ anfang hat/ in disem noch⁷⁶ ziehen/ haben die usern gros beschwerdt gehapt⁷⁷/ als winters zeit ros futter nit zubekommen⁷⁸/ müssen⁷⁹ uff handt pferden und ringen weglen⁸⁰ so viel muglich nachfuren⁸¹. Als sie aber uff der Tartern slag⁸² kumen⁸³ und die wusten seidt bei nahen den grossen hereinischen⁸⁴ oder schwarz walt gelegen/ bereicht haben sie uff itzlichem⁸⁵ der Tartern nacht leger grosse meng dodter pferdt gebein und kopff von/ 3.4.⁸⁶ in 500. an jeder stell gesunden damit⁸⁷ sie die Tartern/ sich selbst/ und

⁶⁰ =Volk.

⁶¹ =eile.

⁶² =nach.

⁶³ =mußten.

⁶⁴ =irren.

⁶⁵ =da.

⁶⁶ =an.

⁶⁷ =herren.

⁶⁸ =bestand.

⁶⁹ =hitziger.

⁷⁰ =begierde.

⁷¹ =muggelich.

⁷² =verfügen.

⁷³ =tag reis.

⁷⁴ =berufen.

⁷⁵ =irren.

⁷⁶ =nach.

⁷⁷ =gehpelz.

⁷⁸ =zubekommen.

⁷⁹ =müssen.

⁸⁰ =weglegen.

⁸¹ =nachführen.

⁸² Полонізм (szlak).

⁸³ =kömnen.

⁸⁴ =hereinschneien.

⁸⁵ Від itzo, itzt.

⁸⁶ Тут 3-4.

⁸⁷ =damit або do mit.

das arm gefangen volk teglich⁸⁸ gespeiset⁸⁹/ noch⁹⁰ langen noch⁹¹ zuck sein die Christenlichen Rither⁹². Am sonnobot den 26. tag Jenner uff das lezt nachtleger der Tartern komen⁹³/ unnd die selb ich ganze nacht ungeruet⁹⁴ für sich zu den sein den zogen/ uff den Sontag⁹⁵ fur tagezeit der seindt leger so nohent⁹⁶ komen⁹⁷/ das sie vermeint⁹⁸ itzundt⁹⁹ mit in zu treffen/ so grosse meng. der feuer uber all in den felden erschinen¹⁰⁰/ der halben ir ordnung gemacht und mit einem hauffen¹⁰¹ mit gehen getenn¹⁰² pfferden den seiden zu geeillet¹⁰³/ Aber das gesicht sie betrogen¹⁰⁴/ dan sie ein gutte halbe meill noch von der seindt leger gewesen/ und also die pferd (sunst¹⁰⁵ aus schwerem noch¹⁰⁶ zug fast bemuehet¹⁰⁷) uff der herte¹⁰⁸ ser¹⁰⁹ verletzt¹¹⁰ die Tartern siend des grossen gedumels fast entsetzt¹¹¹/ dan bei nechtlichte weil/ und gefrorner zeit/ man weit horet/ doch sich keins noch¹¹² zugs an der stell weiter nicht besorget/ und als die Christenin die nahet kommen/ haben die seindt den dampff¹¹³ von den Schwitzeten¹¹⁴ pferden fur einen nebell gracht/

⁸⁸ =täglich.

⁸⁹ =ge-speise.

⁹⁰ =nach.

⁹¹ =nach.

⁹² =Ritter.

⁹³ =kömmen.

⁹⁴ =ungern.

⁹⁵ =Sonntag.

⁹⁶ =noch.

⁹⁷ =kömmen.

⁹⁸ =vermeinen.

⁹⁹ Бид itzo, itzt.

¹⁰⁰ =erscheinen.

¹⁰¹ =haufen.

¹⁰² =getrennt.

¹⁰³ =gerillet.

¹⁰⁴ =betrügen.

¹⁰⁵ =sonst.

¹⁰⁶ =nach.

¹⁰⁷ =bemühen.

¹⁰⁸ =harte.

¹⁰⁹ =sehr.

¹¹⁰ =verletzen.

¹¹¹ =entsetzen.

¹¹² =nach.

¹¹³ =dampf.

¹¹⁴ =Schwitzen.

und it einer vermeindt das gedumell an den andern ordt¹¹⁵/ von den seinem sich erhieb¹¹⁶/ und der halben vonn¹¹⁷ den Christen on zuversicht uberfallen und todt¹¹⁸ geschlagen worden¹¹⁹. In diser¹²⁰ eill uff ire¹²¹ pferd nicht mugen¹²² komen¹²³/ als sich aber das geschrei von dem ordt¹²⁴ des anfalls¹²⁵ erhept¹²⁶/ der tag her¹²⁷ gebrochen/ und das ganz Tarterisch her¹²⁸ von allen ortten. Sich erhaben/ und so best sie gemoche¹²⁹ versamelt¹³⁰/ die Christen auch ired¹³¹ thuns¹³² nicht seimlich gewesen/ haben die seindt von dem ordt¹³³ do der jung Keiser gelegenn/ den selben ired¹³⁴ herren zwischen sich gefasset¹³⁵/ und bis in 5000 pferdt stark versamelt/ mit den Christen zu treffen/ denen ist herzog Constantinus mit anderen im dar¹³⁶ zu dienstlich¹³⁷ Ritterlich begegnet/ als er uff den hauffen¹³⁸ dar¹³⁹ in der jung Keiser gewesen komen¹⁴⁰ ist/ und un der standen den selbigen mit etlichen seiner heren (die sie Murdßam nennen der wirdikeit wie bei dem Turcken die Bass seind) lebendig in ired¹⁴¹ gewalt Zubringen/ haben die seindt ired¹⁴² herren sun¹⁴³ den

¹¹⁵ =ort.

¹¹⁶ =erheben.

¹¹⁷ =von.

¹¹⁸ =tod.

¹¹⁹ =werden.

¹²⁰ =dieser.

¹²¹ =ihre.

¹²² =mögen.

¹²³ =können.

¹²⁴ =ort.

¹²⁵¹²⁵ =anfall(e)s.

¹²⁶ =erhebt.

¹²⁷ =herr.

¹²⁸ =herr.

¹²⁹ =ge-machen.

¹³⁰ =versammeln.

¹³¹ =ihres.

¹³² =tun.

¹³³ =ort.

¹³⁴ =ihren.

¹³⁵ =gefaßt.

¹³⁶ =der.

¹³⁷ =dienstlich.

¹³⁸ =haufen.

¹³⁹ =der.

¹⁴⁰ =können.

¹⁴¹ =ihren.

¹⁴² =ihres.

jungen Keiser zwischen sich gefasset und der mossen¹⁴⁴ gewert/ das den lebendig zu fangen unmöglich¹⁴⁵ gewesen die Christen nicht¹⁴⁶ noch¹⁴⁷ gelossen so lang an gehalten/ bis das sie den selben hauffen¹⁴⁸ gar umgeben und zu letzt mit sampt¹⁴⁹ dem jugen Keiser und seinen herren gar erschlagen/ dises hat sich uff den tag verzogen/ mitlerzeit der seindt ein teil zu fuß aus dem leger gelauffen¹⁵⁰/ auch ein tiel/ aber fast wenig entritten¹⁵¹/ die gefangen Ghristen/ als sie die iren¹⁵² vermerck so best sie vermocht¹⁵³ zu iren¹⁵⁴ erledigung auch geholssen¹⁵⁵/ Also got der her sien gnad verliehen das die Christen den sigg erhalten/ die feindt¹⁵⁶ uff das haupt erschlagen und was zu fus¹⁵⁷ entworden¹⁵⁸ ist den noch nochmols¹⁵⁹ gefunden¹⁶⁰ und erschlagen worden¹⁶¹ also das auch an dem noch geenden tag/ genug zu thun¹⁶² gewesen/ in dieser schlacht sein der heiden in zwenzig tausent erschlagen auch ein gros zall¹⁶³ gefangen/ Es seindt ob zwenezig tausent pferdt der feindt erobert¹⁶⁴/ aber gar abgearbeit und verderbt/ aller raub von vich¹⁶⁵ und leutten der menschen/ jung und alt/ weib und man/ ob viertzig tausent hauptter gewesen/ widerumb¹⁶⁶

143 =sohn.
 144 =müssen.
 145 =unmöglich.
 146 =nichts.
 147 =nach.
 148 =haufen.
 149 =samt.
 150 =gelaufen.
 151 =entrinnen.
 152 =ihren.
 153 Бид ver-mühen?
 154 =ihren.
 155 =ge-holzen.
 156 =feind.
 157 =fuß.
 158 =ent-werden.
 159 =nochmals.
 160 =ge-fund.
 161 =werden.
 162 =tun.
 163 =zahl.
 164 =erobern.
 165 =vieh.
 166 =wiederum.

erlediget und gefreihet/ Es seind aber der kleinen kindt so vil¹⁶⁷ und das gewitter so kalt gewesen/ auch von grosser arbeit/ von der herten¹⁶⁸ erdt¹⁶⁹ der unseren pferdt so gar verbolt¹⁷⁰/ auch verwund¹⁷¹ und geschossen¹⁷²/ das man (domitt¹⁷³ die armen kinder nicht erfroren und dahin den bliben¹⁷⁴) uber vier hundert oxsen wagen so die Tartern bei ihn gehapt¹⁷⁵/ dar zu aller heren wagen mit kinden hatt muessen¹⁷⁶ beladen/ des gleichen was duglicher pferdt gewesen zur speis¹⁷⁷ der noch wenig/ bei Christen und heiden verhanden/ müssen brauchen/ und also auch die herzogen selbs zu fus¹⁷⁸ den wider zug wol¹⁷⁹ zehen meilen lang thun¹⁸⁰ muessen¹⁸¹/ und als ab gang der speise gewesen hat man Aus denn gefangen in sechs oder siben hundert aus geschossen und die andern erschlahen muessen/ also den wider zug fur genommen In diesem zug und schlacht seind gewesen/ die Irleuchten¹⁸² und Ewiger gedechtnis¹⁸³ wirdig¹⁸⁴ hernn Constantinus herzog zu Ostrow oberst hauptmann/ her Gastoldi Waiwoden zu der Wildt adel und volck¹⁸⁵. sein person (das er das haupt in Litten) haben die herren nicht wellen haben/ ob godt¹⁸⁶ unfal verhieng¹⁸⁷ dennocht das landt versehen wer. Herzog Georg Slucen/ herzog von Szartoria/ herzog von Dubwwitz/ herzog von Polubin/ her Georg Radwyl Castellan zu

¹⁶⁷ =viel.

¹⁶⁸ =herrten.

¹⁶⁹ =erde.

¹⁷⁰ =verbutzen.

¹⁷¹ =verwundet.

¹⁷² =geschoßen.

¹⁷³ =damit aßo do mit.

¹⁷⁴ =bleiben.

¹⁷⁵ =gehabt.

¹⁷⁶ =müssen.

¹⁷⁷ =speise.

¹⁷⁸ =fuß.

¹⁷⁹ =wal.

¹⁸⁰ =tun.

¹⁸¹ =müssen.

¹⁸² =Erleuchten.

¹⁸³ Вѣд gedenken.

¹⁸⁴ =würdig.

¹⁸⁵ =Volk.

¹⁸⁶ =gott.

¹⁸⁷ =verhindern, verhinderung.

Troken/ Eustaphius der tewest Ritter so gegen den unglaubigen mag¹⁸⁸ funden werden/ der hauptman von Kiowia und ander adel und Ritter schaffe alle. K. M. zu poln in dem grosfursten¹⁸⁹ thum Litthen under thanen an volck¹⁹⁰ haben die christen wenig schaden genommen doch kan¹⁹¹ es nit ler¹⁹² lauffen¹⁹³ der Raub von den feinden als fast ab getriben¹⁹⁴ am meisten den von Kiow bliben/ die gefangen Tarteren soll man her bringen/ So vil¹⁹⁵ der ergangen geschicht hatt herzog Constantinus Ku. Mai. her geschriben der hot¹⁹⁶ auff¹⁹⁷ den XIII. tag Februarii kummen¹⁹⁸/ wie es den unsern weiter ergangen/ ist nicht wissendt. Auff den XIII.¹⁹⁹ tag dises monats hatt Ku. Mai. gott zu lob frü²⁰⁰ ein loblich ampt²⁰¹ singen lossen²⁰². Auff den obent²⁰³ hat man ihn der Stadt freuden feur²⁰⁴ gebrannt und gotlich lob gesungen²⁰⁵/ Ku. Mai. etwan veil geschutz aus der Stadt ihn²⁰⁶ das felddt fuern²⁰⁷ und zu etlichen malen abschiessen²⁰⁸ lassen/ darneben²⁰⁹ ander zimliche²¹⁰ freud gehalten die ihn uberwindung der heiden sich wol²¹¹ fuegen. <...>

<...>/ geben zu Crackaw am XXI tag Februarii. 1527.

¹⁸⁸ =mogen.

¹⁸⁹ =Grosfürstin.

¹⁹⁰ =Volk.

¹⁹¹ Биd können?

¹⁹² =leer.

¹⁹³ =laufen.

¹⁹⁴ =getrieben.

¹⁹⁵ =viel.

¹⁹⁶ =hat.

¹⁹⁷ =auf.

¹⁹⁸ =kömmen.

¹⁹⁹ =XIV.

²⁰⁰ =früh.

²⁰¹ =amt.

²⁰² =lösen.

²⁰³ =abent.

²⁰⁴ =feuer.

²⁰⁵ =gesingen.

²⁰⁶ =in?

²⁰⁷ =feuern.

²⁰⁸ =abschießen.

²⁰⁹ =daneben.

²¹⁰ =ziemlich.

²¹¹ =wal.

▣ ▣ ▣

**Надісланий лист про
велику битву та перемогу, що королівське військо
польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року
з невірними татарами мало.**

Йост Людвиг Децій Королівської В[еличності] з Польщі
секретар пану Вільгельму Вейдольту моєму особливо
любому другові в Нюрнберзі бажаю багато щастя
та здоров'я.

Це, мій любий друже, ще свіже на пам'яті/ як я в 1523 р. добрий погляд з краю Неаполя²¹², коли усі газети повнилися напівправдами, одному доброму другові, на письмі показав/ але і сам я свій лист, через обережність, мусив приховати/ оскільки через форму шорстку багато [читачів] до нього довіру втрачали/ і [це] навіть мене самого засмучувало колись/ Бо, щоб наш вік/ у вільності мав плинути/ робив та писав (не для шкоди світу) це нестримано/ я маю (як мене не обертати), коли інші мене не схвалюють, також терпляче зносити та рівнятись на мого доброго друга/ хоча йому вже друкаря прибуток (напевно дрібний і смішний) миліше незагнузданий/ відтак мою прихильність зберігати має/ ніякого незадоволення не показуючи. З моєю, втім, надалі так само шкурою носиться/ волить мене часом, аби багато писав, в такому місці змушувати, втім за вами і рівняюсь я манерою в моєму письмі, нічого не домішуючи/ волить мене уміти заткнути з моїм²¹³ човном прихильності і мій обов'язок так зробити і цього разу.

Ось я в такому щасливому стані поспішаю вас порадувати останніми новинами. У найближчій газеті опишіть вчасно як польський король etc, мого пан народу в Литві проти татар похвальну перемогу одержав і отже коротким викладом/ я маю зобов'язати вас справу далі поширювати/ та про цю похвальну історію поліпшене повідомлення зробити. Це є усьому світові

²¹² Місто в Південній Італії.

²¹³ Варіант – „з цим”.

відомо про великі тяжкі втрати та кровопролиття Польського королівства/ [що] багато років/ злих ворогів Християнського світу, прямих нащадків татар, саме, без жодної чужої допомоги, зносить і щороку ті самі [татари] на численні розгалужено-стрімкі успіхи можуть очікувати. Як ось недавно нещасливе та жалісне падіння Угорського королівства визнали²¹⁴/ є люті татари на дорозі нелегкого минулого/ і проти усіх людських міркувань суворої зими, що в наші дні нечувано/ зі спадкоємцем сили²¹⁵ на велике князівство Литовське вирушили/ через їх кордон або границю на сотню миль зі швидким поспіхом увійшли і раптово на народ напали, назад рухаючись, з великою здобиччю худоби та людей безперешкодно відступали. Утім, коли гетьман пан Костянтин, князь з Острога²¹⁶, який з юнацтва своїх талантів у війнах проти невірних Христові ніколи не втрачав/ він також усіх вождів свого часу (як я гадаю) на землі перевершує (своїм мечем християнську кров ніколи не проливав²¹⁷ та намагався щита віри ніколи не міняти) ці жалісні стогони почув/ мався він за найгіднішу особу зі свого великого²¹⁸ народу і з великим поспіхом на Київ рушив. При цьому, оскільки ворога прорив розрізав навпіл [країну], був змушений блукати поза шляхами/ тут сам він до литовських панів особового складу [ополчення]/ усіх запалюючи завзяттям від себе так спочатку м'яко наказував, а відтак великими денними переходами рушив за татарами/ за 10 миль від Черкас у 2 денних переходах від славнозвісної річки Борисфен²¹⁹, де Азія свій початок має²²⁰/ в цьому

²¹⁴ Мова про *битву при Могачі 1526 р.*, яка віддала більшу частину Угорщини під владу турків.

²¹⁵ Напевно, слід розуміти, що похід очолював син кримського хана *Саадет-Гірея I* (1524-1532). За даними *Хроніки Литовської та Жмойтської* – це царевич *Малай*, такий собі татарський Байда (його схоплюють під час битви та за наказом К.Острозького вішають та розстрілюють з лука).

²¹⁶ *Острозький Костянтин Іванович* (бл.1460-1530) – князь з Волині, гетьман великий литовський (з 1497, перший володар цього титулу), воєвода троцький (з 1522), каштелян віленський (з 1511). За пописом війська 1528 р. особисто виставляв на службу господарську загін в 426 коней.

²¹⁷ Це якщо не вважати християнами росіян-московитів.

²¹⁸ Варіант – „*шляхетного*”.

²¹⁹ Звичайно вважається, що битва відбулася біля *Ольшаниці* (нині село Рокітнянського р-ну Київської обл.) над р.Гороховаткою, притокою Росі. Утім, Ольшаницею тоді звалася і

переслідуванні/ мали наші великі труднощі з кожухами/ як на зимовий час паші²²¹ не отримували на додачу/ були змушені в руках, кіньми, та битви уникаючи, так багато спочатку підвозити. Утім, коли вони татарським шляхом йшли і було з наближенням великі спустошення раптово з'являлися або за пануючих згарищ розташуванням/ про межі [можливостей ворога] мали вони [свідчення] за сучасними татар нічними таборами за величиною маси з'їдених кінських кісток та черепів/ 3-4 по 500 на кожному місці підкріплялися ними²²² як самі татари, так і бідний полонений люд щоденно харчуючись/ потім зустріли раптово для себе християнських рицарів. [Вони] у суботу 26 дня січня до останнього нічного табору татар дійшли і самі цілу ніч неохоче [чекали] аби останні підійшли/ у недільний день у денний час стояли табором так усе ще не рухаючись/ вони тоді чекали на бій/ з великою кількістю [ворогів]. Вогонь повсюдно на полі показувався/ відділені їх шиккування удавано і з кучею гнаних окремо коней до своїх торували прохід. Але, оскільки виглядало це обманом/ вони за добрі півмилі від свого табору стали/ а відтак коням (ще й вантажем в поході ледь не перетруджених) суворістю вельми шкодячи, татари стояли, щоб [самим] великим гомоном майже налякати²²³/ поки нічний/ та морозний час/ далеко чути/ втім ніхто про рух на місце далше не потурбувався/ і коли християни ближче підійшли/ мали вони пару від спітнілих коней за туман прийняти/ і також уважати, що гомін в інших місцях/ від своїх піднімається/ і, розділені, від Христа вірних атаковані [були] і на смерть биті були. В цьому поспіху до своїх коней не

сучасна р.*Вільшана* на Черкащині (див. у Сарницького розділ 2.2.). Михалон Литвин також вказує на *річку* Ольшаницю.

²²⁰ Взагалі-то, за класичною версією, Азія починається за Доном, а не Дніпром, відтак можливо Децій таким перенесенням кордону „випихав” в Азію „спадкових ворогів” своєї держави – Кримський ханат та Велике князівство Московське.

²²¹ Дослівно – „м'який корм для худоби”.

²²² Варіант – „цим”.

²²³ За Михалоном Литвином під Ольшаницею було 25 тисяч татар проти 3,5 литовців (утім, напевно, щодо „гідних до бою” розрив виглядав менш вражаючим). Інші джерела наводять лише кількість татар – 20 тис. (Євреїновський список – ПСРЛ, т.35); 24 тис., з яких 10 тис. турків (Хроніка Литовська та Жмойтська); 34 тис., з яких 24 тис. вбитих (хроніка М.Стрийковського).

могли дістатися/ коли таки крики з місця нападу здійнялися/ зорю розриваючи/ і усіх татар сюди [скликаючи] з усіх місць. [Як] шляхетні/ так і кращі їх стали збиратися/ християнам також їх дії не медовими були/ мали їх від місця, де юний хан розташувався/ сам пан між ними зберігав самовладання²²⁴/ і до 5000 кіннотників добрих зібрали/ з християнами битись/ князь Костянтин з іншими – до служебника рицарського – боровся/ коли він до загону юного хана було увійшов/ і не став той самий [хан] з деякими своїми панами (їх мурзами звать і є вони як у турків баши²²⁵) живим в їх владу діставатися/ мали вони свого пана сина, юного хана, між ними оточеного²²⁶ і були змушені це цінувати/ живим схопити неможливо було християнам нікого після відступу, так довго оборонялись/ аж доки вони [християни] сам загін зовсім оточили і зрештою разом з юним ханом і їх панами цілком перебили/ це мало на [цілий] день затягнутись/ тимчасом їх частина піша з табору втікала/ також частина/ але лише небагато вислизнуло/ бранці-християни/ коли вони своїх помітили, так кращі з них почали намагатись від тих звільнитися²²⁷ [і] також билися/ Отже, з божої милості християни перемогу одержали/ ворог на голову розбитий, а тих, хто пішки втік все таки знову знайшли і вбили, таким чином, також ще до кінця дня/ досить зроблено було/ у цій битві було понад двадцять тисяч вбитих, також велика кількість бранців/ майже двадцять тисяч коней ворога захопили/ але зовсім заморених і зіпсованих/ уся здобич з худоби та людей/ молодих і старих/ жінок і чоловіків/ близько сорока тисяч голів було/ знову зроблених [бранцями] і звільнених/ Утім, було маленьких дітей так багато, а погода²²⁸ така холодна була/ також і від великих трудів/ від важкого ґрунту наші коні так зовсім марніли/ також поранені і спорядження²²⁹/ тільки (тим руки дітей

²²⁴ Варіант – „самі пана між ними оточили”.

²²⁵ *Баши* (паша) – представник провінційної адміністрації Османської імперії, який зазвичай мав і військові функції.

²²⁶ Варіант – „не втративши самовладання”.

²²⁷ Варіант – „з ними покінчити”.

²²⁸ Варіант – „буря”.

²²⁹ Дослівно – „снаряди”.

не відмерзли і там не залишилися) понад чотири сотні волових возів, що татари їх покривають ковпаком²³⁰/ крім того, усі панські повозки дітьми мали бути змушеними завантажити/ з панів землі нашої кіньми, оскільки корму було все ще мало/ християни і погани руками/ мали користуватись²³¹/ а відтак також і князі самі пішки всупереч [усьому] рухаючись з поля битви десять миль довгих зробити мусили/ і, коли на шляху харчів не стали мати, з бранців лише шість або сім сотень відібрали, а інших вбити мусили/ отже, окрім руху, для захоплених, в цій дорозі, і битва була/ світлої і вічної пам'яті гідний пан Костянтин князь з Острога, другий по гетьману пан Гаштольд²³² воєвода, особа з первісної аристократії і народу (він головний в Литві), [де] воліють панів не на хвилю мати²³³/ хоча божих нещастя за помилки країна все таки не уникає. Князь Юрій Слуцький²³⁴/ князь з Чарторийська²³⁵/ князь з Дубровиці²³⁶/ князь з Полубина²³⁷/ пан Юрій Радзівіл²³⁸, каштелян троцький/ Євстафій²³⁹ <...>²⁴⁰ лицар, який проти невірних любить хитрощі

²³⁰ Себто – юрти на арбах.

²³¹ Себто – штовхати вручну.

²³² *Гаштольд (Гаштовт) Ольбрахт* (1470-1539) – канцлер великий литовський і воєвода віленський. За пописом війська 1528 р. мав виставляти на службу господарську найбільший військовий контингент – 466 кінних. Існує панегірик О.Гаштольду, пера Деодата Септення, де згадана його битва з татарами за 40 миль від Києва.

²³³ Тут вказівка на те, що у ВКЛ, на відміну від Королівства Польського, володаря не обирають, він там є спадковим монархом.

²³⁴ *Слуцький-Оленькович Юрій Семенович* – князь слуцький (1503-1542). За пописом 1528 р. виставляв 433 коні.

²³⁵ *Чарторийський Федір Михайлович* (†1542) – князь з Чарторийська на Волині, староста луцький (з 1522). За пописом 1528 р. особисто виставляв 32 коні.

²³⁶ *Гольшанський-Дубровицький Юрій Іванович* (†1536) – князь з Дубровиці на Волині. За пописом 1528 р. особисто виставляв 28 коней.

²³⁷ Можливо йдеться про *Полубенського Івана Федоровича* (†1528) – князя родом з Підляшшя. Утім, вірогідніше, це племінник останнього – *Полубенський Василь Андрійович* (†1550), маршалок господарський (з 1522 р.), який за пописом 1528 р. мав виставляти 43 коні.

²³⁸ *Радзівіл Юрій* (1480-1541) – каштелян троцький (з 1522), гетьман надвірний литовський (з 1521), згодом (з 1531) гетьман великий литовський. За пописом 1528 р. мав виставляти 260 коней.

²³⁹ *Дашкович (Дашкевич) Остафій* (бл.1455-1535) – староста канівський та черкаський.

²⁴⁰ Тут слово „*tewest*”, яке я не зміг витлумачити. Можливо, воно пов'язане з „*treu*” – вірний, відданий, надійний.

застосовувати/ гетьман з Києва²⁴¹ та інша шляхта і рицарі попрацювали усі для польської королівської величності у Великому князівстві Литовському і її народу, мали християни мало втрат забраних, втім <...>²⁴² це не вільно минулося без грабунку від ворога, коли майже [усіх] зігнали, поблизу, здебільшого, Києва перебуваючи/ полонених татарських треба сюди відвести/ Так багато він ходив, що реляція князя Костянтина королівській величності сюди²⁴³ відписана мала на 13-го день лютого прийти/ як з нашими далі він ходив/ я не знаю. На 14-й день цього місяця мав королівська величність співати богу хвалу ранковою похвальною службою відмінити. Надвечір мали люди його міста радіти, вогонь запалювати та божу хвалу співати/ Королівська величність дозволив багато гарматам з міста в поле палити та певні малювання²⁴⁴ збивати пострілом звелів/ поруч з цим інші порядно радість виражали щодо [вістки про] його перемогу над поганими, що з поля битви надійшла²⁴⁵.

<...> Відіслано з Кракова 21-го дня лютого 1527.

²⁴¹ *Немирович (Немирич) Андрій* (1462-1539) – гетьман польний литовський, воєвода київський (з 1514). За пописом 1528 р. київський воєвода виставляв 43 коні, плюс ще 17 коней з маєтностей дружини („со всех имений панее его”).

²⁴² Тут слово „*kan*”, яке я не зміг витлумачити. Можливо, воно пов’язане з „*können*” – *могти, бути здатним*. Тоді слід читати „...втім не могло це вільно минутися без грабунку...”.

²⁴³ До столичного Кракова.

²⁴⁴ Мішені?

²⁴⁵ Далі Децій додав розлогу і малооригінальну проповідь засудження міжусобних чвар-війн між християнами та закликав до єднання проти спільних ворогів. Потім перейшов до такого собі принагідного дайджесту різних вісток міжнародного життя (з Московії, імперського Габсбурзького двору, Молдови-Волощини, Туреччини тощо). Все це зайняло у нього десь дві з половиною сторінки друкованого тексту.

2.

[Бартов Папроцький]

**Historia zalosna o prętkości y okrutności Tatarskiej
a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemi Ruskiej y Podolskiej. Ktore sie
stało Księżycą Października
Roku
1575.**

Przez Bartosza Paprockiego prawdziwie a krotko spisana.

W Krakowie

W Drukarni Szarffenbergera.

Roku Pańskiego

1575.

Na starożytny Kleynot Nałęcz

Jasnie Wielmożnego Pana Anzelma Gostomskiego Woiewody Rawskiego ic.

Wielkie rzeczy ten węzeł tu zawiera w sobie/

O czym ia to swiactwo kratkie powiem tobie.

Swiadcza o nim Kroniki komu go nadano/

Zawsze prawdy y Męstwa przy takim doznano.

Jakoż to wszystko naydziesz w tym to Zacnym Domu:

Ze sie w Męstwie niedadzą pochodzić nikomu.

I prawdy zawsze doznas/ a wszelakie rzeczy/

Co miłuią cnotliwi/ tu maią na pieczy.

**Jasnie Wielmożnemu Panu P. Anzelmowi Gostomskiemu z Leżenic/ Woiewodzie
y Staroscie Rawskiemu/ ic. ic. Mnie na wszem M. Panu/ sługa naniższy dobrego
zdrowia/ fortunnego Panowania y wszech pociech podług myśli od Pana Boga
Wszchemogącego na czasy długie wiernie życzy.**

Tak rozumiem nie tajno iest twey zacney głowie/
 Mędrszyć to/ a niżli ia odniesli posłowie.
 Dowodnie wypisane załosne nowiny/
 Ktore trapią Podolskie y Ruskie Krainy.
 Za też to co oczy me prawdziwie widziały/
 Twoiey Zacney osobie będą powiedały
 Usta. Aczegom słuchał oczyma swoimi/
 O tym tu iawnie będę świadczył przed wszystkimi.
 Jak sie srożył Poganin nad Ruską Krainą/
 Ludzie y plony wielkie wygnał w stronę inną.
 Wielkim gwałtem targaiąc dziewczkę matce z ręki/
 Gamę z synem y z oycem/ też wiedzie przez dzięki.
 A natym mało maiąc bezecny Pohaniec/
 Ogniem wszystkie zapalił/ iak smolny kahaniec.
 Obaczysz iak Podolską Ziemię wzdłusz przebieżał
 Ostrożną/ a na Ruską iak bezpieczną wbieżał/
 Czterdziesti mil wszere y wzdłusz Zacne Karie²⁴⁶ ony/
 Zbiegali pustoszele Poganske zagony.
 One mężne Wołynce iak podeszli chytro/
 Czegoć żalu wielkiego/ słuchac będzie przykro.
 A iż Panie Wielmożny niestanie mi mowy/
 Abym ci to mądremi miał tu pisac słowy.
 Wszakóż chęc do służb twoich/ moia idąc smiele/
 Chociaż słowy prostymi/ powiec przygod wiele.
 Tylko sobie nie teskni przez godzinę całą/
 A przeczytay tę książkę pilnie proszę małą.
 Obaczysz tu nieszczesia/ sztuki przewrotnego/

²⁴⁶ Тут напевно *Kraie*.

Obaczysz y srogą kaźń Boga nawyższego.
 Jak przestawa fortuna przy stronie Pogańskiej/
 Acż ia temu rozumiem/ że to z woli Pańskiej.
 Bo grzech ktory go mierział/ od nas wszystkich w koło
 Zaszedł nam z tą gawędzią poganską na czoło.
 Rozwalił mur dość sławny chcąc go nam obrzydzić/
 Dopuscił tym Poganom złym sie z nas naszydzic.
 Pusiwszy strach po wszystkiey Ziemi Chrzescianskiej/
 Cieszył tym niecnotliwy ten narod Poganski.
 Alec tego szyderstwa przyplacaią dzudzy/
 Niewinne Panny Panie y ubodzy słudzy.
 Zapłacili to gardły ludzie prawie Święci/
 Tęższy tak mi sie widzi/ on bicż na nas kręci.
 Bo ieszcze nie przyymuiem tey kaźni od niego/
 Lecz składamy te winy ieden na drugiego.
 A niehcemy sie przyznac zesmy wszyscy krzywi/
 A on sam nas rozsądzi iako Bog prawdziwy.
 Ja niehcąc cię zabawiać dlugimi wywody/
 Powiemci tu Krociuchno Ziem Ruskich przygody.
 Pokażęc y gotowość ludzi w tamtym kraiu/
 Aczes sam swych lat młodych swiadom ich zwyczaui.
 Y twe Zacne potomstwo toc potym odniosło/
 Ktore na tym rzemiesle z młodosci swey zrosło.
 Znaczni w tym są Gostomscy od wieku dawnego/
 Zna to Zacne Krolestwo/ cne sprawy kazdego.
 Za co Bog twey osobie Zacney wielce szcsesci/
 Czego tu pewnie słyszym dosc ucciwe wiesci.
 Jako dawno Przodki twe na wszem błogosławił/
 Czego dzis na twey Zacney osobie poprawił.

Dałci naprzod potomstwo starosci ochłodę/
 S ciebie Radę Koronną/ ktemu Woiewodę.
 Ktory możesz/ bo umiesz/ o tym radzić dobrze/
 Jakby sie ta bezecna nagrodziła szcudrze
 Lekkosć y szkoda wielka/ tego Państwa cnego/
 Niech to dzis ludzie znaią z wotowania twego.
 Masz y Syny swiadome/ Iuż Kolegi swoje/
 Ktorzy Moskwę gramiali Tureckie zawoie.
 Gromili y Tatary y zradne Wołochy/
 Nie straszne to Narody Gostomskim by trochy.
 Dzis z tobą rowno w radzie Zacny Pańskiej siedzą/
 A iak o tym wotowac/ barzo dobrze wiedzą.
 Wiedzą bo tam bywali/ swiadomi wszystkiego/
 Częstych prętkich naiazdow Tatarzyna złego.
 Może twa Zacna głowa dodac dobrej rady/
 Gdyżeś swiadom Poganskiey barzo dobrze zdrady.
 Jako y niecny Turczyn łagodnymi słowy/
 Przez swoje chytne posły/ miewa z wami mowy.
 A wszystko z iego niecney to naprawy roscie/
 Ze z tych ludzi/ psom rownych/ tu miewamy goscie.
 Ktorzy Zacne Rycerskie ludzi ziemię ony/
 Ukradkiem pobieraią dzieci ich y żony.
 Czesto lud prosty biorą y wielkie dobytki/
 Czynią srogie niecnoty nad nimi y zbytki.
 Przymusił mię duch Pański bym pisał ku tobie/
 Abym wszystko oznaymił twey Zacney osobie.
 Ktorą on sobie przyezrzał ku tey Zacney sprawie/
 Ucciwszy y zacnoscią wielką na wszem prawie.
 Abys sie ujaliwszy ludu tak Zacnego/

Radził będąc w poyźrodku Senatu wszystkiego.
 Jakoby ten Poganin nie cieszył się z tego
 A przypłacił gardłem swym łupu tak Zaczego/
 Możec wam ten zły naród nie być nazbyt srogi/
 Tylko chceycie przewidziec też w ich kraie drogi.
 A wzięwszy Pana Boga sobie za Hetmana/
 Możem prętko potlumic tak hardego Pana.
 Bierzcie na przykład sobie ony cne Albany.
 W niewieluchnym/ lecz w męznym poczcie zacne
 Pany
 Ktorym święte a Zaczne Książę roskazował/
 Czytaycie iak im czesto zawoie zeymował
 Szkanderbeg. A pisał się Christowym Rycerzem/
 Niezwiodł tego Poganin swym chytrym prymierzym.
 Nusz rowny iemu w męstwie on Iwonia Sławny/
 O czym nam dobrze świadczy czas teras niedawny.
 Jako gnąbił tę niecną Machomęcką wiarę/
 Posłał nie ieden tysiąc Dyabłu na ofiarę.
 A tak Wielmożny Panie cna Rado Koronna/
 Gdysz teras to cne Państwo k tobie ucieczkę ma.
 Ktorys iest ieden z Wodzow ktorzy ie rządziecie/
 A o iego potrzebach obronie radzicie.
 Radzę tak iakby w posmiech to nikomu nie szło/
 A to prętko wrocono co teras odeszło.
 Abo by to więc gardły sami zapłacili/
 Ktorzy takową szkodę wielką uczynili.
 O będąc się rugować zli Poganie sami/
 Gdy obaczą że zgoda będzie między nami.
 Obaczą u nas Pana nielubego sobie/

Takowy pożyteczny będzie nam y tobie.
 Nie będzie do tych niecnych Pogan słał przymierza.
 Ktorem wasza Wielmożność niemało dowierza.
 A on tymi psy swymi nas zdradliwie szczie/
 A sam sie czasu patrząc/ też na nas gotuie.
 Jakoż nas pożycz może tym przymierzym zradnym/
 Nie wierzcie mu dla Boga iego listom żadnym.
 Tego kogo on niechce/ obierzcie za Pana/
 Niech nie on/ Boska ręka obiera go sama.
 Jużci też czas przychodzi tym roskoszkam iego.
 Chce posłać Chrzesciany w te Panstwa do niego.
 Z ktorych on złupił chytrze ony Zadne Pany/
 Greki/ Węgry/ y Serby/ a potym Albani.
 Y nas zbawił Wołochow/ na Podole godzi/
 Bądźcie przebog ostrożni niechay nas nie zwodzi.
 A iż w mey głupiey głowie rozumu nie stanie.
 Aby m tobie radzić miał Cny Wielmożny Panie.
 Niech tobie sam Bog na to rozumu uzycza/
 Tego Państwa potrzeby niechay ci wylicza.
 Jakosz y sam to widzisz czego nie dostaie/
 Na drugieć przez me Pioro pamięci dodaie.
 Niechcąc cię długo bawic proszę słuchay mało/
 Uyrzysz co za nieszczescie Podole podkało.
 Albo więc onę Ziemię na wszystkim obfitą/
 W Bydło w Konie y w zboża/ Ruską znamienitą.
 Jaki wielki upadek tam ludzie popadli.
 Wlasnie iako w Sodomie kiedy sie zapadli.
 Chociaz żywi ale tam w tey niecney Jaskini/

Niema niecny Poganin lutosci²⁴⁷ nad nimi.
 Niechay że cię żal ruszy a chcey o tym radzić/
 Aby nam ty przymierza ich nie mogły wadzić.
 Jakosz słuchay żec wadzą/ bo liczbę nie małą/
 Popsował zły Tatarzyn/ Rus niemal nie całą.
 A tu sie sprawić raczysz z pisania moiego/
 Prętkosti/ y chytrosci Poganina złęgo.

Waszey W. swego M.P.

naniższy słuźebnik

Bartosz Paprocki.

Summa Historyey o nagłym wtargnieniu

Tatarow do Ziemie Ruskiej y Podolskiej.

Tysiąc pięć set siemdziesiąty Roku piątego/
 Także Miesiąca Września dnia piątnastego.
 Za własnym obwieszczaniem Mikołaiia Cnego/
 Z Sieniawy/ y Hetmana Starosty Streyskiego/
 Ktory czestym a pilnym obwieszczaniem swoim/
 Groził od niecnych Tatar wielkim niepokoiem
 Obsełał Pani/ także Slachtę Ziemie oney/
 Aby dbali na prętkie Pogańskie Zagony.
 Ktorych im wielkość wznawiał na swych liściech częstych
 Ktore sam miał od Starost/ y od śpiegow gęstych.
 Y od Hetmana z Nizu Kniaza Rozyńskiego/
 Bogdana dość sławnego Męża/ y sprawnego.
 Pisząc że Carz Przekopski wyprawił swe Syny/
 Y Bakaia z Siozą/ a trzy Ordy z nimi.

²⁴⁷ Напевно має бути *litości*.

Ci to Zacni Panowie/ każdy swego Połka/
 Przymknął na mianowany dzień/ do wsi do Wołka.
 Stamtąd sie za Ploskierow w gromadzie ruszeli/
 Od Zamku w cwierci mile obozem stanęli.
 A tam oczekiwali od Hetmana wieści/
 A o tym złym Narodzie/ pewniejszey powieści.
 O którym sie dość pewney prętko dowiedzieli/
 W onym mieyscu obozem nie długo leżeli.
 Przyszła wieść/ Tatarowie spieszo ku nam bieża/
 A iuż w pięcinascie mil tylko od nas leżą.
 O czym Szpiegowie pewną iuż mi wieść przysłali/
 O Niedzieli nadaley/ witać ich kazali.
 Woiewoda Kasztalan zeszli sie do kola/
 A tam o tym co czynić/ iuż radzili zgoła.
 Paniąt y przyacioł swych/ do siebie wezwawszy/
 Wiesci te ktore mieli/ miedzy nie podawszy.
 Pytali u Rotmistrzow świadomych tam slakow/
 U zwyczajnych słuźalych y Mężnych Kozakow.
 Ktorzy im tak znac dali aby z mieysca tego/
 Nie zchodzili/ gsyż to iest własna droga iego.
 Y napirwszy przechod ich/ ktory Czarnym zową/
 A my was niezawiedziem wiećcie/ swoią mową .
 Na inszy nie przeskoczy ten Pohaniec chytry/
 Gdyż im na każdą stronę iuż stąd przechod przykry.
 Hetman polny ten prosił by sie k niemu brali/
 A od wielkości Pogan by go ratowali.
 Oni także prosiłi aby k nim przyiachał/
 Molestować ich więcey w tey mierze zaniechał.
 Wszakoż on rozumiejąc to potrzebne rzeczy/

Na pilney ten umysł swoy/ przed sie trzymał pieczy.
K temu z nim y Rotmistrze pilnie prosząc ślali/
Aby bez wszey odwłoki/ do nich przyiachali.
Na tak pilne a częste ony prośby iego/
Jechali za Miedziboz z swym Woyskiem do niego.
Wszakoż iednak napierwey to postanowili/
Ze Hetmana/ Rotmistrze sobie poczynili.
Podali sie pod sprawę Woiewodzie swemu/
Mikołaiowi z Mielca Panu dość możnemu.
Ktory to od nich przyiął/ lecz widząc przy sobie/
W leciech pierwszą osobę we wszem rowną sobie.
Jeronima z Sieniawy Kolegę swojego/
Poćcił go tym tytułem/ tak iako starszego.
Ale on podziękował za to iak bacznemu/
Z swoim sie zaras Pocztem/ oddał w sprawę iemu.
Przywodząc mu na pamięć iego sprawy Zacne/
Ktore bywali Bogu/ także ludziom smaczne.
Prosił by on lud rzadził/ winszuiąc mu tego
Szcześcia/ iakie zawsze miał od Boga milego.
Tuszając mu że y tam miał miec takąż fortunę/
Z iego pomocą zetrzec złą Pogańską dumę.
Co gdy iuż przyiął na się/ wszyscy zawołali/
Dziękuiem: posłuszenstwo wszystko obiecali.
A nietylko samego/ Ale też y temu/
Kogo by do tey sprawy/ służyć dali iemu.
Wnet mężnego Kunata/ przydali Marcina/
Ktory świadom chytrości złego Poganina.
Zarazem ci Wodzowie/ on lud rozdzieli/
Z ludzi bacznych y Mężnych Rotmistrze szczyнили.

Jeronim ten nypierwszy/ wiodł Rotę z Sieniawy/
 Pan Zacny dosyć Możny/ więc y Rotmistrz prawy.
 Ktory miał Porucznika do Ludu onego/
 Jana Jordana Męża y dosyć sławnego.
 A ponim Danielowic zawsze chodził z swoją/
 Konmi/ Pacholki/ dobrze ustroione zbroią.
 Ktory też sobie obrał ku tych ludzi sprawie/
 Jana Skarbka Zacnego y Mężnego prawie.
 Nuż Węglenski Podstoli/ tuż za nimi chodził/
 Ktory Roty Sto Koni swoiey sprawnie wodził.
 A tudziesz za nim skoro Podkomorzy Lwowski/
 Poczet swoy wiodł sto Koni/ Woyciech
 Starzechowski.
 Woyciech też Kamieniecki/ wiodł Połk swoich ludzi/
 W którym byli dwa Bracia wszystko iego sładzy.
 Ktorych było sto Koni/ dość zbroynie ubranych/
 Swietłe żolte nasuwnie u Panow u samych.
 Stanisław Włodek/ Jerzy y Jakub Strussowie/
 Onych Hektorow Ruskich/ dość Mężni Synowie.
 Ktorzy sług swych pułtora Sta mieli obecnych/
 Dla tych częstych naiazdow złych pohańcow niecnych
 Mikołay Herbort społem też Zlanckorońskimi/
 Przybeł do tey potrzeby dwie ście Koni z nimi.
 Woiewoda ostatek w wanly uff zgromadził/
 W ktory Poczet sług swoich też niemały wsadził.
 Nad którym był Porucznik Jan Stryż człowiek sprawny/
 Ktorego cny postępek/ bywał zawsze iawny.
 Przybywało im ludzi dosyć z kaźdey strony/
 Oyczyźnie swoiey miłej/ dla pewney obrony.

Z Piątku zaś na Sobotę/ przyszła od Hetmana/
Pewna wieść o Pohańcu/ dość czułego Pana.
Spiegowie im o Woysku niemałym znać daią/
Idzie barzo ostrożnie tak też powiedaia.
Ia przy sobie tysiąca nie mam więcej Ludu/
Coby godnych do boiu/ nieliczę moskudu.
Wnet strzaskiem Woiewoda/ Hetman Woyska swego.
Ruszył sie nie mieszkaiąc na pisanie iego.
A wiedząc chytróść/ prętkość/ tego Poganina.
Także rozne Zagony złego Tatarzyna.
Ktoremuby przystoyniey snac ze psy woiować.
On lud wszystek ochotnie/ iał sie też gotować.
Przed świtanim w Sobotę/ kilka godzin wstali/
A on wszystek dzień w sprawie k ich Woysku iechali.
Godzinę w noc stanęli nad blotem w dąbrowie/
Z inszymi nowinami przybiegli Posłowie
Do Hetmana/ dawaiąc iuż pewne nowiny/
Iże pewną potrzebę miec wam iutro z nimi.
Woiewoda Kijowski/ z tym przysłał Posłanca/
Ze we Włosci widziano iuż tego Pohańca.
Ktory leży bezpiecznie pod Sieniawą Koszem/
Przybywajcie dla Boga za go stąd odpłoszym.
Już prawie o szostey w noc/ dał wieść ten Pan możny/
Więdząc iż nieprzyiaciel iest barzo ostrożny.
Chcą bitwę wstępny boiem dac/ ia tak rozumiem/
Acz wam iego umysłu wykładac nie umiem.
Oni Zacni Rycerscy ludzie co tam byli/
O prętki Pana Boga czas temu prosili.
Ufaiąc łasce iego/ że im go pomoże/

A onę wielkość Pogan mocą swą przemoże.
 Z radością dnia czekali/ a oto prosili/
 Panow/ by co naprędzey tam stąd sie ruszyli.
 Jakoż chęci y serca/ wszystkim przybywało/
 Bo im zewsząd na pomoc szło ludzi niemało.
 Jan Kostka z swoim Polkiem szedł w kilku set koni/
 Ktorym sie zdar Tatarzyn/ z tak slachetney toni.
 Piotr Niszycki z Bartoszem Janem Bełzeckimi/
 Andrzey też Taranowski/ Sekretarz za nimi.
 Prokop Rasko/ w kilku mil byli Herbortowie/
 Trzey możni z wielą ludzi Zacni Starostowie.
 Nuż mężni Czartorijsci/ Wilżeński/ Miękicki/
 Owa mi trudno spisać w te tu księgi wszystkie.
 Niechcąc czekać tych/ ktorzy pozad ieszcze byli/
 Woiewoda z Hetmanem pod lud sie ruszyli.
 Niż przyszli pod Sieniawę sprawne Roty ony
 Tatarowie puscili po stronach Zagony.
 Nie mając wiadomości Pohaniec bezpiecznie/
 O ludziech o tak bliskich/ czynił dość wszetecznie.
 Z narodem cney żeńskiej plci/ więc y na dobytki/
 Nie biorąc ich do Kosza tam ścinali wszystkie.
 Ludzie wszyscy do Miasta pod Zamek sie zbiegli/
 Domow własnych dobr swoich tamo w nich odbiegli.
 Tatarzyn niecnotliwy co sie w Zamku chował/
 Wszystkie insze niecnotą swoją ocukrował.
 Uciekł do onych łotrow co miasto palili/
 Ktorzy go barzo prętko/ y wdzięcznie przyięli.
 A ony niecnotliwe żony Tatar drugich/
 Używały fortelow niecnot acz niedługich.

Pozalewały działa strzelać z nich niemogli/
Wszakoż ci psi Pogańscy tego nie przemogli.
Ani im Bog dopuścił takiej okrutności/
Z rusznic ie odstrzelali ludzie z oney Włości.
A w tym woysko nadeszło/ Tatarzy pierzchnęli/
Lud nasz mnimał/ by Turcy też w Zamek wskoczyli.
Nie ubili tylko trzech/ A wszakoż korzyści/
Nie odniesli Poganie z uciekali wszyscy.
Kozacy oney Włości wnet wśiedli na konie/
Obaczuwszy ratunek/ kuśili sie o nie.
Biegaiąc po dąbrowie dość ich mężnie bili/
Mało nie wszytek Zagon on ich pogromili.
Onego ktory pierzchnął z Zamku do Zagonu/
Nie wzięli Tatarowie/ iako chcial do domu.
Zabili powiedaiąc/ żeś nas zdrayco zdradził/
A małoś nas na wielki lud nie naprowadził.
Strussowie chętni będąc/ pilnie sie prosili/
Zeby wprzod z swoim Polkiem pod ludzie skoczei.
Ale Hetman Maięcy na to pilne oko/
Ze śpiegowie mowili o tym z nim szeroko.
Nieprzyziaciel ostrożny wielka go grumada/
Strzegł aby kędy bliska nie była podsada.
Dopusciwszy im wściągnał/ widząc innych wieli/
Ze sie z nimi tam iachać gotowało śmieie.
Ale sam z onym woyskiem szedł iako napręcey/
Ktorego trzy tysiące beło a nic więcey.
O Poganiech pewną wieść więznie powiedali/
Piętnaście ich tysięcy y Spiegowie znali.
A tak na to baczenie potrzeba miec było/

By sie dobrze tak nazad/ iako wprzod patrzyło.
Bo nie zawsze uporu Mędrzec ieden radzi/
Uporem go zwyciężać/ ulec też nie wadzi.
Tenże tego dokłada: Woysko szczesne bywa/
Ktore Wodza sprawnego y baczneho miewa.
Jakoż ten to Zacny Pan czynił dosyc temu/
Ze strzegł ludu dość pilnie/ zwierzonego iemu.
Szedł ostrożnie pod on lud/ ktory blisko leżał/
Strzegąc wszech stron/ iakby go z ktorey nieubieżał.
Występ Slachcic Podolski/ k Woiewodzie skoczeł/
Prosząc go oto pilnie: a koniem zatoczeł.
By go puścił po ludzie ktory blisko beli/
Ktoremu trzy Slachcicy do tego przybeli.
Rożniatowski fedyna maluczkiey urody/
Jeziorkowski Kaiecki/ tak iako nagody.
Z fukał go Woiewoda/ potym go wypuścił/
A tam kędy iachac chciał/ dobrowolnie puścił.
Niedaleko odbiegli wnet na lud trafili/
Ktory na sobie Mężnie/ y chwilę bawili.
Wodz onego Zagonu/ by lud wyprowadził/
Samodziesiąt do czterech tylko sie wysadził.
Z ktoremi sie potykał/ y dosyc nie śmiele/
Tak tuszając/ że ich prętko miał obaczyc wiele.
Każdy sobie z onych trzech odlączył po swemu/
A Wodz onego polku brał sie ku starszemu.
Wnet Stachnika Występa na sobie zabawił/
Ktorego Występ prętko y mężnie odprawił.
Chciał Tatarzyn tył podać/ ale go dobieżał/
Asz po same źerebie oszczep go przebieżał.

Tamże z konia zaraz spadł/ a drugi do niego/
Chcąc ratować Witeza/ ciągnie łuk na niego.
Z strony mu zaiechawszy/ Występ obaczywszy/
Konia barzo prętkiego k niemu obrociwszy.
Nie dał łuku dociągnąć/ ugodził pod szczokę/
Rohatyną tam z niego wypuścił posokę.
Wszakóż go pies upredził on niecny Poganski/
W słabiznę nieszkodliwie trafił z łaski Pańskiej.
Tatarzyna porwawszy dwa wnet z nim pobiegli/
Konia szablę y łuku na ziemi odbiegli.
Oni trzej każdy swego na ziemi położył/
Z koni lecąc zdychali/ a żaden nie ożył.
O ludziech zasie drudzy do Kosza znać dali/
Własnie iak ptacy z gniazda zaras sie porwali.
Nie doszła ich żadna straż/ ni żadni spiegowie/
Wszakże ony Zagony/ tam wzięły po głowie.
Ktore świeżo rozpuścił Carzyk Albigierey/
Także Bakay/ Sioza/ czwarty Kazigierey.
Ludzie naszy na pomoc/ szli witać Pogany/
Ony niecne a zradne/ oyczyzny swey Pany.
Gdyż byli od Hetmana wczas wezwani na to/
Od ktorych wielkie dzięki on odnosił za to.
Woiewoda Kijowski iuż będąc wiadomy/
Ze Poganin za rzeką/ leży tu z tey strony.
Zachodził mu z zwym woyskiem/ acz było dzień chodu/
Niż przyszedł do onego Bazarabow brodu.
Ale gdy obaczyli ludzie u Sieniawy/
Przeszli on brod/ acz szkoda/ bez żadney zabawy.

Wszakoż te co w Zagony w różne strony poszli/
Tych Wołynicy pobili/ co ich iedno doszli.
Dwa tysiąca ci gardła od ich reki dali/
A drugie chlopi z Włości w dąbrowach zbijali.
Jarmolinski mąż Zacny Zołdownik Książęcy/
Ten bił meźnie Pogany za nimi chodzący.
Themruk Rotmistrz Hetmanski/ też ich meźnie gromił/
Swoim polkiem w dąbrowie dość ich rącze gonił.
Gdy przyszli pod Sieniawę/ iuż nic nie zastali/
Tylko Miasto spalone/ bydło co ścinali.
Ludzie płacząc co tylko z duszami ubiegli/
Nagie/ y niemaiac nic co by potym iedli.
Wszystko niecni Poganie prętko popsowali/
Zadney rzeczy w pożytek im nie zostawiali.
Dano znać wieść nie pewną że lud w sprawie stoi/
Tatarski/ chcąc dac bitwę/ namniey sie nie boi.
Woiewoda sprawił lud on Mężny na czoło/
Patrząc pilnie ze wszech stron Poganina w koło.
A wiedząc wielkość Pogan/ srodze bronił tego/
By żaden niewyieźdał kromia woli iego.
Tuż pod Zamkiem Sieniawą/ Obos dał zatoczyc/
Aby ich wielkość Pogan nie mogła oskoczyć.
Bo śpiegowie postrzegli iże mieli Działa/
Strzegł by Woysku/ y szkoda lekkość sie nie stała.
Stały tak kilka godzin a tego czekali/
Iżeby im śpiegowie pewnieyszą wieść dali.
Straż k wieczoru też przyszła od onego brodu/
Gdzie mniemał całe puldnia było k niemu chodu.

Powiedaiąc/ Poganin że sie iuż przeprowił/
Tylko znak kędy bieżał/ po sobie zostawil.
Koni/bydła naścinał/ a wszakoż Zagony.
Rozeszly sie na Wołyń/ y w Podolskie strony.
Wszakoż Książę Konstantyn/ drogę im zabieżał/
U Bazarabow brodu z woyskiem będzie leżał.
Ledwie Książę dociągnął z ludem k oney wodzie/
Jako Pogany trzy kroć bił przy onym brodzie.
Więźniow niemało dostał: a Kozacy iego/
Wodzili bijący ich przy oczach do niego.
Już gdy był ubespieczon przez swe pewne śpiegi/
Ktory zbiegali slaki/ także rzeczne brzegi.
Woiewoda Podolski kazał w oboz wiechać/
Wczasow iednak zwyczajnych roskazał zaniechać.
Sam przez onę całą noc/ iako Hetman prawy/
Jeździł strzegąc/ iak synow ociec swych łaskawy.
W poniedziałek straż więźnia poranu przywiedli/
Powiedział/ Tatarowie acz z Koszem ubiegli.
Ale ich tu kilka set błąka sie w dąbrowie/
Na co sie w iedne słowa zgodzili więźniowie.
Na ktorych powiesc/ pretko Cne Panięta ony/
Rozbiegli sie na wszystkiey tey tam Włości strony.
A naprzod Danielowić/ Woyciech Starzechowski/
Ten Chorążym: A ten zaś Podkomorzy Lwowski.
Mikołay Herbort także Mąż Zacny za nimi/
Z Woyciechem Kamienieckim/ y Zlanckoronskimi.
Jerzy Jakub Strussowie/ Kasper Wasiczynski/
Jan Kasper Kamienieccy/ Stanisław Węgleński.
Kopyczynscy/ a z nimi Jerzy Polanowski/

Bełzycki Andrzej/ także Zacny Baworowski.
Owa inszych niemało dość chętnie stoczeli/
Aby tego Pohańca niecnego gromili.
Lecz fortuna gdzie raczy tam koło obraca/
Na kogo niełaskawa/ w murze do namaca.
Y ci się psi Pogańscy zrazu im zemknęli/
Po oney się dąbrowie rozno roskoczeli.
Kozacy oney Włości po iednemu bili/
A ostatek Wołyńcom do ręku wpędzili.
Owa wszystkie Zagony co byli zostali/
Do Plutona na wieczne roskoszy iachali.
Panięta przyiachali/ konie nabiegawszy/
W dąbrowach onych wielkich tam nic nie nalawszy.
Woiewoda ich pytał coby czynić chcieli/
Gdyż żywności w tym miejscu dla koni nie mieli.
Jedni na to radzili/ aby tam zamieszkali/
Do tąd ażby śpiegowie słaki obiechali.
Y dali nam wiadomość/ by gdzie nie zapadli/
A skoro się roziedziem/ tu w ziemię nie wpadli.
Drudzy zaś nie zwalali/ tylko się roziechać/
A daremnych niewczasow y utrat zaniechać.
Hetman polny prośbami iak ich mógł uchodził/
Aby ten lud z gromady tey się nie rozchodził.
Czemu iż radzić nie mógł/ zaniechał tych rzeczy/
Wszakosz to obiecał mieć sam na pilney pieczy.
Zatym nieprzyjacielem rzekł iść w tropy iego/
Jakoż we wszem doznali co im przyrzekł tego.
Zaras się od Sieniawy wszyscy roziechali/
Iż szczęście po ich woli/ tak się domniali.

Alesmy od fortuny barzo oszukani/
Lecz zdradzać nie nowina tey to dobrej Paniey.
Hetman z ludem/ ktorego tysiąc miał przy sobie/
Pomniąc na tę powinność którą niosł na sobie.
Szedł tamże/ pod Pykowem obozem stanęli/
Czekaiąc/ strasz spiegowie by k nim nadścignęli.
Leżał Niedziel pultory/ tamże pod Pykowem/
Z onym ludem ku bitwie czułym y gotowym.
Straż niź ona zbiegała owi dosłużyli/
A dla głodu wielkiego iechać precz musieli.
Hetman ledwo z pięcią set został tylko w polu/
Trwał czas krotki/ chcąc by był tam on kray w pokoiu.
Ruszył sie z oną trochę ludzi pod Miedzybos/
Tam chorego wsadzili na Pana Roźnow woz.
Szli iedni k Miedzybozu/ a drudzy zostali/
U rzeki Ciesy/ by sie strażey doczekali.
A sam w Chmielniku chory dla spoczynku został/
Chcąc aby pewney wieści od swych śpiedow dostał.
Wieczor tegoż dnia prawie dali znać śpiedowie/
Z białey Cerkwie/ że idą wielcy Tatarowie.
A ci sie z nimi zeszli/ co tu w ziemi byli/
Na sarnim polu społem wszyscy sie wrocili.
To sie działo we śrzodę/ dnia Miesiąca tego/
Gdy postrzegli na oko woyska tak wielkiego.
Wnet Pan Hetman pod on lud który był odesłał/
By sie nazad wrocili/ roskazuiąc posłał.
Ona pięć set zaras sie do niego ziechali/
A w piątek do Chmielnika cała noc iechali.
Tegoż dnia pod Chmielnik naszy przyiechali/

Tatarowie u Gruszki także nocowali.
 W Sobotę y w Niedzielę tam za Ulanowem/
 Nazaiutrz sie ruszeli z orszakiem takowem.
 Mijając Chmielnik prosto do Sieniawy poszli/
 Tam leżeli/ nazaiutrz Krasłowa doszli.
 Wszakoz y tam nie długo także sie bawili/
 Pięc człowieka u tego Zamku ułapili.
 Minąwszy Konstantinow/ potym na Kupieli/
 Idąc nimo Manaczyn/ także noclek mieli.
 Pod Hozoowcy/ tam stąd Zagony puścili/
 Z Soboty na Niedzielę: A Kosz prowadzili.
 Do Tarnopola mimo tę to Zamki wszystkie/
 Tam iuż na lud traphili we wsiach na dobytki.
 Trzydzieści mil wzdłusz w ziemię dośc rączo
 wskoczeli/
 A na żadnym sie łupie namniey nie bawili.
 Też wszystka ukraina w Zamki sie pokreła/
 Od Hetmana czulego ostrzeżona była.
 Z ludzmi z bydlem y z stady/ a przetoż Poganie/
 Szli co nagłębey w ziemię/ a nietarli na nie.
 Listy co Hetman posłał ostrzegaiąc Pany/
 Woiewody/ Starosty/ także y Ziemiany.
 Niechcieli im wiary dać asz sami uyrzeli/
 Tatory pode lwowem oteyże Niedzieli.
 Ach niestotysz nie pewneć one dawne rzeczy/
 Ludzie wielce rozumne ma szczęście w swey pieczy.
 Nie przystoi mądremu niemniemałem mowic/
 Aby mi kiedy na to miało potym wynić.

Bo Bog odmienia wolą rozmaicie swoją/
A tłumi onę sprosną hardą dumę twoją.
Fortunie też zakazał w jednym miejscu siedzieć/
Musí ona każdego gospodę przewiedzieć.
Umyka się/ a zanią obłudne nieszczęście/
Skoro ona odiedzie/ miewa swoje miejsce.
Jakoż prętko traphiło na onę gospodę/
Czego ta tu żalonym wierszem nie wywiodę.
Kędy przedtym fortuna swoje miejsce miała/
A ten kraj w łasce swojej czas długi chowała.
Chowała w obfitości dobra wszelakiego/
Bydł/ Koni/ także miodow/ y zboża każdego.
A tak co iedno była z łaski swey nadała/
To zasie barzo pżętko y sprosnie pobrała.
Y to nakoniec wzięła/ w czym władze niemiała/
A okrutnym Poganom na męki wydała.
Za Ulanowem ieszcze byli Tatarowie/
Gdy od Pana Hetmana biegali posłowie.
Proszac przebog ratunku: A ludzi prosili/
Aby się prętko z stady z bydły w Zamki kreli.
Ale Panowie wiesci co od niego mieli/
Nie daiąc iey do Slachty/ niewiem gdzie podzieli.
Acż im ludzie ktory ie na oko widali/
O wielkości złych Podan iawnie powiedali.
Oni wiary żaden z nich niechcieli dać temu/
Nie uchodził/ zakazał kryć się poddanemu.
Asz gdy ich sam obaczył/ toż do konia skokiem/
Ale się schronić trudno przed ich bystzym okiem.

Sam uciekł rzadki/ z żoną drygi y dziatkami/
Wszystki stada pobrano z chłopy z niewiastami.
A czego zabrac nie mógł w obfitey chałupie/
To wszystko ogniem spalił/ złożywszy na kupie.
Czyniąc sobie ku myśli/ więc ludzmi brakował/
Dziatki małe rościnał/ a głowy zeymował.
Starym ktorzy niemogli za nim prętko chodzić/
Ktore iak psy na smycy tak raczyli wodzić.
Wziąwszy żonę przed mężem/ niecnotliwe zbytki
Płodził y z panienkami/ a męczeł dobytki.
Odar skorę na grzbiecie biednemu wołowi/
A tamże ręce nogi wiązał człowiekowi.
Dziecię ktore płakało/ uiąwszy za nogi/
Wnet uderzył o ziemię/ tamże podle drogi.
Kędy szedł niecnotliwiec/ leżało ich wiele/
Ktorymi sie żywemi/ karmili psi śmieie.
Krucy zuphali klwali po głowie po ręce/
A ono tylko wrzaska/ leżąc w ciężkiej męce.
Matki też samy drugich w trawie odchodziły/
Gdy sie przed bezecnymi Pohańcami kryły.
Papieru ani czasu snadz by mi nie stało/
Jakie srogie nieszczęście te Kraie podkało.
Abym to miał wypisac/ żał wstyd bronii tego/
By sie papier nie mazał okrutnością iego.
Jako bez wszego wstydu niecnotliwiec broi/
Y ludzi sie nie wstyda Boga sie nie boi.
Otoż macie Poganskie przymierze beśpieczne/
Wykradnieć was tak wszystkie da w niewole wieczne.

Tam gdy ieszcze Poganie byli u Chmielnika/
Wyprawił Stuzeńskiego Hetman dla ięzyka.

Ten ze trzydzieścią koni tuż biegał nad nimi/
A niechciał sie Pohaniec bitwą bawić z nimi.

Szli w sprawie dość ostrożnie Stuzeński odiechał/
Widząc iż on niedbali/ on ich też zaniechał.

Za razem mu przyczynił Lyskę Kozłowskiego/
Ze czterdziecią człowieka męża wybornego.

Ktorzy iuż szli nad nimi asz ku Tarnopolu/
A wszędy ich widzieli w dąbrowach y w polu.

Nabiegali on wielki tabor dosyc śmiele/
Ale mlyn u nieszczęścia nie każdemu mele.

Bo czas długi chodzący w tym połku za nimi/
Nie mogli mieć potrzeby y utarczki z nimi.

Sam też Hetman ruszył sie nad Buhem nad rzeką/
Do Miedziboża mając nie barzo daleką

Granice z Poganskimi rotami wielkimi/
Od których go sam Bog strzegł/ y sam wiodł za nimi.

Z Miedziboża też posłał Pretfica Zacnego/
Chcąc w nim prętko doświadczyć szczęścia Oycowskiego.

Posłał z nim społem/ z rotą Jana Radeckiego/
Z towarzyszmi rot innych/ węcycy Swierczkowskiego.

Sam sie ruszył z ostatkiem też do Ploskirowa/
Jakby Pogany gromił/ beła chęc gotowa.

Ale iż mu możności tey niedostawało/
Bo ludzi z żadney strony nic nie przybywało.

Każdy iako ptak w klatce przy swym Zamku siedział/
A przed wielkością Pogan/ gdzie iachać nie wiedział.

Posłał pod lud Garnisza Sygmunta Mężnego/

A dał lud zi ósmdziesiąt/ pod sprawę pod iego.

Thomas też Kruszelmcki pięćdziesiąt kozaków
Maiąc/ szedł z nim wespół/ wybornych Junaków.

Ci to wszyscy Rotmistrze czas niemały chodząc/
W one slaki Pogańskie/ tusz za nimi brodząc.

Nie mogli z nimi bitwy żadney zwieść w Podolu/
Pod Bazarem ich dwa kroć gromili na polu.

Tam im Pan Bog fortunął że ich Mężnie bili/
Wiele bydła/ stad/ ludzi/ koni odgromili.

Więźniów mieli poczęści/ wszakosz rannych siła/
Bo sie ta niecna gawęć Mężnie im broniła.

Tamże Murze iednego Zacnego zabili/
A tym barzo złe serce Poganom czynili.

Tego Niezabitowski Jakub mężnie zabil/
Acz przynim pacholikow dwu śmiertelnie ranił

Jednego strzałą przeszył na obiedwie stronie/
Przez kawtan y przez pancierz/ a w tym rącze konie.

Drudzy maiąc/ skoczeli gdy rąbał iednego.
Przez syszak pacholika Pana Jaszewskiego.

Zaraz go oszczepami ze wszech stron przebili/
A niżli dopadł ziemie zaras umorzyli.

Ten miał z sobą swych własnych ludzi pod swą mocą/
Siedmset ktorych nieodwiodł za Bożą pomocą.

Leżał zdechły od ziemie w pas chłopu wielkiemu.
Jego siłę y męstwo tu powiem każdemu.

Czoła dwie piędzi na szerz miał/ ku swey urodzie/
A włosy barzo rzadkie na wąsie na brodzie.

Rozumiey ku tey głowie/ co za reka beła/
Albo noga wzdłużna miąż/ ktora go nosila.

Strzała dłuższa od innych na piędzi pułtory/
 Acz był siwy przystarszym ale był chop skori.
 Szedł splonem od Wołynia z korzyścią niemałą.
 Ktorą wzięli żołnierze u Bazaru całą.
 Innych Tatar niemało na ten czas pobili/
 Mil dwie za nimi bieżąc szcześnie gromili.
 Lecz konie zmordowane/ y noc zachodziła/
 A ta sama przyczyna bić ich zabroniła.
 Tatarowie strwożeni barzo uciekali/
 Naszych tylko siedm mężnych/ wytchnąc im nie dali.
 Radecki Rotmistrz Zacny a towarzysz iego/
 Cny Demian Nizyński tuż szedł podła niego.
 Wincenty Wolski/ a z nim mężny Bobolecki/
 Z nimi mały lecz mężny Susza Podhorecki/
 Solimirski mąż wielki z rotty Swierczkowskiego.
 A siódmy też pacholik Jana Radeckiego.
 Ci bezecne Tatary goniąc długą chwilę/
 Bili a ścinali ich prawie dobrą milę.
 Trzeci ras pod Zbarazem bitwę z nimi zwiedli/
 Acz swym wielkim nieszczęściem łęgie lud uwiedli.
 Przemogła wielkość Tatar/ a czerni niemało/
 Co sie łupem bawili/ przytym gardła dało.
 Akpulat z wielkim plonem szedł też z drugiej strony/
 Z którym szedł lud niemały y insze Zagony.
 Nimo Zamek Załozzcze/ tam sie przeprawiali/
 A przez groblą u Mylna²⁴⁸/ on lud z bydłem gnali.
 Tam Woyciech Kamieniecki będąc żalem zięty/
 Patrząc na on zły narod Pogański przekłęty.

²⁴⁸ Мало б бути „Млына”.

Oni lud rowno z bydłem pędzą w swoją stronę.
Chcąc dać iaki ratunek a pewną obronę.
Wnet z sługami dopadli do gotowych koni/
Wyrwali Chrześciany z tak barzo złej toni.
Dwanaście set człowieka więźniów rozwiązali/
A tym co swego poznał/ zaraz darowali.
Plonow także odbili całą sześć tysięcy/
A Tatory gonili mężnie ich bijący.
Pieć dziesiąt ich w pogoni tam zaraz poległo/
Mężnych kilka z swym Wodzem przeciw nim wybiegło.
Wodz Akpulat ufając koniowi prętkiemu/
Ufał y sile swojej y szczęściu perwszemu.
Zasadził sie sam/ chcąc lud on swoy uwieść cało/
O tym namniey nie myślał co mu sie dostało.
Jan mężny Kamieniecki ciała suptylnego/
Ale myśli wspaniałey/ y serca wielkiego.
Skoczał czerstwo do niego bezewszey odwłoki/
A s konia go stargnąwszy/ związał prętko w troki.
Woyciech też z drugiey strony z sługami ich gromił/
Sześci żywych poimał drugie bijąc gonił.
Kasper też nie omieszkał co przystało Cnemu/
Bo uciał ostrą szablą głowę nie iednemu.
Owa Bog zawsze Cnocie szczęści w każdej sprawie/
Rozmnażać ią obiecał na wszystkim łaskawie.
A iż to Zaczne gniazdo sprawami swoimi/
Zawsze w Polsce słynęło y świeciło iemu.
Fortunni tam Hetmani z tego domu byli/
Mężnie Turki /Tatory/ Wołochy gromili.

Maiąc sług swoich poczet/ acz na ten czas mały/
Gdy sie tak był rozbiegał Tatarzyn zyphały.

Rohatyńcy przysłali im koni trzydzieści/
Ci ich wiedli na Zagon Poganski bez wieści.

Owa gdy już sześćdziesiąt było koni wszystkich/
Wściągneli dosyć mężnie onych Pogan brzytkich.

Dziesiąci ich na placu zaras położyli/
A drudzy im od wszystkich plonow uskoczeli.

Aczby było tam wszystkim/ onych szkod wyśiadło/
Ale chłopstwo mieszczanie wnet na łupie padło.

Tylko koni Trzydziesti Slachcicow pociwych/
Gromili ich dość mężnie/ dwóch dostali żywych.

Bo Wodz tylko z kilkiem ich lud na sobie bawił/
Ktorego Taranowski dość mężnie odprawił.

Prętko go do Płutona posłał na wesele/
Acz y sam razow od strzał od iego miał wiele.

Konia pod nim zdrayca siekł/ a godził na lice/
Ale nie mógł na głowie przeciąć mu przełbice.

Ktorego gdy odprawił/ gonił potym drugie/
Jednoż go wyciągali na przejeżdżki długie.

Stanisław Danielowic skoczył też do swego/
Obaczywszy na koniu chłopca ochotnego.

Ktory wielkie naiazdy na ich poczet czynił/
Tamże mu dosyć prętko ochotę odmienił.

Chociaz mu sie Poganin dosyć srogo stawił/
Ale go on okroczył y prętko odprawił.

Brożycki y Barczycki/ też Wasicynskiego
Słudzy/ każdy z nich strącił z konia mężnie swego.

Ktory był na straż wysłał/ z nimi sie ziechaly/

A co dobrym przystało to tam pokazali.

Sludzy onych dwoch Panow gonięcy Pogany/
Sekli goniąc/ aż w błocie topili sie sami.

Rasko Pisarz Halicki we szrodę przyiachał/
Zaby iaki z nimi społ tam Zagon zaiachał

Ale sie im to więcey iuż zdarzyć nie mogło/
Bo sie z plony Poganstwo do Kosza odwiodło.

Przyiachali do Brzezan/ Jana Sieniawskiego/
Tam tylko z trochę ludzi zastali samego.

Wyprawił wszystkie sługi pod lud/ dla ięzyka/
Dawszy Rapała Skarpka im za porucznika/

Ten fortunnie wyiachał/ bo traphił Pogany/
A dość ich mężnie gromił tak waleczne Pany.

Naprzod mu sie traphiło tam potkac samemu/
Zaras trzey wyskoczeli ochotnie ku niemu.

A iż to nie nowina zawsze Skarbkom była/
Gromic mężnie Tatary/ y więzać ich siła.

Uderzył wnet iednego w piersi rohatyną
Drugiego pięścią strącił z konia w stronę inną.

A z trzecim sie szablami ścięli ochotniuchno/
Y zarazem żywego poimał pręciuchno

Ono Zacne Rycerstwo też drugie gromili/
Wielkie plony Poganom bydł ludzi odbili.

Tham do Brzezan gdy przywiodł sam więznia onego/
Pytali przez tłumacza wszystkiego od niego.

Ktory zaras powiedał iest nas sto tysięcy/
Przy dzięsiąci Carzykach snać dziesiątkiem więcey.

Wodze Bakay z Siozą plon wielki pobrali/
A wszytek pod Tarnopol do Kosza zagnali.

Do ziemie imo Kijow tu do waszey przyszli/
Wszystko polmi kryiac sie/ asz we Włości wyszli.
Przeciw wam pod Sieniawę te ludzie posłali/
Ktorzy nic nie sprawiwszy zaras tył podali.
W polu sie czas niemały przeto zabawiali/
Zeby sie ludzie waszy w domy roziechali.
A gdy iuż rozumieli/ że sie lud roziechał/
Wnet Wodzowie Sioza z Bakaiem wyiachał/
Y szli dość prętko w ziemię nie bawiac sie łupy/
Ani sie rozieżdzaiąc z oney wielkiey kupy.
Ta piętnaście tysięcy co tu ziemi była/
Na sarnim polu do nas strwożona przybyła.
Konie ktore uchodząc prętko pomorzeli/
Tamże na sarnim polu wszystkie zostawili.
Kosz ten u Tarnopola z wielkim ludem leży/
O czwartku z ziemie z plonem nadaley wybieży/
Wyliczał Czarzewicow imiona każdego.
Aldygiercy tak nazwał z tych wszystkich starszego.
A drugi Muratgiercy/ Kazigiercy trzeci/
Oyca barzo mężnego/ nie podłe y dzieci.
Salamatgiercy czwarty/ Buwratgiercy piąty/
Swemi poczty osiedli wszystkie Ruskie kąty.
Sadybgiercy Albgiercy/ dwoch imion zabaczęł/
Swego Dewletgiercia też wspomnieć raczył.
Też piątego człowieka w Koszu zostawiali/
Wszyscy inszy w zagoniach po Włościach biegali.
Albgiercia Carzyka y z Kazigierciem/
Starszymi uczynili z Siozą z Bakaiem.
We szrodę im kazali by u kosza byli/

A już czwartku nadaley aby nie chybili.

Stamtądże z tymi plony nazad ciągnac mieli/
Tym slakiem ktorym przyszli/ z ziemię wyniść chcieli.

Powiedał że śrzod lata ieszcze tu myslili/
Ale czasu lepszego pogody patrzyli.

O Wielkieynocy byli już w gromadzie wszyscy
Nohayscy/ Białogroccy/ z nimi wespoł Krymscy.

Powiedał też iże dział z sobą dzieścić mieli/
U tengaczbałczyk rzeki/ tam ich odbieżeli.

Strzelcow niemało przy nich barzo dobrych było/
Z rusznicami ich woysko/ w Koszu zostawiło/

Samego Ensendzierey/ tak powieđał zwali/
Młodo Dewletgierowi służyć ieszcze dali/

A iż był Carzewica sługa tak możnego/
Wiele sie też dowiedzieć tam chcieli u niego.

Zeznał iż im kazano/ gdy w ziemię iść chcieli/
Aby pod żadnym Zamkiem gumien nie palili.

Powiedał/ od Cesarza bywał Tureckiego
Czaus po kilka razow/ u Carza naszego.

Ale po co przyjeżdżał/ o tym nic nie wieđuiał
Bo tam z nimi w tey radzie/ tajemney nie siedział.

Też zeznał/ Woiewoda ten Wołoski zdrayca/
Miał u tych to Carzykow kilka ras posłańca.

Ale z czym albo po co do nich przyjeżdżali/
Niewieđuiał/ bo sie tego sługom nie zwierzali.

Od pierwszego dnia przyścia bezecnych Poganow/
Ono Zacne Potomstwo Strusow mężnych Panow.

Odnawiali przodkow swych/ ony Zacne sprawy/
W czym im fortunić raczył Bog ociec laskawy.

Ci będąc z trochą sług swych/ to pokazowali/
Sami sie nie szanując/ innych ratowali.

Na kazdy dzień gromili te necne narody/
Aczci Strusom na woynę/ iak drugim na gody.

Snać to onych Koklesow Rzymских ieszcze plęmię/
Bo ich sprawy poćciwe/ zdobią Ruską ziemię.

Wiele dusz Chrzescianskich na wolność puscili/
Ktorych z plony wielkimi nie mało odbili/

Acz ich niecni Pogani też oto skarali/
Wsi wszystkie wypaleli/ y ludzie zabrali.

Trzech Slachcicow poćciwych/ sług ich poimali/
A z wielą ich poddanych/ w niewolą zagnali.

Milewski/ y Garbowski/ y Kwiatkowski młody/
Maią dzisiaj u Pogan dość nie trafne gody.

A on Marcin Grocholski zbracil sie z świętymi/
Duch w roskoszach niebieskich/ ciało gnieje w ziemi.

Od niecnych rąk Poganskich lezy marnie ścięte/
Ktore mężnie gramiało Tatary przeklete.

Ci bezecni Pogani co Strusy bawili/
Część Zagonu swojego w stronę obrocili.

Ktorzy ku Baworowu ochotnie skoczeli/
Stąd barzo prętki odwrot zaras uczynili/

Bo z nimi na wycieczkę mężnie sie uganiał/
Od wiosek y od miasta często ich odgramiał.

Mikołay Baworowski Pan onego Zamku/
Fortunnego/ acz przykry/ zażeł z nimi tanku.

Ale wielkość przemogła/ nie mogł im dać rady/
Spaliwszy mu wszystkie wsi/ wzięli bydła stady.

Do Boboliniec także prętko psi nadbiegli/

Tam Cnego Kuropatwę y z gośćmi zabiegli.

Ktory prętko y z syny/ gdy na konie wśiedli/

Naprzod Panią na Buczac obronnie odwiedli.

A potym sie zaś sami z nimi uganiali/

Zabili kilka łotrow drugich poimali.

A z Janem Polanowskim ziachawszy sie potym/

Tam Pohaniec odbieżał z swym wielkim kłopotem.

W poddanych im niemałą szkodę uczynili/

Stada bydło zaiąwszy/ y wsi popaleli.

Potym sie ich o pięć set zebrało w grumadę/

Jakby tych Panow dostać/ czynieli tę radą.

Ale Bog swoich wiernych strzeże miłościwy/

Nie odniosł w tym korzyści ten pies niecnotliwy.

Bo sie koni pięcdziesiąd w gromadę zebrało/

Przed ktorymi tak wielkie wojsko ich pierzchało.

A oni też nie czuiąc ratunku prętkiego/

Ustapili od Zamku mile Buczackiego.

Nuż wojski Zydaczewski gdy w Kuropatniki/

Wpadli w miasto bez wieści myleł im też szyki.

Niemalo ich na placu na ten czas zostało/

Wszakże miasto spaleli y wiosek niemało.

Ale plonow co byli gdzie indziey zdobyli/

Te wszystkie porzuciwszy/ sami uskoczeili.

On Zacny Ciemierzynski syn Rotmistrza Cnego/

Czapką go przezywali/ a Pawłem młodego.

Przypadli nań przez wieści/ zastali go w domu/

Z ktorym/ a niż go wzięli zażeli gomonu/

Bo dosyć długo mężnie bronił sie /y żony/

Ktora mu zaskoczywszy/ pod bok z prawey strony.

Oblapiwszy prosila/ chcąc go miec żywego/
 Aby sie podał w ręce Poganina złego.
 Ktorego wziąwszy z żoną/ mało na tym mieli/
 Ale dwor gumno y wieś wszystkę popaleli.
 Bydło stado zaiąwszy/ srebro szaty wzięli/
 Czego zabrać nie mogli/ ogniem poburzel.
 Naraiewska Cna Pani w wielkim szczęściu była/
 Ktorą sam Bog/ nie lutość/ Pogańska puścięła.
 A takowego śpiega miała w swoim domu/
 Wiedział iak krzczone imię beło u nich komu.
 Trzy Panienki dorosłe/ z wielkimi kleynoty
 Zabrał/ o ktore niedba/ ale żal cnoty.
 Nuż Sknielowska Sędzina/ z dziewczką urodziwą/
 Zawiedziona w Pogańską ziemię niecnotliwą.
 Owa inszych niemalo poćciwych Slachcianek/
 Ktorem iuż rapkow trzeba/ nie stoią o wianek.
 Poszły w ziemię Pogańską sprosnie powiązane/
 Tak iakoby złoczyńce iakie oszarpane.
 A niewiem ze trzydzieści mężow aby beło/
 Poimanych y zbitych/ na ten czas zginęło.
 Okrom chłopstwa prostego ktorzy uciekali/
 Do Zamkow/ a tych oni wiele z zabiegali.
 Dzieci dziewczek/ a niewiast/ tych wiele zagnali/
 Starych żonek y mężow dosyc naścinali.
 Ktorzy to sobie sami u nich upraszali/
 A na wieczną niewolą wodzić sie nie dali.
 Owa gdy ten Poganin tak wiele przewodził/
 Lud sie zatym Rycerski do grumady zchodził.
 Acz zewsząd trudne mieli przechody do tego/

Gdyż była pełna ziemia Poganstwa niecnego.

Ktorzy gdy obaczeli lud idąc w grumadę.

Z trzaskiem tę uczynili między sobą radę.

Ze nad czas umowiony nazad się wrocili/

Z tymi plony wszystkimi których wiele wzięli.

Co naprędzey ku Niestru zeszli sie do kupy/

Chcąc na poły rozdzielic z Wołoszynem łupy.

Aby ich tylko puścił do swej ziemi zradney/

Przyrzekając nie czynić im tam szkody żadney.

Ktory zaraz oney ich prośbie niecnotliwy/

Dość uczynił/ okazał umysł swoy zradliwy.

Posłał wnet do Hetmana/ upewniając listy/

Iżem ia iest przyiaciel wasz pewny a isty.

Tych pogan przez ziemię swa/ iesliżeby chcieli/

Nie puszczyć/ abyście to iuz pewnie wiedzieli.

Oni ubezpieczeni tym będąc od niego/

Rozumieli iż mają przyiaciela z niego.

Zachodzili Poganom/ na ten slak skąd przysli

Aby z taką zdobycią tu z ziemi nie wyszli.

Hetman pod Ploskierowem Woiewody czekał/

Zeby społem z Wołyńcy do niego przyiachał.

Sam przy sobie y dwóch set/ nie miał ludzi więcej/

Prosił przebog aby sie z ieźdzali co prędzey.

Czekał Rotmistrzow onych co był pod lud posłał/

Aby był pewney wiesci y ięzyka dostał.

Jakoż Pretfic z inszemi przywiodł ich niemalo/

Ale iuz niewiedzieli co sie w Woyszcze działo.

Potym sie z Woiewodą gdy do kupy zeszli/

Zarazem w ednie w nocy a zaby ich przeszli
Bieżeli/ a do boiu tam wszystkich nie było
Krom chłopow/ dwóch tysięcy coby sie godziło.
Pohaniec też ostrożny był z onymi lupy/
Z chodzili sie ku Niestru Zagony do kupy.
Y dostali ięzyka ktory ich tak sprawił/
Ze Hetman idzie z ludem/ ten was będzie bawił.
Asz insze Woyska wielkie ktore zewsząd idą/
Y kozacy z Podola im na pomoc przyyda.
Dadzą wam walną bitwę/ mają strzelby wiele/
A prawie ze wszystkich stron/ idą ku nam śmieie.
Oni też nie czekaiąc z Hetmanem zabawy/
Przez Niestr w Wołoską ziemię udali sie wpływły.
Milę wielką z plonem szli przez tak bystrą wodę/
Do czego z Nieba mieli dość wdzięczną pogodę.
Hetman y z Woiewodą w Kamieńcu być mieli/
We czwartek Pogani Niestr prawie przelecieli.
We śrzodę fortuna im nieszczesna służyła/
Iże na prętkiey wodzie owca nie wspięła.
A oni wszyscy ludzie co za nimi biegli/
Cofneli sie iakoby im psi obiad ziedli.
Jan Kostka y z Chełmiany/ z Belżany rączymi/
A Mikolay Mielecki/ w tyż tropy za nimi.
Albrycht Laski/ z nim poczet Biskupa Zacnego/
Dość porządny y zbroyny Frąca Krasieńskiego/
Owa wszyscy chętliwie y spieszno iachali/
Podgorzanie y ci ich także nie wydali.
Starosta Sędomierski z wielą Zacnych ludzi/
Woiewoda Lubelski/ z nim Panowie drudzy.

Ktorzy złęgo Petreła zwiedzieni hramotą/
 Co sie ieszcze z przodkow swych nie zwykł parać cnotą.
 Na zad wszyscy zalosnie rozno poiechali/
 A nędznym Chrześcianom ratunku nie dali.
 Co za płacz tam srogi był/ iakie narzekanie/
 Kiedy przeszły granice ony Zaczne Panie.
 Y dziateczki niewinne/ ony Chrzescianskie/
 Ktore y bydłem rowno szły/ tam w strony Pogańskie.
 Placzem wielkim serdecznym/ iako sie trapiły/
 A matkam swym iaki żal bezmierny czyniły.
 Jakoby deszcz cały dzień/ wielkimi kroplami.
 Szedł/ tak Niestru przybeło onymi ich łzami.
 Ktorem racz być miłościw BOZE Wszechmogący/
 A day z łaski swey świętey/ im ratunek rączy.
 Wyrwi ich iako Zydy ony nieposłuszne/
 A za grzechy nasz Panie/ day Karanie słuszne.
 By tylko w twoiey wierze dokonać żywota.
 Niech sie w nich nie rozmaża Pogańska niecnota.

Porządek wiechania do Ziemię Ruskiej
 tych psow Poganskich.
 Takim ci psi porządkiem w nasze ziemię weszli/
 Iż sie na żadną stronę namniey nie rozeszli.
 Naprzod czterzcy rodzoni bracia starszy beli/
 A ci wszystkimi woyski porządnie rządzili.
 Przekopskiego synowie Cara zuphałego/
 Maiąc sto/ dziesięć tysiacy/ y ieden od niego.
 Ludzi pod swoią mocą/ z ktorem do nas przysli/
 Y iakowym porządkiem/ a z czym zasię wyszli.

Albgiercy miał chorągiew białą y czerwoną/
 Kitayką dwa sążenia na dłuż rozpuszczoną.
 Z dwiema farbowanymi ogony końskimi/
 Murzowskich też chorągiew beło sieła z nimi.
 Owa w tym polku było piętnaście tysięcy/
 A szli w kupie namniey sie nic nie rozchodzący.
 Kazigiercy chorągiew białą y zieloną/
 Kitaykową/ ogony także zozdobioną.
 Murzowskich ośmy znacznych było też u niego/
 A wszystkich dziesięć tysiąc dał pod sprawę iego.
 Aldgiercy białą także ze dwiema ogony
 Czerwonymi/ a trzeci przyczynił zielony.
 Murzowie przy nim dziesięć swych chorągiew mieli/
 Pod sprawą wszyscy dziesięć tysiąc ich dzierzeli.
 Zadybgiercy z kuta/ y dosyć ozdobnymi/
 Czerwoney białey taffthy proporcey długimi.
 Dwadziescia pięć chorągwi też Murzowskich beł*/
 Owa piętnaście tysiąc wszystkich mu służeło.
 Za nimi szli Nohayscy także dość ogromnie/
 Z chorągwią/ ozdobioną też ogony stroynie.
 Z białey kitayki była/ ludzi ośm tysięcy/
 Salamadgiercy rządził w tym polku/ nic więcey.
 Cerkasowie zasie szli z białą Kitaykowa/
 A z nimi Murzow dwadziescia/ miał każdy takową.
 A ludzi siedm tysięcy pod swą mocą mieli/
 A który ich Carz rządził/ więznie nie wiedzieli.
 Dobryccy/ Białogroccy z Bakaiem z Siozą/

* beło?

Ktorych czesto ci dwa psi/ tu do nas przewożą.
Dziesięć tysięcy też ci dwa mieli pod swą mocą/
A ci ich wszystkich/ wiedli dniem także y nocą.
Z lewey strony Carski żięć dwanaście tysięcy
Miał ludu/ a chorągiew też białą maiący.
Z ogony czerwonymi/ a trzeci zielony/
W tym były dosyć meżne y prętkie Zagony.
Dwa Murzowie zaś pozad szli porządnie dosyć/
Maiący kilka koni łup na nich wynosić.
Tych było dziesięć tysięcy/ a co po stronach szli/
Patrzac aby gdzie ludzie naszymy skąd nie wyszli.
Dziesięć tysięcy tych było/ komońcy ie zwali/
Na to tam prawie chłopcy na wybor wybrali.
A pobocz zasię biegło z obu stron ostrożnych/
Po tysiącu chłop w chłopu/ y nakoniec możnych.
Owa wszystkich sto tysięcy iedennaście było/
A to tak wielkie woysko tę ziemię niszczeło.
Gdzie y bogactwa wielkie ludzi wiele wzięli/
A w tym mało maiąc/ wsi gumna spaleli.

BOHDAN Hetman on sławny/ slaki osadziwszy.
Cześć Nizowych Kozakow swoich wyprawiwszy.
Pustoszeleli im ziemię/ dzieci wyścinali/
Matkam oczy łupili/ a piersi rzezali.
Miasta wsi popaliwszy/ na zad sie wrocili/
Acz za nasze nie stoi/ by wszystkie zniszczeli.
Oni o tym niewiedząc/ gdy w Wołoszech beli/
Ludzi/ bydło/ y inszy łup lekce to wazyli.
Asz gdy w ziemię w iechali/ mięsa dość zastali/

Dzieci żon/ plony wszystkie/ doszczędu wygali.
 Owa wet za wet zaras/ lecz naszy nie spełna/
 A onym też za iedwab/ zysk/ została wełna.
 Czego sie żal Panie Boże.

Do Czytelnika laskawego

Krotka Przedmowa.

Posłuchay tu możeszli ścierpieć żal takowy/
 Już mnie oczu niestawa/ ani czuię głowy.
 Lamentow uszy pełne/ ludzi Chrzescianskich/
 Tych co cierpią niewolą od ręku Pogańskich.
 Płacz żalсны przebija wysokie obłoki/
 Ich kzwia wypełnił swoje brzegi/ Niestr głęboki.
 Mosty sobie przez błota Pohancy szczynieli/
 Z ich ciała/ ziemię Podołską sprośnie spustoszeli.
 Osadzili martwymi ciała Ruskie kraie/
 A coby ich pogrzebli/ ludzi nie dostaie.
 One ciała niewinne osobney piękności/
 Pań Panienek/ roznosza psi ptacy/ ich kości.
 Niemowlątka po polach leżą ogładniały/
 Oycow matek bracie y siostr/ wszystkich postradali.
 Wszystkie srogi Poganin pobrał w swoje strony.
 Ono ich cne potomstwo trawia krucy wrony.
 Tam sie ręką zasłania/ a owę ptak kluie/
 Obiadwszy wszystkie plecy/ k piersiom przyskakuie.
 Naydzie człowiek cos ma rzec/ zakopać żywego/
 Nie godzi sie/ a dobić/ nie da mu żal tego.
 A drugie ogłodniało/ usta mlaska ięczy/
 Tylko znać/ że względniałym ciała duch sie kręci.

O tum myśląc biedna mać/ bieda łamiąc ręce/
 A żal co przed oczyma/ trzyma serce w męce.
 Patrzy smutna na dywiewkę/ a oćiec na syna
 A każdy rozno w trokach z nich u Tatarzyna.
 Widzi zesromoconą tuż przed sobą marnie/
 A włosów rostarchanych/ iuż iey nie ogarnie.
 Serce sie z żalu pada/ snaćby śmierć wołała/
 A niź patrzeć na żięćia/ co po niey dostała.
 O Slachetne Podole/ o Kraino Zacna/
 Gdziesz ona twa obfitość wsemu swiatu smaczna.
 Gdzie matki ktore mężnych dziątek narodziły/
 Wszystie od Pogańskich rąk marnie poginęły.
 A drugie w mały wadzie tamże u nich chodzą/
 W wodzie co z ociu płunie/ asz do kostek brodzą.
 Gdziesz ony stada wielkie/ co koni mnożely/
 Na ktorych Cni Rycerze Pogany gromili.
 Gdzie y ony co żywność obfitą dawały/
 Owce krowy u Pogan wszystkie sie zostały.
 Nie poydą iuż do Rzesze/ woły wychowałe/
 Karmią dziś mięsem swoim/ Tatary zuphałe.
 One pszczoły cos winny złey Pogańskiej ręce/
 Iże z gniazd swych wygnane są w ognistej męce.
 Niemasz ktoby żałował/ a zapłakał rzewnie/
 Prosił Boga o pomstę/ na Pogany wiernie.
 Człowiek dziw na Podolu/ Psi tylko brzechaia/
 Y ci snadz w rychłym czasie z glodu pozdychaia.
 Pochowawszy swe Pany w swe lakome gęby/
 Ktorych kosci roznoszą kończatemi zęby.
 Bieda tym co to widzą z żalu umieraia/

Ci co o okrutności Poganskiej słuchają.
 Płaczą Ruskie Krainy swej drużyny wierney/
 Z których niedawno mieli mur tak mówią pewny.
 Ten teras rozwalili okrutni Poganie.
 A już czym oni zwali/ to przechody nanie.
 Twój to dziś Mur Cna POLSKO aleć barzo słaby/
 Radzęć bądź ostrożniejsza dodawaj mu rady.
 Dodaj mu y ratunku/ a pewney obrony/
 By cię nie stał Poganin prętkimi Zagony:
 A tych swoich kochankow ktore rozpuszcila/
 Strzeż być ręka Pogańska ich nie podawila.

Wyznanie grzechu a prośba do Pana
 Boga aby sam swoich ratowac y wyzwolic
 z ręku Poganskich raczył.

ZGrzeszyliśmy o Panie a takowe złości
 Czyniem/ ktore są brzydkie twej świętej miłości.
 Odstąpiliśmy barzo przykazania twego/
 Niedbając na twe srogie sądy Boga swego.
 A wszakoż ty Panie nasz/ w takim utrapieniu/
 Zmiłuj się a daj ratunek twojemu stworzeniu.
 My do ciebie z tych iaskiń/ Pana Boga swego/
 Wołamy/ znać nie chcemy Machometa złęgo.
 A z pokornym wyznaniem grzechow swych wołamy/
 Do ciebie się w niedzach swych Panie uciekamy.
 Czemużes nas opuścił przecz się gniewać raczysz/
 Zali nas w tych iaskiniach bałwańskich zabaczysz.
 Zali zabaczysz owiec ktore się zbłąkały/
 Usłysz Panie pogłosie poczet nasz niemały.

Chciey pamiętać nasz Panie/ na twe zgromadzenie/
 Ktoeś posiadł od wieka/ niech to złe nasienie.
 Machometa sprosnego. Nami nie szafuie/
 Niechay nam twoy Syn miły wiecznie roskazuie.
 Tyś z nim wespół Bog y Krol od wiecznego wieka/
 Tyś sie starał na wieczność/ sobie o człowieka.
 Tyś Morze postanowić raczył w iego brzegach/
 Gwiazdy chmury na Niebie nie myślą w swych
 biegach.
 Tyś sam ETAN gwałtowną y bystrą wysuszył/
 Az suchych skał kamiennych ręcze zdroie²⁴⁹
 w zruszył.
 Tyś sam dzień y noc stworzył wiekuisty Panie/
 Słońce y miesiąc swieci na twe roskazanie.
 Tyś dał imię na swiecie kazdemu osobne/
 Zima/ Jesień/ y Wiosna/ y Lato ozdobne.
 Te wszystkie czasow swoich/ roboty swe maia/
 A według woli twoiey/ żywność swiatu daia.
 Gdyż cie Panie w twych Boskich sprawach wyznawamy/
 Zmiłuy sie/ niech od ciebie ten ratunek z namy.
 Nie daway nas na w zgarde Poganom okrutnym/
 Stań sie Panie pociechą sercam naszym smytnym.
 Wspomni na obietnicę onę Boską twoię/
 Ratuy dla ktorych wylał Syn drogą krew swoię.
 Wspomosz nas o Boże nasz dla imenia twego/
 Ktore iest barzo straszne u narodu wszego.
 Niech cię przy nas obaczą/ bezecni Poganie/
 Wytargni nas z ich ręki/ uderz gromem na nie.

²⁴⁹ z drogi.

Niechay sprosnie nie bluznią/ Synaczka twoiego/
Nie pytaią gdzie maćie Christusa waszego.
A wszak ciebie my z nim wesoł chwalimy na Niebie/
Skąd czekamy nędzni ratunku od ciebie.
A choć by to nas Panie nam uczynic raczył/
Zebyś nas w tych odchlaniach Pogańskich zabaczył.
My jednak tobie uffać/ a mocnie będziemy/
Ze snadz zdoczesnych/ wieczne roskoszy poydziemy.
AMEN.

■ ■ ■

**Історія жалісна про прудкість та лють Татарську
і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської.
Котре сталося місяця Жовтня Року 1575.**

Бартошем Папроцьким правдиво і коротко записана
В Кракові

В Друкарні Шарфенберга.

Року Божого 1575.

На старожитній Клейнод Наленч
Ясновельможного Пана Ансельма Гостомського²⁵⁰ воєводи
Равського і т.д.

Великі речі той вузол тут в собі містить/

Про що я це коротке свідчення тобі подам.

²⁵⁰ *Гостомський Ансельм* (бл.1508-1588) – воєвода равський, відомий як автор „Господарства” (1588; 1606; 1644 із зміненою назвою – „Економія або господарство зем’янське”). Кальвініст. За молодих років служив у обороні поточній, а відтак знав про українські проблеми не за чутками. Мав 8 синів та 4 дочки (одна заміж за Сенявським).

Свідчать про нього Хроніки – кому його надано/
 Завжди правди і Мужності із ним дізнавано.

І це все знайдеш у тому Значному Домі,
 Що в Мужності не дасться поступитись нікому,

І правди завше дізнаються/ і всілякими справами/
 Що люблять цнотливі/ тут піклуються.

Ясновельможному Пану п. Ансельму Гостомському з Переженіц /Воєводі і
 Старості Равському/ і т.д. Я в усьому мосцьпана слуга найнижчий доброго
 здоров'я, щасливого Панування і всіляких втіх за думкою Господа Бога
 Всемогутнього на довгі часи вірно зичу.

Так розумію не таємниця для твоєї зацної голови/
 Мудріші за мене принесли послі.

Докладно виписані жалісні новини/
 Які терзають Подільські та Руські країни.

За те ж то, що очі мої насправді бачили/
 Твоїй Зацній особі будуть оповідати

Вуста. І чого слухав очима²⁵¹ своїми/
 Про те тут явне буду свідчити перед усіма.

Як знущався Поганин над Руською Країною/
 Людей і полони²⁵² великі вигнав у сторону іншу.

Великим гвалтом видираючи дівча у матері з рук/
 Разом <гамузом> з сином і з батьком/ теж веде через дикі [поля]

І, мало того, безчесний Поганець/
 Вогнем усе запалив як смольний каганець.

Побачиш як Подільську Землю вздовж перебігав
 Обережно/ і на Руську як без поспіху вбігав/
 Сорок миль на вширш та вздовж Значні Краї они/

²⁵¹ Напевно обмовка – мало бути „вухами”.

²⁵² Під *полонами* слід розуміти, передусім, худобу, але можна тлумачити і як *плоди* себто усе рухоме майно.

Оббігали, пустошачи, Поганські загони.
 Оних мужніх Волинців як обійшли хитро²⁵³/
 Чий то жаль великий/ слухати буде прикро.
 А що, Пане Вельможний, не стане мені мови/
 Щоб про те мудрими мав тут писати словами.
 Однак хіть до служб твоїх/ моя рушає сміливо/
 Хоча б словами простими/ [бажає] оповісти пригод багато.
 Тільки собі не тужи весь час/
 А прочитай ту книжку, пильно прошу, малу.
 Побачиш тут нещастя/ штуки превратного/
 Побачиш і сувору кару Бога найвищого.
 Як приставала фортуна до сторони Поганської/
 Хоча я так розумію/ що то з волі Божої.
 Бо гріх, котрий він міряв/ від усіх у купі
 Зійшов нам на чоло з отим набродом поганським.
 Розвалив мур досить славний, забажав, аби він нам обриднув/
 Допустив отим Поганам злим, аби з нас глумилися
 Пустивши страх по всій Землі Християнській/
 Тішив тим не цнотливий той народ Поганський.
 Але ж від тих знущань потерпають інші/
 Невинні Панни, Пані та убогі слуги.
 Заплатили за то життям люди справді Святі/
 Зупинивши <змусили скам'яніти>, як мені бачиться/ той батіг,
 що над нами вився.
 Бо ще не приймаємо тих мук <казні> від нього/
 Але складаємо ті провини один на другого.
 І не бажаємо прийняти відплату, усі криві [грішні]/

²⁵³ Здається, вислів „*jak podeszli chytro*”, можна також витлумачити „*раптово/ несподівано зістарилися*”. Можливо йдеться про переодягнення з яскравого одягу, звичного молоді, на темні жалобні/ старечі строї (навіяно епізодом із жалобним вбранням послів-волинців на сеймі 1575 р.?).

А він сам нас розсудить як Бог істинний.
 Я не хочу бавитися у довгі розмисли [виводи]/
 Оповім тут коротенько Земель Руських пригоди.
 Покажу і готовність [бойову] людей у тому краї/
 Хоча [ти] сам з літ молодих знайомий з їх звичаєм.
 І твоє Зацне потомство те саме [знайомство] потім отримало/
 Котре на тому ремеслі з молодості своєї зросло.
 Значні у тому є Гостомські від давнього віку/
 Знає це Зацне Королівство [Польське]/ гідні кожного [з них]
 справи.
 За що Бог твоїй Зацній особі [дарує] багато щастя/
 Про що тут певні чуємо досить шанобливі вісті.
 Як давніше Предків твоїх в усьому благословляв/
 Те зараз на твоїй Зацній особі ще поліпшив.
 Дав тобі насамперед нащадків – старості відсвіження/
 З тобою Рада Коронна/ до того ж [ти] Воєвода.
 Такий що може/ бо вміє/ про це радить добре/
 Якби безчесного нагороджено [було] так щедро
 Легковажність і шкода велика/ [то для] цього Панства чесного/
 Хай це зараз люди пізнають з голосування твого.
 Маєш і Синів свідомих²⁵⁴/ вже Колег своїх/
 Котрі Москву громили, Турецькі [землі] воювали
 Громили і Татар, і зрадливих Волохів/
 Не страшні то Народи Гостомським анітрохи.
 Нині з тобою на рівних в раді Зацній Панській сидять/

²⁵⁴ А.Гостомський мав 8 синів: *Станіслава* (пом.1598), каштеляна сохачевського з 1572 р., став по батькові воєводою равським у 1588 р.; *Ієроніма* (пом.1609), воєводу познанського (з 1592); *Яна* (пом. 1590 або.1591), каштеляна равського (з 1588); *Миколая* (пом. після 1581) ротмістра, хорунжого равського (з 1576); *Анджея*, старосту гонбінського; *Томаша* (пом.1624), воєводу підляшського та мазовецького (з 1605); *Доброгоста*, каштеляна закрочімського та черського; *Якуба*.

І як там голосувати/ дуже добре знають.
 Знають бо там бували/ обізнані з усім/
 [Щодо] Частих прудких набігів Татарина злого.
 Може твоя Зацна голова додати доброї ради/
 Оскільки обізнаний дуже добре [з] Поганської зради.
 Як і негідний Турчин лагідними словами/
 Через своїх хитрих послів/ має з вами розмови.
 І все [нещастя] з його негідних виправлень [змін у трибі життя] росте/
 Що з отих людей/ псам рівних/ тут маємо гостей.
 Котрі [в] Зацних Лицарських людей землі тієї/
 Потай захоплюють дітей їх і жінок.
 Часто люд простий забирають та велику здобич/
 Чинять суворі негідні [речі] над ними та збитки.
 Примусив мене дух Господній аби писав до тебе/
 Аби з усім ознайомив твою Зацну особу.
 Котру він собі нагледів до тієї Зацної справи/
 Найпоштивішого і зацністю великого в усьому взагалі.
 Щоб представив люду такому Зацному/
 Радив [би], будучи серед Сенату усього.
 Щоб той Поганин не тішився з того
 І приплатив горлом [життям] своїм за здобич таку Зацну/
 Може ж вам²⁵⁵ той злий народ не бути надміру суворим/
 Тільки забажайте провідати також в їх краї дороги.
 І взявши Пана Бога собі за Гетьмана/
 Можемо прудко приборкати такого гордого Пана.
 Беріть за приклад собі отих гідних Албанів²⁵⁶.
 У невеличкому, але мужньому почті зацних Панів

²⁵⁵ Себто до вас особисто.

²⁵⁶ Тут мова про повстання 1443 р. та подальшу боротьбу албанців під проводом Скандербега (Георга Кастріоті, бл.1405-1468).

Котрими святий і Зацний Князь порядкував/
 Читайте як їм часто завоювання зривав
 Скандербег²⁵⁷. І писався Христовим Лицарем/
 Не зводив його Поганин своїм хитрим примиренням.
 Ну ж рівний йому в мужності оний Івоня Славний²⁵⁸/
 Про що нам добре свідчить час зараз [ще] недавній.
 Як [він] гнобив ту негідну Магометську віру/
 Послав не одну тисячу Дияволу на офіру.
 І так Вельможній Пани, поштива Радо Коронна/
 Оскільки нині це гідне Панство до тебе прибігає.
 Оскільки є [ви] одним з Вождів, котрі ним урядують²⁵⁹/
 І про його [панства] потреби оборони дораджує.
 Раджу так аби на посміх це нікому не йшло/
 І то прудко повернуто, що зараз відійшло.
 Або аби ж горлом самі заплатили/
 Ті, хто таку шкоду велику вчинили.
 О, будуть вигнані злі Погани самі/
 Коли побачать, що згода буде між нами.
 Побачать у нас Пана нелюбого собі²⁶⁰/
 Такий корисний буде нам і тобі.

²⁵⁷ Вірогідно мається на увазі книжка: *Barletius M. Historyja o żywocie Jerzego Kastriota, którego Szkanderbegiem zwa* – Historyja o oblężeniu Szkodry. Tłum. Cyprian Bazylik. – Brześć, 1569 або оригінальне латиномовне видання цього твору: *Barletius Marinus. De vita et laudibus Skanderbergi sive Georgii Castriotae, Epirotarum principis, libri XIII* (Argentorati, 1537). З його перевидання 1552 р. робив свій переклад К.Базилік, а скорочена перекладна версія була опублікована М.Бельським як 4 книга у третьому виданні (1564) „Хроніки всього світу” („Księgi czwarte Kroniki świata wszystkiego o Turczach i o Skanderbegu”).

²⁵⁸ *Івоня* (Івонія) – Іоанн III Лютий, молдавський господар (1572-1574), герой війни проти Туреччини 1574 р. Йому тоді служили козаки Яна Свірговського (Івана Свірчовського), ушавленого епічною традицією.

²⁵⁹ Молдова на той час вважалася територією під подвійною зверхністю – Корони Польської та Османської імперії. Змагання зверхників за вплив у цій країні йшло без упину.

²⁶⁰ Натяк на Габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Габсбурги на той час трактувались як головні християнські вороги Османів.

Не буде до тих негідних Поган слати [для] примирень
Котрим ваша Вельможність немало [надміру] довіряє.
А він [турецький султан] тими псами своїми нас зрадливо цькує/
А сам часу видивляється/ теж на нас готує.
Як би нас пожерти може тим примиренням зрадним/
Не вірте йому, на Бога, його листам жодним.
Того кого він не хоче/ оберіть за Пана/
Нехай не він/ Божа рука обирає його сама.
Вже ж також час надходить тим розкошкам його.
Хоче [Бог] послати Християн у ті Панства до нього.
З яких він злупив хитро оних Зацних Панів²⁶¹/
Греків/ Угорців/ і Сербів/ а потім Албанців.
І нас позбавив Волохів/ на Поділля цілить/
Будьте на бога обережні нехай нас не заведе [в оману]
А що в моїй глупій голові розуму не стане.
Щоб тобі порадить міг, Поштивий Вельможний Пане.
Нехай тобі сам Бог на те розуму позичає/
Того Панства потреби нехай ті перелічує.
Адже і сам ти бачиш чого не достає/
[Вже] По-друге, через моє Перо пам'яті додає.
Не хочу довго бавить, прошу слухай [хоч] мало/
Побачиш, що за нещастя Поділля спіткало.
Отже, ону Землю Руську на все багату
Волами, кіньми і збіжжям знамениту.
Який великий занепад там люди зазнали.
Власне як в Содомі колись завалені.
Хоча й живі, але в тій негідній Печері/
Немає негідний Поганин жалості над ними.

²⁶¹ Себто позбавив влади володарів християнських завойованих країн.

Нехай же жаль [нас] сподвигне і хочу про те радити/
 Аби нам ті [турецькі] примирення їх не могли завадити.
 Яко ж чутно, що [таки] заважають/ бо лічбу не малу/
 Попсував злий Татарин/ Русь мало не цілу.
 І тут дізнатись зможеш з писання мого/
 [Про] Прудкість/ і хитрість Поганина злого.

Вашей В[ельможності] свого М[осцивого] П[ана].

Найнижчий служебник

Бартош Папроцький.

*Сума Історії про нагле вторгнення
 Татар до Земель Руської і Подільської.*

Тисяча п'ятсот сімдесят п'ятого Року/
 Також Місяця Вересня дня п'ятнадцятого.
 За власним оповіщенням Миколая Поштивого/
 З Сеняви²⁶²/ і Гетьмана Старости Стрийського²⁶³/
 Котрий частим і пильним оповіщенням своїм/
 Погрожував від негідних Татар великим неспокоєм
 Обсилав Панів/ також Шляхту Землі тієї/
 Аби дбали на прудкі Поганські Загони.
 Про чисельність яких давав знати в своїх листах частих
 Котрі сам мав від Старост/ і від шпигунів густих.
 І від Гетьмана з Низу Князя Ружинського²⁶⁴/

²⁶² *Сенява* – нині містечко Стара Синява, розташоване над р.Іквою притокою Пд.Бугу (бл.25 км від Меджибожа). Засноване 1543 р. белзьким (з 1542) воєводою *Миколаєм Сенявським* (1489-1569) (згодом, з 1553 – воєвода руський, гетьман великий коронний з 1561).

²⁶³ *Сенявський Миколай* (бл.1520-1584) – гетьман польний (1562-1564, 1575-1576, а де-факто з 1569), каштелян кам'янецький (з 1576), староста стрийський. Син вищезгаданого гетьмана коронного Миколая (старшого).

Богдана досить славного Мужа/ і справного.
 Пишучи, що Цар Перекопський²⁶⁵ виправив своїх синів/
 І Бакая з Сьозою²⁶⁶/ і три Орди з ними.
 Остерігав, аби Жінок і Діточок своїх/
 Відіславши на Замки/ на певні покої.
 Самі йому на порятунок аби з'їхалися [б]/
 І Вітчизни своєї милої псувати їм не дали.
 Теж силою його [ворога] силі/ аби спротивилися/
 Оскільки за тим йдуть гвалтом аби їх знищили.
 Як ненаситні пси крові Християнської/
 Увесь злий негідний той народ Поганський.
 На те свою кладучи надію вблагати гнів Божий/
 Коли ріжуть Християн як Жидове кози.
 І діточок їх побравши, на свою віру бридку/
 Навчають/ і налаштовують [на] свою нещоту всяку.
 На так часті і пильні оповіщення його/

²⁶⁴ *Ружинський (Рожинський) Богдан* († бл. 1576) – з дрібних волинських князів, гетьман запорожців (1575-1576). Оспіваний епічною традицією як *Богдан у чорному оксамиті* саме у зв'язку з татарським наскоком 1575 р.

²⁶⁵ *Девлет-Гірей I* – кримський хан (1551-1577).

²⁶⁶ *Бакай* та *Сьоза* (Сіоза, Сіхоза) – ватажки білгородських та очаківських татар. У вересні 1574 р. вони вже очолювали 7-тисячний загін, який з успіхом спустошив Поділля. 1577 р. пробували повторити успіх 1575 р., здійснивши новий напад на Україну. Окремо Бакай-ага згаданий 1561 р. серед 24 білгородських татарських козаків, які бажали послужити польському королю у війні з Московією. Бакай також відомий з двох нападів на Черкаси (1560-і – початок 1570-х рр.) відбитих місцевим старостою кн. Михайлом Вишневецьким (див. відомий „*Epicedion*”). Згадку Бакая (разом з Манасом) містить і „*Венеція*” (1572; 1587) К. Варшевицького. 1579 р. С. Зборовський на Запоріжжі просив турецьких і татарських посланців відпустити «Бакая з людьми» йому на допомогу в поході на московське прикордоння. Козак „Бакай” є і в знаному козацькому реєстрі 1581 р. У березні 1583 р. білгородський мурза Бакай рушив у похід на Україну, але почувши, що йому на зустріч йде Станіслав Влодек з 1 тисячею жовнірів, відступив. Сіхозу та Бакая (разом із Саргіелем-мурзою) як вождів татарського нападу 17 липня 1567 р. на подільське прикордоння згадує у своїй посольській реляції 1568 р. П. Зборовський. Про Сіхозу так писав і А. Тарановський. 1569 р. він (підвладний білгородського санджак-бея?) був проводирем турецьких військ, що рухалися походом на російську Астрахань. Сіхоза-татарин вів турок із власним кількасотенним загonom на відтинку від Дністра-Дніпра до Дону.

З'їхалися ті Зацні Панове до нього.
 Насамперед Миколай з Мельца²⁶⁷/ Воєвода Можний/
 Котрий завжди Поганам бував досить грізний.
 Маючи почет немалий людей оних країв/
 Свідомих злих і негідних Поганських звичаїв.
 До котрого приятелів з'їхалося багато/
 Аби оним Поганам дати відсіч сміло.
 Приїхав також до нього Ієронім з Сеняви²⁶⁸/
 Маючи слуг своїх сто коней/ так як Пан справжній.
 Разом з ним інших багато/ що на то їхали/
 Аби Вітчизну любу Мужньо рятувати.
 Станіслав Данилович²⁶⁹/ Каспер Васічинський²⁷⁰/
 Ян і Рафаїл Скарпкове²⁷¹/ ще і Копичинські²⁷².
 Також Єжі Поляновський²⁷³/ мужні Золендзове²⁷⁴/
 Чолганські²⁷⁵/ і Петро Кірдей²⁷⁶/ Зацні Завішове²⁷⁷.
 Ці то Зацні Панове/ кожен свій Полк/
 Привів у визначений день/ до села до Вольки²⁷⁸.

²⁶⁷ *Мелецький Миколай* (бл.1540-1585) – воєвода подільський (1569), гетьман коронний (1579-1581).

²⁶⁸ *Сенявський Ієронім* (1519-1582) – брат польного гетьмана Миколая, ротмістр коронний, каштелян кам'янецький, потім воєвода руський (31.XII.1575).

²⁶⁹ *Данилович Станіслав* (†1577) – представник старої руської родини з Львівщини, ротмістр коронний, хорунжий львівський.

²⁷⁰ *Васічинський Каспер* – зі старого шляхетського дому (герба Корчак), одружений на дочці каштеляна холмського Лисаковського. Згодом війський львівський (1581-1606).

²⁷¹ *Скарпки* (Скарпки) – польський шляхетський рід осілий на Львівщині ще у першій половині XV ст.

²⁷² Вірогідно брати *Станіслав* та *Остафій Копичинські* – представники давньої руської родини.

²⁷³ *Поляновський Єжі* – син Яна Поляновського, який за дружиною з Гербуртів отримав значні маєтності на Поділлі, де й осів. Єжі Поляновський у 1605 р. згадується як війський галицький.

²⁷⁴ *Золендзи* (Zoładź) – родина з Чехії, на Русі з часів Сигізмунда I.

²⁷⁵ *Чолганські* (герба Сас) – давня (XV ст.) руська родина. Можливо мова, зокрема, про Андрія Чолганського, одруженого на Марії Ярмолинській.

²⁷⁶ *Кірдей* – давня руська родина (XV-XVI ст.).

²⁷⁷ *Завіши* – польський магнатський дім.

²⁷⁸ Ближче не знане.

Звідти за Пłosкирів²⁷⁹ у гурті рушили/
Від Замку в чверті милі²⁸⁰ табором стали.
І там очікували від Гетьмана вістки/
А про той злий Народ/ певнішої оповідки.
Про котрий досить певно прудко довідалися/
В оному місці табором не довго лежали.
Прийшла вістка/ Татари спішно до нас біжать/
І вже в п'ятнадцяти милях лише від нас лежать.
Про що Шпигуни певну вже йому вістку прислали/
В Неділю щонайдалі/ вітати їх казали.
Воєвода, Каштелян зійшлися до кола/
І там про те, що чинити/ вже радилися просто.
Панят і приятелів своїх/ до себе скликавши/
Вісті ті, що мали/ між ними оголосивши.
Питали у Ротмістрів свідомих там шляхів/
У звичайних служилих і Мужніх Козаків.
Котрі їм так знати дали – аби з місця того/
Не сходили/ оскільки то є власна дорога його [ворога].
І найперший прохід [торований шлях] їх/ котрий Чорним звуть²⁸¹/
І ми вас не заведемо далі/ своєю мовою.
На інший [шлях] не перескочить той Поганець хитрий/
Оскільки їм у кожний бік вже звідти перехід прикрій.
Гетьман польний той просив аби до нього вибиралися/
І від чисельних Поган аби його рятували.
Вони також просили аби до них приїхав/
Докучати їм більше в тій мірі припинив.
Адже він розуміючи ці потрібні речі/

²⁷⁹ *Проскурів* (Пłosкирів) – нині м.Хмельницький.

²⁸⁰ *Міля* – 6-7 км (отже чверть милі – десь 1,5-2 км).

²⁸¹ *Чорний шлях* – див. докладно розділ 2.2. (у Сарницького).

На пильний той розум свій/ наперед тримався опіки.
 До того з ним і Ротмістри, пильно прохаючи слали/
 Аби без усілякої одволоки/ до них приїхали.
 На так пильні і часті ці прохання його/
 Поїхали за Меджибіж²⁸² зі своїм Військом до нього.
 Утім, однак, насамперед те постановили/
 Що Гетьмана/ Ротмістри собі обрали.
 Подалися під справу Воєводі своєму/
 Миколайові з Мельца Пану досить можному.
 Котрий те від них прийняв/ але бачачи при собі/
 Літами першу особу в усьому рівну собі.
 Ієроніма з Сеняви Колегу свого/
 Почтив його тим титулом/ так яко старшого.
 Але він подякував за те [Мелецькому] як уважному/
 Зі своїм зараз Почтом віддався під справу йому.
 Приводячи йому на пам'ять його справи Зацні/
 Котрі бували Богові/ також людям смачні.
 Просив аби він людом порядкував/ віншуючи йому того
 Щастя/ яке завжди мав від Бога милого.
 Сподіваючись, що і там мав мати таку ж фортуну/
 З його допомогою стерти злу Поганську пиху.
 Що коли вже пристав на це/ усі заволали/
 Дякуємо: послушність усі обіцяли.
 І не тільки самому/ Але також і тому/
 Кого б до цієї справи/ служити дали йому.
 Зараз мужнього Куната²⁸³/ придали Марціна/
 Котрий свідомий хитрості злого Поганина.

²⁸² *Меджибіж* – замок над Чорним шляхом. Розташований на пагорбі при злитті річок Буг та Божок. Володіння Сенявських.

²⁸³ *Кунати* (Kunatowie) гербу Топор – стародавній рід на Русі. *Кунат Мартин* – ротмістр коронний, ходив з М.Мелецьким на Молдову 1572 р.

Разом ці Вожді/ той люд розділили/

З людей пильних і Мужніх Ротмістрів учинили.

Ієронім той найперший/ вів Роту з Сеняви/

Пан Зацний досить Можний/ отже і Ротмістр справжній.

Котрий мав Поручника до Люду оного/

Яна Йордана²⁸⁴ Мужа і досить славного.

А по ньому Данилович завжди ходив зі своїми/

Кіньми/ Пахолками/ добре влаштованою зброєю.

Котрий також собі обрав до тих людей справи/

Яна Скарбка Зацного і Мужнього насправді.

Та й Венгленський²⁸⁵ Підстолій/ тут же за ними ходив/

Котрий Роти Сто Коней своєї справно водив.

І тут же за ним одразу Підкоморій Львівський/

Почет свій вів сто Коней/ Войцех Старіховський²⁸⁶.

Войцех також Кам'янецький²⁸⁷/ вів Полк своїх людей/

У котрому були два Брата усі його слуги.

Котрих було сто Коней/ досить збройно убраних/

Світло жовті накидки у Панів у самих.

Станіслав Влодек²⁸⁸/ Юрій і Якуб Струсі²⁸⁹/

²⁸⁴ *Йордан Ян* з Заклічина – син старости самбірського, ротмістр коронний, ветеран походу Ольбрахта Ласького під Очаків 1568 р. та Мелецького на Молдову 1572 р.

²⁸⁵ *Венгленський Станіслав* – підстолій польського короля Генріха Валуа, мав маєтності в „руських країнах”. В „Гербах” Папроцького охарактеризований як *муж Речі Посполитій заслужоний*.

²⁸⁶ *Старіховський Войцех* (†між 1582 та 1584) – з давньої руської родини, підкоморій львівський.

²⁸⁷ *Кам'янецький Войцех* – старший син Яна Кам'янецького (1524-1560), воєводи подільського. Рід походив з Сяноцького повіту (замок Кам'янець – родова маєтність). *Войцех* мав брата *Яна*, з яким тримав неподільними сімейні маєтності (зокрема Залоще та Олеськ). Був і третій, молодший його брат – Станіслав. Про «брата»-кузена *Каспера* див. нижче.

²⁸⁸ *Влодек Станіслав* гербу Правдич – ротмістр коронний, староста галицький та коломийський.

²⁸⁹ *Струсі* – давній руський рід, славний войовничістю, вихідці з Белзького воєводства. *Струсь Єжі (Юрій)* – староста брацлавський та вінницький, героїчна постать на українському прикордонні. *Струсь Якуб* – староста хмельницький, мав дружину з

Оних Гекторов Руських/ досить Мужні Сини.
 Котрі слуг своїх півтори Сотні мали присутніх/
 Через ті часті наїзди злих поганців негідних
 Миколай Гербурт²⁹⁰ разом також з Лянцкоронськими²⁹¹/
 Прибуло до тої потреби двісті Коней з ними.
 Воевода залишок у загальний загін згромадив/
 У котрий Почет слуг своїх теж немалий всадив.
 Над ними був Поручник Ян Стриж²⁹² чоловік справний/
 Котрого гідна поведінка/ була завше явна.
 Прибувало до них людей досить з усіх сторін/
 Вітчизни своїй милій/ для певної оборони.
 З П'ятниці ж на Суботу/ прийшла від Гетьмана/
 Певна вістка про Поганця/ досить чуйного Пана.
 Шпигуни їм про Військо немале знати дають/
 Йде дуже обережно так також оповідають.
 Я при собі не більш як тисячу маю Люду/
 Щоб гідних до бою/ не лічу челяді.
 Скоро швидко Воевода/ Гетьман Війська свого
 Рушив не мешкаючи на писання його.
 І знаючи хитрість/ прудкість/ того Поганина.
 Також [про] різні Загони злого Татарина.
 Котрому б пристойніше мабуть з псами воювати.
 Він люд увесь охоче/ узявся теж готувати.
 Перед світанком у Суботу/ за кілька годин встали/

Потоцьких. Загинув у бою з татарами під Баворовим у 1589 р. Оспіваний епічною традицією.

²⁹⁰ *Гербурт Миколай (другий)* (бл.1544-1602) – ротмістр коронний, воевода руський. Його сестра була замужем за Станіславом Лянцкоронським.

²⁹¹ Мова про *Лянцкоронського Станіслава* – старосту скальського та *Лянцкоронського Миколая* – ротмістра на Поділлі та учасника баторіанських війн з Москвою.

²⁹² *Стриж* (Stryż, Strzesz, Strasz) *Ян* гербу Шалява (†1575) – з давнього руського роду, писар галицький (1569-1574).

І увесь день за справою до їх Війська їхали.
 [на] Годину в ночі ставали над болотом у діброві/
 З іншими новинками прибігли Посли
 До Гетьмана/ даючи вже певні новини/
 Що певну потребу [бій] мати вам завтра з ними.
 Воєвода Київський²⁹³/ з тим прислав Посланця.
 Що у Волості бачено вже того Поганця.
 Котрий лежить безпечно під Сенявою Кошем/
 Прибувайте на Бога – його звідти сполошимо.
 Вже точно о шостій в ніч/ подав вістку той Пан можний/
 Знаючи, що неприятель є дуже обережний.
 Хотів битву з ходу дати/ я так розумію/
 Хоча вам його задуму викласти не вмію.
 Ті Зацні Рицарські люди що там були/
 Пришвидшити час Господа Бога просили.
 Довіряючи ласці його/ що їм допоможе/
 І ону велику кількість Поган силою своєю переможе.
 З радістю дня чекали/ і про те просили/
 Панів/ аби щонайшвидше звідти рушили.
 Адже хіті і серця/ усім прибувало/
 Бо їм звідусіль на поміч йшло людей немало.
 Ян Костка²⁹⁴ зі своїм Полком йшов у кількасот коней/
 Котрим трапився Татарин/ з так шляхетної тоні²⁹⁵.
 Петр Нішицький²⁹⁶ з Бартошем, Яном Белзецькими²⁹⁷/

²⁹³ Кн. В.-К.Острозький.

²⁹⁴ *Костка Ян* (бл.1529-1581) – воєвода сандомирський, 1574 р. як посаг за дружиною отримав великі маєності на русі (Ярослав та ін.) та Поділлі.

²⁹⁵ Тут – „улов”.

²⁹⁶ *Нішицький (Ніщицький) Петро* (†між 1606 і 1607) – походив зі шляхти плоцького воєводства, каштелян белзький (1589), на Белзчині осів ще 1556-1557 рр.

²⁹⁷ *Белзецький Бартоломей* (†1583) – суррогатор белзький; *Ян Белзецький* – дворянин Стефана Баторія ще за часів, коли той був князем семигородським.

Андрій теж Тарановський²⁹⁸/ Секретар за ними.
 Прокоп Рашко²⁹⁹/ за кілька миль були Гербурти/
 Троє можних з багатьма людьми Зацні Старостове³⁰⁰.
 Також мужні Чарторійські³⁰¹/ Вілженьські³⁰²/ Менкіцькі³⁰³/
 Агов мені важко перелічить в цій книзі усіх.
 Не бажаючи чекати тих/ котрі позаду ще були/
 Воєвода з Гетьманом під люд [згромадження ворога] рушили.
 Перш ніж прийшли під Сеняву справні Роти ці
 Татари пустили в різні боки Загони.
 Не маючи відомостей Поганець безпечно/
 Про людей про так близьких/ чинив досить розпусно.
 З народом цнотливої жіночої статі/ бо і за майно³⁰⁴/
 Не беручі їх до Коша, там стинали усіх
 Люди усі до Міста під Замок збіглися/
 Дома власні, добро своє там вони покинули.
 Татарин негідний, що в Замку ховався³⁰⁵/
 Усіх інших негідністю своєю оцукрував³⁰⁶.
 Утік до тих злодіїв, що місто палили/
 Котрі його дуже швидко/ і вдячно прийняли.

²⁹⁸ *Тарановський Анджей* – з давньої шляхетської родини Перемиської землі, підчаший галицький, королівський секретар і помітний дипломат, посол до Туреччини. Згодом приятель С.Наливайка.

²⁹⁹ *Рашко Прокіп* гербу Сас – писар галицький (1575-1587), суддя галицький (1587), підкоморій галицький (1590-1597).

³⁰⁰ Тут вірогідно маються на увазі брати *Гербурти*: *Станіслав* (перед 1524-1584) – староста самбірський і дрогобицький; *Миколай* (після 1524-1593) – староста львівський; *Ян* (після 1524-1577) – староста перемиський, знаний правник та історик.

³⁰¹ *Чарторійські (Чарторейські)* – давня родина на Русі, зокрема в Перемиській землі (не плутати з кн.Чарторійськими).

³⁰² Вірогідно родичі *Вілжиньського Томаша* гербу Просна, походив з Руського воєводства, ротмістр часів Сигізмунда I.

³⁰³ *Менкіцькі (Мекіцькі)* – шляхта Перемиської землі. *Менкіцький Валента* загинув 1574 р., б'ючись на боці молдавського господаря Івоні; *Менкіцький Станіслав* мав маєтки на Поділлі.

³⁰⁴ Себто як невільників.

³⁰⁵ Себто замок охороняв.

³⁰⁶ Тут „заплямував”.

А ті негідні жінки Татар інших/

Вживали фортелів негідних, хоча недовгих.

Позаливали гармати, [так що] стріляти з них не могли/.

Утім ці пси Поганці [від] того не перемогли.

Їм Бог не допустив такої жорстокості/

З рушниць їх відстріляли люди з тієї Волості.

У той час військо надійшло/ Татари втікали/

Люд наш, немов би Турки теж, в Замок вскочили.

Не вбили лише трьох/ а отже користі/

Не отримали Погани, [і] втікали всі.

Козаки тієї Волості одразу сіли на коней/

Побачивши порятунок/ насіли на них.

Женучи дібровою, досить їх мужньо били/

Мало не увесь Загін той їх погромили.

Того, який втік з Замку до Загону/

Не взяли Татари/ як хотів, додому.

Забили, кажучи, що нас зрадницьки зрадив/

І ледь нас на великий люд не навів.

Струсі охочі будучі/ пильно просилися/

Щоб уперед зі своїм Полком під [ворожих] людей скочити.

Але Гетьман, Маючий на то пильне око/

Оскільки шпигуни мовили про те з ним широко.

Неприятель обережний, велика його громада/

Стеріг, аби колись близькою не була засідка.

Дозволивши їм, відкликав/ бачачи інших багато/

Що із ними там їхати готувалось сміливо.

Але сам з тим військом йшов як у напрузі³⁰⁷/

Котрого три тисячі було і не більше.

³⁰⁷ Себто сторожка.

Про Поганів певну вість в'язні оповідали/
 П'ятнадцять їх тисяч і Шпигуни [то] знали.
 І так на це огляд потрібно мати було/
 Аби добре так назад/ як і вперед дивився.
 Бо не завжди впертість, Мудрець один радить/
 Впертістю ж перемагається/ піддатись також не вадить.
 Той же того добавляє: Військо щасливе буває/
 Котре Вождя справного і обачного має.
 Яко ж той то Зацний Пан чинив досить тому/
 Що стеріг люд досить пильно/ довірений йому.
 Йшов обережно під той люд/ котрий близького лежав/
 Устерігши усіх боків/ якби його з котрогось не обійшли.
 Виступ³⁰⁸ Шляхтич Подільський/ до Воєводи скочив/
 Прохаючи його про те пильно: і конем обійшов.
 Аби його пустив по людей, котрі близько були/
 Котрому три Шляхтича до того прибули.
 Рожнятовський³⁰⁹ сивий малої вроди/
 Єзіорківський³¹⁰, Кайєцький³¹¹/так яко на бенкет³¹².
 Вилаяв його Воєвода/ потім його відпустив/
 А там, коли їхати хотів/ добровільно пустив.
 Недалеко відбігли скоро на люд натрапили/
 Котрий на собі Мужньо/ і хвилю бавили³¹³.
 Вождь того Загону/ аби люд вивести/
 Сам-десять до чотирьох тільки виставився.

³⁰⁸ Напевно мова про *Станіслава Виступа* (Występ), жовніра підчас малоуспішного походу М.Мелецького на Молдову в 1572 р. Про нього Я.Ласицький оповідав, що то „*муж дрібний тілом, але великий серцем*”, згадуючи його успішний герц з турком, якого шляхтич прохромив своїм списом.

³⁰⁹ *Рожнятовські* гербу Сас шляхетський рід з Руського воєводства.

³¹⁰ *Єзіорковські* гербу Равич відомі в Люблінському та Познанському воєводствах.

³¹¹ Село Касць (Кажес) відомо в Мазовецькому воєводстві.

³¹² Варіант – „*весілля*”.

³¹³ Себто зараз таки розважили битвою.

З котрими зіткнувся/ і досить не сміло/
 Так сподіваючись/ що їх прудко мав побачити багато.
 Кожний собі з оних трьох відлічив по своєму/
 А Вождь цього полку взявся за старшого.
 Скоро Стахніка³¹⁴ Виступа на собі забавив/
 Котрого Виступ прудко і мужньо відправив.
 Хотів Татарин тил подати/ але його наздогнав/
 Аж по самому жеребцю спис його пробіг/
 Там же з коня зараз спав/ і другий до нього/
 Хотів рятувати Витязя/ тягне лук на нього.
 З боку йому заїхавши/ Виступ побачивши/
 Коня дуже прудкого до нього обернувши.
 Не дав лука дотягнути/ влучив під щоку/
 Рогатиною там з нього випустив кров <посоку>.
 Однак же його пес випередив той негідний Поганський/
 В слабину [обладунку] нешкідливо влучив з ласки Божої.
 Татарина підхопивши, двоє з ним побігли/
 Коня, шаблю і лук на землі залишивши.
 Ті троє [шляхтичів] кожний свого на землю поклали/
 З коней, [вони] лежачи здихали/ і жоден не ожив.
 Про людей же другі до Коша знати дали/
 Власне як птахи з гнізда зараз схопились.
 Не дійшла їх жодна сторожа/ ні жодні шпигуни/.
 Однак ті Загони/ там взяли по голові.
 Котрі свіжо розпустив Царик Албігерей³¹⁵/
 Також Бакай/ Сьоза/ четвертий Казігерей³¹⁶.
 Люди наші на допомогу/ йшли вітати Поганів/

³¹⁴ Станіслава.

³¹⁵ *Алп-Гірей*, майбутній калга, один зі старших синів хана Девлет-Гірея I.

³¹⁶ Майбутній кримський хан *Газі-Гірей II* (1588-1596, 1597-1607).

Тих негідних і зрадливих/ вітчизни своєї Панів.
 Коли ж були від Гетьмана вчасно визнані на це/
 Від котрих велику дяку він отримав за це.
 Воєвода Київський вже будучи обізнаний/
 Що Поганин за рікою/ лежить тут з тієї сторони.
 Посунув на нього зі своїм військом/ хоча було день ходу/
 Поки прийшов до того Басарабова броду³¹⁷.
 Але, коли побачили – люди у Сеняви/
 Перейшли той брід/ хоча шкодую/ без жодної забави.
 Утім ті, що в Загони в різні боки пішли/
 Тих Волинці побили/ що їх єдино знайшли.
 Дві тисячі ті горла від їх руки дали/
 А інших селяни з Волості у дібровах забивали.
 Ярмолінський³¹⁸ муж Зацний, Найманець <жолдовник> Княжий/
 Той бив мужньо Поган, за ними ходячи.
 Темрюк³¹⁹ Ротмістр Гетьманський/ також їх мужньо громив/
 Своім полком у діброві досить їх живо гонив.
 Коли прийшли під Сеняву/ вже нічого не застали/
 Тільки Місто спалене/ худобу, що постинали.
 Людей плачучих, що тільки з душами втекли/
 Нагі/ і не маючи нічого, що б потім їли.

³¹⁷ Біля м.Острополя на р.Случь, понад кордоном Волині. «Басарабами» (бесарабами) тоді називали не лише представників першої стійкої династії у давньому Валашському князівстві, але й мешканців цього князівства («країни Басарабів») загалом.

³¹⁸ *Ярмолінські* гербу Корчак – власники маєтку Ярмолінці в Подільському воєводстві. За легендою вихідці з Хорватії. Тут мова напевно про *Ярмолінського Матвія (Матея) Юхновича* – урядника Красилова (1575), а згодом Василіва-Базалії (1577) в маєтностях кн.В.-К.Острозького. Від службових татар князя, якими він часто командував, отримав ще й прізвисько *Агіс (Агіш)* – від татарсько-турецького «ага» – командир. Згодом, 1577 р. він ще раз відзначився, розбивши татарській загін під Красиловим.

³¹⁹ *Темрюк Шимкевич (Шимкович)* – черкеський князь, як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда Августа (вийхав з Кабарди на королівську службу разом з іншими черкеськими князями – соратниками кн.Д.І.Вишневецького-Байди 1562 р.), а 1601 р. отримав польське шляхетство.

Усе негідні Погани прудко попсували/
Жодної речі з пожитків їм не залишили.
Дано знати вістку непевну, що люд в готовності стоїть/
Татарський/ бажаючи дати битву/ анітрохи не боячись.
Воєвода виправив люд той Мужній на чоло/
Виглядаючи пильно зусібч Поганина навкруги.
І знаючи про численність Поган/ суворо забороняв того/
Щоб жоден не виїжджав, окрім волі його.
Тут же під Замком Сенявою/ Табір дав закласти/
Аби їх велика кількість Поган не могла обійти.
Бо шпигуни остерегли, що мали Гармати/
Аби стеріг Військо/ і шкодою легковажність не стала б.
Стояли так кілька годин і того чекали/
Щоб їм шпигуни певнішої вісті дали.
Сторожа надвечір також прийшла від того броду/
До якого мало не півдня було ходу.
Оповідали/ що Поганин вже переправився/
Тільки знак, коли втікав/ по собі залишив.
Коней, волів постинав/ та, утім, Загони.
Розійшлися на Волинь/ і в Подільські сторони.
Однак Князь Костянтин³²⁰/ дорогу їм перекривав/
У Басарабова броду з військом хотів залягти.
Заледве Князь досяг з людом тієї води/
Як Поган трикратно бив при тому броді.
В'язнів немало дістав: і Козаки його/
Водили, б'ючи їх, при очі до нього.
Вже коли був убезпечений через своїх певних шпигунів/
Котрі оббігали шляхи/ також річні береги.

³²⁰ Острозький Василь-Костянтин.

Воєвода Подільський³²¹ сказав у табір виїхати/
 Відпочинків однак звичайних наказав занехаяти.
 Сам протягом цілої тієї ночі/ яко Гетьман справжній/
 Їздив стережучи/ як синів своїх батько ласкавий.
 У понеділок сторожа в'язня із ранку привела/
 Оповів/ Татари хоча з Кошем утекли.
 Але їх тут кілька сотень блукає в діброві/
 На що у тих самих словах згодилися в'язні [інші].
 На котрих оповідь/ прудко Гідні Панята ті/
 Розбіглися на усі тієї Волості сторони.
 І насамперед Данилович/ Войцех Старіховський/
 Той Хорунжий, а той Підкоморій Львівський.
 Миколай Гербурт також Муж Зацний за ними/
 З Войцехом Каменецьким/ і з Лянцкоронськими.
 Єжи, Якуб Струсі/ Каспер Васічинський/
 Ян, Каспер Каменецькі/ Станіслав Венгленський.
 Копичинські/ і з ними Єжі Поляновський/
 Белжицький Анджей³²²/ також Зацний Баворовський³²³.
 Тих інших немало досить охоче скочили/
 Аби того Поганця негідного громити.
 Але фортуна, де схоче, там коло обертає/
 На кого неласкава/ в мурі його намацає.
 І ці пси Поганці спочатку від них вислизнули/
 По цій діброві врозтіч розбіглися.
 Козаки цієї Волості по одному [їх] били/
 А залишок Волинцям до рук загнали.

³²¹ Мелецький Миколай.

³²² Брат вищезгаданих Бартоша та Яна.

³²³ *Баворовські* – родина чеського походження, веде початок від Вацлава, який осів на Русі в Баворові за Сигізмунда I. Тут напевно йдеться про *Баворовського Миколая*, ротмістра коронного.

Ті усі Загони, що було залишили/
 До Плутона³²⁴ на вічні розкоші поїхали.
 Панята приїхали/ коней нагонявши/
 У дібровах цих великих там нічого не наловивши.
 Воєвода їх питав, щоби чинити хотіли/
 Оскільки живності у тому місці для коней не мали.
 Одні на то радили/ аби там затримались/
 До того аж поки шпигуни шляхи об'їдуть.
 І дадуть нам відомість/ аби де не заховались [татари]/
 А скоро [ми] роз'їдемося/ тут таки в землю не впали.
 Другі ж не погоджувались [на те]/ тільки [аби вже] роз'їхатись/
 І даремних незручностей і втрат позбутися.
 Гетьман польний³²⁵ проханнями як міг їх стримував
 Щоб той люд з громади цієї не розходився.
 Чому, оскільки зарадити не міг/ занехаяв ті справи/
 Усякому разі те обіцяв мати сам на пильному піклуванні.
 За цим неприятелем казав йти слідами його/
 А як усі дізнались, що їм обіцяв це.
 Зараз від Сеняви усі роз'їхалися/
 Що щастя по їх волі/ так гадали.
 Але ж від фортуни дуже ошукані/
 Бо зраджувати не новина для цієї доброї Пані.
 Гетьман з людом/ котрого тисячу мав при собі/
 Пам'ятаючи про ту повинність котру ніс на собі.
 Йшов там же/ під Пиковим³²⁶ табором стали/
 Чекаючи/ сторожа, шпигуни аби до нього надходили.
 Лежав Тижня півтора/ там же під Пиковим/

³²⁴ Римський бог смерті.

³²⁵ Сенявський Миколай.

³²⁶ Давнє містечко, нині с. *Пиків* Калинівського р-ну Вінницької обл.

З цим людом до битви чулим і готовим.
 Сторожу, поки вона збігала, оті дослужили/
 І через великий голод їхати звідси мусили.
 Гетьман заледве з п'ятьма сотнями лишився тільки в полі/
 Перебув час короткий/ бажаючи аби був там той край у спокої.
 Рушив з цією жменькою людей під Меджибіж/
 Там хворого всадили на Пана Кухарський віз
 Йшли одні до Меджибожу/ а інші лишились/
 У річки Ціеси³²⁷/ аби сторожи дочекатись.
 А сам [гетьман] у Хмільнику³²⁸ хворий для спочинку лишився/
 Бажаючи аби певну вістку від своїх шпигунів отримати.
 Надвечір того ж дня істинно дали знати шпигуни/
 З Білої Церкви³²⁹/ що йдуть численні Татари.
 І ті з ними зійшлися/ що тут в землі були/
 На сирому³³⁰ полі разом повернулися.
 Це діялося у середу/ дня Місяця того/
 Коли побачили на [власні] очі військо таке велике.
 Зараз Пан Гетьман під нього люд, котрий був, відіслав/
 Аби назад повернулися [з вістями?]/ наказуючи послав.
 Тих п'ять сотень зараз до нього з'їхалися/
 І в п'ятницю до Хмільника цілу ніч їхали.
 Того ж дня під Хмільник наші приїхали/
 Татари у Грушки³³¹ також ночували.
 У Суботу і в Неділю там за Улановим³³²/

³²⁷ Можливо йдеться про верхів'я р.Соб, лівої притоки Пд.Буга (це біля Пикова і саме там було зручно чекати сторожу).

³²⁸ *Хмільник*, нині райцентр Вінницької обл.

³²⁹ *Біла Церква*, нині райцентр Київської обл.

³³⁰ *Себто дикому*.

³³¹ *Грушка* – село на р.Мурафою в 35-37 км від Ямполя, в 15-16 км від Могильова-Подільського. Є й чимало інших Грушок. Але потрібна тут мала б бути десь у районі Козятина Вінницької обл.

Назавтра рушили загоном таким.
 Минаючи Хмельник просто до Сеняви пішли/
 Там лежали/ назавтра Красилова³³³ дійшли.
 Однак і там не довго також бавилися/
 П'ять чоловік у того Замка схопили.
 Минаючи Костянтинів³³⁴/ потім на Купелі³³⁵/
 Йдучи повз Маначин³³⁶/ також ночівлю мали.
 Під Гозоовцями³³⁷/ звідти Загони пустили/
 З Суботи на Неділю: А Кіш спрямували.
 До Тернополя³³⁸ повз ті ці Замки усі/
 Там вже на люд натрапили у селах на здобич.
 Тридцять миль вздовж у землю досить живо вскочили/
 І на жодній здобичі найменше не гаялися.
 Тож уся країна в Замки поховалася/
 [Бо] Від Гетьмана чулого остережена була.
 З людьми, з худобою і з отарами/ і через те Погани/
 Йшли щонайглибше у землю/ і не знаходили їх.
 Листи, що Гетьман надіслав, застерігаючи Панів/
 Воевод/ Старост/ також і Зем'ян.
 Не схотіли їм віри дати аж самі узріли/
 Татар піді Львовом о той же Неділі.
 Ах, на жаль не сповняють ті давні речі³³⁹/
 Люди вельми розумні мають щастя в своїй печі.

³³² Уланів – нині село Хмельницького р-ну Вінницької обл.

³³³ Красилів – містечко над р.Случь неподалік (23 км) Старокостянтиніва.

³³⁴ Старокостянтинів.

³³⁵ Купель – містечко під Старокостянтиновим, у 12-13 км від Василеї (Василіва). Нині с.Купіль Волочиського р-ну Хмельницької обл.

³³⁶ Маначин – село над р.Грабаркою, притокою Збруча, неподалік Старокостянтиніва, 16-17 км від Купелі. Нині с.Маначин Волочиського р-ну Хмельницької обл.

³³⁷ Топонім неясний. Вірогідно це згадуваний Е.Лясотою *Ожоховець* (Ожоховці або Новий Збараж). Нині с.Ожигівці Волочиського р-ну Хмельницької обл.

³³⁸ Тернопіль.

³³⁹ Традиційна теза, що, мовляв, колись то були богатирі, а зараз щось перевелися.

Не пристойно мудрому не думаючи мовити/
Аби потім мати кого винити.
Бо Бог відміняє волею розмаїтою своєю/
І тлумить ону непристойну горду пиху твою.
Фортуні також заборонив в одному місці сидіти/
Мусить вона кожного господу відвідати.
Вивертається/ а за нею облудні нещастя/
Як скоро вона від'їде/ мають своє місце.
Яко ж прудко трапилось і у цій господі/
Чого-то тут жалісним віршем й не виведу.
Коли перед тим фортуна своє місце мала/
І той край у ласці своїй довгий час зберігала.
Зберігала удосталь добра всілякого/
Худоби/ Коней/ також медів/ і збіжжя будь-якого.
І так, що сама було з ласки своїй надала
Те ж дуже швидко і непристойно позабирала.
І те насамкінець взяла/ над чим влади не мала/
Та лютим Поганам на муки видала.
За Улановим ще були Татари/
Коли від Пана Гетьмана бігали посли.
Просили, на бога, рятунок: І людей просили/
Аби прудко зі стадами та худобою в Замках покрилися.
Але Панове³⁴⁰ вістки, що від нього мали/
Не передаючи їх Шляхті/ не знаю де поділи.
Хоча їм люди, котрі їх на [власні] очі бачили/
Про численність злих Поган явно оповідали.
З них віри жоден не хотів дати тому/
Не уходив/ заборонив ховатись [і] підданому.

³⁴⁰ Тут – урядовці.

Аж коли їх сам побачив/ тож до коня [кинувся] скоком/

Але схоронитись важко перед їх швидким оком.

Сам втік, рідкий з жінкою, інший і з дітками/

Усі стада забрано з хлопами, з жінками.

А чого забрати не міг у заможній хатині/

То все вогнем спалив/ зложивши до купи.

Чинячи за своєю думкою/ так людей вибраковував/

Діток малих розтинав/ і голови знімав

Старим, котрі не могли за ним прудко ходити/

[З тими] Котрих як псів на смиках так волів водити.

Узявши [гвалтом] жінку перед [очима] чоловіка/ нецнотливі забави

Плодив і з панянками/ і мучив [свійську] худобу.

Здер шкіру на хребті бідному волів/

І там же руки, ноги в'язав чоловікові.

Дитя, яке плакало/ взявши за ноги/

Зараз вдарив об землю/ там же при дорозі.

Коли йшов негідник/ лежало їх багато/

Котрих ще живих/ їли пси сміливо.

Круки зухвалі клювали в голову, в руки/

А воно тільки кричить/ лежачи в тяжкій муці.

Матері також самі інших у траву відправляли/

Де [вони] перед безчесними Поганцями крилися.

Паперу ані часу напевно б мені не стало/

[Описати] Яке суворе нещастя ті Краї спіткало.

Аби ж то мав описати/ жаль, сором забороняє того/

Аби папір не мазав жорстокістю його.

Яко без всякого сорому негідник збиткується/

І людей не соромиться, Бога не боїться.

Отож [поки] маєте Поганське замирення безпечно/

Викраде вас так усіх, віддасть у неволю вічну.
 Там, коли ще Погани були у Хмільника/
 Виправив Стуженського³⁴¹ Гетьман для язика.
 Той з тридцятьма кіньми тут бігав під ними/
 Але не хтів Поганець битвою бавитись з ними.
 Йшли в справі досить обережно, Стуженський від'їхав/
 Бачачи, що про нього не дбають/ він їх теж занехаяв.
 Зараз до них приставив Лиску Козловського³⁴²/
 З чотирма десятками людей – мужа виборного.
 Котрі вже йшли за ними аж до Тернополя/
 І повсюдно їх бачили в дібровах і в полію.
 Набігали той великий табір досить сміливо/
 Але млин у нещастя не кожному меле.
 Бо час довгий ходячи в тому полку за ними/
 Не могли мати бою і сутички з ними.
 Сам також Гетьман рушив понад Бугом, понад рікою/
 До Меджибожа, маючи не дуже далекий
 Кордон з Поганськими ротами великими/
 Від котрих його сам Бог беріг/ і сам вів за ними.
 З Меджибожа також послав Претвіча³⁴³ Зацного/
 Бажаючи в ньому дознати щастя Батьківського.

³⁴¹ *Стуженські* – шляхетський рід з Серадзького воєводства. У „Гербах” Папроцький згадував Стуженського – „віку мого” ротмістра на Поділлі. Знане з 6.X.1591 р. підтвердження зречення *Каспара Стужинського* (Kaspra Sturzyńskiego) посади войського київського на користь Миколи Ружинського (AGAD. – МК 136. – Р.209-209v.). Як ротмістр в Києві К.Стужинський фіксується ще 1572, 1579-1580 рр. С.Леп'явко згадував *Вохтеха Стужинського*, який був серед 5 товаришів козацького отамана Федора Гороховського, котрий 1589 р. перейшов на російську службу в Путивлі, див.: [302, с. 186].

³⁴² У „Гербах” Папроцький згадував *Козловського Вавжинця* – жовніра на Поділлі, сина гродського судді з Плоцьку, ветерана молдавських війн Івоні (безіменний *Козельський-сотник* та *хоругва Козельського* згадується як один з командирів в поході Мелецького 1572 р., а в козацькому війську Свірчовського 1574 р., в загоні так само безіменного *Козловського* було 200 вояків).

³⁴³ *Претвич Якуб* (1546-1613) – староста теребовлянський, син знаного Бернарда.

Послав з ним разом/ з ротою Яна Радецького³⁴⁴/
 З товаришами рот інших/ найбільше Свірчовського³⁴⁵.
 Сам також рушив з остатком до Плоскирова³⁴⁶/
 Якби Поган громити/ була хіть готова.
 Але оскільки йому можливості такої не доставало/
 Бо людей з жодного боку аніскільки не прибувало.
 Кожний як птах у клітці при своєму Замку сидів/
 І перед численністю Поган/ куди їхати не знав.
 Послав під люд Гарніша Зигмунта³⁴⁷ Мужнього/
 І дав людей з вісімдесят/ під команду під його.
 Томаш також Крушелницький³⁴⁸ п'ятдесят козаків
 Маючи/ йшов з ним спільно/ виборних Юнаків.
 Ті то усі Ротмістри час немалий ходячи/
 Тими шляхами Поганськими/ слідом за ними бродячи.
 Не могли з ними битви жодної сточити на Поділля/
 Під Базаром³⁴⁹ їх двічі громили на полі.
 Там їм Пан Бог фортунив, що їх Мужньо били/
 Багато худоби/ стад/ людей/ коней відгромили.
 В'язнів мали почасти/ всяко ж поранених чимало/

³⁴⁴ *Радецький Ян* (†після 1582) – ротмістр (водив 100-кінну роту), походив зі шляхти куявської, яка в першій чверті XVI ст. осіла на Поділлі у кам'янецькому повіті.

³⁴⁵ Можливо це той самий *Ян* (Іван) *Свірчовський* (Сверчовський, Свірговський), легендарний козацький гетьман, герой війни Івоні 1574 р. Як відомо, він після розгрому молдавсько-козацьких військ потрапив у полон до турків, з якого згодом був викуплений. Неясно чи на осінь 1575 р. він вже повернувся на батьківщину, чи тут йдеться про якогось його родича.

³⁴⁶ *Плоскирів* (Проскурів) – нині м.Хмельницький, розташоване при впадінні р.Плоськи у Південний Буг, на той час це кам'янецький повіт.

³⁴⁷ *Гарниш* гербу Порай – малопольська родина з околиць Пьотркова. *Гарниши* гербу Рожа – давня родина Серадзького воєводства. Серед учасників походу М.Мелецького на Молдову 1572 р., яких згадував Я.Ласицький, відомий *Стефан Гарниш* – підхорунжий в загоні Миколая Гербурта.

³⁴⁸ *Крушельницькі* гербу Сас – розгалужена шляхетська родина на Західній Україні. Можливо мається на увазі Томаш Крушельницький – дідич Крушельниць та Сколі в околицях Стрия. Неназваного на ім'я Крушельницького (очолював окремих загін) серед учасників походу М.Мелецького на Молдову 1572 р. згадував Я.Ласицький.

³⁴⁹ Напевно мова про *Базар* – село в околицях Чорткова, на схід від містечка Язловця.

Бо той негідний набрід Мужньо від них боронився.
 Там само Мурзу одного Зацного забили/
 І тим дуже зле на серці Поганам чинили.
 Того Незабитовський Якуб³⁵⁰ мужньо забив/
 Хоча [той] при ньому пахолків двох смертельно ранив
 Одного стрілою прошив на обидві сторони/
 Через свитку <кафтан> і через панцир/ і також прудкого коня.
 Другі маючи/ скочили, коли рубав одного.
 Через шишак пахолка Пана Яшевського³⁵¹.
 Зараз його списами з усіх боків пробрили/
 І як впав на землю зараз уморили.
 Той мав з собою своїх власних людей під своєю міццю/
 Сімдесят котрих не вивив за Божою допомогою.
 Лежав здохлий від землі в пояс хлопчу дорослому.
 Його силу і мужність тут оповім кожному.
 Чола дві п'яді завширшки мав/ до своєї вроди/
 І волосся дуже рідке на вусах та бороді.
 Розумій до тієї голови/ що за рука була/
 Або нога [як] вздовж товста/ котра його носила.
 Стріла довша від інших п'яді на півтори/
 Хоча був сивий [та вже] підстаркуватий, але був хлоп
 швидкий³⁵².
 Йшов з полоном від Волині з користю немалою.
 Котру взяли жовніри у Базару цілу.
 Інших Татар немало на той час побрили/

³⁵⁰ *Незабитовські* – стародавній рід в Люблінському воєводстві. Якуб Незабитовський згаданий як „муж виборний” у „Гербах” Папроцького.

³⁵¹ Відомі *Яшевські* гербу Слєповрон – родина з черської землі в Литві. Утім, вірогідніше мова про *Яшовських* гербу Любич, які мали маєтки в Малопольщі та на Поділлі. Може йдеться, про ротмістра *Станіслава Яшовського*, який 1589 р. виставляв роту з 50 гусар з Люблінського воєводства.

³⁵² Опис прямо *a la* Тугарин Змій.

Дві милі за ними гонячись щасливе громили.
 Але коні змордовані/ і ніч надходила/
 І ця сама причини добити їх заборонила.
 Татари, стривожені дуже, втікали/
 Наших тільки сім мужніх/ перепочинку їм не дали.
 Радецький – Ротмістр Зацний і товариш його/
 Гідний Дем'ян Ніжинський³⁵³ також йшов біля нього.
 Віцентій Вольський³⁵⁴/ і з ним мужній Боболецький³⁵⁵/
 З ними малий, але мужній Суша Підгорецький³⁵⁶/
 Солімірський³⁵⁷ муж великий з роти Свірчковського.
 А сьомий також пахолок Яна Радецького.
 Ці безчесних Татар гонячи довгу хвилю/
 Били і стинали їх десь із добру милю.
 Третій раз під Збаражем битву з ними звели/
 Хоча за своїм великим нещастям заледве людей увели.
 Перемогла численність Татар/ і черні немало/
 Що грабунком бавилася/ при тому горла дало³⁵⁸.

³⁵³ Ближче не знаний, за ім'ям – можна припускати – православний русин. Досить спокусливо ідентифікувати його з п. Демком (Димкою), командиром козацького підрозділу у війську С. Баторія в кампанії 1580 р. (див. щоденник Луки Дзялинського).

³⁵⁴ Може бути йдеться про *Вольського* герба Козлароги, згаданого Папроцьким в „Гербах” як писаря кам'янецького. Оржельський згадував *мечника Вольського*, як одного з найбільш постраждалих від татарського нападу 1575 р. – татари практично зрівняли із землею цілий його маєток – *Підгайці* (нині райцентр Тернопільської обл.). Коментатор Кунтце вважав, що мова про *Миколая Вольського*, старосту крепіцького (Krzepice в Сілезії).

³⁵⁵ Відомий *Боболецький Петро* з Познанського воєводства, утім села з назвою Боболинці не рідкість і на Західній Україні (див. нижче згадку Боболинець в околицях Баворова). Є вістка 1577 р. про слугу коронного гетьмана – *Боболецького*, який на чолі трьох рот мав перехопити І. Підкову в Немирові, напередодні його вторгнення до Молдови.

³⁵⁶ Можливо з *Підгорецьких* гербу Белина – знані у белзькому та люблінському воєводствах.

³⁵⁷ Можливо з *Сулімирських* – розгалуженої мазовецької родини.

³⁵⁸ Напевно битва розгорталась таким чином, що після першої почасті успішної атаки жовнірів частина війська (простолюд-ополченці?) кинулася грабувати ворожий табір, але контратака татар змусила основний загін відступити, залишивши на поталу тих, хто захопився мародерством.

Акпулат з великим полоном йшов також з іншої сторони/
З котрим йшов люд немалий та інші Загони.
Повз Замок Залоще³⁵⁹/ там переправились/
І через греблю та Млин/ той люд з худобою гнали.
Там Войтех Кам'янецький, будучи жалем взятий/
Дивлячись на той злий народ Поганський проклятий/
[Як] Вони люд рівно із худобою гонять в свою сторону.
Бажаючи дати якійсь порятунком та певну оборону.
Зараз зі слугами кинулись до готових коней/
Вирвали Християн з так дуже злої тоні.
Дванадцять сотень чоловік в'язнів розв'язали/
І тим хто свого впізнав/ відразу дарували.
Худоби також відбили цілих шість тисяч/
І Татар гнали, мужньо їх б'ючи.
П'ятдесят їх в погоні там відразу полягло/
Мужніх кілька зі своїм Вождем проти них вибігло.
Вождь Акпулат довіряючи коневі прудкому/
Довіряв і силі своїй і щастю першому.
Наважився [діяти] сам/ бажаючи люд свій увести цілим/
Про те найменш не мислив, що йому дісталось.
Ян мужній Кам'янецький тіла субтильного/
Але мислі високої/ і серця великого.
Скочив живо до нього без усілякої відволоки/
І з коня його скинувши/ зв'язав прудко мотузками.
Войтех також з іншого боку зі слугами їх громив/
Шість живих спіймав, других б'ючи гонив.
Каспер³⁶⁰ також не барився, що пристало Гідному/

³⁵⁹ *Залоще* – містечко в 40 км на південний схід від Бродів. Маєтність Кам'янецьких (замок тут 1516 р. збудував дід Войтеха – Марцін Кам'янецький).

Бо утнув гострою шаблею голову не одному.
 Гей же Бог завжди Цноті сприяє в кожній справі/
 Помножувати її обіцяв в усьому ласкаве.
 А що то Зацне гніздо справами своїми/
 Завше в Польщі слинуло і світило йому.
 Фортунні там Гетьмани з того дому були³⁶¹/
 Мужньо Турків/ Татар/ Волохів громили.
 Зичлива то бувала [їх] цій Короні Рада/
 Не поставала там ніколи фальш, ані безчесна зрада.
 І також Бог Гідних нащадків обіцяв розмножувати
 Слави великої зацності завше їм примножуючи.
 Бо того в чому кохається/ ці не відступають/
 Усе що він любить, то й вони полюбляють.
 Дано їм знати другий раз аби готувалися/
 Оних бідних Християн/ мужньо рятували/
 На греблі Рацішевській там переправляються/
 Великі полони/ люд малий/ у тому Загоні мають [татари].
 Там з тріском той Зацний Пан з братією своєю стрієчною/
 Громив і бив у погоні оний набрід негідний/
 Бо як тільки їх побачили зараз тил показали/
 Бажаючи аби їх на собі інші дотримали.
 П'ятнадцять тільки в той час забили їх мужньо/
 [Утім] Відразу їм показали Погани потужно.
 Привели їх на людей, на великі Загони/
 Відступили [наші] рукою оборонною, додав Бог оборони/

³⁶⁰ *Кам'янецький Каспер* – напевно брат Яна (обидва – двоюрідні брати Войтеху за батьківською лінією), ближче не знаний.

³⁶¹ Мова про діда Войтеху – *Кам'янецького Марціна* (пом. 1530), каштеляна львівського (з 1512), воєводу подільського (з 1515) та гетьмана польного коронного в 1520-1528 рр. та його старшого брата, *Кам'янецького Миколая* (1460-1515), старосту сяноцького, воєводу краківського (з 1508), гетьмана великого коронного в 1503-1515 рр.

Тим тільки над ними там Погани помстилися/
Сорок їм і вісім сіл у тій Волості спалили.
В іншому куті Погани чинячи великі шкоди/
Бігали не остерігаючись жодної злої пригоди.
Хотіли в Рогатинську Волость вже впустити Загони/
Але їм запобігли прудко з тамтої сторони.
Станіслав Данилович/ Гідний Хорунжий Львівський/
З ним в одному почті Андрій Тарановський.
Стараючись, щоб до Воєводи прийшли/
[На] Той Загін, що палити хотів/ ону Волость натрапили.
Маючи слуг своїх почет/ хоча на той час малий/
Коли так був розбігався Татарин зухвалий.
Рогатинці прислали їм коней тридцять/
Ці їх вели на Загін Поганський без вістки.
Ось коли вже шістдесят було коней усіх/
Насіли досить мужньо на оних Поган бридких.
Десять їх на плацу зараз поклали/
А інші їм від усіх полонів утекли.
Хоча б було там усіх/ оних шкод повивели/
Але хлопство-міщани одразу на лупи кинулось.
Тільки коней Тридцять Шляхтичів поштивих/
Громили їх досить мужньо/ двох дістали живих.
Бо Вождь тільки з кількома їх люд на собі бавив/
Котрого Тарановський досить мужньо відправив.
Прудко його до Плутона³⁶² послав на весілля/
Хоча і сам уражень від стріл від його мав багато.
Коня під ним зрадник посік/ і цілив в обличчя/
Але не міг на голові розсікти йому прилбицю³⁶³.

³⁶² *Плутон* – римський бог загробного світу.

Котрого коли відправив/ ганяв потім інших/
 Однак його витягали на переїзди довгі³⁶⁴.
 Станіслав Данилович скочив також до свого/
 Побачивши на коні хлопа охочого.
 Котрий великі наїзди на їх почет чинив/
 Там же йому досить прудко охоту відмінив.
 Хоча ж йому Поганин досить жорстко протистояв/
 Але його він приборкав і прудко відправив.
 Брожицький і Барчицький теж – Васічинського³⁶⁵
 Слуги/ кожний з них збив з коня мужньо свого.
 Котрі були на сторожу вислані/ з ними з'їхались/
 І що добрим пристало то там показали.
 Слуги оних двох панів³⁶⁶ гонячи Погани/
 Сікли гонячи/ аж в болоті топилися самі.
 Рашко³⁶⁷ Писар Галицький в середу приїхав/
 Аби там якісь Загін з ними спільно заїхать³⁶⁸
 Але їм те більше вже трапитись не могло/
 Бо з полонами Поганство до Коша відійшло.
 Приїхали до Брежан³⁶⁹/ Яна Сенявського³⁷⁰/
 Там тільки з жменькою людей застали [його] самого.
 [Він] виправив усіх слуг під люд [скупчення ворога] для язика/
 Давши Рафала Скарпка³⁷¹ їм за поручника/

³⁶³ *Прилбиця* – деталь шолома.

³⁶⁴ Себто змушуючи далеко їхати за кожним іншим.

³⁶⁵ Вже згаданий Васічинський Каспер.

³⁶⁶ Даниловича і Тарановського.

³⁶⁷ *Рашко Прокоп* – з місцевої галицької шляхти.

³⁶⁸ Себто – напасти, побити.

³⁶⁹ *Бережани* – нині райцентр Тернопільської обл., 89 км від Львова. Розташоване над р.Золотою Липою притокою Дністра. Бережани мали потужний кам'яний замок 1554 р., належали Сенявським.

³⁷⁰ *Сенявський Ян* (†1583) – брат гетьмана Миколая, земський суддя галицький.

³⁷¹ *Скарпки* – на Русі коронній відомі з XV ст. У „Гербах” Папроцький згадує („віку мого”) трьох братів Скарбків – Петра, Яна та Рафала.

Той фортуно виїхав/ бо натрапив на Поган/
І досить мужньо їх громили такі доблесні Пани.
Насамперед йому трапилося там зіткнутись самому/
Відразу троє вискочили охоче до нього.
А що те не новина завше Скарбком була/
Громити мужньо Татари/ і в'язати їх силу.
Вдарив відразу одного в груди рогатиною
Другого кулаком збив з коня в бік інший.
А з третім шаблями стялися охоче/
І разом живого піймав прудко
Оте Зацне Рицарство також других громило/
Великі полони худоби, людей у Поган відбило.
Там до Бережан коли привів сам в'язня оного/
Питали через тлумача про усе у нього.
Котрий зараз же оповів – є нас сто тисяч/
При десяти Цариках, знати десятком більше³⁷².
Вожді Бакай з Сьозою полон великий побрали/
І увесь під Тернопіль до Коша загнали.
До землі повз Київ тут до вашої прийшли/
Усе полями криючись/ аж у Волость увійшли.
Проти вас під Сеняву тих людей послали/
Котрі нічого не досягши одразу тил показали.
У полі час не малий тому перебувалися/
Щоб люди ваші по домах роз'їхалися.
І коли вже зрозуміли/ що люд роз'їхався/
Швидко Вожді Сьоза з Бакаєм виїхали/
І йшли досить прудко в землю, не спиняючись на лупи/
Ані роз'їжджаючись з тієї великої купи.

³⁷² Цифра 110 тисяч татар – то явне перебільшення. Втім, тут цікава вказівка, що особисті почти членів дому Гіреїв прийнято було обраховувати на 1 тис. у кожного.

Ті п'ятнадцять тисяч, що тут в землях були/
 На сире поле до нас стривожені прибули.
 Коней, котрих прудко уходячи поморили/
 Там же на сирому полі усіх залишили.
 Кіш той у Тернополя з великим людом лежить/
 У четвер з землі з полоном далі побіжить/
 Перелічував Царевичів імена кожного.
 Алди-Гірей³⁷³ так назвав з тих усіх старшого.
 А другий Мурат-Гірей³⁷⁴/ Казі-Гірей³⁷⁵ третій/
 Батька вельми мужнього/ не підлі і діти.
 Саламат-Гірей³⁷⁶ четвертий/ Буврат-Гірей³⁷⁷ п'ятий/
 Своїми почтами обсадили усі Руські кути.
 Садиб-Гірей³⁷⁸, Алб-Гірей³⁷⁹/ два імені прогавив³⁸⁰/
 Свого Девлет-Гірея³⁸¹ також згадати зволив.
 Тож [кожного] п'ятого чоловіка в Кошу залишали/
 Усі інші в загонах по Волості гасали.
 Алб-Гірея Царика і з Казі-Гіреєм/
 Старшими поставили з Сьозою з Бакаєм.
 У середу їм казали аби у коша були/
 І вже в четвер далі, аби не схибили.
 Звідти ж з тими полонами назад тягнути мали/

³⁷³ *Адил-Гірей*, 2-й син хана Девлет-Гірея I.

³⁷⁴ Був *Мурад-Гірей*, 2-й син Могамед (Мехмед)-Гірея, старшого сина та спадкоємця (хан Могамед-Гірей II, 1577-1584) хана Девлет-Гірея I. Хоча оповідач, здається, лічить його за сина саме Девлет-Гірея I.

³⁷⁵ Уже згадуваний *Газі-Гірей*, 6-й син хана Девлет-Гірея I, також майбутній хан.

³⁷⁶ *Селямет-Гірей*, 8-й, молодший син Девлет-Гірея I, ще один майбутній хан (Селямет-Гірей I, 1608-1610). Утім, можливо, йдеться про *Селямет-Гірея* – 2-го сина Адил-Гірея.

³⁷⁷ Можливо мова про *Бахт-Гірея*, старшого сина Адил-Гірея.

³⁷⁸ Можливо це *Саадет-Гірей*, старший син вищезгаданого Могамед (Мехмед)-Гірея.

³⁷⁹ *Ал-Гірей*, 4-й син Девлет-Гірея I.

³⁸⁰ Неясно прогавив татарин чи сам Папроцький?

³⁸¹ Найвірогідніше йдеться про *Девлет-Гірея*, 2-го сина, Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина Девлет-Гірея I.

Тим шляхом, котрим прийшли/ з землі вийти хотіли.
 Оповів, що серед літа ще то замислили/
 Але часу ліпшого, погоди виглядали.
 На Великдень були вже в громаді [зосередженні] усі
 Ногайці/ Білгородці/ з ними спільно Кримці.
 Оповів також, що гармат з собою десять мали/
 У Тенгач-Балчик³⁸² ріки/ там їх залишили.
 Стрільців немало при них дуже добрих було/
 З рушницями їх військо/ в Кошу залишило/
 Самого Енсендірей/ так оповів звали/
 Замолоду Девлет-Гірею служити ще віддали/
 А що був Царевича слуга так можного/
 Багато також довідатись там хотіли в нього.
 Зізнався, що їм казали/ коли в землю йти хотіли/
 Аби під жодним Замком столдол не палили.
 Оповів/ від Цесаря Турецького бував
 Чауш по кілька разів/ у Царя нашого.
 Але нащо приїжджав/ про те нічого не знав
 Бо там з ними в тій раді/ таємній не сидів.
 Також зізнався/ Воєвода той Волоський зрадник/
 Мав у тих то Цариків кілька разів посланця.
 Але з чим або нащо до них приїжджали/
 Не знав/ бо того слугам не повіряли.
 Від першого дня приходу безчесних Поганів/
 Оте Зацне Потомство Струсів – мужніх Панів.
 Відновлювали предків своїх/ оті Зацні справи/
 У чому їм фортуни зволив Бог – отець ласкавий.
 Ці будучи зі жменькою слуг своїх/ те показували/

³⁸² Топонім нез'ясований, найвірогідніше якась притока нижнього Дніпра чи Інгульця.

Самі не шануючись/ інших рятували.
Щодня громили ті нечесні народи/
Еге ж Струсям на війну/ як другим на бенкети.
Знати то оних Коклесів³⁸³ Римських ще плем'я/
Бо їх справи поштиві/ оздоба Руської землі.
Багато душ Християнських на волю пустили/
Котрих з полонів великих не мало відбили/
Хоча їх негідні Погани також ото скарали/
Села усі випалили/ і людей забрали.
Трьох Шляхтичів поштивих/ слуг їх спіймали/
І з багатьма їх підданими/ у неволю загнали.
Мілевський³⁸⁴ і Грабовський³⁸⁵ і Квятковський³⁸⁶ молодий/
Мають нині у Поган досить не добре частування.
А той Мартин Грохольський³⁸⁷ побратався зі святими/
Дух у розкошах небесних/ тіло гниє в землі.
Від негідних рук Поганських лежить марно стяте/
Котре мужньо громило Татар проклятих.
Ці безчесні Погани, що Струсів займали/
Частину Загону свого в бік обернули.
Котрі до Баворова охоче скочили/
Звідти дуже швидко відступ зараз вчинили/
Бо за ними на екскурсії мужньо ганявся/
Від сіл та від міста часто їх відгромляв.
Миколай Баворовський³⁸⁸ – Пан оного Замку/

³⁸³ *Горацій Коклес* (VI ст. до н.е.) – давньоримський герой, який, зі жменькою товаришів, захищав міст під Римом проти цілої армії етрусків.

³⁸⁴ *Мілевські герба Ястремжбець* – розгалужена родина у Краківському воєводстві.

³⁸⁵ Шляхетські роди, які вживали таке прізвище відомі, зокрема, у Плоцькому воєводстві та в інших землях Великопольщі.

³⁸⁶ Можливо з Квятковських у Калішському воєводстві.

³⁸⁷ Можливо з *Грохольських* гербу Сирокомля із Сандомирського воєводства. Грохольські гербу Топор знані також на Познанщині.

Фортунного/ хоча прикрий/ зажив з ними танок.
 Але численність перемогла/ не міг їм дати ради/
 Спаливши йому усі села/ взяли худоби стада.
 До Боболинець також прудко пси надбігли/
 Там Гідного Куропатву³⁸⁹ і з гістьми застали.
 Котрий прудко і з синами/ коли на коней всіли/
 Насамперед Пані на Бучач³⁹⁰ обороняючись відвели.
 А потім же самі за ними гонялись/
 Забили кілька негідників, інших спіймали.
 І з Яном Полянським з'їхавшись потім/
 Там Поганець відступив з своїм великим клопотом.
 У підданих їм немалу шкоду учинили/
 Стада худоби захопили/ і села попалили.
 Потім їх п'ятсот зібралося в громаду/
 Як би тих Панів дістати/ чинили ту раду.
 Але Бог милостивий своїх вірних береже/
 Не отримав з того користі той пес негідний.
 Бо коней п'ятдесят в громаду зібралось/
 Перед котрими так велике військо їх втекло.
 І вони також не чуючи порятунку швидкого/
 Відступили на мило від Замку Бучацького.
 А війський Жидачевський³⁹¹, коли на Куропатники³⁹²/
 Напали на місто без вістки, плував їм також шикування.

³⁸⁸ Баворовський Миколай – з родини вихідців з Чехії. Ротмістр, син княжни Збарзької.

³⁸⁹ Куропати, Куропатви гербу Ястрембжець – давня шляхетська родина на Русі. Можливо йдеться про Куропатву Миколая – войскового галицького, згаданого у „Гербах” Папроцького як „мого віку чоловіка знаного”.

³⁹⁰ Бучач – славнозвісне місто-фортеця Західного Поділля. Розташоване над р.Стрипою (притока Дністра), нині райцентр, 67 км від Тернополя.

³⁹¹ Найвірогідніше – це вже згаданий Куропатницький Миколай або його тезка-родич, який згадується як „війський” під 1571 р.

³⁹² Куропатники – село в околицях Бережан над р.Куропцем. Є ще с.Куропатники в околицях Рогатина.

Немало їх на плацу на той час залишилось/
 Утім місто спалили і сіл немало.
 Але полони, що було деінде здобули/
 Ті всі покинувши/ самі утекли.
 Той Зацний Чемеринський, син Ротмістра Гідного/
 Чапкою його прозивали/ а Павлом молодого³⁹³.
 Напали на нього маючи вістку/ застали його вдома/
 З котрим/ поки його взяли зажили клопоту/
 Бо досить довго мужньо боронився/ і жінка/
 Котра йому заскочивши/ під бік з правої сторони.
 Обійнявши, просила/ бажаючи його мати живого/
 Аби віддався до рук Поганина злого.
 Котрого взявши із жінкою/ мало при тому мали/
 Але двір, гумно і село усе попалили.
 Худоби череду захопивши/ срібло, шати взяли/
 Чого забрати не могли/ вогнем понищили.
 Нараєвська³⁹⁴ гідна пані у великому щасті була/
 Котру сам Бог/ не лютість³⁹⁵/ Поганська випустила.
 І такого шпигуна мала в своєму дому/
 [Що] Знав як хрещене ім'я було в них кому.
 Три Панянки дорослі/ з великими клейнодами
 Забрав [татарин]/ про які [вона] не дбає/ але жаль цноти.
 А Скнилівська суддівна/ з дівкою вродливою³⁹⁶/

³⁹³ *Чемеринські* гербу Долива – давня руська родина (знана з кінця XIV ст.). *Чемеринський Ян (Чапка)* – ротмістр, відзначився в поході на Молдову 1572 р., його син *Павло* – дідич добр Чимеринці, підстароста теребовлянський (1590), ловчий подільський (1605), посол на сейм 1601 р., з нього повернувся як ревізор маєтностей знищених перед тим татарами на Русі.

³⁹⁴ *Нараєвські* гербу Янина – стародавній рід на Русі. Папроцький у „Гербях” згадує з них віку свого суддю львівського (мова про *Нараєвського Миколу*, який обіймав цей уряд з 1551 по 1575 рр.), у котрого були сини – „люди рицарські”.

³⁹⁵ Можливо у тексті помилка мало бути не „*lutość*”-лютість, а „*litość*”-жалість?

Завезена в Поганську землю негідну.
 Та й інших немало поштивих Шляхтянок/
 Котрим вже платків³⁹⁷ треба/ [а] не дбати про вінок.
 Пішли в землю Поганську суворо зв'язані/
 Так ніби злочинці якісь ошарпані.
 І не знаю, з тридцять мужів, аби було/
 Спійманих та забитих/ на той час згинуло.
 Окрім хлопства простого, котрі втікали/
 До Замків/ і тих вони багато доганяли.
 Дітей, дівчат/ і молодиць/ тих багато загнали/
 Старих жінок і чоловіків досить настинали.
 Котрі те собі самі у них випрохали/
 І на вічну неволю увести себе не дали.
 Утім, коли той Поганин так багато верховодив/
 Люд тим часом Рицарський до громади сходив[ся].
 Хоча звідусіль важкі мали переходи до того/
 Оскільки була повна земля Поганства негідного.
 Котрі, коли побачили люд, що йшов до громади.
 З тривоогою ту вчинили між собою раду.
 Щоб до часу умовленого назад повертались/
 З тими полонами усіма, котрих багато взяли.
 Щонайшвидше до Дністра зійшлися до купи/
 Бажаючи навпіл розділити з Волошином лупи.
 Аби їх тільки пустив до своєї землі зрадливої/
 Присягаючи не чинити їм там шкоди жодної.
 Котрий, негідний, відразу по тому проханню/

³⁹⁶ Можливо тут йдеться про жінку *Смеловського*, судді *бузького* та його дочку, панночку чудової вроди, котру забрав один з татарських вождів, хоча згодом її викупили з полону. Про це згадував Оржельський.

³⁹⁷ Варіант перекладу – *вуалі* (чадри?). Мова про те, що невірлиць чекає примусове навернення в іслам та мусульманський одяг, а не рідний дівочий віночок.

Досить учинив/ показав помисл свій зрадливий.
 Послав скоро до Гетьмана/ запевняючі листи/
 Мовляв я є приятель ваш певний і істинний.
 Тих поган через землю свою/ якщо б захотіли/
 Не пушу/ щоб про те вже певно відали.
 Ті заспокоєні тим будучі від нього/
 Розуміли, що мають приятеля з нього.
 Перекривали Поганам/ той шлях звідки прийшли
 Аби з такою здобиччю ті з землі не вийшли.
 Гетьман під Плоскировим Воєводу чекав/
 Щоб спільно з Волинцями до нього приїжджав.
 Сам при собі і двохсот/ не мав людей більш/
 Просив на бога, аби з'їжджалися щонайшвидше.
 Чекав Ротмістрів тих, що було під люд [ворога] послав/
 Аби було певної вістки і язика дістав.
 А як Претвич з іншими привів їх немало/
 Але вже не знали, що у Війську діялося.
 Потім із Воєводою, коли до купи зійшлися/
 Зараз в єдність вночі і щоб їх перехопити
 Бігли/ а до бою там усіх не було,
 Крім хлопів/ [і] двох тисяч, щоб годилося.
 Поганець також обережний був з тими лупами/
 Сходилися до Дністра Загони до купи.
 І дістали язика, котрий їх так попередив/
 Що Гетьман іде з людом/ той вас буде займати.
 Аж [й] інші Війська великі, котрі звідусіль ідуть/
 І козаки з Поділля їм на допомогу прийдуть.
 Дадуть вам вальну³⁹⁸ битву/ мають стрільби³⁹⁹ багато/

³⁹⁸ Себто генеральну.

І насправді з усіх боків/ ідуть до нас сміливо.
 Вони також не чекаючи з Гетьманом забави/
 Через Дністер в Волоську землю вдалися вплав.
 Милю велику з полоном йшли через таку швидку воду/
 Для чого з Неба мали досить вдячну погоду.
 Гетьман з Воєводою в Кам'янцю бути мали/
 У четвер Погани Дністер точно перелетіли.
 У середу фортуна їм нещасна служила/
 Що на прудкій воді й вівця не втопилася.
 І ті усі люди, що за ними бігли/
 Відступали так ніби їм пси обід з'їли.
 Ян Костка⁴⁰⁰ із Хелмянами/ з Белжанами моторними/
 І Миколай Мелецький/ тим же слідом за ними.
 Альбрехт Ласький⁴⁰¹/ з ним почет біскупа Зацного/
 Досить порядний та збройний Франца Красінського⁴⁰²/
 Оті усі охоче і спішно їхали/
 Підгоряни і ті їх також не видали⁴⁰³.
 Староста Сандомирський⁴⁰⁴ з багатьма Зацними людьми/
 Воєвода Люблінський⁴⁰⁵/ з ним Панове інші.
 Котрі злого Петрила⁴⁰⁶ уведені в оману грамотою/
 Що іще від предків своїх не звик турбуватись цнотою.

³⁹⁹ Вогнепальної зброї.

⁴⁰⁰ *Костка Ян* гербу Данброва (1529-1581) – воєвода сандомирський (1574). За Гейденстейном він під час татарського наскоку перебував «з малим військом» у подільському *Сатанові*.

⁴⁰¹ *Ласький Ольбрахт* (1535-1605) – воєвода серадзький, відомий своїми авантюрами в Молдові.

⁴⁰² *Красінський Францішек* (1525-1577) – підканцлер (з 1569) та біскуп краківський (з 1572), спільно із братом *Красінським Станіславом* (бл. 1540-1602), стольником львівським (1574-?), виставив 1575 р. проти татар 100-кінний загін.

⁴⁰³ *Себто не зрадили*.

⁴⁰⁴ *Фірлей Анджей* з Данброви (†1585).

⁴⁰⁵ *Тарло Ян* зі Щекажовиць (†1587).

⁴⁰⁶ *Петро V Кульгавий* – молдавський господар (1574-1577, 1578-1579, 1582-1591).

Назад усі у жалю в різний бік поїхали/
 А нужденним Християнам рятунку не дали.
 Що за плач там надзвичайний був/ які нарікання/
 Коли перейшли кордон оті Зацні Пані.
 І діточки невинні/ оті Християнські/
 Котрі з худобою зарівно йшли/ там у сторони Поганські.
 Плачем великим сердечним/ яко побивались/
 А матусям своїм який жаль безмірний чинили.
 Якби дощ цілий день/ великими краплями.
 Йшов/ так Дністру прибуло отими їх сльозами.
 [До] Котрих зволь бути милостивим БОЖЕ Всемогутній/
 І дай з ласки своєї святої/ їм порятунок прудкий.
 Вирви їх як Жидів отих неслухняних⁴⁰⁷/
 А за гріхи наші Господі/ дай Покарання слухне.
 Аби тільки в твоїй вірі скінчити живота.
 Нехай у них не розмножується Поганська нецнота.

*Порядок в'їзду до Землі Руської
 тих псів Поганських.*

Таким ті пси порядком у наші землі увійшли/
 Що на жодну сторону найменш не розійшлись.
 Насамперед чотири рідних брати старші були/
 І ті усіма військами порядно керували.
 Перекопського сини Царя зухвалого/
 Маючи сто/ десять тисяч/ і одну від нього⁴⁰⁸.
 Людей під своєю владою, з котрими до нас прийшли/
 І яким порядком і з чим же увійшли.
 Алб-Гірей мав корогву білу і червону/

⁴⁰⁷ Себто як євреїв, які не відразу дослухалися до проповіді Ісуса Христа.

⁴⁰⁸ Здається, цифра 111 має для Папроцького певну магію.

Китайкою дві сажени уздовж розпущену.
З двома фарбованими хвостами кінськими/
Мурзівських також корогв було сила з ними.
Тих у тому полку було п'ятнадцять тисяч/
І йшли в купі [і] найменше не розходячись.
Казі-Гірей – корогва біла і зелена/
Китайкова/ хвостами також оздоблена.
Мурзівських вісім значних було також у нього/
А усіх десять тисяч дано під справу його.
Алд-Гірей – біла, також з двома хвостами
Червоними/ і третій додав зелений.
Мурзи при ньому десять своїх корогв мали/
Під справою усі десять тисяч їх тримали.
Садиб-Гірей з кута/ і досить оздобними/
Червоної, білої тафти прапорці довгі.
Двадцять п'ять корогв також Мурзівських було/
Тих п'ятнадцять тисяч усіх йому служило.
За ними йшли Ногайці, також досить численні/
З корогвою/ оздобленою також хвостами гарно.
З білої китайки була/ людей вісім тисяч/
Саламат-Гірей очолював той полк/ ніхто більше.
Черкаси ж йшли з білою Китайковою [корогвою]/
А з ними Мурз дванадцять/ мав кожний такову [корогву].
І людей сім тисяч під своєю владою мали/
А який їх Цар очолював/ вірно не відомо.
Добружці/ Білгородці з Бакаєм із Сьозою/
Котрих часто ці два пси/ ті до нас приводять.
Десять тисяч також сі два мали під своєю міццю/
І ці їх усіх/ вели днем також і вночі.

З лівого боку Царський зять дванадцять тисяч
 Мав люду/ і корогву також білу маючи.
 З хвостами червоними/ і третій зелений/
 В тому були досить мужні і прудкі Загони.
 Два Мурзи ж позаду йшли, порядно досить/
 Маючи по кілька коней, здобич на них виносить.
 Тих було десять тисяч/ а [тих] що з боків йшли/
 Дивлячись, аби де люди наші звідкись не вийшли.
 Десять тисяч тих було/ комоньці⁴⁰⁹ їх звали/
 На те там справді хлопців добірних вибрали.
 А наузбіч ж бігло з обох боків обережних/
 По тисячі хлопець в хлопця/ і зрештою сильних.
 Ото усіх сто одинадцять тисяч було/
 І то так велике військо ту землю нищило.
 Де і багатства великі, людей багато взяли/
 І того замало вважаючи/ села, стодоли спалили.

 БОГДАН Гетьман той славний⁴¹⁰/ шляхи обложивши.
 Частину Низових Козаків своїх виправивши [в похід].
 Пустошили їм землю/ дітей витинали/
 Маткам очі виривали/ і груди вирізали.
 Міста, села попаливши/ назад повернулись/
 Бо за наше не стоїть⁴¹¹/ аби й усе знищили.
 Ті про те не знаючи/ коли в Волохах були/
 Людей/ худобу/ і іншу здобич легковажили.
 Аж коли в землю [свою] в'їхали/ м'яса досить застали/
 Дітей, жінок/ стада усі/ доценту виголені.

⁴⁰⁹ Комоньці-кумани? Нащадки половців? Чи просто комоньці-кіннотники?

⁴¹⁰ Князь Б.Ружинський.

⁴¹¹ Себто – не компенсує.

Ото око за око зараз/ але наші не сповна/
 [Але] І отим також за шовк/ [як] зиск/ зосталася вовна.
 Чого жаль Господі Боже.

*До Читача ласкавого
 Коротка Передмова⁴¹².*

Послухай ось, чи можеш стерпіти жаль таковий/
 Вже мені очей не стає/ ані чую голови.
 Лементів вуха повні/ людей Християнських/
 Тих що терплять неволю від рук Поганських.
 Плач жалісний пробиває високії хмари/
 Їх кров'ю переповнив свої береги/ Дністер глибокий.
 Мости собі через болота Поганці зчинили/
 З їх тіл/ землю Подільську жорстоко спустошили.
 Наповнили мертвими тілами Руські краї/
 І щоб їх поховати/ людей не достає.
 Оті тіла невинні особливої красивості/
 Пани, Панянок/ разносять пси, птахи/ їх кості.
 Немовлятка по полях лежать обгризені/
 Батьки, матері, брати і сестри/ усі постраждали.
 Усіх жорстокий Поганин забрав у свої сторони.
 Оте їх чесне потомство клюють круки, ворони.
 Там рукою заслоняється/ і той птах клює/
 Об'ївши усі плечі/ до грудей прискакує.
 Знайде людина, щось має сказати⁴¹³/ закопати живого/
 Не годиться/ а добити/ не дає йому жаль того.
 А друге голодом зморене/ вуста плямкають, стогне/

⁴¹² Власне післямова.

⁴¹³ Себто – ще голос подає.

Тільки й знати/ що в зголоднілім тілі дух теплиться.
 Про те думаючи бідна мати/ буде ламати руки/
 А жаль що перед очима/ тримає серце в муці.
 Дивиться смутно на дівчину/ а батько на сина
 І кожен нарізно з них в путах у Татарина.
 Бачить знеславлену [дочку] тут же перед собою марно/
 І волосся розхристане/ вже їй не огорне.
 Серце з жалю падає/ краще б смерть воліла/
 Аніж дивиться на зятя/ що по ній дістала.
 О Шляхетне Поділля/ о Країна Зацна/
 Де ж она твоя плодоносність всьому світу смачна.
 Де матері, котрі мужніх діток народили/
 Усі від Поганських рук марно погинули.
 А інші в малій воді там же у них ходять/
 У воді що з очей плине/ аж по кісточки бродять.
 Де ж вони стада великі/ що коней примножували/
 На котрих Гідні Рицарі Поган громили.
 Де і ті що живність без міри давали/
 Вівцям, коровам – у Поган усі опинилися.
 Не підуть вже до Імперії⁴¹⁴/ воли відгодовані/
 Годують нині м'ясом своїм/ Татар зухвалих.
 Оті бджоли [хіба] щось винні злій Поганській руці/
 Що з гнізд своїх вигнані є у вогненну муку.
 Немає хто б пожалів/ і заплакав ревно/
 Попросив Бога про помсту/ на Поган вірно.
 Людина – [то] дивина на Поділля/ Пси тільки брешуть/
 І ті, знати, в скорим часі з голоду поздыхають.
 Поховавши свої Пани в свої лакомі губи/

⁴¹⁴ *Священна Римська імперія німецької нації* – традиційний ринок збуту для української худоби.

Котрих кості разносять гострими зубами.
 Біда тим що те бачать, з жалю помирають/
 Ті що про лютість Поганську слухають.
 Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною/
 З котрих недавно мали мур, так мовлять, певний.
 Той зараз розвалили люті Погани.
 І вже чим оті звались/ то сходить нанівець.
 Твій то нині Мур Гідна ПОЛЬЩА, але ж дуже слабкий/
 Керуй надалі обережніше, додавай йому поради.
 Додай йому і порятунку/ і певної оборони/
 Аби не стер [його] Поганин прудкими Загонами:
 А тих своїх коханців, котрих розпустила⁴¹⁵/
 Стережи, аби рука Поганська їх не подавила.

*Визнання гріху і прохання до Господа
 Бога, що своїх рятувати і визволити
 з рук Поганських зволив.*

Згрішили ми о Господи і такі злості
 Чинимо [вчинки]/ котрі є бридкі твої святій милості
 Відступили ми дуже від настанов твоїх/
 Незважаючи на твій суворий суд Бога свого.
 І все ж ти Господь наш/ у такому терзанні/
 Змилуйся і дай порятунок твоєму створінню.
 Ми до тебе з тих печер⁴¹⁶/ Господа Бога свого/
 Воліємо/ знати не хочемо Магомета злого.
 І покірним визнанням гріхів своїх воліємо/
 До тебе в злиднях своїх Господи втікати.
 Чому ж нас полишив зовсім, гніватися волиш/

⁴¹⁵ Варіант – „занехаяла”.

⁴¹⁶ Варіант – „притонів”. Мова про храми чужої віри, власне мечеті.

Жалі наші в тих печерах ідолських побачиш.
 Жалі побачиш вівці, котрі заблукали/
 Почуй Господі луна [голосів] почет наш немалий.
 Бажай пам'ятати наш Господі/ про твою спільноту [вірних]/
 Котрою володів [ти] одвіку/ нехай те зле насіння.
 Магомета непристойного. Нами не завідусь/
 Нехай нами твій Син милий вічно розпоряджається.
 Ти ж з ним спільно Бог і Король від вічного віку/
 Ти ж творив на вічність/ собі людину.
 Ти ж Море встановити зволив в його берегах/
 Зірки, хмари на Небі безпомилкові у своїх рухах.
 Ти ж сам ЕТАН⁴¹⁷ раптово і швидко висушив/
 Аж сухі скелі кам'яні живо з дороги зсунув.
 Ти ж сам день і ніч створив одвічний Господі/
 Сонце і місяць світить за твоїм наказом.
 Ти ж дав імення на світі кожному осібно/
 Зима/ Осінь/ і Весна/ і Літо оздобне.
 Ті усі у час свій/ роботи свої мають/
 І згідно волі твоєї/ живність світу дають.
 Оскільки Господі в твоїх Божих справах визнаємося/
 Змилуйся/ нехай від тебе той порятунок з нами [пребуде].
 Не давай нас на погорду Поганам лютим/
 Стань, Господи, втіхою серцям нашим смутним.
 Згадай про обітницю оту Божу твою/
 Рятуй [тих,] за котрих пролив Син [твій] дорогу кров свою.
 Підтримай нас, о Боже наш, задля імені твого/
 Котре є дуже страшне у народу всього.
 Нехай при нас побачать [тебе]/ безчесні Погани/

⁴¹⁷ Напевно мова про „Етам” – місце на шляху втечі євреїв з Єгипту в пустелю, а отже пов'язане з сюжетом висушування Богом моря перед втікачами.

Вивергни нас з їх рук/ вдар громом на них.
 Нехай непристойні не блазнюють/ Синочка твого⁴¹⁸/
 Не питають, де маєте Христа вашого.
 І всяк тебе ми з ним разом хвалимо на Небі/
 Звідки чекаємо, нужденні, порятунку від тебе.
 І хоч би те, наш Господь, нам вчинити зволив/
 Щоб же нас в тому несприйнятті Поганства побачив.
 Ми, однак, тобі довіряти/ і сильно будемо/
 Що легко до чесних/ [до] вічних розкошів підемо [на тому
 світі].

АМІНЬ.

□ □ □

*Остання сторінка-ілюстрація „Історії жалісної”
 (здається, ілюстратор надихався знаною картиною анонімного художника
 поч. XVI ст. „Битва під Оршею 1514 р.”)*

□ □ □

⁴¹⁸ Можливо – „[з] Синочка твого”.

3.

[Анонім, 1589 р.]

La Defaite //des // Tartares et Turcs // faite //par le seigneur Jean Zamoïsky //chancelier et capitaine général de la couronne de Pologne //avec le nombre des capitaines et soldats morts // jusques au nombre de Septante cinq mil // hommes, assemblez pour ravager // Le Roiaume de pologne //sous La condvite de Beqliarbé bassa // nouvelle édition avec notes // et à laquelle on a ajouté // Le discours de Jean Zamoisky // tenu a La diète de Varsovie en MDXC // et la réponse // de Siqismond III // traduits pour la première fois en François.

La defaite des Tartares et Turcs // Vraie Relation // de la route et defaite // des tartars et Turcs // par les Polonois. // Depuis le couronnement du serenissime roi de Pologne, Sigismond III, fait à Cracouie, au mois de decembre 1587, le jour de saint Jean l'Euangeliste, dans l'église de S.Stanislave, avec grand applaudissement et consentement universel du royaume et affuence du peuple, et specialement d'une incroyable multitude de noblesse, mesmes des Cosaques, soldats belliqueux et valeureux, nation hardie et indomptable, la plus part des quels sont bannis, et partie sont pour s'exercer en l'art militaire, qui demeurent sur les confins de Pologne, endommageant continuellement les Turcs, Tartares et autres payens, et avec leur insolence tourmentent les peuples circonvoisins. Ce qui advint depuis le dict couronnement que de leur propre mouvement et hardiesse, ont faict plusieurs courses aux pays des Turcs et Tartares, et en premier lieu entrerent au pays du Turc, dans la forteresse d'Ochiakou, qu'ils demantelerent et saccagerent, et, entre autre butin, ils amenerent trente pieces d'artillerie, puis mirent le feu au chasteau Techinia, avec tout le pays de Moncastro, et tuerent grand nombre de gens, outre plusieurs qu'ils furent prisonniers, et, non contens de ce, prindrent un

nauire chargé de marchandises, qui venoit de Constantinople, lequel ils bruslerent apres l'avoir pillé, et tué tous ceux qui se trovuerent dedans.

Et les mois de juillet dernier (1589), lesdicts Cosaques continuant leur entereprise, passerent avec bon nombre de gens une riviere, et estans abordez au pays des Tartares, arriverent à un bon pays appelé Coslouu, en laquelle lors se faisoit une foire, et apres y estre entrez pillerent environ trois cens boutiques, et s'aviserent faire grand butin, plus tuerent tous ceux qui furent trouvez, et mirent en après le feu au dict lieu.

De quoy les Tartares furent fort irritez, et plains de maltalent et ire, quasi en un moment firent amas d'environ septante mille chevaux, pour avoir leur vengeance de l'inivre et dommage reçu par les Cosaques, estant encores à ce incité et poussé par les Turcs, le grand Caro, leur seigneur, par le commandement duquel ils passerent la dicte riviere Boristene, et se camperent entre Tarnopoli, Janopoli et Sbarass.

Et le 18 d'aovst, commencerent à sortir du camp.

Or, ayant divisé l'armée en deux, ils s'acheminèrent vers Leopoli, ville principale de Rossie, endommageant cruellement et ravageant toute la campagne et les villages, prenant prisonniers tous ceux qui tomboient entre leurs mains, tant hommes que femmes, grands que petits, gentilshommes que roturiers.

L'illustrissime seigneur Jean Zamoïsky, grand chancelier et capitaine general de la couronne de Pologne, estant adverty des courses des dicts Tartares en la Rossie, et du grand degats qu'ils faisoient en la dicte province, avec la diligence et prevoyance accoustumée, après avoir amassé le nombre de gens qu'il peut en ci peu de temps que la nécessité le permettoit, s'en alla comme volant à la dicte cité de Leopoli, à laquelle il mit ordre d'estre fortifiée en telle manière qu'elle eust moyen de se deffendre des Tartares. Cela estant faict, passe outre pour empescher que les dicts Tartares n'entrassent et ne fissent plus grand dommage au royaume, et pour ce que Sa Seigneurie illustrissime auoit encore crainte que les Turcs ne fissent dessein d'entrer aux confins de la Pologne, estant lors une grande armée de Turcs

en Valachie (comme il se dira ci après), il enuoya un valeureux capitaine avec bon nombre de gens à Cameqnezze, ville et forteresse de grand importance, sur les frontières, afin qu'il fit les mesmes provisions.

Et tandis que Sa Seigneurie illustrissime estoit en devoir pour amasser gens et mettre en ordre la plus grande armée qu'il estoit possible, et que l'important affaire requeroit, les capitanes et toute la noblesse de Rossie, avec grand nombre de Cosaques en divers endroits, sçavoir: près de la forteresse de Buscho, Goligir, Halics, escarmovcherent et combattirent contre les Tartares (lesquels estant divizez en plusieurs escadrons, s'en retournoient avec grand proie au lieu où ils estoient campez), esquelles rencontres il mourut un nombre infini de Tartares, outre plusieurs qui furent tuez par les villageois, et furent desliurez plusieurs esclaves des mains des dicts Tartares, qui commencerent à cognoistre la valeur des dits soldats polonois, et à se repentir d'estre si avant entrez au royaume de Pologne.

Et pour ce qu'un escadron de Tartares, qui faisoit nombre de cinq cens chevaux, s'estoit retiré vers Kuropatnikij, pour le prendre à force, ils trovuerent sovbs la forteresse un grand nombre de paysans avec chariots, lesquels s'estoient retirez pour le sauver avec iceux, ils combattirent plus d'une heure, là où fut tué un Alphezo, avec l'un des premiers capitaines des Tartares, habillé de satin jaune, la mort desquels fut cause que pour ceste heure les Tartares se retirerent, toutesfois peu après ils assaillirent avec leur furie ordinaire la dicte terre, et après avoir chassé les villageois, allerent vers la porte, avec ferme esperance d'entrer dedans sans empeschement; mais d'artillerie et autres munitions, ceux de dedans commencerent à saluer les dits Tartares à grands coups de canons et arquebusades, et ayant esté tué un autre de leurs principaux capitaines avec grand nombre d'autres, tel desastre fit rompre l'entreprise.

Le prince de Sbarass avec ses gens se deffendit bravement d'un semblable escadron de Tartares, qui estoit allé devant la forteresse appellee Sbarass, et la batterie ayant duré quelque temps après que mil Tartares eurent esté tuez, le reste se retira du dict lieu, de mesme en fit le sieur Pretuics avec le sieur Palatin de

Volino, et voyant les Tartares que de tous costez ils estoient mis en route, ils delibererent de s'en retourner au camp après avoir amené avec eux toute la proie.

Le 22 du dict mois d'aovst, les Tartares changerent de lieu et se camperent à une lieue près de Bauvorouv, forteresse là où une femme qu'ils prindrent prisonnière, leur dict que Madame Vlotkova, soeur de Monsieur le grand chancelier, s'estoit retirée, les diets Tartares désireux de l'avoir entre (leurs) mains, firent entendre à ceux de dedans que si ils vouloient leur liurer la dicte dame, qu'ils decamperoit sans faire aucun dommage aux enuirs: ceux de la place ne voulurent pour cela leur accorder la dicte dame: ains delibererent souffrir plustost la mort, après avoir combattu courageusement. Quoi entendu par les Tartares, ils commencerent à cirvir la place, et voulant entrer impetueusement, il leur fut faict resistance par un grand nombre de citoyens, qui avec instruments rustiques, comme hoiaux, fourches, haches et faux, les repousserent hardiment, et dura la batterie longue espace de temps, mais il y fut tué beaucoup des habitans, lesquels voyant n'estre en leur povvoir de resister à la force des Tartares, une partie s'enfuit dans la forteresse et partie par un estang d'eau, dans le quel s'en noyerent plusieurs, tant des citadins qui fuioient, que des Tartares qui les poursvivoient: ceux de la forteresse voyant les Tartares venir en partie contre eux, et l'autre partie poursuivoyent les villageois, qui fuioient, ils commencerent à descharger beaucoup de pièces d'artillerie, et tirer à force arquebusades, et ce avec si grande diligence et si a propos, qu'ils en tverent plus de deux mil, et pour c'est occasion les autres s'en partirent.

Et d'autant qu'en ceste batterie fut tué un valeureux et signalé capitaine polonois, qui s'appelloit le seigneur Struss, les Tartares estant advertis du grand renom et valeur de ce capitaine, ils le taillerent en piece, et lui tirerent le coeur, et quasi tous voulurent tremper leur cimeterre, et les fers de leurs flesches, dans son sang, se glorifiant puis chacun de ce que leur cimeterre auoit esté teint du sang d'un si fameux et valeureux capitaine.

Trois jours apres, les Tartares s'en allant sovbs Ozinin, distant de quatre lieuës de Valachie, auquel lieu le seigneur duc de Rosan s'attaqua aus dicts Tartares, et en tua environ mille.

Sur ces entrefaictes, les compagnies des soldats des seigneurs Vlodek, Temrux et Potosk, capitaines tres valeureux, avec les quels il y avoit des Cosaques, meslez par le commandement du sieur grand chancellier, allerent contre les Tartares avec volenté d'empescher qu'ils ne passassent le fleuve du Tire, et ainsi qu'ils marchoiënt, ils rencontrerent en un passage appellé Caraiemij Brod, le Zasobinit, fils d'un grand seigneur, et Janda, fils de Machetumel, avec lesquels il y avoit six mille chevaux, et les Polonois, separant leur armee en deux, les entourerent, et tous furent mis au fil de l'espee, avec les susdits seigneurs, et en cette journée furent desliurez de deux mille esclaves polonois.

Ce que dessus estant venu aux oreilles du grand Cari, prince des dicts Tartares, et sçachant la deffaicte qu'auoient fait les Polonois de ses hommes, a demi enragé, vint promptement avec grand nombre de gens pour les secourir, et lors qu'il fut proche a Camiene, pour tromper les Polonois, afin qu'ils ne vissent toute son armée, il en laissa une partie derriere une montagne (ruse non iamais practiquée des Tartares), et avec l'autre partie, d'une grande impetvosité et à l'impourueu, circuit l'armée polonoise, s'estant assemblez d'un costé tous les autres Tartares: les Polonois se voyant entourez d'une si grande armée, ils consulterent ensemble pour voir s'ils devoient combattre à leur si grand desavantage; enfin, se souvenant qu'ils combattoient contre ces chiens mahométans, pour le nom de Jesus, s'unirent ensemble et se baillerent la main l'un l'autre, et promirent tous de combattre courageusement et d'user de toute industrie et art militaire pour rompre l'armée de l'ennemi, ou plustost mourir que de monstrier aucun signe de covardise ou semblant de vovloir fuir.

Et ayant le grand Zaro, fait avancer ses soldats, les Polonois avec si grand courage les assaillirent, que estant peu après survenu le dict grand Zaro avec le reste de ses soldats, au premier assaut lui fut tué dessovbs une ivment: et lui fust

blessé d'une arquebusade de laquelle peu de jours après il mourut, et continuant l'assault ils tuèrent:

Le seigneur Bathikerey, fils de Jaseneiovu, capitaine de mil chevaux;

Le seigneur Soltan, saphigerii du Zaro, avec lequel peu de iours auparavant les Cosaques auoient combattu sur mer, capitaine d'un gros escadron;

Le seigneur Kozia, aussi capitaine;

Le seigneur La Jakssu Ulan, seigneur quasi esgal au Zaro, avec ses gens;

Le seigneur Aliepluriiouy, cousin du grand Zaro, avec deux mil chevaux;

Le seigneur Karain, capitaine des Tartares Haaski;

Le seigneur Chir, gentilhomme d'importance et brave soldat, avec ses gens;

Le seigneur Caromazaimssi, Aktaczyin, Maemet, Celiuwei.

Pour si bon succez les Polonois prindrent tant d'ardiesse, qu'ils eurent esperance non seulement de se deffendre, mais de mettre en fuite les dicts Tartares, comme il advint depuis. Et voyant le grand Zaro que son entreprise ne lui succedoit et qu'il estoit fort blessé, laquelle blesseure il ne decouvroit afin que ses soldats ne s'en apperceussent, pour ne leur donner occasion de s'enfuir: il fit retirer ses gens, et cependant qu'ils fuioient il en fust tué environ quatre mil.

Et pour ce qu'un grand escadron de Tartares s'estoit retiré en un bois non gvieres esloigné, les Polonois s'en approcherent pour leur bailler l'assaut, mais s'estant les Tartares fortifiés dans le bois, il falut que trois iours durant les Polonois combatissent, enfin, estant le bon plaisir de Dieu d'octroyer cette victoire aux soldats polonois, qui combattoient avec si grand zele et foi contre ces chiens, ils les assaillirent et les tuerent tous dans le bois, qui estoient au nombre de neuf mil. Puis ils se mirent à poursuiure le reste de l'armée des Tartares iusques au fleuve Niepr, lesquels, pour sauver leur vie, se iettoient dans le fleuve, la plupart desquels se noierent, et le reste apres avoir passé le fleuve, s'en allerent au camp turquesque, et a l'heure furent deslivrez plus de diz mil esclaves, entre lesquels on dict qu'il s'estoit trouvé un duc, avec sa femme, et recovra-on le reste de la proie

faicte en Rossie par les dicts Tartares, et de sette façon les Polonois apprirent aux Tartares a venir endommager leur pays.

Les Cosaques avec la noblesse de Rossie, qui avoit esté grandement offensée par les Tartares, se resolurent d'entrer dans le pays des dict Tartares pour se vanger entierement des inivres reçeiies, et en passant la riviere du Tiras, trouverent grand nombre de Tartares qui les vovloient empescher, mais ils furent tous tuez et sont entrés bien avant, prenant la route de Capha nommé anciennement Theodosie, tuant tous ceux qui leur tombent entre mains, sans avoir esgard n'y a sexe, n'y a ievnes, et encore tverent ils toutes sortes de bestail qu'ils trouverent.

Le grand turc, sovbs couleur de vouloir changer le palatin de Valachie, a enuié Beglerbee Bassa, avec grande armée, soutenu du bassa general d'Hogrie, lui ayant envoyé bon nombre de soldats, lesquels jointcs ensemble, doivent estree septantecinq mil hommes, estant arrivé le dict bassa en Valachie, il feignoit (comme il s'est desia dit) d'estre venu pour changer le dict palatinat, mais il estoit venu avec intention d'ayder et de ioindre aux Tartares au dommage des Polonois, et entrer en Rossie et se saisir de la forteresse de Camegnezze, lieu quasi imprenable pour l'assiette, sovbs couverture de vanger l'inivre et dommage a eux faicts par les Cosaques aidez et favorisez des Polonois, comme il s'est descouvert du depuis par une lettre escripte par le dict bassa a Monsieur le chancellier, le 10 de septembre, qui estoit pour prier le dict seigneur chancellier à remedier aux insolences des Cosaques, des quels son seigneur en avoit beaucoup de plaintes, avec commandement de ne se partir de Valachie que premiers les dict Cosaques ne fussent extirpez ou chassez, desirant de continuer la paix et amitié avec la couronne de Pologne.

Le grand chancellier ayant eu advertissement que le dict bassa passoit le Danube avec si grande armée, il le fit entendre subitement au roi, qui estoit lors a Vilne, s'en allant en Livonie pour voir le roi de Suede son pere, et tout le Senat et la Noblesse: exhortant les nobles de prendre les armes contre les ennemis de la foi chrestienne, comme estans bons enfans de la République, et d'amasser le plus

grand nombre de gens a cux possible, pour les envoyer a Gliiuiani, où se devoit assembler l'armée.

La noblesse, avec une diligence et promptitude incroyable, se preparerent et mirent en ordre des bons soldats experimentez et accoustumez à la guerre, et en bien peu de temps assemblerent cinquante mil chevaux et quinze mille hommes de pied, tous esleuz et choisis, qui avoient autrefois faict preuve de leur valeur, sovbs la glorieuse memoire du serenissime roi Estienne, en la guerre de Moscovie, de telle sorte que le moindre d'eux meritoit d'avoir la condvicté d'une armee, et s'estans tous assemblez, le grand chancelier se partit de Glicini, et s'achemina vers Valachie, où il se campa trente lieuës près de l'armée turquesque. Puis, desirant sçavoir si le grand turc pretendoit aucune chose aux confins du royaume de Pologne: il escrivt une lettre au bassa sur cest affaire. Le bassa fit response par une lettre amiable, l'accompagnant outre ce d'un Chias, des premiers, qu'ils estoient seulement venus pour chastier les Cosaques pour le dommage par eux faict aux vassaux de son seigneur.

Pour tout cela le grand chancelier ne laissa de se tenir tovsjours campé avec son armee, de mesme que s'il avoit à faire guerre: les soldats polonois cependant veulent a toute force les accoster et entrer en Valachie, et avec tant d'ardiesse qu'a grand peine Monsieur le chancelier les peut tenir en bride, de quoi il a adverty la Majesté du roi et le Senat, et attend la resolution sur cest affaire, et tous les jours croist d'aduantage l'armée, si joignant grand nombre de nobles.

Le bassa peut-estre, pour avoir entendu tel preparatif, s'est osté des confins de Poloqne et s'est retiré de la Danube n'ayant innové aucune chose en Valachie, et apres avoir desbandé son armée, s'est arrêté en Silistua, avec quatre mil personnes seulement.

Copie d'une lettre escripte de Begleerbeco Heder Bassa au grand chancelier, tradvicté de langue turquesque en langue italienne, et de langue italienne en langue Françoisé.

Entre ceux qui suivent Jesus et qui aiment la foi chrestienne, le seigneur Jean Zamoïky, chancelier et capitaine general de la couronne de Pologne, à present en lieu du Roi, deffenseur de la pauvre gent, nostre grand ami, nous vous desirons santé et prosperité, et vous offrons nostre bonne volonté.

Premierement nous vous remercions de vostre bon vouloir, lequel vostre sieigneurie nous offre, et encores nous vous rendons grâces du bon traictement que vostre sieigneurie faict au Ciaus a elle envoyé par nous, en verité nous ne sommes cause de ce qui s'est ensuiuy, ains les Cosaques qui nous ont faict de grands maux. Pour ce, si vous eussiez refrené les dits Cosaques, iamais les Tartares ne fussent entrez en voz pays, et par ainsi il seroit bien faict que au plus tost vous envoieez ambassadeurs à l'Empereur, mon seigneur.

Je vins ici non pour faire la guerre contre vous ou vostre pays, mais pour voir et entendre d'où viennent ces Cosaques et où ils ont leur refuge, et qu'ainsi ne soit vous pouvez voir que je ne suis venu ni avec artillerie, ni avec autre appareil de guerre, ayant commandement de l'Empereur, mon seigneur, que si vous voulez enuoier votre ambassadeur avant l'hiver, pour la confirmation de la paix, que je me garde de toute sorte de guerre, puis que la loi et vostre foi nous deffend que nous ne levions notre cimenterre contre ceux qui ont paix avec nous, et par ainsi quand elle mandera l'ambassadeur vers l'Empereur, mon seigneur, je prens sur ma teste que vous obtiendrez tout selon vostre volonté.

Pour me faire expliquer la premiere lettre de vostre sieigneurie, je ne peux trouver interprete qu'à grand peine en quatre jours, pour ce maintenant je vous prie que ce vostre sieigneurie me voudra escrire, que mon secretaire Mustaffa le copie, et que vostre sieigneurie se sovbscrive, afin que nous puissions lire en nostre langue ce que nous escripez avec les propres yeux. De quoi je prie vostre sieigneurie, comme mon grand ami, Sur ce, avec mes amis seruiteurs, pres de là, je

me recommande aux bonnes graces de vostre seigneurie, depuis le ciel iusques en terre. De Baba, le 27 d'octobre, l'an de nostre grand prophete Mahomet 900.

En lieu de l'Empereur, mon seigneur en toute la Rumalie, ou vraie Europe,
Begleerbeco Heder Bassa.

Fin.

La Defaite //des // Tartares et Turcs // faite // par le seigneur Jean Zamoisky // chancelier et capitaine général de la couronne de Pologne // avec le nombre des capitaines et soldats morts // jusques au nombre de Septante cinq mil // hommes, assemblez pour ravager // Le Roiaume de pologne // soubz La condvite de Beqliarbé bassa // nouvelle édition avec notes // et à laquelle on a ajouté // Le discours de Jean Zamoisky // tenu a La diète de Varsovie en MDXC // et la réponse // de Sigismond III // traduits pour la première fois en François. – Paris, MDCCLIX [1859]. – S.1-20.

**Розгром Татар і Турків здійснений паном Яном Замоїським,
канцлером та великим коронним гетьманом Польщі із
винищенням великої кількості командирів та вояків з тих 75 тисяч
людей, зібраних, аби спустошити Польське королівство, під
проводом Беглербег-баші. Новина видана з примітками, до якої
додано промову Яна Замоїського виголошену на Варшавському
сеймі 1590 р. і відповідь Сигізмунда III, уперше передані по-
французькі.**

Розгром Татар і Турків, правдива Реляція походу та погрому татар і турків Поляками. Невдовзі по коронації ясновельможного короля Польщі Сигізмунда III, що відбулася в Кракові, у грудні 1587 р. на день св.Іоанна-Євангеліста⁴¹⁹, в костелі св.Станіслава, з великим рукоплесканням та загальною згодою королівства та незліченної кількості народу та спеціально згромадженої шляхти, ті самі Козаки – вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибулі, аби вдосконалюватися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і

⁴¹⁹ 27 грудня.

мучать своїм зухвальством околичні народи. Невдовзі по вищеописаній коронації вони здійснили кілька набігів на краї турків та татар, по-перше, напад на землю турків, фортецю Очаків, яку вони зруйнували і розорили та, серед інших трофеїв, привезли тридцять гармат; потім спалили замок Тягиня⁴²⁰, з усією землею Монкастро⁴²¹ і вбили велику кількість людей, крім тих, які були у полоні, і, не задовольнившись цим, захопили корабель відповідальний за товари, які доставляють до Константинополя, що його вони спалили після того як, за свідченням [самих] грабіжників, пограбували і вбили усіх, хто знайшовся на борту.

І в липні місяці останнього [1589] року, ті згадані Козаки, які продовжували свої набіги, переправившись з великою кількістю людей і, висадившись, розгорнули бойові порядки в землі татар, прибули в гарний край, що звався Козлов⁴²², в якому тоді закінчувався ярмарок і після пограбування в околицях трьох державних [податкових] магазинів, угледівши, що набуто великих трофеїв, більше вбивали всіх тих, кого знаходили, і пішли звідти, придавши вогню вищезгадане місце.

Чим Татари були сильно роздратовані, і з жалем, злобою та гнівом, майже миттєво, скупчили близько сімдесяти тисяч вершників, для задоволення їх помсти за образи і втрати нанесені Козаками, на додачу вони були підбурені та підштовхнуті турками. [Очолив похід] великий хан⁴²³, їх володар, під командуванням якого вони переправились через вищезгадану річку Борисфен і стали кошом між Тернополем, Янушполем⁴²⁴ та Збаражем.

І 18 серпня почали виходити з табору.

Відтак, маючи армію розділену на дві частини, вони направилися до Львова, міста у воєводстві Руському, безжально руйнуючи і спустошуючи усі

⁴²⁰ Турецьке місто-фортеця *Бендери* на нижньому Дністрі.

⁴²¹ Аккерман–Білгород-Дністровський.

⁴²² Гезлеві–Євпаторія.

⁴²³ Кримський хан *Газі-Гірей II* (1588-1596, 1597-1607).

⁴²⁴ Мова про сучасне містечко *Ямпіль* (давній Янушпіль) на Горині, нині Білогірського району Хмельницької обл.

сільські оселі і села, захоплюючи в полон усіх, хто потрапляв їм до рук, чоловіків і жінок, дорослих і малих, шляхту і простолюду.

Славетний пан Ян Замоїський, великий канцлер та великий гетьман Корони Польської, довідавшись про ворожий набіг вищезгаданих Татар на Русь і про великі спустошення, які вони наробили у вищезгаданій провінції, з поспіхом та звичною обачністю, після збору якогось числа людей, яких він зміг скликати за такий короткий час, що така крайність дозволяла, відправився немов на крилах у вищезгадане місто Львів, в якому він оголосив надзвичайний стан, укріпивши в спосіб, необхідний для захисту від Татар. Це було здійснено, аби перешкодити вищезгаданим Татарам наступати і нанести (розділившись на дрібні загони) ще більшої шкоди королівству, і для того, щоб Його Ясновельможність найславніший предками, ще побоювався чи турки не поділяли наміру вступити в межі Польщі, була тоді велика армія турок у Валахії (про що оповім після), він відправив одного мужнього командира з великою кількістю людей до Кам'янця, міста і фортеці великого значення на кордонах, близьких від наших провінцій.

І в той час як Його Ясновельможність був повинен збирати людей і приводити до ладу армію настільки велику, наскільки це було можливо, і чого найважливіша справа вимагала, ротмістри та все шляхетство Руське, з великою кількістю Козаків у різні місця [послав], а саме: в околиці фортець Буша <Buscho>⁴²⁵, Гологори <Goligir>⁴²⁶, Галич, [нав'язувати] сутички та боротись проти Татар (які поширюючись, поділялись на окремі чамбули, що повертались з великою здобиччю до місця, де вони мали табори). У відділках, що їм зустрічалися, загинула незліченна кількість Татар, крім тих, які були вбиті селянами, та було звільнені деякі бранці, які потрапили до рук вищезгаданих Татар, що починали пізнавати ціну вищезгаданих польських вояків і жалкувати щодо рішення увійти до Польського королівства.

⁴²⁵ За коментарем Сенкевича – це Бучач, але, можливо, йдеться про сучасне село *Буша* Ямпільського р-ну Вінницької обл., яке на той час було володінням Я.Замоїського. За природну укріпленість Бушу звано Малим Кам'янцем.

⁴²⁶ Коментар Сенкевича уважав, що йдеться про *Глиняни*.

І той, що татарський загін, що з'єднав п'ятсот коней, повернув у бік Куропатників⁴²⁷, аби взяти їх силою. Вони знайшли під фортецею велику кількість селян з возами, які було захопили. Щоб порятувати їх від розгрому, вони [захисники] бились понад годину. Там був вбитий Аль-Фезо <Alphezo> – один з перших ватажків Татар, одягнутий у жовтий атлас. Причиною його смерті було те, що тоді Татари відійшли, утім невелика [купа] їх згодом атакувала із своєю звичайною люттю вищеназвану землю і після погналася за селянами, які втікали та бігли до воріт з твердою надією сховатись всередині [замку] без перешкод; але артилерія та інше спорядження тих, які перебували всередині [себто замкової залоги], почали салютувати вищезгаданим татарами великими гарматними та аркебузними залпами. І, [коли татари] втратили забитим другого із своїх найголовніших ватажків з великою кількістю інших, такий погром змусив їх припинити операцію.

Князь Збараський⁴²⁸ із своїми людьми захищався хоробро від подібного загону Татар, котрий було підійшов під згадану фортецю Збараж і битва продовжувалась доти аж поки не загинула тисяча татар, а залишок втік з вищезгаданого місця. Трапилося й пану Претвичу⁴²⁹ з паном Волинським воєводою⁴³⁰ побачити Татар, які паювали було [набуте] на шляху, безтурботно повертаючись до табору, а після мали позбутися [або сказати амінь] всієї здобичі.

22-го числа вищеназваного місяця серпня, татари змінили місце розташування та отаборилися в льє від Баворова⁴³¹, фортеці, де сховалася одна знатна пані. Дізнавшись, що то пані Влодкова⁴³², сестра пана великого

⁴²⁷ *Куропатники* – село Бережанського р-ну Тернопільської обл. Менш вірогідно, що йдеться про с.*Куропатники* Галицького р-ну Івано-Франківської обл.

⁴²⁸ Мова про князя *Збараського Януша* (перед 1553-1608) – брацлавського воєводи (з 1576). Здається, успіх князя тут перебільшено, адже Збараж тоді суттєво постраждав.

⁴²⁹ Йдеться про *Претвича Якуба* (1546-1613) – старосту теребовлянського, сина знаного Б.Претвича.

⁴³⁰ Князь *Острозький Януш* (бл.1554-1620) – воєвода волинський (з 1585 по 1593 рр.), син В.-К.Острозького.

⁴³¹ Нині с.*Баворів* Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

⁴³² Мова про *Замойську Елжбету*, сестру Я.Замойського та дружину Станіслава Влодка.

канцлера, вищезгадані Татари забажали захопити її в свої руки. Вони дали знати обложеним, що якщо ті погодяться видати їм вищезгадану пані, то вони підуть звідси не роблячи жодної шкоди. Та оборонці не погодилися на цю їх мирну пропозицію щодо вищезгаданої пані. Старші прийняли рішення зносити все аж до смерті і після взялися відчайдушно боронитись. Коли це зрозуміли Татари, вони почали оточувати [це] місце і мали намір стрімко увірватись [до міста], їх хитрість здійснити завадив опір великої кількості з'єднаних посполитих, які з селянським реманентом, як-то сапками, вилами, сокирами та косами, сміливо відбили [атаку] і твердо бились тривалий проміжок часу. Там загинуло чимало мешканців, котрі бачили рішення у своїй здатності до опору силам Татар, [а тоді] одна частина втекла до фортеці, а інша до води, до якихось кількох болотистих місць, скільки-то городян втікало від Татар, які [їх] переслідували. Ті, що в фортеці, побачивши Татар, частина яких оберталась проти них, а частина переслідувала селян, які втікали, почали заряджати багато артилерійських гармат і виводити сили стрільців та [робили] це з такою великою спритністю і так рішуче, що вбили понад дві тисячі і через цю обставину інші втекли.

Та оскільки, в цій битві загинув один мужній та визначний польський ротмістр, який звався пан Струсь⁴³³, що як ворог [серед] Татар мав велику репутацію та цінність, вони різали його на частини і вирвали його серце та майже кожен бажав умочити свою криву турецьку шаблю та вістря своїх стріл у його кров, аби хизуватись, що його власна крива турецька шабля обагрена кров'ю такого відомого та доблесного ватажка*.

⁴³³ *Струсь Якуб* († 1589) – староста хмільницький, герой прикордонної війни з татарами.

* Цей Якуб Струсь здобувся у сучасників на численних панегіристів, див.: *Kolozsvári Jeremiás*. Epicedium Jacobi Strussi a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti. – Kraków, 1590; *Gieysztor I.K.* Marcjana Kobiernickiego, nieznanego pisarza z XVI w., *Historja o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu.* – Warszawa, 1886.

Три дні по тому, Татари прорвались під Оринин⁴³⁴, розташований в чотирьох лігах від Валахії. У цій місцині пан князь Ружинський⁴³⁵ атакував відважно згаданих Татар і забив близько тисячі.

Тимчасом, роти солдат панів Влодка⁴³⁶, Темрюка⁴³⁷ та Потоцького⁴³⁸, ротмістрів вельми мужніх, разом з якими були Козаки, ті, що під командою пана великого канцлера, рушили проти Татар з бажанням перешкодити, аби вони не переправилися за ріку Дністер <Тир> і також рушили зустріти в одному переході від названого Кам'яного Броду, Жасобініта, сина одного великого пана, та Янду, сина Махетумеля, з якими було шість тисяч коней і Поляки розділивши свою армію на дві, оточили і всіх [татар] було віддано мечу, разом з вищезгаданими панами, і в цей день було звільнено дві тисячі польських бранців.

Коли про вище [описане] прийшла звістка до вух великого Хана <Царя>, ватажок <принц> вищеназваних Татар, [який оповів про] пастку і розгром, що завдали Поляки його людям, напіврозлючений [хан] рушив швидко з великою кількістю людей на допомогу [своїм] і тоді, коли він хитрістю наблизився до Каменя⁴³⁹, аби обманути Поляків, для того, щоб вони не добачили всю його армію, він залишив одну частину позаду однієї гори (хитрість ніколи не практикована Татарами) і з іншою частиною одним великим стрімким натиском та раптовістю оточив польську армію, що було збирала зусібч інших Татар. Поляки побачили себе оточеними такою великою армією, вони порадилися разом, щоб розподілити свої обов'язки під час битви з настільки значним невігідним становищем; нарешті, згадавши,

⁴³⁴ Нині *Оринин* – селище Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

⁴³⁵ Мова напевно про одного з синів князя Остафія *Ружинського* – *Миколу* († 1592), *Михайла* († після 1592) або *Кирика* (*Кирила*) († 1599).

⁴³⁶ *Влодек Станіслав* († 1615) – ротмістр, воєвода белзький (з 1593), близький до Я.Замойського.

⁴³⁷ *Темрюк Шимкевич* – черкеський князь, як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда Августа, а 1601 р. отримав польське шляхетство.

⁴³⁸ Це хтось з братів *Потоцьких*: *Ян* (бл.1552-1611), *Анджей* (бл.1553-1607) або *Якуб* (бл.1554-1613).

⁴³⁹ Кам'янця-Подільського?

що вони воюють проти цих магометанських собак в ім'я Ісусове, об'єдналися разом, подали руки один одному і обіцяли розбити армію ворога або більше не томити смерть [чеканням], що потворним буде всякий знак боягузтва або схожого бажання втечі.

І [коли] титулований великим Ханом, справді рушив вперед своїх солдат, Поляки з такою великою мужністю їх атакували, що було невдовзі після несподіваної появи вищезгаданого великого Хана з рештою його солдат. У першій атаці було вбито під ним [ханом] кобилу і він був поранений пострілом з аркебузи, від котрого небагато днів по тому він помер, а продовжуючи натиск вони вбили:

Пана Баті-Гірея⁴⁴⁰, сина Джасеневу, командира тисячі коней;

Пана Солтана, Сафі-Гірей Хана⁴⁴¹, з яким небагато днів раніше Козаки мали бій на морі, командира одного великого ескадрону;

Пана Козю, також командира;

Пана Джаксу-Улана, пана майже рівного Хану, з його родом;

Пана Алі-Плуріову, кузена великого Хана, з двома тисячами коней;

Пана Караїна, командира Татар Гааських⁴⁴²;

Пана Шири⁴⁴³, шляхтича важливого та хороброго солдата, з його родом;

Панів Каромазаїмського, Алтачиїна, Маємета, Келіувей.

Такий добрий успіх Полякам додав стільки запалу, що в них з'явилася надія не лише захиститись, але примусити втікати вищезгаданих Татар, як воно і трапилось потім. І побачив великий Хан, що його справа не має успіху і що він сильно поранений, котре поранення він не показував, аби його

⁴⁴⁰ Напевно йдеться про *Бахт-Гірея*, старшого сина Адил-Гірея. Останній був старшим братом тогочасного кримського хана Газі-Гірея II. Бахт-Гірей став при цьому хані нуредином (третя за значенням особа у ханстві). Щодо його смерті, то достеменно відомо, що Бахт-Гірей загинув аж у 1597 р.

⁴⁴¹ Може йдеться про *Сафа-Гірея*, 3-го сина кримського хана Мехмед-Гірея II (1577-1584), старшого з братів Газі-Гірея II. Діти Мехмед-Гірея були в опозиції до попередника Газі-Гірея II – Іслам-Гірея II, але новий хан примирився з ними і Сафа-Гірей тоді якраз повернувся до Криму. Помер він у 1591 р. Утім, може тут йдеться про *Сефер-Гірея*, 2-го сина самого Газі-Гірея II. Він реально загинув аж у 1608 р.

⁴⁴² Караїма? Командира татарських євреїв?

⁴⁴³ Ширин-бей?

солдати не помітили цього, і те не стало підставою для втечі. Він став відводити своїх людей, і тим часом як вони втікали, він втратив вбитими близько чотирьох тисяч.

І через те, що великий загін Татар відступив до лісу не втік своїм звичаєм, Поляки наблизившись атакували їх розладнані шиккування, але Татари укріпились у лісі, [і] знадобилось понад три дні пробути Полякам у боротьбі, [аби] нарешті, благовоління Боже надало цю перемогу польським солдатам, що бились з таким великим завзяттям і вірою проти цих собак. Вони взяли приступом і вбили всіх у лісі, яких налічувалось дев'ять тисяч. Потім вони націлилися переслідувати залишок армії Татар до річки Дніпра, котрі, аби порятувати свої життя, кидались до річкових вод, більша частина яких потонула, і [лише] залишок переправився за річку, рушивши до турецького табору і в годину гніву втратили понад десять тисяч бранців, між якими кажуть, що був знайдений один князь зі своєю дружиною і повернувши втрачені залишки здобичі розореної вищезгаданими Татарами Русі і цим способом Поляки навчили Татар як-то приходити шкодити їх краям.

Козаки зі шляхтою Русі, що мала бути вельми ображеною Татарами, постановили вторгнутись до країв вищезгаданих Татар, аби помститися за себе сповна сквитавшись за образи і переправились за річку Дністер <Тірас>, [де] знайшли велику кількість Татар, які прагнули [їм] завадити, але вони були всі вбиті і ті [козаки] увійшли набагато далі, захопивши шлях на Кафу в давнину звану Феодосією, вбиваючи всіх, хто потрапляв їм до рук, не маючи поваги ані до статі, ані літ молодих і при цьому нищили вони всі види худоби, що вони знаходили.

Великий турок, під прапором бажання зміни воєводи Валахії, заздрістю Беглербей Баши, з великою армією, підтриманою генерал-башею Угорщини <D'Hogrie>, він мав послати багато солдат, котрі з'єднавшись разом, мали скласти сімдесят п'ять тисяч чоловік, що їх вищезгаданий Баша привів до

Валахії. Він удавав (як він і планував), що прибув для зміни вищезгаданого воєводи, але [насправді] він прибув з наміром допомогти і об'єднати Татар [проти] шкод від Поляків і вдертися до Русі та захопити фортецю Кам'янець, місце майже неприступне для облоги, під претекстом помсти за образи і втрати їх від діяльності Козаків підтримуваних та фаворизованих Поляками, як він прикривався потім у листі написаному вищезгаданим Башею Монсенюру канцлеру 10 вересня, в якому просив вищезгаданого пана канцлера усунути зухвальства Козаків, на яких їх пан маючи багато скарг, [направив] з наказом залишити Валахію не раніше як вищезгадані Козаки будуть знищені та вигнані, бажаючи продовження миру та дружби з Короною Польською.

Великий канцлер, маючи суперника, такого як вищезгаданий баша, що перейшов Дунай з такою великою армією, відіслав нашвидкуруч [звістку] королю, який перебував у Вільно, направляючись до Лівонії на побачення з королем Швеції, його батьком, та всім Сенатом і Шляхтою. [Канцлер] переконував шляхту братися до зброї проти ворогів віри християнської, як добрі сини Речі Посполитої, і збирати найбільшу кількість людей, яка для них можлива, аби відправити до Глинян, де мала збиратись армія.

Шляхта з завзяттям та неймовірною спритністю підготувала і привела до ладу добрих солдат випробуваних та звичних до війни, і за дуже малий час зібралось п'ятдесят тисяч кінних та п'ятнадцять тисяч піхоти, всіх навчених та добірних, які мали з попередніх справ докази своєї доблесті, під проводом славної пам'яті найяснішого короля Стефана, на війні Московській, такого гатунку, що найгірший з них гідний водити армію і, коли всі зібралися, великий канцлер виїхав з Глинян і рушив у бік Валахії, де він став табором у тридцяти льє від турецької армії. Потім, бажаючи дізнатись наміри великого турка щодо будь-яких речей у кордонах Корони Польської, він написав листа до баші упевнений у цій справі. Баша дав відповідь дружнім листом, окрім

Чауша, що його супроводжував, що перш за все вони прийшли єдино для покарання Козаків, через шкоди від їх дій для васалів їх володаря.

Через усе це великий канцлер не полишав тримати всі дні табір зі своєю армією, такою самою готовою до війни: польські солдати тим часом позбавляли волі всіляку силу, що приходила та входила до Валахії і то з таким завзяттям, що з великим трудом монсенйор канцлер міг тримати їх в шорах, [під претекстом] що він звернувся до Маєстату короля і Сенату та чекає на резолюцію у цій справі і щодня збільшував перевагу [своєї] армії, приєднуючи велику кількість шляхти.

Баша можливо, зваживши на широту таких приготувань, забрався від кордонів Польщі і відступив за Дунай, не запровадивши жодних змін стану речей у Валахії і потім, розпустивши свою армію, зупинився у Силістрії лише з чотирма тисячами осіб.

Копія листа написаного Беглербеком Хедер-Башею великому канцлеру, витлумаченого з мови турецької на італійську і з італійської на мову французьку.

Між тими, хто слідує за Ісусом та любить християнську віру, пан Ян Замойський, канцлер та великий гетьман Корони Польської, представник Короля, захисник бідного люду, наш великий друг, ми вам бажаємо здоров'я та процвітання, і вам пропонуємо нашу добру волю.

Передусім ми вам вдячні за вашу добру волю, котру ваша милість нам пропонує і тим самим ми вам відповідаємо, дякуючи за добре поведження вашої милості з Чаушем, посланим нами. Насправді ми [тут], зрозуміло, з причини тієї, що трапилось через Козаків, що нам чинять великі неприємності. Тому, якщо ви зможете самі приборкати вищезгаданих Козаків, ніколи Татари не будуть входити до ваших країв і таким чином вони створюють серії численних справ, з якими невдовзі ви надсилаєте послів Султану <Імператору>, моєму панові.

Я прийшов сюди не для того, аби творити війну проти вас або ваших країв, але аби бачити і чути звідки приходять ці Козаки і де їх притулки, і оскільки ви самі не здатні побачити, що я прийшов ні з артилерією, ні з іншим спорядженням для війни, як то належить командувачу Султана <Імператора>, мого пана, що, якщо ви бажаєте прислати вашого посла до зими, для підтвердження миру, то я утримаюсь від усіх видів війни, тому що закон і ваша віра нас захистить, аби ми не піднімали нашу криву турецьку шаблю проти тих, хто має з нами мир і таким чином, коли їм повідомлять про посла до Султана <Імператора>, мого пана, я візьмусь закласти свою голову, що ви отримаєте все згідно із вашим бажанням.

Аби мені зробити переклад першого листа вашого пана, я можу знайти тлумача, на превеликий жаль, лише за чотири дні, тому зараз я вас прошу, аби ваша милість мені по-простому написати, що мій секретар Мустафа скопіює, і що ваша милість сам підпише, аби ми змогли прочитати нашою мовою те, що нам написано власними очами. Про що я прошу вашу милість, як мого великого друга. На цьому, з моїми улюбленими слугами, поспіхом звідти, я покладаюсь на добре відношення вашої милості, від неба до землі. У Баба, 27 жовтня, нашого великого пророка Магомета 900 [року]⁴⁴⁴.

У місце Султана <Імператора>, мого пана, в усій Румелії або справжньої Європі

Беглербек Хедер-Баша.

Кінець.

⁴⁴⁴ Рік напевно вказано дуже приблизно, адже за ісламським календарем це має бути десь 940 рік (у мусульман *жовтень* називався б інакше, а *нашого великого пророка Магомета* – це явно калька християнського *Anno Domini* – *Року Божого*).

Додаток Д

1.

[Миколай Рей]

Kozacy polni

Kozaki je zowiemy, lecz stoją za grzyby,
A godniby korzenia każdego bez chyby,
Którzy gardła w lekki szańc dla swej sławy sadza,
A wżdy i ci niektórym, a prze zazdrość wadzą.
Bo więc tak pospolicie o nich powiedają,
Iż jedno sie tam włócząc, czubany drapają.
Ale jedno dojedź tam, miły chłopie, głupi,
Użrzesz, jeślić ten czuban grzybieta nie obłupi.

Rej M. Pisma wierszem (Wybór).

– *Wrocław, 1954. – S.209.*

2.

[Ян Анджей Красіньський]

„Postremum equestris militiae genus, Cosachorum vulgo appellatum, frigoris, inediae, laborisque patientissimum est. Cosaci ad instar fere Tartarorum levissime omnium armantur. Equos pernicissimos habent, et exercendis minutis praeliis aptissimos. Ehippia equorum in eum usum accomodata, ut se in omnes partes nullo negotio vertere, arcumque stringere queant. Arcubus potissimum pugnam ineunt, et frequentissimo sagittarum imbre viros, et equos simul confi ciunt. Acinacibus Scythicis accinguntur. Hastas quoque breves habent. Magna istcum inimicas aggrediuntur regiones, ferro, et flamma omnia miscentes, itinera faciunt. In celeritate, et salus exercitus, et vinsendi tota spes collocatur. Deferunt secum in vastis Podoliae solitudinibus, in quibus cum Tauricanis Tartaris continenter bellum gerunt, in sacculis quibusdam panem, carnem suillam salsam, sal mixtum pipere.

Praeterea unusquisque habet securim, fomitem; ut si quando feram, quarum in illis destitutis habitatoribus campis ingens est copia, conficere contigerit; tum ignem excutiant, et conditam sale, pipereque, praedam coquant.”

Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem. – Bononiae, 1574. – P.73.

* * *

„Последний род конницы составляют козаки, которые легко переносят холод, голод и тягости всякого рода. Вооружены они очень легко, совершенно так, как татары. Кони у них очень подвижные и пригодные для мелких стычек. Седла устроены так, что на них легко поворачиваться на все стороны и стрелять из лука. В сражениях они пользуются более всего луком, поражая неприятельских всадников и их коней дождем стрел. Они снабжены также саблями восточного образца и короткими копьями. В неприятельской стране они двигаются чрезвычайно быстро, уничтожая все огнем и мечом. Быстротою движений обезпечиваются безопасность воина и победа над врагом. Постоянно пребывая в обширных подольских степях, где они ведут непрерывную войну с Крымскими татарами, козаки возят с собою в седельных вьюках все любимые съестные припасы, как-то: хлеб, соленую свинину и соль, смешанную с перцем. Каждый кроме того имеет при себе топор и трут, дабы в случае удачной охоты на зверя, которого множество водится в посещаемых козаками безлюдных пустынях, иметь возможность тотчас развести огонь и сжарить добычу, приправив её солью и перцем.”

Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки.

Исследования, памятники, документы и заметки.

– К., 1904. – С.6.

* * *

„Trzeci rodzaj jazdy stanowią kozacy, którzy bardzo są wytrzymali na zimno, głód i trudy wszelkiego rodzaju. Uzbrajają się oni bardzo lekko, podobnie jak Tatarzy. Konie mają bardzo racze i do małych utarczek zdatne. Siodła na koniach

так уряджую, iż bez trudności na wszystkie strony mogą się obracać i z łuku strzelać. Do walki używają najczęściej łuku, rażąc gradem pocisków jeźdźców i konie nieprzyjacielskie. Używają także szabli na wzór wschodnich, i krótkich drzewców. W kraju nieprzyjacielskim bardzo szybko posuwają się, niszcząc wszystko ogniem i mieczem; a właśnie na szybkości i bezpieczeństwo żołnierza i zwycięstwo polega. Przebywając w obszernych stepach podolskich, gdzie ciągle z Tatarami krymskimi wojnę prowadzą, – wożą z sobą w jukach całą swą żywność, składającą się z chleba, wędzonki i soli z pieprzem zmieszanej. Każdy prócz tego opatrzony jest w hubkę i krzesiwo, aby gdy zwierzę jakie (którego pełno jest w tych bezлюдnych szlakach) ubić się zdarzy, mógł zaraz ogień rozniecić i upiec zdobycz, solą i pieprzem zaprawioną.”

Jana Krasieńskiego Polska
czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI,
oraz materyaly do panowania Henryka Walezyusza,
przetłumaczone, zebrane i objaśnione przez Stanisława Budzińskiego. – Warszawa, 1852.
– S.78-79.

* * *

Останній рід кінноти складають козаки, які легко переносять холод, голод та будь-які тяготи. Озброєні вони дуже легко, зовсім як татари. Коні у них дуже рухливі та придатні для дрібних сутичок. Сідла влаштовані так, що на них легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. В битвах вони користуються більш за все луком, поціляючи ворожих вершників та їх коней дощем стріл. Шаблями татарськими* озброєні. Списи також короткі мають. Ворожою країною вони пересуваються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю рухів забезпечується безпека воїна та перемога над ворогом. Постійно перебуваючи у розлогих подільських степах, де вони

* Дослівно „скіфськими акінаками”. Скіфів на той час уважано античним відповідником татар, відтак не дивно, що переможців скіфів – сарматів було визнано предками народів Речі Посполитої (русинів-українців, зокрема, виводили від „найславнішого” сарматського племені роксоланів). Цікаво, що опис набору козацько-татарського озброєння аналогічний скіфському, відомому ще Геродоту (скіфи – кінні стрільці, на озброєнні мали мечі-акінаки, короткі металеві списи, луки із стрілами та сокири).

ведуть безперервну війну з кримськими <таврійськими> татарами, козаки возять із собою в сідельних торбах усі улюблені харчові припаси, як ось: хліб, солену свинину та сіль перемішану з перцем. Кожен крім того має при собі сокиру та трут, аби у випадку вдалого полювання на звіра, котрого багато водиться у безлюдних пустищах, які відвідують козаки, мати можливість відразу розвести вогонь та зажарити здобич, приправивши її сіллю та перцем.

3.

[Свентослав Оржельський]

„Res me hoc loco admonet, ut pauca de *Nisensibus* hominibus commemorem. Sunt ii ex omnium fere gentium, Russorumque praecipue, colluvie conflati, Borysthenis riparum insularumque, quibus abundat, accolae, omnes pedestres, maritimis fere navibus mira levitate exstructis multaque arundine propter reprimendos sustinendosque etiam aequoris fluctus undequaque munitis utentes, quibus per Borysthenis undas atque hoc apud Oczakoviam Ponto Euxino iuncto, per Pontum quoque aliquantisper navigant, non alio vivendi genere, quam inferendis damnis assueti, Tartaros potissimum Turcasque ingentibus incommodis terra marique afficientes. Per insulas, quibus Borysthenes maxime abundat, cum uxoribus et liberis habitantes et octo milium militum copias explentes Nissi sive Nisenses (quod Sclavica lingua inferiorem manendi locum significat) quasi pyratae potius, verum Polonis maxime opportuni, dicendi sunt. Quandoquidem rapto dumtaxat vivant, horum insultus assiduos Turca graviter ferens, saepius de his cum Polonis expostulabat, quemadmodum ne tunc quidem eos praetermisit”.

Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro. 1572-1576/

wydał dr. Edward Kuntze. – Kraków, 1917. – S.306*.

* * *

“Ustęp o Niżowcach”.

„Przedmiot mój wymaga, ażebym kilka słów powiedział o wojsku Niżowém. Jest to stek różnych narodów. Najwięcej pomiędzy niemi Rusinów. Mieszkają na brzegach i licznych wyspach Dnieprowych; wszyscy są piesi, budują morskie statki, dziwnie lekkie, mogące z łatwością wytrzymywać fale morskie. Na tych statkach po Dnieprze spuszczaają się do Oczakowa, gdzie Dniepr uchodzi w Morze Czarne, a nawet i dalej za morze. Żyją jedynie łupem. Tatarów szczególnie i Turków napastują ustawicznie na lądzie i na morzu. Gnieźdzą się z żonami i dziećmi na wyspach w które Dniepr obfituje, i mogą wystawić do 8,000 żołnierza. Nazwisko ich *Niżowce*, albo *Niżowi*, pochodzi stąd, że siedzą na dolnym Dnieprze (*niż* po sławiańsku znaczy dół). Stosowniej by można ich nazwać rozbójnikami, aczkolwiek dla Polski są oni wielce dogodni. Ponieważ Niżowce żyją z łupiestwa, Sułtan cierpiąc ustawicznie ich najazdy, skarżył się często na nich Polakom, jakoż i tą razą nie omieszkał się uzalić”.

*Bezkrólewia ksiąg ośmioro
czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576.*

*Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego
starostę Radziejowskiego/
pereložil i wydał W.Spasowicz. – T.II. – Petersburg, 1857. – S.99.*

* * *

[Абзац про Низовців]

Предмет мій вимагає, аби кілька слів сказав про військо Низове. Є то суміш різних народів. Найбільше з-поміж них Русинів. Мешкають на берегах та численних островах Дніпрових <Бористенових>; усі піші, будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі морські. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро <Бористен> впадає в Чорне Море

* Що до розбіжностей, які містять пізніші списки і зафіксовані виданням Е.Кунтце, вони не є суттєвими, аби їх докладно обговорювати (їх має лише один список і полягають вони у пропуску одного слова, відмінному написанні іншого та заміні „синонімом” третього).

<Понт Евксинський>, і навіть далі за море. Живуть лише зі здобичі. Нападають на суші і на морі на Татар особливо і [на] Турків. Гніздяться з дружинами і дітьми на островах, котрими Дніпро <Бористен> буяє, і можуть виставити до 8.000 жовнірів. Назва їх Низовці або Низові, походить з того, що сидять на нижньому Дніпрі <Бористені> (низ слов'янською значить дол). Скоріше можна би їх називати розбійниками, хоча для Польщі є вони дуже корисні. Оскільки Низовці живуть з грабунку, султан терплячи постійно їх наїзди, скаржиться часто на них Полякам, як і цього разу не загаявся пожалітись.

▣ ▣ ▣

4.

[Бартош Папроцький]

„A isz nie każdy wie co to za ludzie są / y w ktorem krain mieszkaya / krotko o tym powiem / iest mieisc kilka albo wysep na Rzece Nieprze szerokich / iusz wiecey w Tatarskich nizeli w Podolskich Krolowi Polskiemu nalezacych krainach / na ktore ledwie nie za naszej pamieci zaiezdzac poczeli ludzie rycerscy / aby s pogany Tatory szescia swego probowali / a potym do nych zaiezdzac poczeli ludzie tacy / ktorzy co nieprzystoinego w Polscze spachali albo zbroili / tam sobie pokoi wynalezli / y co dalei to sie ich tam wiecey ziezdzało.

I gdy ich pierwey beło kilka set / wiele się tho zdało / a w tę czasy iusz y po kilkanaście tysięcy sie ich naiduie / wiele iednak chudych pacholkow potciwych dla ćwiczenia w Rycerskiech sprawach tam iezdzi y s pańiat Ruskich / Podolskich / Polskich miedzy nie niemało zaiezdza / bo miedzy niemi dobrze się wyczwiczyć może w porządek y w czuiność Rycerską.

A Rusacy zową ich Kozacy Zaporoskiemi od progow ktorych / iest dziewięć / s ktorych woda spada w Morze z Rzeki Niepru / przeciwko ktorem z Morza w zadnim statku iechać albo płynąć nie może / niektorzy im mowią Nizowi Kozacy / a to dla tego iże nisko na końcu Rzeki Niepru mieszkaią / maią tham wiele

Strzelby na tych wyspach / na których strasz ustawicznie chowaią / gdy oni sami przeciwko Tatarom albo Turkom idą na Woyne. Wielki dostatek miewaią czasem w swem Woisku / bo ze wszitkięch stron do nich siodlacy wiozą. A oni płacą czim chcą Końmi Woły a ynemi dobitki też y Pieniedzmi.

A Choczasz na Grunćiech Tatarskich mieszkaią / tatarowie ich zwyciężyć nie mogą / owszem ieszcze aby od nich pokoi mieli / dary im wielkie dawaią. Z Moskwy także od wielkiego kniaźia Moskiewskiego upominki na każdy rok maią / a gdyby im niedano / szkody mu w ziemi wielkie czynią. Maią łośi / sarn / koni dzikich dosić / zwierzu czarnego / Zybrow / Ryb barzo wiele osobnych / których pieczonych Miasto chleba a wątrop Zwierzecych używaią czasem: skarbow żadnych niemaią / ale kiedy komu co chcą darować wezmą u iednego który iest najlepszy miedzy niemi gospodarz wzaiem / a potym mu oddawaią albo płacą gdy się im zdobyć iaka dostanie napierwey / a potym go w rowny dział przypuszczaią / wypłaciwszy mu tho w czym sie Woisko zadłuży / każdy swem szafuie iako rozumie. Na zimę po Miasteczkach y po Wsiach Podolskich a Wolyńskich się rozchodzą a wiosny czekaią / potym znowu się schodą na swoi wysep / a z niego w kraie pogańskie albo gdzie się im zalubi idą.”

Ogrod krolewsky, w ktorem o początku cesarzow rzymskich, arcyxiązat rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiązat sląnskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrozdzięnia ich krotko opisane nasdziesz.
– Praha, 1599. – S.LVIII-LIX*.

* * *

„A že ne Každý ví, jací to lidé jsou a v které Krajině obývají, krátkou o nich zmínku tuto učiním. Jest v ostrovu několik u řeky Neprí, v Krajinách více Tataruom náležejících nežli Polákuom, do kterýchž skůro za naší paměti počali se lidé rytířští sjížděti, aby s Tatary svého štěstí probovali. A potom tam se sjíždívali lidé i ti, kteří/ nětco nenáležitého spáchali, a tam sobě bezpečenství nalézávali. A čím dale tím více se jich tam sjíždívalo.

* В оригіналі арк.LIX помилково йде під номером LVII.

A když jich někdy v místě jmenovaném bylo několik set, mnoho se jich zdálo. Nyní pak i na tisíce se jich nachází, nebo mnoho chudých, ač poctivých pacholkův tam se sjíždí pro vycvičení v správách rytířských z Ruské zemi, Polské etc., nebo dobré jest mezi nimi vycvičení v skutcích rytířských.

Rusáci jmenují je Kozáky záporoskými od prahuov, kterých jest devět, z kterých voda spadá v moře z řeky Nepru, proti Kterýmž nijakž na moři plaviti se lidé nemohou.

Někteří pak jmenují je Kozáky nizovými, a to proto, že v nízkém místě a v oudolí u konce řeky Nepru bydlejí, kdež mnoho střelby mají a stráž ustavičnou. Když proti Turkům aneb Tatarům bojovati míní, veliký dostatek živnosti časem mívají v vojsku svém, nebo ze všech stran od sedlákův živnost mají, kterou zaplacují, jak se jim líbí, koňmi, voly a jinými dobytky nebo penězi.

Ačkoli pak na gruntech tatarských bydlejí, nicméně Tataři odtud jich odehnati nemohou, anobř aby od nich pokoj měli, dary jim veliké dávají. Z Moskvy tolikéž od velikého knížete na každý rok plat mají, který jestliže by zadržán byl, škody v jeho zemi veliké činí. Mají losy, srn, koní divokých nazbyt, svěř černou, zubrův mnoho, ryb množství velikých a výborných, kterýchž pečených časem místo chleba užívají. Pokladuov a bohatství u nich žádného není, ala když některému příteli dar dáti chtějí, od něho jej vezmou, který jest nejlepším mezi nimi hospodážem, a jak nejprve kořisti nějaké dostanou, to jemu vynahradí a díl jednostejný dají, zaplatíce dluhy své každý, jak se mu vidí. Když zima jest, do okolních městeček a vsí se rozjedou a v nich jara očekávají, kteréž jak přijde, hned na své místo se sjedou všickni a odtud se do kraje pohanského, aneb kam se jim líbí, obrátí.”

Diadochos id est succession, jinak posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech třech stanův slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského, krátce sebraná a vydaná skrze. – Praha, 1602
(um. 3a: Bartoloměj Paprocki z Hlohol. *O válce Turecké a jiné příběhy. Výbor z Diadochu. – Praha, 1982. – S.247-248).*

* * *

І оскільки не кожен відає – що то за люди є і в якому краї мешкають – коротко про це розповім. Є кілька місць або островів на широкій річці Дніпро [або: островів у широких місцях на Дніпрі], що більше в татарських, аніж Подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані. Сюди, ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати. А потім до них заїжджати почали люди такі, котрі що непристойного в Польщі сотворили або нашкодили. Там вони собі спокій знаходили і щодалі то більше їх туди з'їжджалось.

І коли їх спочатку було кілька сотень і то багато здавалось, а наразі їх вже і по кільканадцять тисяч знаходиться, багато, однак, пахолків худих, але поштивих. Для вправління у лицарських справах туди їздять і з панят руських, подільських та польських до них немало заїжджає, бо між них добре вивчиться можна в порядку і в чуйності лицарській.

А русаки¹ звать їх козаками запорізькими від порогів, яких є дев'ять. З них вода спадає до Моря з річки Дніпра. Всупереч ним з Моря в жодному кораблі їхати або плити не можна. Дехто каже на них Низові Козаки, і це через те, що низько на кінці ріки Дніпра мешкають. Мають вони там багато Стрільби [вогнепальної зброї] на тих островах, на яких постійно сторожу тримають. Коли самі вони супротив татар чи турків на війну йдуть, часами великий достаток мають у своєму Війську, бо з усіх боків до них селяни [осілий люд] возять [припаси]. І вони платять чим хочуть – кіньми, волами і іншими добутками, також і грошами.

І хоча на ґрунтах татарських мешкають, татари їх перемогти не можуть, авжеж ще, аби від них спокій мати, дари їм великі дають. З Москви також від великого князя московського упомінки на кожен рік мають, а коли б їм не дано [було] великі шкоди йому в землі [його] чинять. Мають лосів, сарн,

¹ Папроцький зазвичай вживає саме цю мовну форму етноніму (замість традиційнішої „русини”).

коней диких досить, звіра чорного², зубрів, риби дуже багато особливої, яку печуть замість хліба і печінку звірину вживають часом. Скарбів жодних не мають, але, коли кому що хочуть дарувати, візьмуть у когось, хто є найліпший між ними господар, в займи і потім йому оддають або сплачують, коли їм перша ж здобич якась дістанеться, яку в рівний поділ пускають, сплачуючи йому то що Військо заборгувало. Кожен своє витрачає яко розуміє. На зиму по містечках і по селах Подільських та Волинських розходяться і на весну чекають. Потім знову сходяться на свій острів і з нього в краї поганські або де їм любо буде йдуть.

5.

[Рейнольд Гейденштейн (Гайдеништайн)]

„Limes Regni Polonici et magni Ducatus Lituaniци magna ex parte Borystenes est, qui in Moscovia ortus modico in occidentem flexu, in meridiem deinde et Pontum Euxinum magnam aquarum vim trahens fertur: superior fluminis pars, ad Lituaniam pertinet: ad inferiorem diversarum gentium confinia concurrunt: praeter Moscos et Polonicae ditiois Russos nonnullae Turcicae praefecturae attingunt: non longo etiam intervallo Valachi ei imminet. In hac tot nationum nec satis pacatarum colluvie, non potest adhuc quamvis a tot seculis pax consistere. Itaque immensa ibi camporum spacia, multi agri inculti, ac deserti ob latrocinia vel metum iacent. Confluere huc ad praedas ex hostico agendas solent; cum ex aliis gentibus, tum Polonis quoque et Lituaniis, ut quis que est egentissimus, vel rerum capitalium damnatus, quosque vel fortuna eorum, vel leges in patria esse non sinunt. superioribus tamen temporibus, cum publice bellum non esset, etiam ex primaria iuventute quidam loca ea petebant, odio

² Можливо, йдеться про ведмідя (у мисливців досі є термін «полювання на чорного звіра», яким позначають полювання на ведмідя).

quietis, ac ne situ, ac ocio torperent, virtutis exercendae causa. Magnam partem in aquis ac flumine piscatu ac latrociniiis vivunt: hostemque ut ex quoque plurimum praedae sperant, ducentes, barbaris tamen, ut maioriinter eos Christianorum numero, ac Tartaris praesertim infestiores sunt, magisque Poloniae regibus operam navant. quod infimam Poloniae partem, quae ad flumen pertinet, tenent, a loco Nisovij appellantur: interque reliquos Kosakkos: ita enim communi nomine vocantur omnes tam equites, quam pedites, qui ad latrocinia in finibus exercenda, incursionibusque hostiles ditiones vexandas privato instituto, ac voluntaria militia coeunt: hi et numero et virtute plurimum fere valent.”

Reinoldi Heidensteinii Secr. Regii,

De bello Moscovitico commentariorum lib. sex.

– Cracoviae, 1584. – P.12-13.

„...Kosakki Nicolao Duce in regia ditioe Circassii nato, sed qui diu Mosco operam navarat, hoc consilio aliquot eo venerant; ut ex instituto militiae suae per agros palatibus excipiendis, praedisque agendis insidias ponerent. Ad id enim militiae genus usu assuefacti, nullus armorum vix contra coeli injurias vestium indumentis tecti acinace et hastili uno, plerique tamen etiam scloppetis rem gerentes, ad singulos circumsistendos, opprimendosque: itinera, loca, res hostiles explorandas: flumina cymbis ac trabibus trananda: densissimas silvas, ac invia quaeque³ penetranda cum levitate armorum, sitis, famis, ac laborum tolerantia, tum usu atque exercitatione plurimum valent; caeterisque fere omnibus praestant.”

Ibid. – P.176.

„Quemadmodum ante ostensum est, Cosaci Nizovij graves regno esse coeperant, de duo genere hominum etsi superioribus etiam libris hisce mentio facta

³ =quaecunque?

est, non alienum tamen fortassis fuerit, vel repetere ea, vel accuratius commemorare. Cosacorum nomen a Persis seu Turcis oriundum est; qui sua lingua publicarum viarum latrines depraedotoresve Cosacos vulgo vocant. Etsi autem patrum etiam avorumque memoria plerique⁴ vel rerum capitalium damnati, vel alia causa exules, ad inferiora loca Borysthenis ex diversis nationibus confluere soliti fuissent, vel Tartaros vel mercatores praesertim Turcicos infestare: maxime tamen post pacem inter Divae memoriae Stephanum Regem, et Joannem Basilidem magnum Moscoviae ducem, factam aucti fuere, exercitu enim dimisso, cum ut fieri solet, non pauci ex rapto in hostico vivere sueti, laboris partim impatientes, partim insueti, iis se adjungere: Ita numero et viribus aucti incursions in vicinas ditiones confoederatas, etsi antea etiam aliquando infestare ea soliti, frequentius tamen in eas facere, praedasque ex iis agere coeperant, quemadmodum dimisso mox exercitu manu facta ...”

Reinholdi Heidesteinii Secretarii regii

Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII.

– Francofurti ad Moenum, M.DC.LXXII [1672]. – P.326.

* * *

„Granicę Polski od W.K.Litewskiego po największej części stanowi Dniepr. Bierze on początek w Rossyi; z początku na zachód płynie, potem na południe się wygina, a w końcu wielkimi wodami do morza Czarnego wpada. Wyższa część rzeki do Litwy należy. Niższe części różne ziemie oblewają, Carską, rusko-polską i turecką, a nawet po trochu i Wołochy przytykają do Dniepru. Przy takim zbiegowisku nieprzyjaznych ludów od tylu wieków, nie można było stałego utrzymać pokoju. To też niezmiernie przestronne pola leżą nad Dnieprem odłogiem, w skutek ciągłych łotrstw i trwogi. Zlatywały się tam po łupy nieprzyjacielskie, wszyscy chciwi rabunku albo skazani za zbrodnią i ci wszyscy

⁴ =plerique.

którzy w ojczyźnie dla ubóstwa, dla niezgody, lub za zbrodnie prawem skazani zostali. Byli tam i Polacy i Litwini. Kiedy wojny nie było, dawniej jeszcze i szlachecka młodzież tam się zapędzała, nudząc się bezczynnością biegła męstwa swojego próbować. Wielka część tych ludzi żyła z rybołówstwa i rozboju. Napadali na każdego z kogo więcej zedrzeć się spodziewali, ponieważ zaś liczba chrześcijan między nimi przemagała, dokuczali najwięcej Tatarom – Polsce zaś nieraz pomocnymi byli. Że zaś niższe części rzeki zajmują na samej południowej granicy od Polski, dla tego *Niżowcami* się nazywali; inni mianowali ich kozakami, tak bowiem zwą tam i jeźdźców i pieszych, którzy samowolnie zbierają się na granicy dla rabunku i bójki z postronnymi krajami. Liczbą i męstwem wkrótce się rozślawnili”.

*Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego,
Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Księg XII.
Z łacińskiego przetłómaczył Michał Gliszczyński.
Życiorysem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz.
– T.I. – Petersburg, 1857. – S.285.*

„Byli tam i Kozacy pod wodzą jakiegoś Mikołaja, w Czerkassach do Króla należących urodzonego, który bardzo dawno już służył Carowi. Kozacy poto do Pskowa byli przysłani, żeby chwyтали po polach żołnierzy naszych furazujących, lapali co mogli i zasadki czynili, co zwykle Kozacy najlepiej robić umieją i nadzwyczaj są do tego wprawni, a chociaż źle odziani, szablę tylko i lancę mając, a czasem i broń palną, zręcznie chwytają lub rozpędzają małe oddziały, wywiadują się doskonale o drogi, o położenie miejsca, o obroty nieprzyjaciół, rzeki łatwo na łódkach albo na tratwach przepływają, lasy i bezdroża przepatrują. Lekko uzbrojeni, wytrzymali są na pragnienie, głód i trudy; w czym żadne inne wojsko sprostać im nie może i przez co bardzo są użytecznymi.”

Ibidem. – T.II. – S.65.

„{*Kozacy*} Powiedziało się wyżej, że Kozacy Nizowscy zaczęli bardzo Polsce dokuczać. Chociaż w poprzednich księgach napomknięto co to za rodzaj był ludzi, nie zaszkodzi jednak powiedziane powtórzyć i dokładniej opisać. Nazwisko Kozaków pochodzi od Persów albo od Turków, którzy w języku swoim rozbójników na publicznych gościńcach Kozakami nazywają. Oddawna już ludzie ci, przybrawszy sobie skazanych na śmierć i wygnańców z różnych narodów, sadowili się na Dnieprowskich nizinach, napadali na Tatarów i rabowali Tureckich kupców. Napady te kozackie zagęściły się jeszcze więcej po pokoju zawartym między Królem Stefanem i W. Księciem Moskiewskim. Wojsko nasze rozpuszczone zostało, a wielu z niego, ludzi nie przywykłych i nie lubiących pracy, przyzwyczajonych żyć zdobyczą w kraju nieprzyjacielskim, udało się do Kozaków. Odtąd wzmógłszy się w siły zaczęli coraz częściej napadać na sprzymierzone z Polską kraje, rabować i palić.”

Ibidem. – T.II. – S.361.

* * *

„Границею между королевством Польским и великим княжеством Литовским большею частию служит Днепр, который начинаясь в Московском княжестве, течет с небольшими изгибами на запад, затем на юг и потом вливается в Черное море, неся огромное количество воды; более верхняя часть реки принадлежит к Литве, у более нижней части соединяются границы различных народов. Кроме Москвитян и Русских, находящихся под польской властью, здесь соприкасаются некоторые владения Турок, на меньшем же расстоянии начинаются владения Валахов. При соседстве стольких народов, притом сохранивших воинственный характер, с древних веков и до сих пор здесь не может держаться мирный порядок. Огромное

пространство полей, множество земли остается там не возделанным и не населенным по причине разбоев или вследствие страха. Всякий, кто был в тяжелой нужде или был осужден за уголовные преступления, и все те, которым или обстоятельства или законы не позволяли жить в отечестве, как из других народов, так и из Поляков и Литовцев, – собирались сюда, чтобы жить грабежом и добычей. В прежние же времена, при общем мире между народами, даже некоторые знатные юноши стремились к этим местам, ненавидя спокойную жизнь, избегая праздности и бездействия, и желая упражняться в военных подвигах. Все подобного рода люди большую часть жизни проводят здесь на воде, в рыбной ловле и в разбоях, считают врагом всякого, от кого надеются получить больше добычи; но так как среди их все-таки численно преобладают христиане, то они питают особенную вражду к неверным (варварам) и в особенности к Татарам, и не раз оказывали усердное содействие Польским королям. Так как они занимают самую нижнюю части Польши, соприкасающуюся с рекою, о* назывались по месту Низовыми, и среди остальных казаков, – таким именно общим именем называются как конные, так и пешие люди, которые собираются по доброй воле для занятий разбоем на границах и для того, чтобы тревожить соседей набегами, – эти Низовые в особенности имели значение и силу, как по своей многочисленности, так и по отважности.”

Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582).

– СПб., 1889. – С.7-9.

„Под предводительством Николая Черкасского, родившегося в королевской области, но уже давно служившего Московскому царю, пришло туда несколько казаков с тем намерением, чтобы по своему воинскому обычаю расставлять засады для захватывания бродивших на полях и для

* Тут явно маемо друкарський ляпсус (можливо мало бути „они”).

угона добычи. Привыкши на практике к такому роду военной службы, не имея на себе никакого оружия, едва только прикрывшись одеждою для защиты против непогод, они сражаются вооруженные саблею и одним копьём, очень часто владея, впрочем, и ружьем; как по легкости оружия, по способности переносить жажду, голод и труды, так по привычке и сноровке своей, они в особенности годятся для того, чтобы окружать и захватывать одиночных, для расследования дорог, местностей, сил неприятельских; они могут на челноках и бревнах переплывать реки, проходить по самым дремучим лесам и непроходимым местам, – в этом они превосходят почти всех прочих военных людей.”

Там же. – С.201.

* * *

Кордоном⁵ Королівства Польського і Великого князівства Литовського здебільшого є Дніпро <Бористен>, який з Московії початок малий [уззявши] на захід повертає, далі на південь до Чорного моря <Понту Евксинського> потужно мчить великі води плодоносні. Верхня частина ріки до Литви⁶ належить. У нижній [частині] різних племен кордони стикаються. Крім Московитів та Польщі, що панують в Русі, деякі [відтинки], турецьких адміністративних округ досягають. Не далека навіть відстань до Валахії⁷ тієї прилеглої. У цьому стількох народів не досить миролюбних наброді, нема влади до сих пір, хоча від стількох віків⁸ мир встановлюється. Відтак, величезні тамтешні поля розлогі – [то] здебільшого землі необроблені, і пустельні через розбої або загрози спокою. Злітали сюди, звичайно, ласі на здобич з ворогів; разом з іншими племенами, як Поляки так і Литвини, ті, які найбільш небезпечні або у тяжких злочинах звинувачувані, кожний, кому або фортуна його, або закон на батьківщині перебувати не дозволяє через вищезгадане; нарешті, часом, коли офіційної війни не було, навіть хтось з молоді

⁵ Тут мова про кордон Речі Посполитої на сході.

⁶ Себто Великого князівства Литовського.

⁷ Себто земель сучасної Молдови та Румунії.

⁸ Варіант – „царювань”.

найперших [родів] місця ці відвідував, заради випробування мужності, [маючи] відразу до спокою, й аби не сидіти без діла і не заслабнути через байдикування. Здебільшого на воді і річковою риболовлею та розбоєм живуть. Ворогують з кожним [з кого] найбільшої здобичі сподіваються, чимало [з них] варвари⁹, оскільки ж більшість між ними Християни складають і швидше Татарам особливо неприязні є, [то] більшою мірою Польським королям ревно служать. Ті, знеславлені¹⁰, Польської частини, що до ріки належить, тримаються, [і] від місця Низовими називаються. Між рештою [загалу знані як] Козаки: бо таким спільним іменем зуть усіх як кінних, так і піших, котрі на розбій на кордони виправляються, набігами ворожі панства дражнять, приватним способом діючи, і добровільне військо збирають. Вони і кількістю і мужністю найбільше зазвичай відзначаються.

* * *

{ при оповіді про піхотні підрозділи росіян та їх командирів – Д.В. }

...Козаки Миколи – вождя у королівській області Черкаській народженого, але який протягом довгого часу Москви справі ревно служив. Цей з'єднав їх, небагато привівши; щоб за настановами свого військового мистецтва по полям розсіяних ловити, здобич відбирати, засідки улаштувавши. Бо вони до використання цього виду військового мистецтва звиклі, ніякої¹¹ захисної броні [не мають], ледь тільки проти негод шкоди покровів одягу сховок, шаблі¹² та списи єдино [уживають], втім здебільшого також з рушницями б'ються. Вони при оточенні самотніх ловлять; маршрут, місцевість, справи ворогів розвідують; річки на човнах і деревинах перепливають; найдрімучі ліси і бездоріжжя які завгодно долають, оскільки легко озброєнні; спрагу, голод і труди переносять, коли потрібно, і, загартовані злиднями, вони надзвичайно міцні; інших майже усіх перевершують.

⁹ Тут вихідці з нехристиянського світу.

¹⁰ Варіант – „позбавлені попереднього соціального статусу”.

¹¹ Варіант – „ніхто”.

¹² Дослівно – „акінаки”.

* * *

{Книга XI, під 1595 р.}

Як перед тим показано було¹³, Козаки Низові обтяжливими для королівства почали ставати. Про подвійне походження людей [тих] хоча й попередні також книги згадки-з'ясування [вже] робили, втім, не без сенсу мабуть було б, або повторити це, або точніше оповісти. Ім'я козацьке від персів або турків походить. Вони своєю мовою розбійників, котрі на офіційних шляхах грабують, Козаками у просторіччі звать. Бо, зрештою, за батьків також¹⁴ [і] дідів пам'яті багато або за вчинки [свої] засуджених на смерть, або з інших причин вигнанців, при низових місцях Борисфену з різних націй злилися воєдино було¹⁵. Вони або татар або купців, особливо турецьких, турбували нападами: але найбільше після миру між Божої пам'яті королем Стефаном та Іваном Васильовичем, великим князем московським, сталося зростання, оскільки з війська розпущеного, тоді як звичайно, не мало з грабунку ворога жити звиклих, до праці [мирної] почасти неохочих, почасти незвичних, до них приєдналося¹⁶. Так число і потуга зросла нападів на сусідні області замирені [з Річчю Посполитою], хоча й перед тим ще, зрештою, набіги ці звичайними [були], але частота їх роблення, грабунки з цим пов'язані починали, так само і розпущеного зараз війська рукою робитись...

□ □ □

6.

[Йоахим Бельський]

¹³ Мова про описаний перед тим виступ К.Косинського з 1591 р.

¹⁴ Варіант – „ще” (отже можливе й прочитання *батьків дідів = прадідів*).

¹⁵ Варіант – „об'єднуються зазвичай бувало”.

¹⁶ Насправді Стефан Баторій, який планував війну з Туреччиною, хіба заохочував цей процес.

O Kozakach

Ci ludzie na Nisie pospolicie bawią się łowieniem ryb/ (która rzeka wpada w Niepr) tamże ię na słońcu bez soli suszą/ y temi się tam lećie żywią/ a na zimę do miast bliskich się rozchodzą/ iako do Kiiowa/ Cerkas/ ynych: łodki swe na ostrowie na bezpiecznym mieyscu na Nieprze gdzie pochowawszy/ y kilka set człowieka tam zostawiwszy na korzeniu/ iako oni mówią/ przy strzelbie. iakoż mają y działka swe/ ktorých na Tureckich zamkach nabrali y Tatarom odiełi. Nie bywało ich przedtym tak wiele/ ale iuż się ich teraz zbiera do kilku tysięcy/ a nawięcy się ich tych czasow zamnożyło/ y czestokroć Turkom y Tatarom szkodę niemalą czynią: iakoż iuż po kilkakroć Oczakow/ Tehinią/ y Biłagrod/ y inne zamki burzyli: y w polach niemało dobytką pobieraią. tak iż iuż nie smieią Turcy ani Tatarowie tak daleko w polach owiec abo dobytką przed nimi pasać iako pierwey pasali/ tak że nigdziey oną stroną Niepru na dzieścić mil. A ćisz nas z Turkiem nawięcey wadzą: y Tatarowie tak powiedaią że by nie oni tedyby z nami dobrze mieszkali. ale im nie trzeba wierzyć. Dobrze iest żeby byli / ale żeby w rząd byli wprawieni/ a płacono im: y niechayby tam na Nieprze ustawicznie mieszkali po wyspach abo ostrowach/ ktorých tam iest kilka tak barzo obronnych/ że gdzie który osiedzie kilka albo kilkanaście set człowieka by nawiętsze woysko przyszło nic im tam nie uczyni.

Kochanie. A miedzy innemi iest tam ostrow ieden który zowią Kochanie/ miedzy Porohy / czterdzieści mil od Kiiowa / iest go na kilka mil wzdłuż/ na którym gdy czuią Kozaki Tatarowie nie tak łatwie do nas się przeprawiaią/ bo z niego Krzemienieckiego y Kusmańskiego tych dwu brodu (którymi się oni pospolicie do

nas przeprowia) może im zabronić. Jest y drugi ostrow blisko takowy ktory zowią Chorczyka/ na ktorym Wiśniowiecki przedtym mieszkał/ y Tatarom na wielkiej przeszkodzie był / że nie śmieli za niego tak często do nas wtargać: niżej niego trochę Tyśmienica rzeka wrada w Niepr/ 44 mil od Kiiowa. Jest y trzeci takowy ktory zowią Tomakowka/ na ktorym nawięcey Nizowi Kozacy mieszkawaia/ iakosz im stoi za namocniejszy zamek: przeciw niemu te dwie rzecze w Niepr wpadaia/ Tysmien y Fesyn/ ktory z Czarnego Lasa wynada. Jest y innych Tomakowką. mniejszych wyspow abo ostrowow tam niemało/ na ktorych gdyby zabudował zamki y miasta osadził/ nieważyliby sie Tatarowie do nas tak często przechodzić. ale my u Sambora raczey wolemy sie im bronić. Wodą by też prozno miał im kto co uczynić/ bo tam z morza żadne Galery ani Baty na Niepr wnić nie mogą przed Porohy ktore Pan Bog sam umurował/ y by nie te dawnoby tamte kraie nawiedzili Turcy: lecz Kozacy są tak zwyczajni na to że te tam Porohy przebywają w łódkach swych skorzanych / ktore oni zowią Czayki / po linie sie spuszczaiać y także sie na gorę po linie zaśię ciągnąc. W takowych że też łódkach przedtym Ruś Cesarzom Greckim szkody działała/ wpadaiać czasem aż pod samo Porohy. Konstantinopole/ iako o tom Zonaras Grecki Historyk pisze. Jakosz y dziś ledwieby tego nie działali Kozacy by ich tak było wiele: y przetosz Turcy na tym są aby te tam kraie puste byly/ y ludzie sie nie zamnazali/ aby bezpieczeni od nich w Czarygodzie byli. Był też tam port wielki w tych kraiach przedlaty/ zwłaszcza w Biłagrodzie/ z ktorego aż do samego Cypru pszenicę z Podola wożono/ dziś tylko karawany tamtedy zemią do Moskwy chodzą na Oczakow/ gdzie z Biłagrodu

gościniec iest wielki/ na którym często Kozacy kupce Tureckie
 rozbiiaią/ y kiedy chcą ięzyka dostać tam go narychley dostaią.
 Lecz nietylko na Nieprze ale y na Tysmienicy y Orszanicy
 rzekach mnieyszych iest takowych ostrowow dosyć/ na
 Port w którychby zamkow mocnych dla Tatar mógł nabudować: iako
 Biłagrodzie. też y Bałakley gdyby opraviono/ który leży nad Czapczakleiem
 rzeką/ dziewięć mil od Oczakowa/ nie takby łatwie tamtędy
 ważyli sie Tatarowie do nas chodzić/ zwłaszcza Czarnym
 ślakiem który od czarnego lasa tak iest nazwany/ abowiem w
 nim zwykli sie Tatarowie taić aż sie wszyscy przeprawią przez
 śiną wodę/ to iest ieżioro barzo spokojne blisko tamtego
 mieysca gdzie Niepr wpada w morze. Także gdzieby też
 zabudowano zamek na Kremieńcuku. (iakoż Krol Pan nasz
 dżisieyszy zlecił iuż był Mikołaiowi Jazłowieckiemu Staroście
 Sniatyńskiemu.) By to w Niemieckich rękach abo to mieli
 Balakley. Venetowie/ nie byliby oni tak niedbali w tym iako my. A by
 tylko Kozaki sposobilichmy sobie snadniebychmy do tego
 przyszli/ zwłaszcza Tatarskie upominki na nie obrociwszy. A
 Sląki ieśliżeby kwarta na Zołnierza nie wydołała/ więc go więcej za
 Tatarskie. pobor do czasu przyiąć/ ażby tam miasta y zamki/ iako ma bydź
 stanęły. Jakożby ie było z czego budować/ bo tam drzewa dosyć
 na tych ostrowach/ o kamień też nie trudno. Zaczym
 łącznobychmy [ТУТ ВІД *łącznie* – *Д.В.*] sie tum wszom Tatarom
 odiełi/ bychmy iedno sami chcieli. O czym słyszałem dosyć
 mądrze mówiąc Jana Oryszowskiego stryica mego/ który
 Hetmanem bywał u Kozakow przez czas niemały/ y świadom
 tamtych mieysc dobrze: który y podiałby sie tego/ y spostałby
 rozumem temu.

Są też Kozacy Moskiewscy co ie zowiemy Dońskiem/ na

Donie abo Tanais rzece mieszkaia/ a z rzeki Donu na Wolnę czasem przechodzą/ Czayki swe na wałkach przez górę Perowłokę przewłaczaiać. Ci także Tatarom gdzie modą szkodę dzialaia/ czego sie Tatarowie nad Moskwa także iako y nad nami zwykli mścić. Schodzą sie też niekiedy naszymi Nizowi z nimi/ ale ziemią muszą do siebie/ bo wodą nie mogą. I na ten czas gdy ich Stephan Krol chciał koniecznie wygubić brali sie do Moskwy do tych drugich Kozakow/ skąd więsze ieszcze niebezpieczeństwo baczył/ y przetosz im podobno dał pokoy. Zaczym swawola w nich tym więsza urosła/ tak iż przyszło do tego że miasto pożytku więcey nam szkodzą. Trzeba żeby w rządzie byli/ y płacono im/ a Hetmana od Krola mieli/ więc Setnicy y Batamani żeby przysiegali: bez wątpienia byłaby ich Kozacy posługa dobra/ y bezpiecznieyby było tamtym kraiom z nimi. Dońscy. Ale ia to komu mądrszemu w tey zlecam.

*Kronikę polską Marcina Bielskiego,
nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną.
– Kraków, 1597. – S.717-719.*

* * *

О КОЗАКАХ

Эти люди занимаются обыкновенно на Низу (река эта впадает в Днепр)¹⁷ ловлей рыбы, которую сушат там же без соли на солнце, и питаются ею летом; а на зиму расходятся в ближайшие города, как-то в Киев, в Черкасы и в другие, а лодки свои прячут где-нибудь в безопасном месте на одном из Днепровских островов и кроме того оставляют там несколько сот человек “на курене”, как они выражаются, при артиллерии, ибо они имеют

¹⁷ Иоаким Бельский по ошибке принимает Низ (низовье Днепра) за особую реку, яко-бы впадающую в Днепр.

собственные маленькие пушки, частью захваченные в турецких укреплениях, частью отнятые у татар. Прежде козаков водилось не так-то много, но тепер их собирается уже до нескольких тысяч; особенно размножились они в настоящее время и часто причиняют не малый вред туркам и татарам: они уже по несколько раз разрушали Очаков, Тегинь (Бендеры), Белгород (Аккерман) и другия крепости; и в степях они захватывают не мало скота. Турки и татары не осмеливаются уже так далеко пробираться в степи на пастбища с овцами и скотом, как пробирались раньше; с той стороны Днiпра они нигде не приближаются более, как на расстояние десяти миль¹⁸. Козаки больше всего ссорят нас с турками; и татары так рассказывают, что если-бы не козаки, то они с нами хорошо жили бы, но татарам не следует верить. Хорошо, чтобы козаки существовали, но только следует привести их в порядок и платить им; да и пусть себе живут постоянно там на Днепре по отмелям или островам, которых там несколько и которые так защищены природою, что если какой-либо остров заняло бы несколько сот человекъ, то даже самое громадное войско ничего с ними не поделало бы, если бы отважилось подступить.

А между другими островами есть там один остров, который называется „Коханье”, между Порогами, в 40 милях от Киева; имеет он несколько миль длины; когда на нем сторожат козаки, то татары не так-то легко к нам переправляются, потому-что с него можно не подпустить их к бродам Кременецкому и Кучманскому, которыми они обыкновенно к нам перебродят¹⁹.

¹⁸ Иоаким Бельский хотел сказать, что татарские пастухи не подганяют своих стад ближе десяти миль к левому берегу р. Днепра.

¹⁹ В книге *Descr. vet. et novae Polon.* 1585 г. под словом *Kochanie* говорится так: “*Est locus supra insulam dictam Chorcyca inter cataractas seu Porohi, aliquot milliaribus, supra modum amaenus: in quo si aliqua manus militum disponderetur, commode posset impediti transitus Tartarorum, qui per utrumque traiectum Boristenis, Kuczanski inquam et Krzemienieczkie, quoties non sentiunt esse in armis Nisovios Kozakos, libere traicere solent et infestare nostras regiones. Distat hic locus a Kiovia 40 milliaribus. Haec omnia ex sententia magnificorum virorum adieci, qui lustrandis illis regionibus a R. M. delecti et destinati erant. Narrant insuper praeter illas duas insulas Thomakowka inquam, et Chorcyca esse et alias complures desertas in*

Есть и другой остров по близости – тот, который называется Хортицей и на котором раньше проживал Вишневецкий; последний был большой помехой татарам и при нем они не смели так часто к нам вторгаться; немного ниже Хортицы р.Тысменица (Конская) впадает в Днепр, в 44 милях от Киева²⁰.

Есть еще и третий остров, который называется Томаковкой и на котором преимущественно проживают низовые козаки; он им заменяет самое могущественное укрепление; против него впадают в Днепр те две реки, Тысмен (Конская) и Фесын (Базавлук); последняя берет начало из Черного леса²¹.

Не мало есть там и иных меньших отмелей или островов; если бы на них выстроить укрепления и поселить города, то татары не смели бы так часто являться к нам; но мы предпочитаем защищаться от них у Самбора²². Со стороны воды напрасно кто-либо вздумал бы приступить к ним, потому-что там со стороны моря никакия галеры или боты не могут пройти в Днепр через Пороги, которые Господь Бог сам создал; и если бы не Пороги, то турки давно уже навестили бы тамошня края. Но козаки так привыкли к Порогам, что переплывают их „чайками”, спуская их на канатах вниз и таща

illo flumine, in quibus materies ampla et lignorum copia est tam ad aedificandas arces quam ad naves struendas. Cui testimonio suffragatur etiam historia de Principibus Kioviensibus qui ante quadringentos annos magnos exercitus, et ingentes classes ex iis locis secundo flumine usque Constantinopolim et ulterius deducere solebant ad oppugnandum orientale imperium. Et cavendo ne hoc amplius fieret, existimo Turcas Scythis eos portus replevisse, quos etiam suo patrocinio tuentur. Narrant praeterea iidem D. lustratores in suo itinerario ad flu. Ros et Tysmienica et Olszanica, et in aliis fluviis esse ibidem loca confragosa, etc. ubi arces possent excitari, nec haberet Turca ansam ita conquerendi, sicuti praetendere solet: cum ad Tiram aliquid nostri aedificare instituunt”.

²⁰ В Descr. vet. et novae Polon. 1585 под словом *Chorcycy* сообщается: “Insula est in alveo Borystenis, clara *Wishiovecii herois* oeconomia militari. Ibi enim sedem et firmamentum sui roboris stabiliverat. Sita est a Kiovia 44 milliaribus, paulo infra ostia fluminis Tismienca”.

²¹ Напр. Descr. vet. et novae Polon. 1585 говорится о Томаковке: “Tomakowka – insula est in Boristhene, inter Tesmien flumen et Fessinum, quod ex Nigra silva dimanat, ubi *Nisovii Kozaki* tanquam in arce fortissima habitant confidenter”.

²² Иоаким Бельский хочет этим выразить, что польское правительство вместо того, чтобы строить передовые укрепления в степях, отражает татар только тогда, когда они достигнуть уже г.Самбора на верховьях р.Днестра в воеводстве Русском, иначе сказать: проникнут уже в глубь страны.

их за собою на канатах же вверх²³. В таких точно лодках Русь некогда причиняла вред греческим императорам, иногда до самого Константинополя, как об этом пишет Зонара, греческий историк. Кажется, что и теперь козаки отважились бы на это, если бы их было по-больше. Однако же турки заботятся, чтобы те края оставались пустынными и чтобы люди в них не множились; они хотят быть безопасными в Царьграде²⁴.

Много лет тому назад был в тех краях большой порт, а именно в Белгороде (Аккермане), из которого подольскую пшеницу доставляли в самый Кипр, но теперь только караваны сухим путем ходят оттуда в Москву через Очаков; на него проходить большая торговая дорога из Белгорода, на которой козаки часто грабят турецких купцов; когда они хотят „языка” достать, то там скорее всего достают²⁵.

Но не только на Днепре, а также и на маленьких речках, Тысменице и Оршанице, достаточно попадается таких островов, на которых можно было бы построить сильные укрепления против татар. Если бы укрепили Балаклею, который лежит над р. Чапчаклеем (ныне – Чичиклей) в девяти милях от

²³ После издания книги И. Бельского, в июле 1600 г. Ян Орышовский, конечно не впервые, лично участвовал в перетаскивании челнов через Пороги, когда козацкое войско шло из Запорожья вверх по Днепру в Канев, чтобы оттуда двинуться на помощь канцлеру Замойскому к Каменцу-Подольскому: “Ku górze wodą idąc przeciwnie wiatrij mając do progów przyszedszy liedwo nie każdy przez skały brzegiem czólnij morskie ciągnęliśmy po dwie po trzysta człowieka uiąwszy się za lini ciągnęli” – так писали Орышовский и Кошка канцлеру от 1 августа 1600 г. изъ Белобережья. См. *Listy Żółk.* str. 107.

²⁴ Див. примітку №5 (с.133).

²⁵ В *Descr. vet. et novae Polon.* 1585 г. под словом *Bialogrod* говорится: “Praeterit vero Bialogrodum via trita et celebris quae ducit Oczakoviam. Hac Turcici et Scythici negotiatores potissimum commeant quos illi lingua sua carabanos vocant. Quando igitur nostri aliqua mancipia intercipere conantur, ut ex eis discant quid nam hostis machinetur modo, quidve in Turcia Scythiave geratur, tunc ad eam usque viam genus quoddam militum levissimae armaturae velitationibus aptum, quos Kozakios vocant, progreditur, ac ita ex praetereuntibus rapiunt quos possunt, et ad praefectos suos citato et festinanti cursu reducunt, saepius tam retro cervice inflexa prospectantes ne quis eorum vestigia signet, et urgendo capiti eorum invehat. Nam non raro alea secus cadit quam optassent, et saepe ex captivante fit captivus. Et interrogati cur ita temere dubio Marti se exponant, responsare solent: Bene est, si inquit nihil inde utilitatis percepero, nisi quod iuvenilem aetatem meam ex pacto consolabor contentaveroque satis est, iuvat. At contentatio illa qualis futura sit, interim ad manus Scythicas deveneris, nemo est qui ignorat. Fuit quondam Bialogrodum emporium celebre et obvium nostris hominibus. Nam temporibus Cazimiri Cyprum usque demeabant naves onerarias tritico Podolico plenas. Nunc tantum scandulae prono flumine ad barbaros demeare Bialogrodum solent, idque non sine gravi discrimine vitae”.

Очакова, то татары не так-то легко отваживались бы ходить оттуда к нам, особенно Черным шляхом, который называется так от Черного леса²⁶. В последнем татары привыкли укрываться, пока не переправятся все они через Синюю воду т.е. через очень спокойное озеро, находящееся близ того места, где Днепр впадает в море²⁷.

Также следовало бы выстроить укрепление в Кременчуке (впрочем король, наш нынешний государь, поручил уже сделать это Николаю Язловецкому, старосте снятинскому)²⁸. Если бы в таком деле были заинтересованы немцы или венецианцы, то они не были бы такими беспечными, как мы. Если бы мы только воспользовались помощью козаков, то легко успели бы в деле постройки укреплений, особенно обратив на это и посылаемые татарам „упоминки”. А если бы кварталы не хватило на наем солдат, то лучше брать их до поры до времени по набору, но только устроить города и укрепления там, где следует. А их будет из чего строить, так как дерева достаточно на тех островах и в камне нет недостатка. Таким образом мы легко избавились бы от всяких татар, если бы только сами захотели этого. Я слышал, как об этом чрезвычайно мудро рассуждал мой

²⁶ Descr. vet. et novae Polon. 1585 г. под словом *Czapczaklei*: “Flumen est, notius habetur propter viva vestigia munitissimae arcis Balaklei, quem si iusto praesidio muniretur, firmissimum p opugnaculum ad impediendos Praecopiensium transitus per Huppanim esset. Et praesertim si vicissim ad flumen Russava in loco illo excitandae arcis peridoneo et a multis celebrato propugnaculum novum inaedificaretur. Haec inquam duae arces non plus quam 20 milliaribus a se distantes, alia ad Tiram ex opposito Thehinia, alia ostia versus Huppanis, si bene munirentur, totum tractum illum triangularem ab Oczakovia tanquam duo parastatae, id est columnae ex aequo a se distantes, mirificae tutum redderent, ut consilium lustratorum adscriptum prudentissime suadet. Distat Czapczaklei ab Oczakovia octo milliarib. aut novem ut lustratores idem annotarunt”.

²⁷ Discr. vet. et novae Polon. 1585 г. под словом *Nigra sylva*: “Ubi Scythae latitare solent, inausuri in regiones nostras”. Там-же под словом *Sina voda*: “Est restagnatio quaedam maris ad ostia Borysthenis. Haec Scythae navigiis subvehere se solent, et tandem in nigra sylva latitare, donec omnes convenient. Inde a nigra sylva dicitur Czarny Szlak. Mare illud est tranquillum et ab iniuriis procellarum tutum, ita ut etiam in eo folia nimphae sicuti fit in aliis lacubus parvis excrescant, et supernatent aquae: Et differt Sina voda a mari mortuo, in quo sal veluti glasies tenuis supra aquam innatat, et est admodum subtile. Hoc situm est ad Precop, ubi illa fossa a mari cernitur ad mare”.

²⁸ Выше было объяснено, что здесь речь идет о бессарабском Кременчуке на берегу р.Днестра.

родственник *Ян Орышовский*, который не малое время был у козаков гетманом и хорошо знает эти места; он мог бы взяться за это дело и сумел бы разумно его выполнить.

Есть также казаки Московские, которых мы называем Донскими и которые живут у р.Дона или Танаиса, а с р.Дона переходят иногда на р.Волгу, перетаскивая свои „чайки” на валках через гору Переволоку. Они также где могут причиняют татарам вред, который татары вымещают на Москве, также точно, как и на нас. Иногда наши низовцы сходятся с ними, но должны ходить друг к другу сухим путем, потому что между ними нет водного сообщения. И в то время, когда король Стефан непременно хотел истребить низовцев, они удирали в московские пределы к тем козакам; видя в этом еще большую для себя опасность, король Стефан оставил их, кажется, в покое. Вследствие этого своеволие среди них еще более разрослось, так что до того дошло, что вместо оказания поддержки они причиняют нам только вред.

Необходимо, что они были подчинены власти, чтобы им платили жалованье, чтобы они имели гетмана по назначению от короля и чтобы, наконец, сотники и атаманы их приносили присягу; без сомнения услуги их были бы тогда полезными и тем краям было бы с ними безопаснее.

Но я предоставляю обсуждение этого вопроса кому-либо более мудрому.

Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки.

Исследования, памятники, документы и заметки.

– К., 1904. – С.267-272.*

* * *

Про Козаків

Ці люди на Низу зазвичай займаються тим, що ловлять рибу, (ріка ця впадає до Дніпра)²⁹, там же її, на сонці, без солі, сушать і тим харчуються протягом

* Більш широко відомий російський (а з нього український) переклад цього розділу з Бельського, який увійшов до праці Д.Яворницького „Історія запорізьких козаків” [353, т.2, с.26-27], але він штучно скорочений і загалом менш цікавий.

літа, а на зиму розходяться у найближчі міста, а саме: в Київ, Черкаси та інші, човни свої поховавши на острові у безпечному місці на Дніпрі та кількасот чоловік там залишивши – на корені або, як вони кажуть, при стрільбі. Вони мають і свої гарматки, які на турецьких замках набрали і в татар повіднімали. Спочатку козаків не було так багато, але тепер збирається їх до кількох тисяч чоловік, особливо останнім часом їх намножилося. Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам: як ось вже кілька разів Очаків, Тягиню, Білгород та інші замки руйнували; і в полях немало брали худоби, так що вже не насмілюються ані турки, ані татари так далеко вівці та рогату худобу випасати, як то раніш було, також не випасають вони худоби на цьому [правому] боці Дніпра далі ніж за десять миль³⁰ [від згаданих замків]³¹. Козаки найбільше сварять нас із турками; і татари кажуть, що аби не вони, то з нами добре мешкали б, але татарам не треба вірити. Добре, щоб козаки були, але щоб в порядок приведені і платилося б їм: і нехай би вони там на Дніпрі постійно мешкали по виспах³² або островах, яких там є кілька дуже неприступних (придатних до оборони), таких що якби на котромусь засіло кілька або кільканадцять сотень чоловік, то хай і найбільше військо прийшло б, нічого б їм там не вчинило б. {*Кохання*.} І між іншими є там острів один, який називають [островом] Кохання³³; він лежить між порогами, на відстані 40 миль від Києва, і завдовжки є кілька миль. Коли татари чують про козаків на ньому, то не так легко до нас переправляються, бо з цього острова можна їм перешкодити переправу Кременецьким та Кучманським

²⁹ Здається Бельський вважав „Низ” за назву притоки Дніпра.

³⁰ На той час у Речі Посполитій відомі *миля* мала – 6350 м; середня – 7030 м; велика – 7810 м, отже йдеться про відстань 60-80 км.

³¹ Вважаю, традиційний український переклад: „не пасуть вони худоби й по той (лівий) бік Дніпра на відстані десяти миль від берега” хибним. Мова тут явно про правобережних – очаківських та білгородських – татар та турків (зрештою, я не уявляю, щоб татари і турки, наприклад, наддніпрянського Іслам-Кермена виявилися настільки заляканими, що тримали худобу не під стінами міста, а десь за 10 миль від нього).

³² *Wyspa* з польської так само *острів*. Не виключено, що така подвійність як і у вищому випадку з фразою „на корені або, як вони кажуть, при стрільбі” є наслідком спілкування з Я.Оришовським, який вживав „автентичну”, локально-„руську” термінологію.

³³ Д.Яворницький, вважав, що мова йде про знаний *Кухарів острів*.

бродами³⁴, тими двома, що вони звичайно до нас переправляються. {*Хортиця*.} Неподалік є й інший острів, котрий зветься Хортиця, на якому Вишневецький³⁵ перед тим мешкав і татарам на великій перешкоді був, так що за нього не сміли вони так часто до нас удиратися; трохи нижче цього острова ріка Тисмениця³⁶ в Дніпро впадає, 44 милі від Києва. {*Томаківка*.} Є ще третій [острів], котрий зветься Томаківкою, на якому найбільше низові козаки мешкають, він править їм за найміцніший замок; навпроти нього впадають у Дніпро дві ріки, Тисмен і Фесин, що витікає з Чорного лісу³⁷. Є й інших менших виспів або островів там немало, і коли б на них збудувати замки й міста осадити, не важилися б татари до нас так часто приходити. Але ми у Самбора радше воліємо від них захищатись³⁸. {*Пороги*.} Водою також марно мав би будь-хто [пробувати] їм [козакам] щось вчинити, бо там з моря ніякі галери чи боти на Дніпро ввестись не можуть з огляду на Пороги, які Господь бог сам укріпив, і якби не вони, давно б тамошні краї відвідали турки; але козаки так призвичаїлися до того, аби ті Пороги долати у своїх

³⁴ *Кременецький* (Кременчуцький) брід знаходився на Пд.Бузі (нижче сучасного м.Первомайськ Миколаївської обл.), щодо *Кучманського*, то, гадаю, йдеться про брід через річку Кучмань, праву притоку Пд.Буга. Обидва броди були стратегічними пунктами т.зв. *Кучманського шляху*.

³⁵ Мова про добре відомого кн. *Дмитра Івановича Вишневецького* (Байду).

³⁶ Мова йде напевно про р.*Ингулець* (Сарницький згадував, що „Тисмениця” впадає у Дніпро поруч з гирлом Бугу). Локалізацію А.Стороженка „Тисмениці” як р.Кінської слід вважати хибною (ані Сарницький, ані Бельський не згадують скільки-небудь докладно про топонімію лівого – „татарського” берега нижнього Дніпра, а р.Кінська або Кінські Води розташована саме там).

³⁷ Так само запозичення з Сарницького, про які саме річки йдеться сказати складно (добре відомий Тясмин зовсім не близько від Томаківки). „Тясмин” – також явно не стороженкова р.Кінська (сам Сарницький чітко розрізняв „Тисмен” та „Тисменицю”). Можу лише припустити, що „Тисмен” слід тлумачити як р.*Томаківку*, а „Фесин” той таки стороженків *Базавлук* (хоча, здається, на те саме могла б претендувати і р.Чортомлик). Ймовірно також, що ці річки слід співвідносити з початковою томаківською базою повстання Б.Хмельницького (як писав сучасник „Kozacy Rebelizanci osedli w Widlach, iak rzeka Tasmín wpada w Dniepr” [183, s.280]).

³⁸ Може бути, маємо тут натяк на скандальну кампанію 1594 р., коли урядові війська Речі Посполитої, які зосереджувались під Самбором, не зуміли перешкодити прориву кримських татар за Карпати, на терени Угорщини (хоча Самбір і раніше міг бути знаний як традиційне місце збору коронних військ).

шкіряних човнах³⁹, які вони звать чайками, по линвах спускаючись і так само по линвах же [човни] вгору витягаючи. У таких самих човнах колись Русь Грецьким цесарям шкоди завдавала, нападаючи часом аж під самий Константинополь, як про це Зонара, грецький історик⁴⁰, пише. Мабуть, і тепер козаки зробили б так, аби їх було так само багато. І відтак турки на тому стоять, аби тамтешні краї пустими були і люди [там] не множилися, щоб вони були безпечні у Царгороді. {*Порт у Білгороді.*} Був також колись в тамтих краях порт великий, власне у Білгороді, з якого аж до самого Кіпру пшеницю з Поділля возили; тепер тільки каравани тамтою землею до Москви ходять на Очаків, де з Білгорода гостинець (торгівельний шлях) є великий, на якому часто козаки турецьких купців розбивають і, коли бажають язика дістати, там його найшвидше дістають. Утім не лише на Дніпрі, але і на Тисмениці й Оршаниці⁴¹ річках менших є таких островів досить, на яких замків потужних для татар можна набудувати: {*Балаклій.*} так також і Балаклій⁴² коли б оправити, який лежить над Чапчаклеєм-річкою, дев'ять миль від Очакова, {*Шляхи татарські.*} не так би легко тамтешні татари важилися до нас ходити, особливо Чорним шляхом⁴³, котрий від Чорного лісу є названий, бо в ньому звикли татари таїтись аж поки всі переправляться через Синю Воду⁴⁴, то є озеро дуже спокійне поблизу того місця, де Дніпро

³⁹ Про використання шкіри для зміцнення конструкції чайок див. нижче в тексті Пясецького.

⁴⁰ *Зонара Іоанн* († після 1159) – візантійський хроніст. Його хроніку тоді нещодавно перевидано у латинському перекладі: *Zonaras I. Compendium historiarum.* – Basileae, 1557.

⁴¹ Тут, вірогідно, друкарська помилка, мало б бути *Ольшаниця* (*Orszanica=Olszanica*). У ній, напевно слід бачити р.*Вільшану*, праву притоку Дніпра (недалеко Черкас). Утім, існує ще *Вільхівка* – одна з гілок Дніпра в околицях гирла р.Інгулець.

⁴² *Балаклій* – замок над р.Чапчаклея, поблизу її впадіння до Пд.Бугу. 1546 р. тут пробували звести укріплення турки (будівництво не було завершено). Близько того часу в Балаклії також намагалися закріпитись магнати та керівники коронного війська Язловецькі. 1585 р. річпосполитські люстратори радили уряду відбудувати цей стратегічно важливий замок.

⁴³ Починався біля Перекопу, вів до переправ недалеко Дніпрового гирла, далі до верхів'їв річок Тясмин, Інгул та Інгулець, де й розташовувався історичний Чорний ліс, звідси ділився на *Кучманський шлях* (перетинав р.Пд.Буг та вів на Бар), який знову об'єднувався з двома іншими менш значущими відгалуженнями *Чорного шляху* під Збаражем.

⁴⁴ Див. про *Синю Воду* підрозділ 2.2. у Сарницького.

впадає до моря. Також коли б також збудовано замок на Кременчуку⁴⁵ (що його Король Пан наш нинішній доручив вже було Миколаєві Язловецькому старості снятинському⁴⁶). Якби це [було] в Німецьких річках або це мали Венеціанці, не були б вони так недбалі в цьому як ми. І якби лише ми козаків приспособили, то легше до того прийшли, особливо Татарські упоминки на них [себто на утримання козаків] обернувши⁴⁷. І якби навіть кварта⁴⁸ на жовнірів не вистачило б, адже через збільшені видатки [спеціальний] побор на якійсь час можна встановити, щоб там міста і замки, як то має бути, стали. Їх же було б з чого будувати, бо там деревини досить на тих островах, із камінням також не важко [себто за ним справа не стане]. Чим би ми разом тим вошам татарам відняли [силу], єдино якби ми самі того хотіли. {*Оришовський.*} Про що чув досить мудрі мови Яна Оришовського стрийця мого⁴⁹, який тривалий час гетьманом у козаків бував і знайомий з тамтешніми місцями добре. Він осилив би ту [справу] і став би її розумом.

{*Козаки донські.*} Є також козаки московські, що їх кличемо Донськими і з ріки Дону на Волгу часом переходять, чайки свої волоком через гору Переволоку⁵⁰ перетягуючи. Ці також татарам де можуть шкоди завдають, відтак татари над Москвою так само як і над нами звикли мститися. Ходять також інколи наші Низові з ними, але землею [суходолом] мусять [добиратись], бо водою не можуть. І за тих часів, коли Стефан-

⁴⁵ Я не вважаю достатніми аргументи А.Стороженка, аби локалізувати цей Кременчук на Дністрі, а не на Дніпрі (а був ще й Кременчук на Пд.Бузі).

⁴⁶ Де-факто цей польний гетьман коронний, відомий також як зверхник українських козаків.

⁴⁷ Ідея фінансування програми укріплення прикордоння коштами „татарських упоминків” (спадщина золотоординської дані, сплачуваної за володіння „руськими” землями) обговорювалася в Речі Посполитій постійно. 1594 р. те саме пропонував уряду і С.Наливайко.

⁴⁸ *Кварта* – чверть прибутків з державних земель („королівщин”), яка спрямовувалась на фінансування коронного війська (звідси – „кварцяне військо”).

⁴⁹ *Стрийцями* називали рідних та двоюрідних дядьків по батькові, а також двоюрідних та троюрідних братів з роду батька.

⁵⁰ Нині місце Волго-Донського каналу.

король⁵¹ хотів їх доконечно вигубити, забиралися до Москви до тих других козаків, звідки ще більшу небезпеку [король] побачив і тому ймовірно дав їм спокій⁵². Відтак сваволя в них тим більше проросла так, що дійшло до того, що замість користі, нам більше шкодять. Треба, щоб в порядку були і сплачувано їм, а [щоб] гетьмана від короля мали, а також аби сотники і отамани присягали: без сумніву була б [тоді державі] їх послуга добра і безпечніше було б у тамтешніх краях із ними. Але я це комусь мудрішому в цій [справі] доручаю.

▣ ▣ ▣

7.

Станіслав Любеньський

*Cosaci quod genus
hominum, ubi domicilium
habent*

Ignarum denique quam gentem maledictis incessant, Cosacos Polonosque confundere. Scire equidetur, sed sedem domiciliumque suum in finibus Regni, Turcico, Tartarico, et aliqua ex parte Moschouitico Imperio obiectis habere, saepe terra sed frequentius mari rem gerere, furtiuis excursionibus, potissimum ijs in quorum cofinijs versantur Christiani nominis hostibus graves molestosque esse; si exercitu, cui pares non sunt, maioreque hostili vi urgeantur, intra vastos

*Cosaci unde
Nisouij dicti.*

Borystenis (qui nobilissimus est Europae fluvius ac inter arduas et inaccessibiles rupes multis effectis insulis, pluribus ostijs in mare Pomticum essunditur) recessus se recipere: illic tutos esse, nec fame (nam pecore et carne ferina piscibusque abundant) ad deditionem cogi posse, ab antiquis Graecis Nisouios, quasi Insulanos, appellatos; Scriptoribus priscis notos, cum saepe commemorant hoc

⁵¹ Польський король *Стефан Баторій* (1576-1586). Мова про антикозацькі акції королівського уряду 1577-1580 рр.

⁵² Вірогідно з цим зв'язаний акт вписаний до Метрики Коронної: *Uniwersał Stefana Batorego do ukraińnych urzędników w sprawie poszanowania przez nich wolności Kozaków zaporoskich* (19.IV.1582 р., Рига. – AGAD. – LL 32, k.405v-406v.). Напевно, він і був підставою тривкої легенди про привілей короля Баторія запорожцям.

genus hominum parvis cymbris⁵³, quarum singulae non plures quadraginta milites capiunt, per ostia Borystenis egressum, Asiae minoris Thraciaeque littoral⁵⁴ pervagatos esse, ac excursionem facta urbes et oppida expilasse, ipsi Regiae urbi Constantinopoli non semel terrorem incussisse, quod et hisce annis aliquoteis factum fuisse scimus. Id hominum genus ex varijs diversisque nationibus, plurimum tamen Slavonica coaluit: interdum et Turcae, et Tartari, Valachi, Hungarique ad eos transfugiunt; si quis capitis poenam scelere commeruit, ex toto Polonico Slavonicoque Septentrione ex Thracia, Moldavia, Valachia ad tutum impunitatis asylum eo se conseruit. Religio jmnibus⁵⁵ una, nempe ea quam in secessionem ab Ecclesia Catholica et universali Constantinopolitani Patriarchae Schismaticis ritibus variarunt: pro ea se mori paratos esse profitentur, nec quenquam eorum qui aliter de religione sentit ad suum admittunt consortium; Slavonica tantum lingua omnes loquuntur. Fidem Regi et Reipublicae constanter semper seruarunt: caeterum quadraginta proximis istis annis, numero et fortunis quas ex Asiaticis praedis corradunt aucti, praedia quoque et domicilia in oppidis Regijs et nobelium habere coeperunt, in quibus et uxores et res pretiosiores deponerent, cumque et locorum Domini, et Regij Praefecti censu ac tributes gravarent, et quasi in seruitutem redigere vellent, irritati, saepe illis rebellarunt: ita orto ex libidine et cupiditate privatorum dissidio, aliquoties eos publicis armis et impensis coercere opus fuit. Genus militiae eorum potissimum pedestre, singuli sclopeto⁵⁶ longiori et framea armantur; castra quae curribus ac maioribus tormentis tam in fronte quam per latera muniunt, mobilia habent, servatisque curruum et structae aciei ordinibus, hostem adoriuntur, interdum, si res poscit, venientem excipiunt pugna stabili. Sed de Cosacis gestisque eorum longior esset instituendus sermo, si omnia exequi vellemus. Ad Bellum redeo, qui Polonos a Caesare in Austriam euocatos Cosacos appellat: aliud illud militiae genus fuit, equitum levioris armaturae, usitatum nostris, maxime contra Moschos et Tartaros,

⁵³ Можливо тут помилка і мало бути „*cymbis*”.

⁵⁴ =*litoralis*.

⁵⁵ =*innubus*.

⁵⁶ Від *scopus*.

agminibus in gyrum actis, pugnam nunc cedendo nunc instando ciere adfuetis. Sed in Moschovia ab annis viginti sex tumultu (cui se nostri spontanea militia impostori cuidam qui se filium Basilij Moschouiae Ducis finxerat, operam navantes⁵⁷ ab initio immiscuerant) excitato, dum quisque rem strenue gerere nititur, fuere nonnulli, qui celeri per vastum illud Septemtrionis Imperium excursu, nova quadam bellandi arte militem imbuerent. Equorum numero Lisouius nobilis Lithuanus, per aliquot annos non contemnendi agminis ductor, arma per totam Moschoviam nusquam fixa sede circumtulerat, hostem multis damnis affecerat, militem suum praedis agendis exercuerat. Eo vita functo postquam pactis cum Moschis publico nomine inducijs, omnes exercitus Regio mandato inde excedere iuberentur, Lisouiani (nam hac denominatione in memoriam Ducis sui appellari voverunt) aliquanto licentiosius a signis discedere nolentes, in Regno versati sunt: postremo cum multi de ijs quererentur, legeque lata, nisi intra certum tempus arma deponerent, omnes infami proscriptione notarentur, decretum fuisset, in partes Caesaris primum, in Hungariam facta irruptione, mox per Silesiam ac Moraviam Viennam usque transgressi sunt: acciti ab ijs qui nomine Caesaris militem inscijs Ordinibus Regni et Rege potius dissimulante quam concedente ad signa cogebant.

*Errata Iulii Belli Laureae Autriacae scriptoris, Taxantur//
Lubieński S. Opera posthuma. – Antwerpia, 1643. – P.225-227.*

* * *

*Який то рід людський
Козаки і де їх обійстя*

Необізнані взагалі, що то за рід, нападають з наклепами, плутаючи Козаків Польських [з кимось іншим]. Знати насправді потрібно, що мають вони своє місцезнаходження на кордонах Корони [Польської], Туреччини, Татарії та якоюсь мірою частиною лежать перед Московським царством. Не раз на землі, а втім і на багатолюдні морські узбережжя їх весла приводили: потайки нападаючи, головним чином вони є тими, хто з-за кордону повертає численні жертви люду християнського, що так болісні для нас. {*Козаки звідки низовими*

⁵⁷ Від *navitas*.

звуться.} Якби з військом, якому рівного нема, щонайбільший ворог наступав вглиб неосяжного Дніпра (який найзначнішою європейською річкою є, що між крутими і неспалимими скелями та утвореними численними островами багатьма гирлами в море Чорне прогризається), то відступати мусив би: той бо безпечним буде, кого не слава тих земель (насправді багатих худобою, дичиною та рибою вдосталь наповнених), але Низових, себто немов Острівних, від стародавніх Греків так названих, про можливість капітуляції задуматися покличе. Давні письменники записали, з багаторазовим нагадуванням, про рід людський малих кимврів⁵⁸, яких окремі загони, що мали не більше сорока воїнів, вийшовши через гирла Дніпра, висаджувались на Малоазійському та Фракійському узбережжях, нападами руйнуючи міста та розорюючи поселення; і на саме Царське місто Константинополь вони неодноразово жах наганяли, що й оспівали роки, [зберігши] ті декілька фактів, що є відомі. Цей рід людський строкатий, з різних націй, але більшість там слов'ян гуртується: іноді ж і турки, і татари, волохи, угорці до них перекидаються. Якби хто на смертну кару був приречений, з всієї Польської Слов'янщини Північної, з Фракії, Молдови, Валахії задля надійного сховку від покарання тут себе рятують. Релігія безжонців одна, а саме та, яка у виокремленні від Церкви католицької і вселенського константинопольського патріарха схизматичного обряду притримується: за те своє віровизнання вони готові померти, але у випадках

⁵⁸ 1) Найвірогідніше „кимври” сюди „заблукали” з подачі славного міфотворця С.Сарницького, який у статті про м.Черкаси (див.: [59, р.11] або також підрозділ 2.2.) оповів про самих „черкас” таке: „*Czirkasy tradunt reliquias esse veterum Symbrorum, quos Homerus Cymerios vocat*” (себто „Черкаси твердять є залишками давніх *Кимврів*, яких Гомер Кіммерійцями зве”). Утім, не можна виключати й власної „творчості” Любеньського (адже про мореплавні подвиги кимврів-черкас Сарницький мовчить), для якого „кимври” могли бути загальним означником давніх германців, і згадані походи він міг прив'язати або до морських походів готів середини III ст., або, що вірогідніше, до діяльності русів давньоруських часів.

2) А якщо прийняти варіант помилки у слові (не „*symbri*”, а „*symbis*”), то фраза звучатиме: „...цього роду [племени] людського малі суденця, яких команди не більше сорока воїнів мають...”. Словосполучення „*parvas symbas*” зустрічається у С.Пекаліда [355, с.173]. Слово „*symbis*” при описі козацького способу війни вживав і Гейденштейн, тексти якого добре знав Любеньський.

не пов'язаних із релігією припускають співпрацю; слов'янською мовою там усі розмовляють. Вірність Королю та Речі Посполитій незмінно вони завжди зберігають: далі за ці сорок останніх років, кількістю і щастям їх азійської здобичі нагромаджено вдосталь, здобич, а також і обійстя вони у містах королівських та шляхетських тримати почали, в яких і дружин та цінні речі переховують, в той самий час і місця Божі [церкви] і королівські старости в повне рабство обернути їх бажають, [і] часто озлоблюють цих зухвальців: тако-от породжені сваволею та жадібністю приватних людей чвари, декілька разів стримувались народними військовими силами [посполитим рушенням], з потребою витрат на їх утримання. Рід вояцтва їх переважно піхота, кожен окремо рушницею довгою⁵⁹ та списом озброєний; табором, який возами і потім великими мотузками вздовж фронту зв'язаний, і тим шляхом боки [війська] захищає, рухливість підтримує, пильнує вози та складні військові шикуння, до ворога підходять, і в той самий час, якщо обставини дозволяють, дозрівши, приступають до битви на стоянці. Але щодо Козаків тих довга буде заведена розмова, якщо мати за мету оповісти все. До «Війни» [себто аналізованого твору] повертаючись, звернемось до того, які то Поляки Цесаря в Австрії Козаками назвались: інший це рід вояцтва, легкокінного озброєння, загальноновживаного у нас, переважно проти Московитів та Татар, загоном, що кружляє [діє по колу, мова про т.зв. татарський танок], б'ється то відходячи, то наскакуючи, рухливістю [маневром] допомагаючи [у бою]. Але в Московії від двадцяти шести років смута (якій наша добровільна міліція обманщика того, який себе за сина Василя Московського князя видавав⁶⁰, допомогу ревно з самого початку надавала) буяла, і в той самий час як всякий справу діяльно вів до слави, були деякі, котрі швидко через спустошення Північної Імперії цими нападами, [вирішили] нове якесь [поле] для військового мистецтва лицарства

⁵⁹ Напевно мова про т.зв. „пицалі” та „яничарки”, які мали ствол помітно довший за західноєвропейський мушкет.

⁶⁰ Тут автор помиляється, Лжедмітрії (І і ІІ) видавали себе за сина не Василя, а Івана Васильовича Грозного.

випробувати. Шляхетна частина Лісовчиків з литовської знаті [походить], вони через декілька років неабиякі полчища водили, збройно через всю Московію, ніде сталого осідку не проголошуючи, ворогам багато шкоди завдаючи, воїнам своїм здобич діяльно вишукуючи. Там життя скінчилося після того, як мир від імені Московського поспільства укладено, і внаслідок цього всі [військові] вправи Королівський мандат згорнути велів, Лісовчики (а саме тут назву в пам'ять Вождя свого проголосити надумали⁶¹), часом свавільні, наказам розпуститись ослуhalись, в Імперію направились: врешті-решт з них багато оскаржених перед судом, таких, хто переховується від закону, і лише в межах визначеного часу [щодо них] зброя відкладена [себто вони були захищені армією], всі до неслави [втрати честі, гідності і соціального стану] прилюдним оголошенням затавровані, вони засуджені були б. У цесарських землях вони спочатку в Угорщину вторгнулися, невдовзі через Сілезію і потім Моравію аж до Відня промандрували: приєднуючись до тих, які називались цесарським вояками тим, хто не знав Порядку Імперії та найкращого Королівства [мова про Австрію чи то Священну Римську імперію] та удавали тих, котрі підкорилися наказу щодо збору [для військового походу]⁶².

8.

Ян Іноцентій Петрицій

{*Kosacorum genera. Lissovienses.*} Duo horum summa nomina. Donensium et Zaporoviensium, Lissovienses enim falso ad Kosacos ab aliquibus transferuntur, quamvis levitate armorum pernitateque in bellis ipsis similes agunt. Quippe

⁶¹ Першим ватажком „лісовчиків”, які, крім Московської Смути, були помітні і в рокоші М.Зебжидовського 1606-1607 рр., був литовський шляхтич Олександр Лісовський.

⁶² Діяння 10-тисячного корпусу „лісовчиків” на австрійській службі, поруч із морською активністю запорожців, були однією з причин загострення польсько-турецьких стосунків, яке розв'язала лише Хотинська війна 1621 р.

legionarii sunt nostri milites, morem tantum belligerandi, duce Lissovio, bello Moschovitico secuti, eundem nulla prorsus sede, cum authoris adhuc nomine tenent. Rectius tamen hos Velites, alios Kosacos dixeris. {*Donenses.*} Donensibus, Don fluvius Latine Tanais, sedem et causam cognominis dedit. {*Zaporovienses. Zaporoviensium sedes.*} Zaporoviensium idem situs et origo, qua Borystheni prope finis est. Vasta illic omnia, continuisque ac velut sine fine campis deserta regio. vulgus agrestium, ex circumjectis Kioviae locis collectum, illuc transgressi, in nomen Kosacorum coaluit. Neque vero illud arandae exercendaeue terrae, alioquin fertilis studium eo induxit; sed praedarum ex hoste dulcedo, et ut quaecumque circum jacent, vasta tamen et deserta essent. Tartari enim per solitudines vagari soliti, conjuges jam cum liberis armentisque illuc velut in neglecta promovebant. {*Cum Tartatis praelia.*} Hinc Kosacis materia raptus et gloriae; jamque ad proximos jam longius clarescendo, velut aperta terra et licentia, ingens ad eos concursus, non multitudinis modo; sed nobilium etiam, quos exercendae rei militaris studium eodem transferebat: aliorum, quos necessitas aut scelus patria exigebat. Neque illuc venientes, urbes aut tecta receptabant; sed vacuas solitudines aestate pererrando, hyeme⁶³ rursum domos quisque suas, aut adiectos Kioviae vicos repetebat. {*Civitas Terehtimirovia.*} Stephanus Battorius Rex Poloniae, donata ipsis civitate Terehtimirovia, quinquaginta eos millibus passuum, a Kiovia seiunxit. {*Insulas Borysthenis occupant.*} Ipsi deinde sponte in ulteriora promoti, cum undique Tartaros submovissent, Borysthenis insulas occuparunt. Id subsidium illis adversum fortuita, et occasio asuescendi⁶⁴ ad officia navalium erat. {*Inter insulas Tomakowkam.*} Praecipua insularum Tomakovvka, in qua genti radix est; nam alias, quamvis amaeniores⁶⁵ saepe tamen deserverunt. {*illic positis mapalibus habitant.*} illic medio anni positus tantum mapalibus habitant; pauci ob loci angustiam, sed incultu urbium horridi, et quia periculis sepositi, caeteris ferociores. {*Caeteri per oppida disperguntur.*} multitudo alia,

⁶³ Hieme.

⁶⁴ Assescendi.

⁶⁵ Amoemiores.

quae in dies crescit, late per nostra oppida dispergitur. ubi quid subitum, aut in hostes excurrere illis consultum, data tessera eodem confluit. Otio iterum suas quisque sedes repetit. fortissimi et bellicosissimi Tomakovkam regrediuntur. placet talibus locus, ubi Turcarum Tartarorumque imperiis adjecti, promptius clarescunt: ipso etiam periculoso aditu, velut a similitudine et inertia aliorum amoti. **{Borysthenis Cataractae.}** Nam Borysthenes, quamvis diu praeceps saevusque decurrit, tamen obvius ipsorum insulae, qua inter aspera rupium hinc atque illinc presso eundum est, ingenti fragore ex alto decidit, et continenter montibus aliquot dejectus, aquisque semper e sublimi pendentibus, feruens adhuc et sonans, derelicto ad dextram alvei Corcica oppido, virtute quondam et sede Visnevecii celebri, mox Tomakovcae insulae advolvitur; nomenque deruptorum et praecipitium, quae evaserat ad Kosacos transfert. **{Porohi.}** Illa enim Latine Cataractae, nostris a similitudine liminum, ut quae novem, velut gradus, per ordinem posita videas Porohi dicuntur. Hinc quod ultra est, zá porohi, unde et Kosaci Zaporovienses denominantur. **{Zaporovienses aliquando Nisovienses vocantur.}** Mutant tamen subinde id nomen et Nisovienses, sed ex re vocantur. Nam terra apparens illic depressior, ex declivi fluminis decursu Nis dicitur; **{Volinia ulterior Nis dicitur.}** quamvis non omiserim, ob eandem causam Voliniam ulteriorem, per quam Kosaci diffunduntur, Nis quoque à plerisque vocari. Haec de origine et sedibus Kosacorum celeberrima. **{Kosacorum disciplina.}** Caeterum quod in turba mirere, multum jam inter eos, disciplinae et solertiae videas: per vexilla et turmas componi, praeponere fortissimos, audire praefectos, nosse ordines, intelligere occasiones, suas leges, suos magistratus habere. Ad id tamen adduci non possunt, ut agros colant, solum conserant, sepiant, rigent. quicquid praelio partum, et sua cuique manus necessitatibus subvenit. Iners quippe videtur cum terra in annum contendere, quod alicunde possis cito sanguine parare. **{Excursiones in Pontum.}** Quapropter crebrae illis in Pontum excursiones, ob faciles appulsus aliaque ad irrumpendum opportuna. nam Borysthenes ab insula

quam colunt, vix centum millibus passuum amotus, illic affunditur marique miscetur.

{*Rekursus ad causas belli.*} Sed Kosaci paruo Turcarum damno, diu mari se tenebant; donec continuis eorum apud nos expostulationibus, et nostrorum metu irritati, quanto magis exitio deposcebantur; tanto acrius in aperta quoque et urbes eorum effunderentur. {*Turcae Polonis graves.*} Et Turcae sive ad tollendos Kosacos, promptius nos iniuria impulsuri; sive lacerando provincias validius pro tempore bellum servaturi, {*Tartaros immittebant.*} Tartaros quoque immittebant, eorumque turmis immixti, non furtim ut ante, sed palam populabantur Russiam. Hinc nostrorum questus, mox ira, et ut aliquibus videbatur, remedium non nisi ex bello. sed non temere illud movendum, et omnia, jure prius secundum pacta Sigismundi Primi experienda, ea sententia vincebat. {*Polonos de iniuriis expostulantes.*} Ergo mittebantur nuntii, foedus et amicitiam memoraturi. irritato tamen conatu: cum verbis benigna referrentur; re autem vetera continuarentur. Jamque in arma nostri inclinabant; {*Excusationibus aut dilationibus ducebant.*} ni Turcae dilvendis prolatandisque damnis callidi, ut super controversias incursionum a Kosacis illatarum recuperatores decernerentur nostros rogando, multos spe quietis attinuissent.

Joannis Innocentii Petricii. Historia rerum in Polonia gestarum Anno M.DC.XX.

– Cracoviae, [бл.1622]. – P.11-15.

* * *

{*Cosacorum genera. Lissovienses.*} Duo horum summa nomina, Donensium et Zaporoviensium. Lissovienses enim falso ad Cosacos ab aliquibus transferuntur, quamvis levitate armorum, pernicitateque in bellis ipsis similes agunt. Quippe legionarii sunt nostri milites, morem tantum belligerandi, duce Lissovio, bello Moschovitico secuti, eundem nulla prorsus sede, cum authoris adhuc nomine tenent. {*Eorum origo.*} Propria horum velocitas et audacia. ad quae Lissovius eos mire exercuit. Mora fuit progressis, si quis obhaesisset, ne index ubi alii versarentur existeret, necatus relinquebatur. {*Quam vide Histor:*

Moschoviticarum, lib:3. } Quaerere pontes vadaque illicitum: prout usus animo, et transnatare profunda equo, aut eodem ane gurgitibusue mergi necesse erat. Rectius tamen hos Velites; Donenses Zaporoviensesque Cosacos dixeris. Utrique horum, partem terrae velut ad stipendium obtinent; non legibus, non Regibus obnoxii: sola reverentia excepta, quam pro bellis tantum et acie exhibent, in limite expositi, et periculi usu in pericula prompti parentesque, simil praeferentes disciplinam bellicam, et praedonum audaciam. {*Donenses.*} Donensibus, qui sub Moschis sunt, Don fluvius, Latine Tanais, sedem et causam cognominis dedit. Zaporoviensium idem situs et origo, qua Borystheni prope finis est. Vasta illic omnia, continuisque ac velut sine fine campis deserta regio. vulgus agrestium, ex circumiectis Kijoviae locis collectum, illuc transgressi, in nomen Cosacorum coaluit. Neque vero illud arandae exercendaeue terrae, alioquin fertilis, studium eo induxit: sed praedarum ex hoste dulcedo, et ut quaecunque circum iacent, vasta tamen et deserta essent. Tartari enim per solitudines vagari soliti, coniuges jam cum liberis armentisque illuc, velut in neglecta, promovebant. {*Cum Tartatis praelia.*} Hinc Cosacis materia raptus et gloriae: jamque ad proximos jam longius clarescendo, velut aperta terra et licentia, ingens ad eos concursus, non multitudinis modo, sed Nobilium etiam, quos exercendae rei militaris studium eodem transferebat; aliorum, quos necessitas aut scelus patria exigebat. Neque illuc venientes, urbes aut tecta receptabant; sed vacuas solitudines aestate pererrando, hyeme rursum domos quisque suas, aut adiectos Kioviae vicus repetebat. {*Civitas Terehtimirovia.*} Stephanus Battorius Rex Poloniae, donata ipsis civitate Terehtimirovia, quinquaginta eos millibus passuum, a Kiovia seiunxit. {*Insulas Borysthenis occupant.*} Ipsi deinde sponte in ulteriora promoti, cum undique Tartaros submovissent, Borysthenis insulas occuparunt. Id subsidium illis adversum fortuita, et occasio asuescendi ad officia navalium erat. {*Inter insulas Tomakowkam.*} Praecipua insularum Tomakovvka, in qua genti radix est; nam alias, quamvis amaeniores, saepe tamen deserverunt. {*illic positus mapalibus habitant.*} illic medio anni positus tantum mapalibus habitant; pauci ob loci

angustiam, sed incultu urbium horridi, et quia periculis sepositi, caeteris ferociores. **{Caeteri per oppida disperguntur.}** multitudo alia, quae in dies crescit, late per nostra oppida dispergitur. ubi quid subitum, aut in hostes excurrere illis consultum, data tessera eodem confluit. Otio, iterum suas quisque sedes repetit. fortissimi et bellicosissimi, Tomakovkam regrediuntur. Placet talibus locus, ubi Turcarum Tartarorumque imperiis appositi, promptius clarescunt; ipso etiam periculoso aditu, velut asimilitudine et inertia aliorum amoti. **{Borysthenis Cataractae.}** Nam Borysthenes, quamvis diu praeceps saevusque decurrit, tamen obvius ipsorum insulae, qua inter aspera rupium hinc atque illinc presso eundum est, ingenti fragore ex alto decidit, et continenter montibus aliquot deiectus, aquisque semper e sublimi pendentibus, feruens adhuc et sonans, derelicto ad dextram alvei Corcitzae oppido, virtute quondam et sede Visnevecii celebri, mox Tomakovvcae insulae advolvitur, nomenque deruptorum et praecipitium, quae evaserat ad Cosacos transfert. Illa enim Latine Cataractae, nostris a similitudine liminum, ut quae novem, velut gradus, per ordinem posita videas, *Porohi* dicuntur. **{Porohi.}** Hinc quod ultra est, *zá porohi*: unde et Cosaci Zaporovienses denominantur. **{Zaporovienses aliquando Nisovienses vocantur.}** Mutant tamen subinde id nomen: et Nisovienses, sed ex re vocantur. Nam terra, apparens illic depressior, ex declivi fluminis decursu, Nis dicitur. **{Volinia ulterior Nis dicitur.}** quamvis non omiserim, ob eandem causam Voliniam ulteriorem, per quam Cosaci diffunduntur, Nis quoque a plerisque vocari. Haec de origine et sedibus Cosacorum celeberrima. **{Cosacorum disciplina.}** Caeterum quod in turba mirere, multum jam inter eos, disciplinae et solertiae videas: per vexilla et turmas componi, praeponere fortissimos, audire praefectos, nosse ordines, intelligere occasiones, suas leges, suos magistratus habere. Ad id tamen adduci non possunt, ut agros colant, solum conserant, sepiant, rigent. quicquid praelio partum, et sua cuique manus, necessitatibus subvenit. Iners quippe videtur, cum terra in annum contendere, quod alicunde possis cito sanguine parare. **{Excursiones in Pontum.}** Quapropter crebrae illis in Pontum excursiones, ob faciles appulsus aliaque ad irrumpendum

opportuna. nam Borysthenes ab insula quam colunt, vix centum millibus passuum amotus, illic affunditur marique miscetur.

{*Rekursus ad causas belli.*} Sed Cosaci paruo Turcarum damno, diu mari se tenebant: donec continuis eorum apud nos expostulationibus, et nostrorum metu irritati, quanto magis exitio deposcebantur, tanto acrius in aperta quoque et urbes eorum effunderentur. {*Turcae Polonis graves.*} Et Turcae, sive ad tollendos Cosacos, promptius nos iniuria impulsuri, sive lacerando provincias validius pro tempore bellum servaturi, Tartaros quoque immittebant: {*Tartaros immittebant.*} eorumque turmis immixti, non furtim ut ante, sed palam populabantur Russiam. Hinc nostrorum questus, mox ira, et ut aliquibus videbatur, remedium non nisi ex bello. sed non temere illud movendum, et omnia, jure prius secundum pacta Sigismundi Primi, cum Solimano Turczrum Imperatore inita, experienda: {*Polonos de iniuriis expostulantes.*} ea sententia vincebat. Ergo mittebantur nuntii, foedus et amicitiam memoraturi, irritato tamen conatu; cum verbis benigna referrentur, re autem vetera continuarentur. Et ubi Achomates vita concessit, imperiumque Turcarum ad Osmanum filium vix puberem {*per multos et Petrum Ozgam, Praefectum Trebowlensem, lagatum, Excusationibus aut dilationibus ducebant.*} translatum, missus ad instauranda pacta Petrus Ozga, Praeses Trebovvlensis, spem quoque pacis, re perinde excursiones bellumque retulit. Jamque in arma nostri inclinabant, ni Turcae dilvendis prolatandisque damnis callidi, ut super controversias incursionum a Cosacis illatarum, quae videbantur Tartarorum insolentiae patefacere in Poloniam causam foresque, Commissarii decernerentur expetendo, multos spe quietis attinuissent.

Joannis Innocentii Petricii Rerum in Polonia ac praecipue Bella cum Osmano Turcarum Imperatore gesti finitique Historia Anno M.DC.XX et M.DC.XXI.

Cracoviae, ... M.DC.XXXVII [1637]. – P.11-15.

* * *

{*Роди козаків. Лісовчики.*} Два цих узагалі-то [роди того] імені – донські та запорізькі, бо лісовчиків помилково до козаків деякі відносять, хоча вони

[також] легко озброєнні, прудкі⁶⁶, на війні з тими самими [козаками] подібно поводяться. Бо [ті] жовніри є нашим військом, зі звичаєм таким войовничим, вони за вождем Лісовським⁶⁷ на війну московську пішли. З тих самих [оскільки] жоден зовсім не осілий⁶⁸, [лісовчики] від засновника досі ім'я зберігають*. Утім правильніше їх веліти⁶⁹, відмінно від козаків звати. {Донці.} Донці⁷⁰, на річці Дон, латинською Танаїс, осіли і звідти назва [їм] дана. {Запорожці. Запорожців осідки.} Запорожці⁷¹ таким самим чином виводяться з місць⁷², що близько кінця Борисфена є. Пустельне там усе і ніби без кінця дикі поля тягнуться до обрію⁷³. Народ⁷⁴ дикий, з місць навколо

⁶⁶ Себто придатні до швидкої, маневреної війни.

⁶⁷ *Лісовський Олександр Йосип* (бл.1575 або 1580-1616) – засновник підрозділів лісовчиків. Як вояк відзначився у війнах у Молдові (1600), Лівонії (1604), де вірогідно очолив і жовнірську конфедерацію, за що напевно був банітований, себто приречений на вигнання (1605). Згодом знаходився у таборі рокошан (рокош М.Зебжидовського 1606-1608 рр.) у Сандомирі (1606), але після поразки під Гузовим (5.VII.1607) втік та сховався у маєтках Януша Радзивіла. Активний учасник російської Смути. Служив спочатку Лжедмітрію, потім королю Сигізмунду III, організовував диверсійні акції у ворожому тилу. У його полку служили й українські козаки. Помер вірогідно від бойових ран.

⁶⁸ „Осілий” назвався б за місцем походження/мешкання.

* Після цього речення і аж до параграфу „Донці” у 2-му виданні 1637 р. доволі розлога вставка-правка (згадана там „Історія московська”, це вищезгаданий (батьків?) твір про російську Смуту, який Петрицій приготував до друку аж у 1641 р.):

{*Їх походження.*} Особлива їх прудкість та відвага, до якої Лісовський їх дивовижно привчив. Поступово прогресували, коли кимось приростали, не за реєстром, де повсякчас інші перебували, загиблих залишаючи. {Як видно з „Історії московської”, кн.3.} Шукали мостів, бродів недозволених: в залежності [від обставин] використовували розум та перепливали глибокі [місця] конем або [й] у ті річкові вири занурення потреба була. Утім, правильніше їх веліти, [а] донців та запорожців козаками звати. Обидва ці [козацтва], часткою землі ніби для жалування володіють; ані законам, ані королям не підвладні: єдиним поважають винятком, як за війни лише та війська виставлення, на кордоні розташовуватись та, як небезпека потребує, у небезпеках частих приходять на допомогу. Схожій військовій дисципліні та грабівницькій відвазі [запорожці та донці] віддають перевагу. {Донці.} Донці, які під Московітами є, на річці Дон, латинською Танаїс...

⁶⁹ *Веліти* – античні легкоозброєні вояки, які призначалися для сутичок поза лінійними шикуннями; застрільники. Це не єдина спроба „антикізації” лісовчиків (згадаємо, що В.Демболецький пропонував для позначення лісовчиків інший схожий античний термін „елеари”).

⁷⁰ Варіант – „Донські [козаки]”.

⁷¹ Варіант – „Запорізькі [козаки]”.

⁷² Дослівно – „розташовані і походять”.

⁷³ Варіант – „до краю землі, до межі”.

⁷⁴ Варіант – „простолюд”.

Києва зібраний, там бродить, під іменем козаків згуртований. Утім, вони не займаються обробкою землі, що родючістю ревність до цього пробуджує, але на усіх, хто є навколо, накидаються і зрештою безлюдними та пустельними роблять [ті краї]. Бо татари по [тих] пустельних місцях кочують звичайно, у купі з дітьми і худобою досі ніби безладно рухаються⁷⁵. {*З татарами війна.*} Звідси козаків джерело⁷⁶ грабунку і слави; зараз у найближчих сусідів вже тривалий час прославляється [той край] як відкрита земля і воля, величезний до тих [козаків] вплив [і] не черні устрій; але шляхтичі навіть, які ревно вдосконалюються у справі військовій, до них долучаються ([та й] інші, яких злидні або злочин, вітчизні вчинений, [сюди привели])⁷⁷. До того часу як не змужніють, до міст та домів не повертаються, але вільно у пустельних місцях у теплу пору року бродять, [а] в холодний сезон назад до домів якихось своїх або околиць Києва по черзі повертаються. {*Поселення Трахтемирів.*} Стефан Баторій король польський⁷⁸ надав їм поселення Трахтемирів⁷⁹, на п'ятдесят тих миль римських⁸⁰, від Києва віддалене. {*Острови Дніпрові займають.*} Самі звідси з власної волі згодом просунулись далі, оскільки звідусіль татари витіснялися, Борисфена острови зайняли. Той притулок вони прямо випадково [отримали], а, до випадку звикнувши, до послуг суднобудівельних пристосували. {*Між островами Томаківка.*} Особливо корисний острів Томаківка, на якому роду [козаків] корінь є; але й інші, може навіть гарніші, часто, утім, використовуються. {*Там місце куренів*⁸¹ *мають.*} там з-поміж такої кількості чудових місць

⁷⁵ Варіант – „туда ніби безладно просуваються”.

⁷⁶ Дослівно – „матеріал”.

⁷⁷ Беремо у дужки це речення, бо воно, здається, не пов'язане з наступною фразою, яка продовжує міркування з перед дужок.

⁷⁸ Здається, тут маємо перший в історичній літературі слід добре відомої „баторіанської легенди” українського козацтва.

⁷⁹ Нині селище у підпорядкуванні с.Григорівка Канівського району Черкаської області (+ історико-культурний заповідник).

⁸⁰ Римська миля – 1478,7 м (себто від Києва до Трахтемирова, за Петрицієм, близько 74 км, це більш менш відповідає істині, адже до Переяслава, який розташований на іншому боці Дніпра навпроти Трахтемиріва 118 км).

⁸¹ Дослівно – „палатки, шатра, блазенькі хижі”.

курені мають; невелике⁸² через тісноту місця, але необлаштоване дике місто, що від небезпек віддалене, крім іншого, відвагою [оборонців]. *{Інші по укріплених поселеннях розсіюються.}* численні інші, що щодня розростаються, широко по наших укріплених поселеннях розсіюються. Щораз задля чогось нашвидкуруч зібрані, або на ворогів виправляючись, вони радяться [та] видають наказ до них стікатись. На відпочинок знову до своїх якихось осідків повертаються, [а] наймужніші та найвойовничіші на Томаківку відходять. Цінують такі місця, де турків [та] татар володіння прилеглі, неважко [там] прославитися: бо сам загроза безпеки нападу, [останньому] ніби подібна, та й інша лінь усувається. *{Дніпровські Катаракти⁸³.}* Але Борисфен, хоча довгий час стрімко [та] бурхливо плине, зрештою зустрічає [ті] самі острови, які між гострими скелями тут [розташовані] та звідси стиснутий тече, потужно з грохотом⁸⁴ з висоти скочується та, стримуючись небагатьма горами, спадає. Води завжди, з височини спадаючи, поширюють ще й шум, занедбаного, при правому березі, Хортиці укріпленого поселення, доблесного колись і осідку Вишневецького славнозвісного⁸⁵, потім Томаківки-острову допливаючи. *{Пороги.}* Ім'я [тих] круч та урвищ, що стало на козаків переходити. Бо їх латиняни Катаракти, [а] наші за аналогією з порогом, [а] оскільки їх дев'ять, ніби сходинками за течією розташованих, знаходиться – Порогами зветься. Що далі від них є – за пороги, відтак і козаки запорізькими називаються. *{Запорожців іноді низовцями кличуть.}* Утім замінюють час від часу їх ім'я і низовцями, відтак з природи⁸⁶ кличуть. Бо земля їх перебування, нижче за течією⁸⁷ річки розложена, Низ називається. *{Далекою⁸⁸ Волинню Низ зветься.}* Хоча не

⁸² Варіант – „нечисленне”.

⁸³ Вже була мова, що це античний термін для позначення річкових порогів, не перекладаю його тут, бо Петрицій далі наводить і місцеву назву „Пороги”.

⁸⁴ Варіант – „подрібнений”.

⁸⁵ Князя Дмитра Івановича Вишневецького (Байди).

⁸⁶ Себто на підставах перебування на „Низи”.

⁸⁷ Дослівно – „спуском”.

⁸⁸ Варіанти – „протилежною; закордонною”.

залишимо без уваги, що внаслідок тієї самої причини далекою Волинню [кличуть], через здатність козаків до поширення⁸⁹, [утім] Низом навіть від більшості зветься. Це [все] про походження та осідки козаків найвідоміше. **{Козацька дисципліна.}** Далі чим здебільшого дивуються, багато тепер між ними дисципліни та майстерності⁹⁰ виявляється: за загонами [пішими] та хоругвами кінними організовані вони ставлять на чолі найдоблесніших, слухають старших, знають шикування, розуміються на швидкому маневруванні, свої закони та своїх урядників мають. При цьому, утім, їх схилити не можна, аби поля обробляли, землю засівали, огороджували, поливали. Однак, кожен зі здобичі почасти [живе] та [праця] своїх рук у злиднях приходять на допомогу. Бо лінь їм, як виглядає, з землею цілий рік надриватися, оскільки звідкись можна швидко кровопролиттям нажитись. **{Виправи на Понт⁹¹.}** Тому часто вони на Понт виправляються, легко до берега пристають будь-куди вторгаючись вдало. А саме Борисфеном, що, як від островів очищується, майже сто миль римських⁹² плине [до моря], вони поширюються, море переповнюючи.

{Повернення до причин війни.} Але [ту] дрібку козаків турки звинувачували [у порушенні миру], давно морем своїм володіючи. Поки без упину на них у нас скарги та наших побоювання підбурювало якомога більше знищення⁹³ [козаків] вимагати. Настільки енергійно [козаки] на незахищені навіть і міста їх накидаються. **{Турки поляків обтяжують.}** І турки або за понищене козаками, легко нам правопорушення накидають; або руйнування великих областей за час війни уважають, **{Татари посилаються.}** татар навіть посилають, до них кінні загоны долучають, не потайки як до того, але відкрито Русь⁹⁴ пустошать. Потім нам скаржаться,

⁸⁹ Себто колонізації околиць („Низу”).

⁹⁰ Варіант – „винахідливості”.

⁹¹ Себто Чорне море.

⁹² Себто близько 148 км (ця цифра близька до реальної відстані від історичного Запоріжжя до Чорного моря).

⁹³ Варіант – „кінця”.

⁹⁴ Мова про українські землі Речі Посполитої.

швидко гніваються та, щоб будь-хто побачив – ліки⁹⁵ лише з війною, але не даремно вони почали та усіляке право відповідно попереднього пакту Сигізмунда Першого⁹⁶ розсуджено [і] ця думка буде прийнята. {*Поляки про правопорушення заявляють претензії.*} Як наслідок відправляються посланці, [про] союз та дружбу нагадати. Утім, [то] марні зусилля: тоді як слова лагідні повертаються назад, дії давні навпаки продовжуються без упину⁹⁷. Вже до зброї наші схиляються. {*Виправданнями або відкладаннями дурять.*} якби турки не відклали хитро роз'яснення звинувачень, як головні спори про напади від козаків подають⁹⁸, про відшкодування призначення наших питають, багато очікувань спокійно затримують.

■ ■ ■

9.

Якуб Собеський

{ *Commentariorum /Chotinensis belli/ libri tres./*

Auctore /Iacobo Sobieski, /In ea expeditione ex Ordine Equestri
Commissario, /post vero/ Castellano Cracoviensi. /Opus Posthumum.

Dantisci /Sumptibus Georgii Försteri /MDC XXXXVI./

Cum Privilegio S.R.M. Poloniae et Sues. etc. }

{Liber Secundus. }

Origo, vita, et mores Cosacorum Zaporohensium.

⁹⁵ Себто засоби вирішення конфлікту.

⁹⁶ Сигізмунд I – польський король (1506-1548), прихильник замирення з Османською імперією, у 1533 р. підписав з турками „вічний мир”. У виданні 1637 р. після цього слова додано „з Сулейманом, турецьким імператором укладеного”. Сулейман I Пишний – турецький султан (1520-1566).

⁹⁷ У 2-му виданні 1637 р. після цього речення додане ще речення-параграф про передвоєнне посольство до Туреччини на чолі з теребовельським старостою Петром Ожгою.

⁹⁸ У 2-му виданні 1637 р. далі речення зредаговане таким чином „які бачаться причиною появи татар надмірності вступів до Польщі, Комісарів рішення добиваються [та] багато очікувань спокійно затримують”.

Illa tamen nocte, Cosacorum Zaporohensium manipulus, Tyram transgressus, quoscunque Turcarum in pascuis somno sopitos invenerat, armentorum grege abacto, omnes interemit. Antequam certum negotium, quod Commissariis cum Zaporohensibus intercesserat, recensebimus: (quandoquidem hactenus longe lateque per varias gentes famam eorum pervagari cognoscamus,) non abs re forte videbitur, vel per transennam, de initiis, moribus, ac institutis illorum recensere ea, quae et a peritis accepi, et ipse videns annotavi. Omnes fere ex Russia originem ducunt. quamvis plurimi ex majori et minori Polonia nobiles, infamia notati, tum nonnulli ex Germania, Gallia, Italia, Hispania etiam, ob patrata facinora extorres, inter illos inveniantur: qui tamen religionis Graecae cultum observare, Ruthenicam linguam exercere, abjecta generis, si quae inerat⁹⁹, claritudine, plebeja cognomina assumere, atque omni civitate deposita, agrestem vitam degere coguntur. Domicilia majores eorum fixerant in locis naturae miraculo munitis, quae Borysthenes ad ostia sua vergens alluit¹⁰⁰. Catadupas olim veteres appellarunt Geographi, nunc a Roxolanis vernaculo sermone Porohy vocantur. Ibi ante corruptam disciplinam militarem, omnes per cohortes et legiones distributi, in summo obsequio, et continuo bellorum exercitio degebant, et tanquam nidulo aliquo affixi, palaestram hanc propter alias occupationes deserere nefas putabant. Victum parca manu, tum ex venatione, tum ex piscatione quaerentes, frugalitatem per omnia colebant. ab urbanis commerciis segregati, rei quae familiaris nullam aut parvam notitiam nacti, ab intemperantia et insolentia alieni, nihil aliud praeter arma sola attendebant. In Oczakoviensibus campis faelicissime saepius cum Tartaris dimicabant, et gloriam pro peculio satagentes, excursionibus maritimis ditones Turcarum infestare non desinebant. Exercitus eorum aliquot tantum millibus constabat, et observabantur gradus militiae, veteranisque et emeritis summus praestabatur honos. Quamobrem Divi Poloni Reges, jura, privilegia, ac immunitates certas iis largiti, singulari gratia bellicosos subditos suos fovebant, et prompto ubique patrocinio protegebant. Successu postea temporis, dum foecunda culpa secula et eorum priscum morem

⁹⁹ = *inerrat*.

¹⁰⁰ Вѣд „*alo, aliu, alitum (altum), ere*”.

depravassent, indies haec colluvies excrescere coepit. Non jam ex virtute et meritis censebantur milites, sed passim dabant nomina ex ditionibus Russiae ab agricultura, a variis opificiis profugi. Rustica imbellis illa multitudo non nisi gravis veteranis esse poterat. inde aemulatio ac dissensio exorta vetus militiae institutum¹⁰¹ inturbabat, parsimonia versa in rapinam, disciplina in contentionem, obsequiumque in licentiam mutatum. Praedabundi vagabantur passim per Russiam, Litvaniam, Kyoviensem et Braclaviensem Palatinatum. patebant libidini eorum Ecclesiae, fisci et nobilitatis bona. copiis etiam Reipubl., duce Stanislao Zolkievio, decertatum est cum Nalevaikone exercitus illorum Praefecto, qui profligatus, et cum sceleris sui sociis captus, in comitiis Varsaviensibus enormi supplicio immanium criminum dignas luit poenas. Non solum vero vi, sed et variis per praecipuos viros transactionibus, Respublica insolentiam eorum compescere, ad primumque illos ordinem redigere enitebatur. Quotiescunque enim aliquam suscipiunt expeditionem, numerosos exercitus ex rapina ditionum Regni alunt; ex bello reversi, quasi colonias quasdam per vicos et urbes, tam Regias, quam Nobilitatis, ducunt, omnique Praefectorum ac Dominorum suorum obedientia se exolvunt. Pauci ex veteranis in suis ad Borysthenem domiciis commorantur, reliqui, parta toties praeda locupletati, rei tantum Oeconomicae cum uxoribus et liberis operam navant. otio vero allectati in forenses contentiones se immiscent, ac in Comitiis, frequentibus legationibus partes eorum promovent, qui Graeci ritus religionem professi, in Latinos invehuntur, et Occidentalis, Catholicae nempe, Ecclesiae imperium renuunt. Non pridem stipendiarios suos voluit esse Respublica, quibus quotannis certa pecuniae summa Kyoviam reportatur. Summum apud illos obtinet regimen exercitus Praefectus, qui loco insignium gestat baculum ex arundine confectum. atque ut tumultuario modo, non suffragiis, sed solis acclamationibus, et frequentibus, pileorum in candidatum ejectionibus, eligitur: ita saepius instabilis vulgi libidine magistratu privatur; quam diu tamen munere suo fungitur, penes eum remanet supra quemlibet Cosacorum vitae et necis arbitrium.

¹⁰¹ Мало бути „*institutum*”.

Secundum honoris obtinent gradum quatuor bellici Consilarii, vocati Assavlii, cum Legato, qui Substitutus Praefecti exercitus nominatur. Sequuntur postea Castrorum, bellicarum machinarum, legionum praefecti, tum Centuriones, et publicus Notarius, qui census et sumptus eorum notare, et consilio religionis Graecae Monachorum literas ad Regem et Proceres Regni exarare solet. In Trechtimirovo, Palatinatus Kyoviensis oppido, quod iis Respublica, ob fidelem ex praestitis meritis, grati animi memoriam, donavit, asservantur, cum exercitus Praefecti et Consiliariorum scitu, eorum privilegia, tormenta bellica, varia ex dirutis Turcarum emporiis importata spolia, militaris etiam supellex, ac Regia vexilla, quae illis in signum supremi domini, quotiescunque pro Republ. arma sumunt, a Regibus Poloniae ex insigni benignitate mittuntur. Quando arduum aliquod negotium in exercitu incidit, ad concionem vocatur ab ipso Duce universa plebs. atque is primum vultu ad reverentiam et modestiam composito, aliquoties versus multitudinem se inclinans, destinatum ingreditur locum, et detecto capite, sub extenso Regio vexillo, inter caeteros assidentes, solus cum IV Consiliariis stat, statumque causae, quae in deliberationem venit, pleno comitatus sermone, proponit. Tunc vel crimina, si quae illi objiciuntur, diluit, aut, in proprium usum, aliquem ab exercitu favorem submisit. Illic omnia, quaecunque accepit, munera proferre, atque, ut ea sibi concedantur, multitudinem flagitare debet. Haec si renuat, omnia libidini ejus non vulgari, in voce et gestu, cultu permittit. Dum Praefectus exercitus eos alloquitur, verba illius summo silentio excipiunt, postea sententias suas alternis obruunt acclamationibus. Ad bellum maritimum aptissimos longus effecit usus. vehuntur lintribus, quibus a latere ad instar tabularum fasciculos ex arundine compactos contra tempestates et fluctus maris adnectunt, ac summa velocitate onustis triremibus Turcarum saepissime potiuntur. Plurimi eorum frameis non utuntur, sed sclopetis omnes. quo genere militiae Reges Poloniae, potentissimorum in orbe terrarum Principum peditatum adaequare possunt. Castra etiam, dextre in aliquot ordines redactis plaustris, ad normam fortissimi propugnaculi muniunt, quae Tabor appellant, et contra hostium impetum extremum ibi quaerunt refugium.

Hi itaque Zaporohenses ad bellum Turcicum accersiti, dum Borodavcae, ignavissimi, ut ante commemoravimus, hominis culpa tardius, quam ex communi usu erat, castris Polonis se conjunxissent, nec ob adventum hostis, sibi aut equis competentem commeatum comparare potuissent, largiter profecto juvabantur a militibus tum faeno, tum exiccato pane. at respectu tantae multitudinis illis victus non sufficebat, his diminuebatur. Cosaci vero indies magis frendentes, iteratis querimoniis Petrum Konaszevicium turbare non desinebant, qui, pro insigni sua in Rempubl. fide, pullulantem in exercitu suo seditionem statim Chodkievicio et Commissariis denunciavit, obnixè petens, ut serpenti malo mature obviam irent.

{*Tractatio Cosacorum Zaporohensium.*}

Commentariorum Chotinensis belli libri tres.
 – *Datisci, MDCXXXVI (1646).* – P.109-116.

* * *

{*Początek i obyczaje Kozaków Zaporozkich.*}

Wpóźd, nim opiszemy rokowania Komissarzów z Zaporozcami, uważamy za rzecz słuszną, rzec słów kilka o ich początku, obyczajach i ustawach, tak jakeśmy się od ludzi świadomych rzeczy dowiedzieli, i jakośmy się naocznie przekonali, – témbardziej, że sława ich u rozmaitych ludów świata jest wielką. Prawie wszyscy wywodzą swój początek z Rusi, lubo nie mało jest pomiędzy nimi szlachty z Wielkiej i Małej Polski, skazanych na utratę czci, oraz Niemców, Francuzów, Włochów, Hiszpanów, którzy dla popełnionych swawolnych¹⁰² bezprawi z kraju uciekać musieli. Wszyscy wyznają Grecką wiarę, używają ruskiej mowy, a zaniechawszy świetnych kto je nosił imion rodowych, przybierają gminne przezwiska. Zapomniawszy o wszelkiem wykształceniu, wiodą życie twarde i dzikie. Starszyzna ich założyła swe siedlisko w miejscach obronnych od natury nad Dnieprem przy kataraktach, które starożytni jeografowie nazywali Catadupas, a terażniejsi Rusini nazywają w swej mowie Porohami. Niedbając wcale o karność

¹⁰² Можливо після цього при друці випущене одне слово.

wojenną, rozdzieleni na chorągwie i hufce, żyli w ciągłych ćwiczeniach bojowych, a przywiązani do swojego legowiska, opuścić Kozaczyznę dla innego zatrudnienia, uważali za grzech ciężki. Niewymyślny swój pokarm dostając z polowania i rybołówstwa, dalecy od miejskiego handlu, zgoła, albo mało co znając związki rodzinne, nie wdrożeni do zbytku i niewstrzeźliwości, krom oręza nic innego nie znali. Często i szczęśliwie walcząc z Tatarami na polach Oczakowskich, gotowi poświęcić i sławę dla pieniędzy, nie wahali się przedsiębrać morskie wyprawy pustosząc Tureckie posiadłości. Wojsko ich zaledwie z kilku tysięcy złożone, przestrzegało u siebie wojennych stopni, szanując starych i zasłużonych wojaków. Świętej pamięci Królowie Polscy udzielili im pewnych praw, przywilejów i nietykalności, owszem przychylni dla swych rycerskich poddanych, ochoczą opieką zasłaniać ich zwykli. W następnych czasach, gdy płodne grzechem wieki popsuły stare obyczaje Zaporozża, tłuszczą Kozaczyzny codziennie wzrastać poczęła. Nie dla męztwa i zasług poczęto cenić rycerstwo; z prowincyi Ruskich od pługa i remiosł zbiegowie poczęli zagęszczać ich szeregi. Tłuszczą niewojennych wieśniaków wdzierała się w prawa starych i zasłużonych żołnierzy, spory i właśnie psowały dawne żołnierskie obyczaje, pomiarkowanie zamieniło się w łupiestwo, karność w niesforne swawole, uległość dla wodzów w samowolne nadużycia. Błędne ich kupy plądrowały na Rusi, Litwie, po województwach Kijowskiem i Brasławskiem, ofiarą ich swawoli bywały kościoły, dobra skarbowe i szlacheckie. Wojska Rzeczypospolitej, pod dowództwem Stanisława Żółkiewskiego, walczyły z hersztem ich kupy Nalewajką, który pobity i wzięty w niewolę, wespół z towarzyszami swych zbrodni, na Sejmie Warszawskim godną karą wypłacił swe ciężkie przewinienia. Rzeczpospolita nie tylko siłą, lecz i drogą rozmaitych układów starała się zapędzić Kozaczyznę w dawne jej karby. Ilekroć wychodzą na wojnę, liczne ich wojsko żyje z rabunku posiadłości skarbowych; za powrotem z wyprawy, zakładają jakby osady po wsiach i miastach krolewskich i szlacheckich, wyzuwając się ze wszelkiej uległości swym dowódcom lub panom. Mało który ze starych żołnierzy powraca na swoją Naddnieprzańską sadzibę; inni zwykle

zbogaceni łupami, wiodąc domową gospodarkę, żyją z żonami i dziećmi. Znudzeni próżnowaniem, radzi mieszają się do ulicznych kłótni, a na sejmy wyprawiają swe poselstwa, popierając sprawę wyznawców Greckiej cerkwi, którzy nieprzyznają praw Zachodniego łacińskiego Kościoła. Niedawno jeszcze Rzeczpospolita trzymała na swym żołdzie Kozaków, posyłając im corocznie do Kijowa pewne pieniężne kwoty. Najwyższy u nich rząd wojska sprawia Hetman, który za godło swej władzy nosi łaskę ze trzciny, a wybierany bywa nie głosowaniem, lecz tłumnymi okrzykami i rzucaniem czapek do góry; jak długo zaś piastuje władzę, należy doń prawo życia i śmierci każdego Kozaka. Drugi stopień wojennego znaczenia posiadają czterej Kozacy nazwani Assaulami, oraz Namiestnik Hetmana. Dalej idą: Oboźni, naczelnicy strzelby i dowódcy oddziałów, następnie Setnicy i publiczny pisarz, który podatków i ich rozchodu dzierży rachunek, a za poradą mnichów Greckiej wiary, układa listy do Króla i znakomitych panów. W Trechtimirowie mieście Kijowskiego województwa, które im nadała Rzeczpospolita w nagrodę wiernych zasług, zachowują się za wiedzą Hetmana i Assaulów ich przywileje, armaty, rozmaite na Turkach zdobyte łupy, sprzęt wojenny i Królewskie sztandary, które im na znak zwierzchniczej władzy, ilekroć za Rzeczpospolitą biorą się do oręża, Królowie Polscy łaskawie posyłać zwykli. Ile razy ważna wojenna okoliczność wymaga, Hetman cały lud przyzywa, i przemawia doń wedle okoliczności. Tu skromnie i z uszanowaniem Hetman kłaniając się gromadzie, zajmuje swe miejsce, z odkrytą głową i pod rozpostartym Królewskim proporcem; wszyscy siadają, a Hetman ze swoimi czterma Assaulami, stojący, zagaja rzecz na pełnym zebraniu. Tu albo wyrzuca występkę, jeśli się jakie zdarzą, albo na swoją korzyść o jakąś łaskę wojska uprasza. Gdy Hetman mówi, Kozacy w milczeniu słów jego słuchają, a potem okrzykami dają kolejno swe zdanie. Wprawa uczyniła ich zdolnymi do bitew na morzu. Pływają na łodziach, które z boków otaczają nakształt desek pękami trzciny, chroniącemi od burzy i fali. Tak, bystro lecą na Tureckie wybrzeża. Nie wszyscy noszą włócznie, lecz każdy z nich ma rusznicę, które tym kształtem używając wojsko Polskie, mogłoby się

równać z najpotężniejszą w świecie piechotą. Obozy ich zwane Taborami, składające się z wozów w pewien porządek ustawionych, służą im za ostatnie potężne schronienie od gwałtownego uderzenia nieprzyjaciół. Ci tedy Zaporozcy na wojnę Turecką przybyli, gdy winą Borodawki, jakieśmy rzekli, człowieka gnuśnego, późno się z wojskiem Polskiem złączyli, a dla przybycia nieprzyjaciół, niezdolali sobie ani koniom przygotować żywności, kazano naszemu wojsku dzielić się z nimi i sianem i sucharami. Lecz gdy liczba była niemała, zapasy przeto i dla jednych niewystarczały i u drugich nikły. Kozacy niezadowoleni codzień bardziej szemrali, codzień przychodzili ze skargą do Piotra Konaszewicza, który przez wierność ku Rzeczypospolitej zawiadomił Chodkiewicza i Komissarzów o knującym się w jego wojsku rokoszu, prosząc aby złemu wczesnie zaradzono. { *Rokowanie z Zaporozcami.* }

Jakoba Sobieskiego, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje. /przełożył z łacińskiego, życiorysem autora i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla.

– Petersburg, 1854. – S.43-46.

* * *

Прежде чем приступить к изложению переговоров комиссаров с запорожцами, считаю уместным сказать несколько слов об их происхождении, обычаях и законах так, как я слышал о том от людей компетентных и в чем сам имел случай наглядно убедиться, тем более, что слава их распространилась далеко среди различных народов. Почти все они выводят свое начало из Руси, хотя немало находится в числе их шляхтичей из великой и малой Польши, приговоренных к потере чести, а также немцев, французов, итальянцев, испанцев и других, принужденных оставить свою родину, вследствие совершенных там бесчинств и преступлений. Все они исповедуют православную веру, употребляют русский язык; они отреклись от прежних фамилий и приняли простонародные прозвища, хотя некоторые и принадлежали раньше к знатым родам. Забывши всякую цивилизацию, они

ведут жизнь дикую и суровую. Их старшина основана поселением в местности защищенной от природы, над днепровскими порогами, которую древние географы называют Catadupas а современные нам русины на своем языке называют Порогами. Не заботясь вовсе о военной дисциплине, они проводят жизнь в постоянных битвах и сечах; они разделены на хоругви и отряды /курени/ и настолько привязаны к своему логовищу, что счели бы тяжким грехом оставить казачество для иного рода занятий. Мало привязанные к семейной жизни, или даже совсем лишенные ее, живя вдали от городской торговли и непривычные к роскоши, они не знают ничего, кроме оружия, а незатейливое их содержание доставляют охота и рыбная ловля. Часто и счастливо сражались они с татарами в очаковских степях и, готовые жертвовать даже славою для наживы, предпринимали морские походы и опустошали турецкие владения. Войско их состояло едва из нескольких тысяч, но в нем существовали все военные и старые заслуженные воины пользовались большим почетом...

...Верховная власть над войском принадлежит гетману, который носит трость как символ своего достоинства. Выбирается он не голосованием, а всеобщими окликами и подбрасыванием шапок. Гетману принадлежит право жизни и смерти каждого казака, пока он сохраняет власть. Следующую ступень в военной иерархии занимают четыре асаула и наместник гетмана наказной гетман. Затем идут обозные, заведывающие артиллерией и предводители отрядов, сотники и генеральный писарь, который ведет счет приходам и расходам и составляет письма к королю и знатнейшим панам, для чего совещается с монахами греческой веры.

Когда говорит гетман, казаки в молчании выслушивают его речь, затем поочередно выражают восклицаниями свое мнение. От частого упражнения они приобрели навыки в морских сражениях. Флот их состоит из лодок, окруженных по сторонам связками тростника на подобе¹⁰³ досок, которые

¹⁰³ Напевно друкарський ляпеус (мало бути *подобие*).

предохраняют от волн во время бури; в таких лодках они быстро несутся к турецким берегам. Не все казаки носят луки, но каждый имеет ружье. Если бы польское войско было также хорошо вооружено, то могло бы померяться с сильнейшей в мире пехотой. Подвижной лагерь их, называемый табором, состоит из возов, расположенных в известном порядке, и служит им последним могучим оплотом при внезапных нападениях неприятеля.

*Мемуары относящиеся к истории Южной Руси.
– Выпуск 2 (перв. половина XVII ст.). – К., 1896. – С.91.*

* * *

Найвищу власть над військом має гетьман. Замість яких небудь відзнак носить він палицю з комишу. Виберають його без порядку, не подачею голосів, а тільки криками і киданням шапок на кандидата, і также часто капризом змінної черни позбавляється він уряду. Але доки він на уряді, має власть над життям і смертю кожного козака. На другім місці по нім що до поваги стоять чотири військові радники (*consilarii*) звані асаули, і легат, що зветь ся наказним гетьманом (*substitutus praefecti*). Далі йдуть начальники обозу, гармати, полковники. Потім сотники і генеральний писар (*publicus notarius*), що записує їх платню і видатки, і пише листи до короля і панів, порадивши ся з монахами грецької віри. В місті Терехтемирові, в Київськiм воеводстві, наданім їм за вірні заслуги річею посполитою, на память вдячності, – під завіданнем гетьмана і осавулів переховують ся їх привилеї, армата ріжна, здобич принесена з зруйнованих турецьких городів, ріжний военний припас і королівські корогви, що посилають ся їм королями польськими з особливої ласки, на знак своєї зверхности, всякий раз як вони ідуть на службу річипосполитої¹⁰⁴.

¹⁰⁴ *Pleno comitatis sermone* – автор, як бачимо, сильно підчеркує те поважання, з яким гетьман звертається до громади (*multitudo*).

Коли трапляється якась важна справа військова, гетьман скликає на збір всю чернь. Насамперед він кілька разів поклонивши ся перед громадою, надавши лицю свому вираз поважання і смиренности, виступає на призначене йому місце і знявши шапку, стає під розпущеним королівським прапором. Тільки він і чотири осаули стоять, а всі наоколо сидять, і так в промові повній чемности він викладає справу, яка прийшла під обряду. Потім збиває закиди, коли які небудь підносять ся против нього, або покірно просить у війська якоїсь ласки для себе. Тим способом одержує він нагороди, які дістає, і просить їх собі у громади. Коли вона відмовляє, він зносить всякий каприз її з незвичайним поважаннем в голосі і в постанові. Поки говорить гетьман до них, слова його вислухують ся в повнім мовчанню. Потім висловляють свої гадки – викрикують їх то ті то сі¹⁰⁵.

*Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VII.
– К., 1995 (першодрук – К.-Львів, 1909). – С.293-294.*

* * *

Походження, життя та звичаї козаків запорізьких

Ці зрештою вночі, козаків запорізьких загопи Тир¹⁰⁶ перейшли, повсюдно турків на пасовиськах міцно сплячими знайшовши, табуни, зібравши, відігнали, усіх [чабанів] побили¹⁰⁷. Утім, перш ніж [мовити про] переговори, що комісари із запорожцями вели¹⁰⁸, оповімо (оскільки досі далеко поміж різними племенами слава, що про них поширюється, знана) дійсно на правах очевидця або за посередництвом мережі [контактів] про початок, звичаї та інституції їх¹⁰⁹, розглянувши те, що і від знаючих чув, і сам, побачивши, відзначив. Майже усі вони з Русі походження ведуть, хоча

¹⁰⁵ Commentariorum Chotinensis belli l. III, 1646, с.113-5. Російський переклад в Мемуарах багато пропускає (II с.91). Оповідання Собеского про козаків писане без сумніву до кампанії 1625 р.

¹⁰⁶ Дністер.

¹⁰⁷ Йдеться про прибуття запорожців під Хотин наприкінці серпня 1621 р.

¹⁰⁸ Переговори були переважно з технічних питань розміщення запорожців під Хотином, організації постачання та налагодження бойової співпраці.

¹⁰⁹ Себто козаків.

чимало з Велико- та Малополющі шляхтичів, на позбавлення честі засуджених¹¹⁰, а деякі з Німеччини, Галлії¹¹¹, Італії, Іспанії навіть, через вироки за злочини вигнані, між ними знаходяться; які, утім, релігії Грецької сповідання дотримуються, рутенську¹¹² мову уживають, простого походження, якщо навіть хто [досі] носив знатне, плебейські імена приймають і для усього громадянства померлі, дике життя вести змушені. Оселя¹¹³ більшості з них визначається в місцях природою на диво укріплених, які Борисфен утворює, до гирла свого плинучи. Катадупас¹¹⁴ колись давні географи називали, а тепер від роксоланів місцевою говіркою Порогами звуться. Де до занепаду військової дисципліни, усі на хоругви¹¹⁵ та полки¹¹⁶ поділені, в цілковитій покорі, і постійно у війні вправляючись жили та, ніби до гніздівля якогось прив'язані, палестру¹¹⁷ цю задля інших занять покинути злочином¹¹⁸ вважають. Живуть убого гуртом¹¹⁹, то з мисливства, то з рибальства заробляють, про запаси плодів для усіх турбуються, від міської комерції відрізані, майна [приватного] жоден [не має], хіба невелика кількість заслужених випадково отримує, надмірності та розкоші невідомі [їм], ні про що інше, окрім зброї одної, не турбуються. В Очаківських полях найщасливіше¹²⁰ часто з татарами б'ються та славою за майно сплячують, нападами приморським областям турків загрожують безупинно. Війська їх такого лише кілька тисяч існувало і, дотримуючись рангів військових, ветеранам та відставним загальну проявляли пошану. Ось чому покійні¹²¹

¹¹⁰ Варіант – „неславою заплямованих”.

¹¹¹ Франції.

¹¹² Українську.

¹¹³ Варіант – „місцем перебування”.

¹¹⁴ *Catadupa* – первісно назва для малих нільських порогів (караакт-водоспадів) у Південному Єгипті (у Сієні, на кордоні з Ефіопією).

¹¹⁵ Дослівно – „когорти”. Можливо контекстним перекладом слід вважати „курені”.

¹¹⁶ Дослівно – „легіони”.

¹¹⁷ *Палестра* – давньогрецькі школи гімнастики та боротьби.

¹¹⁸ Варіант – „зріхом”.

¹¹⁹ Варіант – „працею”.

¹²⁰ Варіант – „найродючіших”.

¹²¹ Термін „*Divus, i*” („бог”) увійшов в обіг як епітет з іменами померлих цезарів в імператорську добу Стародавнього Риму.

польські королі, права, привілеї та імунітети певні їм щедро дарували, винятковою милістю лицарських підданих своїх підтримували та часто наділяли, щоразу коли покровительством охоплювали¹²². Нащадки пізніших часів, коли плідна на злочини доба і їх давній звичай спотворила, поповнювані тим набродом, розростатись почали. Вже не з доблесті та заслуг оцінювалися вояки, але без розбору давали ім'я [козацьке] з областей Русі від ріллі¹²³, від різних ремесел втікачам. Того простолюду невійськового маса¹²⁴ лише поштивими ветеранами стати здатна була, тому суперництво та чвари починала, старовинний війська лад змішувала, стриманість обертала у грабунок [нестримний], дисципліну в сварку, послух на сваволю змінювала. Задля грабунку блукали там і сям по Русі, Литві, Київському та Брацлавському воєводствам. Загрожувала сваволя їх церкві, королівщинам та шляхті добрій, ба навіть багатствам держави¹²⁵. [Відтак] Гетьман Станіслав Жолкевський рішуче бився з Наливайком, війська того старшим¹²⁶, якого розгромив та з заплямованими злочинами його співучасниками схопив. На сеймі Варшавському надзвичайному¹²⁷ страчений люто за провини [Наливайко] гідними заплатив муками. Не лише навіть силою, але і різними, за посередністю кращих мужів, угодами, Річ Посполита зухвальства їх стримувала, до того початкового ладу повернути намагалася. Бо щоразу як якусь почнуть виправу багаточисельне військо з грабунку областей Корони годується; з війни повернувшись, майже колонії певні по селах та містах як королівських, так і шляхетських створюють, усі старшинам та панам своїм

¹²² Тут мова про наближення козацького статусу до шляхетського.

¹²³ Дослівно – „сільського господарства”.

¹²⁴ Варіант – „чернь”.

¹²⁵ Дослівно – „Речі Посполитої”.

¹²⁶ Собеський вживає різних латинських термінів для позначення керівників коронного (dux) та козацького (praefectus) військ, контекстними варіантами перекладу для цієї опозиції можна прийняти „гетьман” (коронний) – „старший” (козацький).

¹²⁷ Згаданий варшавський сейм 10 лютого – 25 березня 1597 р. справді був надзвичайним (позачерговим). Звичайні сейми скликали щодвароки, а попередній відбувся у Варшаві 26 березня – 13 травня 1596 р., тобто з часу його проведення не сплинуло ще й року.

послух дотримують¹²⁸. Деякі з ветеранів на своїх при Борисфені осідках затримуються, решта, почасти цілком здобиччю¹²⁹ постачається¹³⁰, над господарством лише з жінками та дітьми старанно працює. Спокій навіть обравши, вони в громадській¹³¹ суперечки втручаються і на Сейми часто послів окремих від них посилають, які Грецької віри конфесію оголошують своєю справою, на латинян нападають та західної католицької, насправді, церкви панування відкидають. Недавно [їх] найманцями своїми забажала мати Річ Посполита, для яких щорічно певну суму грошей Київ отримує¹³². Найвище у них командування зосереджує війська Старший, який вживає як знак влади носіння жезлу з очерету виготовленого. І [його] у спосіб стрімкий¹³³, не голосуванням, але єдино криками та частим шапок підкиданням за кандидата, обирають; [і] так само, часто за бажанням непостійної черні, уряду позбавляють. Зрештою, як довго обов'язки свої виконує, у руках його перебуває влада над життям та смертю кожного козака. Другі за честі, якою вони володіють, ступеня – чотири військові радники, звані осавулами, з помічником головнокомандувача, якого заступником Старшого¹³⁴ військо іменує. Далі після цих йдуть табору, армати, полків старші¹³⁵, потім сотники та громадський нотарій¹³⁶, який облік майна¹³⁷ та витрат їх записує та, зазвичай за радою грецьких монахів, листи до короля та вельмож королівства пише. У Терехтемирові, воєводства київського містечку, яке їм Річ Посполита, для задоволення пам'яті [їх] вірності з виказаними заслугами, дарувала, зберігаються, разом з війська Старших та

¹²⁸ Мова про т.зв. *козацький присуд* – претензії козаків на екстериторіальність та внутрішню автономію.

¹²⁹ Варіант – „уловом”. Напевно мова про *промисли*.

¹³⁰ Варіант – „збагачуються”.

¹³¹ Варіант – „судові”.

¹³² Мова про реєстрове козацьке військо.

¹³³ Варіант – „стихийно-безладний”.

¹³⁴ Контекстний варіант – „наказним гетьманом”.

¹³⁵ Контекстний варіант – „обозний (генеральний) та полковники”.

¹³⁶ Контекстний варіант – „генеральний писар”.

¹³⁷ Тут можливо йдеться про самий *реєстр* козаків.

осавулів постановами¹³⁸, їх привілеї, військова армата, різна з розорених турецьких торгівельних поселень вивезена здобич, а також військове спорядження та королівські прапори¹³⁹, які їм на знак верховної влади¹⁴⁰, щоразу як за Річ Посполиту зброю піднімають, від польського короля з надзвичайної ласки посилаються. Коли скрутне яєсь становище у війську трапляється, до зібрання скликають від самого гетьмана усю чернь¹⁴¹. І він насамперед, надавши обличчю вираз поваги та скромності, по кілька разів у бік натовпу¹⁴² своїх уклоняється, проходить на призначене місце та знявши шапку, під розгорнутою королівською короговою, між іншими, які сидять, тільки він з чотирма осавулами стоять, певні справи, які на обговорення надійшли, докладним гречним викладом оголошує. Тоді або закиди, якщо навіть які вони висувають, спростовує, або в особистих потребах якусь від війська ласку уклінно просить. Притому усе, що б не отримав¹⁴³, за милість приймає та, щоб вона собі [не] вирішила, черні настійно вимагати зобов'язується. Коли ці відмовляють, усі примхи¹⁴⁴ їх не оприлюднює, голосом і порухом повагу виявляє. Доки Старший війська їх промовляє, слова його зрештою мовчки вислуховують, потім думки свої, по черзі, сиплять вигуками. До війни морської найпридатнішими [козаків] тривалий зробив досвід¹⁴⁵. Плавають на човнах, які з бортів на кшталт дощок пуками з очерету вигаданими проти бур та хвиль моря, обв'язують і досконало легкі¹⁴⁶ вони важкими галерами турків найчастіше заволодівають. Багато з них списів не вживає, але рушниць – усі. Цим створюють армії Корони Польської можливість дорівнюватись найпотужнішій в світі земних володарів піхоті.

¹³⁸ Контекстний варіант – „універсалами”.

¹³⁹ Контекстний варіант – „корогви”.

¹⁴⁰ Себто на знак того, що вони виступають від імені певного зверхника.

¹⁴¹ Контекстний варіант – „сірому”.

¹⁴² Варіант – „черні”.

¹⁴³ Варіант – „почув” (у відповідь).

¹⁴⁴ Себто приховані бажання.

¹⁴⁵ Варіанти – „звичка, вправа”.

¹⁴⁶ Варіант – „швидкі”.

Табір також вправно в кількох порядках¹⁴⁷ роблять з возів, за нормами найсильніших оборонних укріплень, який Табір називають та проти ворогів натиску крайнього в ньому шукають сховку. Таким чином ці Запорожці для війни турецької часто виправлялися, доти доки Бородавка найбездіяльніший, як вище згадувалось, людина винна у зволіканні з тим, що на загальну потребу було, табір польський з своїм з'єднав, але не зміг, внаслідок швидкого наближення ворогів, собі або коням відповідних припасів приготувати, сильно дійсно допомагати [прийшлося] від армії [урядової] то сіном, то сушеним хлібом. Але, враховуючи таку величезну масу цих [козаків], харчів, з ними розділених, не вистачало. Козаки, зрозуміло, з дня на день більше обурювались, знову і знову скаргами Петра Конашевича турбувати не припиняли, який, на знак своєї до Речі Посполитої вірності, про паростки заворушень у війську своєму постійно Ходкевичу та Комісарам давав знати, усіма силами намагався, щоб зміїного яблука¹⁴⁸ дозрівання попередити¹⁴⁹.

{ Перемовини з козаками запорізькими. }

▣ ▣ ▣

10.

Шимон Старовольський

Levioris deinde armaturae, alij sclopetis oblongis, alij autem faretris et lanceis brevioribus sunt armati: et utrique loricis induti, atque communi nomine Cosachi appellati. Pedites verò, alij vocantur Haiduci, qui sunt è Polonia, aut Hungaria conscripti: alij Cosachi Zaporosenses, qui è partibus Russiae vicinis Scythiae, ultrò nomina dant militiae, et ducem suum proprium, disciplinamque castrensem habent. Omnes autem isti, frameis incurvis seu acinacibus, et sclopetis oblongis in praelio

¹⁴⁷ Варіант – „шикуваннях”.

¹⁴⁸ Себто – яблука розбрату.

¹⁴⁹ Варіант (після *щоб*) – „розповзанню зла швидко завадити”.

utuntur: nisi quod illi priores, uniformi vestium colore a Rege donantur: isti, rudi panno tecti, equos singuli ferè atque currus habent, quibus deinde castra sua muniunt, et in praelijs loco aggeris aut sepimentorum cōtra* potentiam hostis utuntur (...) proque occasione et necessitate, partim in equis, partim pedes pugnāt: partim dinique** nauiculis suis conscensis maria pervolant, et Turcae ditiones infestant. Ut igitur omnis fere equitatus noster (praeter servos) è nobilitate est, sic totus peditatus è plebe, praeter cohortium ductores et praefectus Haiducorum. Nā*** Cosachorum Zaporosensium, uti centuriones, et Chiliarchae, sic et Dux ipse, quem è medio sui eligunt, plebeius est: modo artis bellicae peritus sit et fortunatus, alias deponitur statim, et alter illi surrogatur. Quē**** sequentes, terra et mari Scythas Tauricanos, atque Turcas assiduè bello lacesunt, et maximas de illis saepissimè victories referūt, adeo ut iam aliquoties Constantinopoli nostra ętate* trepidatum fuerit.

*Simonis Starovolsci. Polonia. –
Coloniae, MDCXXXII (1632). – P.252-254.*

* * *

{з параграфу „Wojsko”}

A jest jazda sama jakby czworakiego rodzaju, piechota zaś dwojakiego. Z jeźdźców jedni są cięższego uzbrojenia, drudzy lżejszego; z tych, których nazywamy ciężkozbrojnymi, jedni są kopijnicy i pospolicie zwa się husarzami, a inni w arkebuzy także zbrojni i nazywani są arkebuzerami; i jedni, i drudzy zaś w żelazne pancerze oraz szyszaki są okryci. Spośród lekkozbrojnych następnie jedni w arkebuzy wydłużone, drudzy natomiast w sajdaki i krótsze lance są uzbrojeni, przy czym i jedni, i drudzy pancerzami są okryci wspólnym imieniem kozaków są

* Напевно тут *contra*.

** Напевно тут *di(dis)-neque*.

*** Напевно тут *nae(ne)*.

**** Напевно тут *quae*.

* Тут *aetate*.

nazywani. Z pieszych zaś jedni, których zaciąga się z Polski albo Węgier, zowią się hajdukami, drudzy to kozacy zaporoscy, z okręgów Rusi pobliskich Scytii, którzy, również jako żołnierze kozakami nazywani, mają swego własnego wodza oraz własną taktykę obozową. Wszyscy zaś oni spis albo szabel i rusznic w bitwie używają, tyle że ci pierwsi jednolitą odzieży barwę otrzymują od króla, tamci, w byle jakie płaszcze odziani, prawie wszyscy konie i wozy mają, którymi następnie otaczają swoje obozy i w bitwach jako szanćów albo ogrodzeń przeciw impetowi wrogów ich używają (lecz tych szerzej opisaliśmy w *Rycerzu polskim* dla papieża Urbana VIII) i w zależności od sytuacji czy konieczności bądź to na koniach, bądź pieszo walczą, bądź wreszcie na czółna swe wsiadłszy, morzem płyną i niepokoją tureckie dzierżawy.

Jak przeto cała prawie jazda nasza (prócz ciurów) ze szlachty jest, tak cała piechota z pospólstwa, oprócz dowódców oddziałów i oficerów hajduków. U kozaków zaporoskich przeciwnie, tak setnicy i tysięcznicy, jak nawet i wódz sam, którego spośród swoich wybierają, chłopem jest, byleby w sztuce wojennej był biegły i w boju szczęśliwy: w przeciwnym razie zaraz go zrzucają i kogo innego na jego miejsce obierają. Jak było powiedziane, lądem i morzem Scytów taurydzkich oraz Turków ustawicznie wojną niepokoją i najczęściej bardzo głośne zwycięstwa nad nimi odnoszą, do tego stopnia, że już kilka razy w naszym wieku Konstantynopol był w trwodze.

Starowolski Sz. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzami opatrzył Antoni Piskadło.

– Kraków, 1976. – S.140-141.

* * *

Caput VLTIVM.

De Cosachis Zaporosensibus.

{Alii Coschi sunt, qui in Germania ferunt, et alii qui Turcas incursant.}

Quoniam multi multa de Cosachis fabulati sunt, vel Byzantio, vel ex Alemania, de illorum excursionibus in Turcarum regiones, litteris acceptis, per ordinarios tabellarios, qui nova quotidie spargunt, et nusquam certa adferunt, nescientes quod alii Cosachi sint, qui in Germania fuerunt, alii qui Turcam eiusque populos infestant: idcirco speciali hic modo Zaporosenses, qui Mari Euxino vicini manent, et cum Barbaris gentibus, bella quotidiana gerunt, describere intendimus, cum de illis Cosachis equitibus, quales Germanico Caesari suppetiabantur satis abunde capite paulo superiori dictum sit; maxime quod plurimi reperiantur rerum nostrarum imperiti, qui putent Cosachorum gentem, a Regni Poloniae populis esse diversam, lingua et origine.

Itaque sciendum Cosachos duplices esse equites Polonos leviter armatos alios; de quibus iam diximus: et alios pedites, ex Russiae provinciis, hoc est, Chioviensi, et Braclaviensi, Palatinatibus rusticos collector, et colluivem plebis; dicique *Zaporosenses* quasi ultra limitaneos poroh enim in Roxolano limen significat. *{Unde dicti Zaporosenses Cosachi.}* Ubi ergo Borysthenes, Russiae totius principalis fluvius, receptis amnibus innumeris auctus, ex cedit limina seu fines Terrae Chioviensis, quae ultima est versus Orientem, Regni Poloniae provincia, ibi in alveum unum sese recipiens, quo longius per decliva fertur, eo maiori cum impetu ad ima decurrit; et mole sua decidens inferius, gradus quosdam efficere videtur: donec ad infimam planiciem delatus, in ramos sese complures dividit, et insularum quas efficit oppositu cursum suum retundit, ac lenius postea in mare Euxinum defertur. Gradus itaque illi quos fluvius ille decidens frequentius efficit, porohi vulgo dicuntur, seu limina: et Cosachi ipsi, in insulis fluvii ultra limina illa habitantes. *Zaporosenses, et Cosachi, quasi omnia spernentes, etiam ipsam mortem. {Tres Cosachorum insulae in quibus habitant.}* Inter insulas autem Borysthenis, tres censentur esse praecipuae, in quibus Cosachi resident piscatu, venatione, aucupio, et rei militaris exercitio, vitam traducentes. Prima insula ab eis vocatur Tomacouca, a Thoma, duce quodam illorum denominata.

Secunda Kochan, quasi delictum velis dicere, quod multum Cosachis placuerit in ea habitare. Et tertia Visniovecki, quia ex Satrapis Russiae, Visniovecuis quidam, bella olim cum Tartaris, suis auspiciis gerens, eo sese cum suis velut in arcem munitissimam recipere solebat.

{*Qui sint*¹⁵⁰ *Zaporosenses.*} Sunt ergo Cosachi Zaporosenses rustici, ex pagis aut oppidis diversorum Equitum Poloniae, sed praecipue Regis ipsius, atque Episcopi Chioviensis, ultro; et sine stipendio ullo collecti, sola militaris gloriae fama illos convocante: Graecanici ritus omnes, et omnis litteraturae paene ignari. {*Quando coeperunt esse.*} Coeperunt autem originem suam, regnante in Polonia Sigismundo I qui cum Tartaris, Moschovitis atque Daciae incolis bella gravissima gessit: quibus exercitatus a puero Ostaphaeus quidam Daskievicius; ex oppido Ourucko, subditus Constantini Ducis Ostrogii, Generalis exercituum Magni Ducatus Lithuaniae, {*Et que Authore.*} viri bellicosissimi, postquam ad maturiorem aetatem devenit, coepit statim animos commillitonum praensare, et ut signa sua sequantur rogare, ac suadere, quod et persuasit: factaque nonnulla manu, duxit in hostem propriis auspiciis, semel atque iterum, et conglobatos tandem, indigetavit nomine Cosachorum, quasi contemnentium cuncta, praeter famam bonam: atque sic ex parvis initiis, sectam militarem fecit: et revera magnam. Nam statim in primordiis illis, et Moscho, et Tartaris valde gravis fuit, multisque cladibus Barbaros ille ipse affecit, Baltheo Equestri pro meritis a Rege donatus, et multis Praefecturis ornatus. Tandem vita functo, Centuriones novum sibi caput elegerunt, cum undique ad se praecipua quaeque iuventus conflueret divite praeda alliciente: obtinueruntque usu, et temporis successu, ut in hostem quando sibi placeret irent, etiam Rege inscio, et Repub. donec in Comitibus Regni moderatum fuit.

{*Aggregati successive et multiplicati etiam externos Principes bello iuvarunt.*} Praestiterunt nihilominus saepius fidelem patriae operam, vicinis quoque Principibus missis suppetiis, contra hostes fidei, videlicet Ivoniae, et

¹⁵⁰ Помилка, має бути *sunt*.

Bogdano, Moldaviae: Aaroni, et Michaeli, Valachiae, Dynastis: Christophero, et Sigismundo Bathoreis, Transylvaniae Principibus: Rudolpho, et Matthiae Romanis Imperatoribus, Hungariae florentissimum regnum ab Otthomanica crudelitate vindicantibus: {*Nobiles Polonos secuti Turcam infestarunt.*} ut hic omittam Lascios, Visniovecios, Strussos, Potocios, Jaslovecios, Pretificios, Buczacios, Korecios aliosque Podoliae megistanes, et Heroes fortissimos quos illi toties secuti, Turcarum exercitus atrocissimis cladibus affecerunt: {*Cum suis Ducibus progressi barbaros cladibus affecerunt.*} feceruntque illustre nomen Polonum, obtentis de Barbaris felicissimis victoriis, propriis eorum Polemarchis praeuentibus, quales fuere Svierscovius ille animosus, Holubcus, Kosska, Serebrny, Loboda, Sagaidaczny, et qui nunc illis praeest, vir multa belli peritia clarus Dorossenko. {*Sed vetustate temporis omnia corrumpuntur et in deterius eunt.*} Sed quia nihil tam sanctum esse potest, quod non corrumpat diuturnitas temporis: multaque probe a maioribus instituta, uno senectutis vitio defluxisse in turpissimos ritus videmus. Ita et illorum institutum, bono fine, ad propulsandos Barbarorum incursus, statutum, corruptis successive moribus et disciplina, protulit nonnullos, qui contra fas nefasque ausi, non vicinos modo populos, pacem nobiscum colentes, armis lacescere¹⁵¹, verum etiam patriam ipsam hostili plane modo depopulari, et in dominos suos rustici saevire. {*Cosachi puniti saepius a Regibus Poloniae.*} Quare audentem Dacos contra pacta Reipub. incursionibus infestare, Rex Stephanus, Divae memoriae Ducem eorum Podkovam, Leopoli capitis supplicio punivit. Serenissimus vero Rex modernus, Nalivaicum primo Generalem illorum Varsoviae Senatus decreto condemnavit. Deinde bello Moscovitico peracto, per Generalem magni Duc. Lit. Carolum Chodkievicium, grassantes per regni provincias, et nescio quid hostile molientes, clade notabili affecit, atque sic Pinscensem districtum, ac Modzyrensem, ab exactionibus ingentibus liberavit. Quos iterum Chodkievicus idem, tempore belli Turcici ad Chotimiam compescuit, decapitatis ex eis octuaginta praecipuis et Duce illorum Borodavka. Denique ante triennium,

¹⁵¹ Мало бути „laccessere”? „lassescere”?

Stanislaus Koniecpolski, Regni Poloniae Generalis, rebelles bello ultus est, occisis ex eis octo millibus in acie: reliquos (nam quadraginta millia fuerunt) adstrictos sacramento, veterem disciplinam servare coegit.

Fiunt autem Cosachi Zaporosenses tali modo: primo¹⁵² vere, cum nives liquefacti campos aperire incipiunt, quisque militari gloria concitatus, { *Quomodo*¹⁵³ *Cosachi exercitum suum colligunt.* } comparata navicula et commeatu, navigat secundo Borysthene, ad illas superius explicatas insulas Cosachorum, ubi dux illorum, seu Generalis, dilectum facit ex eis, qui veniunt, et quem aptum censet, referri in cathalogum a Secretario iubet: ineptum, recepto ab eo, quem secum tulit, commeatu, domum remittit. Conscriptos, vero, tradit disciplinae decurionum, quibus obedientiam perpetuo tenentur, donec vel statum, vel conditionem non permutaverint. Generalis ipse, de medio illorum eligitur: et durat, quantum, et fortuna cum illo: Si tamen prudens, et gnarus rerum erit, comprobatur a Chiliarchis, sicut et isti a Centurionibus, aut Centurio a Decurionibus, usque ad terminum vitae: ad quem actum, sicut et ad reliqua consilia, non pertinent tyrones¹⁵⁴, usque ad triennium suspensi: quo tempore servorum loco sunt, et puniuntur gravissime a suis decurionibus, si quid delinquerint. { *Quomodo tyrones puniunt.* } Qui unus praeter novem commilitones veteranos, habebit triginta, et interdum quinquaginta tyrones, quibus imperat herili modo, maxime cum ad praelium descenditur: nam tum, si qui forte ex eis diffugissent, comparere amplius non poterunt, nam fuissent capite puniti; nisi forte domi, cum iam redeunt omnes in hyberna¹⁵⁵, idque cum facti deprecatione. { *Quomodo Zaporohos custodiunt.* } Per brumam vero Generalis domum rediens, relinquit in qualibet insula, quingentos, ad custodiam locorum, tormentorum, aliarumve machinarum bellicarum: ubi sub megalibus¹⁵⁶ ex arundine factis, corticibusque arborum contectis, expectant reditum illius, et

¹⁵² Початок уривку перекладеного М.Грушевським (назви параграфів на полях він опускав).

¹⁵³ Мало бути „Quomodo”.

¹⁵⁴ Від „tirocinium, i”.

¹⁵⁵ hiberna.

¹⁵⁶ Від „mygale, es”.

commilitonum; existimanturque esse clariores reliquis postquam aliquot annis; frigus et algorem ibi; atque famem, pro communi bono in excubiis manendo, supportaverint.

{*Quibus armis utantur.*} Arma omnes habent, sclopetum oblongum, et gladium incurvum: alii brevem lanceam, et sagittas, sed rarerer; thoracem ferreum, aut loricam, nullus, nec generalis ipse; sicut nec vestem splendidam, aut lautiozem mensam. Sed rudi gausape, et penula tecti, piscibus sole siccatis, et ferina vitam sustentant, fruituri mele, et sero lactis ad uxores reversi; namque in castris illorum faemina nulla esse potest, nisi forte cum praeda alia capta.

Bellandi modum duplicem habent. Mari, et Terra. {*Quomodo bella gerant in mari.*} Mare non omnes conscendunt, sed qui audaces tantum, et apti sufferre faetorem illius. naviculis utuntur, quae triginta homines aut amplius paulo capiunt, nec submergi a fluctibus possunt, certae herbae fasciculis per circulum navis adnexis. non se tamen pelago committunt, sed dextrum solum littus¹⁵⁷ adnavigant, Bassarabiam atque Thraciae agros palantes, in quantum pedes, una nocte recedere a navibus possunt. Longius, cum ad sinistrum Tauricam Chersonesum depopulantes navigant, quia Scithas contra se minus audere sciunt. Quod si in triremes Turcarum inciderint, consultius semper habent occumbere, quam turpiter fugire, aut deditionem fecere, atque ideo impares etiam viribus, pugnam non detractant, et frequentius versi in desperationem vincunt. Sicque victoria obtenta, interdum in Asiam, et Trapezuntum usque, cum triremibus Turcarum et signis, excurrunt, trucidantque aut capiunt quos offendunt incautos. Sed hoc antea fieri solebat; nunc Turca collocatis in custodiam maris illius, omnibus ferme navibus suis, praepedivit multum conatus illorum, qui frequentius iam proxima Constantinopoli praedia, igni succendere, aut depraedari solebant. Nec lucrari modo quidquam possunt, amplius nisi astu militari, seu stratagemate aliquo.

{*Quomodo in Terra Tartarorum.*} Cum autem in campos Nohayscensium Tartarorum, aut Praecopensium excurrunt, pedes omnes eunt; et si greges equorum

¹⁵⁷ litus.

nanciscuntur, extemplo se equites faciunt, et vel incursant hostem perturbatum, vel redeunt ad terram suam, et munitiones Borystenis, si ingruentem vident. Quod si armenta tantum, et oves repperierint, ligatos caudis, et cornubus pro munitione statuunt, si hostis ferox in abeuntes, et sic velut vallo muniti propugnant.

{*Quomodo in provinciis planis ubi currus habere possunt.*} Caeterum quando in alias provicias exercitum ducunt, currus uno equo tractos singuli habent, et bombardas secum aeneas trahunt, seu tormenta. Quilibet autem praeter pulverem bombardarium, et commeatum suum, tenetur habere securim, falcem, ligonem, restes et alia necessaria seu vallo faciendo, seu curribus ligandis, quando cum exercitu toto proceditur, pugnando per viam cum hoste: {*Quid Thabor dicatur.*} Et tum illi curruum in ordinem dispositionem Thabor appellant; Ubi ante, et a tergo machinas relinquunt: ipsi autem, latera cum sclopetis tegunt, et si grave periculum imminet, inter currus se se recipiunt; propugnatque tanquam ex munitione. Quod si non suffecerit et istud, currus e[un]dem in instanti terra implent, et vallum extruunt firmiorem.

Et is est modus bella conficiendi Cosachis, qui cum suo Thabor iuncti equitibus Polonis, magni solent esse momenti, ut ante septennium, in bello illo magno cum Turcis, experti sumus. {*Disciplina militari veteres repraesentant.*} Nec excedunt ipsi numerum quindecim millium, sed cum gregario milite, seu tyronibus, faciunt exercitum quadraginta millium, quos disciplina veterum Romanorum, habent; et silentium in castris, sobrietatem, obedientiam, reticentiamque secretorum diligentissime omnes observant, et vel Spartano more, aut potius rigore, delinquentes corrigunt. {*Sine stipendiis Reip. militant.*} Reipub. absque aere et stipendiis, ad solius Regis mandatum, in bellis servitia praestant et [...]; quos tamen bello finito Rex summa aliqua notabili, donare solet, ac principales, possessionibus agrorum aut villarum. Tum nobiles ipsi quorum subditi sunt manumissione, et muneribus condignis. Non omnes tamen simul in bellum eunt, sed prout illis Regni Generalis supremus mandaverit: nam reliqui

partim in mare excurrunt, partim in campos latissimos Scytharum, partim in excubiis Podoliae, et insularum suarum manent¹⁵⁸.

{*Regis Poloniae pro Regni defensione ultima potentia.*} Quod si igitur generalis aliqua expeditio Reipublicae fuisset promulgata, habuisset Rex Poloniae, dilectu facto ex omnibus provinciis *Peditum* partim Haiducorum partim Cosachorum *octuaginta millia*. *Equitum* tum gravioris, tum levioris armaturae circiter *ducenta millia* absque ullis stipendiis, et indictione vectigalium. Sed qui non potuissent in unum locum convenire, ne nudaren[t qu]ae partes Regni: maior tamen pars potuisset aggregari, caeteris ad custodiam provinciarum relictis. Et ob id singulis annis, prima post Pascham Dominica, singuli districtus a suis Palatinis lustrantur, solentque omnes parati esse in omnes occasiones graves. {*Ordinarii exercitus Polonorum.*} Caeterum bella ordinaria milite stipendiario peraguntur, quibus Respub. ipsa tributis indictis persolvit, Rege nihil de suis proventibus spendente¹⁵⁹. Quibus adduntur cohortes ultro in bella et sine stipendiis euntium: tum cohortes ditiorum, qui aut filios, aut nepotes suos ob patriae amorem, propriis sumptibus in castra mittunt. Reperiunturque complures, qui mille, et amplius, milites suo aere ducunt, quotiescunque Patriae necessitas postulaverit. Nusquam tamen talis exercitus solet esse maior millibus viginti, quia eodem tempore simul, oportet alium exercitum, alibi, et interdum quatuor in lo[co]s habere. Unde meis temporibus, maiorem exercitum contra hostes Patriae, non vidi, quam fuit ille *contra Turca[s] ad Chotimiam*, ubi cum mercenario, *triginta Polonorum, et quadraginta Cosachorum Zaporosensium millia fuere*.

Et hactenus, de excellentia Equitis Poloni, eiusque more militandi. Nunc ad te, o aeternum Numen, aeterna potentia Patris, breves, sed calidas preces converto. *Contere brachio tuo forti fortitudinem inimicorum nostrorum, et disperge illos in virtute tua, ut cognoscant quia non est alius, qui pugnet pro nobis nisi tu DEUS noster. Quoniam Rex noster sperat in te Domine, inveniatur manus tua omnibus inimicis tuis et dextera tua protegat eum.*

¹⁵⁸ Кінець уривку перекладеного М.Грушевським.

¹⁵⁹ Мало бути „splendente”.

FINIS.

Simonis Starovolsci. Eques Polonus.

– *Venetiis, 1628. – P.51-68.*

* * *

“Раннєю весною, коли сніги починають сходити з степів, кожний охочий до воєнної слави, спорядивши човна і припас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх вожд набирає військо з сих приходнів: здатних каже писареви вписати в реєстр, а нездатних відправляє до дому, забравши принесені ним припаси. Прийнятих роздає під владу десятників (отаманів): їх вони слухають, доки не змінить ся їх зайняте або становище. Гетьман вибираєть ся з поміж них і зістаєть ся на уряді, поки фортуна служить; як він розумний і знає своє діло, то він до смерти все потверджують ся на своїм уряді полковниками, так як полковник сотниками, а сотники отаманами¹⁶⁰. Не беруть в сім участі, так само як і в деяких иньших нарадах, новики (новобранці)¹⁶¹) – аж до трох літ; за сей час вони сповняють ролю слуг і коли що наброять, поносять від своїх отаманів тяжкі кари. Таких новиків отаман, окрім девяти старих вояків, має під собою тридцять, а иноді п'ятдесят, і ними розпоряджаєть ся як їх повний хазяїн, особливо в битвах: коли хто з них утіче з битви, то не сміє вернути ся – скарали б його смертю; хіба десь дома, як розійдуть ся на зиму, може їх перепросити. На зиму гетьман, вертаючи ся до дому, лишає на кождім острові по 500 людей – стерегти місця і гармати та всякий воєнний припас. Там в хижках сплетених з очерету, вкритих корою дерев, чекають вони повороту гетьмана і товаришів, і ті що кілька літ

¹⁶⁰ Гетьмана С. зве *generalis*, полковників *chiliarchi*, сотників *centurions*, отаманів *decuriones*. Порядок виборів і потверджень не мав, певно, в дійсности такого докладного степенування – С. далі сам дає понятє, що й загал козацький брав участь в виборах старшини.

¹⁶¹ *Tyrones*.

зносили тут холод і голод, для загального добра застаючи ся на сторожі, вважають ся славнішими від інших.

“Зброя їх – рушниця і шабля; інші мають короткий спис і стріли, але рідше. Зелізної броні або панциря не носить ніхто, навіть гетьман, так само не має іншої одежі, або багатшого столу. Вбирають ся в грубу сорочку і керею, а живлять вяленою рибою та дичиною – мід або сир їдять, вертаючи ся до жінок: в таборі їх не може бути ніяка жінка, хіба візнуть яку зі здобичею.

“Воюють на морі й на суші. На море не всі йдуть, а тільки відважні та здатні зносити його запах. Човни мають такі, що беруть тридцять люда або трохи більше, і щоб не потонули, наоколо човна прив’язують ся снопи трави (очерету). На відкрите море одначе вони не пускають ся, але йдуть берегом в право і пустошать краї Бессарабські й Тракийські, на скільки можуть пішо пройти від кораблів за одну ніч. Дальше пускають ся, коли йдуть на ліво, пустошити Крим, бо знають, що Татари не мають такої відваги супроти них. Коли натраплять на турецькі галери, вважають завсіди за ліпше згинути, ніж безсоромно тікати або піддати ся, через те й не будучи рівні силами вони не ухиляють ся від битви і часто побіджають, попавши в розпучливе положення. А здобувши побіду часом на турецьких галерах, під турецькими корогвами йдуть в Азію, в Трапезунд і кого захоплять, беруть в неволю. Але се бувало ранійше, тепер же Турок майже всі свої кораблі обернувши на сторожу моря, багато перепинив їх нападів, а то вони були взяли звичай нападати, палити й грабувати навіть найблизші околиці Царгороду¹⁶²; тепер можуть пожити ся тільки якимсь воєнним фортелем або штукаю. На степи ж татарські, Ногайські або Перекопські вибирають ся пішо. Як надібають кінські табуни, раптом стають кінними і або нападають на перестрашеного ворога, або вертають в свої сторони і Дніпрові укріплення – коли ворог грізний. Колиж знайдуть тільки худобу або вівці, то пов’язавши їх за хвости й роги, ставлять

¹⁶² Мова про морські походи особливо другого і третього десятиліття XVII в.

їх замість укріплення, як їх нажене грізний ворог, і відбивають ся від нього наче зза валів. А коли їдуть походом в інші краї, то кождий має віз запряжений одним конем і везуть на них мосяжні гармати, а кождий окрім рушниці і припасу мусить мати ще сокіру, косу, заступ, шнури і все инше потрібне для того, щоб сипати вали або позв'язувати вози, коли приходить ся йти цілим військом оружною рукою (бючи ся з ворогом в дорозі). Вони називають таке розложене возів табором; з переду і з заду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховають ся за вози і звідти боронять ся не мов зза укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповняють вози землею і роблять з них міцніший вал. Такий спосіб козацької війни. Їх табор злучений з польською кіннотою має величезну вагу, як переконали ся ми тому сім літ, в війні з Турками¹⁶³. Самих козаків не більше 15 тис., але з новиками виходить військо сороктисячне, і в ній мають староримську дісципліну, спокій в таборі, тверезість, послушність, в секретних річах додержують пильну тайність, а провинників карають спартанським звичай, чи суворістю. Державі служать за наказом самого короля, без грошей і платні несуть службу і поміч у війні; тільки по скінченню війни король звичайно дарує їм значнійшу суму, а визначнійших з поміж них наділяє селами і маєтностями, а пани своїх підданих козаків – свободою з підданства й відповідними дарунками¹⁶⁴. Всі на війну одначе не йдуть, а кому накаже коронний гетьман: инші почасті йдуть на море, по части в степи на Татар; инші зістають ся стерегти Поділе та свої острови”.

Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.VII.

– К., 1995. – С.295-297.

* * *

Розділ 8

Про Козаків Запорізьких.

¹⁶³ В Хотинську війну.

¹⁶⁴ Ітіля не конче згідна з фактами.

{*Одні Козаки є, які в Німеччині служать, а інші, які на Турків у набіги ходять*¹⁶⁵.} Оскільки чимало численних про Козаків чуток існує, або [з] Візантії¹⁶⁶, або з Алеманії¹⁶⁷, про ті виправи на Турецькі землі, письменники сприймають [це явище], за вістками з новин¹⁶⁸ (летючих видань-протогазет), що все нові щоденно сиплються і аж ніякої вірогідності не містять, не розуміють, що одне то Козаки, які в Німеччині служать¹⁶⁹, а інше – той люд з яким Турки ворогують: з цієї причини спеціально ці, зовсім недавно, Запорожцями [звуться]¹⁷⁰, які сусідньому Морю Евксинському¹⁷¹ загрожують, і з Варварськими племенами, війну повсякчас ведуть, описи [їх слід] відділяти від тих, що про ту Козацьку [шляхетську] кінноту, яка, у недавньому минулому, Німецькому Цісарю на допомогу прийшла в цілком достатній кількості людей і звалася таким чином; Багато тих, хто здебільшого вигадує наші справи [через власне] невігластво, котрі уважають

¹⁶⁵ Наполегливе роз'яснення цього питання як Старовольським, так і Любеньським (наведений вище текст якого близький за часом) є відповіддю на інформації на кшталт ось розлогої реляції для двору герцогів Тосканських – „Relatione del Regno di Polonia scritta l'anno 1624”/ „Реляція про стан Королівства Польського 1624 р.”, передостанній параграф якої носив титул „*Cosachi*” („*Козаки*”). У ньому, зокрема, повідомлялось „...si sono segnalati ultimamente nella guerra Turchesca in Vallachia, dove hanno esercitato l'offitio di buon soldati, et anco nel fatto d'arme di Monte Bianco sotto praga in favore di Cesare essendo prima stimati anzi atti a guastare il predare, che a campeggiare, e militare sotto buona regola” („*Они отличились в Валахии во время последней войны с Турциею [мова про Хотинську війну 1621 р. – Д.В.], где показались исправными солдатами, и в другом случае в битве при Белой горе под Прагою где дрались за Кесаря [8.XI.1620 р. – центральна битва початку Тридцятилітньої війни – Д.В.], а до того времени считались лишь годными опустошать неприятельский край, и неспособными нести регулярную полевую службу*”), цит. за: Бумаги Флорентийского центрального архива касающиеся до России/ Итальянские и латинские подлинники, с русским переводом графа М.Д.Бутурлина. – М., 1871. – Ч.II. – С.26, 212. Хотин справді зараховувався до діянь запорожців, в той час як Біла гора – то справа лісовчиків.

¹⁶⁶ Тобто Балкан.

¹⁶⁷ Мова про Німеччину.

¹⁶⁸ Варіант перекладу: „за інформацією, що надходить в листах”.

¹⁶⁹ Мова про т.зв. козаків-лісовчиків, які пішли на службу імператора Священної Римської імперії німецької нації у 1618 р., і були доволі помітні на бойовищах Тридцятилітньої війни.

¹⁷⁰ Термін, справді, стає популярним вже з XVII ст., раніше зазвичай побутувало визначення „низові козаки” або „низовці”.

¹⁷¹ Чорному морю.

Козаків [окремим] плем'ям, від народу Корони Польської відділеним мовою та походженням.

Через це завважимо [поінформуємо], що Козаків два види є – [шляхетська] кіннота Поляків легкого озброєння, [це] один; про них уже мовилося: і другий – піхота, з руських провінцій, себто Київського та Брацлавського Воєводств селянська збиранина і набрід простолюду; звуться *Запорожцями* майже за-кордонними, бо „порог” у Роксоланів кордон <limen> означає. {*Звідки назва Запорізькі Козаки.*} Де тече Бористен¹⁷², усієї Русі найголовніша річка, що ховає [в собі] незліченні протоки, щодалі повноводніші, відносить свій кінець за кордон Землі Київської, яка останньою є на Схід Корони Польської провінцією, там в русло одне своє знову зливається, що довго за схилом несе [свої води], тече здебільшого зі швидкістю, до низу плинучі; і [всією] силою своєю спадає донизу, сходами, що утворилися з [Божої] волі: доки до поганої слави рівнини не доплине, на розгалуження свої в невеликій кількості розділившись, і острови, що утворюються та течію її стримують, і потім вже повільно далі в море Евксинське впадає. Сходи оті то, з яких річка ця спадає, густо утворені, порогами у просторіччі звуться, себто рубежем <limina>: і Козаки ці, на островах річкових за рубежем цим перебувають. Запорожців, і Козаків, майже всі зневажають, навіть до смерті [можуть убити]. {*Три Козацькі острови, на яких перебувають.*} Між островами ж Борисфену, три цінні є надзвичайно, на яких Козаки мешкають, рибу, звіра та птахів ловлячи та у військовій справі вправляючись, життя проводять. Перший острів від того звуть Томаківка, від Тома – вождя якогось їх [він] названий. Другий Кохан, майже коханням ніби¹⁷³ називається, який багато козаків вабить як обійстя. І третій Вишневецький¹⁷⁴, який від Старости Руського, Вишневецького, який

¹⁷² Дніпро.

¹⁷³ Варіант – „любовним бажанням”.

¹⁷⁴ Хортиця (Мала Хортиця – о.Байда?).

воював колись з Татарами, власними силами бився, відтак за своєю волею в полях укріплення за собою залишив самотнє.

{*Які є Запорожці.*} Є отже Козаки Запорізькі селянами¹⁷⁵, з сіл або укріплених прихистків Шляхти Польської, але найбільше самого Короля та Єпископа Київського, на додачу; і без надання жодної плати, єдино на чутку про військову славу там скликаються: Грецької віри усі і всі писемність майже ігнорують. {*Відколи почалися.*} Початок або походження своє [мають] у королювання в Польщі Сигізмунда I, який з Татарами, Московітами та Дакії¹⁷⁶ мешканцями війни великі вів: {*І хто Засновники.*} їх [очолив] досвідчений змалечку Остафій якійсь Дашкович¹⁷⁷; з замку Овруча, підданий Костянтина Князя Острозького, Гетьмана досвідченого Великого Князівства Литовського, [обидва] мужі войовничі, відтоді до останнього часу дійшли, відпочатку твердо, відважно товариство¹⁷⁸ вроджене [тримаючи] і як тільки позначають свого прихильника прохають, радять і намовляють останнього: зробиш іншою рукою¹⁷⁹, будь першим на ворога з власної волі, і раз і вдруге, і зібравшись в решті-решт до купи, закликають ім'ям Козацьким, ніби збайдужити до всього, окрім доброї слави: і так з хлопців¹⁸⁰ посвячується, до стану військового долучається: і насправді великого. Бо твердо відпочатку ними і Москалі і Татари вельми обтяжені були, багато шкод Варварам вони самі поробили, Українною Шляхтою за послуги Короні обдаровані, і багато Урядниками споряджувані. Тоді як

¹⁷⁵ Варіант – „простолюдом”; припустиме навіть тлумачення „мешканцями сіл/аграрних міст-містечок” – себто ледь не кожним на тогочасній Україні. Зауважу, що скорочений варіант аналогічної інформації в „Полонії” (1632), при описі Київського воєводства, містить слово „plebs”-простолюд.

¹⁷⁶ Молдово-румунські землі.

¹⁷⁷ Лаври засновника козацтва для *О. Дашковича* пов'язані передусім з його проектом оборони українського кордону, представленим на сейм 1533 р. Для цієї справи він пропонував залучити 2 тисячі козаків (річкової піхоти на човнах) та кількасот козацької кінноти.

¹⁷⁸ Варіант – „бойову співдружність”.

¹⁷⁹ Варіант – „силою”.

¹⁸⁰ Варіанти: „джур-недоростків”, „молодших-неповноправних”.

життя завершує, Сотники¹⁸¹ нового собі голову обирають, [який має бути людиною] в усіх відношеннях надзвичайною, яка з молодістю поєднує [здатність] приваблювати багату здобич. Владу [має] справедливо вживати як в часи успіху, так і тоді, коли ворог, собою задоволений, викликає гнів. Навіть королю [особа ватажка] незнайома [була], аж поки не були Річчю Посполитою через Комісії Королівські [козаки] обмежені.

{Накопичення успіхів і поширення навіть на чужоземні Князівства війни молдецької.} Напоготові все таки часто вірно вітчизні служити, [вони] у сусідні якісь Князівства відправляються на допомогу, проти ворогів віри, а саме до Івоні та Богдана Молдавських; Арона та Міхала Волоських; до династій: Христофора та Сигізмунда Баторієв – Трансільванських Князів; Рудольфа та Матвія – Римських імператорів, [аби] Угорське яносяюче королівство від Оттоманської люті захищати¹⁸². **{Шляхтичі Польські, які нападами Турків турбували.}** Як от не згадані Лаські, Вишневецькі, Струси, Потоцькі, Язловецькі, Претвичі, Буцацькі, Корецькі та інші Подільські магнати та Герої доблесні, які ті усі напади, Турецькому війську гидкому¹⁸³ втрат завдавали. **{Зі своїми Вождями ще більше варварам втрат завдавали.}** Гідно представляючи ім'я Поляків, одержавши над Варварами щасливі перемоги, особливо оті Полемархи¹⁸⁴ попередні, як Свірчовський¹⁸⁵

¹⁸¹ Варіант – «[з] сотників».

¹⁸² Усі перераховані випадки використання запорожців іноземними володарями відносяться до кінця XVI – початку XVII ст. (починаючи з акції І.Свірговського-Свірчовського на користь Івоні (Іоанн III Лютий – молдовський господар 1572-1574 рр.) у 1574 р. Богдан IV Ляпушняну – молдовський воєвода (1568-1572), активно боровся за повернення на трон до 1574 р.; Арон Тиран (†1597) – молдовський воєвода (1591-VI.1592; X.1592-1594); Міхал (Михал) Витязь (1558-1601) – волоський воєвода (1593-1601); воєвода семигородський (1599-1600), воєвода молдовський (V-IX.1600); Сигізмунд Баторій (1572-1613) – трансільванський князь (1581-1594; 1598-1599, 1601-1602), Христофор – його брат; Рудольф II (1552-1612) та Матвій (1557-1619) Габсбурги – імператори Священної Римської Імперії (1576-1612 та 1612-1619 відповідно).

¹⁸³ Варіант – „нелюдському”.

¹⁸⁴ Подем – давньогрецький бог війни з почту Ареса, отже подемархи – керовані (богонатхненні) Подемом.

¹⁸⁵ Свірчовський (Свірговський) Іван (Ян) – ротмістр оборони поточної південного українського прикордоння, на чолі козаків ходив 1574 р. допомагати молдавському воєводі Івоні Лютому у війні з Туреччиною. Ще в річпосполитській традиції часто

той відважний, Голубок¹⁸⁶, Кішка¹⁸⁷, Срібний¹⁸⁸, Лобода¹⁸⁹, Сагайдачний¹⁹⁰ та той, хто тепер їх ватажок, муж багатьма війнами досвідчений – Дорошенко¹⁹¹. **{Але відносно давніх часів усі вони збочили та в погіршення прийшли.}** Але нічого зрештою святого не мають, що не занепало б з давніших часів; Багато які добрі найстарші інститути, одні одряхліли, [інші] спотворились, поступово вийшли з обігу [та] в негідному ладі [тепер] представляються. Так і ті інститути, на добре, для відбиття Варварських набігів, визначені, спотворюються, успадковані звичаї та дисципліна сходять нанівець, і навпаки правдами-неправдами [вони] насмілюються, не лише сусідні народи, мир з нами тримаючі, зброєю турбувати¹⁹², але навіть батьківщину саму ворожими [діями] прямо навіть розоряти і в панів своїх селян збурювати. **{Козаки караються часто Королями Польськими.}** Через вільне поводження з Даками, що проти державних пактів нападами турбувалися, Король Стефан, святої пам'яті, Вождя їх Підкову¹⁹³ у Львові на відрубання голови скарав. Найясніший муж – Король нинішній, Наливайка¹⁹⁴ першого Гетьмана їх у Варшаві за Сенатським декретом скарав.

подавався як перший власне козацький ватажок (на відміну від прикордонних урядників, які лише використовували козаків для державної потреби).

¹⁸⁶ *Голубок Габріель* (Гаврило) – командир загону козаків під час битви з австрійцями під Бичиною 1588 р. (тут він і загинув). Пізніша польська літературна традиція зробила з нього образ ідеального жовніра.

¹⁸⁷ *Кішка Самійло* – герой відомої думи про звільнення козаків з турецької галери, ватажок запорожців 1600-1602 рр., активно співпрацював з урядом (тоді козакам „пробачено” Наливайківщину).

¹⁸⁸ *Срібний* – ватажок морських походів запорожців часів Хотинської війни 1621 р.

¹⁸⁹ *Лобода Григорій* – цей соратник Наливайка потрапив до переліку „вірних” козацьких ватажків, за свої антитатарські та антитурецькі акції першої половини 1590-х рр. (та й смерть від рук самих повстанців 1596 р. зробила йому в очах річпосполитського суспільства імідж менш винного, ба навіть просто „заблудшого”).

¹⁹⁰ *Сагайдачний Петро* – гетьман запорожців, герой походів на Москву 1618 р. та Хотинської війни 1621 р.

¹⁹¹ *Дорошенко Михайло* – гетьман реєстрового козацтва 1625-1628 рр.

¹⁹² Варіант – „втомлюють”.

¹⁹³ *Підкова Іван* – претендент на молдовський престол, який пробував здобути у 1577 р. (на чолі запорожців), страчений як порушник миру з Туреччиною за наказом Стефана Баторія у 1578 р.

¹⁹⁴ *Наливайко Северин (Семерій)* – вождь козацького повстання 1595-1596 рр., в очах річпосполитського суспільства взірцевий образ козака-бунтівника.

Згодом по завершенні війни Московської, за Гетьманом Великого Князівства Литовського Каролем Ходкевичем [рухаючись]¹⁹⁵, безчинствували по королівським провінціям і ніби який ворог поводитися, шкоди шляхті починили, і так в Пінському повіті, як і на Мозирщині, від податків звичайних звільненої. Які знову Ходкевичем тим самим, підчас війни Турецької під Хотинном утримані у певних межах [лише шляхом] обезголовлення вісімдесяти з їх старшин та Вождя їх Бородавки¹⁹⁶. Нарешті три роки тому, Станіслав Конєцьпольський, Корони Польської Гетьман, повстання війною скарав, вбивши з них вісім тисяч на полі битви¹⁹⁷. Решту (там сорок тисяч було) швидко до присяги привів, до давньої дисципліни службової примусив.

{ Як Козаки на виправи свої збираються. } Дістали Козаки Запорізькі помітне значення зовсім недавно. На початку весни, [коли] з таненням снігів поля¹⁹⁸ починають ставати приступними, ті, ким рухає [бажання] військової слави, готують човна та припас, пливають вниз Дніпром до тих вище означених островів Козацьких, де ватажок їх, або Гетьман, вибір¹⁹⁹ робить з тих, хто прибув і тих, хто гідний оцінює [та] внести до реєстру Писарю наказує. Негідним [велить] забиратись назад від нього, тим, кого з собою веде, припасом домашнім поступившись. Списані [до реєстру] чоловіки передаються під команду курінних отаманів²⁰⁰, яким [вони] надалі послух віддають, аж доки або статус [їх], або умови зміняться цілком. Гетьман сам з-поміж них обирається і тримається [стільки], скільки і фортуна з ним. Якщо

¹⁹⁵ Найвірогідніше мова про події початку 1613 р., коли неоплачене Річчю Посполитою військо давалося взнаки ледь не по всій державі.

¹⁹⁶ *Бородавка (Нерода) Яків* – гетьман (старший) запорожців на початку Хотинської війни 1621 р., мав сумнів щодо потреби єднання з урядовими військами під Хотинном. Після прибуття до козацького війська П.Сагайдачного втратив провід на користь останнього та був скараний на смерть.

¹⁹⁷ Мова про *Куруківську кампанію 1625 р.*

¹⁹⁸ Варіант „степи”; „Дике Поле”.

¹⁹⁹ Варіант – „добірний загін”.

²⁰⁰ Дослівно – „десятників”.

зрештою розумний і вправний у справах є, схвалюється Полковниками²⁰¹, так як і самі [вони] Сотниками, і навіть Сотники курінними отаманами, безперервно [аж] до кінця життя [урядує]. До цих дій, так само як і до формальної ради, не залучаються новобранці, аж до трьохрічного [стажу козакування]. Той час [вони] джури²⁰² місце займають, і караються найсуворіше своїми курінними отаманами, якщо якимось прогрішать. **{Як новобранців карають.}** Той один [курінний отаман], крім дев'яти військових товаришів-ветеранів, має тридцять, а інколи і п'ятдесят новобранців, яким наказує як хазяїн навіть, найбільше зі вступом до битви, оскільки тоді, якщо часом якийсь з них кинеться навтьоки, з'являться [перед очі командира] більше не може, оскільки буде на смерть скараний; хіба лише часом дома, уже з поверненням усіх на зимові квартири, йому за посередництвом дозволено просити пробачення. **{Як Запоріжжя охороняють.}** Взимку Гетьман додому повертається, залишаючи на кожному острові п'ятсот [козаків] для охорони місця, армати та іншого військового спорядження. Де в заглиблених в землю, з очерету зроблених, покритих корою дерев [курнях], чекають [вони] на повернення його [гетьмана] та бойових товаришів. Уважають, що доблесніші [від інших] є ті, хто лишався уже кілька років у тому суворому краю на морозі і славу, для загального добра на сторожі залишаючись, підтримали.

{Яку зброю уживають.} Зброю всі мають – рушниці довгі²⁰³ та шаблі криві; інші – короткі списи та стріли²⁰⁴, але рідко; панцира залізного або легкої броні ніхто, навіть сам гетьман [не має]; так само немає одягу, що вирізняється [багатством], або розкішнішого столу. Але грубою шерстяною тканиною²⁰⁵ та плащем теплим²⁰⁶ [вкриті], рибою сухою та дичиною

²⁰¹ Дослівно – „тисячниками”.

²⁰² Дослівно – „слуги”, „невільника”.

²⁰³ Мова про *яничарки*, які мали довший ствол, порівняно з європейським *мушкетом*.

²⁰⁴ Можливо тут йдеться про зброю козака-кіннотника.

²⁰⁵ Контекстний варіант – „сіряком-сермягою”.

²⁰⁶ Контекстний варіант – „кирею-буркою”.

живляться, насолоджуючись медом та сиром молочним [лише коли] до жінок вертаються; бо ж в таборі їх жінкам жодним бути не можна, хіба випадково зі здобиччю іншою захоплять.

{*Як війну ведуть на морі.*} Спосіб воювання подвійний мають. Морем і Суходолом. На море не всі відправляються, але лише ті, хто відважний і здатний переносити нудоту від нього²⁰⁷. Човни вживають [такі], які тридцять людей або дещо більше беруть [на борт], але, щоб не тонути від хвилювання [моря] були здатні, певні в'язанки трави²⁰⁸ навколо судна приторочують. Не пускаються вони, утім, на [відкрите] море, але праворуч вздовж пустельного морського узбережжя пливуть, Бессарабії та Фракії²⁰⁹ землями блукають, [так далеко] наскільки пішки за одну ніч можна відійти від кораблів. Довше, коли ліворуч Таврику Херсонеську²¹⁰ спустошити пливуть, знаючи, що Скіфи²¹¹ проти них менш відважні. Якщо хтось галери Турецькі натрапить, радять завжди [радше] загинути, ніж ганебно втікати або здаватися, і тому навіть нерівні силами, битви не ухиляються і часто без жодної надії насамкінець перемагають. Так перемоги досягнувши, іноді до Азії та до самого Трапезунду з галерами Турецькими і знаками²¹² виправляються, вбивають або захоплюють тих, хто на зустріч [трапиться] необережно. Але це звичайним давно було; нині Турки порозставляли на охорону моря від них майже усі свої кораблі, що перепиняють багато спроб їх [козаків], які часто вже [в] околицях Константинополя здобич [брали], вогнем палили або лише грабували²¹³. Та не лише [задля] наживи якоїсь, а більше хіба лише [заради] мистецтва військового або військової хитрості кудись в інше місце здатні [вирушити].

²⁰⁷ Себто не страждає на морську хворобу.

²⁰⁸ Контекстний варіант – „очерету”.

²⁰⁹ *Бессарабія та Фракія* – нині чорноморське узбережжя України, Румунії та Болгарії.

²¹⁰ Крим.

²¹¹ Кримські татари.

²¹² Варіант – „прапорами”.

²¹³ Найбільш пам'ятними тут були походи першої половини 1620-х рр.

{Як [воюють] у Землі Татарській.} Коли ж в поля Ногайських або Перекопських Татар виправляються, піші усі йдуть; а якщо на табуни кінські нашттовхнуться, одразу свою кінноту роблять і або нападами ворога непокоять, або повертаються до своїх земель та укріплень Дніпрових, якщо вторгнення²¹⁴ бачать. Якщо хто лише крупну рогату худобу та вівці знайде, то зв'язують за хвости і роги [і тварин] замість укріплення ставлять, якщо вороги хоробрі при відступі, і так, ніби валом з палісадом укріплені, обороняються.

{Як [воюють] у краях рівнинних, де віз можуть уживати.} Інша [річ], коли в інші краї військо ведуть. [Тоді] віз однокінний²¹⁵ кожний окремо має та гармати з собою мідні²¹⁶ тягнуть або гаківниці²¹⁷. Кожний таки, окрім пороху та харчів своїх, уживати має сокиру, косу²¹⁸, мотику²¹⁹, мотузки та інші потрібні [речі] або для насипання валів, або возів окопування, коли з військом усім рухаються, б'ючись за шлях з ворогом. *{Таке [шикування] Табір називають.}* І тоді ці вози в порядку розставлені Табором звуть; де спереду і з тилу гармати залишають; вони [козаки] ж, фланги з рушницями прикривають, а якщо сильна небезпека загрожує, між вози свої відходять; обороняючись ніби з укріплення. Якщо коли [того] не буде досить і цього, віз той самий враз землею наповнюють і вал зводять міцніший.

І такий є спосіб війни витворений Козаками, які з своїм Табором у поєднання з кіннотою Польською, великої підпори мають значення, як перед тим сьома роками, у війну ту велику з Турками, пересвідчилися було. *{Дисципліну військову на стародавніх (античних) взорують.}* Не перевищують вони кількістю п'ятнадцять тисяч, але з простими вояками або новобранцями (джурами), складають військо сорокатисячне, що дисципліну

²¹⁴ Себто контракцію.

²¹⁵ З одним конем у запрягу.

²¹⁶ Варіант – „бронзові”.

²¹⁷ Дослівно – „метальні машини”.

²¹⁸ Варіант – „серп”.

²¹⁹ Варіант – „заступ”, знаряддя для копання.

стародавню Римську має; і тишу в таборі, тверезість (помірність), послух, збереження таємниці найстаранніше всі дотримуються і навіть Спартанським звичаєм чи точніше суворістю провини виправляють. **{Без жалування за Державу воюють.}** Державі без грошей та плати, від одного [лише] Короля мандат [одержавши], на війні службу виконують і допомагають. Їм, утім, по закінченні війни, Король суму таку чи іншу помітну (надзвичайну) дарувати має звичай, а старшині у володіння землі та села. Тоді [і] шляхта тим, хто [їх] підданими є пробачає провини²²⁰ та обдаровує належним чином. Не всі зрештою одночасно на війну йдуть, але в залежності як їм Гетьман Коронний найвищий наказує: бо залишають частину на море виправлятися, частину в полях найрозлогіших Скіфських²²¹, частину сторожу Поділля та островів своїх утримувати.

{Корони Польської для захисту Королівства крайня межа сили.} Якщо* випаде загальна якась виправа державою (Річчю Посполитою) оголошена, має можливість Король Польський виставити вибраної з усіх провінцій *Піхоти* почасти Гайдуцької, почасти Козацької *вісімдесят тисяч. Кінноти* так важкого, як і легкого озброєння близько *двадцяти тисяч* без якоїсь платні та надзвичайного оподаткування платників податків. Але їх неможливо в одному місці зібрати, аби не оголити якусь частину Королівства: утім, більша частина може бути з'єднана, завжди для охорони провінцій залишку [вистачить]. І до того кожний рік, відразу після Пасхи Господньої, кожний повіт своє Воеводство люструє [ревізує], щоб як зазвичай усім в готовності бути в усіх випадках небезпечних. **{Упорядкування війська Польського.}** Завжди війна проріджує упорядкованих вояків платних (жовнірів), яких держава (Річ Посполита) сама податком надзвичайним [індуктою] оплачує – для Корони то ніщо з її зборами (прибутками) пишними. Тих, кого приваблюють військові

²²⁰ Варіант – „відпускає на волю”.

²²¹ Дике Поле.

* Усі ці два прикінцеві абзаци є власне підсумковими для цілого трактату, суто механічно додані до його останнього розділу.

підрозділи [полки]²²² добровільні на війну і без платні йдуть: тоді військовими підрозділами керують ті, хто або синів, або бастардів своїх на війну через любов до вітчизни береться до табору прислати²²³. Знаходиться багато тих, хто тисячу і більше вояків своїм коштом виставляє, повсякчас як Вітчизни потреба просить [вимагає]. Утім, ніяк таке військо не може бути понад двадцять тисяч, оскільки водночас треба друге військо десь у іншому місці, а іноді в чотирьох місцях мають [одночасно в них потребу]. За моїх часів, більшого війська проти ворогів Вітчизни не бачив як було це *проти Турків під Хотином, де з найманцями тисяч тридцять Поляків і сорок Козаків Запорізьких було.*

І досі ще від неперевершеного Лицарства Польського нема більш войовничого. Тепер до тебе, о вічна Велич, вічна сила Вітчизни, коротко, але палко з молінням звертаюся. *Зітри рукою твоєю сильномогутньою ворогів наших, та розсій їх в доблесті твоїй, щоб зрозуміли, що то ніхто інший б'ється за нас, а тільки ти, БОГ наш. Оскільки Цар наш возлюблений, ти Господи, знайдеш рукою твоєю усякого ворога твого і правицею твоєю прикриєш [від] нього.*

К І Н Е Ц Ь.

* * *

{з параграфу „Військо”}

...Легкого зрештою озброєння, одні довгими рушницями, інші ж пиками та короткими списами озброєні: і кожен з них у легкий панцир <кольчугу> зодягнутий, і загалом іменем Козаки називаються. Піхоту звичайно одних звать Гайдуки, яких у Польщі або Угорщині набирають²²⁴, інших Запорозькі козаки, які походять з Русі сусідньої із Татарією <Скіфією> і з власної волі надали ім'я це війську [своєму]. Вони свого особливого гетьмана мають та

²²² Дослівно – „когорти”.

²²³ Мова про приватні загони.

²²⁴ Гайдуки загалом вважалися „угорською” військовою формацією. У Речі Посполитій в „моду” їх широко ввів король-угорець Стефан Баторій.

мистецтвом організації військового табору володіють. Усі ж вони, списи, криві свої шаблі та довгі рушниці до битви уживають. Хіба лише яким там старшим однострої царського кольору²²⁵ дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять і також кінні запряжки возів мають, з яких зрештою [козаки] табори свої огороджують, і на місці битви як вали або загородки проти сили ворога застосовують <...>. Залежно від обставин і потреб почасти кінно, почасти пішо б'ються, почасти ж не без човнів своїх, що злагоджено морем літають, і владі Турків загрожують. Як майже вся наша кіннота (за винятком слуг) шляхтою є, так уся піхота з плебеїв, за винятком командирів полків та старшин Гайдуків. Звичайно Козаки Запорозькі як сотників та полковників <Тисячників>, так само собою і Гетьмана, обирають із свого середовища, відтак вони плебеї. Аби тільки у військовому мистецтві досвідчений та щасливий, нема інших постійних вимог [до їх ватажків], а других там переобирають. Вони [запорожці] постійно даються взнаки землі і морю Кримських Татар <таврійських скіфів>, а також Турків повсякчас війною турбують і найбільше там вельми частими перемогами відзначаються, навіть недавно, за нашого віку було, Константинополь дрижати примусили²²⁶.

11.

Павел Пясецький

Cosacorum militiam Rex Stephanus ordinat.	“Nec minus providit confinium illorum securitati Rex Stephanus, militia Cosacorum melioribus legibus sociata: Ista enim eousque in incerto consiliorum fluctuans, et nullis legibus, nulla disciplina militari cohaerens, magis latrocinii, vel aliqujus tumultuariae manus spesiem praeferebat. Et
--	---

²²⁵ Себто – червоного, пурпурового.

²²⁶ Мова, напевно, про гучний козацький похід 1624 р., коли були спустошені околиці Константинополя.

praemonemus, ne quis erret in nomine Cosacorum, ut plurimi rerum ignari putant esse gentem propriis Terrarum terminis, et proprio Reipub. vel Tetrarchiae statu consistentem; sed non sunt, nisi species una ex genere militiarum Polonicarum, nempe militia celerum seu velitum, vel levis armaturae. Quod satis exprimit Ethymon nominis *Kosacy* dictum a *Kosá** in Polonico idiomate, in Latino sonante *Capra*, quasi qui aequent vel assimilent capram agilitate et curiositate penetrandi inaccessa. Ac quicumque per Poloniam vel apud Regem, vel apud Principes ac nobiles privatos, aut etiam in exercitu stipendia levioris armaturae merentur, nonnisi *Kozacy* nominantur, iisque arma, arcus, et pharetra, acinax, et nunc etiam bombardis et loricis ferreis utuntur.

Cosacorum
nomen unde
derivatum.

Omnes autem sunt Poloni, seu ex Provinciis Poloniae oriundi, et illi qui iam societatem Cosacam Zaporovianam repraesentant, maxime ex Provinciis Poloniae Russicis vicinioribus Chersoneso Tauricae prodeunt, potissimumque primo vere familiis, uxoribusque, domi quisque suae, donec pro hybernis ad eas redierint relictis, ad Insulas Boristhenis conveniunt. Fluvius enim iste ducenta milliaria Germanica a fonte suo ex finibus Moschoviae per Severienses et Lithuaniae Provincias, ac demum per Russiam Albam, et Kijoviam decurrens, innumeris minorum fluminum aquis auctus, ubi secundo cursu infra Kijoviam quinquaginta milliaria Germanica est praeterlapsus, offendit in quodam flexu scopuloso Polonice seu Slavonice *Porohi* vocitato, ex quo per gradus delabatur, septuaginta Insulas alluit, quae a dictis gradibus decurrentium fluctuum Zaporohi, quasi ultra gradus,

Boristhenes
fluvius.

* У першому виданні 1645 р. на місці *Kosá* маємо ще не латинізовану форму *Kozá*.

Cosacorum
vivendi ac
militandi
modus.

Tartari
Tauricam
incolunt.

Tartarorum
vivendi mos.

Cosacorum
navigandi in
mari modus.

quod sint ultra illos scopulorum gradus nomen habent, et *Kosacy* inde, quod in illis Insulis militiae vacant, *Zaporohiani* denominantur, ac ibi congregati, si feriandum est, venationibus, et piscatui intenti, pisces cineribus salis loco confrictos ad solem siccant, et illis vivunt. Obsident autem assidue transitus omnes Tauricanorum Tartarorum, et observant si alicunde praeda onusti redeunt, eamque excutiunt ac continuis Tauricam excursionibus divexant. Quatridui enim tantum itinere distant ab Insulis illis Cosacorum Zaporohianis angustiae peninsulae Tauricae, et ex ipsa Taurica natura saxea et arida, ac pascuis carente, prodeunt Tartari extra angustias peninsulae illius ad planities campestris, ibi a Moschovia et ripis Meotis paludis ad ripas Boristhenis latissime patentes, ac in illis cum suis familiis et pecoribus degunt, nec habent domos, sed protenso velo aliquo a plaustro, eo a pluviis vel a nivibus cum infantulis ac uxoribus suis defenduntur: ubi autem in uno loco depascunt herbas, promovent alio illa sua plaustra, atque ita vivunt, et inde vel in Moschoviam per Campestria, vel Boristhene transmissis, in confinia Poloniae populabundi excurrunt, quamvis redeuntes vix aliquando effugiunt manus Cosacorum. Sed maxime eminet industria rei militaris Cosacorum in praeliis maritimis, quae ea ratione ineunt: Tiliam arborem crassitie praestantem, et natura ad omnem flexum facillimam caedunt, et solidum ejus truncum excavant, ac tepefactum arte, in latum et concavum diducunt, ex eoque lembum seu scapham formant, quae triginta vel etiam quadraginta armatorum est capax. Eam deinde coriis intus muniunt, et a lateribus appendunt juncos in manipulis accurate colligatis, qui irruentes aequoris fluctus leniter excipiunt, et a

scapha in tantum arcent, quod etiam inter gravissimas procellas totum illud mare nigrum illaesa decurrunt. Istis igitur *Kosacy* armis et cibariis ad plures dies provisi, per Boristhenem (qui ab Insulis illis Zaporohi ad fauces maris a praesidio Turcico Oczakovia custoditas per triginta milliaria Germanica suum cursum prosequitur) invehuntur in mare Euxinum, frustra repugnantibus ab utraque ripa praesidiariis Turcicis, cum illud ostium paret late ultra duo milliaria Germanica, nec facile ex praesidiis offendi possunt, medio ejus alveo descendentes. Immo et ipsis praesidiis sunt formidolosi, ac saepius illa expugnant, fortes enim et in numero magno prodeunt, nonnunquam pluribus quam centum scaphis, ita quod applicantes ad littora Asiae, quae nunc Natolia dicitur, plura millia armatorum exponunt, praeter custodias servandis navibus destinatas, ut non raro egressi in continentem, justo quasi exercitu praelio cum hoste decertent, ac aperta vi munitas Urbes oppugnent: prout nostro tempore Trapezontum Urbem Asiae illius opulentissimam aggressi, eam expugnarunt; et deinde Synopen aequae celebrem captam diripuerunt ac vastarunt: ac etiam in ipsa suburbana Constantinopolis effusi, praeda repletis scaphis spectante Constantinopoli abierunt. Sed maxime infestum reddunt mare Euxinum assidue illud pervagantes: nec cohiberi possunt classe triremium Turcicarum, quinimmo eam quoque non raro persequi audent, et saepius profligant. Et si major ingruat vis, locorum periti facile declinantes, quo majores naves non valent, ad littorum vadosa in illo mari longe lateque patentia frequentissime evadunt. Innumera censerit militiae istius Poloniae fortia facinora, quibus Turcicum Imperium assidue exercet, et

longe in eo omnibus militiis Europaeis praestat, vel ipsis Turcis testibus, quibus nil est formidolosius nomine Cosacorum, quantumvis alii Ordines militares Christiani tumeant gloriosis titulis, et magnificis nominibus.

Hanc itaque militiam Stephanus Rex ordinatiorem habere desiderans, attribuit illi Castrum Techtimirow cum suo Territorio, situm ad ripas Boristhenis infra Kijoviam viginti miliaribus Germanicis, ubi consiliorum et Magistratus militaris sedem, ac armamentarium, receptaculumque bellicorum apparatus habeat; cum ante nullo certo Magistratu, nulla firma sede constaret, sed eius milites tumultuarie collecti singulatim, iterumque pro hybernis per Poloniam dilapsi ad propria, nullam stabilitatem societati suae providebant. Nunc unum ducem, quem Rex Poloniae illis praeficit habent, Praefectos vero alios militares ipsi sibi deligunt, et tam Dux quam Praefecti sive Ductores Ordinum Techtimirii resident, praediumque militare circum se sufficiens retinent. Immo et ad custodiam Insularum Zaporohi, non minus quam bis mille viros selectiores relinquunt, reliquo vulgo per Provincias Poloniae ad domos proprias hybernatum remeante. Iterum tamen facile conveniunt vocati, legitimum Magistratum et perfectioris iam societatis leges studiosius observantes.”

Cosacis Rex
Stephanus
attribuit
Techtimirow
Oppidum.

*Chronica gestorum in Evropa singularium: a Pavlo Piascio
episcopo Praemisliensi. – Cracoviae, 1648. – P.45-46.*

* * *

„XIX. Bezpieczeństwu granic niemniej zaradził król Stefan lepszym urządzeniem wojska kozackiego: to bowiem do owych czasów w niestatecznych wahające się radach, żadnymi prawami, żadną karnością nieujęte w kluby,

łotrowskiej raczej lub jakiejś z rozruchu powstałej zgrai wystawiało postać. Tu ostrzegamy, niech imię Kozaków nikogo nie wprowadza w błąd pospolity wielu nieświadomym rzeczy, co ich mają za naród, właściwymi granicami kraju i pewną ustawą Rzeczypospolitój albo innego udzielnego państwa ustalony: nie są oni niczém więcej, jak jednym z rozmaitych gatunków wojska polskiego, to jest wojskiem lekkim czyli lekkiego oręża: co dostatecznie wyraża nazwisko *Kozaków* pochodzące od słowa polskiego *koza*, w języku łacińskim *capra* brzmiącego, jakoby rącością i przedzieraniem się do miejsc niedostępnych wyrównywali kozie, albo jój podobnemi byli. Stąd którzykolwiek w Polsce, bądź u króla, bądź u możniejszych panów i szlachty, albo téż w wojsku Rzeczypospolitój za lekko-uzbrojonych służą, kozakami się zowią, i pospolitą ich bronią jest łuk, kołczan i szabla, a teraz nawet samopałów i żelaznych pancerzy używają. Ci wszyscy są Polacy, czyli w prowincyjach polskich urodzeni; którzy zaś dzisiaj związek zaporoski składają, ci po większej części pochodzą z prowincyj ruskich do Polski należących i Tauryce przyległych: pospolicie zaraz na początku wiosny opuściwszy żony i rodziny swoje, do których aż na zimę powracać mają, do wysp się dniewprowych ściągają. Rzeka ta bowiem od wierzchowiska swego, w granicach moskiewskich poczynającego się, przez Siewierszczyznę, Białoruś i Litwę 200 mil niemieckich do Kijowa ubiegłszy, wlewem niezliczonych rzek mniejszych pomnożona, gdy w poniższym od Kijowa biegu mil 50 niemieckich domierza, trafia na niejaki schyłek opoczysty, po polsku czyli po słowiańsku *próg* albo *poroh* zwany, z któgo przez skały wielu odstępami przerwane, jakby po stopniach kamiennych spada, a po równinie rozlana i na mnogie koryta podzielona, siedmdziesiąt obmywa wysp, które od rzecznych *porohów* czyli stopni spadających wód *zaporohy*, że za progami owych skał leżą, są zwane, a stąd Kozacy, że na owych wyspach żołnierką się bawią nazwisko Zaporozców mają i tam w chwilach wolnych od boju rybołówstwu oddani, ryby popiołem zamiast soli natarte na słońcu suszą i niemi się żywią. Z tych to kryjówek ustawicznie czatują na wszelkie przechody Tatarów krymskich, i gdy ci skądkolwiek obciążeni łupem

wracają, oni go im odbijają i Taurykę ciągłymi wycieczkami trapią. O cztery tylko bowiem dni drogi od tych wysp zaporoskich odległy jest Perekop, czyli ciasne wniście do Pół – wyspu Krymskiego, które z Tauryki z przyrodzenia swego kamienistój, suchój i z pastwisk ogołoconej wychodzą Tatarowie za cieśninę owego półwyspu na rozległe stepy, które się od Moskwi i brzegów Meotydzkiego Jeziora aż do brzegów dniewprowych szeroko ciągną i na nich z rodzinami i stadami swemi przebywają: nie mają oni domów, ale pod rozbitą nad wozem pilśnią z żonami i dziećmi od śniegów i deszczów się chronią: a gdy na jedném miejscu wypasą trawy, dalej pomykają owe kolasy i tak życie swe pędząc stamtąd albo do Moskwy przez stepy, albo się przez Dniepr przeprawiwszy, w pogranicze Polski dla łupiestwa wypadają, lubo za powrotem swoim rzadko kiedy rąk kozackich uchodzą. Ale waleczność Kozaków najznakomiciej okazuje się w bitwach morskich, które tym sposobem staczają: ściąwszy wydatniejszą z mięszkości lipę, z przyrodzenia swego wszechstronnemu gięciu powolną, wydrążają jój pień i tenże sztucznie parą rozegrzany na szerokość i wklęsłość rozwodząc, przekształcają go w łódź, od 30 do 40 ludzi zbrojnych pomieścić w sobie mogącą. Tę wewnątrz obszywają skórami, a u krawędzi burt zawieszają snopy sitowia ściśle powiązane, które natarczywość fal morskich zwolna odbijając, tak moc ich szturmów łagodzą, że takowe statki czajkami po rusku zwane pośród najgwałtowniejszych nawalnic całe Morze Czarne bez najmniejszego uszkodzenia przebiegają. Temi to więc łodziami Kozacy, w broń i żywność kilkudniową zaopatrzeni, korytem Dniepru (który od wysp zaporoskich do ujścia swojego w morze, załogą turecką, przy Oczakowie osadzonego, 30 mil niemieckich przebiega) wypływają na Morze Czarne przy daremnym odporze załóg tureckich, po oboim brzegu warownie swoje mających, gdyż ujście to szerzej się nad dwie mile niemieckie rozlewa, a oni środkiem się jego spuszczać niełatwo rażeni być mogą. Samym nawet miejscom obronnym są straszni i częstokroć szturmem je biorą: silni bowiem i liczni, niekiedy więcej jak na stu czajkach wyprawiają się, a gdy do brzegów Azji Mniejszej, dziś Natoliją zwanój, przybijają, po kilka tysięcy ludu zbrojnego

wysadzają na ląd, oprócz zostawionych pocztów na straży statków, tak, że uszykowane zastępy w okazałości słusznego wojska wstępnym bojem potykają się z nieprzyjacielem i do miast najobronniejszych szturmują: i tak za naszych czasów podstąpiwszy pod Trebizond, jedno z najbogatszych miast Azji Mniejszej, szturmem go wzięli, a potem równie sławnego miasta Synopy dobywszy, zrabowali ją i spustoszyli, a nakoniec zapędziwszy się aż na przedmieścia konstantynopolitańskie, obciążeni łupem w obliczu Konstantynopola na czajkach swoich bez szwanku odeszli. Największe zaś rozboje popełniają w ustawiczném krążeniu po Morzu Czarném, ani poskomieni być mogą od trzech-rzędowych galer tureckich, te owszem nierzadko ośmielają się ścigać, i częstokroć je porażają; a jeżeli przemagająca siła na nich nastąpi, dobrze świadomi miejsc, uchyleniem się na mielizny większym okrętom niedostępne, a na pobrzeżach owego morza szeroko się rozbiegające, bezpiecznie uchodzą. Niezliczone téj polskiej milicyi możnaby wymienić przewagi, któremi ona potęgę otomańską gnębi i wszelkie wojska europejskie daleko przechodzi, za samém nawet świadectwem Turków, którym nic nie jest straszniejszego nad imię Kozaków, chociaż inne wojskowe chrześcijaństwa zakony z szumnych tytułów i wspaniałych nadymają się nazwisk.

XX. Tęto milicyją król Stefan chcąc w tryb porządniejszy wprawić, nadał jój zamek Trechtymirów z przyległościami swemi, o 20 mil niemieckich niżej Kijowa nad Dnieprem leżący, gdzieby obrad swoich i rządu wojskowego stolicę, oraz arsenał i skład wojennych rynsztunków założyć mogła; gdy przedtém żadnej zwierzchności i stałego siedliska nie mając, żołnierze jój w nieszykowne ściągali się zgraje i znowu na zimowisko rozbiegając się po Polsce do swoich domów, związku swego żadném utrwaleniem opatrzonego nie mieli. Dziś mają swojego hetmana, którego mianuje król; niższych urzędników sami sobie obierają. Hetman, jako téż dowódcy pułków mieszkają w Trechtymirowie i dla obrony miejsca dostateczną zatrzymują załogę. Do strzeżenia zaś wysp zaporoskich nie mniej nad 2000 dobrańskiego ludu pozostaje na Dnieprze, reszta na zimę do własnych siedlisk powraca. Na każde jednak zwierzchności swój zawołanie wszyscy się do jednego

miejsca z łatwością ściągają, posłuszni ustawom doskonałej skojarzonego stowarzyszenia.”

Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego.

– *Kraków, 1870. – S.43-46.*

* * *

Безпеку кордонів значною мірою забезпечив король Стефан кращим впорядкуванням війська козацького: бо до тих часів у нестатечні ради вплутане, жодними правами та жодним порядком військовим не зв'язане, воно швидше розбійницьку чи то з якогось розруху посталої зграї постать мало. Тут застерігаємо, нехай ім'я Козаків нікого не вводить у звичайну оману багатьох несвідомих справи, що їх мають за народ, що власними земельними кордонами та власною державою <республікою> або удільним панством усталений: не є вони нічим більшим як одним з різноманітних родів війська польського, себто військом легким або легкого озброєння: що достатньо відбиває сама назва *Козаків*, котра походить від слова польського *коза*, що на латині звучить як *capra*, адже вони майже рівні або уподібнені козі легкістю та намаганням сягнути неприступного. Відтак будь-хто в Польщі, що чи у короля, чи в князів і шляхти приватно, або також і у війську Речі Посполитої як легкоозброєні служать, козаками зветься, і зброя їх – лук і сагайдак, шабля, а зараз навіть самопали і залізні панцирі використовують. Усі вони є Поляки або уродженці польських провінцій; ті ж які нині громаду Козаків Запорозьких представляють, здебільшого походять з Провінцій Польської Русі, що аж до Криму <Херсонеської Таврики> тягнуться. Вони насправді з готовністю родини, дружин та оселі свої полишають і до Дніпрових <Борисфенових> Островів збираються, залишених під час зимового часу. Адже ріка ця двісті німецьких миль²²⁷ протікає від витоків своїх у володіннях Московських, через Сіверщину та Литовські провінції, а власне через Білу Русь і Київ; допливом незлічених малих річок посилена, там де на

²²⁷ Німецька миля складала 7420,439 м.

другому відтинку шляху за Києвом п'ятдесят німецьких миль протікає, натрапляє на певні скелі, що збурюють потік, вони польською або слов'янською мовою *Порогами* зуться, з яких за течією спадаючи, сімдесят островів [ріка] омиває, які називають за розташуванням за стрімкою течією Запороги. [Це] ім'я вони мають, так би мовити, [через розташування] по той бік, вперед за течією, де [ріка тече] звивисто далі цими багатими на скелі водами. І звідти *Козаки*, які на цих островах від військової служби звільнені²²⁸, *Запорожцями* зуться, і там зібрані, якщо тільки спокій панує, мисливству та рибальству віддаються, рибу попелом замість солі натерту на сонці сушать і це споживають. Вони ж постійно займаються [відслідковуванням] всіх пересувань Кримських <Таврійських> Татар і спостерігши, що ті звідкись, здобиччю обтяжені, повертаються, їх розбивають і до того ж навздогін Крим <Таврику> набігами шарпають. Адже лише на відстані чотирьох днів шляху ті острови козаків запорозьких від тіснини півострова Кримського <Таврики>²²⁹. Сам Крим від природи кам'янистий та сухий і, через нестачу пасовиськ, виходять татари за перешийок півострова цього до рівнинних полів, там від Московії і берегів Азовського моря <меотидських боліт> до берегів Дніпра <Борисфена> широко розлеглих і в них разом із родинами своїми та худобою мешкають. Вони не мають домів, але швидко натягають щось над возом, з тим аби від дощів чи снігів з дітьми та дружинами своїми ховатись: коли ж в одному місці скінчиться трава для пасовища, рухаються далі на цих своїх возах – такий їх спосіб життя. Звідти або в Московії через Поля, або перейшовши Дніпро, в межах Польщі вони грабіжницькі чинять напади, хоча, повертаючись, заледве вислизають з рук Козаків. Але найбільш блискуче ревність Козаків до військової справи [проявляється] в морській війні, яку таким способом ведуть: Липу – дерево видатної товщини і від природи до всього гнучкого [та] легкого на обробку [беруть] і міцний той стовбур довбають і потім

²²⁸ Себто знаходяться поза офіційними військовими структурами.

²²⁹ Мова йде про *Перекоп*.

випалюють часто [себто кілька разів], на борта і порожнину розділяють, з тим аби в лемб²³⁰ свій човен сформувавши, який тридцять або навіть сорок вояків вміщає. Їх потім шкірами зсередини обшивають [зміцнюють] і до бортів додають очерет, в пучки старанно зібраний, який вторгнення водних хвиль послаблювати призначений, і човни їх так захищені, що звичайно між найважчими бурями все це Чорне море неушкодженими перепливають. Так-от ті Козаки, потурбувавшись про зброю та харчі на декілька днів, Дніпром (який від тих островів Запоріжжя до морського гирла, залогою турецького Очакова стереженого, тридцять миль німецьких своїм шляхом протікає) випливають до Чорного моря <моря Евксинського>. Даремно протидіють їм з обох берегів залози турецькі, оскільки це гирло шириною очевидно понад дві милі німецькі, ніхто легко їх з фортів вразити не в змозі, коли серединою того русла пропливають. Навпаки і ті укріплення в остраху і не раз їх взято приступом, бо мужньо і у великому числі показуються, іноді у кількості за сотню човнів. Так, аби націлитися на узбережжя Азії, яке нині Анатолією називають, декілька тисяч вояків виставляють, окрім охорони, яку стерегти кораблі призначають. Як-от, не зрідка, десант одразу майже готовий сточити рішучу битву з ворогом і потім прокласти шлях до укріплень Міст обложених. Оглядаючись на наші часи, так на Трапезунд – місто Азії те багатюще – напали і захопили; і потім Синоп, також славнозвісний, опанували, пограбували і спустошили. І навіть в тих передмістях Константинополя розлогого, здобич поповнили [та] човнами з прекрасного Константинополя вислизнули²³¹. Але найбільш небезпечним робиться Чорне море <море Евксинське>, коли вони постійно кружляють: і не в змозі погамувати їх флот галер <трирем> турецьких, і навіть ті [галери] також не зрідка [козаки] наважуються переслідувати і не раз їх трошили. А якщо несподівано з'являються великі сили, [козаки] знаються на місцях зручних

²³⁰ Лемб (*грец.*) – легке гостроносе швидкісне і гребне судно.

²³¹ Морські експедиції козаків описані Пясецьким відповідно до загальної хронології „Хроніки”: похід на Синоп (під 1614 р.), на Трапезунд та Очаків (під 1616 р.), на околиці Константинополя (під 1624 р.).

для ухиляння [від бою], де несла діяти великим кораблям, вони на мілководдях поблизу узбережжя на тому розлогому [та] широкому морі відкриті у великій кількості для порятунку. Численні можна згадати вояцтва того Польського мужні подвиги, які Турецьку Імперію невпинно знесилюють²³² і далеко воно в цьому всі армії Європейські випереджає, як самі Турки підтверджують, які нічого так не лякаються як [самого] імені Козаків, хоч інші військові християнські Ордени бундючаться славними титулами і пишномовними іменами.

Так-от впорядкування цього війська король Стефан мав бажати, надаючи той замок Трахтемирів з його округою, розташований на березі Дніпра <Борисфена> двадцятьма милями німецькими нижче Києва, де [постала б] ради та Уряду військового резиденція, а також арсенал, склад військового спорядження мав бути; оскільки перед тим вони жодного справжнього Уряду, жодного тривкого осідку постійного не мали, але тих вояків безладно збирали поодинці, неодноразово перед зимою по Польщі розходилися до власних осель, не турбуючись про жодну сталість своєї громади. Нині єдиного гетьмана, якого Король Польський їм наставляє, мають, інших військових старшин самі собі обирають і так Гетьман, як і Старшина або Ватажки Сотні Трахтемировської, резиденції [у Трахтемирові мають], маєтки військові докіль для своїх потреб тримають. Звичайно ж і для охорони Островів Запоріжжя, не менш як дві тисячі добірного люду залишають, решта вояцтва по Провінціях Польських до власних домів на зиму повертається. Однак знову легко збираються на заклик, законного Уряду та старшин вже впорядкованої громади старанно дослухаючись.”

²³² Хроніка Пясецького, зокрема, розлого описує участь козаків у Хотинській війні 1621 р.

12.

Анджей Максиміліан Фредро

„De Cosacis mentio facta et fiet hoc in scripto saepius; quod genus militum sit, dicere expedit. Est rustica collectitia gens robusta et fortis, plus arma quam aratrum colens; sunt autem legionarii et soluti; Legionariis aut conscriptis Respublica certos divisit agros et scripsit privilegia; unde privato commeatu bellis adesse tenentur per Duces evocati. Scripta in hanc militiam VI virorum millia; jam solutorum ignota nobis domus et mansio, castra tamen et locus armorum nota sunt; aestate per insulas et ostium Boristhenis visuntur, hyeme* huc et inde per vicos oppidave dilabuntur: Vitae ratio est, feris sclopo et retibus insidiari, praedas in Scythas Turcasve agere: Ducem, quem sibi eligunt, habent; auctoritatem tamen Reipublicae suspiciunt, ad bella pro subsidio vocati adsunt, nec leviter officium praestant; Arma illis, arcus aut sclopi, sed hi frequentius. Insueta bellandi ratio; audacia, tumultu, inedia, malorum patientia hostem vincunt, cum minus sperantur adsunt, ac inter inopinata maximum metuendi: Imbre turbida nox, tenebris obscura, quo tempore bestiae cubilibus se continent et quiescunt, illis per conticinium invadendo accommodatissima, licet non invadunt, quietem tamen castrorum turbant, alia parte clamorem excitant, altera insidiantur; periculosissimum vero, quia multa per stadia furtim proni inter gramina rependo castra invadunt, et saepius fallunt excubitores; Sparsim et fine ordine pugnant, illud tamen servant, ut signo dato medio in praelio uno veluti motu in globum coëant. Aggeres cum gradiuntur elevant, ut cum cedere opus sit; eo se recipiant, inter fossas eminus rem acturi frontem ictus dirigendi certissimi, terga rudes occupant, alios atque alios sclopos onerant, jaculando praeparant, primis porrigunt; hi vero jaculari, hostem ferire conantur, certi autem ictuum, cum minimas volucres jaculo quaerunt et habent; parva iis castrorum impedimenta, currus secum trahunt magis pro defensione, (vulgò *Tabor*) quam pro commoditate et deliciis castrorum,

* Тут hieme.

quibus interclusi pro vallo utuntur; sic contra equitatum mediis in campis tuti, nec facile disturbantur; in itinere fluvios nulla difficultate transeunt; tranant enim super utres, (vel sine etiam) armis tergori superpositos, aut Equorum tranantium caudas praehendunt, impedimenta item miris inventis transvehentes, super fasces arundinum aut sepes colligatos, aut rates. Haec de terrestri Cosacorum militia: de maritime (cujus peritissimi) majora sequuntur. Boristhenes fluvius è Moschovia profluens, aquis repacissimus et altus, mari Euxino propinat, prope ostium et labra, medio insulas intercipiens, totus fluvius navigabilis, sed interrupto tractu, infra ingressum fluvii Samaris per duodecim gradus seu obices descendit, natura rapido flumini insultanti ac rupes objiciente. Incredibile est, hominem sine nocumento illac transire; nonnulli graduum aliquot ulnas alti, unde impetu decidentes aquae, inter se colluctantur, jam in fundum revolutae, jam in alto spumantes, undarum iras loquuntur; Cosacis descensus est sine nocumento; et exinde apparet, audaciam et ausum periculis posse imperare. Cum mare ascendunt, tempestate superveniente, arundinis cumulos lateribus navigii undequaque alligant, quo fluctibus irati maris facilius supernatent. Navigiis utuntur parvis, quae LX virorum cum justo commeatu capaces sunt, celoces aut scaphae dici possunt; velocissime sequuntur et fugiunt. Turcis damna inferunt, suburbana aliquando Constantinopolitana invadunt; (inde Amuratis Turcarum Imperatoris dictum erat, cum inter arma Principum in se conspirantium Constantinopoli degens, in utramque dormiret aurem, solos Cosacos esse ejectamenta Polonorum, que tanti Principis turbarent somnum) civitates et oppida Pontho littori proxima populantur, furtim omnia praestant, neque dum pugnandum segnius resistunt: Numerus horum militum incertus est, visa sunt aliquando XVIII, aliquando XXX, millia: Nisi quod moderna rebellio Chmelniciana, ultra ducenta millia Cosacorum sub signis aliquoties eduxerat in praelium, tota Russia in perfidiam ac rebellionem acta: Haec obiter de Cosacis dicta sint.”

Andreae Maximiliani Fredro Castellani Leopoliensis

*Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio, Polonorum postea vero Galliae
Rege. Liber unus ab ipsomet Auctore recognitus et correctus.
Editio Secunda. – Dantisci, MDCLX (1660). – P.218-221.*

* * *

“Gdyśmy uczynili wzmiankę o Kozakach, i gdy się nieraz o nich w tem piśmie wspomni, nie od rzeczy będzie wykazać, co to był za rodzaj rycerstwa. Krzepki ten naród składa się z wieśniaków, więcej wprawnych do broni, niż do pługa; Kozacy dzielą się na stale składających chorągiew, oraz na żołdowników. Pierwszym, których zowią pułkowemi, czyli popisowemi, Rzeczpospolita wydzieliła pewne pola i nadała przywileje, za co na własnym koszcie winni stawać na wojnę tam, kędy Hetman rozkaże; tego rodzaju żołnierstwa liczy się 6,000 ludzi. Co się zaś tyczy będących na żołdzie, nie wiemy, gdzie jest ich dom, lub mieszkanie, a tylko znane są ich obozy i wojskowe stanowiska. Latem trzymają się wysp i ujścia Dniepru, na zimę chronią się tu i ówdzie do miast i wiosek. Żyją z polowania zwierzyny, którą zabijają z rusznic, lub pędzą w rozstawione sieci, oraz z łupów, zdobytych na Tatarach i Turkach. Zwierzchność nad nimi trzyma Hetman przez nich wybrany; znają wszelakoż władzę Rzeczypospolitej: powołani, stają. Broń ich stanowią łuki, lub rusznice, ale tych ostatnich częściej niż pierwszych zażywają. Przywykli do boju, śmiałością, tłumem i wytrwaniem zwyciężają nieprzyjaciela; zjawiają się, gdy najmniej są spodziewani, a ten postrach niemało pomaga do ich powodzeń. Noc ciemna i dżdżysta, kiedy zwierz nawet szuka wypoczynku i legowiska, najdogodniejszą jest dla nich, gdyż w pierwszy sen, jeśli nie uderzają na obóz, to przynajmniej przyprawiają o przestrah nieprzyjaciela; jedna część wydaje głośnie okrzyki i wrzaski, druga napada. Obroty ich pełne są niebezpieczeństwa, gdy ukradkiem przez wiele staj pełznąć pomiędzy trawą, zawodzą czujność czat obozowych, i tem bezpieczniej uderzają na nieprzyjacielskie stanowisko. Walczą pojedynczo i bez szyku, jednego się tylko

pilnują, aby na dane w śród walki hasło, wnet się zbiedz do kupy. Wprzód nim idą do boju, zwykli okopywać szańce, aby w razie porażki, mogli się do nich schronić, i działać z za okopów; czoło swych szańców zasłaniają armatami, tył bronią sieczną, a z innych stron rusznicznymi wystrzały, których zresztą tak są pewni, iż naimniejszą ptaszynę w lot ugodzą. Obozów swoich nie zwykli ładownie obarczać, a wojenne ich wozy (pospolicie nazywane taborami) służą raczej dla obrony, niż dla obozowych zbytków i wygod. Ostawieni wozami, bezpieczni są, jak gdyby za wałem, a tak oszańcowanym na polu, jazda niełacno szwank zadać potrafi. Podczas podróży, rzeka nie stawia dla nich żadnej przeszkody, pływają bowiem zaopatrzeni w pęcherze (albo i bez nich), przywiązawszy broń do grzbietu, lub dzierząc się za ogon płynących koni; nawet ciężary obozowe z zadziwiającą sztuką przewożą na tratwach, powiązanych z pęków sitowią. Tyle o wojsku Kozackiem łądowem: dłużej zastanowimy się nad żeglugą, w której niepospolicie są biegli.

Rzeka Dniepr, płynąca od Moskwy, szeroka i bystra, wpada do morza Czarnego, od środka swojego biegu, aż do ujścia, tworzy wiele wysp. Cała rzeka jest żeglowną, oprócz dwunastu porohów, które się poczynają od ujścia rzeki Sanai, a kędy bystry pęd wody i massy kamieni tamują żeglugę. Zdaje się rzeczą niepodobną do wiary, aby człowiek zdołał przebyć te miejsca; niektóre skały wznoszą się o stóp kilka, a woda, z pędem po nich spadająca, już to bije w głąb, już śpioniona tryska wysoko w górę. Ale Kozak bez szwanku przebywa porohy, z kąd się widzi, że odwaga może panować nad niebezpieczeństwem. Gdy wychodząc na morze, spodziewają się burzy, otaczają zewsząd swoje łodzie sitowiem, aby tem łącniej ślizgać się po falach rozhukanego morza. Łodzie ich małe, zaledwie 60 ludzi i potrzebną dla nich żywność pomieścić zdolne, przyrównać można do łodzi okrętowych; Kozacy zowują je czajkami; statki te chyże są do ścigania i ucieczki. Niejednokrotnie Kozacy zadawali klęskę Turkom, napadając na Konstantynopolskie przedmieście, niszcząc miasta i wioski, leżące nad brzegami Pontu; ztąd Amurat Sułtan Turecki powiedział, iż śpi spokojnie na

oboje uszu, lubo się wielu książąt w Konstantynopolu na zgubę jego sprzysięga, a tylko lęka się Kozaków, który, będąc nikczemnym wymiotem Polskim, sen tylu monarchów płoszą. Tego ostatniego rycerstwa liczba jest niepewna, od 18 do 30,000 być ich może. Podczas obecnych buntów Chmielnickiego, cała Ukraina do wiarołomnej wojny pobudzona, stawiła pod swemi chorągwiami więcej niż dwakroć sto tysięcy Kozaków. To jest wszystko, co się pobieżnie o kozakach da powiedzieć”.

Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem.

– *Petersburg, 1855. – S.137-139.*

* * *

Мужні Козаків діяння і поціновані вони в творі цьому неодноразово; [відтак варто] якого роду військо те є, сказати побіжно. Міцний і сильний той народ складається з селян, [що] більш зброю, аніж плуг поважають; є або полкові, або вільні; Полковим або реєстровим держава <Річ Посполита> певні виділила поля та виписала привілеї; за що [вони] на власний кошт повинні ставати на війну за закликком Гетьмана; Вписано до того війська 6 тисяч чоловік²³³. Що ж до вільних – невідомі їм доми та притулки, знані є однак табори та укріплені місця; теплої пори року низові острови та гирло Дніпрове <Борисфенове> відвідують, зимують там і сям та далеко, кожен раз по інших містечках, розходяться. Спосіб життя їх такий: дичину з рушниць [стріляють] і тенетами розставленими [ловлять], здобич у Татар <Скіфів> або Турків захоплюють; Гетьмана, якого самі обирають, мають; але владу Речі Посполитої шанують, для війни на допомогу покликані приходять, немало послуг надають. Зброя їх, луки або рушниці, але останні частіше використовують. Незвиклі воювати за правилами; відвагою, мобільністю, витривалістю до голоду [та] нещасть ворога перевершують, з’являються, коли на них менш за все сподіваються, і в раптовості найбільша їх небезпека.

²³³ Вперше 6-тисячний козацький реєстр було встановлено за Куруківською угодою 1625 р., 1630 р. його розширено до 8 тисяч (реально жалування сплачувалось лише на 7 тис.), невдалі війни 1637-1638 рр. повернули козацтво до „куруківського” 6-тисячного реєстру, який зберігався до початку 1648 р. Козацької революції.

[Підчас] Грізної зливи вночі, у п'ятьмі сутінок, що мало-помалу [навіть] звіра в лігвищі своєму утримує і заспокоює, вони, прикриті північчю²³⁴, нападати найпристосованіші. [А] хоча б і не нападали, однак мирний табір турбують, одна частина криком будить, інша з засідок підстерігає. Утім найнебезпечніші ті, які великі відстані потайки схилившись між травами [проповзають і] зненацька на табір нападають, і не раз вони обманювали вартових. Розсіяно та лавами²³⁵ б'ються, але вони пильнують, щоб за знаком поданим серед битви одночасно, ніби маневром, до купи зібратись. Вали, коли просуваються, зводять, на випадок, коли відступити треба; туди своїх відводять, між рови, на відстані від поля битви перед фронтом атаки вишикувані найнадійніше, тил найменш доробленими [укріпленнями] прикривши, зусібч рушницями обклавшись, стріляти готовими, як [тільки] до авангарду дотягнуться; ці справді стріляють, ворога вразити намагаючись, бо вправні в стрільбі [настільки], що найменшого птаха летючого пострілом поцілять і дістануть. Незначні цього укріпленого табору обози, вози свої [козаки] тягнуть більше для захисту (по-простому вони й звані *Табором*), аніж для зручностей та розкошів табірних, які заважають за валами жити. І так проти кінноти серед полів у безпеці [почуваються], [бо] не легко зруйнувати [їх табір]. На марші річки без жодних труднощів долають; адже їх перепливають на шкіряних бурдюках (чи навіть без), зброєю зверху на спині [закріпивши], або коней, що перепливають, за хвіст взявши. Так само і обози дивовижно винахідливо переправляють, на в'язках очерету або на парканах зібраних чи поромах. Це [все] про сухопутне Козацьке військо: про морську справу (в якій вони досвідчені) більше далі [оповім]. Ріка Дніпро, що з Московії плине, [свої] води течією повільною та глибокою, до Чорного моря <моря Евксинського> доставляючи, близько гирла і краю [лиману?], посередині островами перегороджена. Уся річка судноплавна, але шлях переривається нижче впадіння річки Самари через дванадцять порогів або

²³⁴ Варіант перекладу: „на зорі ранку”.

²³⁵ Себто – по шеренгах.

перешкод сплаву. Вони природою [своєю] стрімко течію виштовхують і навіть береги заливають. Неймовірним є, [аби] людина без шкоди там проходила. [Адже] деякі сходинок [порогів] на декілька ліктів височіють, звідки стрімкою течією спадає вода, між собою борючись, далі до дна повертається, потім в гору, сходячи піною, гнівним клекотом реве. Козаки [ж] сплавають без шкоди і тому очевидно, [що] відвага та зухвалість небезпекою здатні повелівати. На море виходячи, на раптові бурі [зважаючи], купами очерету борта судна зусібіч обв'язують, аби хвилі розбурханого моря легко перепливати. Судна використовують малі, які 60 чоловік з належними припасами вмістити здатні, [вони] яхтами²³⁶ або човнами названі бути можуть. Вони найшвидші на переслідування та втечу. [Вони] туркам втрат завдавали, передмістя колись Константинопольські захоплюючи (тому Амурата²³⁷ Турецького султана <імператора> вислів²³⁸ є: з-поміж зброї володарів, що на нього змовляються, Константинополь живе, ні про що не турбуючись, лише один [виняток] – Козаки – покидьки Польщі, що стільком володарям сон порушують); міста і фортеці чорноморські <Понтійські>, ближні до берега, розграбовували. Вони хитрістю всіх переважають, і ще не б'ючись повільно чинять опір. Кількість війська часом непостійна, сили є інколи 18, інколи 30 тисяч²³⁹. [Це] за винятком сучасного повстання <ребелії> Хмельницького, [коли] понад двісті тисяч козаків під прапорами кілька раз виводили на битву, [і] ціла Русь заради віроломності та бунту <ребелії> діяла. Це [все, що] мимохідь про козаків сказати є.

²³⁶ Варіанти перекладу: „легке швидкісне судно”, „фелюга”.

²³⁷ Напевно йдеться про *Мурада IV* (1623-1640).

²³⁸ Варіант – „пророцтво”.

²³⁹ Цікаво, що Фредро подає такі низькі цифри, коли вже складений був 40-тисячний Зборівський (1649 р.) та 20-тисячний Білоцерківський (1651 р.) козацький реєстр. Хоча згодом Гадяцька унія 1659 р. передбачала саме 30-тисячний (найбільший „дореволюційний”?) реєстр.